СЛОВ'ЯНИ І РУСЬ:
АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ

Збірка праць на пошану
дійсного члена Національної академії наук України
Петра Петровича Толочка
з нагоди його 75-річчя

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Слов'яни і Русь: археологія та історія

ЗБІРКА ПРАЦЬ НА ПОШАНУ
ДІЙСНОГО ЧЛЕНА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ПЕТРА ПЕТРОВИЧА ТОЛОЧКА
З НАГОДИ ЙОГО 75-РІЧЧЯ

«СТАРОДАВНІЙ СВІТ»

КИЇВ • 2013

УДК 903(4-11) “653”
ББК Т4(45)431
С-481

Слов’яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К.: «Стародавній Світ», 2013. – 356 с. + 48 с. кольор. вкл.

Збірка наукових праць на пошану відомого історика і археолога академіка НАН України П. П. Толочка містить роботи провідних вітчизняних і зарубіжних дослідників з головних напрямків наукових інтересів ученого: історії, археології, культури Давньої Русі та Києва; проблеми утворення та розвитку давньоруських міст; культури кочових і осілих сусідів слов’ян і Русі; археології та історії України доби пізнього середньовіччя; питань методології історичного та археологічного дослідження; збереження і популяризації культурної спадщини.

Для істориків, археологів, етнологів, культурологів, викладачів і студентів вузів.

Відповідальний редактор:
член-кореспондент НАН України Г. Ю. Івакін

Рецензенти:
член-кореспондент НАН України О. П. Моця,
д. і. н. В. М. Ричка

Затверджено до друку
Вченою Радою Інституту археології НАН України

ISBN 978-966-2608-12-0

© Інститут археології НАН України, 2013
© Автори статей, 2013
© Видавництво «Стародавній Світ», 2013

Зміст

Слово про ювіляра. 9

Андрощук Ф. А.
Ибн Фадлан и украшения русов 17

Архіпова Є. І.
Проблеми дослідження Київського Софійського собору
та його подвір'я 28

Біляєва С. О.
Урбаністичні тенденції давньоруського часу
у Північному Причорномор'ї. 35

Вознесенська Г. О., Готун І. А.
Осередок деревообробки на чернігівському передгородді 41

Возний І. П.
Політичний розвиток території між Верхнім Сіретом
та Середнім Дністром у другій половині XIII – XIV ст.. 47

Горский А. А.
Система властвования на Руси в середине X в.:
русские «крепости» гл. 9 De administrando imperio. 56

Григорьев А. В.
История изучения Супрутского городища. 62

Івлєв М. М., Козловський А. О.
Забудова Копирева кінця у VI–X ст.. 69

Івакін Г. Ю., Іоаннісян О. М., Йолшин Д. Д.
Архітектурно-археологічні дослідження
церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр.. 77

Казаков А. Л.
Чернігів – Любеч: південно-західний кордон літописних сіверян 85

Квітницький М. В., Непомящих В. Ю., Петраускас А. В.
Археологічні дослідження літописного Юр'єва. 90

Кирпичников А. В.
О структуре общества периода создания
русского государства (к постановке проблемы) 103

Коваленко В. П.
Микола Святоша – перший князь-інок на Русі 105

Козак Д. Н.
Культурно-етнічна ситуація на Волині і у
Верхньому Подністров'ї в ранньозалізний та латенський час. 114

Колибенко О. В., Тетеря Д. А.
Вали дитинця Переяславля Руського
у світлі археологічних досліджень 122

Конявская Е. Л.
Княжеский двор-усадьба в домонгольских
письменных источниках 133

Котляр М. Ф.
Любеч в історії давньоруської державності 142

Крижановський В. О.
Залишки бронзоливарної майстерні, знайдені
під час розкопок по вул. Артема, 52-Б, Д у м. Києві 146

Крупа Т. Н.
К вопросу изучения и сохранения наследия
Великого Шелкового пути на территории Украины:
археологический шелк 152

Куза В. А.
Проблема образования Новгород-Северского княжества
в системе Древнерусского государства 160

Лавыш К. А.
Византийские стеклянные браслеты в Западной Руси:
отражение византийской моды и прототип для местной продукции 164

Левко О. Н.
Современное видение государствообразующих процессов
IX–XI вв. на территории Восточной Европы 174

Майко В. В.
Середньовічні міста Східної Таврики X–XII ст.
Особливості урбаністичних процесів 180

Макаров Н. А., Гайдуков П. Г.
Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского Ополья 190

Макушников О. А., Линденков Д. Н.
Итоги раскопок могильника Моховского
военизированного многофункционального
поселения X–XI вв. в 2011 г. 196

Михайлина Л. П., Пивоваров С. В.
Літописні міста та поселення давньоруської Буковини 206

Моця О. П.
Ранньослов'янські об'єкти Шестовиці
і проблема поляно-сіверянського розмежування 214

Поппэ А.
Обстоятельства и время составления
Несторова Жития Бориса и Глеба. 227

Потєхіна І. Д. , Слободян Т. І.
Про населення давньоруської Шестовиці
за матеріалами інгумацій та кремацій. 237

Прищепа Б. А.
Пригоринські міста в X–XIII ст. 247

Пуголовок Ю. О.
Характеристика та основні будівельні рішення
городищ літописних сіверян 262

Пуцко В. Г.
Русское искусство после трагедии 1238–1241 гг. 272

Рабинович Р. А., Рябцева С. С., Тельнов Н. П.
О некоторых находках с посада городища Германарие
в свете изучения культуры кольцевых городищ
в Пруто-Днестровском регионе. 283

Ричка В. М.
Грані повсякдення давньоруського міста. 290

Сергєєва М. С., Івакін В. Г.
Походження предметів косторізного виробництва
з поховань дружинного могильника Києва 298

Сытый Ю. Н., Скороход В. Н.
Застройка городища Коровель
на начальном этапе его существования 305

Тараненко С. П.
Паркан – один з основних елементів
планувальної структури давньоруського Подолу Києва 314

Черненко О. Є., Іоаннісян О. М., Новик Т. Г.
Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі
останніх археологічних досліджень 321

Чернецов А. В.
Опыт идентификации индивидуального почерка
древнерусского ювелира. 330

Чугаєва І. К.
Частотність згадування літописних міст
Чернігово-Сіверської землі під 6682–6702 рр.
як ознака літописання Святослава Всеволодича 335

Шекун А. В., Сытая Л. Ф.
К вопросу о черниговском Подоле 343

Щавелев А. С.
Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила» 353

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

75 років виповнилося Петру Петровичу Толочку – відомому українському історику і археологу, директору Інституту археології НАН України, члену Президії НАН України, голові Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академіку НАН України.

Вчений народився 21 лютого 1938 р. у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області. Закінчивши середню школу в рідному селі, поступив та навчався на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де пройшов спеціалізацію на кафедрі археології та музеєзнавства (1960 р.). Свою наукову діяльність розпочав у Державному музеї українського декоративного мистецтва. А від 1961 р. – він в Інституті археології, де пройшов усі сходинки наукового зростання – від молодшого наукового співробітника, вченого секретаря Інституту, старшого наукового співробітника, завідувача відділом до директора Інституту (від 1987 р.).

Ще у студентські роки П. П. Толочко брав участь у багатьох археологічних експедиціях, переймав досвід старших колег – визначних археологів Києва, Москви, Ленінграду, знайомився з молодими тоді науковцями, дружба з якими продовжувалася й продовжується десятиліттями (В. І. Бідзіля і А. І. Кубишев, А. В. Куза і А. О. Мединцева, Г. О. Вознесенська і С. С. Ширинський – перерахувати тут всіх просто неможливо). Серед його учителів передусім згадаємо видатних археологів та істориків Радянського Союзу – В. Й. Довженка, Б. О. Рибакова, С. М. Бібікова.

Самовіддана і, головне, ефективна праця була відзначена високими науковими ступенями та вченими званнями: кандидата історичних наук (1966 р.), старшого наукового співробітника (1968 р.), доктора історичних наук (1981 р.), професора (1988 р.), члена-кореспондента НАН України (1988 р.), дійсного члена НАН України (1990 р.).

Впродовж 1993–1998 років (мабуть найтяжчі роки з огляду на фінансову ситуацію в країні та пошуки напрямків розвитку науки в цей час) П. П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, працюючи на посаді віце-президента НАН України. Нині є членом Президії НАН України.

Сьогодні, очолюючи археологію та давню історію України, вчений є також президентом Українського національного комітету Міжнародного

союзу візантиністів і головою Українського національного комітету Міжнародної Унії слов'янської археології. Про визнання великого внеску у світову історичну науку свідчать його високі міжнародні наукові звання – почесний доктор та іноземний член Російської академії наук, член-кореспондент Центрального Німецького інституту археології (Берлін), член академії Європи (Лондон), член Угорського товариства археології та мистецтв (Будапешт).

Особливе місце у наукових захопленнях П. П. Толочка посідав і посідає Київ. Вивчення «матері міст руських» – надзвичайно важливий напрям давньоруської археології, що містить розробку багатьох проблем, тісно пов'язаних із загальним розвитком держави, її матеріального і духовного розвитку. Проте, на початку 60-х років минулого століття панувала думка, що після виходу з друку (1958 р. і 1961 р.) двотомної величезної праці відомого ленінградського дослідника М. К. Каргера наукова розробка питань археології стародавнього Києва перестала бути актуальною. Сама проблема на той час вважалася вже вичерпаною та безперспективною у науковому плані. Але молодий вчений віднайшов новий підхід до теми, він започаткував історико-топографічний напрямок досліджень Києва, що дозволило йому створити на основі свідчень літопису і археологічних матеріалів цілісну картину історичного розвитку Києва від його походження до Батиєвої навали, визначити історико-топографічне районування давнього міста, показати динаміку та етапи розвитку на давньоруський період, довести наземний (і переважно зрубний) характер масової забудови столиці Русі. Результати дослідження цих проблем були подані у кандидатській дисертації «Питання історичної топографії древнього Києва» (1966 р.) і широко оприлюднені у першій монографії вченого «Історична топографія стародавнього Києва» (1970 р.), яка викликала великий інтерес у наукових колах і суспільстві.

Археологія неможлива без власної джерельної бази, без постійного накопичування нових і нових артефактів, поповнення існуючих знань. Для цього необхідна величезна організаційна (пошук об'єктів, коштів, кадрів, техніки, транспорту тощо) та польова робота, яка переважно схована від пересічного споглядача. В археологічній науці надзвичайно важливе поєднання теоретичних, кабінетних досліджень з плідною організаційною та експедиційною роботою. П. П. Толочку вдалося це здійснити. Відновивши археологічні дослідження Києва в 1960-ті рр., він створив у 1970 р. Київську постійно діючу археологічну експедицію (на правах відділу – сьогодні це відділ археології Києва). Ним же був зібраний дієздатний колектив молодих і досвідчених дослідників (Я. Є. Боровський, М. Ю. Брайчевський, С. О. Висоцький, В. К. Гончаров, К. М. Гупало, В. М. Зоценко, Г. Ю. Івакін, С. Р. Кілієвич, Б. Б. Лобановський, І. І. Мовчан, М. А. Сагайдак, Л. Я. Степаненко, В. О. Харламов – це лише неповний перелік науковців, які працювали на початку 70-х рр. у Київській експедиції). Розгорнулися широкомасштабні, а головне планомірні та

систематичні розкопки в усіх історичних районах (Старокиївська гора, «місто Ярослава», Видубичі, Клов, Китаєве, Поділ тощо) стародавнього Києва, великого розмаху набули роботи на новобудовах міста. Київська експедиція (пізніше відділ) мала готувати щорічник наукових праць з різних аспектів києвознавства «Київська старовина» (відповідальний редактор – П. П. Толочко). Проте видання через сторонні причини (спочатку політичні – перший випуск 1972 р. був вилучений з продажу, набір другого розсипаний, а пізніше й фінансові) було припинене. Утім, через 20 років вченому вдалося відновити випуск тепер вже наукового історико-філологічного журналу «Київська старовина», яка виходить під його редакцією з 1992 р.

Розкопки П. П. Толочка на Подолі початку 1970-х рр., перш за все, по лінії будівництва метрополітену, стали не лише сенсаційними, але й етапними у розвитку київської археології. Вони повністю змінили тогочасні пануючі уявлення про масову забудову міст X–XIII ст. на Півдні Русі. Виявлена зрубна забудова IX–XII ст. остаточно відвела теорію напівземлянкової масової архітектури стародавнього Києва (яку поділяла тоді переважна більшість археологів і архітекторів), повністю підтвердивши висновки кандидатської дисертації вченого про те, що основу масової забудови давнього Києва складали зрубні будівлі, а сама вона була подібною до забудови Новгорода, Берестя, Ладоги та інших північноруських міст. Матеріал, здобутий за ті роки, у кілька разів перевищив джерельну базу всього майже 150-річного попереднього періоду досліджень Києва. Підсумки досліджень 1970-х рр. опубліковано в ґрунтовній монографії «Новое в археологии Києва», яка стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який П. П. Толочку та його співавторам (і співробітникам експедиції) було присуджено Державну премію УРСР у галузі науки і техніки за 1983 р.

На основі аналізу нових археологічних і писемних джерел П. П. Толочко відтворив історико-культурний розвиток Києва від часу його виникнення до 40-х рр. XIII ст. Фактично, саме П. П. Толочко дав несуперечливе археологічне обґрунтування 1500-річного ювілею Києва, пов'язавши з початковим етапом розвитку міста слов'янські поселення кінця V – початку VI ст. на Старокиївській і Замковій горах, що продовжували свій безперервний розвиток до літописних часів. Ґрунтовно ця проблема знайшла своє висвітлення у фундаментальній монографії «Древний Киев» (1983 р.). У ній на основі нових археологічних матеріалів розглянуто також характер масової житлової забудови Києва X–XIII ст., його соціально-топографічної структури, доведено історичну (економічну і культурну) поступальність його розвитку до XIII ст., вперше розроблено методику обчислення кількості населення Києва у XII–XIII ст. За розрахунками дослідника, Київ у часи найвищого розвитку займав площу понад 400 га, а кількість його жителів дорівнювала 50 тисячам.

Розробка проблем історії Києва стала надійним фундаментом для висвітлення важливих аспектів історичного розвитку всієї Давньої Русі. Загальноруські питання досліджувалися у таких відомих працях, як «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв.» (1980 р.), «Древняя Русь» (1987 р.), «Древнерусский феодальный город» (1989 р.), «Київська Русь» (1996 р.). У них розроблені теоретичні засади формування міст і запропоновано нове бачення розвитку давньоруської державності XII–XIII ст. На відміну від пануючої тоді у вітчизняній (російській і українській) історіографії концепції, згідно з якою цей період вважався часом розпаду єдиної держави на удільні повністю чи частково незалежні князівства, він показав, що державна і адміністративна системи Русі другого етапу розвитку принципово не відрізнялась від першого. Міжкнязівські усобиці характерні для усіх країн середньовічної Європи, але ніде вони не ототожнюються з розпадом держав. Гарантом державної єдності Русі XII–XIII ст., згідно з П. П. Толочком, були: єдина князівська династія, єдина православна церква, єдина культура і мова, сталі міжземельні економічні зв'язки та інше. Київ як столицю Русі не зміг замінити у домонгольський час жоден центр інших давньоруських земель. Складні взаємовідносини Русі з кочовиками докладно висвітлено у монографії «Кочевые народы степей и Киевская Русь» (1999 р.).

Ґрунтовне дослідження проблем історії Давньої Русі (як втім, й всіх інших наукових питань) неможливе без залучення всіх наявних історичних джерел та їхнього комплексного використання. Тому впродовж усієї своєї наукової діяльності П. П. Толочко постійно звертався до різних питань давньоруського літописання. Результати його пошуків були оприлюднені у багатьох статтях і роботі «Літописи Київської Русі» (1994 р.) та узагальнені у великій монографії «Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст.» (2005 р.), у якій автор подав широку картину складання літописних зводів у Києві, Новгороді й інших центрах Русі, показав, що на відміну від поземельного (місцевого) літописання в окремих князівських уділах, зосередженого, переважно, на власних подіях, київське і в XII–XIII ст. зберігало свій загальноруський характер.

До проблеми етнічного розвитку часів Київської Русі завжди була прикута увага вченого, адже вона була і лишається одною з найактуальніших. Узагальнення своїх поглядів П. П. Толочко подав у монографії «Древнерусская народность воображаемая или реальная», яка витримала два видання (2005 р. і 2009 р.). Проаналізувавши усі основні складові, пов'язані з етнічним розвитком, а саме – державність, віросповідання і церкву, територіальні, економічні і культурні зв'язки, мову – вчений дійшов висновку, що на Русі впродовж X–XIII ст. склалась відносно єдина етнокультурна і етнополітична спільність, котра цілком відповідає терміну «народність».

У праці «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007 р.) вчений показав кон'юнктурність і наукову безпідставність

відмови істориків пострадянського часу від марксистської формаційної періодизації історії. З історико-археологічної точки зору вона є цілком коректною, причому, практично, повторює археологічну періодизацію. В основу останньої, як відомо, покладені знаряддя праці, а в основу історичної – спосіб виробництва. Згідно з вченим, цивілізаційна періодизація, яка стала нині модною, може вживатись як доповнення до формаційної, а не як її альтернатива.

Низку монографій П. П. Толочко присвятив проблемам влади на Русі, політичним взаємовідносинам у князівському «прошарку» давньоруського суспільства – «Дворцовые интриги на Руси» (2001 р.), «Власть в Древней Руси в X–XIII вв.» (2011 р.), а також «Династические браки на Руси в XII–XIII вв. (2013 р.).

Низку монографічних досліджень П. П. Толочко присвятив видатним державним діячам Русі. Серед них ґрунтовна монографія «Ярослав Мудрий» (2011 р.), де він продовжив і значно розширив матеріали попередніх робіт, присвячених життю та державній діяльності Володимира Великого і Ярослава Мудрого. На ґрунті ретельного аналізу широкого кола наявних писемних і археологічних джерел безумовно довів безпідставність тверджень про так званий 1000-літній ювілей Софійського собору в Києві, численні фальсифікації та пересмикування фактів у роботах адептів цієї дати, недолугість аматорських звинувачень книжників Ярослава Мудрого у «вишкербленні» літописів, інших писемних джерел з метою принизити роль Володимира Великого і все сподіяне ним віддати Ярославу Мудрому. В тому числі, і побудову Софійського собору в Києві, Золотих воріт, оборонних споруд Верхнього Києва. Жодних даних для перегляду свідчень літопису, а також «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона, як аргументовано стверджує П. П. Толочко, не має, а відтак проведене святкування 1000-ліття Софійського собору нічим іншим, як фальсифікацією назвати неможна.

Багаторічні дослідження та численні праці вченого стали основою для написання відповідних розділів багатьох фундаментальних академічних видань, таких як: «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Давня історія України», «Історія української культури», «Етнічна історія давньої України», «Історія Києва» тощо. Вчений не лише був одним з головних авторів та очолював авторські колективи більшості з цих видань, а й був ініціатором їх створення. «Давня історія України» стала етапною працею у розвитку української археології та давньої історії, за створення якої авторському колективу, очолюваному П. П. Толочком було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 2003 р.

Наукові праці П. П. Толочка відзначаються широкою постановкою проблем, великим діапазоном залучених джерел, чітко визначеним дослідницьким напрямом і науковою обґрунтованістю висунутих положень, викладені ясною та логічною мовою. Вони отримали заслужено високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців, багато з них опубліковано у

наукових виданнях Росії, ФРН, Франції, США, Польщі та інших країн. Високий науковий авторитет П. П. Толочка, його сталі наукові зв'язки з провідними вченими світу суттєво підіймають статус української науки й часто допомагають іншим науковцям у суто практичних та організаційних справах і міжнародних проектах. Неможливо згадати тут усіх вчених, з якими підтримує (чи, на жаль, підтримував) дружні та наукові контакти П. П. Толочко. Серед них В. Л. Янін, Г. Г. Літаврін, В. В. і М. В. Сєдови, С. П. Карпов, А. М. Кірпічников, О. І. Комеч, М. А. Макаров, І. П. Медведев, О. В. Назаренко, Є. М. Носов, П. Г. Гайдуков, Б. М. Флоря, Ю. Л. і Я. М. Щапови, А. М. Сахаров (Росія), Ж. Бланкофф (Бельгія), Ж.-П. Арріньйон, Ж. Дагрон, М. Каплан (Франція), К.-В. Штруве, Л. Мюллер, Р. Роллє (ФРН), І. Шевченко (США), А. Поппе, С. Биліна (Польща), І. Фодор (Угорщина), А. Стальсберг (Норвегія), І. Янссон (Швеція) та багато-багато інших.

Без перебільшення, величезною заслугою П. П. Толочка є збереження Інституту археології НАН України як наукової установи в надскладний період 1990-х рр., коли постійно бракувало коштів й одночасно накочувалися каламутні хвилі тих, хто намагався знищити Інститут як головний осередок фахівців-археологів, що координує та контролює якість досліджень по всій території України, кому академічна наука ставала на заваді у пограбуванні пам'яток й поширенні позанаукових і псевдопатріотичних міфів. На жаль, ці часи не минулися, рецидиви тривають, адже головні негативні фактори та фінансова скрута нікуди не щезли. Проте надійними ознаками вірного курсу, який взяв тоді Інститут, є численні видання наших науковців, міжнародне визнання наукових досягнень Інституту в цілому і його провідних співробітників зокрема. І, можливо, найголовніше, вдалося зберегти сталий інтерес до археології молоді. Стає все більше молодих кадрів, які активно працюють, пишуть, захищаються.

Наукова діяльність П. П. Толочка найтісніше пов'язана також з пам'яткоохоронною і науково-популяризаційною роботою, а також з діяльністю музеїв. Охорона пам'яток культурної спадщини нерозривно пов'язана із збереженістю археологічних знахідок, підтримкою та захистом вітчизняних музеїв. Постійні виступи у лекторіях, на телебаченні, в газетах і журналах популяризують нашу українську археологічну науку, захищають пам'ятки, дають прилюдну відсіч зазіханням чиновників і приватних колекціонерів привласнити всенародну археологічну спадщину. Чимало заповідників і музеїв створено за активної підтримки вченого (Музей історії міста Києва, ДІАЗ «Стародавній Київ» – яскравий приклад). Він є головою Наглядової ради Національного заповідника «Софія Київська», членом наглядових рад інших найбільших заповідників України. Два томи «Зводу пам'яток історії та культури України. Київ» побачили світ за активної участі академіка П. П. Толочка (третій том, правда чекає фінансової підтримки держави або меценатів).

Від 1989 р. П. П. Толочко очолює Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Багато його публіцистичних праць присвячено актуальним завданням охорони національної спадщини. Активна позиція у пам'яткоохоронній діяльності допомагає, наскільки це можливо в наш час, захистити конкретні пам'ятки чи хоч би зменшити наступ на них сучасних нуворишів. Ця громадська позиція, професійний і виважений підхід, великий досвід стали підставою того, що П. П. Толочко двічі обирався народним депутатом Верховної Ради України 3 і 4 скликань (1998–2006 рр.). Одним із вагомих результатів його діяльності став Закон України «Про охорону археологічної спадщини» – важливий юридичний акт у сфері охорони і збереження культурного надбання українського народу.

П. П. Толочко виховав цілу плеяду кваліфікованих фахівців-археологів, які плідно працювали і працюють у багатьох наукових центрах України (крім Києва – Чернігів, Переяслав-Хмельницький, Полтава, Кам'янець-Подільський, Ужгород тощо). Серед них член-кореспондент НАН України, д.і.н. Г. Ю. Івакін, член-кореспондент НАН України, д.і.н. О. П. Моця, к.і.н. Б. А. Звіздецький, В. М. Зоценко, С. Р. Кілієвич, В. П. Коваленко, О. В. Колибенко, І. І. Мовчан, П. С. Пеняк, М. А. Сагайдак, О. Б. Супруненко, В. І. Якубовський та інші відомі науковці.

Надзвичайно плідною є і редакторська діяльність вченого. За його редакцією вийшло чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірників, присвячених важливим проблемам історії та археології України. Зокрема П. П. Толочко є головним редактором академічного журналу «Археологія», а також «Київської старовини», яку він і відродив у 1992 р. Вчений має неабиякий редакторський хист. Багато науковців із вдячністю згадують його ретельні, часом можливо і неприємні для авторів, але завжди вправні, логічні, аргументовані правки і зауваження, після яких текст раптом ставав ясним і зрозумілим не тільки сторонньому читачу, але й часто самому автору. Адже так вправно викласти свою думку на папері дано зверху далеко не кожному.

Загальний науковий доробок ювіляра становить близько 500 друкованих праць, із них 30 монографій. Ним опубліковано сотні науково-публіцистичних розвідок. Неможливо підрахувати кількість виступів, дискусій на численних круглих столах, ток-шоу, просто інтерв'ю, відповідей журналістам і зацікавленим любителям вітчизняної історії.

Сьогодні П. П. Толочко перебуває у прекрасній творчій формі, щороку видає нові праці і не знижує темпи публікацій своїх нових творів. Про це засвідчують нова монографія «Династические браки на Руси в XII–XIII вв.», яка щойно вийшла друком, та нові і нові аркуші на робочому столі, заповнені рядками його характерного убористого почерку чорними чорнилами.

Суспільство і держава оцінили роботу вченого. Серед державних нагород і почесних звань ювіляра орден «Знак пошани» (1981 р.), медаль

«В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982 р.), Почесна Грамота Верховної Ради УРСР (1985 р.), ордени «Ярослава Мудрого» 5 й 4 ступенів (1998 р.; 2002 р.), дві Державні премії України в галузі науки і техніки (1983 р.; 2002 р.), орден «Дружбы» Росії, премії ім. М. С. Грушевського (1992 р.) та М. І. Костомарова (2008 р.) Президії НАН України, премія ім. Олександра Невського Російської Федерації (2012 р.).

Колеги та учні, археологічна, історична та пам'яткоохоронна громадськість України знову і знову зичать Петру Петровичу Толочку здоров'я, енергії, оптимізму, творчої наснаги, здійснення усіх задумів.

Ф. А. Андрощук

Ибн Фадлан и украшения русов

Историки и археологи, несмотря на занятие одним делом, принадлежат к двум довольно противоположным лагерям, нередко относясь с нескрываемым скепсисом к выводам друг друга. Корень зла лежит в сложном и противоречивом характере источников, с которыми работают эти две группы исследователей.

Историки пишут о прошлом, которого, по понятным причинам, видеть не могут. Их источники представлены всей доступной совокупностью письменных документов, на основании которых и приходится строить весьма зыбкое здание знаний. Единицы историков работают с оригиналами документов, основная же масса полагается на подготовленные кем-то из филологов и, как правило, давно критические или некритические их издания. Субъективность человеческого фактора в характере письменных источников очевидна, поскольку полностью зависит от компетенции их создателей.

В отличие от историков, археологи работают с конкретным материалом, дошедшим до нас в форме материальных остатков. Однако объективность их источников тоже мнимая, поскольку зависит от личного опыта и компетенции как раскопщика, так и того, кто создаёт археологические источники, визуализируя их в форме отчётов, публикаций и аналитических исследований. Таким образом, субъективизм природы археологических источников также очевиден: владение или невладение правильной техникой раскопок порождают различные по своей ценностной характеристике источники, равно как, например, знание или незнание языков является решающим в интерпретации того или иного материала. Тем не менее, в своих интерпретациях археолог, работающий с письменными эпохами, всецело зависит от интерпретаций письменных документов, созданных историками. Точно также как и филолог, не обладая знанием исторического контекста, не может правильно интерпретировать текст.

Как представляется, в сложившейся ситуации мы должны следовать контекстному подходу, где критическое знание каждой дисциплины является ценным, создавая тот необходимый контекст, в котором мы рассматриваем интересующую нас информацию.

Объектом интереса настоящей заметки являются арабские источники, а именно – сведения Ибн Фадлана, в особенности те из них, которые непосредственно касаются описания материальной культуры видимых им русов. Нас будет интересовать, как различные исследователи в зависимости от их квалификации, знаний, а иногда и идейных соображений читали и интерпретировали информацию этого арабского автора.

Место, которое является предметом нашего исследования, звучит следующим образом: *«А что касается каждой женщины из их числа, то на груди ее прикреплено кольцо или из железа, или из серебра, или (из) меди, или (из) золота, в соответствии с (денежными) средствами ее мужа и с количеством их. И у каждого кольца – коробочка, у которой нож, также прикрепленный на груди»* [Путешествие, 1939, с. 78].

В 1814 г. датский исследователь Расмуссен впервые опубликовал сведения Ибн Фадлана и предложил следующую интерпретацию: ***Konerne bedækte deres Bryster med et Futteral***, т. е. «женщины покрывают их груди футляром» [Rasmussen, 1814; цитата приведена по Frähn, 1823, с. 78, прим. 35].

Фрэн, в свою очередь, предлагает следующее толкование интересующего нас места у Ибн-Фадлана:

«Die Weiber haben auf der Brust eine kleine Büchse angebunden, von Eisen, Kupfer, Silber oder Gold, dem Verhältnisse des Vermögens ihres Mannes und seinen Umständen angemessen. An dem Büchschen ist ein Ring, und an dem ein Messer, ebenfalls auf der Brust befestigt».

Женщины имеют прикреплённую на груди маленькую жестянку из железа, меди, серебра или золота, соразмерную состоянию их мужей и соответствующую своему положению. На жестянке имеется кольцо и на нём нож, также прикреплённый к груди [Frähn, 1823, с. 5].

Упоминание загадочных «коробочек» на груди у виденных им женщин-русов вызвало у исследователей неоднозначную реакцию. Первым высказал своё мнение известный корифей русской археологической науки А. А. Спицын, который отнёс эти данные к вымыслу, не имеющему ничего общего с археологическими реалиями. Исследователь считал, что прославленный араб никогда в Болгарах не бывал и составил своё описание со слов побывавшего там информатора [Спицын, 1899, с. 162]. Подозрительными учёному казались морально-этические характеристики русов, данные арабским источником, а также смешение имени верховного предводителя хазар и русов («хакан»). Рассказ о преклонении русов-торговцев перед деревянным идолом, а также наряд их женщин с «нагрудными коробками, шейными гривнами, определяющими размер богатства их мужей» и «бусами ценою по диргему каждая» были признаны как мифические и невероятные сведения [Спицын, 1899, с. 164]. К прочим неточностям и умолчаниям, «досадным для археолога и историка», Спицын относит также сведения о погребальном обряде знатного руса:

«Рассказывается, что на судно помещена скамья, украшенная коврами, парчою и подушками, и неожиданно там же появляется палатка, в которую на коврах помещается покойник, усаженный на подушки. Для чего же помещена скамья, о которой далее в рассказе ни слова? Странно, что палатка эта оказывается обширною: в ней могут поместиться покойник, его рабыня, старуха и 6 мужчин, – всего 9 человек! Не на барках же руссы ездили на Волге. На четыре подпоры не поставишь большого судна! Не найдёте у Ибн Фадлана и ответа на вопросы: как и для чего ходили взад и вперёд руссы пред погребением, какие были подпоры лодки, куда подымали рабыню, как поддерживался огонь до полного испепеления лодки со всем её содержимым. Неточно описан обряд зажжения лодки родственником, нельзя доверять рассказу о постановки близ неё деревянных изображений богов (они ведь тоже должны были сгореть), о погребальной одежде, о хождении рабыни по палаткам и её задушении. Там где ведётся детальный рассказ, недостатки изложения Ибн-Фадалана выступают с особою яркостью и очевидностью» [Спицын, 1899, с. 166].

Небольшая заметка Спицына сразу же вызвала критическую реакцию, вооружённую, главным образом, аргументами филологического, нежели археологического характера [Тизенгаузен, 1900].

Справедливости ради нужно отметить, что ко времени опубликованной Спицыным статьи, многие важные археологические источники были просто неизвестны, что во многом объясняет критическое отношение русского археолога к рассматриваемому письменному источнику. Только через пять лет были начаты раскопки норвежского кургана IX в. в Осеберге, содержавшего великолепно сохранившееся деревянное судно со всем содержимым и погребёнными. Материалы этих раскопок были опубликованы только через 10 лет и подтвердили историческую реальность многих ритуальных деталей в описании погребения знатного руса Ибн Фадланом [Osebergfundet, 1917]. Мы не ставим своей целью подробный анализ этих работ и отсылаем читателя к публикациям, специально рассматривающим этот вопрос [Christensen, 1992; Lund Warmind, 1995; Gansum, 2004, p. 171–174; 2004a, p. 271–282; Androshchuk, 2005; Price, 2010, p. 131–139]. В настоящей статье нас будут интересовать только упомянутые арабским путешественником «нагрудные коробки», которые, согласно переводу, являлись характерным элементом женской одежды русов.

В своей работе Ковалевский сопроводил фрагмент подробнейшим филологическим комментарием [Ковалевский, 1939, с. 133–134]. В статье 1950 г. он специально остановился на этом месте еще раз. Привлекая парафразы из Ибн Фадлана у других авторов, он пришел к выводу, что эти предметы являлись специальными приспособлениями для сдерживания роста груди:

«Что это за "мифические нагрудные коробки" или "ладунки" у жен русов? Действительно, текст Якута с комбинацией слов "кольцо", "коробочка" и "нож" довольно невразумителен. Все ссылки В. Тизенгаузена на литературу, на работы Я. Расмуссена, Х. Френа, П. Савельева, А. Котляревского, В. Стасова, Г. Якоба, Гейда ничего не помогают, так как самое главное остается неясным: о чем же, собственно, говорит сам Ибн-Фадлан. Текст Мешхедской рукописи еще более усложнял положение, – там слова "хукка" – "коробочка" и "халка" – "кольцо" оказались переставленными. Потеряв надежду разобраться в этой путанице, я в свое время признал , что "окончательно решить вопрос могла бы только археология"» [Путешествие, 1939, с. 796].

В связи с новым толкованием он откорректировал перевод источника в издании 1956 г. так, чтобы он говорил о парности "коробочек":

«А что касается их женщин, то на [каждой] их груди прикреплена коробочка, или из железа, или из серебра, или из меди, или из золота, или из дерева в соответствии с размерами [денежных] средств их мужей. И у каждой коробочки – кольцо, у которого нож, также прикрепленный на груди [Ковалевский, 1956].

В 1939 г. вышел немецкий перевод А. З. В. Тогана (А. З. Валидова), сопровождённый обстоятельным комментарием. Его перевод следующий:

*«**Jede ihrer hat auf den beiden Brüsten eine Büchse (huqqa) aus Eisen, Silber, Kupfer oder Gold, nach Maß und nach Wert des Vermögens ihres Mannes befestigt; bei jeder Büchse befindet sich ein Ring (halqa), bei dem sich ein Messer ebenfalls auf der Brust befestigt befindet**».*

Каждая из них на каждой груди имеет прикреплённую жестянку из железа, меди, серебра или золота согласно степени/мере и стоимости состояния их мужчин; у каждой жестянки имеется кольцо у которого нож также прикреплён к груди [Togan, 1939, p. 83].

Тоган обращает внимание на то, что в другой рукописи употреблено слово *halqa* «кольцо». В упомянутой «жестянке» исследователь видит металлический или деревянный контейнер, подобный маленькой коробочке для драгоценностей, маслёнке или круглой чернильнице [Togan, 1939, p. 83, anm. 2].

Рассматривая возможные исторические реалии этих коробочек, Тоган указывает на овальные и круглые фибулы эпохи викингов, известные ему из книги Оскара Монтелиуса [Montelius, 1906, p. 301, abb. 492]. Благодаря публикации Равдоникаса, Тогану было известно, что в курганах Приладожья рядом с такими фибулами были найдены ножи [Raudonikas, 1930, p. 46–49, fig. 29]. В подкрепление своей интерпретации он ссылается также на работу Питера Паульсена, посвящённую ювелирным украшениям эпохи викингов [Paulsen, 1933, p. 22]. В ней он находит, по его мнению, наиболее подходящий для термина *huqqa* тип фибул – коробчатые готландские фибулы [Paulsen, 1933, taf. XV:7). По его мнению, эти фибулы – особый вид овальных (eine spezielle Art der Schalenspangen). В поисках восточноевропейских аналогий этим украшениям Тоган опять обращается к курганам Юго-Восточного Приладожья. К нашему удивлению, он их там находит, хотя приведённые им ссылки явно иллюстрируют типичные для Средней Швеции скорлупообразные фибулы и в одном случае овальную фибулу карельского типа [Raudonikas, 1930, p. 63, 79, 93, 97]. Именно эта «готландская параллель», по мнению учёного, позволяет взглянуть на Готланд, как на «Остров русов». Как считает исследователь, в IX–X вв. эти выпуклые фибулы стали такими развитыми и большими, что у иноземцев складывалось впечатление, что их смысл заключался в том, чтобы сохранить женскую грудь маленькой [Togan, 1939, p. 228–229].

Можно с уверенностью сказать, что Тоган подошёл к вопросу наиболее обстоятельно, обратившись к археологическим источникам. Можно также не сомневаться, что именно знание этих источников отчасти повлияли на его перевод, в котором он отдал предпочтение только одному чтению. Основной археологической проблемой предложенной

им интерпретации является то, что Тоган не отличал овальных фибул от коробчатых. Овальные фибулы, как мы сейчас знаем, использовались в одежде женщин материковой Скандинавии, в то время как коробчатые носились только женщинами Готланда. Оба типа фибул отличаются не только по своему происхождению, но и по конструкции, о чём будет сказано ниже.

В 1896 и 1928 гг. Александр Сейпель издал в Норвегии арабские источники, имеющие отношение к Северной Европе. Это собрание, главным образом, известных ранее текстов, которые издатель сопроводил необходимыми биографическими сведениями на латинском языке [Rerum Normannicarum, 1896–1928]. На основании этого издания Харрис Биркеланд подготовил норвежский перевод, который был издан в 1954 г. [Birkeland, 1954]:

«Hver av kvinnene deres har på brystet sitt en beholder som er bundet fast, og er av jern, av sølv, av kobbler eller av gull, alt etter størrelsen og verdien av mannens formue. På hver beholder er det en ring, i hvilken det er en kniv, som også er bundet fast på brystet» [Birkeland, 1954, p. 19].

Каждая из их женщин имеет на своей груди контейнер который крепко привязан и изготовлен из железа, серебра, меди или золота, согласно величине и цене состояния их мужей. На каждом контейнере имеется кольцо в котором – нож, также крепко прикреплён к груди.

Биркланд обратил внимание на перевод Тогана «на каждой груди», что не соответствует оригиналу, где читается «entall», а также на то, что в рукописи упоминается *halqa* – «кольцо», а «коробочка» или «контейнер» читается только у Якута [Birkeland, 1954, p. 136, anm. 8–9].

Туре Арне в 1941 г. опубликовал свою статью, в которой обратил внимание на вышедший в 1939 г. русский перевод Ибн-Фадлана под редакцией Крачковского. Исследователь прокомментировал замеченные им отличия вышедшего издания от предыдущих, а также частично воспроизвёл наиболее интересные места в своём переводе на шведский язык:

«Och vad beträffar var och en av deras kvinnor, så finnes vid hennes bröst fäst en ring, antingen av järn eller av silver eller av koppar eller av guld, motsvarande hennes mans förmögenhet och dess storlek (eller möjligen 'och deras, nämligen kvinnornas antal'). Och vid varje ring finnes en liten dosa med en kniv, som likaledes är fäst vid bröstet».

И что касается каждой из их женщин, то имеется у её груди прикреплённое кольцо или из железа, или из серебра, или из меди, или из золота, соответственно достатку её мужа и его величины (или возможно «и их то есть женщин количеству»). И у каждого кольца имеется маленькая коробочка с ножом, который также прикреплён к груди».

Относительно возможности связи описанных украшений со скорлупообразными фибулами, Арне не категоричен и не исключает проблематичность такой интерпретации [Arne, 1941, p. 206].

В 1978 г. издаётся шведский перевод Стига Викандера, в основу которого была положена редакция сочинения, опубликованная Тоганом:

«Alla deras kvinnor har över bröstet en dosa fastgjord, som är av järn, silver, koppar eller guld, efter mannens förmögenhet och inkomst. Till varje dose hör en ring vid vilken en kniv är fästad, också vid bröstet».

Все их женщины имеют на груди прикреплённую коробочку, которая [изготовлена] из железа, серебра, меди или золота в соответствии с достатком и доходом мужчины. У каждой коробочки имеется кольцо к которому прикреплён нож, также у груди [Wikander, 1978, p. 63].

Таким образом, Викандер в отличии от Тогана интерпретирует рассматриваемое нами украшение как одну коробочку, и это ещё раз подтверждает, что в основе интерпретации Тогана лежит знакомство с указанными выше археологическими изданиями.

Небольшая по объёму книжечка Викандера содержит одно интересное сведение о том как эти коробочки интерпретировали мусульманские энциклопедисты XVI в. Так разъяснения персидского географа Амин Рази (Amīn Rāzī) [Description, 1892] в переводе Викандера звучат следующим образом:

«Kvinnorna i dessa trakter låter göra, efter råd och förmögenhet, dosor av guld, silver eller trä. De hinder dem för brösten för att dessa skall bli i sitt läge och inte bli för stora».

Женщины в этих областях приказывают изготавливать в соответствии с доходом и достатком коробочки из золота, серебра или дерева. Они предотвращают [нежелательный рост] груди, чтобы она была на своём месте и не была большой [Wikander, 1978, p. 73].

Энциклопедическая работа Амин Разина была известна Тогану [Togan, 1939, p. XI–XII] и, надо полагать, также оказала влияние на появление «парности» коробочек.

В продолжение дискуссии о степени влияния морально-религиозных взглядов нового времени на реконструкцию женской одежды эпохи викингов, укажем на очень проблематичную по своим выводам статью шведской исследовательницы Анники Ларссон. В ней автор из-за отсутствия должной критики источников отрицает традиционную интерпретацию ношения парных фибул и предлагает довольно одиозную реконструкцию, основанную на последних находках в Пскове [Larsson, 2008, p. 4–7]. Согласно выводу Ларссон, скорлупообразные фибулы маркировали грудь женщины, а сарафаноподобная одежда была спереди открыта так, что была видна нижняя рубаха. По мнению исследовательницы, такой покрой женской одежды не могли принять ни церковь, ни моральные принципы мужчин – ученых XIX в., на основании которых и построены современные знания о скандинавском женском костюме эпохи викингов. Несмотря на то, что такой взгляд начинает приобретать своих поклонников [Hillerdal, 2009, p. 82], мы на всякий случай отсылаем любознательного читателя к статье, где, собственно, и опубликованы материалы, давшие повод для реконструкции Ларссон [Zubkova, 2010, p. 291–298].

Как уже упоминалось выше, в этих загадочных предметах усматривали овальные или скорлупообразные фибулы [Лебедев, 1978, с. 21–24]. Именно эти фибулы изображены на известной иллюстрации к рассказу Ибн Фадлана, опубликованной в научно-популярном альбоме «Викинги» под редакцией шведского авторитетного археолога Бертиля Альмгрена [Vikinden, 1975]. По мнению Ингмара Янссона, который пользовался переводом Ковалевского 1956 года, под «коробочкой» следует понимать скорлупообразные фибулы, а не готландские коробчатые фибулы, поскольку к последним ничего не подвешивали [Jansson, 1983, p. 215–216]. Однако, согласно другому прочтению этого места Ибн Фадлана, в тексте говорится об одной «коробочке»: «А у каждой их женщины на груди прикреплена коробочка» [Большаков, 2000, с. 54–63].

Английский филолог Дж. Монтгомери также настаивает на единичности предмета, однако вообще устраняет «коробочку», переводя соответствующий термин как «кольцо»:

«Each woman has, on her breast, a small disc, tied <around her neck>, made of either iron, silver, copper or gold, in relation to her husband's financial and social worth. Each disc has a ring to which a dagger is attached, also lying on her breast».

У каджой женщины на груди имеется прикрепленный маленький диск, изготовленный или из железа, или серебра или золота, в соответствии с финансовым и социальным благополучием её мужа. Каждый диск имеет кольцо к которому прикреплён кинжал, также лежащий на её груди.

В комментарии к этому месту Монтгомери настаивает, что речь идет не о скорлупообразных фибулах, а об одном типе застёжек, увиденном им в английском научно-популярном издании [Graham-Campbell, 1989, p. 117]. Наша проверка этого источника показала, что Монтгомери имеет в виду кольцевую серебряную застёжку для плаща, обнаруженную в камерном погребении 561 Бирки [Arbman, 1940, taf. 42:2]. Однако эти фибулы, как мы достоверно знаем, носились не женщинами, а мужчинами, что не позволяет принять интерпретацию английского филолога.

Таким образом, поскольку «парность» этих коробочек отрицается самим текстом, скорлупообразные фибулы, которые обычно носились в паре на груди скандинавских женщин, следует сразу же исключить. Оставшиеся круглые фибулы представляют собой определённую проблему выбора. Дело в том, что среди женских украшений, напоминающих описанные Ибн Фадланом, имеется, как минимум, три разных типа фибул.

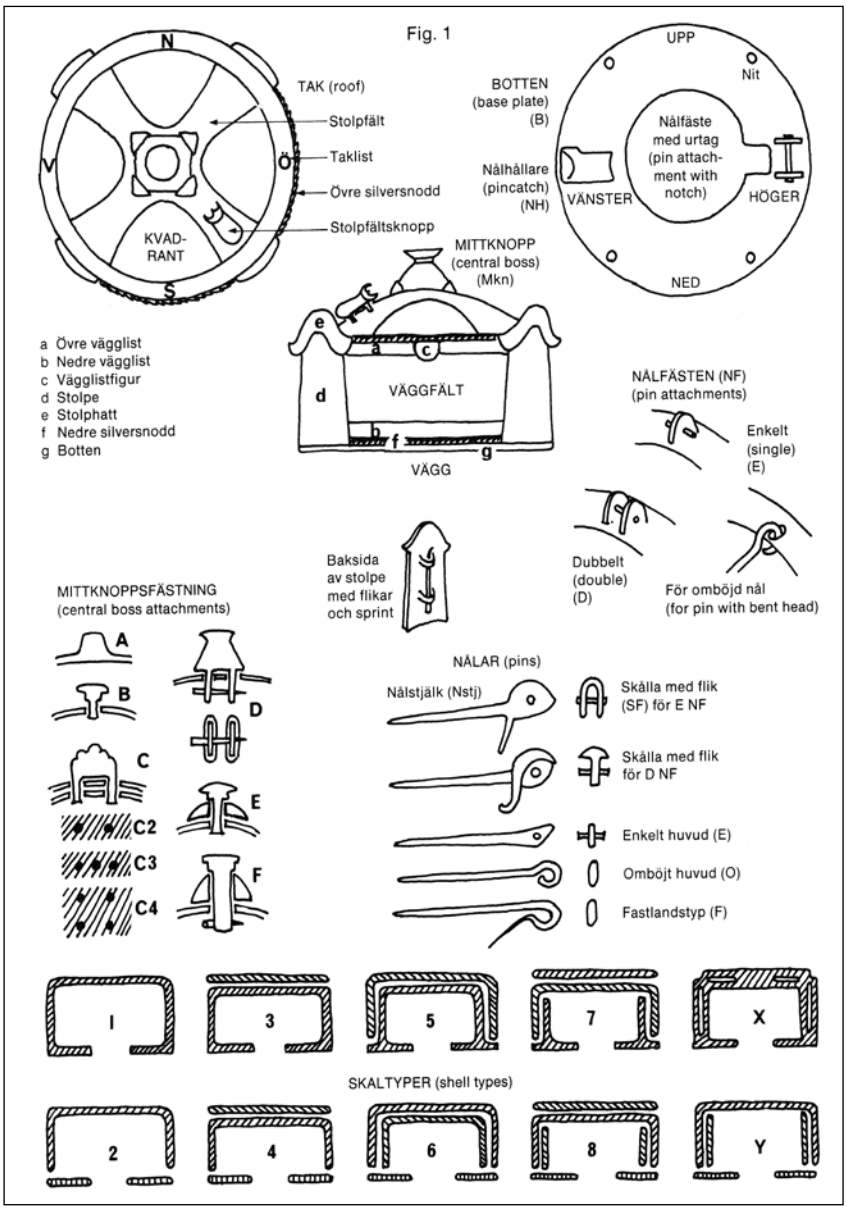

Рис. 1. Конструкция коробчатых фибул Готланда (по Thunmark-Nylén 1983b, fig.1)

Один из них, так называемые «коробчатые» фибулы (dosformiga spännen), которые были популярны у женщин острова Готланд на протяжении всей эпохи викингов (рис. 1). Фибулы этого типа состоят из чашкоподобной верхней и плоской нижней частей. Верхняя часть иногда богато декорирована серебром, позолотой, а иногда филигранью. Нижняя часть была также довольно часто орнаментирована, хотя и скрыта от наблюдателя. На этой тыльной стороне фибулы располагалась игла с приёмником, которая скрепляла края верхней одежды – накидки или шали (шв. *sjalspännet*). «Двухскорлупная конструкция» этих украшений, а также наличие декоративных элементов, отлитых отдельно, в самом деле придавали этим украшениям форму коробочки [Thunmark-Nylén, 1983; 1983a; 2006, p. 64–87]. Коробчатые фибулы были характерной особенностью женских функциональных украшений, распространённых на острове Готланд. Здесь они носились как дополнительная третья застёжка к двум парным фибулам – отлитым в форме голов фантастических зверей. Последние скрепляли бретели и также являются характерной особенностью женского костюма этого острова. За пределами Готланда оба эти типа фибул встречаются крайне редко. Типично готландский комплект зафиксирован пока только в одном из погребений Латвии [Zarina, 1992,

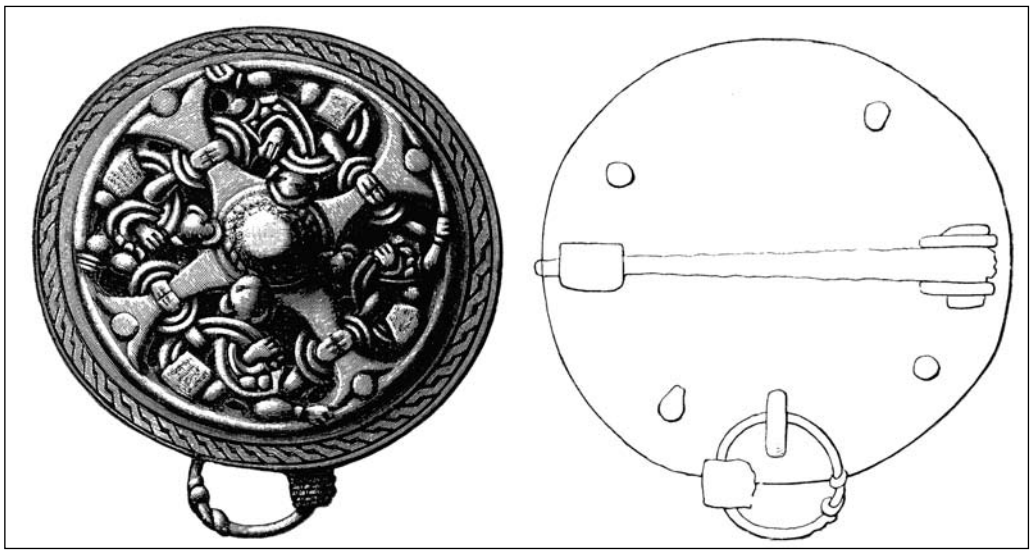

Рис. 2. Тип большой круглой фибулы с кольцом для подвешивания (по Paulsen 1933, Taf. XIII:1)

Рис. 3. Тип маленькой круглой фибулы с кольцом для подвешивания

abb. 1]. Две коробчатые фибулы поздневендельского времени известны в прусском могильнике Вискяутен (Моховое Калининградской области), но в сочетании с овальными фибулами, характерными для женщин материковой Скандинавии, причём несколько позднего времени. Такой странный комплект украшений может свидетельствовать о том, что к моменту захоронения эти фибулы были уже старыми украшениями, возможно переданными по наследству особам, оказавшим предпочтение традиционному костюму материковой Скандинавии [Андрощук, 2004, с. 113–114].

Несмотря на то, что рассматриваемый тип фибул идеально подходит под определение «коробочка», существует один технический момент, который препятствует такому сопоставлению – отсутствие какого-либо кольца для подвязывания предметов. Эта существенная деталь заставляет нас обратиться к двум другим типам фибул.

Речь идёт о слегка выпуклых круглых рельефных фибулах, орнаментированных звериным орнаментом, плетёнкой или их смесью с прикреплённым с тыльной стороны внизу ушком для подвешивания (рис. 2). Фибулы образуют два типа: крупные застёжки диаметром 4,5–7,3 см для скрепления женской верхней одежды и маленькие броши диаметром 2,4–3,4 см, которые использовались для скалывания на груди разреза нижней сорочки [Jansson, 1984, p. 58–84; Янсон, 2010, с. 575]. Оба типа фибул, как и описанный выше, являются дополнительными элементами к набору из парных скорлупообразных

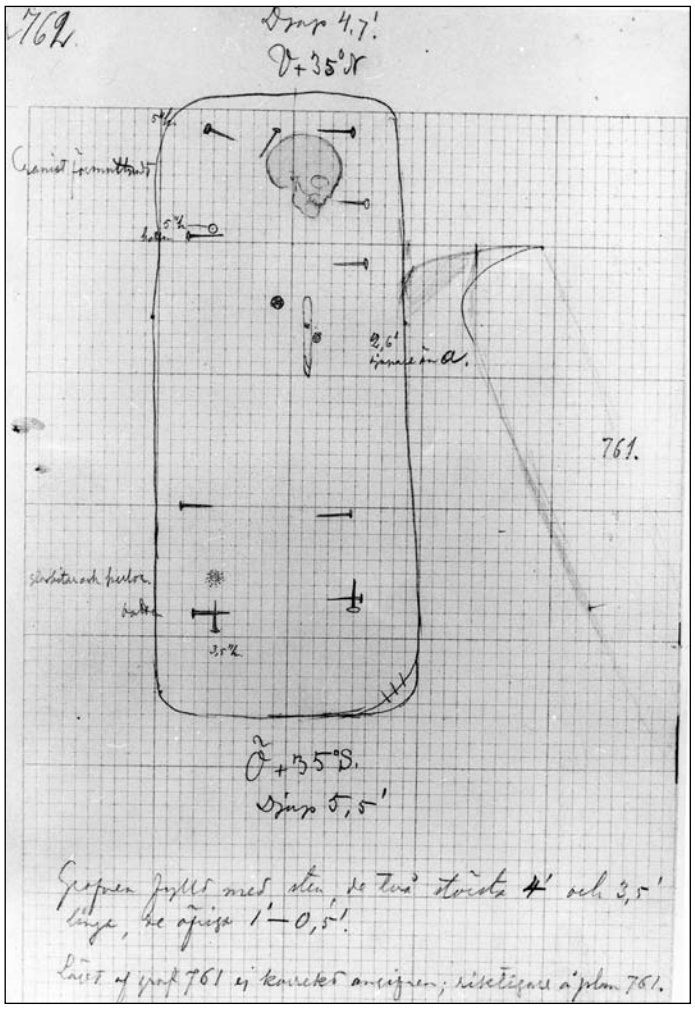

Рис. 4. План погребения 762 могильника Бирки с обозначением находок маленькой круглой фибулы и ножа (фото Antikvarisk-topografiska arkivet, Стокгольм)

фибул. Их сочетания в погребениях позволили сделать вывод об их бытовании во второй четверти – второй половине X в. [Янсон, 2010, с. 576], что вполне соответствует и хронологии сведений, приведённых Ибн Фадланом. Кроме Скандинавии и одиночных находок в Ирландии, Англии и Финляндии, эти фибулы известны и на территории древней Руси [Янсон, 2010; Андрощук, 2012, № 8, 26, 45, 115, 163, 175, 228, 262]. Необходимо также отметить группу маленьких литых бронзовых фибул, характерных главным образом для Исландии [Eldjárn, 2000, p. 367–370; Hayeur Smith, 2004, p. 46–47, fig. 45–47]. Некоторые из сохранившихся экземпляров имеют подвешенные к кольцу двойные или тройные бронзовые цепочки с трапецевидными подвесками, или же просто крючки, на которые могли подвешиваться предметы личного туалета, а также ножи. Близкой по своему дизайну к исландским экземплярам является брошь, случайно обнаруженная на территории разрушенного в советское время древнерусского городища в Мотыжине, Макаровского района, Киевской области (рис. 3). Это круглая фибула, украшенная плетёным орнаментом с несколько возвышенной по центру «шишкой», напоминающая своей формой умбон щита. Однако конструкция иглодержателя этой фибулы отличается от классических скандинавских экземпляров X в. и напоминает дисковидные раннесредневековые западноевропейские застёжки. Это отличие следует, скорее всего, объяснять хронологическими причинами. Судя по деградированному стилю Борре, данный экземпляр является одним из самых поздних образцов рассматриваемой группы украшений. В пользу этого предположения говорит происходящее с территории этого же памятника

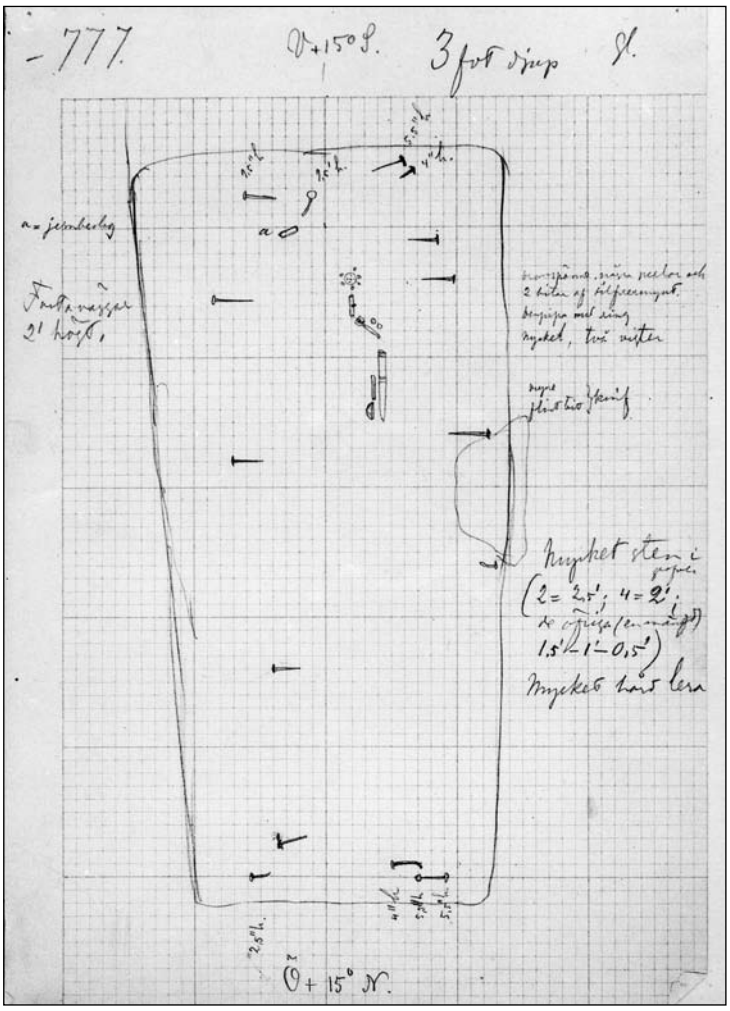

Рис. 5. План погребения 777 могильника Бирки с обозначением находок маленькой круглой фибулы, ножа и предметов личного туалета (фото Antikvarisk-topografiska arkivet, Стокгольм)

бронзовое навершие, орнаментированное в стиле Рингерике и датированное XI в. [Андрощук, 2012, № 99, рис. 101]. Изучение обстоятельств находок этих фибул в некоторых погребениях шведского могильника Бирка позволяет, в отдельных случаях, подтвердить наличие подвешенных к ним ножей (рис. 4–5). Судя по находкам из погребений 762, 777 и 831, упомянутые знаменитым арабом ножи – это никакие не «кинжалы», как переводит их Монтгомери, а обыкновенные ножи, которые подвешивались на цепочке или шнуре, крепившемся к кольцу фибулы [Arbman, 1943, p. 278, abb. 228; 282, abb. 776; 302, abb. 250]. Это позволяет с достаточной долей вероятности считать, что именно эти круглые фибулы и имел в виду Ибн Фадлан, описывая встреченных им русов.

Наконец, в заключение, хотелось бы прокомментировать высказанное А. А. Спицыным недоумение по поводу упомянутых Ибн Фадланом «бус ценою по диргему каждая». В недавно исследованном в Шестовице камерном погребении X в. было выявлено богатое захоронение воина с вооружением, конём и конской упряжью. Здесь же были зафиксированы остатки кожаного кошелька или сумки, в которой находился набор из 41 золотостеклянной бусины и серебряный дирхем 907–914 гг. [Коваленко, 2012, рис. 12]. Местоположение находки в погребении, а также отсутствие дополнительных элементов одежды или украшений не дают оснований для предположения о существования второго – женского погребения. Таким образом, следует признать, что мы имеем дело с находкой бус в мужском погребении. То, что бусы найдены были не на теле, а именно в сумке, может служить подтверждением

их ценностного качества наравне с дирхемами. Случаи находок бус в мужских захоронениях Скандинавии эпохи викингов подтверждены антропологическими анализами [Lagerholm, 2009, Appendix, pp. 1–3].

Всё сказанное выше даёт основание считать сведения Ибн Фадлана заслуживающим доверия источником, хотя и не без подобного рода контекстных оговорок. Как показал наш экскурс в историю представлений об украшениях русов, дабы избежать ошибочных интерпретаций, археологам, филологам и историкам необходимо несомненно более активно сотрудничать и взаимопроверять выводы друг друга.

Андрощук Ф. А. От Рагнара Лодброка до Видгаутра (о датских и шведских контактах сембов и куршей в эпоху викингов и в раннем средневековье) / Ф. А. Андрощук // Ладога и Глеб Лебедев: Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. – СПб., 2004. – С. 109–140.

Андрощук Ф. Скандинавские древности Южной Руси / Ф. Андрощук, В. Зоценко. – Paris, 2012.

Большаков О. Г. Уточнения к переводу «Записки» Ибн Фадлана / О. Г. Большаков // Древнейшие Государства Восточной Европы. 1998 г. – М., 2000. – С. 54–63.

Ковалевский А. П. О степени достоверности Ибн-Фадлана / А. П. Ковалевский // Исторические записки. – 1950. – Т. 35. – С. 265–293.

Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / А. П. Ковалевский. – Харьков, 1956.

Коваленко В. Новейшие скандинавские находки в погребениях Шестовицы / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Сытый // Скандинавские древности Южной Руси / Ф. Андрощук, В. Зоценко. – Paris, 2012. – С. 322–344.

Лебедев Г. С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и руссах / Г. С. Лебедев // Из истории феодальной России. – Л., 1978. – С. 21–24.

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. и коммент. А. П. Ковалевского; под ред. И. Ю. Крачковского. – М.–Л, 1939.

Спицын А. А. О степени достоверности «Записки» Ибн Фадлана // Записки Императорского Русского Археологического Общества. Новая серия. – 1899. – Т. 1–2. – С. 160–166.

Тизенгаузен В. В защиту Ибн–Фадлана / В. Тизенгаузен // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – 1900. – Т. XIII. – С. 024–032.

Янсон И. Скандинавская фибула из Винницкой области / И. Янсон, М. В. Потупчик, Ф. А. Андрощук // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2010. – С. 575–579.

Androshchuk F. En man i Osebergsgraven? / F. Androshchuk // Fornvännen. – 2005. – Bd. 100. – S. 115–128.

Arbman H. Birka I. Die Gräber. Text / H. Arbman. – Stockholm, 1943.

Arne T. J. Ibn Fadlans resa till Bulgar / T. J. Arne // Fornvännen. – 1941. – Bd. 36. – S. 193–212.

Birkeland H. Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder. Oversettelse til norsk av de arabiske kilder med inledning, forfatterbiografier, bibliografi og merknader / H. Birkeland. – Oslo, 1954.

Osebergfundet / A. W. Brøgger, H. Falk, H. Shetelig. Bd. I. – Kristiania, 1917.

Christensen A. E. Gravleggingen / A. E. Christensen, A. S. Ingstad, B. Myhre // Oseberg dronningens grav: Vår arkeologiske nasjonskatt i nytt lys. – Oslo, 1992. – S. 80–84.

Description topographique et historique de Boukhara: Suivie de textes relatifs à la Transoxiane / par Mohammed Nerchakhy; publié par Charles Schefer. – Paris, 1892.

Eldjárn K. Kuml og Haugfé. Úr heiðnum sið á Íslandi / K. Eldjárn, A. Friðriksson. – Reykjavík, 2000.

Frähn C. M. Ibn–Fozlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älteren Zeit. Text und Übersetzung / C. M. Frähn. – S.-Petersburg, 1823.

Gansum T. Hauger som konstruktioner: arkeologiske forventninger gjennom 200 år. / Gansum T. – Göteborg, 2004.

Gansum T. Fra jord til handling / T. Gansum // Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual. – Lund, 2004a. – S. 249–286.

Graham-Campbell J. The Viking World / J. Graham-Campbell. – London, 1989.

Hayeur-Smith M. Draupnir's Sweat and Mardöll's Tears. An Archaeology of Jewellery, Gender and Identity in Viking Age Iceland / M. Hayeur-Smith // BAR International Series 1276. – Oxford, 2004.

Hillerdal Ch. People in Between. Ethnicity and Material Identity – a New Approach to Deconstructed Concepts / Ch. Hillerdal. – Västerås, 2009.

Jansson I. Gotland och omvärlden under vikingatiden – en översikt / I. Jansson // «Gutar och vikingar». – Stockholm, 1983. – S. 207–247.

Jansson I. Kleine Rundspangen / I. Jansson // Birka II: 1. – Stockholm, 1984a. – S. 58–74.

Jansson I. Grosse Rundspangen / I. Jansson // Birka II: 1. – Stockholm, 1984b. – S. 75–84.

Lagerholm E. En pärla gör ingen kvinna? En statistisk jämförelse mellan osteologisk bedömda gravar och gravgåvor under yngre järnåldern / E.Lagerholm [Электорнный ресурс]. – 2009. Точка доступа: http://urn.kb.se/

resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-2517 (от 21.12.2012)

Larsson A. Förbjöd kyrkan den vikingatida kvinnodräkten? / A. Larsson // Populär arkeologi. – 2008. – № 1. – S. 4–7.

Lund Warmind M. Ibn Fadlan in the context of his age / M. Lund Warmind // The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia. – Copenhagen, 1995. – P. 130–135.

Montelius O. Kulturgeschichte Schwedens von den ältesten Zeiten bis zum elften Jahrhundert nach Christus / O. Montelius. – Leipzig, 1906.

Montgomery J. E. Ibn Fadlan and Rusiyyah / J. E. Montgomery // Journal of Arabic and Islamic Studies. – 2000. – № 3. – S. 1–25.

Paulsen P. Studien zur Wikingerkultur / P. Paulsen. – Neumünster, 1933.

Price N. Passing into Poetry: Viking-Age Mortuary Drama and the Origins of Norse Mythology / N. Price // Medieval Archaeology. – 2010. – T. 54. – S. 123–155.

Rasmussen J. L. Om Arabernes og Persernes Bekiendtskab og Handel i Middelalderen med Rusland og Skandinavien / J. L. Rasmussen. – København, 1814.

Raudonikas W. J. Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet / W. J. Raudonikas. – Stockholm, 1930.

Rerum Normannicarum Fontes Arabici / ed. A. Seippel. – Christianiae-Osloae, 1896–1928. – T. I–II.

Thunmark-Nylén L. Hur man gör ett dosformigt spänne / L.Thunmark-Nylén // Gutar och vikingar. – Stockholm, 1983. – S. 183–190.

Thunmark-Nylén L. Vikingatida dosspännen – teknisk stratigrafi och verkstadsgruppering / L. Thunmark–Nylén. – Uppsala, 1983a.

Thunmark–Nylén L. Die Wikingerzeit Gotlands. Bd. III: 1. Text / Thunmark-Nylén L. – Stockholm, 2008.

Togan A. Z. W. Ibn Fadlans' Reisebericht / A. Z. W. Togan // Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. – Leipzig, 1939. – XXIV. – № 3.

Vikingen / ed. B. Almgren. – Göteborg, 1975.

Wikander S. Araber, vikingar, väringar / S. Wikander. – Svenska Humanistiska Förbundet. – Lund, 1978. – Bd. 90.

Zarina A. Die Kontakt der Liven mit skandinavischen Ländern nach den Schmucksachen des Gräberfeldes aus dem 10.–13. JH. zu Salaspils Laukskola / A. Zarina // Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter. – Srockholm, 1992. – S. 173–184. – (Studia Baltica Stockholmiensia. T. 9).

Zubkova E. S. Studies of the Textiles from Pskov / E. S. Zubkova, O. V. Orfinskaya, K. A. Mikhailov // North European Symposium for Archaeological Textiles X. – Oxford, 2010. – P. 291–298.

Є. І. Архіпова

Проблеми дослідження Київського Софійського собору та його подвір'я

Київський Софійський собор та його подвір'я з ансамблем монастирських споруд кінця XVII–XVIII ст. знаходяться в межах території (понад 5 га) Національного заповідника «Софія Київська». Ще у XIX ст. тут було відкрито культурні шари давньоруського і пізньосередньовічного часу. Більш ранніх шарів або об'єктів, відкритих в інших місцях Верхнього міста і «града Ярослава», на території подвір'я досі не виявлено. Відомо лише про окремі випадкові знахідки речей римського часу – камея з розкопок храму в митрополичому саду і бронзовий трипод [Каргер, 1958, с. 195–196; Хомчик, 2001, с. 188–189]. Дані про знахідку у XIX ст. «в Старом городе за Софийским собором» браслетів ранньослов'янського періоду [Хойновский, 1896, с. 103, № 613, табл. V], не обов'язково означають, що вони походять саме з Софійського подвір'я. Об'єктів раніше кінця X – початку XI ст. тут поки що не знайдено, але археологічні розкопки широкою площею на подвір'ї собору ніколи не провадилися, і це залишається одним із пріоритетних напрямків дослідження.

Час закладки собору і «града Ярослава» Новгородський I [Новгородская, 1950, с. 15, 180] та інші літописи відносять до 1017 р., але «Повість временних літ» повідомляє про це під 1037 р. [Повесть, 1950, с. 102]. Згадується також, що будівництво нового міста відбулося після поразки під стінами Києва печенізької орди у 1036 р. (6544). За цим літописом, звістку про напад печенігів Ярослав отримав у Новгороді, тому він зібрав військо з новгородців та варягів, і рушив на Київ. Вирішальна битва («сеча зла») відбулася на місці, де тепер знаходиться собор Св. Софії, а на той час було «поле вне града» [Див.: Толочко, 1972, с. 93–100; Полное, 1908, стб. 138]. Проте ця дата не є безперечною. Софійський перший літопис про битву з печенігами та закладку великого града, Золотих воріт і церкви Св. Софії повідомляє під 1017 р. (6525) [Полное, 1925, с. 88]. Монастир Св. Софії у Києві також згадує Тітмар Мерзебурзький, за записами якого у 1018 р. «архієпископ цього міста з мощами святих і різними церковними прикрасами влаштував Болеславу і Святополку почесну зустріч у монастирі Св. Софії, який, на жаль, у минулому році випадково погорів» [Сборник, 1874, от. II, 1, с. 1–2]. Припускають, що йдеться про дерев'яну Софію, але ніяких свідоцтв цього поки що не знайдено.

Завдяки суперечності писемних даних обидві дати – 1017 і 1037 рр. – мають своїх прихильників і супротивників, а точний час побудови Софійського собору та «града Ярослава» досі залишається дискусійним [Толочко, 2011, с. 153–161; Архипова, 2011, с. 133–143]. Досить вірогідною є більш рання дата закладин храму, аргументи на користь якої свого часу були наведені П. П. Толочком [Толочко, 1972, с. 98–103]. На користь неї вказують також написи-графіті на стінах собору [Заснування, 2010, с. 22–25, 27–31].

Аналіз архітектури, будівельної техніки та монументального живопису Св. Софії свідчить, що собор є пам'яткою саме першої половини XI ст., збудованою у візантійському стилі константинопольськими майстрами за участю місцевих будівельників [Комеч, 2007, с. 154; Івакін, 2010, с. 472–474]. Це був п'ятинавовий хрестовокупольний храм із п'ятьма апсидами, 13 банями, оточений із трьох боків двома рядами відкритих галерей – двоповерховою внутрішньою й одноповерховою зовнішньою. Із заходу знаходяться дві вежі, всередині яких круті сходи ведуть на просторі, добре освітлені хори.

Храм був багато оздоблений мозаїчними і фресковими розписами, мозаїчною підлогою і різьбленим архітектурним декором з привізного мармуру (переважно проконнеського) і місцевого овруцького пірофілітового сланцю (так званого червоного шиферу), іконами та церковним начинням із кольорових і дорогоцінних металів тощо.

До останньої чверті XX ст. вважали, що такої форми собор набув лише у середині XI – на початку XII ст., а на першому етапі було збудовано п'ятинавовий об'єм храму з одним рядом одно- або двоповерхових галерей [Каргер, 1961, с. 154–168; Асеев, 1982, с. 55]. В останній час панує думка про будівництво собору одразу за єдиним задумом [Асеев, 1988, с. 13–27]. Проте насправді, відсутність повних обмірів та неоднозначне тлумачення деяких конструктивних і декоративних елементів (профільовані пілястри на зовнішній стіні другого поверху та відсутність вікон, шиферний карниз між стінами поверхів внутрішніх галерей та відсутність карнизів у завершенні стін, наявність поребрика тільки у декоруванні фасаду зовнішньої північної галереї та ін.) свідчать, що це питання не можна вважати вирішеним остаточно. Уточнення також потребує обсяг перебудов у XII – на початку XIII ст. [Кресальний, 1955, с. 27–29; Висоцький, 1972, с. 54–60], спосіб покриття підкупольних барабанів, характер застосування штукатурного покриття фасадів тощо [Комеч, 2007, с. 159–162].

На стінах собору зберігся найповніший у світі ансамбль фрескового (3000 м^2) і мозаїчного (271 м^2) монументального живопису XI ст., на хорах собору – одинадцять різьблених плит парапетів з пірофілітового сланцю (червоного шиферу). In situ виявлено залишки південного, північного та західного мармурових порогів, мозаїчної підлоги із різнокольорової смальти і плит червоного шиферу, а також залишки підлоги із різнокольорових полив'яних керамічних плиток різної форми і розміру. Під підлогою собору біля солеї у XIX ст. знайдено чотири мармурові капітелі та інші мармурові деталі, уламки різьблених парапетних і карнизних плит з пірофілітового сланцю, в садибі – мармурові колони і бази, прикрашені різьбленням карнизи та профільовані одвірки, а також бази з пірофілітового сланцю [Архипова, 2005, с. 52–90]. Первісне місце розташування більшості з цих деталей у соборі невідоме. Нез'ясованою залишаються конструкція первісної вівтарної огорожі та престолу, декоративного оздоблення синтрона, час і послідовність його поновлення та реставрації, час появи підлоги з шестикутних полив'яних і трикутних плиток зі смальти, а також великих квадратних полив'яних плиток та ін. Через майже повну втрату супроводжуючих написів під час багаторазових поновлювань фрескового розпису, пріоритетним напрямком дослідження монументального живопису залишається продовження системної роботи з атрибуції зображень святих [Герасименко, 2007, с. 24–59], у тому числі із залученням інформації графіті та даних лабораторних досліджень.

Під час археологічних розкопок 1946, 1948 і 2004 рр. [Каргер, НА–920; НА–921; Никитенко, 2007, с. 402] на подвір'ї було виявлено шари будівельного сміття давньоруського часу від перебудов і ремонту собору (уламки плінфи, мозаїк, фрески, вапняно-цем'янкового розчину, в тому числі від мозаїчної підлоги із залишками смальти та без неї, голосників і різьблених плит парапетів хорів з пірофілітового сланцю), але час утворення цих шарів не завжди має точне або навіть правильне датування [Нікітенко, 1996, с. 25–36].

Дослідженнями М. К. Каргера 1948–1950 рр. встановлено, що після побудови собору, навколо нього та інших споруд резиденції митрополита (не знайдені) було зведено мурована огорожу. Один відрізок стіни було виявлено на відстані 42 м на південь від південно-західного кута Софійського собору, другий – на відстані 26,5 м від південно-східного. Ще один заходив під будинок Теплої Софії, або Трапезної церкви. Ширина фундаменту стіни від 1,1 до 1,6 м, глибина від 0,5 до 1,2 м, з обох боків фундаменту через кожні 6–6,2 м зроблено лопатки завширшки 1,2–1,6 м. Бутове мурування фундаментів зроблене з валунів і брил пісковику на вапняно-цем'янковому розчині. Місцями збереглися відбитки квадратних цеглин у розчині та цегли in situ.

Час зведення стіни М. К. Каргер відносив до першої половини XI ст. На його думку, стіну було збудовано митрополитом Феопемптом або його найближчими наступниками

водночас із завершенням собору [Каргер, 1961, с. 206–214]. Судячи із виявлених ділянок муру, обмежена ним площа садиби складала не менше 3,5 га [Толочко, 2011, с. 157], але з'ясувати її точний розмір і планувальну структуру можна тільки після дослідження всіх ділянок стіни.

Невизначеним залишається призначення кам'яної стіни, яка перетинала вул. Володимирську навпроти Південної брами Софійського монастиря. Вважалося, що це залишки якогось мурованого храму [Висоцький, 1998, с. 115–121]. Проте розкопками 1998 р. було встановлено, що це оборонний мур другої половини XI ст., з північного боку якого знаходились залишки дерев'яного частоколу першої половини XI ст., який передував кам'яній стіні. На відстані 1,8 м від нього проходив потужний рів глибиною 3,5 м, завширшки понад 11 м. Однією стороною ця оборонна споруда виходила на південно-східний кут огорожі Софійського собору, іншою йшла у західному напрямку в бік Хрещатика [Мовчан, 1999, с. 29–30]. Укріплення не було пов'язане з муром навколо Софійського подвір'я; припускають, що воно могло мати відношення до Великого княжого двора Ярослава Мудрого [Климовський, 2003, с. 40–57].

Більш ретельного вивчення потребує мурована споруда, відкрита 1946 р. М. К. Каргером за 30 м на північ від північно-західного кута Софійського собору. Вона складалась із трьох приміщень: центрального – більшого розміру і двох бокових – маленьких. Її стіни було збудовано з плінфи на вапняно-цем'янковому розчині. На цегляній підлозі одного з приміщень виявлено стовпчики, які утворювали повздовжні та поперечні канали. У східній частині споруди знаходився глибокий котлован, заповнений битою плінфою, аналогічною плінфі самої споруди. За М. К. Каргером, це була гончарна піч, яка функціонувала наприкінці XI – на початку XII ст. [Каргер, 1958, с. 458–462]. Але потреби у печі в кінці XI – на початку XII ст. на території митрополичого двору поруч із собором не було [Толочко, 1972, с. 104]. В. А. Богусевич аргументовано атрибутував споруду як лазню [Богусевич, 1961, с. 113]. Хоча літописи не згадують про наявність лазні в Києві, цілком вірогідно, що, як і на єпископському дворі в Переяславі Руському, у резиденції київського митрополита також було «строение банное каменное» [Раппопорт, 1982, с. 14, 34–35].

Сліди виробничих комплексів початку XI ст., функціонування яких пов'язують із будівництвом Софійського собору – майстерні по виготовленню смальти для мозаїк, полив'яних плиток і глазурованого посуду, а також піч для випалу вапна – відкрито на схилах яру на північному сході від Софійського собору (садиба по вул. Володимирська, 20–22) [Мовчан, 2001, с. 166–167]. Ще одну піч для випалу плінфи кінця XII – початку XIII ст. на схилі яру досліджено І. Ф. Тоцькою 1975 р. за будівлею Бурси [Тоцкая, 1975, с. 2, 9–14]. У давньоруський час глибокий яр чи рів (6 м від рівня сучасної поверхні) проходив на схід від мурованої стіни митрополичої садиби, і саме в ньому, майже повністю перетинаючи його, знаходиться фундамент дзвіниці. Північно-західний схил цього яру або рову заходив під Трапезну та йшов далі у південному напрямку [Никитенко, 2006, с. 405–410]. Його було остаточно засипано при плануванні цієї місцевості у XVII–XVIII ст., коли відбувався ремонт собору, а площу садиби було розширено. З'ясування його природи дасть змогу уточнити топографію та планувальну структуру цієї ділянки міста.

Дослідження широкою площею потребує безіменний храм XI ст. у митрополичому саду на південному заході садиби заповідника, який досліджував Д. В. Мілєєв під час зведення будинку по вул. Стрілецькій в 1909–1910 рр. Вже на той час залишки храму були в досить поганому стані. Адже після першого його виявлення в 1731 р. при будівництві стін навколо монастиря, з відкритих руїн почали інтенсивно видобувати будівельні матеріали, завдяки чому навіть фундаменти храму було розібрано, а фундаментні рови засипано дрібними уламками розчину, щебенем, фрагментами фресок, мозаїчної смальти, полив'яних плиток підлоги, фрагментів голосників тощо. Дослідженнями Д. В. Мілєєва (ним не було розкопано тільки північну стіну) було встановлено, що храм після 1240 р. занепав і поступово почав руйнуватися. Остаточне руйнування,

на його думку, припадає на XVII ст. [Милеев, 1911, с. 119], М. К. Каргер вважав – на першу половину XVIII ст. [Каргер, 1961, с. 228]. Підлогу та поховання під нею поступово було вкрито шаром будівельного сміття від стін і склепінь храму. Завдяки цьому місцями збереглися не тільки підлога, а й давні поховання. In situ залишилися також окремі ділянки фундаменту і нижні частини стін, серед яких підвалини круглого стовпа північно-західної башти і дві ділянки південної стіни храму [Милеев, 1911, с. 120].

Дослідники кінця XVIII – початку XIX ст. (М. Берлінський, Є. Болховітінов) вважали цей храм церквою Св. Ірини (або церквою Св. Георгія, оскільки давні фундаменти останньої ще не були дослідженими [Милеев, 1911а, с. 24; Каргер, 1961, с. 232, 235]), збудованою Ярославом Мудрим. Після відкриття К. Лохвицьким у 1833–1834 рр. руїн храму на вул. Володимирській саме їх стали пов'язувати з церквою Св. Ірини. Але, за матеріалами розкопок 1998 р., храм, відкритий К. Лохвицьким, скоріше, відноситься до другої половини XI ст. [Мовчан, 1999, с. 30], тому більш вірогідною є думка, що саме храм у митрополичому саду слід ототожнювати з церквою Св. Ірини середини XI ст. [Раппопорт, 1982, с. 14]. На користь цього свідчить і місце розташування відкритого храму: разом із церквою Св. Георгія він знаходився обабіч шляху від Золотих воріт до Софійського собору – ідейного і композиційного центру міста [Івакін, 2010, с. 474–475].

Відкритий Д. В. Мілєєвим храм мав три нави, три апсиди та притвори з півдня і півночі. Довжина церкви – біля 26 м, ширина майже така сама. Фундаменти храму були стрічковими із дерев'яними конструкціями на дні, подібно до інших київських храмів кінця X–XI ст. Від зовнішнього оздоблення собору знайдено плінфу трикутної форми від поребрика і лекальну плінфу для напівколонок.

До середнього членування південної стіни храму було прибудовано приміщення, в якому відкрито два поховання (ґрунтове і в цегляному склепі), до північної апсиди – додаткову апсиду. Навколо церкви, у південному і північному притворах, по боках головного західного входу, розкопано поховання в дерев'яних домовинах, цегляних склепах (всього 145 поховань XI–XIII ст.). Дно одного цегляного склепу було викладено керамічними полив'яними плитками, знайдено також фрагмент кута мармурового саркофагу. Більша частина поховань не мала інвентарю, в деяких зустрічалися пряслиця з пірофілітового сланцю, скляні браслети, хрестики, іконки, іноді золоті та срібні прикраси. Найбагатше поховання було у південно-західному куті храму. За форматом цегли деякі поховання датуються XII–XIII ст. [Милеев, 1911, с. 117–221]. Поза будівлею церкви виявлено 120 поховальних комплексів, більшість із яких (93) знаходилась на північ від храму. У 1984 р. за 8–10 м від храму знайдено саркофаг з шести плит пірофілітового сланцю, з'єднаних свинцем [Івакін, 2008, с. 37–38, 189]. Територія на південь від храму залишилась не розкопаною, але вона є дуже перспективною для вивчення архітектури храму і монастирського кладовища давньоруського часу.

Майже не вивченим є питання забудови території подвір'я у давньоруський період. Д. В. Мілєєв поруч із храмом Св. Ірини (?) розкопав залишки трьох дерев'яних жител нібито давньоруського часу, але їхня дата залишилась нез'ясованою [Археологические, 1910, с. 171–172]. Житло «напівземлянкового» типу з глинобитною піччю з напівсферичним склепінням виявлено М. К. Каргером біля східного кута будинку митрополита у 1948 р. Залишки житлових і господарчих будівель з великою кількістю кераміки та виробів зі скла, заліза і бронзи 1950 р. досліджено біля південно-західного кута Трапезної церкви (Теплої Софії). Піч XI–XII ст. виявлено у 1975 р. під час будівництва басейна за будинком Бурси (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України) біля монастирської огорожі XVIII ст. [Каргер, НА–921, с. 3; НА–922; Тоцкая, 1975, с. 12–14].

Під будинком митрополита, у північно-східному куті центрального приміщення, під час розкопок Інституту археології НАН України у 2006 р. виявлено рівчак, який, на думку дослідників, міг входити до системи захисних споруд митрополичого двору давньоруського часу. В заповненні рівчака і культурному шарі цього ж часу виявлено

численні уламки будівельних матеріалів, кераміки (серед знахідок горщик кінця X – початку XI ст.), скляного посуду і браслетів, виробів з металу та кухонних решток кісток свійських тварин. Переважають кістки великої та дрібної рогатої худоби, кістки свині, є кістки коня і собаки. Кісток диких ссавців зовсім мало [Івакін, № 2007/288, с. 1–10, рис. 9, *2*].

Відомо, що у багатьох місцях території Софійського заповідника знаходяться підземні ходи. О. Д. Ертель, який вперше дослідив ділянку печерної галереї на північний захід від Софійського собору, викопану в суцільному материковому суглинку на глибині 5 м від сучасної поверхні, вважав, що це фортифікаційна давньоруська споруда, яку в XVII ст. було реконструйовано і переобладнано для господарських цілей. Згодом підземні споруди було виявлено і в інших місцях садиби Софійського собору (поблизу будинку митрополита, під Братським корпусом, між Братським корпусом і будівлею Бурси, у підвальних приміщеннях північно-східної частини Трапезної та «в два різні боки» від неї). Окремі ділянки галерей викопані відкритим способом, більшість – гірницькою проходкою у лесовому материку. За результатами проведених на території подвір'я Софійського собору досліджень, це переважно залишки монастирських льохів пізньосередньовічного часу [Бобровський, 2007, с. 35–39].

Деякі дослідники вважають, що територію Софійського подвір'я, як і весь Верхній Київ, у дохристиянський час займав курганний могильник. П. Г. Лебединцев відносив до тілоспалення кістяк чоловіка та кістки коня, знайдені 1878 р. разом зі списом, пряжками, вудилами і стременами «при выемке земли для постройки флигеля у башенных ворот усадьбы Софийского собора». Але, за слушним зауваженням М. К. Каргера, збереженість кісток людини і коня свідчить, що це тілопокладення. Дата цього поховання залишилася невизначеною [Каргер, 1958, с. 166–167]. Помилковим виявилося припущення Т. М. Мовчанівського, що «мідні литі пряжки» у вигляді так званих вотивних мініатюрних кинджалів, знайдені під підлогою собору та інтерпретовані ним як ритуальний інвентар, який «походить від поховань VIII–X ст., пов'язаних ще з звичаєм тілоспалення» [Мовчанівський, НА–927/2, с. 2–3]. Насправді це книжкові застібки давньоруського часу [Архипова, 2006, с. 66–67, рис. 6, *3*–*7*]. Таким чином, достеменних даних про язичницькі поховання на цій території поки що явно недостатньо для остаточних висновків.

Відомо, що вже із середини XI ст. у Св. Софії ховали князів і вище духовенство. Десятки поховань з XI по XX ст. було відкрито у соборі і на його подвір'ї. У 1054 р. в соборі у великому мармурованому саркофазі з багатим різьбленим декором було поховано його засновника, князя Ярослава Мудрого. Літописи повідомляють про поховання ще чотирьох князів. Під підлогою приділу Архангела Михаїла було відкрито різьблений мармуровий саркофаг без віка, що правив за підставку під раку священомученика Макарія, вбитого 1497 р. кримськими татарами. Сьогодні саркофаг поставлено під південною стіною приділу Святих Антонія і Феодосія. Ані первісне місце розташування саркофагу Ярослава Мудрого [Архипова, 2001, с. 37–44], ані місцезнаходження поховань інших князів досі не встановлено.

З літописів відомо лише про поховання у соборі митрополита Кирила II (помер 1280/1282 ?/ р.), але ховали й інших, імена котрих не збереглися. Припускають, що деталями одягу Кирила є фрагменти золотного шитва XIII ст. із зображеннями Оранти, двох ангелів та п'яти фігур святих і рослинного орнаменту, знайдені 1936 р. Т. М. Мовчанівським під північною стіною внутрішньої південної галереї храму [Нікітенко, 2002, с. 363–376]. З графіті на стінах собору ми також дізнаємося про імена померлих кліриків і мирян, похованих у соборі в XIII–XIV ст. [Высоцкий, 1976, с. 112]. Про поховання у соборі та на його подвір'ї згадує Еріх Лясота, який побував у Києві в 1594 р. [Сборник, 1874, отд. II, с. 17]. На жаль, поховання, які знаходились під підлогою Софійського собору, знищено траншеями (завширшки 1,15 м), пробитими по всій довжині північного і південного нефів при прокладанні системи опалення в соборі у 1882 р.

Під час розкопок 1936 р. п'ять поховань і залишки шостого у дерев'яних трунах,

від яких збереглися тільки рештки зітлілої деревини і ковані залізні цвяхи, було виявлено біля аркбутану північної башти. Такі самі поховання, але у більшій кількості, розташовані на різних рівнях, було виявлено і біля південної башти. Тут же відкрито дерев'яну костницю-кімітірій, наповнену кістками від кількох людських кістяків [Мовчанівський, НА–927/3, с. 8–11].

Більшість поховань, знайдених під час розкопок М. К. Каргера 1939 р., не мало інвентарю. Лише у деяких знайдено залишки шкіряного взуття і окремі речі (скляна намистина, золота підвіска). За інвентарем поховання датовані М. К. Каргером XVII–XVIII ст. [Каргер, 1958, с. 195–196, рис. 41]. Поховання XVIII ст. виявлені також в інших місцях садиби Софійського собору, але більш детальні дані про кладовище навколо собору і на території монастиря можна отримати лише завдяки розкопкам широкою площею.

Таким чином, подальші археологічні дослідження подвір'я Софійського собору мають бути спрямовані на пошук нових об'єктів та на повторне вивчення на сучасному методичному й науковому рівні вже відомих архітектурних, археологічних і спелеологічних об'єктів. Це дозволить уточнити та реконструювати структуру забудови садиби у різні історичні періоди. Не менш важливим є вивчення прилеглої міської забудови середньовічного часу та давнього рельєфу, з'ясування впливу його особливостей на формування забудови території Софійського подвір'я.

Археологические исследования в Киевской губернии. 2. Раскопки на усадьбе Софийского собора // Известия (Императорской) археологической комиссии. – СПб., 1910. – Прибавление к вып. 34 (Хроника и библиография, вып. 17). – С. 171–176.

Архипова Е. И. «Новая» датировка Софийского собора в Киеве: Критика гипотезы / Е. И. Архипова, А. П. Толочко // Российская археология. – 2011. – № 3. – С. 133–143.

Архипова Е. И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) / Е. И. Архипова // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.

Архипова Є. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001–2002 рр.) / Є. Архипова // Археологія. – 2006. – № 1. – С. 62–74.

Архипова Е. И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.) / Е. И. Архипова. – К., 2005. – 286 с.

Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева / Ю. С. Асеев. – К., 1982. – 160 с.

Асеев Ю. С. Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве / Ю. С. Асеев, И. Ф. Тоцкая, Г. М. Штендер // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 13–27.

Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис) / Т. Бобровський. – К. 2007. – С. 35–39.

Богусевич В. А. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита / В. А. Богусевич // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 105–113.

Висоцький С. О. Великий Ярославів двір стародавнього Києва / С. О. Висоцький // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 115–121.

Висоцький С. О. Віконна рама та шибки з Київської Софії / С. О. Висоцький // Київська старовина. – К., 1972. – С. 54–60.

Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.) / С. А. Высоцкий. – К., 1976. – 455 с.

Герасименко Н. В. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Ч. 1: Внутренние галлереи / Н. В. Герасименко, А. В. Захарова, В. Д. Сарабьянов // Византиский временник. – 2007. – Т. 66 (99). – С. 24–59.

Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань: Матеріали Круглого столу. – К., 2010. – 120 с.

Івакін В. Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / В. Г. Івакін. – К., 2008. – 265 с.

Івакін Г. Ю. Мурована архітектура. Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.) / Г. Ю. Івакін, О. М. Іоаннісян // Історія українського мистецтва: У 5-ти т. Т. 2: Мистецтво середніх віків. – К., 2010. – С. 457–524.

Івакін Г. Ю. Звіт про археологічні дослідження в північній частині Митрополичого корпусу в заповіднику «Софія Київська» в 2007 р. / Г. Ю. Івакін, М. М. Ієвлєв, А. О. Козловський // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2007/288, 61 с.

Каргер М. К. Предварительный отчет о раскопках на территории Софийского заповедника Акаде-

мии архитектуры УССР в 1946 г. / М. К. Каргер // НА Нз «СК» (Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська»), НА-920, 3 с.

Каргер М. К. Отчет о раскопках на территории Софийского заповедника Академии Архитектуры УССР в 1948 г. / М. К. Каргер // НА Нз «СК», НА-921, 6 с.

Каргер М. К. Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе, проведенных летом 1950 г. / М. К. Каргер // НА Нз «СК», НА-922. Дневник.

Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1 / М. К. Каргер. – М.–Л., 1958. – 580 с.

Каргер М. К. Древний Киев. Т. 2 / М. К. Каргер. – М., Л., 1961. – 661 с.

Климовський С. «Новий княжий двір» та Іринінська церква Києва: проблема локалізації / С. Климовський // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Ч. 6. – С. 40–57.

Комеч А. И. Архитектура конца X – середины XI века / А. И. Комеч // История русского искусства в 22-х т. Т. 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – М., 2007. – С. 111–177.

Кресальний М. Нові дослідження архітектури Софійського собору / М. Кресальний, Ю. Асєєв // Архітектура і будівництво. – 1955. – № 1. – С. 27–29.

Милеев Д. В. Вновь открытая церковь XI в. в Киеве и положение исследований в связи с новыми застройками города / Д. В. Милеев // Труды IV съезда русских зодчих в Санкт-Петербурге (1911 г.). – СПб., 1911. – С. 117–121.

Милеев Д. В. О результатах раскопок в усадьбе Киево-Софийского собора митрополитанского дома. Археологическая хроника / Д. В. Милеев // Известия (Императорской) Археологическкой Комиссии. – СПб., 1911а. – Прибавление к вып. 39, (Хроника и библиография, вып. 19). – С. 23–24.

Мовчан І. І. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, С. І. Климовський // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 166–167.

Мовчан І. І. Нові дослідження стародавнього Києва («місто Ярослава») / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, С. І. Климовський та ін. // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 28–31.

Мовчанівський Ф. Н. [Т. М.] Археологічні розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику за 1936 рік / Ф. Н. Мовчанівський // НА Нз «СК», НА-927/2, 3 с.

Мовчанівський Ф. Н. [Т. М.] Археологічні розкопки в Софійському історико-культурному заповіднику за 1936 рік. Щоденник / Ф. Н. Мовчанівський // НА Нз «СК», НА–927/3, 12 с.

Никитенко М. М. Ограда подворья Софии Киевской / М. М. Никитенко // Могилянські читання 2005 року. – К., 2006. – С. 405–410.

Никитенко М. М. Результаты археологических исследований на подворье Софии Киевской в 2004–2005 гг. / М. М. Никитенко // Софійські читання. – К., 2007. – С. 402–405.

Нікітенко Н. Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень / Н. Нікітенко, М. Нікітенко // Архітектурна спадщина України. – 1996. – Вип. 3. – С. 25–36.

Нікітенко Н. Давньоруське митрополиче поховання в Софії Київській: спроба ідентифікації / Н. Нікітенко, М. Нікітенко // Наукові записки. – Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002. – С. 363–376.

Новгородская первая летопись старшего и млашего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М.–Л., 1950. – 659 с.

Повесть временных лет. Ч. 1: Текст и перевод. – М.–Л., 1950. – 406 с.

Полное собрание русских летописей. Т. II. Летопись по Ипатьевскому списку. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стб.

Полное собрание русских летописей. Т. V, Вып. 1: Софийская первая летопись. – Л., 1925. – 245 с.

Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог / П. А. Раппопорт // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-47. – Л., 1982. – 136 с.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – 176 с.

Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко. – К., 1972. – 219 с.

Толочко П. П. Ярослав Мудрый / П. П. Толочко. – К., 2011. – 264 с.

Тоцкая И. Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве. 1975 г. / И. Ф. Тоцкая // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1975/67, 17 с.

Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси / И. А. Хойновский. – К., 1896. – 223 с.

Хомчик М. А. Римский бронзовый треножник из собрания Национального музея истории Украины / М. А. Хомчик // Археологические вести. – СПб., 2001. – № 8. – С. 188–189.

С. О. Біляєва

Урбаністичні тенденції давньоруського часу у Північному Причорномор'ї

Формування та розвиток Руської держави наприкінці I – на початку II тис. н. е. проходили у широких просторових межах східноєвропейського ареалу, до якого належали і терени Північного Причорномор'я. Протягом часу мали місце різні форми включення останнього у систему політичних, економічних і культурних відносин. Це відбувалося у тісному взаємозв'язку із зовнішніми факторами історичного розвитку Причорномор'я, його природними особливостями, що надавали умови існування не лише кочовим народам степу, а й осілому населенню прирічкових смуг. У меридіональному плані великі річкові шляхи сходились на узбережжя Чорного і Азовського морів – потенційно перспективних осередків урбанізаційних процесів.

Не дивлячись на обширну історіографію вивчення давньоруської держави, яка була накопичена протягом понад двохсотрічного періоду, проблематика Південного напрямку залишається одним з актуальних аспектів дослідження давньоруської історії. Обсяг історико-археологічної інформації та його опрацювання дозволяє констатувати доцільність подальшого розгляду специфіки та змісту основних етапів розвитку Русі у контексті Південно-Причорноморського вектору спрямування її політичних та економічних інтересів, поширення різних етнокультурних впливів.

Слід зауважити, що звернення уваги до глобальних процесів історії східних слов'ян та вивчення початкового етапу історії Русі, типології переддержавних і ранніх державних формувань, є характерною ознакою напрацювань історичної науки другої половини XX – початку XXI ст., які презентують широкий спектр думок, протилежних позицій [Брайчевський, 1998; Насонов, 1951; Прицак, 1997; Тихомиров, 1979; Толочко, 1987; Толочко, 1996; Рыбаков, 1982 та ін.].

Надзвичайно важливою постала історико-просторова тематика державотворення, питань взаємозалежності природних факторів та особливостей організації державних утворень. У цьому плані не втратили актуальності й розробки Г. В. Вернадського і Л. М. Гумільова, що стосуються взаємодії державних організмів та середовища.

Слід відзначити, що саме на необхідність повернення до розгляду одного з недостатньо проаналізованих аспектів проблеми Південної Руської землі – «її історично-просторових меж на теренах Східної Європи та населення, яке в них проживало в кінці I – на початку II тис. н. е.» звертається увага у ґрунтовному дослідженні О. П. Моці [Моця, 2007, с. 7].

Тривалий рух в напрямку Південної орієнтації та контактів східнослов'янських міжплемінних об'єднань на Візантію, викликаний багатьма причинами політичного, економічного, культурного характеру. Боротьба за чорноморський ринок посилюється, і в останні десятиліття існування династії Києвичів – Аскольда і Діра, виходить на рівень мирного договору. Одна із статей договору – хрещення Русі. В перспективі це означало б і входження до світу християнської культури з іншим світобаченням та організацією життєвого простору. Це передбачало становлення і розвиток храмової монументальної архітектури, нових культурних традицій, освіти, які були так чи інакше пов'язані з урбаністичними тенденціями. Яскравим прикладом реалізації саме таких шляхів візантійського впливу є запровадження християнської ідеології населення Таврики, будівництво багатьох християнських храмів Херсона, Мангупа, Бакли, Гурзуфа та

інших вже у VI–VI ст., розвиток міської культури. Але становлення могутньої держави на Північному Сході, яка могла створити конкуренцію Візантійській імперії на ринках узбережжя Руського моря, викликало і її протидію [Давня історія, 2000, с. 260].

З приходом до влади Олега, сповідника язичництва, офіційна християнізація Русі відтягнулася майже на століття. З іншого боку саме в цей час завершується процес утворення Русі зі столицею у Києві, що надало нових можливостей активізації зовнішньополітичній діяльності. Після вдалих походів на Константинополь, за умовами відомих договорів 907 та 911 років Русь отримала суттєві економічні преференції (виплата контрибуції, пільги купцям, забезпечення їх утримання протягом 6 місяців, інші зобов'язання правового характеру). Передбачалася щорічна сплата данини на існування руських міст, і насамперед Києва, що сприяло їх економічному розвитку. До того ж, тривале перебування руських купців (6 місяців) у Візантії було доброю нагодою ознайомлення з Візантійською цивілізацією, столицею держави та її архітектурою, центральне місце в якій посідала Софія Константинопольська. Це була можливість певного пристосування до норм і звичаїв тогочасного життя культурного міста з книжною освітою, християнською ідеологією, високим мистецтвом. З іншого, боку це було і ознайомлення зі зручностями тогочасного міста – водопостачанням, що залишилося від римського часу, і нарешті, лазнями (їх використання передбачалося договором), які були не лише гігієнічним закладом, а і своєрідним суспільним клубом. Це був протилежний світ, на той час ще дуже далекий від дійсності Русі.

Але за часів Ігоря і Ольги має місце «утвердження християнства в державній системі» [Рибаков, 1982, с. 367], що підтверджується текстом договору з Візантією 944 року, у якому руські посли дають клятву не лише Перуну, а й християнському богу. Певним підтвердженням є й існування соборної християнської церкви святого Іллі на Подолі, що передбачало наявність і інших храмів [Рибаков, 1982, с. 367], а також присутність серед бояр і дружинників Ігоря християн. Найбільш вагомим політичним рішенням середини X ст. було прийняття християнства Ольгою, що створювало політичні умови для рівноправного сприйняття Русі, але Візантійська влада була налаштована на васалітет над Руссю, яка на той час була повністю сформованою європейською державою [Рибаков, 1982, с. 372]. В тих умовах надзвичайно важливим було створення зони вільної та безпечної торгівлі Русі, як прямої так і транзитної, значення якої надзвичайно зросло в X ст. у Причорномор'ї. У свою чергу, це було пов'язано із походами Святослава на Волгу та Хозарію, після якого Керч (Корчев) на Кримському півострові стає руським містом [Рибаков, 1982, с. 377], та у Болгарському напрямку з включенням етнічних слов'янських територій тиверців і уличів на Нижньому Дністрі та болгарського населення Дунаю (анекси) до Русі [Моця, 2007, с. 17]. З іншого боку, подальший розвиток цих південно-західних територій та урбанізаційні можливості були ускладнені спільними діями проти Русі Візантії та печенігів, вбивства Святослава, яке мабуть сталося з візантійської ініціативи [Толочко, 1999, с. 59, 63].

Наприкінці X ст., за часів Володимира Великого, не дивлячись на печенізьку загрозу, ситуація у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї, Криму практично відповідала протекторату Русі над цими землями, створювала ефект існування зовнішньої Причорноморської Русі. Саме тут спостерігаються процеси засвоєння різних мікрорегіонів, становлення поселенських структур, зокрема опорних пунктів давньоруської держави, перевалочних центрів міжнародної торгівлі, в тому числі урбаністичних.

У Західній частині Причорномор'я, з-поміж міст, які на середину X ст. були запустілими на шляху русичів до Царграду, Костянтин Багрянородний згадує місто в гирлі Дністра. Він вказує, що Печеніги звуть це місто Білим, внаслідок того, що каміння його здаються білими [Багрянородный, 1934, с. 10]. Можливо йдеться про розвалини античного міста Тіри. Ідентична назва Білого міста – Білгород, зберігається і у Списку руських міст далеких і близьких, складеному наприкінці XIV ст. [Тихомиров, 1979, с. 99].

Археологічні дослідження на території Білгороду XX – початку XXI ст. поки що не дозволяють визначити коло артефактів X–XI ст., а деякі мають досить широкий

діапазон датування. Слід відзначити лише знахідку мідної візантійської монети Костянтина X Дука, яка датується XI ст. [Мезенцева, 1986, с. 517]. Час виникнення середньовічного Білгорода остаточно не встановлений. Локалізація та площа міста давньоруського часу не визначена. Окремі артефакти простежуються на всій площі, яку займає фортеця, включно з ровом.

Що стосується історії Білгороду XII–XIII ст., перший етап розбудови міста з існуванням давньоруського Білгороду і молдавським Четатя Алба (без будь-якого хронологічного поділу) відносив до XII–XIV ст. Л. Д. Дмитров [Дмитров, 1948; 1949; 1952; 1955; Кравченко, 1986, с. 10].

У 1977–1980 рр. під час досліджень експедиції Інституту археології АН УССР під керівництвом Г. Г. Мезенцевої, основні зусилля були спрямовані на пошук слов'янських і давньоруських матеріалів. На жаль, матеріали експедиції були представлені в невеликих звітах і нечисленних публікаціях [Мезенцева, 1979, с. 369–370; Мезенцева, 1981, с. 283]. Підсумки археологічного вивчення середньовічного Білгорода підбиті Г. Г. Мезенцевою у тритомному виданні з археології України [Мезенцева, 1986, с. 513–518]. До архітектурних об'єктів XII–XIII ст. Г. Г. Мезенцева віднесла «фундаменти кам'яного храму, що представляв собою одноапсидну базиліку» [Мезенцева, 1986, с. 516]. Матеріали з розкопок Г. Г. Мезенцевої введені до наукового обігу лише частково.

А. О. Кравченко, монографічне дослідження якої вийшло вже після завершення розкопок Г. Г. Мезенцевої, не коментувала висновки автора, але зауважила, що «на жаль, археологічний матеріал XII ст. зафіксований в Білгороді поодинокими знахідками в порушених шарах» і далі: «слідів міста XII ст. або більш раннього часу не зафіксовано» [Кравченко, 1986, с. 3–4].

Серед речей давньоруського походження знайдено булаву, що має аналогії на Райковецькому городищі, і датується XII–XIII ст., а також два кістені, виготовлені з рогу лося [Кирпичников, 1966, с. 52–55; Кравченко, 1986, с. 83]. Зброя представлена вістрями ромбічних стріл (три знайдені А. О. Кравченко та одна нами в рові). Вони мають широке датування і трапляються на пам'ятках і кочовиків і Русі X–XIV ст.

Серед виробів зі скла є уламок скляного браслету київського походження [Біляєва, 2010, с. 35]. Особливий інтерес становлять знахідки енколпіонів, два з яких датуються XII–XIII ст., і мають аналогії серед давньоруських старожитностей. Один енколпіон знайдено під час розкопок фундаменту храму, дослідженого Г. Г. Мезенцевою [Куницкий, 1985, с. 124–126]. На думку В. О. Куницького, це дає підставу говорити про торговельні зв'язки Білгорода з іншими давньоруськими центрами [Куницкий, 1985, с. 126]. Швидше за все, в цей період місто, могло мати статус перевалочного пункту міжнародної торгівлі, що набуває подальшого розвитку в наступні часи, добре відомі у золотоординський та молдавський період існування Білгороду.

Важливим районом розвитку урбаністичних тенденцій було Південне Подніпров'я, яке було зайняте як кочівниками (степовий простір), так і осілим населенням, сконцентрованим в долині Дніпра і на його островах [Козловський, 1992, с. 172]. Як вважає М. П. Оленковський, освоєння Нижнього Дніпра вихідцями з Середнього Подніпров'я або інших районів Давньоруської держави мало мирний характер і не зачіпало основ економічних інтересів номадів. Практично землероби зайняли вільну економічну і природну нішу, непотрібну на той час кочовикам. Відсутність фортифікації та руйнацій поселень внаслідок військових дій дозволяють стверджувати, що відносини з кочовиками були переважно мирними [Оленковський, 1993, с. 16]. Такі стосунки між осілим населенням і кочовиками Нижнього Подніпров'я, на думку О. А. Козловського, «базувалися на взаємних економічних інтересах» [Козловський, 1992, с. 165]. Ремісничa діяльність поселень була розрахована не лише на внутрішні потреби, але й на продаж за межі поселення, і на потреби іншого етнічного середовища, як, наприклад, виробництво бронзових клепаних казанів, поширених у побуті кочівників [Козловський, 1992, с. 147]. До того ж, низка поселень могла слугувати

центрами посередницької торгівлі, про що свідчить значна кількість амфорної тари на поселеннях, розташованих у місцях переправ, на яких існували парні поселення, а їхні мешканці могли сприяти транспортуванню товарів [Плетнева, 1958, с. 191; Козловський, 1992, с. 165].

Долина Дніпра була надійною господарською основою для осілого населення. Вона приваблювала родючими ґрунтами, мисливськими та рибними угіддями. Цей простір не входив в межі Русі, але по ньому «проходив один з найважливіших торговельних шляхів», і він «завжди входив до сфери інтересів Давньоруської держави» [Козловський, 1992, с. 172]. Як свідчать дослідження О. А. Козловського, осіле населення помітно тут вже з IX ст., але більшість поселень функціонувала в XII–XIII ст. [Козловський, 1992, с. 173]. Саме в XII – першій половині XIII ст. простежується міграція давньоруського населення з Середнього Подніпров'я у Південне, осідання на землю частини половців, але матеріальна культура близька до давньоруської [Козловський, 1992, с. 174]. Не дивлячись на переважно натуральний характер господарства, «деякі види виробництва – виплавка і обробка заліза, обробка кольорових металів, виготовлення крупних виробів з каменю – концентрувалася в руках окремих спеціалістів-ремісників» [Козловський, 1992, с. 173]. Як свідчить склад матеріалів з розкопок поселень, вони відігравали і значну роль у торгівлі, що підтверджується наявністю великої кількості привізних виробів з різних регіонів, зокрема візантійських амфор, виробів овруцького шиферу, прикрас прибалтійського походження [Козловський, 1992, с. 173]. До них тяжіють і оточуючі дрібніші поселення. Як вважала О. Т. Смиленко, Кічкаські поселення мали риси міських центрів [Смиленко, 1975, с. 188]. Цю думку підтримує і А. О. Козловський [Козловський, 1992, с. 151]. Він вважає, що крім Кічкаса, це поселення на Ігрені, в Дніпровському, на о-ві Хортиця, поблизу с. Олексіївка (Гирло), поселення на о-ві Березань. Що стосується поселення на о. Березань, тут знайдено «залишки заглиблених жител, залізоробну майстерню з горнами та значною кількістю залізних виробів», але пам'ятка ще остаточно не досліджена [Болтенко, 1947, с. 39–51; Буйських, 1991, с. 91]. Зокрема, серед її матеріалів зустрічається посуд ідентичний Білгородському, більш пізнього часу, як зокрема фрагмент глека із світлим ангобним покриттям [Кравченко, 1986, с. 53]. Поряд з поселенням був зафіксований могильник.

Поселення давньоруського періоду були розташовані й на іншій ділянці виходу в Чорне море із Дніпро-Бузького лиману. Одне з таких поселень розташовувалось у гирлі Аджигольської балки. За конструкцією та планувальною структурою, житла Аджигола найближчі до традицій домобудівництва поселень Південного Бугу і Південного Подніпров'я [Хавлюк, 1969, с. 165; Козловський, 1985, с. 63–64]. Керамічний комплекс поселення датується XI – першою половиною XII ст. [Буйських, 1991, с. 96].

Поодинокі знахідки давньоруського часу є і на території давнього Очаківського городища. Можливо, до давньоруського часу належать і штучні печери вздовж чорноморського узбережжя, дещо схожі за плануванням на кримські християнські печерні храми. У приморській частині Очакова були знайдені хрести-складні, що зберігалися в колекції місцевого краєзнавця С. В. Страшного.

Важливим стратегічним пунктом було руське місто Олешшя, яке мало статус державного. Розташоване на виході з Дніпра в Чорне море, кінцевому пункті дніпровської торговельної магістралі, воно зростало і розвивалося переважно за рахунок торгівлі [Толочко, 1989, с. 16, 182]. Зокрема це постачання червоної риби, осетрового кав'яру.

У першій половині XIII ст. найбільшу частину імпорту продовжують складати товари з Візантії: скляні намистини, предмети розкоші, дорогі тканини, вироби з металів, зокрема бронзи, різноманітні художні вироби, керамічне та металеве начиння, християнська атрибутика. В цілому у XII – першій половині XIII ст. має місце різке зростання обсягу імпортованої кераміки, зокрема із Візантії, Ірану, Сирії. При цьому, якщо кількість посуду з поливою зростає у 10 разів, то тарної кераміки (амфор) майже у 1000 разів і відповідно продукції, що перевозилася в амфорах, зокрема вина та олії [Коваль, 2010, с. 188]. Разом з тим зростає і постачання металевого начиння, продукції

склоробства, ткацтва та ін. З іншого боку йшов потік традиційних руських товарів (хутро, шкіра, віск, мед), а також деяких ремісничих виробів (льняні тканини, срібний посуд, килими). Такий обсяг товарів потребував досить напружених перевезень Південного напрямку.

Геополітичне положення України було важливим чинником формування складу товарного балансу, зокрема транзитних торговельних стосунків. Руська торговельна колонія у Судаку здійснювала свої торгові операції з Трапезундом. Сюди відправлялися каравани з товарами (раби, хутро, руський льон), які надходили з Русі через Половецький степ у Судак, потім кораблями вздовж північного та північно-східного узбережжя Чорного моря [Новосельцев, 1967, с. 108].

З іншого боку, Русь і половці залишалися конкурентами на чорноморських ринках Корсуня (Херсонеса), Сурожа (Судака), Тмутаракані, зокрема в постачанні товарів, які складали традиційний перелік торгівлі Русі. Половці мали активні торговельні відносини у Криму, як і руські купці, і привозили хутро, зокрема бобрів і білок з північно-східних районів кочування у Поволжі.

В організації торговельних стосунків і постачанні товарів на зовнішній ринок усе більшого значення набували купецькі корпорації, пов'язані торгівлею певним видом товару, володінням спеціальними приміщеннями для накопичення та зберігання товарних партій, місцем торгу. З іншого боку, на відміну від ситуації X–XI ст., коли перевезення товарів забезпечувалося переважно руськими купцями, так званими «гречниками», у XII ст. спостерігається розростання колоній іноземних купців. Зміна типу організації зовнішньої торгівлі на торгівлю складського типу сприяла виникненню в Києві таких колоній, які влаштовували тут «своєрідні товарні бази», і не мали потреби мандрувати країною [Томілович, 1999, с. 216]. Отже, руське купецтво поступово почало втрачати свої пріоритети ще до монгольської навали. Основними причинами такого явища, на думку Л. В. Томілович, були «переважно транзитний характер південноруської торгівлі та відсутність протекціоністської політики» з боку південноруських князів [Томілович, 1999, с. 216]. Зростання у XII – першій половині XIII ст. організованих торговельних структур у вигляді колоній іноземців, які перебирали на свій бік все більший обсяг товарної маси, накопиченої у складах Києва та займалися її транспортуванням, по суті призводило до втрати значної частини торговельного капіталу та його перетікання від руських купців до іноземних, зосередження його за межами Русі. Місце руських купців поступово почали займати представники інших етносів. На думку Л. В. Томілович, послаблення «руського етнічного елементу серед купецтва в XII–XIII ст. започаткувало певну традицію», яка збережеться і посилиться надалі [Томілович, 1999, с. 216]. У той же час традиційний водний торгівельний шлях Київ–Крим–Київ до Черкас і Канева на човнах, а далі суходолом уздовж узбережжя Дніпра, відігравав все меншу роль через зміну обсягів торгівлі, яка вимагала великих суден, використання яких унеможливлювали пороги Дніпра [Івакін, 1996, с. 202]. З приходом монголів продовжується використання старих напрацьованих шляхів, але в той же час формується нова структура імперської торгівлі, зростання міських центрів Північного Причорномор'я, багато з яких збігається з розташуванням перелічених нами пунктів на Дніпровському шляху, стратегічно важливих виходах великих рік терену України до Чорного та Азовського морів. Деякі з останніх, як Білгород-Дністровський, Очаків, Дніпропетровськ (Ігрень), Запоріжжя (Кічкас, Хортиця), Херсон (Олешшя) є містами і зараз та виконують роль річкових і морських портів.

Багрянороднъый Константин. Об управлении государством / Константин Багрянородный // ИГАИМК. – 1934. – Вып. 91. – С. 7–75.

Біляєва С. О. Про роботу Південної середньовічної експедиції у 2009 р. / С. О. Біляєва, І. В. Карашевич, О. Є. Фіалко // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К. –Луцьк, 2010. – С. 35.

Болтенко М. Ф. Стародавня руська Березань / М. Ф. Болтенко // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 39–51.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К., 1998. – 534 с.

Буйських С. Б. Про осіле населення Понизь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст. / С. Б. Буйських, М. М. Ієвлев // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 89–104.

Давня історія України: В 3-х т. Т. 3 / Гол. ред. кол. П. П. Толочко. – К.: Інститут археології НАН України, 2000. – С. 258–262.

Дмитров Л. Д. Розкопки в Тірі – Акермані – Білгороді-Дністровському / Л. Д. Дмитров // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С. 210–211.

Дмитров Л. Д. Білгород-Дністровська археологічна експедиція / Л. Д. Дмитров // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – Т. 2. – С. 39–52.

Дмитров Л. Д. Розкопки в м. Білгород-Дністровському в 1947 р. / Л. Д. Дмитров // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 59–64.

Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949–50 рр. / Л. Д. Дмитров // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 111–123.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. : (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: Вып. 2 / А. Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1-36. – М.–Л., 1966. – 147 с.

Коваль В. Ю. Керамика Востока на Руси в XIII веке / В. Ю. Коваль // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М, 2003. – С. 361–371.

Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. / А. А. Козловский // Земли Южной Руси в IX –XIV вв. – К., 1985. – С. 62–71.

Козловський А. О. Історико–культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А. О. Козловский. – К.: Наукова думка, 1992. – 184 с.

Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.) / А. А. Козловский. – К. : Наукова думка, 1986. – 126 с.

Куницкий В. А. Предметы художественной пластики из Белгорода-Днестровского / В. А. Куницкий // Земли Южной Руси в IX –XIV вв. – К., 1985. – С. 124–126.

Мезенцева Г. Г. Открытия в Белгороде-Днестровском / Г. Г. Мезенцева, И. А. Иваненко // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С. 369–370.

Мезенцева Г. Г. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости / Г. Г. Мезенцева // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 283.

Мезенцева Г. Г. Средневековый Белгород-Днестровский / Г. Г. Мезенцева // Археология УССР: В 3-х т. Т. 3. – К., 1986. – С. 513–518.

Моця О. П. Південна «Руська земля» / О. П. Моця. – К. : Корвін Пресс, 2007. – 262 с.

Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М., 1951. – 282 с.

Новосельцев А. П. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР. – 1967. – № 3. – С. 81–108.

Оленковський М. Про деякі історичні, політичні й економічні передумови виникнення запорозького козацтва / М. Оленковський // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Вип. 2. – К., 1993. – С. 15–19.

Прицак О. Походження Руси / О. Прицак. – К., 1997. – 1084 с.

Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // МИА. – 1958. – № 62. – С. 151–226.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – 590 с.

Смиленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А. Т. Смиленко. – К.: Наукова думка, 1975. – 211 с.

Тихомиров М. Н. «Список русских городов дальних и ближних» / М. Н. Тихомиров // Русское летописание. – М., 1979. – С. 83–137.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.

Толочко П. П. Древняя Русь / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.

Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – К., 1999. – 198 с.

Томілович Л. В. Наддніпрянська ланка торгового шляху схід–захід в XIII – сер. XVI ст. / Л. В. Томилович // Vita Antiqua. – 1999. – № 2. – С. 215–222.

Хавлюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бузі / П. І. Хавлюк // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 156–173.

Г. О. Вознесенська, І. А. Готун

Осередок деревообробки на чернігівському передгородді

Роль ремесла у господарському житті давньоруського суспільства загальновідома, його високий технічний і технологічний рівень, як наголошували фахівці, зокрема П. П. Толочко, доведений дослідженнями багатьох відомих археологів. Головними центрами ремісничого виробництва були міста, окремі галузі розвивались у феодальних замках і селах. Високого рівня досягли у Київській Русі ремесла, пов'язані з будівельною справою, найдавніше з яких – деревообробне. З дерева будували житлові й господарські споруди, перші християнські храми, оборонні стіни, виготовляли різноманітні побутові та господарські речі [Толочко, 1983, с. 137, 149; Давня, 2000, с. 418, 422]. У той же час, матеріальні свідчення розвитку означеного ремесла на Півдні Русі – залишки будівель, дерев'яні вироби – значно поповнились лише у результаті масштабних досліджень Київського Подолу. До того про галузь доводилось судити більше не за археологічними знахідками з огляду на їх незначну кількість, а за даними письмових джерел, які досить детально висвітлили деревообробку, що було проаналізовано Б. О. Рибаковим [Новое, 1981, с. 319]. Але і при наявності на Русі окремих пунктів, де вироби з дерева різного ступеню збереженості стають надбанням археологів, загальні закономірності зумовлюють характеристику пов'язаних із давньою деревообробкою археологічних пам'яток на рівні відповідних інструментів, у меншій мірі – продукції, а новгородські виробничі комплекси, репрезентовані окремими майстернями токарів, бондарів, гребінників, ложкарів, різьбярів посуду залишаються поодинокими винятками [Древняя, 1985, с. 255]. Стан джерельної бази добре ілюструє розгляд розвитку деревообробки, наприклад, у селі Південної Русі. Він здійснюється за паралелями з письмовими й етнографічними джерелами, логічними міркуваннями, наявністю окремих дерев'яних знахідок у насичених вологою автуницьких об'єктах і фіксацією нечисленних інструментів при дослідженні деяких селищ навіть у останніх узагальнюючих роботах [Село, 2003, с. 137–139; Петраускас, 2006, с. 70–78]. Варто підкреслити, що означена ситуація має місце, незважаючи на накопичений у результаті недавніх широкомасштабних досліджень селищ Півдня Русі обширний масив даних про матеріальну культуру цієї категорії пам'яток. Тому отримані на будь-якому пункті нові факти з проблематики деревообробки здаються суттєвими і можуть доповнити наявну картину. Деякі свідчення вдалось здобути під час розкопок Північною експедицією Інституту археології НАНУ території чернігівського посаду.

Експедиція вивчала ділянку чернігівського передгороддя (вул. Пушкіна, 34) у зв'язку із розпочатим тут житловим будівництвом. Незважаючи на ускладнення робіт знищенням культурного шару (на більшості площі – практично до материка), на відкритих 780 м^2 вдалося зафіксувати більше 50 об'єктів доби Київської Русі та XVII–XVIII ст., простежити особливості планіграфії, стратиграфії, хронології цієї частини середньовічного міста, зібрати репрезентативну колекцію речових і керамічних знахідок [Готун, 2002, с. 111–114; 2003, с. 87, 88].

Серед досліджених об'єктів привертає увагу умовно названий **ямою № 14**. Пляма його чорного супіщаного заповнення зі світло-коричневою, чорною і темно-сірою смугами вздовж стін підпрямокутна, розмірами 2,35 × 1,50 м, витягнута з північного заходу

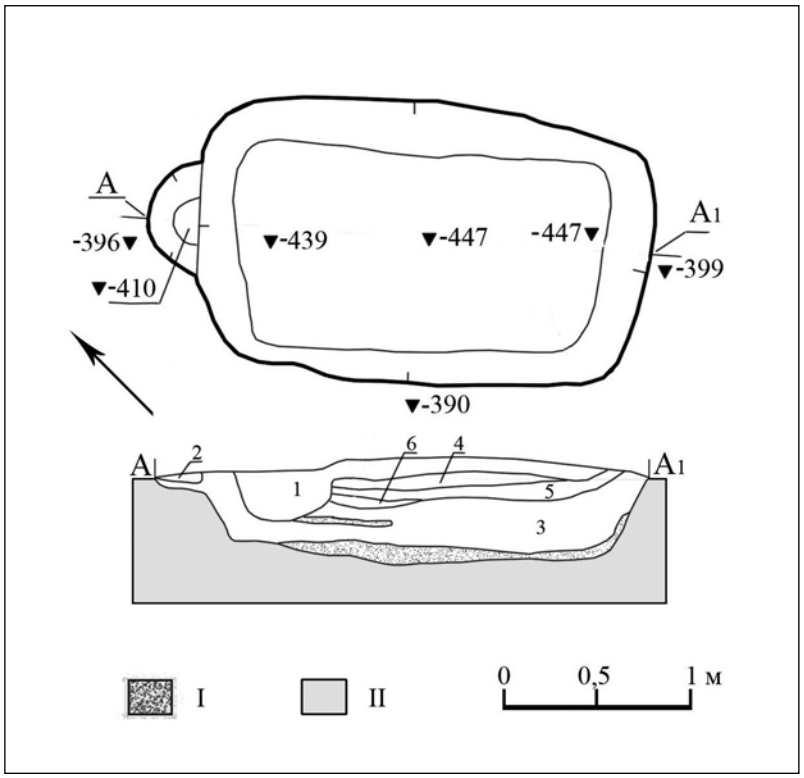

Рис. 1. План і розріз ями № 14 з розкопу на чернігівському передгородді. Умовні позначення: I – шар дубових трісок; II – материк. Цифрами на розрізі позначені: 1 – чорний плямистий супісок; 2 – чорний супісок з вуглинками; 3 – чорний супісок; 4 – темно-сірий плямистий супісок; 5 – темно-сірий супісок; 6 – скупчення печини та глини

на південний схід. Чорним супіском з темно-сірою, темно-сірою плямистою, чорною плямистою та чорною вуглистою лінзами складене і заповнення основного об'єму ями. Воно включало також скупчення печини і кількасантиметровий придонний прошарок трісок, який перекривав долівку. Дещо менший прошарок деревини гіршої збереженості простежений у середній частині заповнення (рис. 1). Відходи деревообробки належать дубу черешчатому *Quercus robur L.* [Готун, 2001–2002/212, с. 316]. До північно-західної стінки заглибленої частини споруди примикав напівкруглий приямок входу, утворюючи сходинку завширшки 0,30 м на глибині 0,10 м. Інша сходинка, такої ж ширини, простежена на глибині 0,44 м. Фактично вона була верхньою частиною долівки, рівень якої знижувався у напрямку центру. Дно споруди заглиблене у материк на 0,62 м. При вивченні об'єкта виявлено кістки домашніх і диких ссавців, птиці, риб, уламки кераміки переважно кінця XI – рубежу XI–XII ст. Так датуються і фрагменти верхніх частин горщиків, зібрані безпосередньо на дні споруди. Окремі уламки, побутування яких притаманне XII – першій половині XIII ст., траплялись у верхній частині заповнення і, найімовірніше, потрапили до заглибленої частини об'єкта уже після припинення його експлуатації. Речові знахідки репрезентовані чорною з жовтою спіральною смугою керамічною полив'яною *писанкою-брязкальцем*, бронзовими *накладкою* та *пластиною*, залізними *цвяхами*, фрагментами *окуття* і неатрибутованих *виробів*, кістяною *проколкою*, роговою *пластиною*, уламком кістки зі слідами розпилювання. Означений матеріал, ймовірно, теж потрапив у заповнення після припинення використання споруди за прямим призначенням. У той же час, об'єкт містив знахідку, яку логічно пов'язувати з одним із нижніх шарів заповнення, а саме – зі згаданим прошарком дубових трісок. Це – проушне залізне *тесло* довжиною близько 21 см, шириною робочої частини 6,5 см, товщиною 2 см біля обуха та 0,5 см біля леза, діаметром проушини 3,5 см (рис. 2: *А*). У даному випадку, схоже, вдалось зафіксувати поєднання пов'язаного із деревообробкою об'єкта та інструмента, який

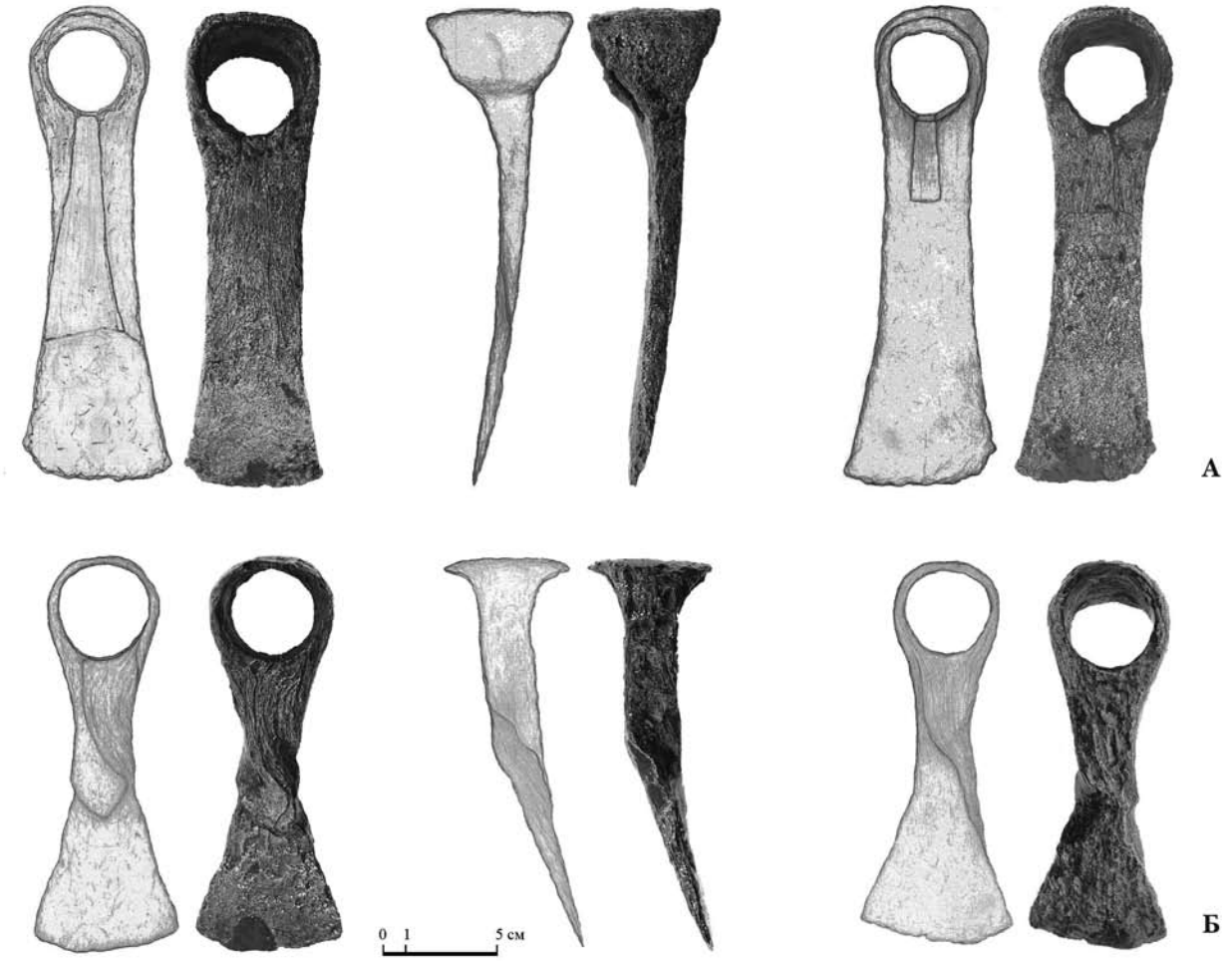

Рис. 2. Тесла із заповнення ями № 14 (А) і будівлі № 14 (Б), фото А. Чекановського

використовувався у даній галузі ремесла. І хоч займатися обробкою дерева у незначній за розмірами ямі на перший погляд здається нелогічним, деякі міркування дозволяють вважати, що вона містила не лише відходи даного виробництва, а й мала безпосереднє відношення до його процесу.

Аналіз масової житлової і господарської забудови Києва привів дослідників до висновку про використання в будівництві переважно соснової деревини [Толочко, 1972, с. 111, 112]. Аналогічне спостереження було зроблене і стосовно матеріалу, накопиченого при подальших розкопках [Сагайдак, 2010, с. 539], причому це стосується не лише Києва, а й інших пунктів, зокрема Григорівки [Козюба, 1998, с. 30], Софіївської Борщагівки та ін. Подібні переваги віддавались даній породі не лише на Півдні Русі. І зумовлена дана обставина позитивними властивостями хвойних, серед яких ялина відчутно поступалась сосні передусім через значну кількість сучків [Древняя, 1985, с. 254]. А стійка та щільна деревина дуба йшла на вироби підвищеної міцності, у будівництві використовувалась при зведенні оборонних споруд міст, зокрема Києва. Відомо лише один виняток, коли у зрубі на Київському Подолі один вінець по всьому периметру був дубовим [Сагайдак, 2010, с. 539]. Дубовими, крім двох випадків використання сосни і сосни у поєднанні з дубом були і конструкції Змійових валів [Кучера, 1987, с. 83]. Дуб застосовано і у спорудах, до матеріалу яких висувались специфічні вимоги, зокрема у колодязях в Автуничах і Шумлаї [Веремейчик, 1995, с. 85–91], на посаді Чернігова – поруч описаного деревообробного об'єкта [Готун, 2002, с. 67, 68], на Подолі у Києві [Тараненко, 2005, с. 321] тощо.

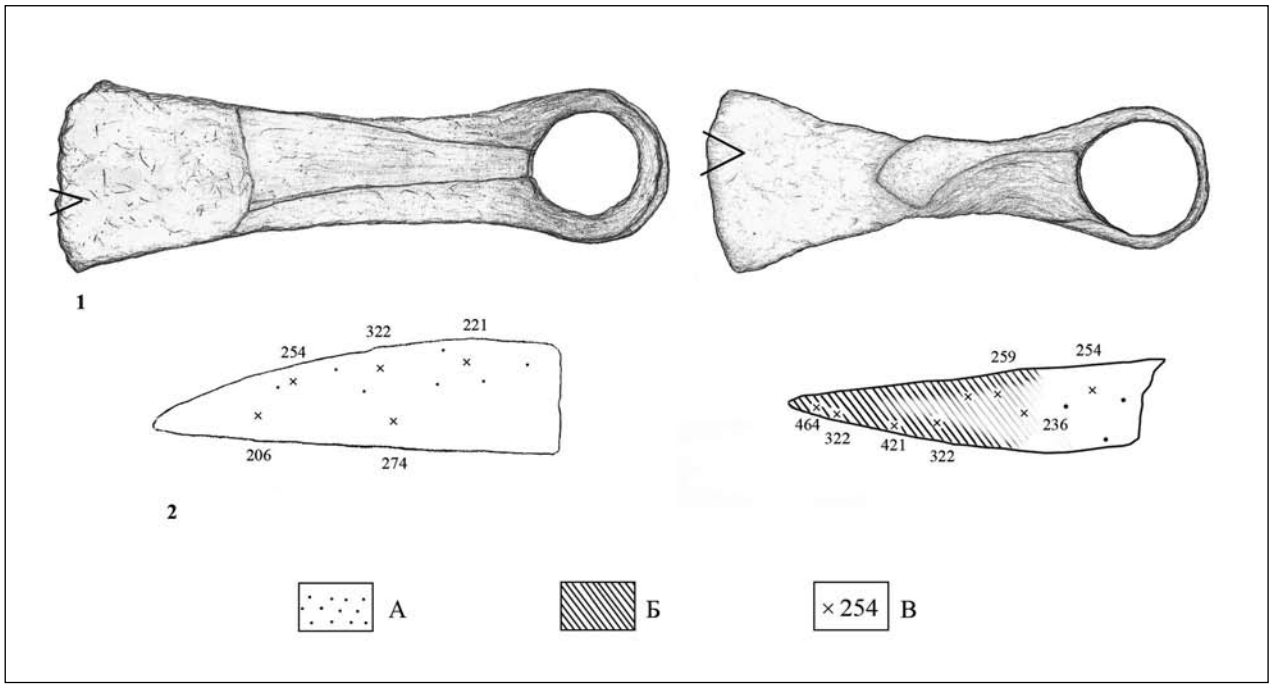

Рис. 3. Технологічні схеми виготовлення тесел із чернігівського передгороддя: *1* – місце взяття проб, *2* – мікроструктура лез. Умовні позначення: А – зона навуглецьованості і загартовування, Б – слабонавуглецьоване залізо; В – місце визначення і мікротвердість структури

Стосовно самого процесу зведення будівель, дослідниками простежено як завчасну підготовку колод до складання у зруб, про що свідчать будівельні мітки, так і обробку на місці, на що вказує значна кількість трісок у споруді та навколо неї [Древняя, 1985, с. 143; Сагайдак, 2010, с. 538]. Щодо роботи з будівельними матеріалами на місці, доречно звернути увагу на прийом, донедавна практикований майстрами народного зодчества. Він зафіксований у ході вивчення народної архітектури та побуту Овруччини – регіону, де, за одностайною думкою дослідників, у матеріальній культурі збереглось багато реліктових рис. Відзначено, що при виготовленні з колод власне будівельних матеріалів операція відбувалась на «козлах», а у випадку значного діаметру лісоматеріалу, доступ до нього з різних боків забезпечувався шляхом викопування під останнім ями [Радович, 1999, с. 101, 102]. І хоч означене спостереження стосувалось операції розпилювання, подібний спосіб забезпечення доступу до колоди з різних боків здається менш трудомістким, ніж переміщення її самої. Особливо це суттєво з урахуванням використання у простеженому випадку важкої дубової сировини (відходи обробки якої наявні у згаданому заповнення ями № 14) і можливої немалої кількості таких колод. Тобто, у випадку з ямою № 14 – не виключене її викопування з такою метою.

Зрозуміло, що дане припущення – лише один із можливих варіантів використання описаної споруди, хоч з іншого боку – відходи деревообробки можна було б залишити на місці, спалити в печі, а не висипати на дно не пов'язаного з будівельними роботами заглиблення. Але якщо воно вірне, можна говорити про фіксацію археологічно малоуловимого технологічного етапу дерев'яного будівництва.

Залишається нез'ясованим, чому в споруді збереглись тонкі тріски і не уціліло дерев'яне руків'я самого тесла. Враховуючи зусилля, які прикладались для роботи важким інструментом, держак мав бути виготовленим із міцного матеріалу. Але це пояснюється можливим використанням щільної, але менш тривкої, ніж дуб деревини з одного боку і перебуванням відходів у нижній зволоженій частині заповнення, де тріски поступово перетворювались у морені та заляганням руків'я вище рівня ґрунтових вод.

Стосовно продукції даного осередку деревообробки питання залишається відкритим. Навряд чи це були дрібні вироби типу лопати, виявленої у одному із кар'єрів

для добування глини на поселенні Автуничі. Для їх виготовлення не використовували масивну сировину, яка потребувала доступу із заглиблення. Ймовірніше, варто вести мову про певні матеріали, пов'язані з будівельною галуззю. До таких могли належати частини зрубів колодязів – крім вивченого Північною експедицією, ще дві споруди цього призначення були виявлені неподалік розкопками Ю. М. Ситого [Черенько, 2003, с. 107–111], конструктивні деталі міських дерев'яно-земляних укріплень, які також проходили досить близько, що простежено у ході розкопок А. Л. Казакова тощо.

Цікаво, що ще одне проушне залізне *тесло* виявлене у заповненні розташованої неподалік **будівлі № 14**. Інструмент мав довжину близько 17 см, ширина його робочої частини складала 6,5 см, товщина – від 0,5 см до 1,5 см біля леза та 2 см біля обуха, діаметр проушини становив 3,5 см (рис. 2: *Б*). Будівля, з якої він походив, продовжувалась за межами розкопу, досліджена частково, у межах північного кута, по одному виміру на 2,80–2,85 м, по іншому – на 2,0–2,2 м, її простежене у шарі на 0,4–0,5 м заповнення материка не сягало. Споруда прямокутна (?), зорієнтована кутами за осями сторін світу, її верхня частина знищена будівельними роботами, нижня заповнена темним сіро-коричневим плямистим і чорним супіском з вуглинками, вкрапленнями глини, включенням шматочків плінфи. Основний шар утримував лінзи сірого плямистого супіску і придонний прошарок білого піску та масив печини і пластичної глини. При вибиранні заглибленої частини об'єкта зібрано уламки гончарного посуду, профілювання верхніх частин якого притаманне рубежу XI–XII ст. (вони, ймовірно, потрапили у заглиблену частину споруди з навколишнього шару) та XII – першій половині XIII ст., залізні *скобу (?)*, *цвяхи* та неатрибутовані *вироби*, фрагмент бронзового *бубонця* з лінійним прорізом, шиферне *пряслице*. Виявлені у заповненні споруди за 0,35–0,37 м над долівкою залишки зруйнованого опалювального пристрою у вигляді згаданого масиву печини та глини вказують на можливе призначення описаної будівлі. Саме у такому вигляді фіксувались на вказаній ділянці заглиблені частини жител, піч у яких при руйнуванні споруди падала зі зведеного над землею ярусу.

Здійснене у Інституті археології НАН України металографічне вивчення відреставрованих М. А. Горніковою описаних двох тесел, яке полягало у мікроскопічному дослідженні та вимірюванні мікротвердості структурних складових, дозволило простежити технологічні особливості їх виготовлення (рис. 3).

У теслі № 100* з ями № 14 (ан. 3486) шліф зроблений на поперечному перетині леза. Мікроскопічне дослідження виявило на його поверхні ферито-перлітну структуру із вмістом вуглецю 0,1–0,2 %. Зерно фериту переважно крупне, мікротвердість 221–322 кг/мм^2. У металі багато шлаків. При виготовленні тесла із залізного бруска витягнуто смугу відповідного розміру. Вона вигиналась на оправці – отримували проушину і обух. Дотичні кінці зварювали і розковували у площині, поперечній напрямку обуха. Добре помітне наварювання проушини внапуск на основу, яка була смугою кричного заліза з ніяким чином не укріпленим лезом [Вознесенская, 2005, с. 87].

У теслі № 128 з будівлі № 14 (ан. 3483) шліф також зроблений на поперечному перетині леза. Інструмент виготовлений більш ретельно. На переважній частині вістря спостерігається мартенситно-трооститна структура, мікротвердістю 322–464 кг/мм^2. Поступово вона змінюється на структуру ферито-перлітну, потім феритну мікротвердістю, відповідно, 254–236 кг/мм^2. Межі між зонами з різною структурою розмиті. При виготовленні цього тесла залізну смугу-заготовку перегинали вдвоє на оправці, формуючи проушину і обух і зварювали кінці. Витягували лезо, обертали на 90°, потім остаточно оформляли його ріжучий край. Після цього лезо піддане зміцненню: цементуванню (навуглецьовуванню) і загартовуванню [Вознесенская, 2005, с. 87].

---

* Тут і далі номер дається за польовим описом знахідок, переданих на постійне зберігання до фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Таким чином, в ході охарактеризованих досліджень отримано нові цікаві дані щодо розвитку на посаді давньоруського Чернігова такої важливої галузі середньовічної економіки, як ремесло. З одного боку вони характеризують деревообробку в будівництві та гіпотетичні маловідомі особливості технології її організації, з іншого – дають додаткові свідчення про володіння давньоруськими ковалями різноманітними технічними навичками, високий рівень їх майстерності.

Веремейчик О. М. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях / О. М. Веремейчик, І. А. Готун // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 82–94.

Вознесенская Г. А. Технологические особенности кузнечной продукции древнего Чернигова / Г. А. Вознесенская // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 86–89.

Готун І. А. Дослідження Північної експедиції 2002 р. / І. А. Готун, С. О. Сорокін, О. С. Дудко // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 87–88.

Готун І. А. Звіт про роботи Північної експедиції в 2001–2002 рр. / І. А. Готун, О. С. Дудко, С. О. Сорокін. Додаток № 10. – К., 2001–2002 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2001–2002/212.

Готун І. А. Культ води в слов'янських віруваннях і деякі міркування щодо колодязів на середньовічних пам'ятках / І. А. Готун, О. С. Дудко, С. О. Сорокін // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини: Матер. наук. конф. – Чернігів, 2002. – С. 62–70.

Готун І. А. Роботи Північної експедиції 2001 р. / І. А. Готун, С. О. Сорокін, О. С. Дудко // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 111–114.

Давня історія України: В 3-х т. Т. 3 / Гол. ред. кол. П. П. Толочко. – К.: Інститут археології НАН України, 2000. – 695 с.

Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г. В. Борисевич, В. П. Даркевич, А. Н. Кирпичников и др. // Археология СССР (с древнейших времен до средневековья в 20 томах): Т. 15. – М.: Наука, 1985. – 432 с.

Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) / В. К. Козюба // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46.

Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К.: Наукова думка, 1987. – 210 с.

Новое в археологии Киева / П. П. Толочко, Я. Е. Боровский, Г. А. Вознесенская и др. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.

Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – К.: КНТ, 2006. – 200 с.

Радович Р. Технологія зведення зрубу житла (XIX – початок XX ст.) / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико–етнографічного дослідження. – Львів, 1999. – Вип. 2: Овруччина. 1995. – С. 99–116.

Сагайдак М. А. Гражданская архитектура Киева X–XII вв. (некоторые аспекты изучения восточнославянского жилища) / М. А. Сагайдак // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Матер. Международ. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (СПб., 10–16 апреля 2006 г.). – СПб., 2010. – С. 530–545.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва, О. М. Веремейчик, Г. О. Вознесенська та ін. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.

Тараненко С. П. Древнерусский колодец на Подоле / С. П. Тараненко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ–Фастів, 2005. – С. 319–327.

Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1983. – 328 с.

Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1972. – 218 с.

Черенько І. Давньоруські колодязі Чернігова / І. Черенько // Середньовічні старожитності Південної Русі – України: Тези доп. Другої студен. наук. археолог. конф. (Чернігів, 11–13 квітня 2003 р.). – Чернігів, 2003. – С. 107–111.

І. П. Возний

Політичний розвиток території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром у другій половині XIII – XIV ст.

Монголо-татарська навала негативно вплинула на господарський устрій, становище населення Сірето-Дністровського межиріччя та його демографічну ситуацію. Пруто-Дністровське межиріччя є своєрідним природним коридором, у якому немає поперечних великих водних артерій. Це створювало ідеальні умови для просування військових загонів з півдня на північ і навпаки. За цих умов відбувається різке скорочення чисельності населення (залишилося 33% від періоду XII – першої половини XIII ст.) досліджуваного регіону. У другій половині XIII ст. після того, як територією межиріччя пройшли загони ханів Кидана і Бучека, більшість населення, рятуючись від ординців, переселилася на правий берег р. Прут під захист гір, ярів та лісу. Щільність населення у цей час у Пруто-Сіретському межиріччі становила 2,1 чоловік на км^2. На теренах Пруто-Дністровського межиріччя залишилися окремі незначні поселення. Щільність населення тут становила 0,6 осіб на км^2. Такій різниці є пояснення, які підтверджуються документальними матеріалами.

Якщо розглянути історичну ситуацію, яка панувала в Сірето-Дністровському межиріччі і навколишніх сусідніх територіях протягом другої половини XIII – початку XV ст. і місце зазначеної території в контексті міжнародних відносин, все стане зрозумілим.

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. терени Сірето-Дністровського межиріччя стали театром військових дій, які вели Золота Орда, Угорщина, Галицько-Волинська Русь і Польща [Параска, 1975, с. 43–47]. За 150 років після татаро-монгольського нашестя на досліджуваній території або прилеглих до неї землях більше 50-ти років відбувалися військові зіткнення, що не могло не позначитися на демографічній ситуації регіону. Про зіткнення, які здійснювалися через Східне Прикарпаття між вищеназваними державами свідчать повідомлення писемних джерел. Молдавські літописи говорять про запустіння земель Східного Прикарпаття у другій половині XIII – XIV ст. За легендою, воєвода Драгош, перейшовши зі своїми людьми з Марамуреша через Карпати, застав тут пустинне місце на окраїні татарських кочовищ [Славяно-молдавские, 1976, с. 57]. Про запустілу, позбавлену населення землю до появи Молдавського воєводства повідомляють й літописці XVII ст. Григоре Уреке та Мирон Костi [Уреке, 1971, с. 245].

Угорські хроніки, співзвучно з молдавськими літописами, також відзначають, що землі Східного Прикарпаття «тривалий час були закинуті через близькість татар» [Уреке, 1971, с. 245]. У Блазькій хроніці Наума Римничану повідомляється, що після татаро-монгольського нашестя Молдавія і Валахія були в запустінні [Bezdechi, 1944, s. 98]. Свідчення літописів про «запустіння» земель на схід від Карпат не слід розуміти буквально. Дані археології свідчать лише про слабку заселеність теренів Пруто-Дністровського межиріччя до кінця XIV ст. Більшість слов'янського населення перейшла на лівий берег Прута й зайняла Пруто-Сіретське межиріччя і, очевидно, далі Карпатські гори. Недаремно в інтерполяції Сіміона Даскала до літопису Григорія Уреке зазначається, що пастухи з Марамуреша під час полювання натрапили на русина Єцка, який повідомив їм, що «місця пустинні... і простягаються вниз до Дунаю, а вверх до Дністра, де межують з країною Ляхів» [Уреке, 1971, с. 65–67].

Війська західного улусу Золотої Орди постійно загрожували місцевому населенню, оскільки північні кордони її проходили по лівому берегу середньої течії р. Дністер [Шабульдо, 1990, с. 36]. Галицький князь Лев Данилович підтримував дружні стосунки з темником західного улусу Ногаєм, навіть проводив з ним спільні походи проти Польщі, Литви й Угорщини [Войтович, 1996, с. 89–90]. Джучидські війська, добираючись до Галича, могли проходити через землі Пруто-Дністровського межиріччя, грабуючи їх. У 1280 р. Лев Данилович здійснив похід на Угорщину і спустошив землі Верхнього Потисся до Вишкова [Волощук, 2005, с. 169; Кондратович, 1991, с. 27].

У середині січня 1282 р. син хана Токти Тулабуга і темник Ногай здійснили похід на Угорщину «в силе тяжьце во бещисленомъ множьстве» [Полное, 2001, с. 888]. Те ж саме зробили джучиди 1285 р. «прешедше Рускую краину през Руские панства» [Полное, 1975, с. 26]. Під час цих походів могло постраждати й мирне населення досліджуваного регіону. Розорення джучидів у Володимирі яскраво змальовують літописи «насилье велико творяхоу в городе и пограбиша товара бещисленое множьство и конии» [Полное, 2001, с. 892–893]. Те ж саме вчинив й Ногай під Львовом: «не дадяхоуть ни из города вылести, в зажитье, кто же выехашеть из города овы избиваша, а дроузии поимаша а иныя излоупивше поущахоу нагы, а теи от мороза изомроша, зане быстъ зима люта велми, и оучиниша землю поустоу всю» [Полное, 2001, с. 894].

Монголи в цьому поході скористалися старими маршрутами, відомими ще з часів нашестя 1241 р. Основні сили джучидів, підсилені галицькими та волинськими загонами, проникли в Угорщину через Верецький перевал, спустошивши північно-східну й центральну частину королівства. Інші загони перейшли Карпати через перевал Бирґеу і пограбували північ Семигороду, де зруйнували Бистрицю, Окна-Дежулуй, Клуж-Менештур, Турду, Окнеле-Турзії та Риметя-Траскеулуй [История, 2005, с 161]. Хоча вторгнення монголів 1285 р. було спустошливим і дозволило їм закріпити своє панування на подунайських і прикарпатських територіях, воно було останнім великим наступом степових орд на Угорське королівство.

Роком пізніше угри під керівництвом короля Ласло IV Арпада здійснили похід на татар [Орлай, 1804, с. 51]. Під час військової кампанії 1286 р. Ласло IV Арпада запропонував місцевому руському населенню, яке проживало на території Південно-Західної Русі, переселитись у його володіння [Деволан, 1878, с. 9; Орлай, 1804, с. 263]. На думку Ю. Боржави, це було четверте за всю історію угро-руських політичних відносин масове переселення східних слов'ян на підвладні Арпадам землі [Боржава, 1923, с. 13].

Усіх охочих, можливо, й окремі сім'ї із Сірето-Дністровського межиріччя, після переходу Карпат, було компактно розселено на обидва боки річки Тиси у Шаришському комітаті. На думку ряду дослідників, кордон обох країн перестав бути явищем політичного характеру і поступово набував етнічних рис. Однак, активні асиміляційні процеси, які мали місце тут після даного переселення, послідовно знищували і цю межу. Це стало поштовхом до посилення з боку Галицько-Волинської держави політичного тиску в Закарпатті. Опосередковано сприяли цій обставині релігійні відмінності між представниками різних етносів [Волощук, 2005, с. 170]. На думку В. Пачовського та Ю. Химинця, саме остання причина викликала у 1286 р. незадоволення серед православного населення Спішського комітату, змусивши Лева Даниловича вжити щодо угрів відповідні санкції. Внаслідок походу на Закарпаття, ці землі перейшли під протекторат галицького володаря [Войтович, 2000, с. 457; Кондратович, 1991, с. 21; Історія, 1993, с. 53]. Але небезпека ударів-відповіді угрів по південних землях Галичини залишалася, оскільки вони контролювали східні комітати Унг і Марамуреш [Волощук, 2005, с. 171].

Дослідження угорського історика Г. Дьорффі показали, що дані терени у другій половині XIII ст. були густозаселені і кочівники могли знайти тут провідників через Карпати [Győrf, 1963, s. 49]. Цим можна пояснити часті походи джучидів через Сірето-Дністровське межиріччя і Карпати на Угорщину, оскільки в поході можна було

поживитися (основне завдання походів). Це спростовує свідчення окремих науковців, що Карпати, як нейтральна територія між Угорщиною та Галицькою Руссю, у цей час були слабо заселеними (рис. 1).

Після загибелі темника Ногая, Лев Данилович розширив свої південні володіння, захопивши північ Молдавії, хоча місцеве населення продовжувало сплачувати золотоординцям данину. Про це повідомляє чернець, який близько 1308 р. подорожував із Константинополя до Польщі [Anonymi, 1916, s. 40–41].

На початку XIV ст. ханом Золотої Орди стає Узбек, який почав витісняти галичан з північної Молдавії. У цей час активізується й Угорщина. У 1322 р. угорський король Карл Роберт Анжуйський здобув останній підконтрольний галицько-волинським князям на Закарпатті замок Мах (castrum Maghi) [Codex, 1832, s. 524] і таким чином повернув втрачені східні комітати до складу Угорщини. У зв'язку з цим, стосунки між Галицько-Волинським князівством і Угорським королівством й надалі залишалися напруженими. Ситуація не покращилася й тоді, коли в 1325 р. хан Узбек затвердив на галицько-волинському престолі кандидатуру князя Болеслава-Юрія II [Войтович, 1996, с. 100; Шабульдо, 1987, с. 22, 35]. До нового прикордонного конфлікту дійшло після того, як загони валаського воєводи Басараба I вщент розгромили військо Карла Роберта в гірській місцевості Посада (9–12 листопада 1330 р.) [Minea, 1929–1931, p. 324–343; Rezachevici, 1985, N. l, p. 73–87; N. 2., p. 391–407]. Сам король зміг уникнути загибелі тільки завдяки тому, що переодягнувся в спорядження свого вбитого придворного. Поразкою угорців, ймовірно, одразу вирішив скористатися галицько-волинський князь і татари. У 1331 р. татаро-руські загони здійснили набіг на угорські володіння, розташовані у Верхньому Потиссі, й сильно спустошили їх [Грушевський, 1993, с. 533]. У відповідь Карл Роберт почав готуватися до війни. Про це дізнаємося з однієї папської булли, яка датується 1332 р. [Monumenta, 1859, p. 871]. У ній стисло повідомляється, що король підготувався до великого походу «проти схизматиків та єретиків» (contra schismaticos et hereticos) [Monumenta, 1859, p. 871]. Безумовно, під «схизматиками» малося на увазі православне руське населення. Важче сказати, кого в буллі сприймали за «єретиків». Цілком можливо, це визначення стосується вірменських общин та інших іноземних колоністів, які переселялися на територію князівства за часів правління Юрія II [Грушевський, 1992, с 136–137; Крип'якевич, 1984, с. 113–114].

Однак, далі в документі йдеться, що король з військом має вирушити «в посушливу і непогодну місцевість» (in loca sac arida et sterilia) [Monumenta, 1859, p. 871]. З подальшого тексту булли можна зробити висновок, що Карл Роберт мав намір рушити походом у степ. Отже, угорський король, очевидно, задумав спочатку завдати удар по татарських кочовищах, а далі вирушити на галицькі населені пункти, розташовані в південній частині Південного Прикарпаття.

Угри могли іти на «схизматиків» через Роднянський перевал, шлях, який їм був відомий ще сто років тому (події 1230 р.). За даними відомого списку «Градом русским, далним и ближним», складеному в 1394–1396 рр. на основі тексту середини XIV ст., у цьому регіоні існували кам'яні замки-гради «Чечунь» і «на Дністрі Хотінь», а також дерев'яно-земляний «Городок на Черемоші» [Статьи, 1950, с. 475]. Зразки озброєння, знарядь праці та посуду, виявлені на цих пам'ятках, чітко вказують на перебування в них добре споряджених військових залог [Пивоваров, 2003; Тимощук, 1982, с. 87–98]. Останнє також є свідченням того, що згадані укріплені пункти були й осередками князівської влади, які очолювали призначені сюди воєводи або управителі волостю.

Водночас, згідно свідчень документів церковного походження, у 1332 р. на цій території вже існував католицький «вікаріат Русі» (vicaria Russiae), одним із центрів якого було м. Сірет [Параска, 1981, с. 80]. Зберігся перелік францисканських місій, які діяли в цьому вікаріаті близько 1345 р. Крім Львова, Городка, Галича, Коломиї і Снятина, вони перебували і в окремих населених пунктах Сірето-Дністровського межиріччя, зокрема Козмині і Сіреті [Коновалова, 2000, с. 169; Масан, 2005, с. 28; Bullarium, 1898, p. 602].

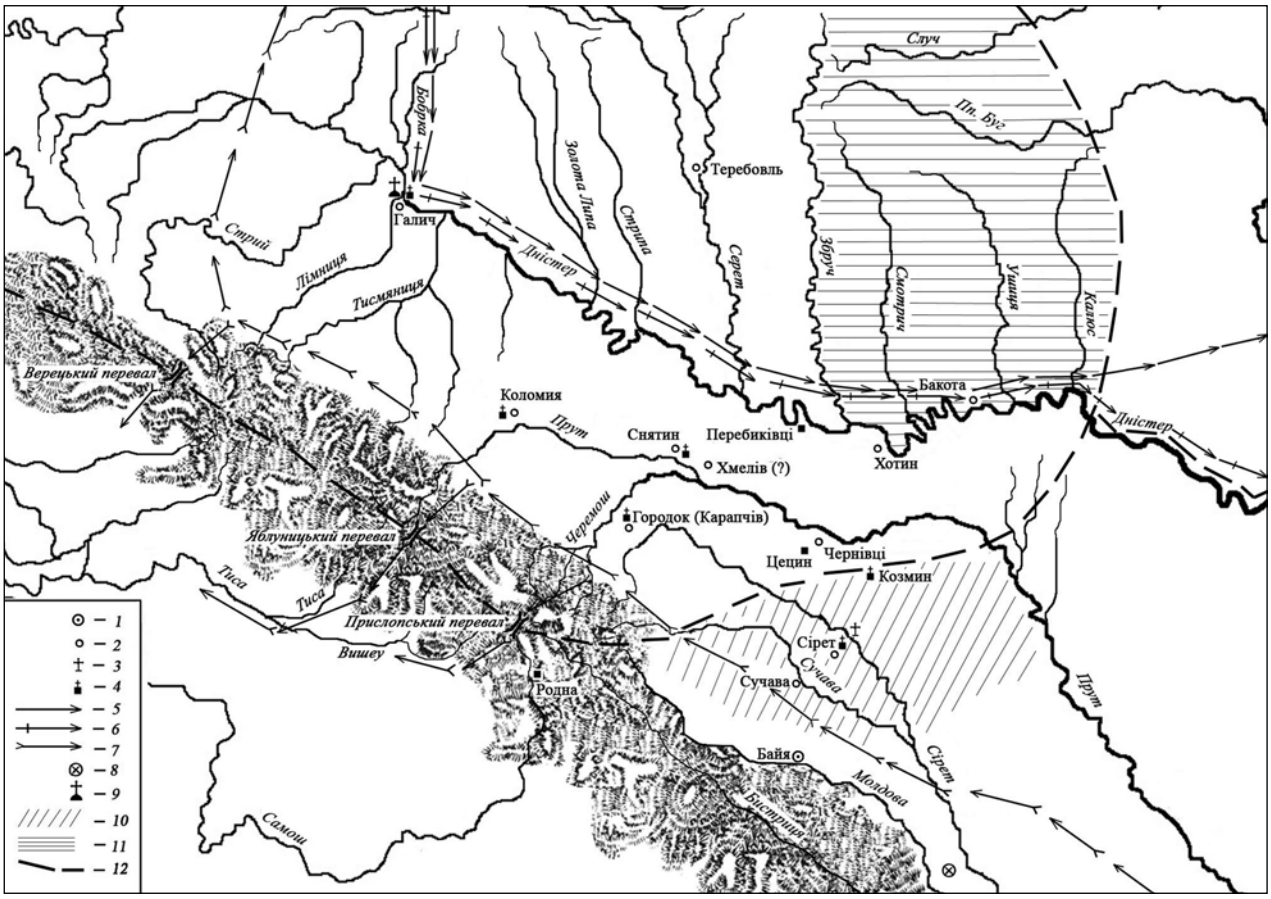

Рис. 1. Територія регіону в першій половині XIV ст. (до 1350 р.). *1* – столиця; *2* – місто; *3* – католицький «вікаріат Русі» (1332 р.); *4* – пункти розміщення францисканських місій «вікаріату Русі» (близько 1345 р.); *5* – ймовірний шлях походу війська князя Лева Даниловича на Пониззя і Нижнє Побужжя (1299–1300 рр.); *6* – ймовірний шлях походу війська князя Юрія Львовича на Пониззя (1301–1302 рр.); *7* – ймовірні шляхи походів військ монголо-татар на Угорщину (1332, 1334–1335 рр.) та Польщу (1324–1325, 1337, 1340 рр.); *8* – ймовірне місце розгрому монголо-татарської орди бека Атлама військом комеса секлерів Андраша Лакфі (2 лютого 1345 р.); *9* – заснування Галицької митрополії (1303 р.(?)); *10* – територія, яка тяжіла до міст «Оукраины Галичькой»; *11* – територія, яка деякий час була під політичною протекцією Золотої Орди; *12* – ймовірний південний кордон Галицько-Волинського князівства.

Таким чином, вторгнення угорського війська в південну частину Східного Прикарпаття могло призвести до спустошення цієї території. Тому головним завданням князівської влади було зірвати плани угорського короля. На жаль, через відсутність відповідного документального матеріалу висвітлити перебіг кампанії Карла Роберта не має змоги. Єдиний натяк на ці події знаходимо у грамоті Юрія II, яка датується 11 лютого 1334 р. [Болеслав-Юрий II, 1907, с. 153]. У ній князь підтверджує союз із Німецьким орденом у Пруссії. Серед князівських бояр, які брали активну участь в укладанні договору, згадується Олександр Молда(в)ович (Allexandro Moldaowicz) (румунські джерела подають його як німецького поселянина м. Бая, першої столиці молдавської держави) [История, 2005, с. 182]. Зрозуміло, що це не випадково. Прізвисько боярина, очевидно, можна пов'язати з недавніми військовими подіями, які відбулися на південному кордоні Галицько-Волинського князівства, що мали позитивні наслідки для Юрія II. Князеві, напевно, було принципово важливо, щоб цей його чільний боярин брав участь в укладанні цього міжнародного союзного договору. У військових діях в степах Гораїки угорські війська зазнали поразки [Monumenta, 1859, p. 153].

Проте невдача угрів не вплинула на їхні претензії стосовно теренів Східного Прикарпаття. Як і раніше, вони прагнули встановити контроль над цими землями.

Тому вже в 1340 р. угорці здійснюють похід на порубіжні землі Галицької Русі [Грушевський, 1993, с. 435–436; Czamańska, 1996, s. 23].

У 1342 р. помирає хан Узбек. Золоту Орду починають терзати міжусобні війни, значно послаблюючи її. Цим відразу ж скористалися угорці. У 1343–1344 рр., король Людовік Анжуйський, використавши як причину мученицьку смерть двох ченців-францисканців у Сіреті (1340 р.), йде походом «во край татарскых кочевищъ» між ріками Прут і Молдава [История, 2005, с. 183; Czamańska, 1996, s. 23]. Однак, у перших же зіткненнях з татарами та їх союзниками королівські війська зазнали поразки. Черговий похід угорців під командуванням комеса Андраша Лакфі відбувся у лютому 1345 р. У битві під м. Роман війська монголо-татар були розгромлені [Славяно-молдавские, 1976, с 55–56; Czamańska, 1996, s. 23]. У подальшому військові походи угорців на південні порубіжні землі Галицької Русі та Східного Поділля продовжувалися (1349–1350 рр.) У 1352 р. угорські війська відправилися на територію Брацлавської тьми (Прославія у західноєвропейських джерелах), але похід був невдалим. У наступному поході 1354 р. на володіння «великого короля татарів» Брацлавської тьми війська джучидів зазнали нищівної поразки, а територія Поділля була спустошена [Масан, 1993, с. 29; Масан, 2005, с. 28; Czamańska, 1996, s. 23].

У цей період, окрім військових походів, значних втрат населення зазнавало від природних катаклізмів. Те, що пощадили татарські мечі і вогонь, стало здобиччю «глада и мора». Голодування і епідемії відзначалися на Русі протягом всього XIII–XV ст. Письмові джерела рясніють повідомленнями про засухи, голодні роки, морозні зими, дощові літа, епізоотії. Частину з цих природних аномалій можна й віднести до території Сірето-Дністровського межиріччя. Так, у 1279 р. «Голодъ бысть по всеи земле, и в Роуси и Ляхох и въ Ятвязехъ» [Полное, 2001, с. 879]. Г. І. Швець причиною голоду вважає засуху [Борисенков, 1988, с. 286]. Близькість території Польщі до досліджуваних теренів може свідчити про посуху й тут. У 1283 р. була сувора зима. Як зазначено в літописах, хто виїжджав з міста Львова, той від мороза в дорозі помирав, тому що зима була дуже холодна «зима люта и студена зело». Тоді ж померла в містах значна кількість людей, інші ж помирали в селах. В ту зиму в Польщі був сильний мор «изомре все кони, и скоти, и овце, все изомре, не остася ничего» [Бучинский, 1957, с. 68; Полное, 2001, с. 895]. Під час облоги татарами міст Поділля, Волині і Польщі у 1283–1284 рр. серед обложених почалася епідемія, згадка про яку міститься лише в Іпатіївському літописі. Судячи з нього, епідемія почалася в одному із обложених міст: «быс моръ великъ изомре ихъ бещисленое множество», а потім в оточуючих селах, куди втікли міщани «по отшествии беззаконных Агарян» [Бучинский, 1957, с. 68; Полное, 2001, с. 895]. У 1286 р. руські князі разом із татарами здійснили набіг на Польщу, де в цей час лютувала точно не описана епідемія, занесена з Франції і Богемії [Бучинский, 1957, с. 68]. У цьому поході могли брати участь й вихідці з Сірето-Дністровського межиріччя.

У 1310 р. у польських хроніках відзначено, що у Польщі, Валахії і у німців були великі повені і голод [Бучинский, 1957, с. 68]. Ці аномальні явища продовжувалися до XV ст. Але найбільше місцеве населення, як і народи Східної та Західної Європи, потерпало від «Чорної смерті». Це була найсильніша пандемія з усіх описаних в історії культурних народів.

Уже в 1346 р. епідемія чуми «косила» населення Азії, Кавказу і Золотої Орди. «Под восточною страною в Орде и в Орна чи и в Сарае, и в Бездеже и в прочих градах и странах бысть мор велик на люди» [Полное, 2000, с. 217]. Чума була настільки сильною, що люди не встигали хоронити померлих [Борисенков, 1988, с. 277]. Наступного 1347 р. «Чорна смерть» досягнула території Східного Прикарпаття [Бергер, 2004, с. 335; Czamańska, 1996, s. 23]. Бубонна чума за період 1347–1353 рр. здійснила «коло» з Криму і Малої Азії через Італію, Францію, Англію і Німеччину у Східну Європу і Скандинавію і забрала місцями до половини всього населення [Муравьев, 1973, с. 23].

Разом із чумними роками продовжувалися й військові походи, які негативно позначилися на демографічній ситуації на території межиріччя Середнього Дністра та

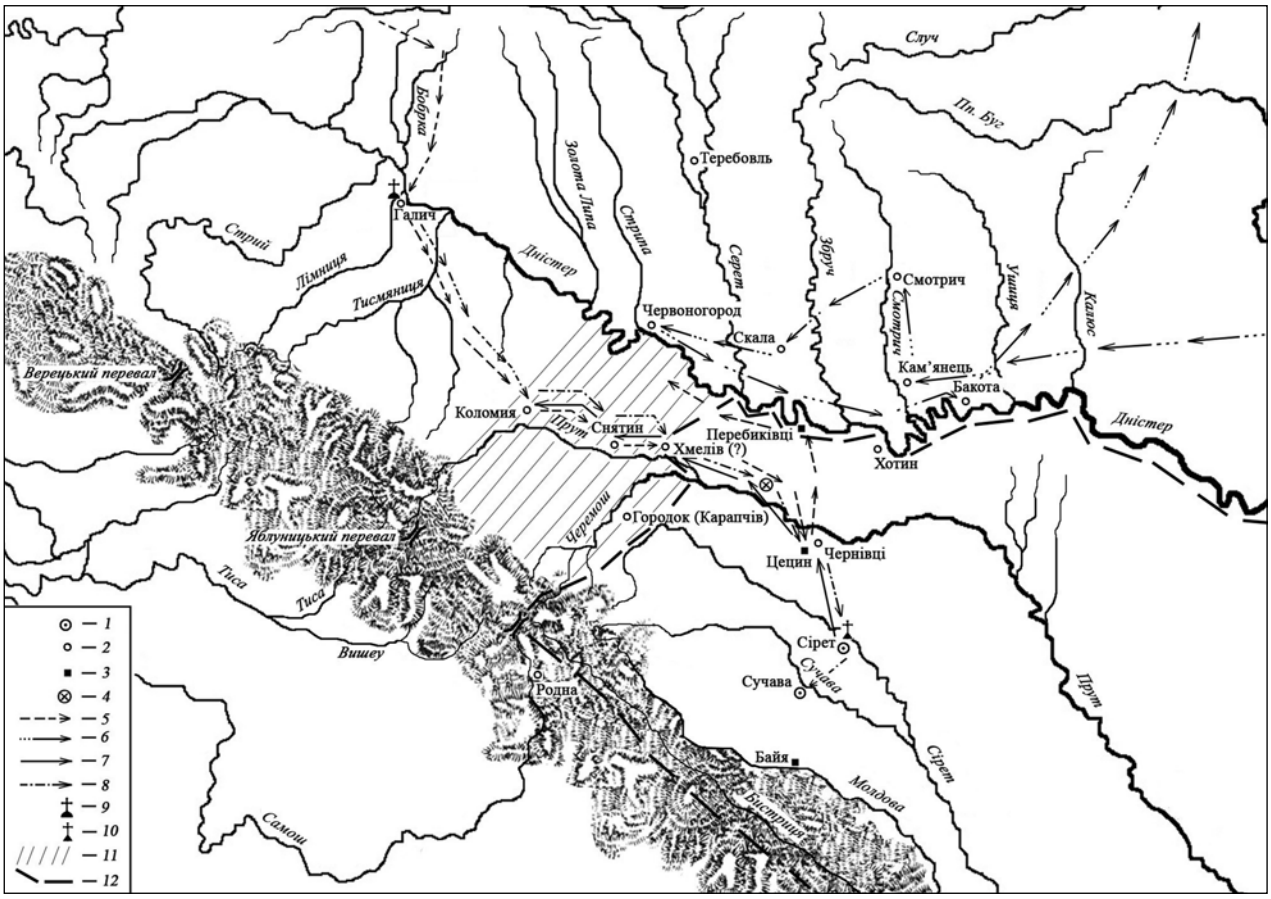

Рис. 2. Територія регіону в другій половині XIV ст. (до 1400 р.). *1* – столиці Молдавського воєводства; *2* – місто; *3* – укріплене поселення; *4* – ймовірне місце розгрому війська короля Казимира Пяста (Великого) загонами воєводи Петра в «Полонинському лісі» (1 липня 1359 р.); *5* – ймовірний напрямок походу війська князя Владислава Опольського на Молдавське воєводство (осінь 1374 р.); *6* – похід війська князя Вітовта Кейстутовича на Поділля (осінь 1393 р.); *7* – похід війська воєводи Романа Мушата на Покуття (зима 1394 р.); *8* – похід війська короля Владислава Ягелло (весна 1394 р.); *9* – відновлення Галицької митрополії (1371 р.); *10* – заснування в Сіреті католицького єпископства (1371 р.); *11* – територія Покуття, тимчасово передана під владу молдавських воєвод (1387 р.); *12* – північний кордон Молдавського воєводства.

Верхнього Сірету. Уже в 1350 р., за домовленістю між Угорщиною та Польщею, Галицька Русь перейшла під владу останньої [Paszkiewicz, 2002, s. 138–139]. Король Польщі Казимир III Пяст вважав за потрібне повернути землі Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття під свою корону, які в цей час знаходилися під впливом Молдавської держави. Незабаром склалися сприятливі зовнішньополітичні умови для здійснення цього плану. 1359 р. у Молдавії помирає воєвода Стефан і владу захоплює його молодший син Петро. Старший брат Петра, Стефан, вважаючи себе спадкоємцем, звернувся за допомогою до Казимира III. У червні 1359 р. польські війська вступили на територію «Шипинської землі», але в битві у «Полонинському» лісі зазнали нищівної поразки від молдавських загонів [Масан, 1993, с. 32–33; Dlugossii, 1874, s. 277–278]. Після цієї поразки влада молдавських господарів поширюється до гирла Черемошу. В цей час літописці, описуючи територію Молдавської держави, зазначали, що вона простягалася від Карпатських гір до Дністра і Чорного моря із заходу на схід і від гирла Дунаю до Черемошу, з півдня на північ [История, 1965, с. 86–87; Ureche, 1990, p. 28].

Польща після поразки не залишила ідеї впливу на Молдавську державу, а можливо, й повного підпорядкування. Польський король Людовик Угорський правителем «Руського королівства» призначає Владислава Опольського, який зміцнює прикордонні фортеці в Цецино й Зеленій Липі [Масан, 2005, с. 28; Пивоваров, 2003а,

с. 214; Тимощук, 1982, с. 97–99]. У 1374 р. він здійснює невдалий похід у Молдавію з метою посадити на престол свого ставленика Юрія (Журжу) [Масан, 2005, с. 35; Czamańska, 1996, s. 46–47; Sprawy, 1878, s. 155–156]. Трирічне правління Юрія вилилося у велике антиугорське повстання на території Молдавії і «Шипинської землі» [Масан, 2006, с. 65; Пивоваров, 2006, с. 84]. На престол Молдавського воєводства у 1378 р. стає Петро Мушата. Щоб не допустити нових руйнувань у державі, молдавський господар складає васальну присягу королю Польщі Владиславу II Ягело, за якою «Шипинська земля» відійшла до Молдавії [Боднарюк, 2000, с. 225; Грамоти XIV ст., 1974, с. 81; Documentele, 1932, p. 603–605].

Останній похід польсько-литовського війська на територію Сірето-Дністровського межиріччя припадає на 1394 р., коли новий господар Молдавії Роман Мушат вторгся в Покуття і захопив Снятин і Коломию [Czolowski, 1890, s. 68–69]. У відповідь, за наказом короля, литовський князь Свидригайло увійшов у північні волості Молдавії і окупував «Шипинську землю». Воєвода Роман I Мушат був взятий у полон, а на його місце був призначений ставленик короля Польщі Стефан I Мушат [Масан, 2005, с. 36; Documentele, 1932, p. 617–618]. Після цього майже на 50 років встановлюється мир, що позитивно вплинув на розвиток сільського населення Сірето-Дністровського межиріччя (рис. 2).

Як видно, події 1359 р. справили позитивний вплив на розвиток регіону. Цьому сприяла й боротьба Молдавського воєводства за витіснення татаро-монголів з меж Дністровсько-Карпатських земель. Успіху цієї боротьби сприяла перемога князя Ольгерда у 1362 р. над золотоординськими військами місцевих беків Кутлуга, Хаджи й Дмитрея на Синіх водах [Греков, 1950, с. 282]. Після битви частина розгромлених татаро-монгол, як зазначає польський хроніст М. Стрийковський, «втікла через Дністер до Чорного моря» [Stryjkowski, 1846, s. 6]. Під час цієї втечі джучиди забирали у полон із собою мирне населення. У 1392 р. молдавський господар Роман I Мушат у пожалуванні Іоанашу Хороброму уже величає себе так: «Ми Роман воєвода Молдови і спадкоємець всієї Країни волохів від гір до морського берега» [История, 2005, с. 188]. Витіснення татаро-монголів за Дністер завершилося приблизно у 70–80-х рр. XIV ст., що сприяло поверненню населення на старі місця проживання та інтенсивному освоєнню Пруто-Дністровського межиріччя. Сюди ж, внаслідок посилення в Угорщині соціального становища (збільшення повинностей селян, введення панщини, заборона виходу з кріпосної залежності, наступ на «волоське право» общинників згідно королівського акту 1366 р.) і релігійних переслідувань (католицька експансія згідно папської булли 1356 р.) почало мігрувати й романське населення з Трансільванії й осідати у Східному Прикарпатті, в тому числі й в Пруто-Сіретському межиріччі [Боднарюк, 2007, с. 65–77; История, 1971, с. 153; Ставровський, 1967, с. 43–45; Documentele lui Ştefan, 1913, p. 611; Meteş, 1971, p. 15–16]. Такий широкий міграційний рух змушував неодноразово угорську владу приймати запобіжні заходи по зміцненню східних кордонів Трансільванії і гірських переходів через Карпати [Полевой, 1979, с. 17]. Цим процесам не змогли перешкодити невдалі військові вторгнення Угорщини і Польщі в кінці XIV ст. на терени Молдавії з метою завоювання або хоча б підкорення її. У цей час на території Пруто-Дністровського межиріччя з'являється значна кількість поселень, які вперше згадуються в письмових джерелах вже на початку XV ст.

Поруч із переселенням волохів, із Трансільванії у Сірето-Дністровське межиріччя повертається й автохтонне населення. Сюди ж починають переселятися позбавлені власності українські селяни Галичини й Поділля [Греков, 1946, с. 277–278; Ставровський, 1967,с. 43–45]. Такі міграційні процеси могли призвести до певного перенаселення окремих регіонів Сірето-Дністровського межиріччя. Свідченням цього може служити поява «дублетних сіл». Вони виникали як наслідок так званого «роїння», тобто природного приросту населення корінного села. Так, наприклад, на початку XV ст. з документів відома «Вешняя Чернавка» (сучасне село Чорнівка), але й була «Чернавка» або «Нижняя Чернавка» – поселення в ур. Пуста Чорнівка [Documentele, 1932, p. 98].

У 1413 р. згадується «Большой Коцман», очевидно, поряд з «Малым Коцманом». В кінці XIV – на початку XV ст. молдавські господарі надавали право володарям вотчин засновувати нові села в межах старих розподілених земель.

Отже, як видно з вищевикладеного, монголо-татарська навала негативно вплинула на розвиток регіону. Населення Сірето-Дністровського межиріччя в другій половині XIII – першій половині XIV ст. постійно потерпало від військового протистояння Польщі, Угорщини, Галицько-Волинського князівства, Золотої Орди та молодого Молдавського воєводства. Відповідно, зазначені терени в силу цього та епідемій були малозаселеними. Більшість населення переселилося у Пруто-Сіретське межиріччя або подалося у Карпати. Це, крім писемних повідомлень, підтверджується й археологічними матеріалами. Після входження зазначеної території до складу Молдавського воєводства ситуація змінилася. Внутрішня політика молдавських господарів та зміна зовнішньої міжнародної обстановки сприяли заселенню Сірето-Дністровського межиріччя. Більшість поселень тут починають виникати в кінці XIV – на початку XV ст.

Бергер Е. Е. «Черная смерть» / Е. Е. Бергер // Средние века: Сб. стат. Вып. 65. – М., 2004. – С. 335–340.

Боднарюк Б. Шипинська земля в міжнародних договорах кінця XIV – першої половини XV ст. / Б. Боднарюк, О. Масан // Питання Історії України: Зб. наук. стат. Т. 4. – Чернівці, 2000. – С. 65–77.

Боднарюк Б. М. Етнодемографічні процеси на Буковині в кінці XIV – XVIII ст.: загальні тенденції та особливості розвитку / Б. М. Боднарюк, М. К. Чучко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т. 1 (21). – С.65–77.

Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси : сб. матер. и исслед.: Т. IV. – СПб.: Имп. Академия наук, 1907.

Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України / Ю. Боржава. – Філадельфія, 1923.

Борисенков Е. П. Тысячелетняя история необычайных явлений природы / Е. П. Борисенков, В. М. Пасецкий. – М.: Мысль, 1988.

Бучинский И. Е. О климате прошлого Русской равнины / И. Е. Бучинский. – Л.: Гидрометеоиздат, 1957.

Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.: склад, суспільна і політична роль) / Л. Войтович. – Львів, 2000.

Войтович Л. Уділні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996.

Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець X–XIII ст.) : Дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ, 2005.

Грамоти XIV ст. / Упоряд. М. М. Пещак. - К.: Наукова думка, 1974.

Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVIII века / Б. Д. Греков. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946.

Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, Л. Ю. Якубовский. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн.: Т. 2 / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн.: Т. 3 / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн.: Т. 4 / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993.

Деволан Г. Л. Угорская Русь. Исторический очерк / Г. Л. Деволан. – М., 1878.

История Венгрии: В 3 т. Т. I. – М.: Наука, 1971.

История Молдавской ССР: В 2-х т. Т. 1. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1965.

История Румынии. – М. : Весь мир, 2005.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984.

Історія Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1993.

Кондратович И. М. Исторія Подкарпатской Руси для народа / И. М. Кондратович. – Ужгород, 1991.

Коновалова И. Г. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко. – М.: Памятники исторической мысли, 2000.

Масан О. М. Шипинська земля: передісторія, устрій та статус / О. М. Масан // Вісник Центру буковинознавства: Серія історична. Вип. 1. – Чернівці, 1993. – С. 24–35.

Масан О. Чернівці: перша писемна згадка на тлі історії міста в XV – на початку XVI століття / О. Масан // Буковинський журнал. – 2006. – № 2. – С. 63–74.

Масан О. М. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. / О. М. Масан // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) / В. Ботушанський, Г. Скорейко, О. Масан та ін. – Чернівці, 2005. – 744 с.

Муравьев А. В. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVII вв.) / А. В. Муравьев, В. В. Самаркин. – М.: Просвещение, 1973.

Орлай И. История о Карпато-Россах /И. Орлай // Северный вестник. Ч. 1. – СПб., 1804.

Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска. – Кишинев: Штинца, 1981.

Параска П. Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 33–52.

Пивоваров С. В. Озброєння воїна XIV ст. з Середнього Подністров'я (за даними археологічних розкопок в с. Зелена Липа) / С. В. Пивоваров // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Ч. 1. – Чернівці, 2003. – С. 120–124.

Пивоваров С. В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі / С. В. Пивоваров // Археологічні студії. – К.–Чернівці, 2003а. – Вип. 2. – С. 204–215.

Пивоваров С. Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (XIII – початок XV ст.) / С. Пивоваров, А. Федорук // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2006. – Вип. 323–324. – С. 80–85.

Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. / Л. Л. Полевой. – Кишинев: Штиинца, 1979.

Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001.

Полное собрание русских летописей. Т. 12. – М.: Языки славянской культуры, 2000.

Полное собрание русских летописей. Т. 32. – Белорусско-литовские летописи. – М.: Наука, 1975.

Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М.: Наука, 1976.

Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття / О. Ставровський. – Братислава–Пряшев, 1967.

Статьи, находящиеся в рукописи Археографической комиссии перед Комиссионным списком Новгородской первой летописи // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 465–477.

Уреке Г. Летописецул Цэрий Молдовей / Г. Уреке. – Кишинэу: Картя Молдовеняскэ, 1971.

Шабульдо Ф. М. Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. / Ф. М. Шабульдо // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С. 35–52.

Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К.: Наукова думка, 1987.

Anonymi Descriptio Europae Orientalis / Ed. O. Górka. – Cracoviae, 1916.

Bezdechi St. Cronica incdită dela Blai a protosinghelului Naum Râmniccanu / St. Bezdechi. – Clu-jSibiu, 1944.

Bullarium feanciscanorum sive Romanorum pontificum constituciones epistolare diplomata tribus ordinibus Minorum. Clarissarum. Poenitintium. – Romae: Typis Vaticanis, 1898.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus as civilis / Ed. G. Fejer. – Budae, 1832. – T. 8. – V. 2.

Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski. Węgier i Turcji w XIV i XV wieku / I. Czamańska. – Poznań, 1996.

Czołowski A. Początki Moldawii i wyprawa Kazimierza Wielkiego r. 1359 / A. Czoowłski. - Lwów, 1890.

Dlugossii J. Historiae Polonicae libri XII. T. III / J. Dlugossii; ed. A. Przeździecki. – Cracoviae: Czas, 1874.

Documentele lui Ştefan cel Mare / Publ. de I. Bogdan. – Bucureşti: Socec & Co, 1913. – Vol II.

Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iaşi: Viaţa românească, 1932.

Győrf Gy. Az. Árpadkori Magyarország tőrténeti főldrajza / Az. Gy. Győrf. – Budapest: Akademiae kiadó, 1963.

Meteş Şt. Emigrări româneşti din Transihania în secolele XIII–XX (Cercetari de demografie istorica) / Şt. Meteş. – Bucureşti, 1971.

Minea I. Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol Robert (noembrie 1330) / I. Minea // Cercetări istorice. – 1929–1931. –Vol. V–VII. – P. 324–343.

Monumenta vetera Historica Hungariam sacram illustranta. T. I / Ed. A. Theiner, P. Miklosich. – Romae, 1859.

Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielki / H. Paszkiewicz. – Kraków: Tow–wo Nauk «Societas Vistulana», 2002.

Rezachevici C. Bătălia dintre Basarab I şi Carol Robert (1330) / C. Rezachevici // Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A.D.Xenopol». – Iaşi. – 1985. – Vol. XXII. – N. l.

Sprawy wołoskie za Jagiełłonow: Akta i listy / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1878. – CLXIV.

Stryjkowski M. Kronika Polska: litewska, żmódska i wszystkiej Rusi: T. 2 / M. Stryjkowski. – Warszawa: G. L. Glücksberg, 1846.

Ureche G. Letopiseţul Ţării Moldovei...: Cronici / G. Ureche, M. Costin, I. Neculce; Îngr. textelor, glosar şi indici de T. Celac. – Chişinău: Hyperion, 1990.

А. А. Горский

Система властвования на Руси в середине X в.: русские «крепости» гл. 9 De administrando imperio

Суждения о структуре политической власти Руси на этапе складывания государства, в конце IX – X в., основывающиеся на летописных известиях, всегда остаются рискованными, поскольку дошедшие до нас памятники Начального летописания, т. н. Начальный свод (чей текст, по мнению большинства исследователей, сохранился в составе Новгородской первой летописи младшего извода) и «Повесть временных лет» (далее ПВЛ), созданы в конце XI – начале XII столетия. В них вероятна возможность «модернизации» общественных отношений, переноса современных летописцам реалий на более ранние эпохи. В этой связи особое значение имеют сведения современного эпохе государствообразования у восточных славян византийского источника – трактата «Об управлении империей» Константина VII Багрянородного, рисующего ситуацию 940-х гг.

В гл. 9 трактата, повествующей о Руси, называется несколько укрепленных поселений (автор определяет их через термин *κάστρον* – «крепость»). Рассказывая о сборе судов-«моноксилов», отправляющихся затем в Византию для торговли, Константин отмечает: «[Да будет известно], что приходящие из внешней Росии в Константинополь моноксилы являются одни из Немогарда, в котором сидел Сфендослав, сын Ингора, архонта Росии, а другие из крепости Милиниски, из Телиуцы, Чернигоги и из Вусеграда. Итак, все они спускаются рекою Днепр и сходятся в крепости Киоава, называемой Самватас. Славяне же, их пактиоты, а именно: кривитеины, лендзанины и прочии Славинии – рубят в своих горах моноксилы во время зимы и, снарядив их, с наступлением весны, когда растает лед, вводят в находящиеся по соседству водоемы. Так как эти [водоемы] впадают в реку Днепр, то и они из тамошних [мест] входят в эту самую реку и отправляются в Киову. Их вытаскивают для [оснастки] и продают росам. Росы же, купив одни эти долбленки и разобрав свои старые моноксилы, переносят с тех на эти весла, уключины и прочее убранство… снаряжают их. И в июне месяце, двигаясь по реке Днепр, они спускаются к Витичеву, которая является крепостью-пактиотом росов, и, собравшись там в течение двух-трех дней, пока соединятся все моноксилы, тогда отправляются в путь и спускаются по названной реке Днепр» [Багрянородный, 1989, с. 44–47]. Далее идет рассказ о ежегодных путешествиях «росов» в Византию для торговли, а в конце главы говорится: «Зимний же и суровый образ жизни тех самых росов таков. Когда наступает ноябрь месяц, тотчас их архонты выходят со всеми росами из Киава и отправляются в полюдия, что именуется «кружением», а именно – в Славинии вервианов, другувитов, кривичей, севериев (т. е. древлян, дреговичей, кривичей и северян [Багрянородный, 1989, с. 330–331] – А. Г.) и прочих славян, которые являются пактиотами росов. Кормясь там в течение всей зимы, они снова, начиная с апреля, когда растает лед на реке Днепр, возвращаются в Киав» [Багрянородный, 1989, с. 50–51].

В тексте упомянуты – с севера на юг – Новгород[1], Смоленск[2], Любеч [Багрянородный,

1. «Новгороду» второй половины IX – X в. соответствует т. н. Рюриково городище [Русь, 2012, с. 92–119].

2. Смоленску X ст. соответствует археологический комплекс Гнездово (хотя доныне можно встретить отрицание тождества Гнездова и Смоленска X в. [Петрухин, 2013, с. 238–243], иной разумной версии, в условиях отсутствия на современном месте города археологических слоев старше середины XI в., не существует).

1989, с. 312–313, коммент. 11–12], Чернигов, Вышгород, Киев и Витичев. Из фрагмента о сборе моноксилов прямо следует, что Киев являлся главным центром Руси, а в Новгороде сидел на княжении в качестве наместника киевского князя сын Игоря Святослав. Каков был статус остальных пяти укрепленных поселений, из источника прямо не следует. Возможны три варианта: 1) в них сидели наместники-посадники киевского князя; 2) они были центрами зависимых от русских князей славянских общностей (по терминологии Константина – «славиний»); 3) в них правили независимые от киевского князя варяжские предводители[3]. Некоторые данные для решения этого вопроса имеются. Суммируем их, расположив крепости в порядке удаленности от Киева.

В отношении Вышгорода (в 15 км от Киева выше по Днепру) существует известие Начального свода и ПВЛ под 946 г. После рассказа о покорении Ольгой древлян говорится: «И возложиша на них дань тяжку, и двѣ части дани Кыеву идет, а третья Вышегороду ко Олзѣ; бѣ бо Вышегород Олгинъ град» [Новгородская, 1950, с. 113; ср.: Полное, 1997, стб. 60]. Если ремарка об Ольге может быть комментарием летописца, объясняющим, почему треть дани шла в Вышгород, то сама фраза о распределении дани домыслом книжника явно не является, поскольку упоминание Вышгорода предыдущим текстом никак не мотивировано; перед нами, несомненно, припоминание некой реалии. В связи с этим примечательно, что принцип распределения дани совпадает с тем, который действовал, согласно летописной статье под 1014 г., по отношению к волости с центром в Новгороде: «Ярославу же живущу в Новѣгородѣ и урокомъ дающю дань Кыеву 2000 гривен от года до года, а тысящу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху; и тако даяху въси князи (в ПВЛ – «посадници») новгородстии» [Новгородская, 1950, с. 168; ср.: Полное, 1997, стб. 130]. В обоих случаях две трети дани отправляется в Киев, а одна остается в другом городе. Таким образом, для Вышгорода середины X в., т. е. времени его упоминания в труде Константина Багрянородного, характерно распределение дани, имевшее место при посадническом (наместническом) управлении. Отсюда следует, что там, вероятнее всего, правил наместник киевского князя, к которому стекалась дань с древлян[4].

Витичев (на Днепре, ниже Киева в 60 км) в X столетии упоминается только в сочинении Константина. При этом обращает внимание его характеристика – «крепость-пактиот росов». «Пактиотами» в других местах главы 9 названы «славинии» – древляне, дреговичи, кривичи, северяне и лендзяне [Багрянородный, 1989, с. 44–45, 50–51]. Обычно считается, что термин «пактиоты» указывает как на даннические, так и союзнические отношения [Багрянородный, 1989, с. 316, коммент. 18]. Но специальное исследование термина *πάκτον* показало, что в византийских источниках X в., в т. ч. в сочинениях Константина Багрянородного, при описании событий VII–X вв. он обозначал только *tributum* – дань [Synellis, 1989]. Следовательно, обозначение Витичева как «пактиота» означает, что с этой крепости в Киев[5] поступала дань, т. е. местный правитель был зависим от киевского князя. С кого эта дань могла быть собрана? В гл. 37 трактата Константина как «подплатежная Руси» упоминается еще одна, помимо названных в гл. 9, «славиния» – уличи [Багрянородный, 1989, с. 156–157]. Согласно Начальному своду, уличи были покорены Игорем в начале 940-х гг. При этом источник указывает, что первоначально они жили на Днепре ниже Киева: «И примучи углѣчѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣньделду. И не вдадяшется единъ град, именемъ Пересѣченъ; и сѣде около его три лѣта, и едва

3. Такое предположение высказывалось в отношении Чернигова [Новик, 1995] и Смоленска-Гнездова [Ениосова, 2012, с. 59–60].

4. Связь Вышгорода именно с Ольгой, если не является домыслом летописца, может свидетельствовать об особом статусе города в ее княжение, после покорения древлян; там, например, могла находиться часть личной дружины Ольги, упоминаемой в рассказе о третьей мести древлянам [Полное, 1997, стб. 57].

5. Нет сомнений, что «пактиот росов» означает данника именно киевского князя, т. к. у Константина Киев выступает как главное место концентрации «росов»: из Киева они ходят в полюдье и туда же возвращаются.

взя. И бѣша сѣдяще углицѣ по Днѣпру вънизъ, и посемъ приидоша межи Богъ и Днѣстръ, и сѣдоша тамо… В лѣто 6448. В се лѣто яшася уличи по дань Игорю, и Пересѣченъ взят бысть. В се же лѣто дасть дань на них Свѣнделду» [Новгородская, 1950, с. 109–110]. Уличи, таким образом, были ближайшей к Витичеву «славинией». Правда, из летописного текста неясно, когда уличи ушли с Днепра – после подчинения киевскому князю или в какие-то более ранние времена[6]. Но даже если в 940-е гг. они обитали уже в районе Южного Буга и Днестра, все равно ближайшей к уличам русской крепостью был именно Витичев. При этом «уличским» «градом» он несомненно не был – центром уличей в сообщении Начального свода выступает Пересечен. Таким образом, вероятнее всего, Витичев играл ту же роль, что Вышгород в отношении древлян[7] – там концентрировалась дань с близлежащей «славинии», часть ее (скорее всего, те же две трети) затем переправлялась в Киев. И для Витичева, следовательно, наиболее вероятным представляется, что там сидел посадник киевского князя.

Расположенный в низовьях Десны Чернигов называется в договоре Игоря с Византией 944 г.: «…възмуть мѣсяцьное свое, сли слѣбное свое, а гостие мѣсяцьное свое, пѣрвое от града Киева, и пакы ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии городы» [Полное, 2001, стб. 37; ср.: Полное, 1997, стб. 48–49]. Сомнения, высказывавшиеся в историографии по поводу аутентичности этого фрагмента [Lind, 1984], не могут быть признаны обоснованными: упоминание Переяславля, основанного в конце X столетия, могло появиться на месте непонятого русскими переводчиками греческого названия города[8], но в отношении Киева и Чернигова, в 940-е гг. несомненно существовавших и называемых в сочинении Константина Багрянородного, сомнения беспочвенны [Горский, 2012, с. 63–67]. Согласно тексту статьи, в которой упоминается Чернигов, устанавливалась ответственность русского князя Игоря за поведение послов и купцов, приходящих из перечисленных, а также «прочих» городов: «Да запретить князь словомъ своимъ и приходящии Руси сде, да не творять бещинья в селѣхъ ни в странѣ нашеи; и приходящимъ имъ да витають у святого Мамы, да послеть цесарьство ваше, да испишеть имена ихъ, и тогда възмуть мѣсяцьное свое, сли слѣбное свое, а гостие мѣсяцьное свое, пѣрвое от града Киева, и пакы ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии городы» [Полное, 2001, стб. 37; ср.: Полное, 1997, стб. 48–49]. А это значит, что Игорь имел властные прерогативы в отношении людей, приходящих из Чернигова, что объяснимо только в случае, если в Чернигове сидел зависимый от него правитель.

Что касается Любеча (на Днепре выше впадения Припяти), то здесь мы имеем только известие ПВЛ под 882 г. о посажении Олегом «мужа своего» [Полное, 1997, стб. 23; ср.: Полное, 2001, стб. 16]. Воспринимать его как достоверное нет оснований, особенно учитывая молчание об этом факте Начального свода. Данных, позволяющих допустить, что Любеч был центром какой-либо «славинии», или что там находился независимый от Киева варяжский предводитель, не имеется.

В отношении Смоленска в Начальном своде глухо говорится, что Игорь и Олег «налѣзоста Днѣпрь рѣку и Смолнескъ град» [Новгородская, 1950, с. 107], а ПВЛ под 882 г. утверждает, что Олег «прия градъ и посади мужь свои» [Полное, 1997, стб. 23;

---

6. Ситуацию не проясняет и гл. 37 Константина, где говорится о соседстве уличей с печенегами, что подходит и для днепровской, и для южнобужской локализации.

7. Археологические данные позволяют датировать основание Витичева серединой X в. [Русь, 2012, с. 325]. Если это так, то очень похоже, что крепость была основана сразу после подчинения уличей, для контроля над ними.

8. О возможности наличия таких названий в греческих текстах говорит упоминание у Константина Багрянородного крепости под названием *Τελιούτζα*. Его интерпретируют как Любеч, но только благодаря географическому развертыванию перечня поселений (потому, что между Смоленском и Черниговом другого русского города для того времени источники не знают). Если бы *Τελιούτζα* читалось в ином контексте, опознать в этом поселении Любеч не смогли бы ни современные комментаторы, ни древнерусские читатели.

ср.: Полное, 2001, стб. 16]. Во вводной (недатированной) части ПВЛ Смоленск охарактеризован как город кривичей[9] – т. е. одной из «славиний», упомянутых среди «пактиотов» Руси Константином Багрянородным. Но археологическое изучение Гнездовского комплекса, показавшее, что элитный слой здесь был представлен выходцами из Скандинавии, фактически исключает возможность того, что в середине X в. Смоленск играл роль центра «славинии» [Русь, 2012, с. 242–273]. С другой стороны, для предположения о принадлежности Смоленска независимым от Киева варяжским предводителям [Ениосова, 2012] этого факта недостаточно[10], поскольку присутствие норманнов в это время прослеживается и там, где несомненно правили преемники Рюрика, в т. ч. в Киеве.

Итак, из шести названных (помимо главного центра Киева) в рассказе Константина поселений, для четырех (Новгорода, Вышгорода, Витичева и Чернигова) имеются данные в пользу того, что они управлялись наместниками киевского князя. Сопоставление рассказов о сборе моноксилов и о полюдьях наводит на предположение о параллельности списка крепостей и перечня «славиний», на которые распространялись полюдья. Если в Вышгороде концентрировалась дань с древлян, то Чернигов был наиболее подходящим местом для своза дани с северян, Любеч – с дреговичей, а Смоленск – с кривичей. По тексту Константина, все участники полюдий выходили из Киева и возвращались по окончании «кружений» туда же. Однако, рассказ явно подразумевает не одно большое «полюдье» (как предполагал Б.А. Рыбаков [Рыбаков, 1979, с. 38–49]), а несколько «полюдий» (Константин, воспроизводя в своем тексте это древнерусское слово, поставил его во множественном числе) – по каждой из «славиний» [Свердлов, 1983, с. 60–62; Горский, 2012, с. 23–24]. Известие Начального летописания о распределении древлянской дани с участием Вышгорода позволяет полагать, что участники полюдий свозили дань в соответствующую той или иной «славинии» крепость, после чего две трети ее отправлялось в Киев. Вероятно, перед началом полюдий в каждую из крепостей прибывал отряд из Киева, который участвовал в сборе, контролировал распределение продукта и весной доставлял в столицу его «киевскую долю»; отсюда и представление византийского автора, что все участники полюдий осенью выезжают из Киева, а весной возвращаются туда[11]. Общая картина функционирования политической системы Руси, рисуемая Константином, склоняет к мнению, что *все* названные поселения управлялись наместниками киевского князя.

Таким образом, на той территории, что в 940-е гг. относилась не к зависимым «славиниям», а находилась под непосредственной властью русских князей, уже функционировало наместничество – как минимум в большинстве перечисленных в

9. «… кривичи, иже сѣдять на верхъ Волгы, и на вѣрхъ Двины, и на вѣрхъ Днѣпра, ихъ же и городъ есть Смолѣнескъ» [Полное, 2001, стб. 8; ср.: Полное, 1997, стб. 10].

10. Свидетельства контактов знатных жителей Гнездова-Смоленска с Византией не могут расцениваться как показатели независимости от киевского князя: вполне естественно, что в посольствах и торговых поездках в Константинополь участвовали представители тех самых «прочих городов», «слы» и «гости» из которых прямо упоминаются в договоре 944 г. и выступают как подданные киевского князя, за чье поведение на территории Империи он несет ответственность.

11. Предложенная интерпретация на первый взгляд противоречит сообщениям Начального свода и ПВЛ о передаче Игорем дани с древлян и уличей воеводе Свенельду и о непосредственном сборе дани с древлян самим Игорем [Новгородская, 1950, с. 109–110; Полное, 1997, стб. 54–55]. Однако из летописного изложения «речи» дружины Игоря («отрочи Свѣнльжи изодѣлися суть оружиемъ и порты, а мы нази; а поиди, княже, с нами на дань: а ты добудеши, и мы» [Новгородская, 1950, с. 110; ср.: Полное, 1997, стб. 54]) следуют два обстоятельства: 1) передача дани с древлян Свенельду привела к сокращению доходов дружины Игоря; 2) в обычной ситуации сам киевский князь за данью не ходил. Поэтому вероятнее всего, что воевода киевского князя получил право на «киевскую долю» дани с древлян (и с уличей) – те самые две трети; дружина князя, таким образом, лишилась доходов с двух «славиний» (две трети их шло теперь Свенельду и его отрокам, одна оставалась в распоряжении посадников Вышгорода и Витичева), что и вызвало ее недовольство и привело к вторичному, сверх установленных норм, сбору дани с древлян самим Игорем.

сообщении Константина Багрянородного поселений, а вероятнее всего во всех[12]. Сведения Константина Багрянородного, Начального летописания и русско-византийского договора 944 г. не противоречат друг другу, а взаимно дополняются. Данных в пользу того, что в каком-то из городов, названных в сочинении Константина, сидел независимый от Киева варяжский предводитель или славянский князь, не содержит ни один источник[13].

Должность *посадника* – княжеского наместника в городе – начинает упоминаться в отечественных источниках начиная с описания событий 970-х гг. [Полное, 1997, стб. 75, 125]. Для более раннего времени есть только известия ПВЛ (отсутствующие в Начальном своде) о посажении Рюриком своих «мужей» в Полоцке, Ростове и Белоозере, и Олегом – в Смоленске и Любече [Полное, 1997, стб. 20, 23]. Но анализ сведений трактата Константина Багрянородного убеждает в том, что уже при Игоре система посадничества (анализ развития института посадничества по летописным данным в домонгольский период см.: Толочко, 2011, с. 131–149) предстает в достаточно развитом виде (поэтому можно полагать, что элементы ее действительно возникли еще при Рюрике и Олеге[14]).

Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1989. – 496 с.

Горский А. А. Первое столетие Руси / А. А. Горский // Средневековая Русь. – М., 2012. – Вып. 10. – С. 63–67.

Ениосова Н. В. Гнёздово – раннегородской центр эпохи формирования Древнерусского государства / Н. В. Ениосова, Т. А. Пушкина // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств: Матер. конф. – М., 2012. – С. 59–60.

Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко–археологический обзор / В. Зоценко // Борисо–Глебский сборник = Collectanea Borisoglebica. – Paris, 2009. – Вып. 1. – С. 23–25.

Назаренко А. В. «Слы и гостие»: о структуре политической элиты Древней Руси в первой половине – середине X в. / А. В. Назаренко // Восточная Европа в древности и средневековье. Политические институты и верховная власть. XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 16–18 апреля 2007 г.: Матер. конф. – М., 2007. – С. 169–174.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. –Л., 1950.

12. При этом существование в Восточной Европе в X столетии укрепленных поселений, в которых правили не связанные с киевской династией варяжские предводители, несомненно: есть прямое известие о правлении такого предводителя (Рогволода) в Полоцке в 970-е гг. [Полное, 1997, стб. 75–76]. Не исключено их наличие в Верхнем Поволжье (где присутствие скандинавов по материалам археологии прослеживается с IX в.), в отношении которого мы не имеем данных о распространении власти русских князей до конца X в., кроме присутствующего только в ПВЛ и скорее всего являющегося плодом реконструкции летописца начала XII столетия указания на посажение Рюриком своего «мужа» в Ростове (иногда его воспринимают как достоверное [Петрухин, 2013, с. 112–113, 160]. Но те поселения, которые перечислены в гл. 9 трактата «Об управлении империей», вероятнее всего все находились под верховной властью киевского князя.

13. По мнению А. В. Назаренко, упоминаемые в договоре 944 г. «гости» были представителями не киевского князя и его родичей, а иных предводителей «росов», сидящих в «торгово-ремесленных поселениях» [Назаренко, 2007]. Однако участие людей, проводящих торговые операции в чужой стране (таково значение древнерусского термина *гость*) в переговорах не представляло ничего необычного, тем более в середине X столетия. Согласно рассказу Константина Багрянородного, сбыт продуктов, добытых в полюдьях, осуществляли те же «росы», которые ходили в полюдья, т. е. дружинники русских князей. Следовательно, «гости» договора 944 г. – это приплывшие в Царьград вместе с послами «сбытчики» продуктов, полученных в качестве дани от «славиний»; их статус как членов военной элиты вполне позволял участвовать в заверении договора. Никаких данных в пользу того, что они представляли кого-то, кроме киевского князя, его родственников и наместников в «градах», нет.

14. Можно отметить, что по археологическим данным большинство из названных у Константина Багрянородного центров (Смоленск-Гнездово, Чернигов, Любеч, Вышгород) существовали уже во времена Олега, и возникли как укрепленные поселения примерно синхронно, около рубежа IX–X вв. [Русь, 2012, с. 270–271, 338–341, 356–357; Зоценко, 2009, с. 23–25]. Это позволяет допускать, что они появились как опорные пункты русских князей после закрепления в Киеве (для контроля над торговыми путями и близлежащими «славиниями»-данниками), и, следовательно, с самого начала управлялись их наместниками.

Новик Т. Г. Княжеская династия Чернигова и киевские Рюриковичи / Т. Г. Новик, Ю. Ю. Шевченко // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 96–100.

Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках: От призвания варягов до выбора веры / В. Я. Петрухин. – М.: Форум; Неолит, 2013. – 464 с.

Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 1997.

Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2001.

Русь в IX–X веках: археологическая панорама / Отв. ред. Н. А. Макаров; Институт археологии РАН. – М.–Вологда: Древности Севера, 2012. – 496 с.

Рыбаков Б. А. Смерды / Б. А. Рыбаков // История СССР. – 1979. – № 2. – С. 38–49.

Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.

Толочко П. П. Власть в Древней Руси X–XIII вв. / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2011. – 200 с.

Lind J. H. The Russo-Byzantine Treaty and the Early Urban Structure of Rus' / J. H. Lind // The Slavonic and East European Review. – 1984. – V. 62. – № 3. – P. 362–370.

Synellis K. Die Entwicklung der Bedeutung des Terminus «πάκτον» im Rahmen der Entwicklung der Internationalen Beziehungen von Byzanz vom 4. Bis zum 10. Jahrhundert / K. Synellis // Studien zur Geschichte der römischen Spätantike. – Athen, 1989. – P. 234–250.

А. В. Григорьев

История изучения Супрутского городища

Городище у с. Супруты Тульской обл. – памятник во многом легендарный. Его имя достаточно широко известно в научных кругах. В тоже время, конкретные данные о нём весьма отрывочны. Отдельные публикации не позволяют составить сколь-нибудь полного представления о материалах, полученных в ходе многолетних исследований. Необходимость полной научной публикации этого, во многом уникального поселения, уже давно назрела. Такая работа уже в течение ряда лет ведётся автором настоящей статьи и сотрудником ГИМ Вероникой Владиславовной Мурашёвой. Прежде чем приступать к описанию всех характеристик памятника, необходимо обобщить основные результаты работ, проводившихся ранее.

Впервые «земляная насыпь известная в народе под названием городка», расположенная «при селе Супрутах на берегу реки Упы» была упомянута в 1873 г. в справке Тульского гражданского губернатора, представленной в Императорскую археологическую комиссию [НА ИИМК РАН, ф. 1, 1873, ед. хр. 216.]. Вскоре, в 1879 г., памятник упоминается в сводной работе «Курганы и городища в Тульской губернии» [Курганы, 1879, с. 246]. Несколько позднее – в книге Н. Н. Горожанского [Горожанский, 1884, с. 13]. В конце 80-х гг. XIX в. интерес к памятнику проявил помощник инспектора Тульской духовной семинарии Н. К. Соколов. Им в Тульское епархиальное древлехранилище был передан ряд находок с городища. К сожалению, до наших дней они не дошли. В отчётах о состоянии древлехранилища упоминаются коса, наконечник стрелы, «медный гвоздик с серебряной гранёной головкой» и «железная печать в медной оправе» [Тульские, 1887; 1891]. Последняя, вероятно, являлась гирькой. Ещё серия находок была собрана местными крестьянами в 1914 г. Имеется информация о том, что были найдены «железные топорики, кольца, серебряные серьги, уздечки, серебряные монеты, конские подковы, чеснок и др.». В 1936 г. городище было обследовано М. А. Дружининым. Им же впервые было дано профессиональное описание памятника [НА ИИМК РАН, ф. 2, 1936, ед. хр. 249, с. 8]. В 1938 и 1939 гг. поселение осматривалось Г. А. Доррером [НА ИИМК РАН, ф. 35, 1938, ед. хр. 33; ед. хр. 34].

Все отмеченные выше исследования указывали лишь на то, что культурный слой городища содержит значительное количество артефактов. Стационарные работы на памятнике начались в 1954 г. В этот год С. А. Изюмовой был снят первый полуинструментальный план городища, а в восточной части его площадки заложен небольшой (15 м^2) раскоп. Исследования продолжались в 1955, 1956, 1967, 1969–1973, 1976 и 1977 гг. [Изюмова, 1971, с. 75, 76; 1972, с. 92, 93; 1974, с. 53, 54; № 1009; № 1197; № 1357; № 3488; № 4226; № 4592; № 4593; № 4941; № 6167; № 6893]. В результате этих работ было изучено более 2300 м^2 площадки городища. Сделана зачистка вала, склона, сняты новый полуинструментальный и инструментальный планы памятника. Незначительная часть полученных в ходе этих работ материалов впоследствии была опубликована [Изюмова, 1978, с. 101, 102; 1983, с. 84, 85; 1989, с. 206–213; 1996, с. 67–69]. Подавляющее большинство материалов, используемых при подготовке публикации, были получены в ходе работ С. А. Изюмовой.

Отмечая неоспоримый вклад Софьи Андреевны Изюмовой в изучение этого уникального памятника, следует всё же указать и на некоторые, не вполне позитивные результаты её работ. Прежде всего, они обусловлены методикой, применявшейся при раскопках. Разборка культурного слоя велась по пластам мощностью 0,20 м, иногда – 0,10 м. Глубина пласта на части раскопов определялась от уровня поверхности дёрна, на части – от нулевого репера. Фиксация массового, и отчасти индивидуального материала производилась по пластам и квадратам 2 × 2 м[1]. Бровки оставлялись и зачерчивались совершенно произвольно и весьма редко. В ряде случаев раскопы перекрывали раскопы предыдущих лет, или напротив, закладывались в 0,5–1 м от края старого раскопа. Оставшиеся неисследованные полосы культурного слоя в настоящее время невозможно выделить, и они практически утрачены для изучения.

Отмеченная методика была вполне обычной при исследовании поселений в 50-е – 70-е гг. прошлого века. Однако, для столь стратиграфически сложного памятника как Супрутское городище, она была, очевидно, порочной. Объекты, заглублённые в культурный слой или в ранние сооружения, крайне плохо читаются в плане, и потому, зачастую не определялись. Зоны концентрации материала, при учёте по квадратам 2 × 2 м не прослеживаются. Фиксация материала по пластам, при сложном рельефе памятника и значительных перепадах высот, также мало эффективна.

Следует отметить и чрезвычайную неравномерность в качестве полевой документации. Во многом оно, вероятно, зависело от состава студентов старших курсов МГУ, работавших в экспедиции в тот или иной полевой сезон. Часть чертежей выполнена чрезвычайно качественно и несет большой объём полезной информации. В тоже время, значительная доля чертежей, при том что визуально они воспринимаются достаточно адекватно, не позволяет установить не только стратиграфических связей объектов, но и достоверно определить параметры последних. Вне всякой критики находятся полевые чертежи первых лет раскопок (Раскопы I–IV, 1954–1956 гг.). Профили стенок этих раскопов представляют собой фиксацию дернового покрытия, «культурного слоя» с указанием отдельных, наиболее ярких прослоек и материка.

Определённые осложнения вызывают и сбои в нумерации раскопов и квадратов. В частности раскоп VI, согласно чертежам и полевым дневникам, был заложен в 1956 г. В полевой описи отмечены и находки, происходящие с этого раскопа, в том числе арабский дирхем. Однако в отчёте С. А. Изюмовой за указанный год, раскоп не отражён. Через десять лет, в 1967 году, вновь был заложен раскоп VI, в юго-западной части площадки городища. Нумерация квадратов дублировала нумерацию 1956 г., однако расположение квадратов было совершенно иным. Различны нумерация и состав индивидуальных находок. Очевидно, что мы имеем дело с двумя совершенно различными раскопами, причём раскоп VI 1956 года никак не отражён на плане городища. Также дублируются и раскопы под номером II – 1954 и 1955 гг., расположенные в разных частях площадки городища. Несколько странным представляется и раскоп под названием «карьер». Неправильной формы, ориентированный по неизвестной звезде, этот раскоп выявил 6 костяков с большим количеством материала.

Наибольшее количество вопросов возникает в связи с судьбой работ 1978 г. Отчёта за 1977 г. в научном архиве ИА РАН не имеется, но полностью сохранилась вся полевая документация. В архивных материалах С. А. Изюмовой имеются полевые чертежи (в том числе перебеленные на ватман), фотографии, опись индивидуальных находок. Сохранились и сами находки. По свидетельству ряда бывших студентов МГУ, была подготовлена и экспедиция 1978 г. Но по техническим причинам (частичное обрушение крыши гаража МГУ) она не состоялась, и группа студентов была расформирована. Однако по воспоминаниям учительницы истории средней школы г. Тулы, которая привозила школьников в экспедицию в течение трёх сезонов, работы на памятнике в 1978 г. всё же проводились. Из этих воспоминаний следует выделить

1. В 1954 г. размеры квадратов были 1 × 1 м, но впоследствии они были увеличены.

несколько наиболее важных аспектов. Работы производились исключительно силами тульских школьников, студенты МГУ участия в них не принимали. Транспорт также был предоставлен одним из близких родственников учительницы. Раскоп был заложен в стороне от исследованных ранее участков. Большинство находок были розданы С. А. Изюмовой школьникам в качестве благодарности за труд.

Насколько можно доверять воспоминаниям пожилой женщины – не ясно. Но подробности описаний и тот факт, что в раскопе 1999 г. были зафиксированы следы профессионально исполненного раскопа, не отмеченного ни на каких планах, заставляют прислушаться к этой информации.

Некоторые затруднения возникают и при работе с полевыми описями находок. Так, опись находок первого года раскопок, 1954, не сохранилась. Описи 1955 и 1956 гг. хранятся в фондах Тульского областного краеведческого музея (ТОКМ). Качество этих документов оставляет желать лучшего. Немасштабированные небрежные зарисовки находок не всегда позволяют сопоставить реальные предметы из фондов музея с данными описи. Значительная часть находок не имеет никаких, даже самых приблизительных зарисовок. Столь же небрежно выполнена опись 1969 г. Впоследствии качество документов значительно улучшилось. Отдельные огрехи, как то пропуски предметов, отсутствие приемлемых рисунков на последней странице описи 1971 г., могут объясняться большим объёмом материала.

Состояние коллекций, полученных за время работ С. А. Изюмовой, в целом может быть определено как удовлетворительное. Однако и при работе с ними возникают определённые сложности. Как отмечалось выше, часть предметов не может быть уверенно соотнесена с описями, и потому рассматривается как подъёмный материал. Некоторые из находок, хранящиеся в ТОКМ, не имеют этикеток, но однозначно происходят с Супрутского городища. Усложняет ситуацию то, что в 1950-е годы, часть находок передавалась в школьные музеи и их дальнейшая судьба неизвестна. То же произошло и в 1970 г., когда 20 предметов из материалов раскопов были переданы в школу № 14 г. Тулы.

Основная часть находок из раскопов 1954–1956 гг. была передана на хранение в ТОКМ, где и находится поныне. Большинство из них удалось идентифицировать с описями. Соответственно, этот массив материала является полностью пригодным к обработке. К сожалению, одна из ярких вещей, серебряное лучевое височное кольцо, согласно записи в описи, было «украдено из экспозиции» музея. Отдельные находки, прежде всего керамика, передавались в ТОКМ и в последующие годы (1969, 1973 гг.). В 1968 г. в собрание ТОКМ поступило 25 предметов, происходящих с городища Супруты. Согласно музейной описи, это были «предметы найденные на городище у дер. Супруты Щёкинского района в 1968 г.». Вещи были получены от Скурчек (?). Происхождение артефактов не вполне понятно, поскольку в 1968 г. официальных работ на памятнике не производилось. Привлекает внимание тот факт, что лучевое кольцо, найденное на раскопе VI в 1967 г., кольцо из отвала того же раскопа, найденное в 2006 г. и кольцо, поступившее в 1968 г., совершенно идентичны. Вероятно, они были выполнены по одной модели и могли составлять единый комплекс. Южная часть раскопа, согласно тексту и чертежам отчёта, в 1967 г. не была докопана. В то же время, в архиве С. А. Изюмовой сохранились планы всех нижних пластов южной части раскопа. Они выполнены на отдельных листах без указания года проведения раскопок. Учитывая, что в 1969 г. работы на раскопе VI не проводились, можно предположить что его южная половина была доисследована в 1968 г. без предоставления отчёта (не исключено, что без получения «Открытого листа»).

Большинство находок, полученных С. А. Изюмовой после 1967 г., долгое время хранились на кафедре археологии МГУ, и отчасти выставлялись в музее кафедры. В 1996 г. находки Софьи Андреевны Изюмовой были переданы в отдел археологии ГИМ. Несколько позже, в 2005–2009 гг. туда же были отправлены и личные архивные материалы автора. В процессе хранения коллекции в МГУ и в ходе передачи её

в ГИМ, некоторые из вещей были утрачены. Пропавшие предметы, такие как весы, бляшка с камнем и т. п., несомненно, представляют большой интерес. Однако ситуацию сглаживает наличие в архивных материалах качественных профессиональных рисунков большинства из них.

Тексты отчётов, представленных С. А. Изюмовой в ОПИ ИА АН СССР крайне лаконичны, описание раскопов площадью более 300 м^2 не превышает 10-ти страниц. Но чрезмерная краткость отчётов восполняется наличием полевых дневников. К сожалению, отчёт за последний, 1977 г., как уже отмечалось ранее, в архиве ИА РАН отсутствует.

В целом, при всех отмеченных выше недостатках, работы Софьи Андреевны Изюмовой на памятнике были крайне продуктивны. Полученные в процессе их проведения материалы легли в основу наших представлений о городище. Большая часть из них, в той или иной степени, пригодны для научной обработки. Тот факт, что С. А. Изюмовой была раскопана почти половина площадки городища, делает его наиболее изученным памятником региона и одним из наиболее полно исследованных поселений периода становления древнерусского государства.

К несчастью, уникальный памятник в течение многих лет подвергался разрушению. То, что отмечено в отчётах С. А. Изюмовой как въезд на городище, в реальности является поздним разрезом, о чём говорят остатки насыпи вала с северной стороны, на склоне оврага. Отсутствует он и на наиболее раннем плане городища 1954 (рис. 1, *А*). Значительная часть площадки городища, более трети, была уничтожена карьером. Последний предназначался для добычи песка, но был заброшен сразу после произведения вскрыши, поскольку песка в его пределах оказалось крайне мало. Несмотря на кратковременность и незавершённость акции, культурный слой в восточной части городища был почти полностью уничтожен (рис. 1, *Б*). Отдельные находки сохранились в отвалах карьера. Ряд комплексов, прежде всего погребений, удалось зафиксировать ниже уровня потревоженного вскрышей слоя. Время возникновения карьера может быть определено на основании планов памятника. На первом, снятом в 1954 г., карьер, как и въезд, отсутствуют. Более того, разведочный раскоп I расположен на месте будущего разрытия. Данный раскоп был значительно расширен в 1955 г. На плане 1956 г. уже отмечены и карьер и, вероятно связанный с ним, въезд. Очевидно, что столь крупное разрушение памятника произошло в период между полевыми сезонами 1955–1956 гг.

После раскопок С. А. Изюмовой в 1977(78?) г. работы на городище были остановлены. С этого момента началось активное разграбление памятника, вся площадка городища покрыта следами кладоискательских ям. Доходило до того, что учитель одной из сельских школ Тульской обл. вывозил учеников и производил масштабные разрытия с целью пополнить экспозицию школьного музея[2]. После появления у браконьеров металлоискателей, темпы уничтожения культурного слоя резко возросли. На чёрном рынке увеличилось количество предметов, предположительно, происходивших с Супрут.

В то же время, среди учёных бытовало мнение, что памятник полностью раскопан или уничтожен карьером. В 1995 г., в связи со строительством дачного дома на юго-восточной окраине селища мощинской культуры, там были проведены охранные раскопки. Поскольку данное селище примыкает к городищу, была осмотрена и площадка последнего. При этом выяснилось, что на памятнике сохранились весьма значительные участки слоя. С целью проверки этого наблюдения, на юго-восточной окраине площадки, в непосредственной близости к раскопу I С. А. Изюмовой (1954, 1955 гг.), был заложен небольшой раскоп. Он подтвердил, что, несмотря на значительные повреждения грабительскими ямами, участок вполне пригоден для исследования. Работы проводились отрядом Тульской археологической экспедиции под руководством

2. Коллекция не сохранилась.

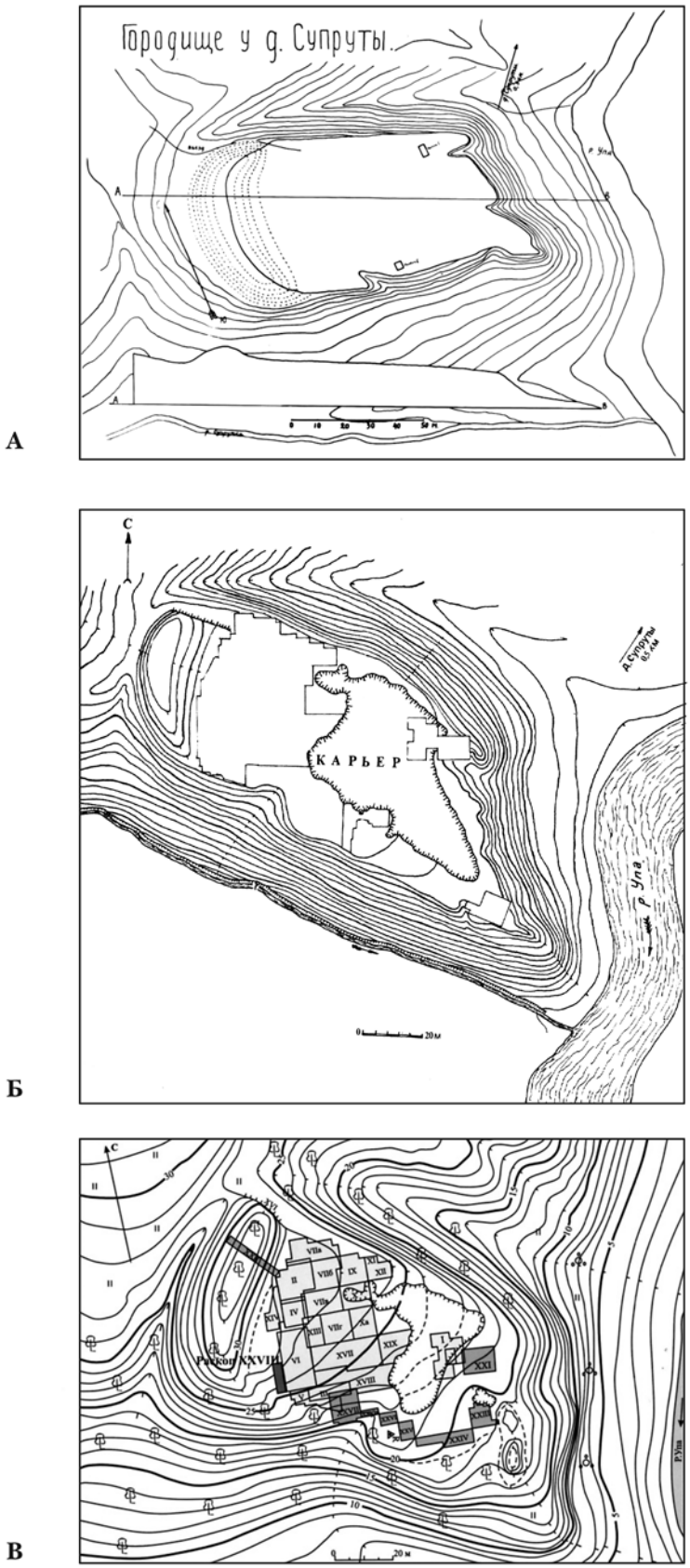

Рис. 1. Планы городища у с. Супруты: А – 1954 г.; Б – 1956 г.; В – 2005 г.

А. В. Шекова [Шеков, 1996, с. 201–203; № 20226; № 20271; Григорьев, 1996, с. 67–69]. Раскоп 1995 г. получил порядковый номер XXI, в продолжение нумерации С. А. Изюмовой. Автору было неизвестно, что раскопы XXI и XXII были в 1977 г., поскольку отчёт за этот год в архиве Института археологии отсутствовал. Дублирование номеров раскопов несколько осложняет подготовку материалов к публикации. В следующем, 1996 г., тем же автором был осуществлён полноценный разрез вала. По причине завершения охранного финансирования, раскопки были приостановлены на два года. При этом интенсивность грабительских разрытий продолжала расти.

С 1999 по 2002 гг. работы на памятнике были продолжены силами того же отряда под руководством автора предлагаемой работы [Григорьев, 2001, с. 76, 77; 2002, с. 138, 139]. При этом были исследованы практически все сохранившиеся участки слоя между краем карьера и юго-западным склоном городища. В соответствии с топографическими планами С. А. Изюмовой, участков, пригодных для сколь-нибудь широких раскопок на площадке городища, не оставалось. Работы были прекращены.

В процессе изучения материалов городища выяснилось, что три плана, снятые в разные годы работ С. А. Изюмовой, значительно рознятся между собой и не вполне соответствуют реальной местности (рис. 1). Поэтому, в 2005 г. был снят новый инструментальный план памятника (Рис. 1, *В*). В ходе съёмки выяснилось, что в привальной части городища, между раскопом VI (1967 г.) и склоном мыса, сохранился участок непотревоженного культурного слоя. Работы на нём производились в 2006, 2007 гг. [Воронцов, 2010, с. 42, 43; Григорьев, 2009, с. 77–80]. Всего в период 1995–2007 гг. было изучено немногим более 500 м^2 [Археологическая, 2002, с. 214–217; Григорьев, 2005, с. 182–185]. В настоящее время на площадке сохранились небольшие, трудно определимые, пятна слоя, практически полностью разграбленные браконьерами. Многолетние полевые исследования могут считаться завершёнными.

Начиная с 1995 г. методика раскопок была изменена. Разборка велась послойно, по квадратам 1 × 1 м. Использование системы «плавающих профилей» позволяло отмечать и фиксировать разрезы слоя в необходимых местах. В результате применения такой методики, несмотря на вынужденно малые размеры раскопов и значительные повреждения, удалось в большой мере расширить наши представления о стратиграфии и внутренней хронологии памятника. Наиболее информативными в этом плане были раскопы XXI (1995 г.) и XXVIII (2006, 2007 гг.). На основании полученных стратиграфических данных удалось объективно выделить пять строительных периодов в жизни поселения [Григорьев, 2008, с. 95–99]. Эту периодизацию, в той или иной степени, удалось распространить на часть объектов, изученных ранее. Был отмечен и целый ряд особенностей конструкций сооружений. Полученные коллекции полностью переданы в фонды музея «Тульские древности», филиала музея-заповедника «Куликово поле».

Археологическая карта России: Тульская область. Ч. 2. – М.: ИА РАН, 2002.

Воронцов А. М. Раскопки на городище у с. Супруты / А. М. Воронцов, А. В. Григорьев // Археологические открытия 2006 года. – М., 2009. – С. 157.

Горожанский Н. Н. Материалы для археологии России по губерниям и уездам. Вып. 1 / Н. Н. Горожанский. – М., 1884.

Григорьев А. В. Исследования славянских поселений в Тульской области / А. В. Григорьев // Археологические открытия 1999 года. – М., 2001. – С. 76–77.

Григорьев А. В. Работы на городище у села Супруты / А. В. Григорьев // Археологические открытия 2001 года. – М., 2002. – С. 138–139.

Григорьев А. В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс. н.э. / А. В. Григорьев. – Тула, 2005.

Григорьев А. В. О возможности внутренней периодизации Супрутского городища / А. В. Григорьев // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 95–99.

Григорьев А. В. Постройка XXVIII/4 городища Супруты / А. В. Григорьев // Археология XXI века: Синтез классических и современных методов исследований – приоритетное направление археологического изучения Калужской области: Матер. науч. симпозиума, 8–9 апреля 2009 г. – Калуга, 2009.

Григорьев А. В. О стратиграфии Супрутского городища / А. В. Григорьев, А. А. Узянов, А. В. Шеков // Тезисы докладов Отчетной сессии Государственного Исторического музея по итогам полевых археологических исследований и новых поступлений в 1991–1995 гг. – М., 1996. – С. 67–69.

Доррер Г. А. Река Тулица и др. / Г. А. Доррер // Археологические исследования в РСФСР 1934 –1936 гг.: Краткие отчеты и сведения. – М.–Л., 1941. – С. 53–58.

Изюмова С. А. Древности Тульской земли / С. А. Изюмова // Путешествие в древность: (Открытия археологических экспедиций МГУ за 40 лет). – М., 1983. – С. 77–91.

Изюмова С. А. К вопросу о «погребениях» на Супрутском городище / С. А. Изюмова // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 114–116.

Изюмова С. А. Отчёт о раскопках городища у с. Супруты в 1956 г. // НАО ИА РАН (Научно-отраслевой архив Института археологии РАН), р.–1, № 1357.

Изюмова С. А. Отчет о раскопках городища у с. Супруты в 1970 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 4592.

Изюмова С. А. Отчет о раскопках городища у с. Супруты в 1971 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 4593.

Изюмова С. А. Отчет о раскопках Супрутского городища в 1973 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 6167.

Изюмова С. А. Отчет о раскопках городища у с. Супруты в 1976 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 6893.

Изюмова С. А. Отчет о раскопках городища у с. Супруты Крапивенского р-на Тульской обл. 1955 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 1197.

Изюмова С. А. Отчёт об археологических исследованиях в Тульской обл. летом 1967 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 3488.

Изюмова С. А. Отчет об археологических исследованиях в Тульской обл. в 1969 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 4226.

Изюмова С. А. Отчет об археологических исследованиях в Тульской обл. в 1972 г. / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 4941.

Изюмова С. А. Отчёт об археологических разведках в Тульской обл. в 1954 г. по Открытому листу № 68 / С. А. Изюмова // НАО ИА РАН, р.–1, № 1009.

Изюмова С. А. Ранние типы лучевых височных колец Супрутского городища / С. А. Изюмова // Вестник МГУ. Сер. 8. «История». – 1978. – № 6. – С. 100–103.

Изюмова С. А. Раскопки городища у с. Супруты / С. А. Изюмова // Археологические открытия 1970 года. – М., 1971. – С. 75–76.

Изюмова С. А. Раскопки городища у с. Супруты / С. А. Изюмова // Археологические открытия 1971 года. – М., 1972. – С. 92–93.

Изюмова С. А. Раскопки городища у с. Супруты / С. А. Изюмова // Археологические открытия 1973 года. – М., 1974. – С. 53–54.

Изюмова С. А. Супрутский денежно-вещевой клад / С. А. Изюмова // История и культура древнерусского города. – М., 1989. – С. 205–213.

Изюмова С. А. Супрутский клад 1969 г. / С. А. Изюмова // Н. И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России: Т. I. – Тула, 2002. – С. 88–108.

Курганы и городища в Тульской губернии // Известия (Императорского) Русского Географического Общества. – 1879. – Т. 15. – Вып. 3. – С. 240–247.

Мурашёва В. В. Супрутский клад. Из раскопок 1969 г. / В. В. Мурашёва // Труды ГИМ. – М., 2008. – Вып. 175. – 48 с.

НА ИИМК РАН (Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук), ф. 1, 1873, ед. хр. 216. Справка представленная гражданским губернатором Тульской губернии в Императорскую археологическую комиссию в 1873 г.

НА ИИМК РАН, ф. 2, 1936, ед. хр. 249. Дружинин М. А. Отчет о работах за 1936 г.

НА ИИМК РАН, ф. 35, 1938, ед. хр. 33. Доррер Г. А. Отчет о работах за 1938 г.

НА ИИМК РАН, ф. 35, 1939, ед. хр. 34. Доррер Г. А. Отчет о работах за 1939 г.

Тульские Епархиальные Ведомости. – 1887. – № 8.

Тульские Епархиальные Ведомости. – 1891. – № 16–17.

Шеков А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях городища у с. Супруты Щекинского р-на Тульской обл. в 1996 г. / А. В. Шеков // НАО ИА РАН, р.–1, № 20271.

Шеков А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории городища и поселения 1 у с. Супруты Щекинского р-на Тульской обл. в 1995 г / А. В. Шеков // НАО ИА РАН, р.–1, № 20226.

М. М. Івлев, А. О. Козловський

Забудова Копирева кінця у VI–X ст.

Невелика кількість згадок про Копирів кінець у писемних джерелах і недостатня археологічна вивченість цього, одного з найдавніших районів Києва, не дозволяють дати остаточну відповідь на питання про його роль у становленні давнього міста. Можна частково погодитися з тими дослідниками, які вважали Копирів кінець, головним чином, ремісничим районом Давнього Києва. На користь цього свідчать археологічні знахідки, здобуті в ході його досліджень. Згідно з етнографічними даними, всі виробничі майстерні зазвичай розташовувалися на окраїнах населених пунктів. Але окрім значної кількості різноманітних майстерень, зафіксованих на території Копирева кінця, тут також знаходилися боярські садиби, 4 кам'яних храми, що вказує на його особливий статус. Треба зауважити, що у середньовіччі ювелірні майстерні розташовувалися саме в центральних районах міст. Тому припущення Я. Є. Боровського і В. М. Зоценка, що Копирів кінець був одним з аристократичних районів давнього Києва, може відповідати дійсності [Боровський, 1988, с. 262]. Багатий матеріал могли б надати археологічні дослідження на території Копирева кінця, та на жаль, вони провадилися на невеликих площах, і не всі результати досліджень збереглися у належному стані та були опубліковані. Вірогідно, Копирів кінець входив до складу так званого окольного града чи передгороддя, які були притаманні усім давньоруським містам. На його території зафіксовані усі характерні для «окольного граду» давньоруського міста елементи, перераховані Ю. С. Асєєвим: тут проживали ремісники та торговці, розташовувалися садиби бояр і монастирі [Асєєв, 1969, с. 20]. Серед найближчих великих давньоруських міст, район Копирева кінця має спільні риси з передгороддям Чернігова, хоч час виникнення цього району стародавнього Чернігова і відноситься до більш пізнього часу, приблизно до X ст. На думку М. А. Сагайдака, цей район можна було б визначити окремим «містом», пов'язаним із однією з гілок правлячої династії Ярославичів – Ольговичами [Сагайдак, 2010, с. 410].

При археологічному дослідженні Копирева кінця, як вже згадувалося, були зафіксовані залишки ремісничих майстерень, рядова забудова, боярські садиби, залишки 4 кам'яних храмів. Це може свідчити про те, що протягом свого існування його роль могла змінюватися. Район Копирева кінця формувався поступово. Час його заселення простежується за матеріалами, які були здобуті під час проведення археологічних досліджень на його території. На найбільш ранніх етапах існування Копирева кінця, на його території розташовувалися окремі заселені осередки. Вони знаходилися за межами кріпосних мурів міста і могли мати власні укріплення. Пізніше, коли ця територія увійшла до складу міста і була оточена оборонними спорудами, під час правління Ярослава Мудрого, вона стає міським районом, який зберігає назву «Копирів кінець». За роки проведення археологічних досліджень тут було виявлено потужний культурний шар давньоруського часу. Він розташовувався у районі вулиць: Кудрявського узвозу, Обсерваторної, Артема, Вознесеньського узвозу (Смирнова-Ласточкіна), Киянівського провулку, Львівської та Обсерваторної площ. Наявність у дослідженому культурному шарі Копирева кінця матеріалів VIII–XI ст.

свідчить про те, що цей район давнього Києва ріс і розвивався одночасно з його центральною частиною [Толочко, 1972, с. 140]. Топографічні умови значної частини Копирева кінця у значній мірі подібні до топографічних умов Старокиївської гори. Тому можна припустити, що і на території деякої частини Копирева кінця існувала терасна система планування забудови. Садиби Копирева кінця, згідно з літописними свідоцтвами 1140 р., розташовувалися окремими дворами, відгородженими один від одного дерев'яними частоколами. Напрям і характер вулиць Копирева кінця залежали від напрямку і характеру ярів, які виходили до долини р. Глибочиця. Наприкінці X – на початку XI ст. в передмістях Києва, в тому числі і в районі Копирева кінця, будується декілька боярських і церковних садиб. Існування цих садиб було підтверджено під час проведення археологічних досліджень [Толочко, 1983; Мовчан, 2005]. За своїм плануванням, типами будівель, напрямком господарчої діяльності, найближчі аналогії Копиреву кінцю були зафіксовані при дослідженнях передгороддя одного з найбільших міст Київської Русі – Чернігова [Моця, 2011]. Дослідженнями встановлено, що на території Копирева кінця, як і по всій території Верхнього Києва, найбільш поширеною була каркасно-стовпова конструкція будівель [Толочко, 1975, с. 66]. Цей тип конструкції жител у XI ст. був найбільш поширеним на території лісостепової зони, яка входила до складу Давньоруської держави [Раппопорт, 1975, с. 158, 159]. Розглядаючи значення Копирева кінця, із урахуванням всіх результатів, отриманих при археологічних дослідженнях, і даних літописних джерел, його можна вважати окремим районом давнього Києва, який мав досить особливий статус. Так, на території Копирева кінця існувало 4 кам'яних храми. На території Подолу, який займав значно більшу площу на даний час, відкрито всього 5 кам'яних храмів X–XIII ст. [Толочко, 1984, с. 137, рис. 6]. На території Київського дитинця («міста Володимира») існувало 5 кам'яних храмів, а також численні майстерні з обробки та виготовлення різноманітних виробів з чорного і кольорових металів, скла, кістки, які знаходилися в межах монастирських садиб. Майстерні також були знайдені поблизу Десятинної церкви та кам'яних палаців, розташованих в самому центрі «міста Володимира» [Толочко, 1980, с. 53–56; Килиевич, 1982, с. 122–124]. Це робить досить схожими Копирів кінець з «містом Володимира».

Виходячи з наявних археологічних матеріалів, можна стверджувати, що Копирів кінець, поряд з Замковою, Старокиївською горами, Щекавицею, Дитинкою, був одним з найбільш ранніх заселених районів. Відсутність оборонних споруд на ранніх етапах існування Копирева кінця може бути пояснена тим, що він мав досить надійний природний захист. Тому лише окремі садиби, розташовані на території Копирева кінця, мали оборонні споруди. Таким чином, Копирів кінець можна розглядати як окремий район стародавнього Києва, який відіграв значну роль в його історії.

Початок заселення території Копирева кінця, згідно з даними археологічних досліджень, можна віднести до VI–VII ст. Таким чином, цей район Києва належить до однієї з його найбільш стародавніх частин. На думку П. П. Толочка, розвиток міста починається з кінця VI ст. з Замкової гори та розповсюджується у VII ст. на прилеглі території гір Старокиївської, Дитинки, Щекавиці, частини Подолу і, вірогідно, Копирева кінця [Толочко, 1984, с. 128–129, рис. 1]. На користь останнього твердження свідчить те, що під час розкопок на садибі, розташованій по Несторівському провулку, № 13–17, та на схилі до Петровської вулиці, у 1986 р. були знайдені матеріали, датовані VI–VII ст. [Боровский, 1986/28б, с. 2–3].

До знахідок VI–VII ст. належав розвал ліпного нерівномірно обпаленого горщика зі світло-коричневого тіста, який мав, скоріш за все, біконічну форму. Його тісто неоднорідне, з включеннями крупних фракцій шамоту. Зовнішня поверхня мала характерну загладженість, діаметр дна горщика становив 8,7 см, діаметр тулуба в найширшій частині – 14 см, висота збереженої частини – 11 см. Загалом, за формою, складом тіста і технологією виробництва, горщик нагадує ранні форми пеньківської кераміки, яка

Рис. 1. Розташування археологічних пам'яток VIII–X ст. на території Копирева кінця у м Києві:
1 –забудова VIII–X ст., 2 – ґрунтові поховання, 3 – курганний могильник, 4 – садиба

датується саме VI–VII ст. Він був знайдений в культурному шарі поряд з житлом X–XI ст., у прошарку золистої суміші, насиченої деревним вугіллям. Численні фрагменти кераміки VII–VIII ст. та залізні речі були знайдені на давньому схилі плато в районі Киянівського провулка, № 4–8. У цьому районі було виявлено декілька господарчих ям VIII ст. Ці знахідки свідчать про існування тут поселення цього часу [Брайчевський, 1971, с. 299; Боровський, 1991/10, с. 5, 9]. Таким чином, знайдена кераміка VI–VIII ст. на території Копирева кінця може свідчити про заселення його території, яка знаходилася між Петрівським яром і урочищем Гончари-Кожум'яки, від сучасної Львівської площі на сході до Несторівського провулку на заході.

Наступний етап заселення Копирева кінця датується серединою VIII – XI ст. До цього періоду відноситься частково досліджена будівля по вул. Вознесенський узвіз (Смирнова-Ласточкіна), № 22, знайдена під час розкопок храму, проведених Архітектурно-археологічною експедицією на чолі з В. О. Харламовим. Кут будівлі, перекритий давньоруським культурним шаром, було зафіксовано на рівні материка на південь від храму. Заповнення будівлі було досить щільним, світло-коричневого кольору із темними вкрапленнями. На дні будівлі, в її південно-західному куті, було досліджено шар обпаленої глини і скупчення деревного вугілля, що могло бути залишками печі, до якої, очевидно, відносяться фрагменти глиняної жаровні. Відкрита будівля, скоріш за все, мала стовпову конструкцію, про що свідчить ямка від стовпа, зафіксована біля її південної стіни. Знайдена при дослідженні будівлі ліпна кераміка представлена більш ніж 200 фрагментами. Вона виготовлена з грубого тіста з незначними домішками шамоту, мала товщину стінок до 1,5 см. Подібна кераміка переважно датується VIII–XI ст. Серед керамічного матеріалу також наявні фрагменти ранньої гончарної кераміки IX–X ст. та вінця з перлинним орнаментом, подібні до вінець горщиків підгорцевської культури.

У заповненні будівлі, ближче до підлоги також було знайдено два фрагменти глиняних прясел дисковидної форми діаметром 2,7 см. Серед металевих виробів виділяються монетоподібна підвіска з вушком і фрагмент бронзової поясної пряжки. У заповнені будівлі також знайдено трьохчасну синю намистину, характерну для VIII–XI ст., кістяну орнаментовану трубочку, роги оленя зі слідами обробки. На основі даних стратиграфії та аналізу археологічного матеріалу, цю будівлю можна датувати кінцем VIII – XI ст. [Харламов, 1989–1990/33а; Харламов, 1996, с. 92–101]. Знахідки численних фрагментів ліпної кераміки VII–VIII ст. у культурному шарі та господарчих ямах на давньому схилі плато біля Львівської площі також вказують на те, що ця територія була заселена та вірогідно входила до складу Копирева кінця [Боровський, 1991/10, с. 5, 9]. Житла цього часу, розташовані на цій території, до сьогодення не збереглися, вірогідно вони були знищені при перебудові цієї частини Копирева кінця у XI – першій половині XIII ст. та в більш пізні часи. Фрагменти глиняного грошика VIII ст. були знайдені у заповненні оборонного рову, який знаходився з південної сторони Киянівського провулку [Боровський, 1991/10, с. 2].

За археологічними даними, остаточне входження території Копирева кінця до складу Києва починається у IX–X ст. [Толочко, 1983, с. 88–96]. Роботи, проведені по вулицях Кудрявський узвіз, Кудрявська, Артема, Обсерваторна й на Несторівському провулку, виявили потужний давньоруський культурний шар цього часу. Судячи з численних знахідок фрагментів кераміки X ст. у районі Киянівського провулка, в той час ця територія була досить щільно заселена. Про це ж свідчить курганний могильник X ст., виявлений в районі сучасної вул. Артема, № 12, і ґрунтовий могильник на вул. Кудрявській, № 24.

В окремих місцях Копирева кінця вдалося простежити рештки давньоруських жител і господарчих споруд. Залишки 4 наземних будівель, заглиблених у материк на 0,2–0,3 м та декілька господарчих ям були знайдені в південній частині Копирева кінця, на Киянівському провулку, № 8 [Брайчевський, 1971, с. 299]. Відсутність стовпових ям в досліджених житлах та їх мала заглибленість, скоріш за все, свідчить про зрубну конструкцію будівель. Залишки ще двох жител X – початку XI ст., які можна віднести до території Копирева кінця, були знайдені на краю плато в напрямку гори Дитинки. Від жител збереглися частини підклітів глибиною 0,5–0,6 м. Зверху залишки жител були перекриті полою валу XI ст., який вірогідно входив до оборонних споруд «Міста Ярослава», збудованих біля 1037 р. [Брайчевский, 1971, с. 390–392; 1973, с. 263, 264]. Можна припустити, що ці житла були розташовані на східній межі Копирева кінця.

Окремо треба виділити залишки декількох, досить великих за розмірами, заглиблених у материк споруд, які помилково були прийняти дослідниками за оборонні

рови. Ці споруди розташовувалися на території між Львівською площею та Киянівським провулком. Вони були відкриті під час досліджень, проведених на цій території у 1990, 1991 і 1996 рр. На жаль, жодне з них не було досліджено повністю, тому встановити їх точні розміри та конструктивні особливості на даний час неможливо. Всі вони мали досить схожу конструкцію, великі розміри, майже вертикальні стіни (в деяких випадках майже до 90°), і глибини до 1,5–3 м (у материку). При їх дослідженні було отримано тільки декілька розрізів та матеріали з заповнення. Згідно даних, наведених у звітах за 1990 та 1991 рр., на ділянці, розташованій біля садиби № 4 по Киянівському провулку, було відкрито три таких споруди.

Під час досліджень, у 1991 р. було відкрито дві заглиблені у материк споруди [Боровський, 1991/10]. Вони мали однакову глибину, стратиграфію і схоже заповнення. На жаль, як вже вказувалося, вони не були повністю досліджені, тому про їх розміри та конструктивні особливості можна тільки робити припущення. Виходячи з наявних даних, можна зробити припущення, що обидві ці споруди були побудовані майже одночасно та вірогідно мали однакове призначення.

Два розрізи першої споруди мали ширину трохи більше 4 м та були заглиблені у материк від 1,9 до 2–2,3 м. Загальна довжина дослідженої частині цієї споруди дорівнювала близько 4 м. Судячи з креслеників, ця будівля була орієнтована з північного сходу на північний захід. На відстані 2,2–2,4 м від її південно-західної стінки, на дні, знаходився ровик завширшки 0,4–0,8 м і глибиною до 0,5 м. У розрізі також були зафіксовані два рядки дерев'яних кілків діаметром до 10 см, які були зафіксовані спочатку в гумусному прошарку, та були заглиблені в материк на 15–20 см. Відстань між ними дорівнювала близько 20 см. Всього було виявлено залишки від 26 кілочків, які йшли від краю споруди на відстань до 2,4–2,5 м до ровика на дні споруди. На дні ровика були зафіксовані невеликі за розмірами камені (пісковику). На дні цієї споруди, до ровика, знаходився прошарок із перегнилим деревом товщиною до 20 см. Вище був зафіксований прошарок глини завтовшки 0,7 м. У заповненні цієї споруди була знайдена значна кількість фрагментів горщиків, датованих дослідниками X–XI ст., червоноглиняних амфор, залізних цвяхів, кісток тварин.

Розріз другої споруди був орієнтований за віссю з південногозаходу на північний схід, довжиною близько 9,5 м. Споруда розташовувалася на схилі тераси, у якій була врізана. Зафіксований перепад між південно-західною та північно-східною частинами розкопу дорівнював близько 1–1,3 м. Перед її південно-західною частиною було зафіксовано дві технологічні приступки, зроблені у материку. Перша – довжиною біля 1 м, друга – 0,5 м. Найбільша глибина споруди (зафіксованої у материку), знаходилася у південно-західній частині споруди, у двох метрах від її межі, й дорівнювала 2–2,3 м. Її довжина дорівнювала приблизно 6 м. У північно-східній частині глибина споруди дорівнювала 1 м й мала довжину 2 м. Стратиграфія та заповнення цієї споруди були схожі з попередньою спорудою.

Найбільш добре була досліджена перша споруда і, хоча її довжина не була зафіксована, можна зробити припущення, що вона мала довжину приблизно таку саму, як і друга споруда. Виходячи з цього припущення, перша споруда мала зафіксовану ширину біля 4 м, довжину до 10 м і була заглиблена в материк на глибину 2–2,3 м. Загальна площа цієї споруди могла дорівнювати приблизно 40 м². Виходячи від розташування зафіксованих решток деревини (опис стратиграфії заповнення), стіни цієї споруди були обшиті деревом, а сама споруда мала дерев'яне перекриття. Посередині споруди проходив ровик, який перетинав по довжині всю цю споруду. Судячи з наявних розрізів, цей ровик мав ширину біля 0,4–0,5 м і глибину до 0,5 м. В різних частинах споруди він знаходився на відстані біля 1,5–2 м від її стінок. Ровик був частково забутований камінням (пісковиком). Ще однією цікавою деталлю, зафіксованою при дослідженні цієї споруди, були два ряди кілочків завтовшки 10 см, які знаходилися на відстані 20 см один від одного. Вони утворювали полосу завтовшки 20 см, довжиною 2,6 м, яка проходила поперек споруди,

від її північно-східної стіни до ровика, який перетинав споруду. Виходячи з цих даних, можна зробити припущення, що скоріш за все, це були зафіксовані рештки перетинки, яка ділила приміщення споруди. Ця перетинка була побудована з дерев'яних стовпів завтовшки до 10 см, які, можливо, були переплетені івняком і забутовані глиною, решки якої були знайдені на дні споруди. Виходячи з того, що було досліджено не більш однієї чверті споруди, таких перетинок, вірогідно, могло бути декілька. У зв'язку з тим, що даних про другу будівлю, окрім розрізу по її довжині, майже немає, можна тільки зробити припущення, що по своїм розмірам і конструктивним особливостям вона була подібна до першої споруди. Рештки ще однієї споруди зі схожими особливостями, ймовірно, були зафіксовані поблизу від цих споруд у 1990 р. В її заповненні зустрічалася кераміка X–XI ст. (по визначенню дослідників), фрагменти амфор, камені, залізні цвяхи, залізний замок, кістки тварин, шиферне прясло. Про неї відомо, що вона розташовувалася за віссю північний захід – південний схід, як і друга споруда, досліджена у 1991 р. Споруду було засипано і спланировано, після чого в XI ст. на її місці споруджується декілька нових будівель [Боровський, 1991, с. 7].

Подібного типу споруди найбільш досконально були досліджені на Карнаухівському поселенні розташованому на р. Котлубанка, правій притоці нижньої течії р. Дон [Ляпушкин, 1958]. Дослідник цього поселення І. І. Ляпушкін відмічав, що подібного типу споруди на час проведення археологічних досліджень цього поселення були невідомі. Пізніше, такі споруди були відкрити на Сіверському Дінці [Красильников, 1981, с. 122], і Маяцькому городищі на Доні [Винников, 1984, с. 122]. Всі ці досліджені споруди знаходилися на пам'ятках, які відносилися до салтово-маяцької культури.

Треба зазначити те, що подібного типу споруди до сьогодення на території Середнього Подніпров'я нам не відомі. Три споруди такого типу було досліджено на Карнаухівському поселенні, яке знаходилося біля хутора Карнаухова Цимлянського району Ростовської обл. Перше з них мало розміри 14 × 3 м, глибиною 1–1,2 м. Друга споруда мала дожину 9,5 м, була завширшки 3 м і глибиною 1,2–1,5 м. Третя споруда мала довжину 12 м, ширину 3 м і глибину до 1 м. Загальна площа цих споруд дорівнювала від 30 до 45 м². У всіх трьох досліджених спорудах був зафіксований повністю чи частково збережений ровик, який проходив у центральній частині споруд по їх довгій осі [Ляпушкин, 1958, с. 292–301]. І. І. Ляпушкін, спираючись на результати дослідження цих споруд та етнографічні дані, прийшов до висновку, що ці довгі заглиблені споруди були зимовими приміщеннями для свійських тварин [Ляпушкин, 1958, с. 288], це припущення також підтримує і В. К. Міхєєв [Михеев, 1985, с. 26]. Однак треба зауважити, що при дослідженні першої споруди, по Киянівському провулку, були знайдені рештки від перегородки, які не були зафіксовані на будівлях на Карнаухівському поселенні. Як вже вказувалося, таких перетинок у першій будівлі, вірогідно, було декілька. Тому можна припустити, що ця будівля могла слугувати стайнею для коней, виходячи з розмірів перегородки – близько 2,5–2,6 м довжиною.

Ці споруди, відкриті по Киянівському провулку, за своїми розмірами й конструктивними характеристиками дуже схожі зі спорудами, які були відкрити на вищезгаданих пам'ятках салтово-маяцької культури. Розглядаючи призначення цих відкритих споруд, можна зробити припущення, що всі вони, чи принаймні одна з них (з ровиком), могли призначатися для утримання свійських тварин. Всі три досліджених споруди розташовувалися досить компактно на схилі, у північній частині городища, поблизу оборонних споруд. Їхня площа складала від 30 до 60 м², вони були заглиблені у материк від 1 до 3 м. Їхні стіни були укріплені дерев'яними колодами, на що вказують решки дерев'яного тліну, знайденого при їх дослідженні. Зверху вони були перекриті дерев'яним настилом, рештки від якого були зафіксовані в розрізах. На даний час, у зв'язку з відсутністю будь-яких даних, неможливо

стверджувати, були ці поглиблення самостійними спорудами, чи над ними існували наземні будівлі. Вірогідно, ці частково досліджені споруди, як і на салтівських поселеннях, досліджених у Середньому і Нижньому Подонні, були призначені для утримання свійської худоби у зимовий час. У такому разі, вони були окремими будівлями, побудованими саме для цих цілей. На користь цього припущення свідчить їхнє досить компактне розташування на схилі. Це давало можливість влаштовувати досить зручний вхід до них з боку схилу. Судячи з наявних археологічних матеріалів, час їх побудови можна віднести до кінця IX – початку X ст. Згідно отриманим археологічним даним, наприкінці X – у першій чверті XI ст. вони припиняють своє існування, а на їх місці будуються нові житлові та господарчі споруди, які датуються другою половиною XI – XII ст.

Розглядаючи розміщення археологічних об'єктів на території Копирева кінця, треба зазначити, що найбільш ранні знахідки, які відносяться до VI–VII ст., розташовувалися у верхів'ях Петрівської балки, де вірогідно існувало постійне джерело води. У VII – на початку X ст. починається масове заселення території, яка з часом становиться Копиревим кінцем, про що свідчать два могильника (один ґрунтовий, другий курганний), які датуються кінцем IX – X ст. Археологічні дослідження фіксують розташування пам'яток цього періоду на вул. Петрівській, у верхів'ях однойменної балки, на краю плато, на вул. Вознесенський узвіз, № 22. Найбільша концентрація археологічних знахідок VIII ст. розташовується на території між Киянівським провулком і Львівською площею. Виходячи з розташування відкритих пам'яток VIII–IX ст., заселена територія Копирева кінця починалася від верхів'їв Петрівської балки та простягалася до верхів'їв урочища Гончари-Кожум'яки. На жаль, недостатнє археологічне дослідження території між Петрівською балкою та урочищем Гончари-Кожум'яки не дозволяє встановити, чи була вона також повністю занята забудовою цього часу. Однак, виходячи з матеріалів, отриманих при проведенні археологічних досліджень на його території, це можна припустити.

Асєєв Ю. С. Архітектура Київської Русі / Ю. С. Асєєв. – К.: Будівельник, 1969.

Боровский Я. Е. Отчет об археологических исследованиях на Копиревом конце в Киеве в 1986 г. / Я. Е. Боровский, В. Н. Зоценко, А. П. Калюк, В. В. Павлова // НА ИА НАНУ, Ф. экспедиций, № 1986/28б.

Боровский Я. Є. Нове про Копирів кінець стародавнього Києва / Я. Є. Боровский, В. М. Зоценко // Наука і культура. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 260–261.

Боровський Я. Є. Звіт про археологічні розкопки на Копиревому кінці (Киянівський провулок № 4–8) в 1992 р. / Я. Є. Боровський, І. І. Мовчан, Ю. Г. Писаренко // НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 1991/10.

Брайчевский М. Ю. Раскопки в Копыревом конце в Киеве / М. Ю. Брайчевский // АО 1970. – М.: Наука, 1971. – С. 299–300.

Брайчевский М. Ю. Раскопки в Киеве на территории «Города Ярослава» / М. Ю. Брайчевский // АО 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 263–264.

Винников А. .З. Жилые и хозяйственные постройки Маяцкого селища / А. З. Винников // Маяцкое городище. – М., 1984. – С. 95–135.

Килиевич С. Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII векав / С. Р. Килиевич. – К.: Наукова думка, 1982.

Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонья / К. И. Красильников // СА. – 1981. – № 4. – С. 110–125.

Ляпушкин В. И. Карнауховское поселение / В. И. Ляпушкин // МИА. – № 62: Труды Волго-Донской арохеологической экспедиции: Т. I. – М.–Л., 1958. — С. 263–314.

Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков, 1985.

Мовчан І. І. Локальні оборонні споруди верхнього Києва X–XI ст. / І. І. Мовчан, А. О. Козловський, М. М. Ієвлєв // Наукові записки з української історії: Зб. наук. стат. пам'яті В. В. Сєдова: Вип. 16. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 105–115.

Моця О. П. Давньоруський Чернігів / О. П. Моця, А. Л. Казаков. – К.: Стародавній Світ, 2011.

Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1-32. – М.–Л.: Наука, 1975.

Сагайдак М. А. Дмитріївський монастир XI ст. у Києві: версії інтерпретацій та нові дослідження / М. А. Сагайдак // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 408–412. –

(Археологія і давня історія України. Вип. 1).

Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко . – К.: Наукова думка, 1972.

Толочко П. П. Київ / П. П. Толочко // Археологія Української РСР у 3-х т.: Т.3. – К., 1975. – С. 181–201.

Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко . – К.: Наукова думка, 1983.

Толочко П. П. Новые археологические открытия в Киеве / П. П. Толочко // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 128–141.

Харламов В. А. Отчет об археологических исследованиях памятника архитектуры XII в. Церкви на Вознесенском спуске, проведення архитектурно-археологической експедицией в 1989–1990 гг. / В. А. Харламов // НА ИА НАНУ, Ф. экспедиций, № 1989–1990/33а.

Харламов В. А. Нові дослідження на Вознесенському узвозі в Києві / В. А. Харламов // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 92–101.

Г. Ю. Івакін, О. М. Іоаннісян, Д. Д. Йолшин

Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр.

Інститут археології НАН України разом із фахівцями з сектора архітектурної археології Державного Ермітажу (О. М. Іоаннісян, Д. Д. Йолшин, П. Л. Зиков) та Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Ю. В. Лукомський) продовжила розкопки Десятинної церкви, розпочаті у 2005 р. Перші підсумки досліджень 2005–2007 рр. були оприлюднені у низці публікацій, які мали із зрозумілих причин попередній характер [Івакін, 2008; Ивакин, 2009; Ёлшин, 2009; 2009а та ін.] (рис. 1). Впродовж 2008–2011 рр., незважаючи на практичну відсутність належного фінансування, були завершені польові дослідження на плямі плану храму X ст. (рис. 1–2). Ділянки поза стінами (за виключенням розрізу рову Давньокиївського городища) майже не вивчалися. Отже, камеральна обробка здобутого матеріалу та аналітичні дослідження складної пам'ятки все ще не завершені й повне осмислення попереду. В статті подаються переважно результати саме архітектурно-археологічного вивчення за останні чотири роки та деякі попередні висновки, які виникли у процесі всього ходу досліджень. Матеріали розкопок більш ранніх об'єктів і поховань язичницького часу, рову давньокиївського городища, а також поховання XVI–XVIII ст. тут не розглядаються, а можуть лише згадуватись побіжно. Частково вони висвітлювалися у деяких попередніх публікаціях [Археологічні дослідження, 2009; 2010; 2011; Ивакин, 2010; 2011; Івакін, 2010].

У 2008 р. роботи продовжились на трьох розкопах загальною площею близько 470 м^2 (апсидна частина, північна стіна, рів). Чимало цікавого дали дослідження вівтарної частини храму, які частково були розширені у 2011 р. Під час розборки заповнення фундаментних ровів, які залишились у бровках розкопу Д. В. Мілєєва 1908 р., знайдено велику кількість фрагментів фресок, зокрема з орнаментами і графіті (рис. 3), а також напольної смальти і уламків розчину підготовки підлоги з відбитками смальти різної форми (рис. 4), що дозволяє частково реконструювати мозаїчний візерунок підлоги храму. Зібрано значну кількість уламків полив'яних монохромних плиток підлоги восьми- та трикутної форми (подібні до знайдених у 2006 р.), а також раніше не відомих серед знахідок з Десятинної церкви великих товстих полив'яних плиток з розводами або з геометричним орнаментом (рис. 5).

У 2011 р. тут вдалося розкрити й зафіксувати залишки трьох повздовжніх стрічок підошв фундаментів центральної і північної апсид (рис. 6). При цьому був виявлений in situ блок кладки фундаменту розміром 1,1 × 0,65 м з червоного кварциту на щільному вапняно-цем'янковому розчині. Він виступав на північ від внутрішньої лінії південного фундаменту центральної апсиди і був пов'язаний із південно-східною опорою центрального підкупольного простору церкви (рис. 7–8). У інших місцях зафіксовані ділянки підошв фундаментів зі слідами субструкцій і шару дрібного залізистого пісковику, характерного для центрального ядра храму (рис. 9). З'ясовано, що фундаментні рови, починаючи зі східних підкупольних опор, мали більшу, ніж сам фундамент, ширину, а ці «пазухи» засипалися гумусованим ґрунтом. При цьому дерев'яні лежні на дні ровів було покладено на всю ширину останніх, із «пазухами» включно (рис. 10).

Виявлено важливу планувальну рису – центральна і північна апсиди мали підковоподібний внутрішній абрис фундаментів і значне розширення його відносно повздовжних

фундаментних стрічок головного ядра храму. Ці особливості серйозно змінюють уявлення про східну частину храму, яке склалось після розкопок Д. В. Мілєєва. Вони є специфічними архітектурними рисами споруди, що можуть поточнити її тип і походження.

Ретельно досліджено конструкції, що збереглися у підошві фундаментів, фрагменти самих фундаментних мурів і заливки вапняним розчином дерев'яних субструкцій (майже весь масив фундаментного мурування вибрано ще у XVII ст.). Це дало змогу детально реконструювати досить незвичний процес закладання фундаментів у цій частині храму X ст.

Унікальним виявився і сам спосіб облаштування загального великого котловану неправильних прямокутних обрисів, площа якого (близько 140 м^2) значно перевищує площу апсид (рис. 11). На дно котловану по всій площі були покладені субструкції з двох ярусів дерев'яних брусів, розташовані навхрест (нижній ярус по осі захід – схід) і закріплених вертикальними кілками (рис. 12). Субструкції засипали шаром рудого залізистого піщанику й заливали білим розчином з дуже низьким вмістом цем'янки. У цьому шарі зустрічалися уламки кварциту, а у розчині – плінфи. А на вапняній стяжці укладалось мурування самих фундаментів апсид, від яких in situ залишилися лише плями рожевого цем'янкового розчину і фрагменти блоків кварциту. Після зведення фундаментів, пазухи котловану ззовні та всередині апсид засипали рудим залізистим піщаником і ґрунтом. Ретельне дослідження послідовності побудови цих конструкцій дає підстави стверджувати, що незвичний технологічний спосіб будівельники спланували заздалегідь (рис. 13).

Дещо інший характер мала конструкція фундаментів під південною апсидою. У південно-східному куті розкопа виявлено фрагмент мурування з блоків червоного кварциту (рис. 14). Аналогічний фрагмент виявив Д. В. Мілєєв у 1908 р. (повторно розкритий 2006 р.) у внутрішньому просторі цієї апсиди. Вірогідно, що по всій площі апсиди над дерев'яними субструкціями розміщувалася суцільна прямокутна платформа з трьох шарів блоків кварциту, яку зверху вирівняли заливкою вапняного розчину, а самі фундаменти апсиди виклали вже на поверхні цієї платформи. Такі заходи по зміцненню основи були пов'язані з тим, що будівельники зіткнулися з котлованом великого об'єкту (дерев'яної камери), яка знаходилась безпосередньо на місці південної апсиди. Заповнення пазухи між південною апсидою і південною стінкою котловану складається з сильно гумусованого ґрунту (культурний шар, перевідкладений у процесі будівництва X ст.). У заповненні зустрічалися дрібні фрагменти кісток і кераміки, обпаленої глини, кварциту, плінфи, фрагмент витого браслету синього скла. Пазуха котловану камери засипалася у два етапи. Вони розділені будівельним горизонтом із плямами цем'янкового розчину, великими уламками кварциту та залізистого піщанику.

На материку розчистили залишки південно-східного і північно-західного кутів зрубу цієї камери, зафіксували межі її котловану. Котлован був заглиблений від давньої денної поверхні щонайменше на 1,7 м. Його розміри становили 6,4 (неповний) × 6,3 м, а самого зрубу 5,8 × 5 м. (Це дещо відрізняється від даних Д. В. Мілєєва – 5,5 × 5,5 м, проте дослідник не мав тоді змоги одночасно розкрити весь об'єкт у плані) (рис. 15). Паралельно південній стінці зрубу (зберігся лише тлін нижнього вінця) у 1,1 м на північ від неї проходила додаткова лага. Під цим вузьким південним приміщенням камери ще, до влаштування нижнього вінця зрубу, зроблено підсипку з щільної сіро-блакитної глини товщиною 3–5 см. Стратиграфічні спостереження дають підстави вважати, що зруб на момент його розбирання був порожній (незаповнений ґрунтом), а його заповнення (0,35 см) відноситься до часу після розбирання, але до влаштування котловану апсид (рис. 16). Єдині знахідки, що відносяться до часу функціонування зрубу, виявлено на підлозі камери біля південної стінки – дев'ять кісточок тонконогого коня і половинка діргему початку X ст. (Ізмаїл ібн Ахмед ?) з графіті.

Дослідженнями первинного центрального об'єму храму визначено, що фундамент північної стіни цього ядра церкви мав виступи (0,5–0,9 м) на захід, які слугували або фундаментом кутової пілястри цього первинного ядра, або випуском для перев'язки з фундаментом нартексу. Причому останній мав підошву на 0,5 м вище підошви підмурків первинного ядра храму.

Розкопки на ділянці зовнішньої стіни північної галереї X ст. показали, що самі фундаменти знищено ще у XVII ст. й на дні рову збереглися лише тлін дерев'яних лежнів і кілків, а також плями цем'янкового розчину, фрагменти плінфи in situ у засипці дерев'яних субструкцій. Досліджено єдиний вцілілий фрагмент фундаментної кладки – зовнішня лопатка (друга зі сходу) північної стіни, яка складалась із блоків червоного кварциту. Хоча фундамент північної стіни, на відміну від південної, практично повністю вибраний, характер будівельних матеріалів (блоки червоного кварциту і плінфи, рожевий цем'янковий розчин з домішкою сірих шлаків) вказує на їхню тотожність та синхронність зведення фундаментів цих об'ємів.

Контури фундаментних стрічок і ступінчасте пониження підошви північної стіни (до 0,5 м зі сходу на захід) дають підстави припустити, що фундаменти північної галереї закладалися аналогічно південній – окремими ділянками. При цьому останні приєднувалися одна до одної, до того ж спочатку закладалися поперечні стрічки галереї, а вже потім – ділянки фундаментів зовнішньої північної стіни.

Вивчено й сам північно-західний кут споруди храму. Дослідження фундаменту західної стіни церкви X ст. засвідчило, що мурування заповнювало всю ширину фундаментного рову (на відміну від фундаментів східної частини центрального ядра, де рови були ширші за самі фундаменти). Крім того, фундамент північної стіни, а також обох лопаток північно-західного кута, був закладений на 0,8 м глибше, ніж фундамент західної стіни (рис. 17–18). Фундамент останньої наклався на вже існуючий фундамент кута, так що повздовжні й поперечні бруси субструкцій західної стіни потрапили у товщу його мурування.

Розкрито першу із заходу поперечну стрічку північної галереї. На її дні збереглась заливка цем'янкового розчину та сліди поперечних (верхніх) і повздовжніх брусів субструкцій. Сліди субструкцій зафіксовано і у підошві північної стіни храму.

Ретельна зачистка і фіксація всіх слідів від фундаментів дозволила реконструювати послідовність зведення фундаментів храму на цій ділянці. Першою, на найбільшу глибину, заклали перехрестя північної стіни та згаданої поперечної стрічки, а також північну лопатку цього перехрестя. Субструкції прилеглих до перехрестя ділянок північної стіни закладено на 0,1–0,15 м вище й пристиковано до перехрестя. Останньою споруджувалась поперечна внутрішня стрічка – перемичка, підошва якої була на 1,3–1,4 м вище, ніж низ перехрестя. Ймовірно, за аналогією із сусіднім північно-західним кутом, фундамент перемички накладався на вже зведену нижню частину підмурків північної стіни храму. Можливо, це пов'язано з тим, що цей фундамент перемички не ніс значного навантаження. Це дозволяє вважати, що й вся фундаментна стрічка західної стіни церкви була влаштована вже після побудови фундаменту північної стіни.

Велика глибина і потужність фундаментів північної стіни Десятинної церкви, найвірогідніше, пов'язані з безпосередньою близькістю до щойно засипаного глибокого (близько 8 м) і широкого (близько 15 м) рову Старокиївського городища, що являло загрозу для міцності майбутньої будівлі. Можливо, побоювання будівничих храму мало підстави. Великі тріщини на фундаменті фіксують наслідки навантажень (ймовірно після землетрусів).

У 2009–2010 рр. було вивчено рештки потужного квадратного пілону, який знаходився на захід від зовнішньої західної стіни церкви X ст. (рис. 19). Два симетричних потужних пілони позначено на плані М. Є. Єфімова 1826 р. проти лопаток, що визначали центральне прясло західної стіни, але їхнє призначення, характер мурування і датування залишались невідомими. Але на кольоровому плані дослідника північний стовп був чомусь позначений іншим кольором. Деякі автори графічних реконструкцій первісного вигляду храму, спираючись не його план (але, вірогідно, не на кольорову копію), відзначали факт наявності парних пілонів і реконструювали західний притвор у цьому місці[1].

1. Наприклад, реконструкції Ю. С. Асєєва і М. В. Холостенко [Асеев, 1982, с. 30; Реутов, 1996, с. 3; Красовский, 2002, с. 101].

У 2009 р. була вивчена західна частина кладки пілону, а у 2010 р. досліджено культурний шар до материка і фундамент пілону, обстежена його східна частина.

Розкрито фундамент пілона (1,8 м) розміром 3 × 3 м (східна площина трохи пошкоджена), над яким на висоту 0,4 м (на 4–5 рядів плінфи) збереглось мурування його стіни. У середній частині фундамент дещо розширюється, а до низу звужується (відповідно 0,1 і 0,15 м відносно верху фундамента з кожного боку). Нижня частина фундаменту складена з валунів (нижні три ряди насухо, заливка цем'яночним розчином з'являється з четвертого ряду) (рис. 20). Слідів дерев'яних субструкцій не зафіксовано. Матеріал – великі валуни сірого піщаника, блоки червоного кварциту (зі слідами вторинного використання – цем'яночного розчину) та зрідка граніту. Фундамент був складений у котловані, без жодних пазух між поверхнею кладки та стінками ями.

Фундамент завершується цокольним рядом плінфи, який виступає від лицьової поверхні десь 0,10–0,13 м на заході, а на півдні та півночі – на цілу ширину плінфи (0,25 м). Серед двох рядів плінфи, що вирівнювала кладку, зустрічалася бита плінфа, X і XII ст.

Стіна пілону має прямокутну форму в плані з лопаткою на сході шириною 1,7 м і виносом 0,27–0,30 м (рис. 21). Розміри 2,77 (північ-південь) × 2,87 м (схід-захід разом з лопаткою). Цокольний ряд плінфи покриває всю площину фундаменту й не має уступів лопатки. Кладка – рівношарова (порядова), з чергуванням тичкових і ложкових рядів плінфи, шви розчину товщиною 1,5–2 см затерті, іноді з нахилом під вищележачий ряд плінфи. На рівні п'ятого ряду зафіксована цікава особливість технології кладки: по периметру викладено два ряди плінфи, а решта простору забутована валунами кварциту та піщаника.

Кладка стіни повністю виконана на інтенсивно рожевому цем'янковому розчині з плінфи (28–31 × 24–26,5 × 4,5–6 см). Тісто плінфи міцне, переважно рожевого кольору, іноді бежевого, часто з домішками світлої глини та кварцу (2–3 см, іноді до 5 см). Формовка недбала, у жорсткій формі без дна, яка залишає на торцях поперечні борозни під час знімання.

Вона повністю тотожна плінфі ремонту південно-західного кута Десятинної церкви першої третини XII ст. Техніка кладки фундаменту (виключаючи нижню частину, що складена насухо) і стіни також аналогічна цьому ремонту[2]. Без сумніву, будівництво пілону слід віднести до часу цього ремонту. Проте фундаментні частини ремонтних кладок кута храму виконані на білуватому і кремовому розчині, а інтенсивно рожевий зафіксовано лише у верхніх частинах ремонту. Тому можна обережно припустити, що пілон був зведений вже по завершенні ремонту південно-західного кута храму.

Разом з тим, дослідження 2010 р. (та аналіз польової документації Д. В. Мілєєва 1911 р.) показали відсутність будь-яких слідів існування північного пілону, який знаходиться на плані М. Є. Єфімова 1826 р. На цій ділянці (проти північної лопатки центрального прясла західного фасаду) відсутні не тільки рештки фундаментів, але й навіть фундаментного котловану. Там навіть збереглася пляма специфічного темно-сірого культурного шару, який відноситься до часу перед побудовою храму.

Все свідчить про те, що під час ремонтних робіт першої третини XII ст. було влаштовано лише один потужний пілон у 2,65 м від лопатки західного фасаду. Отже, слід відмовитись від реконструкції притвору із західного боку Десятинної церкви. Виходячи з наявності великої лопатки на східній площині пілону, він був з'єднаний аркою з лопаткою західної стіни храму. Можливо, виявиться важливим той факт, що лопатка пілону значно ширше (1,7 м) за відповідну лопатку стіни (1,2–1,25 м), причому південні грані лопаток знаходяться на одній осі, а північна грань пілону – на 0,5 м північніше.

Вірогідно, така безпрецедентна за потужністю конструкція була пов'язана з необхідністю зміцнення західної стіни або розпору перекриття центрального компартименту

2. Детальний опис ремонту південно-західного кута храму див. у роботах Д. Д. Йолшина і Г. Ю. Івакіна [Ёлшин, 2010].

західної галереї після якоїсь катастрофи (землетрусу, наприклад, який відзначали літописи на початку XII ст.), що призвела до падіння південно-західного кута.

Не виключено, що конструкція на такому потужному фундаменті слугувала не тільки в якості контрфорсу. Про це, можливо, свідчить знахідка під час досліджень М. К. Каргера 1948 р. великого блоку склепінчастої конструкції, складеного з товстої плінфи XII ст., за декілька метрів на північний схід від пілону храму [Каргер, 1952, с. 11; НА ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, д. 101, л. 44]. На жаль, цей блок не був зафіксований ані графічно, ані на фотографіях. Проте згадка про нього дає можливість думати про наявність плінфяного склепіння. Відсутність будь-яких аналогій у давньоруській архітектурі дозволяє лише робити обережне припущення про суміщення тут функцій контрфорсу і сходів або дзвіниці [Ивакин, 2012].

Культурний шар навколо фундаментів пілонів сильно пошкоджений похованнями XVII–XVIII ст., а також траншеями та ямами XIX ст. Зовсім невеличкі ділянки зберегли культурний шар часу до будівництва Десятинної церкви і шар часу цього будівництва X ст., який являє собою поверхню, покриту сколами піщаника та овруцького пірофілітового сланцю.

Питання про те, що Десятинна церква не є спорудою, збудованою одночасно і за єдиним задумом, а стала результатом пошуку архітектурної форми та зміни задумів під час будівництва, вже піднімалися в науці у різні часи [Корзухина, 1957; Повстенко, 1954; Реутов, 1996; Красовский, 1984, с. 185; 1998; 2002]. Проте вони не отримували підтримки в більшості істориків архітектури через брак належних артефактів. Саме їх надали розкопки 2005–2011 рр.

Оскільки наявність «пустого рову», виявленого у 2006 р., викликала природнє (а іноді кон'юктурне) здивування і недовіру з боку деяких[3], ми здійснили додаткове розкриття і ретельне дослідження поперечного фундаментного рову в центральній апсиді, який мав відповідати східній парі підкупольних стовпів. Воно повністю підтвердило відсутність у ньому і будь-яких слідів від мурованої кладки та розчину фундаментів, і дерев'яних субструкцій під ними. В принципі, підтвердилися спостереження Д. В. Мілєєва стосовно цієї поперечкової фундаментної стрічки. Її рів був викопаний будівельниками, але на ділянці основного ядра храму ані дерев'яні субструкції, ані мурована кладка не були здійснені. Рів просто засипали. Ця важлива деталь, вірогідно, все ж таки вказує на якісь зміни у задумі конструктивного рішення східної частини храму, що відбулися вже під час закладання фундаментів [Ивакин, 2009]. Про зміни планів та якісь переробки вже під час процесу будівництва церкви свідчать блоки свіжої зруйнованої кладки з рову давньокиївського городища.

За М. К. Каргером, більшість дослідників вважали, що галереї та західна частина споруджені через кілька десятиліть після центрального ядра – у 30-х рр. XI ст., і саме з цим пов'язували освячення 1039 р. [ПСРЛ, 1961, стлб. 135]. Проте останні дослідження показали, що і основний об'єм храму, і всі його інші частини споруджено в межах одного будівельного процесу 989–996 рр. Про це свідчить ідентичний характер дерев'яних субструкцій, будівельного каменю і плінфи, рівень закладання фундаментів центрального об'єму та галерей.

Що ж примусило зодчих відмовитись від первісного задуму й вже на початку будівництва внести певні зміни? Ми вже висловлювали своє припущення. На кінець X ст., коли будувався храм, він мав стати не просто палацовою церквою князя Володимира, а першою загальнодержавною християнською святинею, символом перемоги та величі християнства на Русі. Можливо, будівничі змушені були враховувати особливі

3. Серед них, звичайно, Н. М. Нікітенко, яка спирається на думку Д. С. Гордієнка, котрий заявив, що археологи не могли ні в чому розібратися й побачити, оскільки М. К. Каргер там все перекопав. Як бачимо, М. К. Каргер не знищив все, оскільки на цій ділянці взагалі ніколи не копав. А самому Д. С. Гордієнко радили б просто спуститись у розкоп і побачити все своїма очима, а не високопарно повчати з висоти кабінетного стільця [Гордієнко, 2009; Час заснування, 2010, с. 113; Никитенко, 2012, с. 41].

вимоги княжого замовлення (розмір та багатофункціональність споруди), і вже під час будівництва змінювали свої первісні задуми, аж до зміни конструктивної схеми.

Вивчена система фундаментних ровів Десятинної церкви, вірогідно, є результатом таких змін проекту вже під час будівництва. Розмежування первісного задуму та його (або вже частково чи в значній мірі не його) реального втілення в самій збудованій споруді, являє собою надзвичайно складну задачу, яка, можливо, не має кінцевого вирішення. Поки можна запропонувати лише гіпотетичні припущення про конструктивне рішення центрального об'єму, а відповідно, типологічна приналежність храму лишається предметом дискусії [Ивакин, 2009; Иоаннисян, 2010; Ёлшин, 2010; Зыков, 2012]. Одним з можливих варіантів реконструкції центрального ядра Десятинної церкви є тип храму з обходом (рис. 22).

Складна задача створення грандіозної споруди була вирішена за рахунок використання великої кількості додаткових приміщень, об'єднаних у підсумку в єдину споруду.

Князь Володимир мав у своєму розпорядженні велику будівельну артіль, яка можливо поповнювалася й могла мати складну структуру. Адже таке величезне за масштабами будівництво на Русі велося вперше. Літопис назвав їх «*майстрами від грек*». Проте, вірогідно, він міг мати на увазі візантійців взагалі, а не тільки з Константинополя. Серед них могли бути і столичні, і балканські (грецькі, македонські, болгарські) майстри. Могли бути столичні майстри, які мали великий досвід будівництва в інших регіонах та, навпаки, вихідці з провінцій, що працювали у Константинополі. Про це, в першу чергу, свідчить знахідка двох плінф з кириличними написами «ЩИ» та полив'яні плитки підлоги, які мають найближчі аналогії в пам'ятках Преслава X ст.

Ретельне вивчення решток фундаментів, будівельних матеріалів, рівня і характеру дерев'яних субструкцій, дозволило з'ясувати послідовність спорудження окремих ділянок фундаментів у межах одного процесу будівництва. На сьогодні вона вважається наступною (рис. 23).

Спочатку відбулася розбивка плану центрального об'єму споруди без нартекса та влаштування фундаментних ровів. Але вже у процесі влаштування фундаментів будівничі змінили задум і відмовились від стрічки по лінії східних стовпів. Фундаменти цього ядра вирізняються серед інших більшою глибиною та наявністю решток рудого залізистого піщаника, відсутнього на інших ділянках. Характер стиковки дерев'яних субструкцій вказує, що спочатку укладалися поперечні, а потім вже повздовжні ділянки.

Потім спорудили фундаменти нартексу і поперечних стрічок галерей. Нартекс пристиковано до центрального ядра, а глибина закладки його фундаментів щонайменше на 0,5 м. Тут відсутній рудий піщаник. Характер швів у місцях прилягання поперечних стрічок до фундаментів повздовжніх зовнішніх стін галереї вказує, що вони більш ранні.

Наступний етап виділяється за характером суміщення швів (та аналогічним будівельним матеріалом) на ділянках фундаментів двох західних приміщень південної галереї, які дають змогу вважати, що фундаменти передостанніх приміщень північної та південної галерей закладалися вже після фундаментів головного ядра, нартекса і поперечних стрічок галерей (у межах центрального об'єму).

Далі влаштували фундаменти зовнішніх стін північної та південної галерей. Спочатку вони були продовжені на захід на одне приміщення, а закладка фундаментів на захід від нартексу (екзонартекса або атріуму) припала на завершальну фазу влаштування фундаментів.

Послідовність влаштування фундаментів у західній частині храму дозволяє висловити обережне припущення, що першопочатковий проект храму, який задумувався, був менше по осі захід-схід на одну лінію компартиментів. Цей першопочатковий загальний задум зодчих церкви уявляється, таким чином, у вигляді тринефного храму з нартексом, оточеного обходом-галереєю однакової ширини з півдня, заходу та півночі. Можливо, вже на етапі влаштування фундаментів відбулася зміна задуму в бік розширення західної частини храму, що призвело до появи тут складної структури компартиментів, над реконструкцією яких дослідники архітектури ламають списи вже майже два століття.

Численні знахідки, пов'язані з архітектурою та оздобленням храму, були виявлені у засипці (поруч з північно-західним кутом храму) оборонного рову Старокиївського городища, де виділяються прошарки, що відбивають часи будівництва, ремонтів і руйнування храму. Серед них згадаємо уламки плінфи, фресок, тиньку, мозаїк, плит овруцького шиферу, в тому числі з рельєфним різьбленням (рис. 24). Особливо два великих блоки кладки стовпів (або лопаток) з фресковим розписом. Характер плінфи та розчину дозволяють віднести їх до X ст. А це важливо, адже надійної часової прив'язки серед десятків тисяч дрібних фрагментів з території Старокиївської гори не було. Перший блок, виявлений у 2009 р., має розміри 42 × 24,5 та 14 × 2,5–3 см і являє собою кут цокольної частини пілястри (стовпа), торець якої прикрашений рослинним орнаментом у вигляді стеблини з пелюстками, виконаним контурним малюнком чорною фарбою по білому фону (рис. 25). Головна площина цієї пілястри синього кольору й, вірогідно, мала зображення погрудної фігури. Простежуються рештки супроводжуючого напису. Там само знайдено трохи менший фрагмент (30 × 25 см) фрески. Неподалік у 2010 р. виявлений ще більший блок з трьома (одна погано збереглася) площинами (рис. 26). Довжина по ребру близько 0,75 м, зверху він перекривався фрагментом карнизної пірофілітової плити, збереглись ділянки двох площин, розташованих під прямим кутом, шириною приблизно по 0,34 м кожна. Від однієї з них під кутом 90° відходив невеличкий фрагмент ще однієї площини, також з фресковим розписом. На них зберігся рослинний орнамент і частина орнаментованого медальйону.

Серед знахідок з рушеного шару слід згадати знахідки восьми нових фрагментів давньоруських плінф зі знаменитими «тризубами Володимира» (рис. 27). До розкопок 2005–2011 рр. було відомо п'ять таких фрагментів, виявлених у різний час В. В. Хвойкою, Д. В. Мілєєвим і М. К. Каргером. Уважне вивчення всіх фрагментів показало, що плінфа, на якій нанесені рельєфні тризуби, за технологічними ознаками не належить до первісної плінфи Десятинної церкви. Можливо, ці плінфи походять з втраченої малої архітектурної форми, зведеної дещо пізніше, але в хронологічних межах князювання Володимира. Крім того виявилося, що аналогічні рельєфні знаки на ще чотирьох фрагментах (у тому числі відомих раніше) являють собою не тризуби, а трикветри – символи, які добре відомі за предметами скандинавського декоративно-ужиткового мистецтва [Ёлшин, 2012; Neiß, 2012].

Археологічні дослідження в Україні 2008 / Ін–т археології НАНУ; голов. ред. Д. Н. Козак. – К.: Академперіодика, 2009. – 338 с.

Археологічні дослідження в Україні 2009 / Ін–т археології НАНУ; голов. ред. Д. Н. Козак. – К.–Луцьк, 2010. – 506 с.

Археологічні дослідження в Україні 2010 / Ін–т археології НАНУ; голов. ред. Д. Н. Козак. – К.–Полтава, 2011. – 400 с.

Археологічні дослідження в Україні 2011 / Ін–т археології НАНУ; голов. ред. Д. Н. Козак. – К.: Волинські старожитності, 2012. – 532 с.

Асеев Ю. С. Архитектура Древнего Киева / Ю. С. Асеев. – К., 1982. – 160 с.

Гордієнко Д. С. Ще раз про реконструкцію образу Десятинної церкви в Києві / Д. С. Гордієнко // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 282–292.

Ёлшин Д. Д. Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография проблемы / Д. Д. Ёлшин // Труды Государственного Эрмитажа. – 2010. – Т. LIII: Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. – С. 349–360.

Ёлшин Д. Д. О фундаментах Десятинной церкви в Киеве (по материалам исследований строительного камня) / Д. Д. Ёлшин, И. С. Никитенко // Записки Института истории материальной культуры РАН. – 2009. – № 4. – С. 138–156.

Ёлшин Д. Д. Княжеские знаки Владимира на кирпичах Десятинной церкви в Киеве / Д. Д. Ёлшин // Материалы семинара «Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина». – СПб., 2012.– С. 24–29.

Ёлшин Д. Д. Плинфа с греческими клеймами из раскопок Десятинной церкви в Киеве / Д. Д. Ёлшин, А. А. Евдокимова // Archeologia Abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама. – М., 2009. – С. 203–212.

Ёлшин Д. Д. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история,

археология, изобразительные источники) / Д. Д. Ёлшин, Г. Ю. Ивакин // RUTHENICA. – К., 2010. – Т. IX. – С. 74–109.

Зыков П. Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований / П. Л. Зыков // Труды Государственного Эрмитажа. – 2012. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси IX–XII веков. – С. 136–160.

Івакін Г. Ю. Архітектурно–археологічні дослідження Десятинної церкви 2008–2009 рр. / Г. Ю. Івакін, О. М. Іоаннісян, Д. Д. Йолшин, Ю. В. Лукомський // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 388–394. – (Археологія і давня історія України; вип. 1).

Івакін Г. Ю. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. / Г. Ю. Івакін, О. М. Іоаннісян // **Дьнѣслово**: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 248–254.

Ивакин Г. Ю. Археологические исследования пилона у западного фасада Десятинной церкви в Киеве в 2009–2010 гг. / Г. Ю. Ивакин, Д. Д. Ёлшин, О. М. Иоаннисян // Труды Государственного Эрмитажа. – 2012. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. – С. 125–130.

Ивакин Г. Ю. Архитектурно–археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 годах / Г. Ю. Ивакин, О. М. Иоаннисян, Д. Д. Елшин // Труды Государственного Эрмитажа. – 2010. – Т. LIII: Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. – С. 377–390.

Ивакин Г. Ю. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты раскопок 2005–2007 гг.) / Г. Ю. Ивакин, О. М. Иоаннисян // Archeologia Abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама. – М., 2009. – С. 179–202.

Ивакин Г. Ю. Церковь Богородицы Десятинной на Старокиевской горе: проблемы исследований и сохранения / Г. Ю. Ивакин // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу. – К., 2011. – С. 70–77.

Иоаннисян О. М. О происхождении мастеров Десятинной церкви: Константинополь или Балканы / О. М. Иоаннисян, Г. Ю. Ивакин // Труды Государственного Эрмитажа. – 2010. – Т. LI: Византия в контексте мировой культуры. – С. 492–518.

Каргер М. К. Розкопки на садибі Київського Історичного музею / М. К. Каргер // Архітектурні пам'ятники УРСР. Т. 3. – К., 1952. – С. 5–13.

Корзухина Г. Ф. К реконструкции Десятинной церкви / Г. Ф. Корзухина // Советская археология. – 1957. – № 2. – С. 80–87.

Красовский И. С. О плане Десятинной церкви в Киеве / И. С. Красовский // Российская археология. – 1998. – № 3. – С. 149–156.

Красовский И. С. Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви / И. С. Красовский // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 98–107.

Красовский И. С. Реконструкция плана фундаментов Десятинной церкви в Киеве / И. С. Красовский // Советская археология. – 1984. – № 3. – С. 181–189.

НА ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, 1948 г., д. 101. Малевская М. В. Полевой дневник, л. 44.

Никитенко Н. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания / Н. Никитенко, В. Корниенко. – К., 2012. – 230 с.

Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві / О. Повстенко // Анали Української вільної академії наук у США. – Нью-Йорк, 1954. – Т III–IV. – № 4. – С. 94–112.

Полное собрание Русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 1961.

Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви / А. Реутов // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 32–34.

Час заснування Софії Київської. Пристрасті навколо міленіума. – К., 2010. – 128 с.

Neiß M. 3D-laserskanning som verktyg vid vikingatidsstudier. Rekonstruktion och analys av fyra barockspännen / M. Neiß // Viking (Oslo). – 2012. – B. LXXV. – S. 163–180.

А. Л. Казаков

Чернігів – Любеч: південно-західний кордон літописних сіверян

Наукові проблеми, які пов'язані з вирішенням питань міжетнічних кордонів, завжди викликають дискусію. У VIII–IX ст. Чернігово-Сіверщина являла собою досить цікаве в етнокультурному плані явище. Південно-східна її частина була своєрідною контактною зоною, де співіснували різноманітні елементи, включаючи кочовиків. Південно-західні підступи до Чернігова, як це прийнято вважати, були заселені полянами, але археологічна атрибутація цього літописного племені в даному регіоні і сьогодні викликає значні суперечки.

Зовсім інша ситуація простежується у північно-східній частині Чернігово-Сіверщини, зокрема в басейні середньої течії Десни. На рубежі VIII–IX ст. ця територія опиняється у сфері культурного панування сіверянських племен. Це виявилось досить потужне східнослов'янське угрупування, котре швидко розповсюджувалось по всій зазначеній території.

У другій половині VIII – на початку IX ст., як і в усій Східній Європі, відбуваються певні зміни в господарському укладі сіверянських племен. Вони пов'язані з формуванням товарно-грошових і класових відносин, а фактично з генезисом феодалізму. У сіверянському середовищі виділяється своя родоплемінна знать. З іншого боку, сіверяни швидко потрапляють під протекторат Хозарського каганату, в якому процес становлення класового суспільства відбувся дещо раніше.

Однак, як уявляється, цей вплив, особливо на останніх стадіях існування каганату, був досить умовним. Так чи інакше, між сіверянами і хозарами стосунки розвивались впродовж тривалого часу і, скоріш за все, вони мали відносно цивілізований характер. У всякому разі, звернемо увагу на те, що після остаточного падіння Хозарського каганату, саме на території сіверян оселяються окремі вихідці з нього, котрі, зокрема на Чернігівщині, заснували ряд населених пунктів з відповідною назвою: Біла Вежа, Козарки, Козаровичі та ін.

Вже на ранніх стадіях розвитку сіверяни мешкають, головним чином, родоплемінними центрами, що мали характерну міську структуру, причому як у топографічному, так і в соціальному відношенні – дитинець + посад. Деякі з них були центрами розвинутої сільської інфраструктури, а інші навпаки, виникали на незаселеній території й зовсім не мали відповідного культурного оточення. У всякому разі, їх наявність у Середньому Подесенні та Посейм'ї, а також їх єдиний етнокультурний вигляд, говорять про те, що у IX ст. у сіверян вже окреслилась своя етнічна територія. Саме тут, у басейні середньої течії Десни відбувається кристалізація сіверянської спільності й саме тут формуються найбільші родоплемінні центри, котрі потім перетворюються в міста Чернігово-Сіверської землі. Немає необхідності розповідати про всі ці населені пункти, але на двох, головних, зупинимось більш детально.

Одним із найдавніших сіверянських центрів регіону був Радичів. Комплекс городищ розташований на правому високому корінному березі Десни, навпроти озера Хотинського, що власне, є лівою притокою Десни. У свою чергу, в озеро впадає розгалужена система невеликих річок, які, судячи з рельєфу сучасної місцевості, у давнину мали значні розміри. Таким чином, Радичів замикав і контролював не тільки Десну нижче Новгорода-Сіверського, але й обширний вододіл.

Цей досить значний за розмірами (понад 16 га) сіверянський центр мав непросту топографічну структуру і складався з п'яти плато (городищ), котрі поєднувалися між собою. З усіх боків місто оточували глибокі природні яри, по дну яких протікали невеличкі річки і ручаї, які також впадали в Десну.

Дитинець розташований безпосередньо понад Десною. При спорудженні дитинця (перше плато) «сівера» використала городище юхнівської доби з ескарпованими краями. Подекуди зберігся вал, а також глибокий рів з боку головного посаду (друге плато). Решта території скоріш за все була оточена частоколом. До головного посаду з напільної сторони прилягають ще два пагорби (третє та четверте плато), крайнє з яких виконувало функцію форпосту. Воно поєднувалось з корінною терасою вузьким, до 3-х метрів шириною пандусом. Це був єдиний прохід, через який можна було потрапити в місто з поля. Інший в'їзд розташовувався з боку Десни і вів у місто по краю дитинця.

З основного посаду, також на урвистий берег Десни (до п'ятого плато) прямувала вузька тропа. На цьому окремому останці, котрий як і дитинець виступав у заплаву Десни, розташовувався курганний некрополь, рештки якого і було досліджено у вигляді напівосипаних курганів. Адже це був не просто могильник, тут знаходилось і святилище, про що свідчать розкопані рештки ритуальних ям і спалень. На жаль, більша частина гори зруйнована Десною.

Хронологія цього родоплемінного центру в своїй основі має три головні етапи. Перший, власне сіверянський, починається приблизно в кінці VIII – на початку IX ст. В цей час ми зустрічаємо виключно ліпний посуд характерного роменського типу.

Досить рано, в IX ст. у сіверян з'являється гончарне коло. Про це свідчать житлові будівлі, в печах яких знайдено одночасно ліпний та ранньокруговий посуд.

У другій половині IX – на початку X ст. гончарне ремесло відокремлюється від іншого господарства. Кілька гончарних горнів досліджено на схилі головного посаду, що виходив у рів дитинця.

Наступний етап, розквіт міста, припадає на X – середину XI ст. У цей час вся територія міста забудована. Але вже у кінці XI – на початку XII ст. спостерігається загальний занепад міста, після чого життя в ньому триває лише на дитинці і незначній прилеглій смузі основного посаду. Ці події, скоріш за все, пов'язані із загальнодержавними політичними кінця XI ст., а саме – Любецьким з'їздом 1097 р. Як відомо, згідно з ним Новгород-Сіверський «де юре» і «де факто» стає стольним містом і столицею Сіверщини.

Враховуючи ці обставини, сам за себе напрошується висновок, що до цього головним і найстарішим містом регіону був саме Радичів. Цьому сприяло і його більш вигідне географічне становище. На користь цього свідчить і площа міста в сіверянські часи, котра була набагато більша, ніж у Новгороді-Сіверському.

Еволюція самого Новгорода-Сіверського має також кілька стадій розвитку. Він, як і Радичів, бере свій початок від родоплемінного центру сіверян. Але на кінець X ст., коли експансія Києва має багатосягаючі плани, значення цього населеного пункту, який розташовувався практично на кордоні, було набагато більшим, ніж Радичева. Окрім цього, не останню роль тут відігравала і відома політика центральної влади – «змістити акценти». Тобто, зробити ставку не на головну родоплемінну верхівку, а на другорядну, наділяючи її верховними повноваженнями.

Проте, якщо Новгород-Сіверський з родоплемінного центру перетворюється лише на фортецю, Радичів ще певний час залишається головним містом Сіверщини. Подальший розвиток цих двох центрів виявився не на користь останнього. Новгород-Сіверський вже в XI ст. являв собою досить потужну фортецю, котра складалась з дитинця, який займав високий мис правого берега р. Десни і мав площу близько 2 га, а також окольного міста.

Судячи з подій 1078–1079 рр. («Повчання Володимира Мономаха»), що містяться в Лаврентіївському літописі під 1096 р., коли власне вперше і згадується Новгород-Сіверський, його окольний град в цей час вже повністю оформлюється і має площу близько 30 га.

У 60-ті роки XX ст. укріплення окольного міста досліджувались І. І. Єдомахою. Вони складалися з рову та валу. Рів мав глибину 4,5–5,0 м та ширину 11 м у верхній частині.

У XII ст. площа міста неухильно зростає і за межами окольного граду з'являється відкритий посад, включаючи Заруччя і частину Покрівщини, що охоплювали територію понад 30 га. У підніжжя Замку і окольного міста, уздовж Ручая, котрий впадав у Десну, знаходився поділ. Новгород-Сіверський неодноразово згадується у писемних джерелах, головним чином у зв'язку з військовими подіями. Завдяки ним відомо, що з міста виводили кілька воріт, зокрема Чернігівські, Курські та Острожні. Ми знаходимо їх на сторінках літопису під 1146 р.

Окрім Радичева та Новгорода-Сіверського, в Середньому Подесенні існувала ціла група й інших сіверянських центрів, котрі також перетворюються в давньоруські міста і потім згадуються в літописах. Серед них Путивль, Дебрянськ, Вщиж, Стародуб, Трубчевськ, Сосниця та ін. Але всі вони були значно меншими і відігравали другорядну роль у соціально-економічному і політичному житті як власне сіверян, так і всієї давньоруської держави.

Проте нас головним чином цікавить південно-західний напрямок. У 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. О. В. Сухобоков висловив думку, що сіверянська культура доходила до літописного Остерського Городця. Однак переважна більшість дослідників дотримується точки зору, згідно з якою південно-західним етнічним кордоном сіверян є р. Снов. Так чи інакше, за останні 20–30 років археологічною наукою отримано багато нових матеріалів, які дають можливість по-новому подивитись на південно-західні кордони літописних сіверян.

Соціально-економічний розвиток східнослов'янського суспільства і швидкий розвиток товарно-грошових відносин штовхав сіверянську знать на такі кроки, які були не характерними для міжплемінного звичаєвого права. Прибережна смуга правого берега р. Снов була, скоріш за все, ще незаселеною. На лівому ж березі вже існувало декілька сіверянських поселень. Тому незабаром на правому березі виникає літописний Сновськ, навколо якого уздовж р. Снов формується відповідна етнічна округа. Виник Сновськ безпосередньо на високому корінному правому березі р. Снов (нині селище Седнів Чернігівського району Чернігівської області). Комплекс пам'яток складається з двох городищ, кількох селищ, курганних груп, а також ґрунтових некрополів. Його безперечно можна вважати одним з найбільших міських центрів всієї сіверянської землі. Яскраво виражені ознаки роменської культури виявлені не тільки в ур. Орішня та Коронний Замок, де розташовувались городища з посадами, але й на природних пагорбах, що оточують ур. Коронний Замок із заходу і північного заходу.

У давньоруські часи площа міста зростає і сягає понад 30 га. У підніжжя ур. Коронний Замок остаточно оформлюється поділ, котрий і сьогодні має характерні назви районів – Корозамка, Кожевники, Пекурі. Широкомасштабні розкопки останніх років підтвердили плавне переростання роменської культури в загальноруську. Житлова забудова в південно-східній частині посаду вже в X ст. має порядово-вуличну планіграфію. Цікаво, що серед знахідок суто місцевого давньоруського походження, котрі безумовно переважають у загальній масі артефактів, зустрічаються й імпортні, зокрема фіно-угорського кола.

Численні дружинні поховання малюють Сновськ як значний дружинний центр. Він перший приймав на себе удар ворога, захищаючи підступи до Чернігова з півночі. Не випадково саме біля Сновська 1068 р. Святослав Ярославич приймає бій з переважаючими в кілька разів силами половців і здобуває блискучу перемогу: «…И удариша копья, и одоле Святослав въ 3-х тысяч, а половць 12 тысяч. И тако друзи бьени быша. И потонуша в Снови, а князя их яша руками..и възратишася с победою в свои град (Черниговъ)…» [Полное, 1989, с.73].

Проте сіверянська знать розуміє, що подальший розвиток регіону неможливий без виходу на головні водні артерії. Окрім цього, в умовах постійного просування полян на північний схід необхідне було створення потужних центрів у географічно вигідних умовах, які б реально могли протистояти полянській експансії. Так виникає осередок сіверян, що являв собою крайню західну точку – Любеч. Цей сіверянський центр контролював значну ділянку головної водної артерії Східної Європи, одночасно маючи можливість виходу на

міжнародні ринки, як у північно-західному, так і південно-східному напрямках. Вперше Любеч згадується в літописі під 882 р. у зв'язку із взяттям його Олегом. Потім він неодноразово фігурує на сторінках писемних джерел. Деякі події, які бачили його стіни, стали доленосними для Київської держави.

Комплекс археологічних пам'яток Любеча розташований на пагорбах лівого корінного берега Дніпра, що простяглися з південного заходу на північний схід. У центрі цієї череди у гирлі р. Гончарівки розташовувався дитинець стародавнього міста – Замок (100×30 м). На її правому березі на північний схід від нього височить городище «Лисиця», яке напевне виконувало роль форпосту на підступах до міста. На південь і захід від Замку знаходився окольний град, котрий був оточений валом (висотою до 12 м) та глибоким ровом. Центральний в'їзд до нього розташований з південно-західної сторони. До Замку по глибокій западині прямувала дорога, що розділяла окольне місто на дві частини – прибережну і внутрішню. За валами знаходився великий посад, який також мав свою лінію оборони у вигляді валу та рову. Західніше виникає Воскресенський монастир, печера Антонія і урочище Кораблище. На південний схід від другої частини окольного граду є урочище Гончари, пов'язане з наявністю тут гончарної глини. У підніжжя Замку та посадів розкинувся поділ.

Таку розвинуту структуру Любеч мав вже в XI–XII ст. Проте на ранніх стадіях свого розвитку, в роменські часи, його топографія була дещо простішою. Сіверянське поселення, хоча і значних розмірів, займало Замок, а також плата прибережної частини окольного міста і посаду (територія сучасного стадіону) у напрямку з північного сходу на південний захід. Б. О. Рибаковим роменський посуд виявлений і в урочищі Пристанище. Судячи з усього, тут мешкало одне з найпотужніших сіверянських племен.

Як показали розкопки, перші укріплення в Любечі з'являються ще в сіверянські часи. 882 р., це ще сіверянський період, коли Любеч було взято Олегом: «… Оттуда поиде внизъ, и пришедъ взя Любечъ, и посади мужъ свой» [Повість, 1990, с. 32–33].

Отже, без сумніву, Любеч – перший сіверянський родоплемінний центр, що опинився у складі Київської держави, яка тільки народжувалась.

Але найбільшим об'єднанням сіверян у південно-західній частині сіверянського ареалу був Чернігів. Скоріш за все, він опиняється у сфері державних інтересів Києва одразу після Любеча. Не випадково, вже в 907 р. Чернігів посідає друге місце після Києва на п'єдесталі молодої держави: «…и потом даяти уклады на Русские городы: первое на Кіевъ, таже и на Черниговъ… по темь бо городомъ седяху князья подъ Олегомъ суще…» [Повість, 1990, с. 44–45].

Можна вважати, що Чернігів являється одним з найбільш досліджених міст Київської Русі. На сьогоднішній день тут загалом археологічно відкрито понад 50 тис. м².

Враховуючи той факт, що роменський посуд знайдено в різних частинах стародавнього Чернігова, уявляється, що тут мешкало досить численне плем'я. Воно займало правий берег Стрижня, як у напрямку південний схід – північний захід, так і в напрямку північний схід – південний захід. Основу складало поселення, яке знаходилось у північно-східній частині дитинця. Роменський посуд знайдено також на Єлецькій горі. Сіверянські духовні святині займали високі пагорби, що простирались від дитинця до Болдиної гори. Центральне святилище розташовувалось у районі, де потім було побудовано Спаський собор. Інше – на Єлецькій горі. Неподалік від Болдиної гори існувало капище Перуна. В епоху нової ідеології на цих місцях побудували православні храми.

У другій половині IX – на початку X ст. у Чернігові спостерігається значна концентрація населення. Це дає можливість побудувати нові укріплення. Спочатку більш потужні оборонні споруди виникають на дитинці, а невдовзі і в окольному місті. Площа останнього становить близько 40 га.

Оборонна система Чернігова складалася з валів і глибоких ровів. Особливої уваги заслуговують дерев'яні конструкції. То були стіни, в основі яких лежали кліті-городні, котрі заповнювали землею. В стінах системно чергувались башти, які частково висувалися уперед по відношенню до стін. Такий інженерний розрахунок дозволяв вести

обстріл не тільки «в лобову», але й по флангах. У кінці IX – на початку X ст. в Чернігові починає заселятись поділ. Спочатку це було невелике поселення у підніжжя дитинця з півдня. Поступово поділ розростається і займає майже всю територію Лісковиці.

Більш значним за розмірами було «Передгороддя», що згадується в літописі під 1152 р., коли Юрій Долгорукий штурмував місто: «…половець ехаша к городу биться и отъемше острог зажгоша передгородье все…» [Полное, 1989, с. 125]. Тут жебрацькі квартали співіснували з великими феодальними господарствами. Але в передгородді жила найбільша кількість ремісників. Саме в межах цього району можна було зустріти навіть цілі ремісничі квартали. У місті працювали майстри, котрі створювали найрізноманітнішу продукцію, яка репрезентує всі сторони матеріальної культури великого середньовічного міста.

У 60-х – 70-х рр. XI ст., при Святославі Ярославичі, в місті з'являються монастирі – печерний Богородицький (пізніше Троїцько-Іллінський) і Єлецький.

Житлова забудова Чернігова спирається на більш давні місцеві традиції. Протягом всього домонгольського часу тут переважає земляночний та напівземляночний тип житла. Звичайно, існували й наземні будинки, особливо в XII – першій половині XIII ст. Але найбільш розповсюдженим був тип споруд, котрі мали глибокий підліт і стовпову конструкцію. Дослідження чернігівських некрополів дозволяє не тільки простежити еволюцію поховального обряду одного з найбільших східнослов'янських міст Київської Русі, але й розглянути цілу низку питань, що давно цікавлять істориків.

Окрім даних матеріальної культури, про які ми вже казали і які безперечно свідчать на користь сіверянського походження міста, у поховальному обряді ранніх курганів чернігівських некрополів повністю відсутні поховання, характерні для правобережної території – тобто поховання у підкурганних ямах.

На особливу увагу заслуговують останні аналізи антропологічних матеріалів із чернігівського дитинця, проведені Ю. Долженком. Згідно з ними, приблизно 70% поховань ґрунтового некрополя дитинця останньої чверті XI – середини XII ст. належать місцевому сіверянському населенню і лише близько 30% відносяться до правобережного антропологічного типу. Підкреслимо – йдеться про останню чверть XI – першу половину XII ст., коли місцеве населення було щонайменш протягом півтораста років асимільоване вихідцями з правобережної території.

Врешті решт, згадаємо протистояння Ярослава Мудрого і Мстислава Володимировича, що у 1024 р. виливається у Велику Лиственську битву. Як відомо, в авангарді війська Мстислава були сіверяни: «…Кто сему рад; се лежит северянин, а се варяг…» [Полное, 1989, с. 64].

Таким чином, південно-західна група сіверянських племен концентрується у трьох основних центрах: Сновську, Любечі та Чернігові.

Але, якщо Сновськ сформувався в прикордонній смузі, де етнічна округа вже встигла сформуватись, то останні – Любеч і Чернігів – опинились у повній етнокультурній ізоляції. Така унікальна ситуація пояснюється двома основними причинами. По-перше, обидва міста опинились у контактній зоні з іншим потужним східнослов'янським угрупуванням. По-друге, і Любеч, і Чернігів першими серед сіверянських центрів потрапили у сферу впливу молодої Київської держави. Оскільки це відбувається в останній чверті IX ст., тут не було часу для формування відповідної етнокультурної інфраструктури.

До речі, це пояснює значний урбаністичний вибух в Чернігові наприкінці IX ст., з одного боку, і наявність змішаного східнослов'янського населення, згідно з антропологічними даними, а також нового, немісцевого поховального обряду, з іншого.

Подальший розвиток південно-західного регіону сіверян відбувається вже на загальноруській основі, що знаходить яскраве відображення, перш за все в їх матеріальній культурі.

Повість врем'яних літ. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
Полное собрание русских летописей. Т. XXXVIII: Радзивиловская летопись. – Л.: Наука, 1989. – 177 с.

М. В. Квітницький, В. Ю. Непомящих, А. В. Петраускас

Археологічні дослідження літописного Юр'єва

З метою забезпечення захисту південних кордонів Давньої Русі від нападу з боку кочовиків, княжою владою проводилось будівництво оборонних ліній. Їх основу складали городища-фортеці – «И нача ставити городы по Деснъ, и по Устрьи, и по Трубешеви, и по Сулъ, и по Стугнъ; и нача нарубати мужи лутши оть Словень, и от Кривич, и от Чюдий, и от В'ятич, и от сих насели и грады; бо рать оть Печеніг, и бъ воюяся с ними и одоляя имь.» [Ипатьевская, 2001, с. 83, ст. 988]**.** З цією ж метою проводилось залучення захопленого у полон населення для освоєння території «В лъто 6539. Ярославь и Мстислав собрата воя многы, и доста на ляхы, и заяста грады Червеньскыя поять, и повоеваста Лядьскую землю, и многы Ляхы приведоста, и раздълиста я; и посади Ярослав своя по **Рси**, и суть и до сего дни» [Ипатьевская, 2001, с. 105, ст. 15].

За часів княжіння Ярослава Мудрого будівництво оборонної лінії починається на Росі: «В лъто 6540. Ярослав поча ставити городы по **Рси**» [Ипатьевская, 2001, с. 105, ст. 15].

Археологічними дослідженнями пороської оборонної лінії протягом майже 100 років встановлено, що вона складалась із системи пов'язаних між собою городищ і Змійових валів. Деякі з укріплених центрів, які згадуються у літописі, співвідносяться з сучасними населеними пунктами [Іванченко, 1990, с. 134–141; 2005, с. 193–198; 2004, с. 111–117; Самоквасов, 1908; Пассек, 1949, с. 209–222; Довженок, 1955, с. 51–54; Кучера, 1980/34; Толочко, 1980].

Центральне місце у системі оборони Пороської лінії відводилось літописному місту Юр'єву, який небезпідставно багатьма дослідниками ототожнювався із сучасним містом Біла Церква. Пошуки археологічного еквівалента літописного міста мають багаторічну історію [Богданов, 1952, с. 133–134]. Важливим етапом археологічного вивчення залишків літописного міста стали широкомасштабні археологічні дослідження 1978, 1980–1983 рр. на території Замкової гори експедицією ІА НАНУ під керівництвом Р. С. Орлова. У результаті було досліджено площу понад 1000 м^2, виявлено велику кількість залишків житлових, побутових і ремісничих споруд. Вивчено залишки давньоруського могильника та розкопано кам'яні фундаменти триапсидної церкви. Отримані дані дозволили аргументовано локалізувати рештки стародавнього міста на території Замкової гори у м. Б. Церква [Орлов, 1986, с. 1–14].

У 2011 р. експедицією ІА НАН України проведено дослідження на площі в 500 м^2 в межах Замкової Гори у м. Біла Церква. Розкопки були зумовлені планованим комплексом робіт з музеєфікації фундаментів і архітектурного відтворення храму часів Київської Русі, дослідженому в 1980-х рр. експедицією під керівництвом Р. С. Орлова.

За результатами робіт 2011 р. зроблено низку важливих відкриттів і виявлено різночасові об'єкти (господарчі та житлові споруди, господарчі ями, поховання), які пов'язані з життям на Замковій Горі від давньоруського часу до сьогодення. Одним із відкриттів можна вважати залишки оборонної стіни давньоруського міста, виявлені у 2001 р., які дозволяють остаточно локалізувати розташування стародавнього міста на території Замкової гори у м. Б. Церква.

Роботи проводилися в межах північно-західної частини площадки бастіону 1664 р. двома розкопами. Культурні нашарування простежувалися не завжди чітко.

Майданчик Замкової Гори був зрізаний потрійним перепланування̆м і пошкоджений щільними рядами військових німецьких поховань 194–43 рр. Такі особливості території пам'ятки зумовили те, що у північно-східній частині ділянки досліджень культурний шар було неможливо розчленувати на окремі горизонти, а історичні етапи існування міста фіксувалися лише на рівні плям заповнень давніх об'єктів, впущених у материк, і за розташуванням датуючих знахідок.

У південно-західній частині ситуація була дещо інша. Верхні культурні горизонти XIX та середини – другої половини XVIII ст. були відсутні, а попередні етапи існування міста фіксувалися не лише на рівні плям заповнень давніх об'єктів, а й стратиграфічно.

При дослідженнях були виявлені фундаменти ресторану 1960-х рр., які пошкодили культурний шар на глибину до 2,5 м на площі близько 30 м^2. Крім цього, значної шкоди культурним нашаруванням і об'єктам завдали могили німецького військового госпіталю 1941–43 рр. Загалом було виявлено понад 40 могил і розрізнені залишки кістяків із зруйнованих у повоєнний час ще близько 4–6 могил.

Найбільш ранні знахідки, виявлені під час досліджень 2011 р., відносяться до доби початку раннього залізного віку і представлені фрагментами ліпних посудин, двома бронзовими і одним залізним виробами. Основні культурні горизонти, об'єкти та знахідки представлені періодом Київської Русі, XVI–XVIII і XIX–XX ст. Вивчені в межах розкопу об'єкти та знахідки дозволяють простежити такі основні етапи життя на дослідженій території: 1) початок – перша половина XI ст.; 2) початок – перша половина XII ст.; 3) перша половина – 40-ві рр. XIII ст.; 4) середина – друга половина XVI ст.; 5) середина – друга половина XVII ст.; 6) рубіж XVII–XVIII – перші десятиліття XVIII ст.; 7) XIX ст.; 8) 40-ві рр. XX ст.

Зупинимося більш детально на об'єктах вивченої території, що найбільш повно характеризують історичні етапи розвитку міста.

Оборонні укріплення літописного Юр'єва, хоча і не збереглися зараз у вигляді валів, проте вже фіксувалися археологічно. Їх залишки вперше виявлено влітку 1957 р., зокрема, вал і рів глибиною близько 3 м [Брайчевский, 1961, с. 218–226]. Натомість, детальну інформацію про фортифікацію Юр'єва було отримано у результаті археологічних досліджень 2011 р. Вдалося прослідкувати динаміку захисних споруд, які були побудовані як у давньоруський час, так і у більш пізні історичні періоди.

Під час досліджень в розкопі № I, який розташовувався за 5 м від краю схилу городища, було виявлено залишки горілих дерево-земляних конструкцій. Вони знаходилися не на прямому відрізку краю городища, а на повороті оборонної лінії (рис. 1). Таким чином, виявлені городні давньоруського валу мали в плані трапеціє̆подібну форму. Внутрішня повздовжня стіна зрубу, що виходить до середини городища, дещо вужча за зовнішню подовжню стіну. Завдяки цьому вони були прилаштовані до особливості ландшафту краю площадки мису [Кучера, 1999, с. 62–63]. Проте, вони досліджені не повністю, тому що частково знаходились за межами розкопу № I. За схемою планування, це відокремлені один від одного зруби. Вони розташовувалися через проміжок завширшки 1,2–1,4 м, в який випущено кінці вінців. Зруби складалися із цілих колод діаметром 0,15–0,2 м, які утворювали нижній вінець. Зверху нього встановлено колоті навпіл колоди – плахи, прямокутні в перетині, шириною 0,2–0,25 м, що складалися «в обло». Виявлені городні знищено пожежею. Їх умовно позначено: а) північна і б) південна (рис. 2).

Північна завширшки від 3,5–3,6 до 2,6–3 м, довжиною – 4 м, у плані трапеціє̆подібної форми. Південна складається з повздовжньої зовнішньої стіни шириною 2,8 м, довжина – 3,6–4 м, у плані трапеціє̆видної форми. Рівень, на якому вдалося зафіксувати залишки верхніх вінців конструкції валу, становить 1,6 м від сучасної поверхні. Проте, у стратиграфії північно-західного борту розкопу № I ґрунтова засипка тіла валу фіксується на відмітці 1,5 м від сучасної поверхні. Вона збереглася на товщину 0,8 м, із включенням попелу і вугликів, а також фрагментів горілої колоди на відмітці 2,1–2,15 м від сучасної поверхні. Очевидно, це залишки спалених наземних дерев'яних конструкцій, які були продовженням городень. Крім горілих залишків дерев'яних

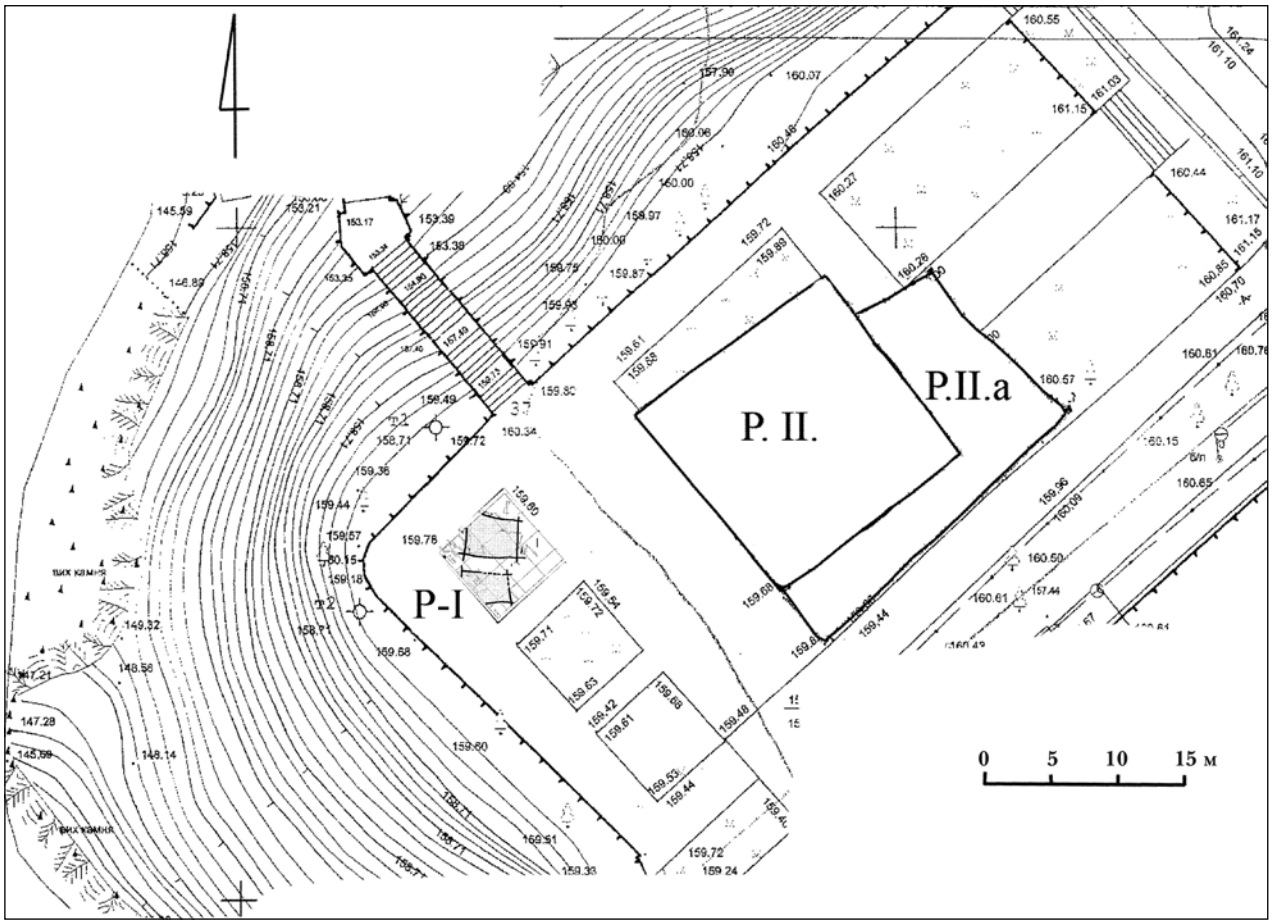

Рис. 1. Загальний план досліджених ділянок Замкової гори у м. Біла Церква у 2011 р. (розкопи I, II, IIA). Розкоп I – виявлені городні давньоруського валу

укріплень, було виявлено фрагмент жорна і керамічного посуду середини XII – першої половини XIII ст. На глибині 2,3 м від сучасної поверхні зафіксовано забутовані ґрунтом згорілі зруби. Крім верхньої межі валу нам вдалося встановити глибину залягання його підошви. Вона зафіксована на відмітці 3,3–3,5 м від сучасної поверхні. Судячи із стратиграфії культурних нашарувань, перш ніж будувати вал у давньоруський час, територія краю площадки городища була підготовлена для встановлення дубових зрубів. Зокрема, спостерігається падіння давнього горизонту у бік схилу гори та долини р. Рось. У результаті його було підрізано в такий спосіб, що утворилася сходинка вистою від 0,2 до 0,6 м, на якій і було розташовано дерев'яний зруб. Заввишки він 1,2 м, всередину його було засипано ґрунт – плямистий суглинок жовто-коричневого кольору, додатково змішаний з болотним або річковим мулом, внаслідок чого заповнення городень мало яскраво виражену плямисту структуру з плямами чорного і сталево-сірого кольору. З цих плям походили знахідки спресованих водоростей, крилець жучків, стулки річкових молюсків, риб'яча луска. За рахунок такого інженерного рішення, заповнення городень досягало максимально можливої щільності та міцності. Таким чином, об'єм забутовки ґрунтом північної городні приблизно може становити 16,8 м^3, а південної – від 12 до 13,44 м^3.

Зазначимо, що засипка міжкліть відрізнялася від забутовки городень, вона представлена стерильним щільно втрамбованим плямистим суглинком жовто-коричневого кольору.

Досліджені зруби представляють не всю конструкцію укріплень в цілому, а лише їх внутрішній ряд. Адже у напрямку до краю площадки городища, через проміжок розмірами 1,3 м від зовнішньої повздовжньої стіни північної городні, виявлено залишки дерев'яних конструкцій зовнішнього ряду валу. Фрагменти горілих дубових плах і сліди ямок від зітлілих стовпчиків цієї конструкції зафіксовано на глибині 2,6–2,9 м від

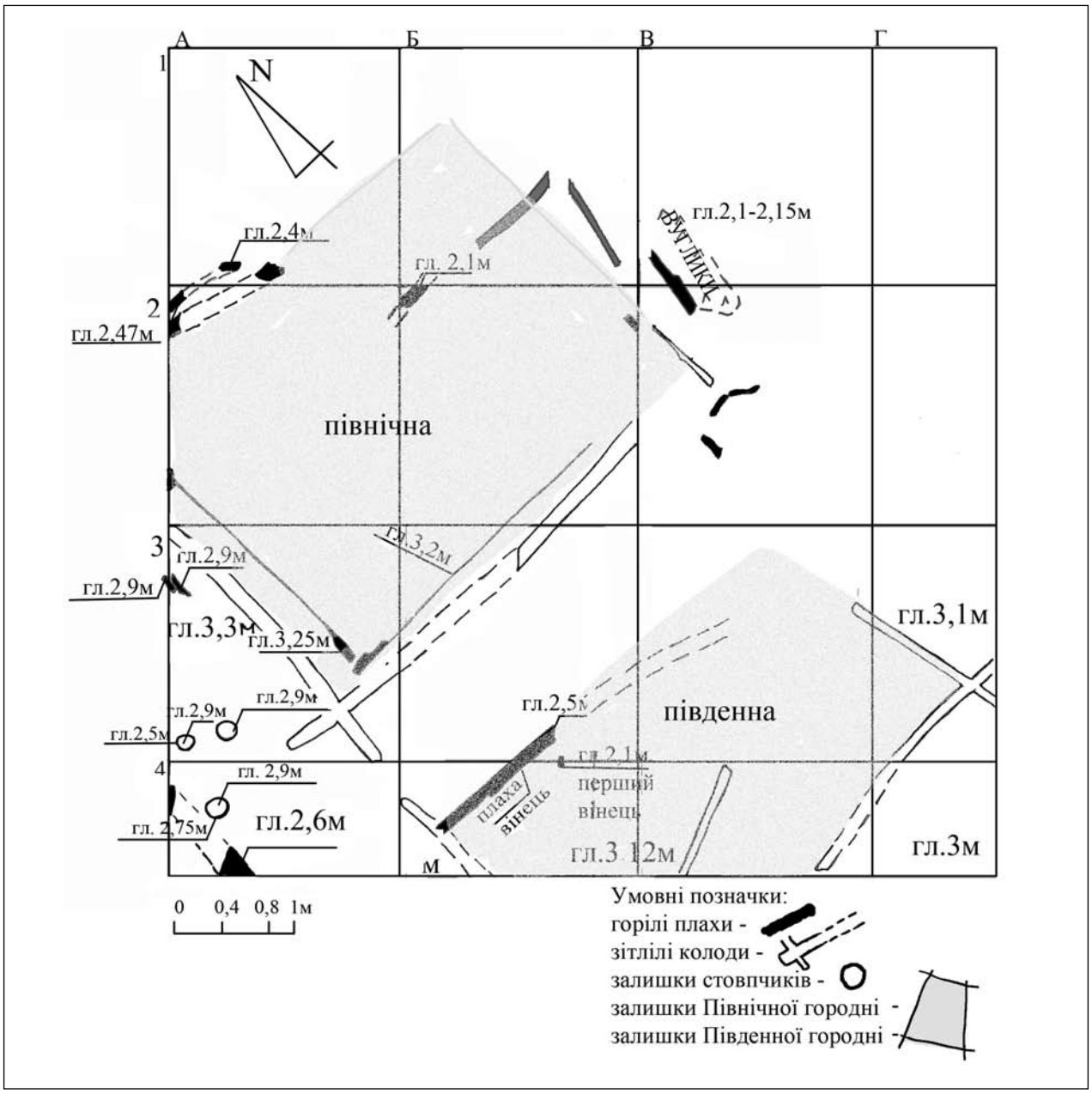

Рис. 2. Розкоп І. Залишки виявлених городень давньоруського оборонного валу літописного Юр'єва

сучасної поверхні. Проте, простежити повністю розміри та конструктивні особливості цієї зовнішньої частини валу не вдалося, тому що вони залишились за межами розкопу. Зважаючи, що відстань від краю схилу до бровки розкопу № І близько 5 м, довжина досліджених городень становить 4 м, то приблизна ширина давньоруського валу в місці його вигину, ймовірно, становить 9 м. Про його висоту говорити складно, тому що на місці зведених оборонних укріплень літописного Юр'єва, у пізніші історичні періоди відбувалося перепланування городища, зводились потужні стіні бастіону, тому відтворити первинний вид давньоруських захисних стін наразі неможливо, це тема для окремого дослідження.

Зафіксовано також деякі особливості процесу будівництва оборонного валу. Зокрема, у південно-східній і північно-західній бровках простежено сліди від вогнищ. Очевидно, ними користувалися під час зведення зрубів, але пряме їх призначення нам не відомо. У процесі забутовки городень ґрунтом їх було засипано. Аналогії таким знахідкам відомі з розкопок оборонних конструкцій в'їзду Білгорода Київського. Знайдено залишки вогнища округлої в плані форми – 1,2 м діаметром, завтовшки 0,2 м,

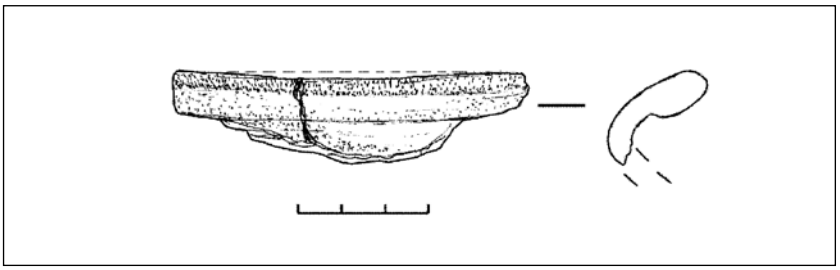

Рис. 3. Кераміка з заповнення валу.

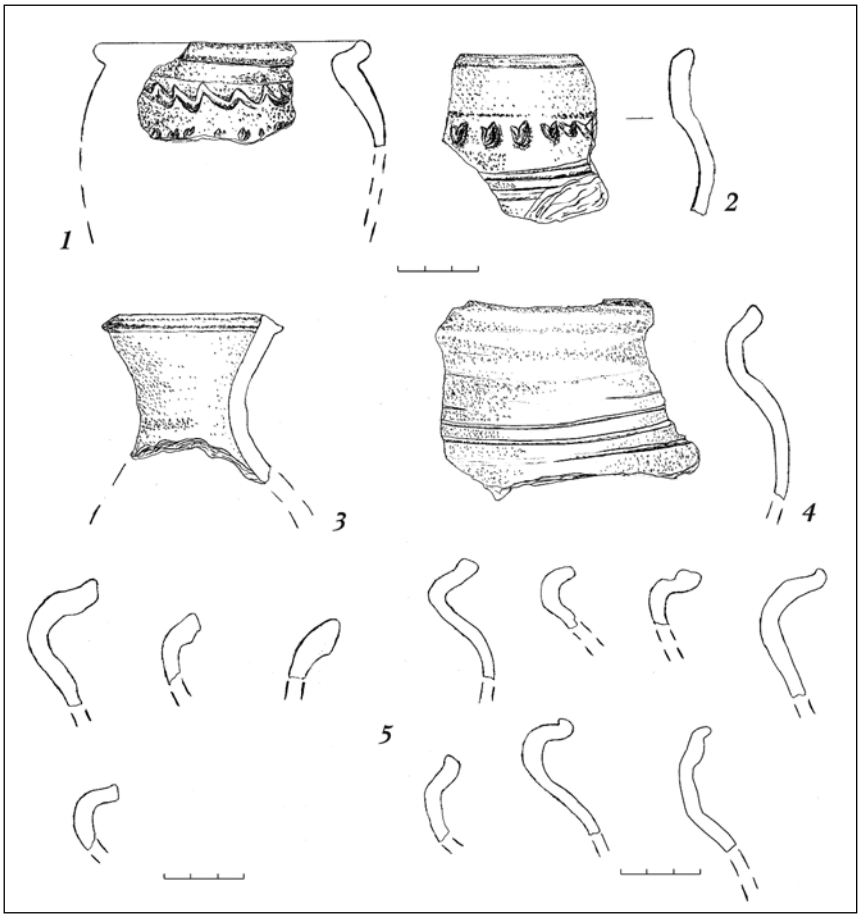

Рис. 4. Кераміка

представлені шаром підзолистої глини із включенням вугликів. У заповненні було знайдено фрагменти гончарного посуду, серед яких вінця горщиків кінця X – першої чверті XI ст. [Непомящих, 2009, с. 23]. Зафіксовані лінзи в городнях валу літописного Юр'єва мали дещо інші розміри: у квадраті А/2 на поверхні початку засипки городні виявлено лінзу вогнища шириною 55 см, рівень фіксації 3,2 м від сучасної поверхні, потужність лінзи 5 см. У засипці тіла валу на рівні 2,5 м простежено лінзу вогнища розміром 40 см, товщиною 10 см. У лінзі та поруч виявлені кістки тварин, риби, уламки стінок гончарної посудини. Ще одна лінза вогнища простежена на глибині 2,55 м від сучасної поверхні, ширина приблизно 40–50 см, товщина близько 2–3 см. Поруч виявлено вінце гончарної посудини та залізне калачевидне кресало першої полвини XI ст. (рис. 3).

Під час дослідження тіла валу Юр'єва також зафіксовано залишки «тліну» білого кольору. Він розповсюджувався на площі, яку займали городні та міжкліття, у інших

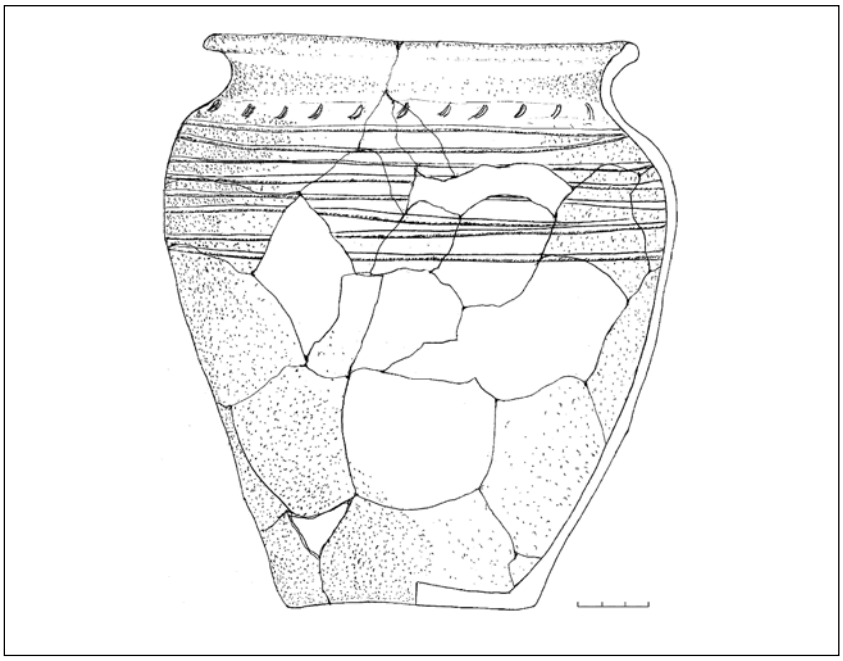

Рис. 5. Кераміка. Об'єкт №25

частинах розкопу його зафіксовано не було. На нашу думку, це залишки обмазки глиною (вапном?) дерев'яних конструкцій укріплень. Відзначимо, що такі саме сліди тонких білуватих вапняних прошарків були зафіксовані в заповненні городень Білгорода Київського. На городищі літописного Снепорода і Сампсонієвого Острова, в місцях осипання зовнішніх схилів валів, мали включення і компактні лінзи, які складалися з чисельної кількості вапнякових лусочок, завтовшки до півсантиметра [Моргунов, 2009, с. 68–69]. На думку Ю. Ю. Моргунова, залишки такої побілки дерев'яних конструкцій оборонних укріплень відігравали роль своєрідного захисту зрубів від стріл із вогнем, підгнивання, псування деревини шкідливими мурашками. Проте, інший бік такого зручного засобу мав свої мінуси – він легко піддавався атмосферним впливам, зокрема дощу. Таким чином, шар побілки змивався, залишаючи по собі сліди на ґрунті [Моргунов, 2009, с. 68–69]. Не слід також відкидати інший варіант пояснення зафіксованого явища – за відсутності на сьогодні результатів мінералогічних аналізів складу речовини-побілки, вона може бути ототожнена із ґрунтовими солями, які виповнили порожнини в ґрунті після того, як деревина городень зітліла.

Виявлений речовий матеріал, під час дослідження засипки городень і міжкліть дозволяє датувати період зведення оборонних укріплень дитинця Юр'єва першою половиною XI ст.

На дослідженій площі, крім давньоруських укріплень, було зафіксовано залишки валу західного бастіону 1664 р. фортеці Білоцерківського гарнізону. Архітектурно-будівельні елементи та конструкції фортифікаційних укріплень подібного типу залишаються малодослідженими. Комплекс знахідок датований XVII ст., зокрема, у засипці залишків насипу бастіону на глибині 1,25 м виявлено свинцеву печатку-пломбу зі слідами перебування у вогні (рис. 13). Виявлений археологічний матеріал підтверджує військове призначення об'єкту, а численні дані письмових джерел свідчать про важливе значення Білоцерківського бастіону в другій половині XVII – середині XVIII ст. Щодо конструктивних особливостей захисних споруд цього часу, то висвітлення даного питання потребує окремого дослідження.

Особливий інтерес становить споруда першої половини XII ст., пов'язана з відновленням життя в Юр'єві на початку XII ст. (рис. 11). Пляма котловану житлової споруди (об'єкт № 25) зафіксована на рівні 2,05 м від сучасної поверхні. Орієнтована по лінії північ – північний-схід – південь – південний-захід. Розмір 4,2 × 4,5 м, дно на глибині 3,55–3,6 м від сучасної поверхні. Стінки прямовисні з плавним переходом у дно.

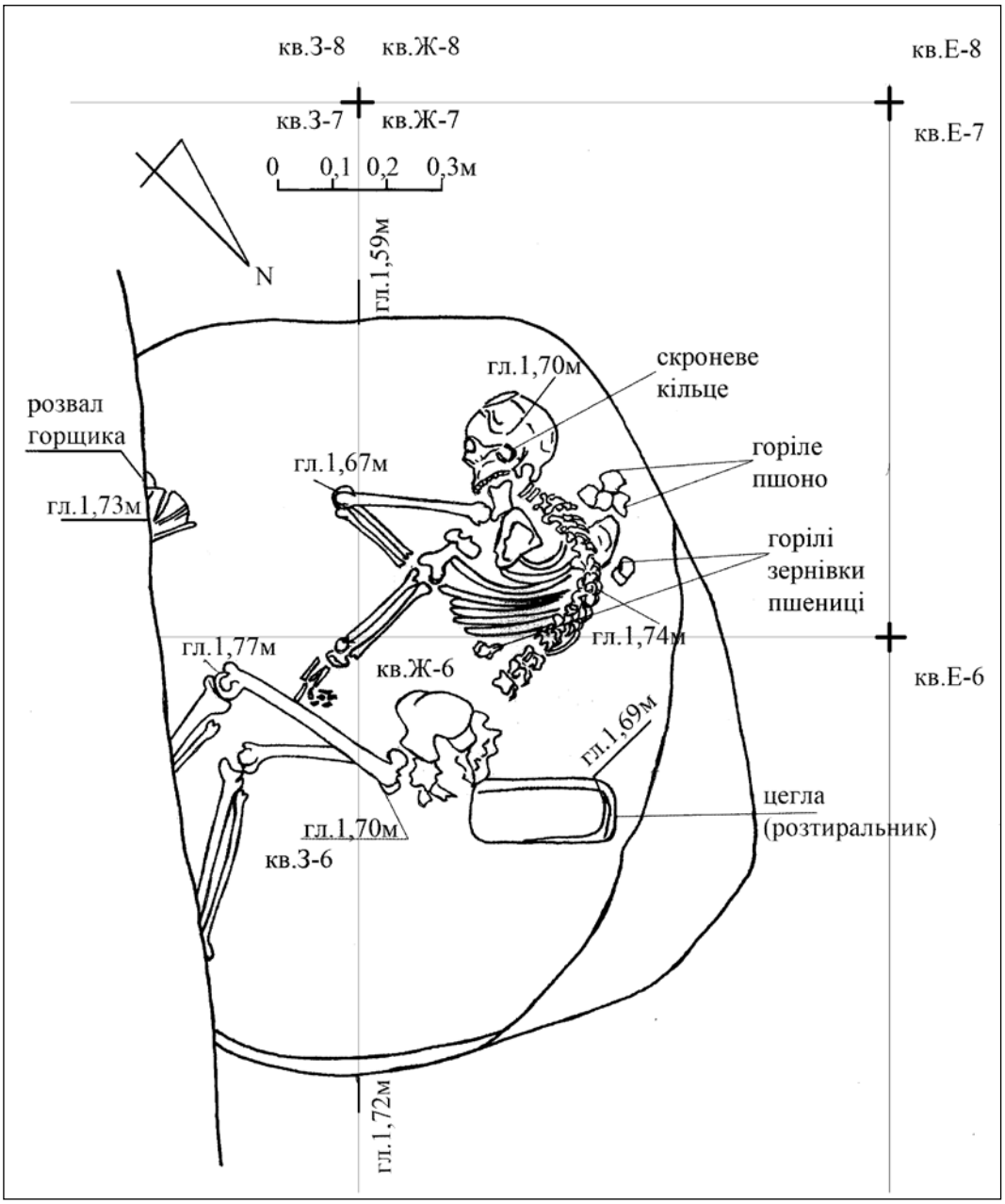

Рис. 6. Об'єкт №23 та виявлений у ньому кістяк людини

У східній і північно-східній частині, в лесовій товщі, вирізані сходинки шириною 25–30 см, довжиною близько 90 см. Простежено одну останню нижню та частину передостанньої – інші зрізані котлованом споруди середини XVII ст. – початку XVIII ст. (об'єкт № 22). По середині котловану розташовані залишки великої купольної печі, напівкруглої в плані форми, розміром близько 2 × 2 м. Піч устям повернута до ймовірного входу, зробленого у північно-східній стінці. Стіни печі частково зруйновані, зведені з лесовидного суглинку і значної кількості гранітних каменів, викладених півколом (?), купол не зберігся, стінки збереглися на висоту 80 см (в одному місці 90 см). У стінках виявлені гранітні камені зі слідами вапнякового розчину. Основу стін печі складають вісім великих каменів (п'ять з залишками вапнякового розчину) розміром від 30 × 40 × 27 до 25 × 17 × 31 см, розташовані півколом діаметром 1,8 м. На висоті 0,7–0,8 м пояс з 26 гранітних каменів (частина з залишками вапнякового розчину), розмірами від 18 × 17 × 13 до 25 × 34 × 27 см. На восьми каменях з південно-східного боку простежено сліди кіптяви. Купол і стінки завалилися до середини споруди. Залишки масиву змішаного лесовидного суглинку та каменів від

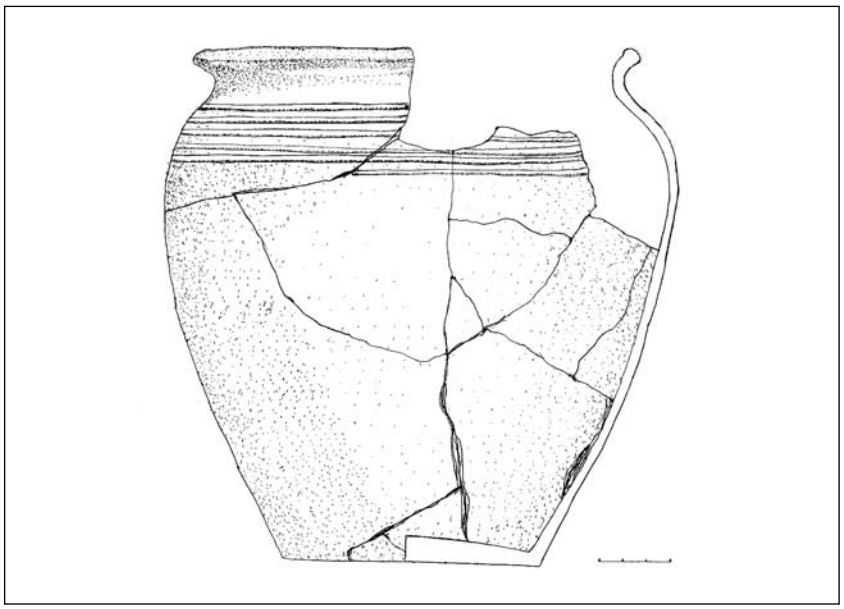

Рис. 7. Кераміка. Об'єкт №23

споруди зафіксовані на рівні 2,55 м від сучасної поверхні. Под печі без слідів підмазки, розташований на рівні полу (рівень 3,45 м) – фактично є частиною полу. Поверхня слабо випалена, горбкувата, загладжена. При вибиранні заповнення печі у верхньому горизонті на глибині 1,2–0,9 м у масиві завалу куполу виявлено велику кількість плінфи кінця XI – початку XII ст. На бортиках стінок печі знайдені уламки полив'яних плиток з поливою жовтого і зеленого кольору.

По кутах споруди виявлені стовпові ямки діаметром 30–40 см. Дно споруди зафіксоване на глибині 4 м від сучасної поверхні. В південній – південно-західній стінці простежено вирізану в материковому суглинку сходинку-лавку висотою 60 см, шириною 30–35 см. Посередині до лавки примикає сходинка висотою 20 см, шириною 40 см, край цієї сходинки плавно переходить у дно і примикає до задньої стінки печі. Навпроти входу, посередині, до сходинки примикає стовпова яма діаметром 15 см.

Верхня частина заповнення об'єкту золиста з включенням лінзи органіки (перегною?) потужністю 60–65 см. Нижня частина до дна – складається зі світло-сірого суглинку з перемішаним жовтувато-зеленуватим суглинком.

З заповнення походять уламки гончарних посудин рубежу XI–XII ст. та першої половини XII ст., нижня частина невеликої амфори та уламки середньої частини великої ранньої грушовидної (?) амфори, шиферне пряслице, залізні гвіздки, уламок людського зуба, фрагмент персня, бронзового хрестика, дрібних уламків жорен, кістки тварин і риб (рис. 4, 5). З поду печі походить бронзовий витий перстень з незамкнутими кінцями (рис. 14). У глинобитній стінці печі знайдено підковоподібну бронзову прикрасу з масивними грибовидними шляпками, можливо скіфського часу.

Серед кераміки привертає увагу фрагмент посудини, очевидно виготовлений представником Пороської групи кочовиків (рис. 4/1). На відміну від типових зразків давньоруського гончарного посуду цей зразок виготовлений досить грубо, на повільному гончарному колі. Тут відсутня шийка, поверхня прикрашена рядом подвійних наколів і зигзагоподібною хвилястою лінією. Технологічний та орнаментальний прийоми виготовлення і форма цієї посудини мають аналогії з Яблунівського могильника, у кераміці городища Саркела – Білої вежі та двох посудинок з житлової споруди XII ст. поселення Кощіївка на Фастівщині. Також досить нетрадиційне для давньоруських житлобудівних традицій розташування печі – по середині котловану споруди. Остання деталь розташування теплотехнічних споруд характерна для представників кочових народів, котрі були асимільовані давньоруським суспільством.

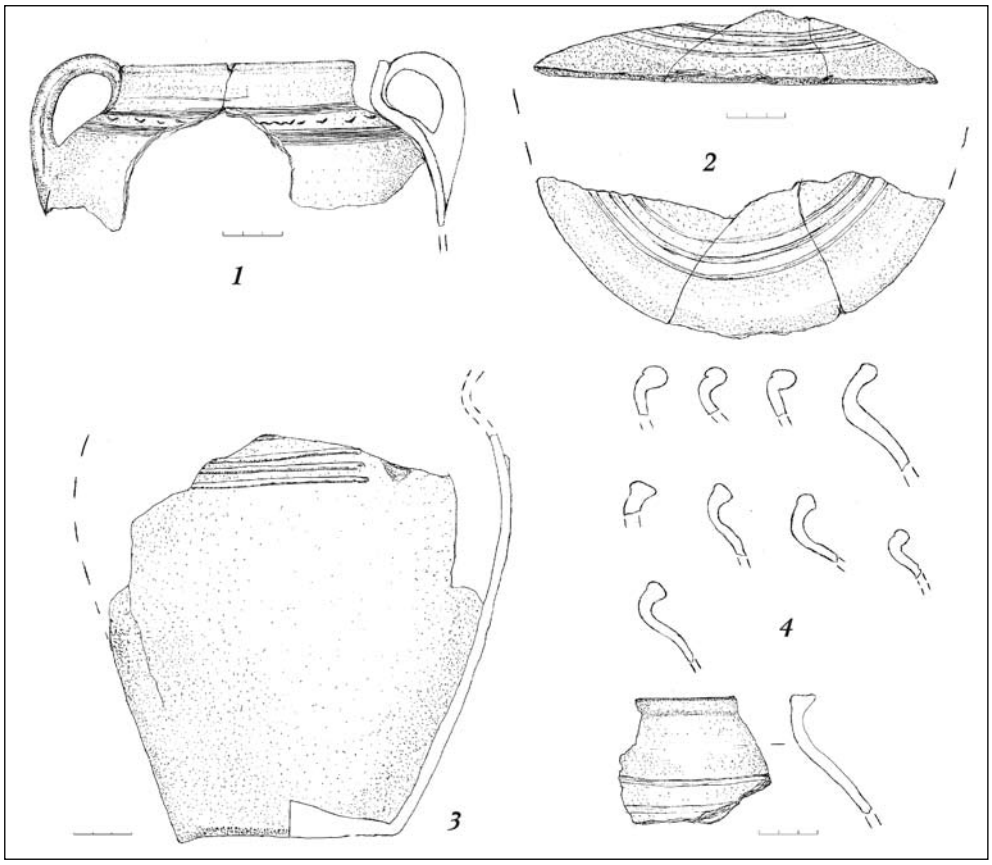

Рис. 8. Кераміка. Об'єкт №23

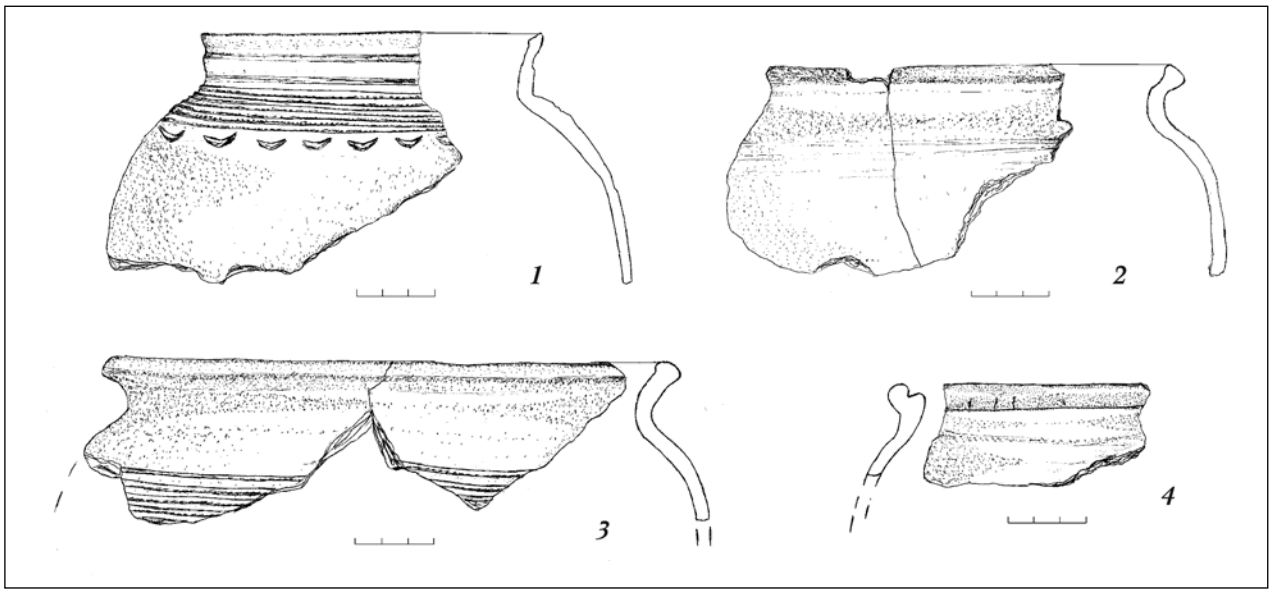

Рис. 9. Кераміка. Об'єкт №29а

Найбільш цікаві знахідки уламків плінфи, гранітних моренних валунів зі слідами вапнякового розчину та полив'яних керамічних плиток, що були використані в конструкції печі. Вказаний матеріал, разом з загальною хронологією інших знахідок з заповнення, вказує на існування кам'яної культової споруди, очевидно розташованої десь поруч. Вся колекція виявленої плінфи, за визначенням Д. Йолшина[1], відноситься

1. Висловлюємо щиру вдячність Денису Йолшину за допомогу в атрибуції матеріалів і наукову консультацію.

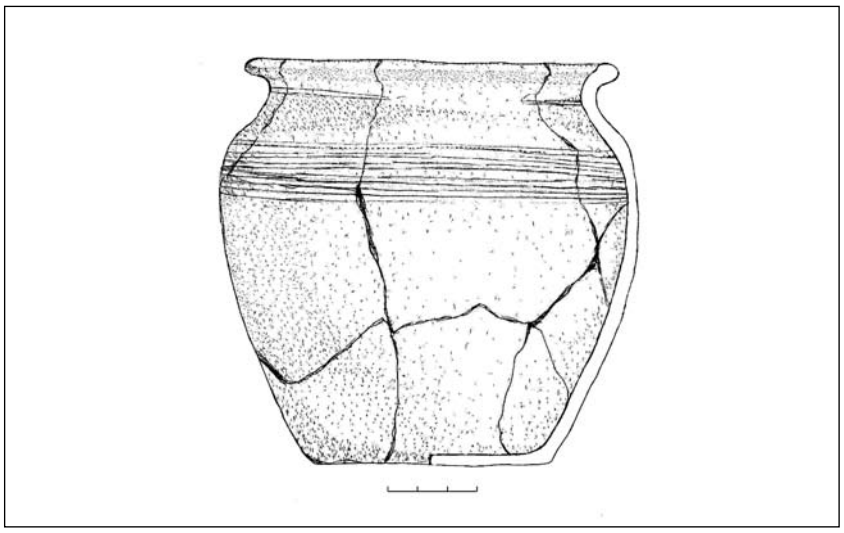

Рис. 10. Кераміка. Об'єкт №29а

до кінця XI ст. Останнє, разом з наявними гранітними валунами у вапняковому розчині дозволяє припускати присутність кам'яної споруди, очевидно збудованої наприкінці XI ст. і припинення її функціонування на момент будівництва дослідженої житлової споруди.

Таким чином, досліджене житло відображає процес заселення літописного Юр'єва на початку XII ст., у тому числі кочовим етнічним компонентом.

Етап захоплення міста монгольськими військами 1239/40 рр. добре ілюструють окремі індивідуальні знахідки в культурному шарі та об'єкти зі слідами великої пожежі.

Залишки виробництва крупи та борошна виявлені у наземній споруді каркасно-стовпової конструкції (об'єкт № 23). Об'єкт зафіксований на рівні 1,7 м від сучасної поверхні. Складався з трьох ям. Об'єкт 23а – яма овальної форми з вуглистим заповненням. Орієнтована по лінії північний-схід – південний-захід, розмір 1,4 × 0,9 м. Під час вибирання заповнення виявлено скелет людини, велику кількість деревних вугликів, печину, обгорілі до стану кальцинації кістки тварин, розвал і уламки гончарних посудин першої половини XIII ст.

Скелет молодої жінки (25–35 р.), ріст (за проміром стегнової кістки) близько 1,62–1,68 м, лежав на правому боці в напівскорченому стані, черепом у напрямку заходу (рис. 6). Хребет зігнутий, череп з нижньою щелепою щільно притискується до грудей, права рука зігнута в лікті під гострим кутом, кисть заходить під лівий бік в область живота. Ліва рука випростана у напрямку колін, кисть випрямлена, кінчики пальців зігнуті. Ноги зігнуті в колінах під прямим кутом, підтягнуті до живота. Хребет у районі тазу порушений. До тазу прилягає цеглина, так звана пальчатка (або литовка) розміром 25,5 × 11,5 × 6 см. Цеглина дуже затерта, грані стерті. У районі живота і спини знайдені спечені грудочки пшениці та проса. У районі лівої скроні виявлене скроневе кільце або сережка з бронзового дроту діаметром близько 2,5 см, діаметр дроту в перетині близько 1,5 мм. Кільце сильно окислене, розпалося на частини. У районі тазу знайдено лезо ножа, котре також було в дуже окисленому стані розпалося на дрібні крихти. Лезо просте, простежена довжина 11,5 см, ширина близько 1 см. У бровці, напроти рівня черепу, на дні ями виявлено розвал горщика першої половини XIII ст. (рис. 7).

Під час зняття кістяка та розвалу посудини на правій скроні черепа зафіксовані сліди зеленого окислу від ще одного кільця-сережки, котре не збереглося, та необгорілі зернівки проса. Права скроня вм'ята сильним ударом, на скроні та зводі простежуються сліди великої гематоми. Під час зняття розвалу горщика виявлено обгорілі зернівки пшениці чи ячменю (?).

Об'єкт № 23б – частина ями розміром 1,1 × 0,95 м. Заповнення чорноземне сірого кольору, практично без знахідок, стінки прямі з різким переходом у дно. Дно виявлене на глибині 1,9 м. Північно-східна частина ями зрізана могилою 1941–43 рр.

Об'єкт № 23в – яма округлої форми діаметром 1,46 м, стінки прямі з різким переходом у дно (рис. 12). Дно увігнуте посередині, зафіксоване на глибині 1,86 м, вздовж стін по краям – 1,82 м. Заповнення чорноземне, золисте з включенням значної кількості деревних вугликів. Посередині виявлені два ротаційних жорнових камені та уламок ще одного, який використовувався як зернотерка. По краях ями, півколом, лежали вісім гранітних каменів, шість рваних (бут) і два згладжених. Перетин каменів коливався в межах 18–32 см. З заповнення походять розвали гончарних посудин (рис. 8), кістки великої рогатої худоби, уламки затертої так званої цегли пальчатки шириною 11,5 см. Окремі фрагменти кераміки з заповнення цієї ями з'єднуються з керамікою ями 23а. Верхня частина ями та частини самої споруди знищена більш пізніми перепланування ми XIX–XX ст.

Цікавим виявився факт використання цегли у якості розтиральника для зерна і пристосування уламку жорна як зернотерки. Брускова цегла пальчатка в об'єкті 1239/40 р. ще раз підтверджує початок використання такого типу будівельного матеріалу в першій половині XIII ст.

У північно-східній частині досліджуваної площі зафіксовано серію зернових ям, з яких взято велику кількість обгорілого зерна.

Об'єкт № 29 складався з двох різночасових ям, з яких одна була зерновою ямою, законсервованою в 1239/40 рр., а друга – господарча XVIII ст., яка була впущена у зернову.

Пляма заповнення ями давньоруського часу овальної форми розміром 1,8 × 2,8 м, зафіксована на рівні 1,4 м. Витягнута по лінії схід – захід. Стінки плавно опуклі, з плавним переходом до дна. У перетині грушевидної форми. Дно повністю знищене ямою пізнішого часу. На глибині 2,3–2,4 м стінки плавно заокруглені (очевидно переходили в дно, котре не збереглося). На похилих заокругленнях зафіксовано потужний прошарок спресованої обгорілої змішаної суміші соломи та сіна товщиною 7–8 см і обгорілі зернівки пшениці. При вибиранні заповнення – змішаний світло-сірий з жовтим суглинок, знайдено уламки печини, великі фрагменти та розвал гончарного горщика середини XIII ст. (рис. 9, 10).

Пляма заповнення ями першої половини XVIII ст. овальної форми розміром 1 × 1,7 м, зафіксована на рівні 1,4 м. Впущена в зернову яму давньоруського часу. Орієнтована по лінії північний-схід – південний-захід. Південно-західна стінка вирізана підбоєм. З заповнення – фрагменти глиняного посуду, скла, кістки тварин, мідна монета кінця XVII – початку XVIII ст. Дно зафіксоване на глибині 2,6 м.

Об'єкт № 30 представляє спарену зернову яму. Пляма заповнення зафіксована на глибині 1,4 м.

Перша яма розміром 1,1 × 0,9 м витягнута по лінії північ – південь, стінки похилі зі звуженням до дна, дно рівне, виявлене на глибині 1,8 м. При вибиранні заповнення виявлена кераміка середини XIII ст.

Друга яма розташована поруч, більшою половиною входила у бровку. Підовальної в плані форми. Стінки слабо опуклі, у профілі яма грушевидної форми. Дно виявлене на глибині 2,7 м. При вибиранні заповнення, до глибини 2 м від сучасної поверхні, виявлені печина (в тому числі бортики жаровні), уламки плінфи, розвали посудин середини XIII ст. Від 2 до 2,5 м заповнення складалося з чорнозему з великим включенням печини та горілої деревини. На рівні від 2,5 до 2,7 м – шар обгорілого зерна. На дні – підстилка з напівзотлілого і наполовину обвугленого шару соломи товщиною 5–7 см.

Також на дні виявлено пластинчатий бронзовий браслет з незамкнутими кінцями, звернутими в трубочки. Лицьова поверхня браслету прикрашена гравійованим орнаментом.

Пов'язаними з подіями 1239/40 рр. виявилися знахідки цілого енколпіону, фрагменту оплавленої стулки енколпіону і фрагменту рубленої та оплавленої іконки давньоруського часу. Всі вироби датуються кінцем XII – першою половиною XIII ст. та містять

сліди дії вогню і високих температур (рис. 15).

З періодом XVI ст. пов'язана господарська споруда, виявлена в розкопі II (об'єкт 6). Споруда зафіксована на рівні 1,3–1,4 м, повністю оконтурена на глибині 1,6–1,7 м. Пляма заповнення видовжено-підпрямокутної форми по лінії схід-північний-схід – захід-південний-захід, розмір близько 4,3 × 3,15 м. Північно-західна частина об'єкту зіпсована фундаментом ресторану Рось і фундаментними опорами пам'ятника Ярославу Мудрому. Північно-східна частина об'єкту дещо менша за розміром ніж протилежна, має складну будову дна та сходинку-вхід.

Досить цікавими виявилися споруди, пов'язані з періодом будівництва фортечного бастіону 1664 р. і перебуванням гарнізону московської залоги 1709–1711 рр.

Господарча і житлова споруда XVII–XVIII ст. (об'єкт № 16), прямокутної форми, орієнтована по лінії північний-захід – південний схід, зафіксована на глибині 1,2–1,3 м, повністю оконтурена на глибині 1,95 м від сучасної поверхні. Розміри: довжина – 2,9 м × 4 м (ширина), дно на глибині 2,85 м. Стінки прямі з різким переходом до дна. Вздовж північно-західної та північно-східної простежено залишки дубових колотих плах, шириною 6–7, 11–12 см. Плахи розташовані на відстані 16–20 см від стінок котловану. Південно-східна стінка об'єкту частково (на ширину 10–15 см) прорізана розкопом 1983 р. Р. С. Орлова. Довжина перерізу 2,3 м.

Під час дослідження заповнення об'єкту було простежено складну стратиграфію пов'язану з різними етапами функціонування вказаного об'єкту.

На глибині 1,3–1,59 м зафіксовано основу кам'яної та цегляної кладки стін опалювального пристрою, а також роздавлені коробчасті кахлі з рослинним орнаментом. Частина стінок печі була складена з гранітного буту різного розміру: 0,25 × 0,3 × 0,15; 0,4 × 0,35 × 0,27 і 0,2 × 0,17 × 0,19 м. Частина кладки стінки з цегли червоно-коричневого кольору, розміром 0,16 × 0,28 × 0,055 м – містить сліди вапнякового розчину, який, проте, не використовувався при складанні стін печі. Стіни складені на глиняному розчині світло-коричневого кольору (лесовидний суглинок з добавкою піску та частини ще якоїсь більш жирної глини). Серед кладки знайдено монету – солід Іоанна Казимира. Подова частина печі на 20 см перерізана могилою, південно-західна стінка (гранітна кладка) перемішана ще однією німецькою могилою. На границі початку устя опалювального пристрою розташований зріз борту розкопу 1983 р. Р. С. Орлова. З подової частини (дно німецької могили) походить знахідка четвертої частини двобічної іконки давньоруського часу, котра містить сліди розрубування та оплавлення з кипінням металу під дією високої температури.

На глибині 2,08–2,3 м, нижче горизонту основи печі, було виявлено неповний скелет коня (рис. 16). У північному куті окремо лежав таз і куприк без хвостових хребців, зі слідами розрубування. Інша частина туші лежала черепом до тазу (мордою строго на північ) на спині у вивернутому стані, максимально вигнуто півколом. Кістки ніг були відсутні. В правій суглобовій кишені тазу був залишок відрубаного суглобу кінцівки.

З об'єкту походить велика кількість фрагментів кераміки та скла XVII–XVIII ст., уламки кахель, кістки тварин, монети Іоанна Казимира (соліди-боратинки), вироби з заліза і кольорових металів. У придонному заповненні фіксуються залишки внутрішньої дерев'яної обшивки у вигляді колотих дубових плах.

Вказаний об'єкт був створений у середині – другій половині XVII ст. як будівля господарчого призначення. На рубежі XVII–XVIII ст., очевидно в зимово-весняний період, у заповнення потрапили великі частини туші коня, котрі вживалися у їжу. Припускаємо, найбільш вірогідний період – березень-квітень 1711 р. – час обстрілу московської залоги Білоцерківського замку військами татар і козаків Пилипа Орлика. Після цього, нижня частина об'єкту була засипана ґрунтом, вирівняна і перебудована під житлову споруду з опалювальним пристроєм. Споруда вірогідно проіснувала до рубежу 20-х – 30-х рр. XVIII ст.

Частина господарчої (?) споруди XVII–XVIII ст. (об'єкт № 22) зафіксована на рівні 1,7 м. Частину об'єкту досліджено розкопом № 4 1983 р. Р. С. Орлова.

Об'єкт має складну стратиграфію, умови утворення якої ідентичні стратиграфії об'єкту № 16.

Біля західної-північно-західної стінки, на межі з розкопом 1983 р. Р. С. Орлова, виявлено цілий скелет молодого коня. Глибина фіксації 2,2–2,4 м від сучасної поверхні. Скелет лежав на спині, черевною частиною до верху. Кістки кінцівок піджаті до тулуба. Орієнтований по лінії південний-захід – північний-схід, черепом на південний-захід.

Відомо, що в другій частині цього ж об'єкту Р. С. Орловим у 1983 р. також був досліджений скелет коня без черепа і частини кінцівок, котрий теж лежав на спині, черевом до верху.

Південно-східним кутом об'єкт № 22 перерізає об'єкт № 25 – давньоруського часу.

З заповнення походить велика кількість кісток тварин і гончарної кераміки, 10 монет Іоанна Казимира – боратинки, бронзовий хрестик.

Очевидно, що об'єкт № 22, як і об'єкт № 16, був створений в 60 – 70-ті рр. XVII ст. під час будівництва бастіону. Залишки нерозібраних і неприбраних кістяків коней свідчать, що їх власники терміново залишили цю територію. Виявлені супроводжуючі матеріали (кераміка, монети) і стратиграфічні спостереження дозволяють датувати шар з кістяками коней початком XVIII ст. Поява туш коней може бути пов'язана з історичними подіями 1711 р., а саме – зимово-весняним походом Пилипа Орлика та татар в Україну в 1711 р. Війська татар і козаків обстріляли Білоцерківський замок з гармат, але не змогли захопити. Коні, очевидно, належали гарнізону і загинули під час обстрілу, а туші були вкинуті, як запас їжі, в підкліті господарчих споруд. Подальші політичні події 1711 р. викликали негайний відхід московських залог з території Правобережної частини України навесні 1711 р., що, очевидно, пояснює залишення цілих і недорозібраних туш коней у підклітях споруд.

Отже, дослідження 2011 р. дозволили розглянути та суттєво доповнити картину розвитку Юр'єва – Білої Церкви за часів Київської Русі та пізнього середньовіччя. Досліджена частина фортифікаційних споруд має велике значення при вивченні історії фортифікації України та містить значний потенціал у якості туристичних об'єктів.

Богданов О. І. Нові дані про давньоруське місто Біла Церква / О. І. Богданов // Археологія. – 1952. – № 6. – С. 133–134.

Брайчевский М. Ю. Новые археологические материалы по истории Белой Церкви / М. Ю. Брайчевський, П. А. Трохимец // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 218–226.

Довженок В. Й. Городища и селища на Роси и Рассаве / В. Й. Довженок // КСИА. – К., 1955. – Вып. 5. – С. 51–54.

Ипатьевская летопись. – Рязань: Александрия, 2001. – 674 с. – (Русские летописи. Т. 11).

Іванченко Л. І. Про локалізацію літописного Юр'єва / Л. І. Іванченко, Р. С. Орлов // Археологія. – №53. – 1986. – С. 1–14.

Іванченко Л. І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі / Л. І. Іванченко // Археологія. – № 3. – 1990. – С. 134–141.

Іванченко Л. І. Пороська оборонна лінія південної Русі / Л. І. Іванченко // Нариси з воєнної історії давньої України. – К., 2005. – С. 193–198.

Іванченко Л. І. Городище в с. Буки – форпост давньоруського кордону західного Поросся / Л. І. Іванченко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 111–117.

Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции Змиевы валы в 1980 году. / М. П. Кучера // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1980/34.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К., 1999.

Моргунов Ю. Ю. Дерево-земляные укрепления Южной Руси X – XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – М., 2009.

Непомящих В. Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. по вул. Поштова, 2 у 2009 р. / В. Ю. Непомящих // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2009/52.

Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. / Т. С. Пассек // Археологічні пам'ятки. – 1949. – Т. 1. – С. 209–222.

Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К., 1980. – 224 с.

А. В. Кирпичников

О структуре общества периода создания русского государства (к постановке проблемы)

Мощный взлет Руси в VIII–X вв. во многом был обязан свободной человеческой деятельности.

Замечено, что огромные могильные холмы – сопки высотой до 10–15 м у Старой Ладоги при раскопках обнаруживали очень скромные заупокойные приношения (бусы, бронзовые украшения, ножи, обломки сосудов, все нередко поврежденное огнем), что свидетельствует, по мысли Е. А. Мельниковой, о довольно низком уровне социальной дифференциации. При этом знаковая величина насыпей допускает предположение о выделении знати [Мельникова, 2011, с. 57]. Полагаю, что небогатый состав вещей из сопок скорее указывает на имущественную уравненность первых поколений горожан Ладоги. О том же говорит устройство и находки раскопанных ладожских домов – пятистенок IX–X вв. с более или менее единообразным набором бытовых и иных изделий (стеклянные бусы, изделия из кости, бронзы, железа, свинца с оловом, камня, обломки керамики и т. д.). В Ладоге не встречено следов типичных для Новгорода боярских усадеб. Вместо этого зафиксирована уличная порядковая структура расположения домов. Их населяли самодостаточные ремесленники и торговцы, имущественно, если так можно выразиться, среднего класса.

Результаты раскопок в Старой Ладоге [Кирпичников, 2012] и современные исследования ранней истории Руси подталкивают к новым подходам относительно состояния исторических процессов, происходящих в славянской Восточной Европе, особенно в ее северной части, в период раннего средневековья [Мельникова, 2011, с. 15; Носов, 2002, с. 5]. Принятые научные стереотипы требуют определенного пересмотра. Накапливается все больше фактов, свидетельствующих о том, что первоначальному древнерусскому государственному устройству не были присущи явления, свойственные более позднему времени, такие как феодальная земельная собственность и выраженное имущественное расслоение общества. Такого рода общество, своеобразное вечевое народоправство, называют стратифицированным. Оно, если подходить схематично, включало военно-торговую элиту, свободных горожан, наконец, сельских общинников. Общие вопросы решались на вечевых сходах. Рабство играло в хозяйстве второстепенную роль. Ограничение власти князей и дружины, что было характерно для северной Руси, предусматривалось общественными соглашениями. Первое известное соглашение-ряд принял Рюрик, приглашенный во власть в 862 г. славяно-финской конфедерацией племен.

Об имущественной умеренности первых князей правящей элиты выразительно поведано в Новгородской летописи младшего извода: *«Вас молю, стадо христово, с любовью преклоните уши ваши разумно: како быша древнии князи и мужи их, и како отбараху и Русския земле и иныя страны придаху под ся; теи бо князи не збираху многа имения, ни творимых вир, ни продаж въскладаху люди, но же будеши правая вира, а ту возмя, даяше дружине на оружие. Они бо не складаху на своя женъı златъıх обручей, но хожаху женъı их в сребряных и расплодили были землю Руськую»* [Новгородская первая летопись, 1950].

То был особый период в жизни ставшего самостоятельным населения городов и сел тогдашней Руси. Можно сказать, что первоначальное государство основывалось

на относительной свободе населения, вольной предприимчивости, открытой человеческой инициативе, этнической уживаемости и социальном мире. Этим объясняется взлет экономики, быстрое освоение новой техники, стремительное развитие городов, ремесла, торговли, транспортных средств. На просторах Восточной Европы во многом мирным путем образовывалось этнически и культурно интегрированное сообщество племени и народов, объединенных единым политическим руководством и небывалыми по размаху дальними связями. В этом сообществе лидировала и набирала силу Русь. Здесь следует учесть сложность общеевропейских процессов и взаимовлияние разнородного населения, находившегося на разных уровнях своего развития, касается ли это странствующих викингов, земледельцев славян, охотников финнов, придворных дружинников, городских жителей, вооруженных купцов. Конечно, нельзя преувеличивать «бесконфликтное» «вольнолюбивое» устройство новообразованного государства. Не сразу ушли в прошлое племенные обычаи и влияние родовой аристократии. Но сквозь эти «старины» мощно пробивались новые порядки, разрушавшие местную замкнутость и «звериный образ жизни». Случались усмирительные походы, принуждения, грабительские дани, пришедшее к власти политическое руководство встречало сопротивление племенных старейшин. Но, как бы то ни было, на карте Восточной Европы в середине IX века утвердилось новое государство – Киевская Русь, которому суждено было исторически непрерывное существование.

Кирпичников А. Н. Старая Ладога – Первая столица Руси / Кирпичников А. Н., Сарабьянов В. Д. – СПб., 2012.

Мельникова Е. А. Скандинавы в процессах образования древнерусского государства / Е. А. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М., 2011.

Мельникова Е. А. Типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (постановка проблемы) / Е. А. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М., 2011.

Носов Е. Н. Происхождение первых городов Северной Руси. Постановка проблемы: история и археология / Е. Н. Носов // Исторические записки. – 2002. – № 5. – С. 5–42.

Новгородская первая летопись младшего и старшего извода. – М. –Л., 1950.

В. П. Коваленко

Микола Святоша – перший князь-інок на Русі

Постать чернігівського князя Святослава Давидовича, більше відомого як Микола Святоша, завжди привертала увагу. Він був єдиним, хто добровільно поміняв князівський стіл на чернечий клобук: *«остави княженіе, честь и славу и власть и вся та ни въ что же вменив, и пришед в Печерьскый манастырь, и бысть мних»* [Абрамович, 1931, с. 113].

Домонастирський період його життя, на жаль, практично не висвітлений у письмових джерелах. Окремі епізоди й досі викликають дискусії серед фахівців. Він був сином чернігівського князя Давида Святославича і Феодосії, котра, згідно з М. Дімніком, походила з Візантії [Dimnik, 1994, p. 252; 2007, c. 224]. Більшість істориків, аналізуючи повідомлення літопису про Любецький з'їзд і розподіл вотчини Святослава Ярославича між його нащадками, вважали Давида другим (після Гліба, князя новгородського, вбитого 30 травня 1078 р.) його сином [Татищев, 1995, с. 314–315; Погодин, 1872, с. 385; Соловьев, 1988, с. 389; Грушевський, 1992, с. 318; Baumgarten, 1928, n. 3–4; Пресняков, 1993, с. 105; Рапов, 1977, с. 98–101; Войтович, 1990, с. 46 та ін.].

Письмові джерела не повідомляють про рік народження Святослава Давидовича. Можна припускати, що це сталося десь близько 1080 р. Судячи з того, що у літописах він згадується набагато раніше за своїх братів (Всеволода, Ростислава, Володимира та Ізяслава) [Рапов, 1977, с. 104–105], а також беручи до уваги шанобливе ставлення останніх до нього, є підстави вважати, що саме Святослав був старшим сином Давида. За тогочасною традицією, князь мав щонайменше два імені: мирське він отримував при народженні, а при хрещенні, – християнське. Однак про обидва імені майбутнього святого історики й досі не дійшли згоди. Частина вважає, що Святоша є зменшувальним від Святослав (на честь діда – засновника чернігівської династії Святослава Ярославича), і це ім'я, вживане в дитинстві, закріпилося за ним на все життя [Бухарев, 1900, с. 585–586]; інші – що це самостійне ім'я, котре означало «*младший из двух тезок в ветви рода, маленькое подобие деда*», яке, до того ж, «*замечательным образом "подошло" к избранному им монашескому пути*» [Dimnik, 2007, c. 225], а треті і взагалі вважають його прізвиськом, що з'явилося вже після постригу [Литвина, 2006, с. 441; Чугаєва, 2010, с. 42–54].

Остання версія спростовується знахідкою вислої печатки в околицях Чернігова, опублікованою Ф. О. Андрощуком. Вона являє собою круглий свинцевий диск діаметром 21 мм, товщиною 7 мм і вагою 18,4 г. На обох її сторонах помітні відбитки матриць діаметром 13–15 мм. На одному боці печатки вміщено зображення князівського знака, один з відрогів якого оформлений у вигляді хреста. На іншому – вписаний у коло кириличний напис під титлом у чотири рядки, що добре зберігся.

Святошина печатка є рідкісним зразком моливдовула, на якому князівське ім'я відбите з певним варіантом князівського знака-тамги. Ця незвичайна печатка, поза всякими сумнівами, належала Святославу Давидовичу і може датуватися кінцем XI – початком XII ст.

На думку Ф. О. Андрощука, з ім'ям Святоші можна зв'язувати ще три печатки, які він вважає відтиснутими однією парою матриць. Одна з них походить з с. Чемерин Ківерцівського р-ну Волинської обл.; друга – з Брусилова Житомирської обл., місце знахідки третьої не встановлено. На одному боці цих печаток збереглося погрудне зображення святого з німбом.

Автор публікації вважає: «на основании топографии двух из трех указанных печатей можно предположительно отнести их к концу XI в., т. е. ко времени союза Святослава со Святополком Изяславичем против Володаря и Василька», а «судя по сохранившимся колончатым надписям на этих печатях, сопровождающих изображение святого, христианское имя князя было Никула. Это имя встречается также на одной из двух групп печатей Святослава Ярославича, выполненных в совершенно другом дизайне» [Андрощук, 2010, с. 132, табл. 1, *1*], що незаперечно доводить: і у слов'янському, і у християнському ім'янословах Святоша був названий на честь свого знаменитого діда Святослава-Миколая Ярославича.

Відтак, історія з його хрещальним іменем, здавалось би, в цілому розв'язана. Як відомо, одні дослідники стверджують, що Святослав при хрещенні отримав ім'я Панкратій [Картины, 1911, с. 23; Донской, 1991, с. 50; Войтович, 2006, с. 375], інші ж зазначають: «что Николаем Святослав Давыдович был назван в крещении», а плутанина виникла «по вине М. М. Карамзина [Карамзин, 1991, прим. 211], который неверно отождествил упоминаемого в «Хожении игумена Даниила» Панкратия Святославича. В действительности Панкратием был Ярослав Святославич, внук Ярослава Мудрого» [Литвина, 2006, с. 607]. Тезу М. М. Карамзіна підтримали П. М. Строєв, М. В. Толстой та О. О. Шахматов, які приписували князю і хрестильне ім'я Панкратій, і чернецьке Микола [Карамзин, 1844, с. 210; Толстой, 1887, с. 10, №–13; Шахматов, 1897].

Дійсно, у своєму «Хожении», що, на думку Г. Подскальськи, «может претендовать на такое же место в своем жанре, какое в летописании занимает «Повесть временных лет», а за образним висловом П. П. Толочка «кращим не лише в давньоруській, а й у європейській середньовічній літературі» [Подскальски, 1996, с. 321; Толочко, 1998, с. 317], Данило ігумен у переліку князів, яких він вніс до синодика лаври Святого Сави в Єрусалимі, згадує після Михайла-Святополка і Василя-Володимира, Давида і Михайла-Олега також Панкратія-Ярослава Святославича, а не Панкратія-Святослава Давидовича [Житье, 1883, с. 134]. Проте, згідно з О. О. Шахматовим, Святослав Давидович ототожнюється з Панкратієм у збірнику Новгородської Софійської Бібліотеки XV ст. (№ 578, де подано особливу редакцію Патерика), у «*Поученіи святаго Панкратія о крещеніи обеда и питія, в первую неделю поста св. Апостолъ, списано Феодосиемъ худымъ мнихомъ*», а також у списку Патерика, наведеному І. І. Срезневським. Проте, ця теза й вимагає додаткової аргументації [Шахматов, 2003, с. 570; Буланина, 1987, с. 459–461]. Відтак, мусимо визнати, що питання про хрестильне ім'я Святоші залишається відкритим.

За В. М. Татіщевим, 1073 р., посівши після вигнання Ізяслава Ярославича київський престол, Святослав Ярославич посадив Давида у Новгороді, а Святополка Ізяславича перевів до Турова [Татищев, 1995, с. 92]. І хоча частина дослідників, враховуючи, що інформація про цю подію відсутня у переліку князів Новгорода, вміщеному в Новгородському І літописі молодшого ізводу під 989 р., висловлюють сумнів у її правдивості [Лихачев, 1950, с. 280; Рапов, 1977, с. 98], виключати її можливо й не слід. Оскільки зазначене повідомлення цілком кореспондується з інформацією Тверського, Єрмолінського, Львівського й деяких інших пізніх літописів [Полное, 1965, стб. 176; 1910, с. 25 та ін.]. За О. М. Раповим, наприкінці 1076 р. Давид поступається новгородським столом на користь свого старшого брата Гліба, а сам, вірогідно, переходить до Мурома, на північно-східну окраїну батьківської вотчини. У 1093 р., після смерті великого князя київського Всеволода Ярославича, Давид знову займає новгородський стіл, а через два роки в черговий раз втрачає його [Рапов, 1977, с. 98–99].

В. М. Татіщев стверджує, що після цього він захопив Смоленськ, вигнавши звідти сина Володимира Мономаха Ізяслава: «Владимир Мономах пожертвовал Смоленском в пользу Давыда, однако взамен Смоленской земли он получил Муромскую, куда посадил на княжение сына Изяслава» [Татищев, 1995, с. 104], та ще й Новгород, де сів його старший син Мстислав. І лише за рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р. Давид отримує батьківський Чернігів, від престолу якого великий князь київський

Святополк Ізяславич і переяславський князь Володимир Мономах усунули старшого зі Святославичів – Олега [Коваленко, 1997, с. 24–34].

Святослав Давидович уперше згадується на сторінках літопису під 1097 р. у зв'язку з міжусобицею, яка розгорілася в Західній Русі [Толочко, 2001, с. 81]. Волинський князь Давид Ігоревич, який вважав свій уділ замалим, обмовив племінника Василька Ростиславича перед Святополком. І, коли Василько після кількаденної затримки у Давида Святославича в Чернігові, прибув до Києва, великий князь наказав його схопити і видати Давиду Ігоревичу. За наказом останнього Василька осліпили та заточили у Володимирі. Давид Ігоревич, зазнавши поразки від Володимира Мономаха (якого підтримали Олег і Давид Святославичі), поступився Волинню на користь Святополка.

Саме після цього Святополк і передав, можливо як винагороду за підтримку, Давиду Святославичу Луцьк, де останній посадив свого старшого сина Святослава (Святошу).

Проте, існує й інша версія, яка базується на непевних даних В. М. Татіщева. Як відомо, Святоша був одружений з дочкою Святополка Анною. Сталося це приблизно 1096 р. (за М. Дімніком, близько 1100 р.) [Dimnik, 2007, с. 225]. Згідно з В. М. Татіщевим, цього року, після заключеного під Стародубом з Олегом Святославичем перемир'я (яке для останнього дорівнювало капітуляції), Святополк Ізяславич і Володимир Мономах *«уложили междо собою Чернигов дать Давиду Святославичу, Ольгу для его безпокойств – Муром, Ярославу и Святославу братиям – Северу и Тмутороканъ… Но сего Олегу до съезда не объявили»* [Татищев, 1995, с. 105]. Не виключено, що Давид був посвячений у ці наміри союзників, адже у згаданому Святославі можна вбачати його сина Святошу. Для скріплення цього рішення і могли Святополк і Давид укласти шлюб своїх дітей. А Святоша підтримував свого тестя у західних землях Русі, за що той і винагородив зятя, давши йому половину Волині з Луцьком.

Датування всіх зазначених подій у «Повісті минулих літ» 1097 р. здається помилковим: Василько Ростиславич прибув до Києва 4 листопада 1097 р. [Войтович, 2006, с. 357; Хойнацкий, 1872, с. 740–743], а подальший розвиток подій, до яких були залучені угри, ляхи і половці, тривав, судячи з літописної розповіді, досить довго, а не кілька днів чи навіть місяців. Відтак, мені більш вірним видається датування, наведене В. М. Татіщевим – 1098 р., коли, зазнавши поразки від Василька і Володаря Ростиславичів у битві на полі Рожні, *«Святополк ушед во Владимир и с ним два сына его, рожденные от наложницы, Мстиславец и Ярославец, да Ярослав Ярополчич, сыновец его, и Святоша, сын Давида Святославича, и оставшими войски его»* [Татищев, 1995, с. 110–119].

Наступного, 1099 р. (у «Повісті минулих літ» ці події продовжуються під 1097 р. [Полное, 1908, стлб. 247–248], що видається вже зовсім неймовірним) Давид Ігоревич замирився з Ростиславичами. Вони разом, закликавши на допомогу половців хана Боняка, розбили під Перемишлем приведене Ярославцем Святополчичем угорське військо короля Коломана. Далі Давид Ігоревич взяв у облогу Володимир, який обороняв Мстиславець Святополчич, котрий незабаром тут і загинув. Дізнавшись про це, Святополк послав свого воєводу Путяту з військом і запросив на допомогу князя Николу Святошу з Луцька. Останій, не зважаючи на хресне цілування Давиду Ігоревичу про невтручання у цю війну, об'єднався з Путятою та захопив Володимир. Залишивши там Василя, намісника Святополка, сам повернувся до Луцька. Проте незабаром Давид разом з ханом Боняком взяв у облогу Луцьк. Не маючи сил боронитися, Святоша змушений був просити миру і повернувся до батька у Чернігів [Татищев, 1995, с. 120–121].

Якими землями Давид Святославич наділив сина після повернення, достеменно невідомо. У Патерику зазначається лише, що він мав *«рабы и села»* [Абрамович, 1931, с. 115], а документи Києво-Печерської лаври називають серед них села Навози та Пакуль на Чернігівщині.

Навози (з 1962 р. – с. Дніпровське Чернігівського р-ну) розташовані на лівому березі Дніпра, дещо вище гирла р. Прип'ять. Вперше топонім «Навози» згадується у створеному наприкінці XIV ст. «Списке городов русских, дальних и ближних», де він названий між Любечем і Чорнобилем [Тихомиров, 1952, с. 214–259]. Наприкінці XVI ст., за матеріалами перепису 1593 р., з-поміж інших маєтностей Печерського

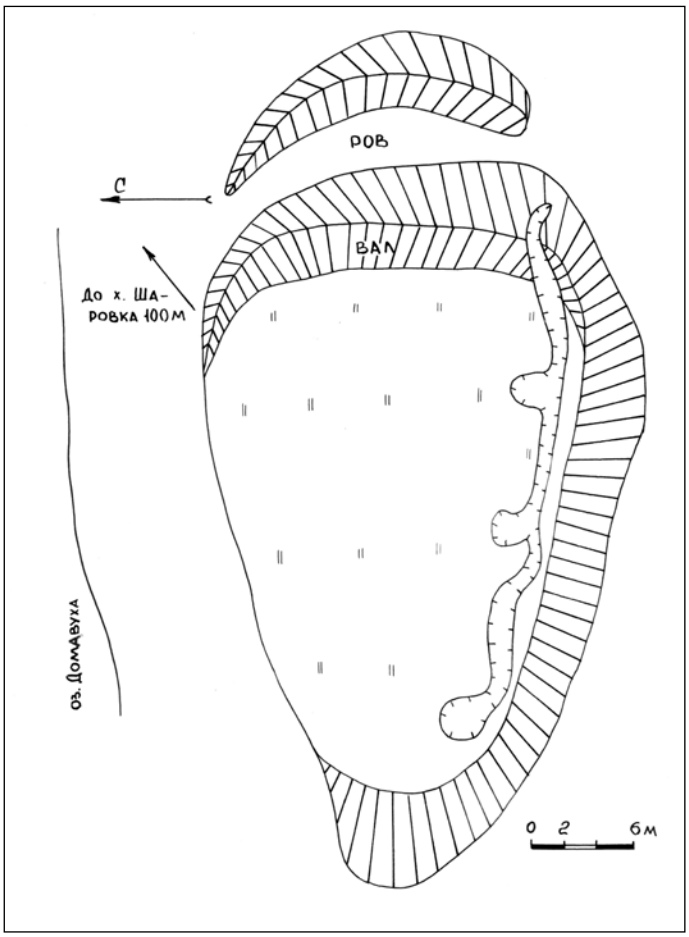

Рис. 1. Схема-план городища Навози (с. Дніпровське Чернігівської області)

монастиря згадується «*село Навозъ, другое село Навозъ*» [Архив, 1863, с. 386] – свідчення того, що Навоз у давнину знаходився на обох берегах Дніпра, оскільки головним його призначенням було обслуговування перевозу на стратегічно важливому шляху на Волинь. Це підтверджує і Універсал 1683 р., наданий Києво-Печерській лаврі на підтвердження її майнових прав [Историко-статистическое, 1874, с. 91]. У XVIII ст. Навоз згадується в «Описании Черниговского наместничества» Д. Р. Пащенка 1781 р. [Описание, 1868, с. 42–43] та у «Черниговского наместничества топографическом описании…» О. Шафонського: «*Городище близъ села Навоза, на Днепре лежащего, о которомъ тоже пересказываютъ, что въ немъ жилъ Черниговский князь Николай Святоша, который во время Преподобнаго Антонія Печерскаго Кіевопечерской Лавре большія около Чернигова лежащія деревни отдалъ, которыя за оною, подъ именем Пакульской волости, сего 1786 года Іюля по 1 число во владеніи оной Лавры состояли*» [Шафонский, 1851, с. 234]. Філарет (Гумілевський) наводить більш детальні відомості про давнє городище: «*Близъ Навоза есть городище – возвышенная площадь со рвомъ, при озере Домаухе, изъ котораго ровъ наполняется водою. Доныне говорятъ, чтоздесь былъ домъ св. кн. Николая. … Особенность городища: тогда, какъ вся окружность его и въ том числе места, занимаемыя нынешними жителями с. Навоза, – песокъ и песокъ, на городище нынe более, чемъ на двухъ аршинахъ глубины, оказывается черноземъ. Эта особенность, присвоивая городу названье Навоза, вовсе неприличная нынешнему месту селения, подтверждаетъ справедливость преданія о древнем городке Навозе, как собственности кн. Николы Святоши или Святослава*» [Историко-статистическое, 1874, с. 89–91]. Посередньо цю інформацію підтверджує і присвячення сільського храму Св. Миколаю: «*Храмъ Навоза съ древнихъ временъ посвященъ св. Николаю. На колокольне навозской два колокола съ изображеніемъ св. Николая и на одномъ съ показаніемъ 1647, а на другомъ 1648 г.*» [Историко-статистическое, 1874, с. 91].

У 1985 р. навозівське городище було обстежене і прошурфоване автором (рис. 1). Воно розташоване на І-й надзаплавній терасі лівого берегу Дніпра, за 100 м на південний захід від околиці с. Дніпровське (колишній хутір Шарівка, який прилягав до села). З півночі і сходу городище омиває оз. Домавуха (стариця Дніпра). Саме русло Дніпра проходить за 50 м західніше городища. Майданчик овалоподібної форми (30 × 20 м) витягнутий по лінії схід – захід. Поверхня городища рівна, з невеликим ухилом до півночі. Похила стрілка мису (зі сходу) відрізана валом, заввишки над рівнем майданчика 1,2 м, і ровом, завширшки до 10 м. Вал на південному схилі городища сильно пошкоджений військовою траншеєю і нині не простежується. З південного ж (напільного) боку знаходився в'їзд на городище. Потужність культурного шару городища (сильно гумусований пісок інтенсивно чорного кольору) сягає 0,9 м. Він містить уламки кераміки XII–XIII ст., печину, кістки тварин. У шарі передматерика зустрічаються окремі фрагменти кераміки IX–X ст. З півдня до городища прилягає значний за площею (470 × 140–200 м) відкритий посад, що з трьох боків (з півночі, заходу і сходу) обмежений руслами Дніпра та його стариць. Поверхня задернована. Культурний шар, похований під прошарком сіро-коричневого піску, 0,2–0,3 м завтовшки, містить кераміку X–XIII ст., залізоплавильні шлаки, вуглики, печину і має потужність 0,2–0,5 м.

Археологічні матеріали дозволяють дійти висновку, що городище було насипане приблизно на зламі XI–XII ст. на місці більш раннього селища [Коваленко, 1991, с. 75–77], тобто саме у час час перебування Святослава Давидовича у Чернігові. Навоз, ймовірно, був невеличким феодальним замком і відігравав досить важливу роль завдяки своєму географічному розташуванню: на березі р. Дніпра, майже навпроти гирла р. Прип'яті, у гирлі невеличкої стариці, верхів'я якої впритул підходять до р. Пакульки поблизу Пакульського городища. До того ж, саме у Навозі знаходився перевіз на важливому шляху на Волинь. Таким чином, Навоз, розташований на перетині кількох важливих водних і суходільних шляхів, від самого виникнення займав стратегічно важливу позицію.

Назву міста традиційно пов'язували з інтенсивно чорним забарвленням ґрунту городища (тобто від слова «гній»). Проте, на думку М. Фасмера, вона могла означати і насипний характер об'єкту *(«из на+воз», т. е. «то, что навезено»)* [Фасмер, 1987, с. 34]. Водночас, не виключено, що своїм походженням назва міста могла бути пов'язана і з перевозом, що існував тут.

Поряд з Навозами серед маєтностей Києво-Печерської лаври документи називають і Пакуль (нині однойменне село Чернігівського р-ну). Проте, як зазначали дослідники, у 1730 р. монастирська влада на вимогу російського уряду «не спромоглася надати жодних документів на підтвердження своїх прав» [Волерт, 2010, с. 18]. За доби Київської Русі Пакуль не згадується письмовими джерелами. У XVI ст. він входив до території Любецької волості (з 1569 р. – Любецького староства Київського воєводства Великого князівства Литовського, з середини XVII ст. – Любецької сотні Чернігівського полку) [Русіна, 1993, с. 296–298]. Приналежність цих земель Печерському монастирю засвідчує «Опись Киевопечерской Лавры волости Пакульской маетностей 1755 года февраля 13 дня…» і «Генеральная опись Левобережной Украины 1767 года» [Курданов, 2010].

Місцева традиція називає в центрі села городище XI–XIII ст., розташоване в ур. Попова гора, на лівому березі р. Пакулька. Обстеження О. В. Шекуном території села виявило на садибі Пакульської школи кераміку X–XIII ст., проте знайти тут рештки укріплень автору та Ю. М. Ситому не вдалося [Ситий, 2010, с. 7]. Згадка про городище потрапила до «Сведений» П. С. Уварової з повідомлень представників місцевої влади, котрі сприйняли за давнє городище рештки огорожі двору Печерського монастиря [Уварова, 1906, с. 93]. Зокрема, в «Описи 1755 года…» зазначається: *«В том селе двор монастырский ровом окопан…огорожен взамет. …При воротах башта рубленная, а наверху оной изба з крыльцом рубленой»* [Курданов, 2010, с. 25–26]. Він займав чималу площу і дійсно міг бути сприйнятий як давнє городище. Відтак, на сьогодні на території Пакуля відоме лише селище X–XIII ст., хоча й не виключено, що рештки давньоруських укріплень могли бути знесені при спорудженні садиби школи, а їх сліди без проведення стаціонарних археологічних досліджень виявити неможливо.

Як свідчить «Описание Черниговского наместничества» Д. Р. Пащенка 1781 р., до маєтностей Києво-Печерської лаври в Пакульській волості в окрузі Любеча належали також села Хотиловське, Сивки, Мньов і низка хуторів [Описание, 1868, с. 42–43], що теж гіпотетично можна зарахувати до володінь Миколи Святоші. Принагідно зазначимо, що ці землі входили до складу волості Чернігівських князів і теоретично цілком могли бути надані «в кормління» Давидом Святославичем своєму синові після втрати ним Луцька.

Напевно, свій двір він мав і в самому Чернігові. М. Є. Марков, посилаючись на усну традицію, зазначає, що Святоша мав резиденцію на Лісковиці [Марков, 1847, с. 24]. На думку М. Дімніка, ця резиденція знаходилась між Єлецьким і пізнішим Троїцьким монастирями [Dimnik, 2007, с. 234, прим. 22]. Обстеження території Лісковиці, проведене Г. О. Кузнєцовим і автором, дозволило виявити значне за площею давньоруське поселення XI–XIII ст. далі на південь від Болдіних гір, на правому березі старого русла р. Стрижень, в ур. Микуліне, поблизу залізничного моста через Десну. Окрім уламків кружальної кераміки, тут зібрані фрагменти плінфи та пірофіліту бузкового кольору від плит саркофагів чи деталей храмового оздоблення, що засвідчує неординарний характер пам'ятки.

Твердження Л. В. Войтовича, що Святоші належав ще й городець Остерський [Войтович, 2006, с. 357], здається малоймовірним – останній входив на той час до складу Переяславського князівства і належав Володимирові Мономаху.

На початку XII ст. Святоша мав родину («*жену и дети*») [Абрамович, 1931, с. 115] та являв собою законного спадкоємця свого батька – чернігівського князя Давида Святославича. Проте, з невідомих причин, про які не повідомляють писемні джерела, він проміняв усе це на безкорисливе служіння Богу в монастирі і 1106 р. [Татищев, 1995, с. 125; Федотов, 1990, с. 70; Приселков, 2003, с. 196; Рапов, 1977, с. 105; Смолич, 1997, с. 32; Dimnik? 2007, с. 226] (на думку інших дослідників – 1107 р. [Литвина, 2010, с. 442, прим. 26; Войтович, 2006, с. 375; Андрощук, 2010, с. 134; Бухарев, 1900, с. 586; Едлинский, 2001, с. 95; Демиденко, 2007, с. 68]; а М. Є. Маркова – 1105 р. [Марков, 1847, с. 148]) прийняв постриг у Печерському монастирі. Можливо, поштовхом для прийняття такого рішення стали події 1098 р., коли він порушив хресне цілування Давидові Ігоревичу. На думку С. М. Шуміло, *«причина цього життєвого кроку полягала в душевній драмі князя, який під час міжусобної війни потрапив у скрутну ситуацію, коли воєнне становище диктувало одне, а родинні зв'язки вимагали іншого. Переживши жах цього протистояння, Святослав не захотів більше залишатися в миру й вирішив постригтися в ченці»* [Шуміло, 2012, с. 5]. Подібний висновок напрошується зі слів Києва-Печерського Патерика. *«Сей блаженный и благоверный князь Святоша, именемъ Николае, сынъ Давыдовъ, внукъ Святославлъ, помысли убо прелесть житыя сего суетнаго и яко вся, яже и зде, мимо текуть и мимо ходять, будущая же благаа непроходима, вечна суть, и царство небесное бесконечно, еже уготова Богъ любящимъ его, – остави княжение, честь и славу и власть и вся та ни въ что же вменивъ, и пришедъ в Печеръскый манастырь, и бысть мних, в лето 6614, Февруарія 17»* [Абрамович, 1931, с. 113].

Вибір Святої Обителі для служіння Господу не був випадковим, хоч у Чернігові на цей час було вже щонайменше два монастирі [Коваленко, 2008, с. 158–166], у тому числі й заснований Св. Антонієм печерний Богородичний на Болдиних горах. Серед інших споруд, у ньому відома і підземна церква Миколи Святоші, проте її навряд чи можна відносити до часів раніше за XVII ст. До того ж, на честь Миколи Святоші вона була висвячена лише наприкінці XVIII ст., а раніше носила ім'я Миколая Мірлікійского [Віроцький, 1998, с. 139]. Проте саме Печерський монастир у Києві був головним монастирським осередком Русі.

Про його життя в монастирі достатньо повно розповідає Печерський Патерик: *«Пребысть же убо в поварни 3 лета работаа на братію, и своима рукама древо секаше на потребу сочиву, многажды же и съ брега на своею раму ношаше дрова та воду…»*. Дізнавшись про це, його молодші брати Ізяслав і Володимир ледь умовили Святошу перейти на легшу роботу, і *«…по сем приставиша его к вратамъ манастыря, и ту пребысть 3 лета, не отходя никамо же, разве церкве»* [Абрамович, 1931, с. 113–114]. Звідси він перейшов до трапезної, де також прислужував братії.

Пройшовши всі три ступені послуху, він лише потому з дозволу ігумена і всієї братії прийняв на себе обітницю мовчання, щоб у повній тиші піклуватися про своє спасіння, і перейшов жити в келію, яку сам збудував і насадив біля неї сад і город. Ніхто і ніколи не бачив його без справи, але *«всегда имяше рукоделіе в руках своих»,* а на устах – молитву*: «Господи Ісусе Христе Сине Божий, помилуй мя!»*. Всі прибутки від своїх володінь він віддавав на потреби монастиря чи бідним, сам же задовольнявся простою спільною їжею за монастирською трапезою: *«Не въкуси же иного ничто же, токмо от манастырьскыа яди питашеся, аще и много имяше, но та вся на потребу нищим подаваше, и на церковна строеніе»* [Абрамович, 1931, с. 113–114].

Ще з часів князювання Микола Святоша мав при собі досвідченого лікаря (*«лечьца хитра вельми»*) на ім'я Петро, сирійця за походженням, який також пішов за ним у монастир. Спостерігаючи добровільне злидарювання свого князя, Петро залишив його і мешкав у місті, лікуючи киян. Провідуючи Святошу, він бачив його у постійній великій нужденності й суворому пості і спробував умовити облишити таке життя: *«Кый убо князь се сътвори: ли блаженый отець твой Давыдъ, или дедъ твой Святослав, или кто в болерех се сътвори, или сего пути въжеле..?»* [Абрамович, 1931, с. 113–114].

Неодноразово Святоша, змучений важкими обітницями, хворів та завжди одужував ще до приходу лікаря, зцілюючись молитвою, і ніколи не дозволяв лікувати себе. Одного разу, коли Святоша закінчував свій послух привратника, він покликав лікаря і попросив прийняти постриг у цій же обителі, передрікаючи власну смерть через три місяці та запросив Петра зайняти його місце в служінні Господу. Петро з плачем благав блаженного, щоб той дозволив прийняти смерть замість нього. Останній нарешті погодився і переконав сирійця прийняти постриг, а через три місяці передрік йому, що той перейде в інший світ через три дні. Коли ж прийшов передбачений Святошею час, Петро прийняв Святе Причастя, ліг на ліжко і віддав Богу душу. *«Блаженныи же князь Святоша по том пребысть летъ 30, не исходя из манастыря…»* [Абрамович, 1931, с. 117].

Зазначені широкі діалоги Святоші з лікарем Петром Сіріанином посідають центральне місце в «Слові» про князя-інока. Як вважає С. М. Шуміло, *«Оповідання про Миколу Святошу … є однією із найяскравіших проповідей ісихазму й ісихастського пастирства в літературі Київської Русі»* [Шуміло, 2012, с. 5, 7].

Святоша був добре освіченою людиною, мав власну бібліотеку, яку передав монастирю, докладав зусиль, щоб більше з'являлося перекладів на слов'янську мову різних творінь Отців Церкви [Бодянский, 1848, с. 1–20]. Найвідомішим з-поміж них був переклад листа («епістолії») папи римського Лева I (440–461) до патріарха Константинопольського Флавіана проти ченця Євтихія, котрий підтримував єресь монофізитів, який на замовлення Святоші зробив чернець Феодосій Грек [Буланина, 1987, с. 459–461; Голубинский, 1900, с. 859–860]. Це засвідчує, що Святоша цікавився й, вірогідно, розбирався у богословських спорах, які точилися в ранній Церкві [Podskalsky, 1982, s. 179–184]. Судячи з вміщеного у післямові побажання *«Христолюбивому й богородному Святоші вічна пам'ятъ»*, переклад «епістолії» був закінчений вже після смерті святого.

Вже за життя авторитет Святоші серед сучасників був значним. У 1142 р. його використав великий князь київський Всеволод Ольгович для примирення з власними братами Ігорем і Святославом та кузенами Ізяславом і Володимиром Давидовичами, котрі вимагали нових земель за допомогу Всеволодові при захопленні київського стола. Всеволод планував надати їм у володіння міста Берестя, Дорогичин, Чорторийськ і Клєчеськ, *«…а отчине своее не дастъ Вятичъ»* [Полное, 1908, стлб. 310]. Це призвело до початку масштабної усобиці, в яку втрутилися переяславський князь Вячеслав Володимирович з племінниками Ізяславом Мстиславичем волинським і Ростиславом Мстиславичем смоленським, котрі попалили приналежні Ольговичам і Давидовичам села в окрузі Гомеля і Чернігова, *«повоевав волость их»*. Врешті-решт, *«посла по них Всеволод брата свого Святошу, река им: братья моя возмите оу мене с любовию что вы даю, ...и они сташа на воли его»* [Полное, 1908, стлб. 311–312].

Микола Святоша помер 14 жовтня 1143 р. і був похований у печері Св. Антонія. Його брат Ізяслав випросив у ігумена Печерського монастиря хрест і власяницю святого, яку надягав перед битвами, і вона, за переказами, захищала його. Як повідомляє Печерський Патерик, одного разу *«съгрешившю же ему некогда, не сме възяти ея на себе, и тако убіенъ бысть в рати»* [Абрамович, 1931, с. 117]. Згідно заповіту, його поховали в цій власяниці.

«Помысли сего князя, – завершує свою розповідь про Миколу Святошу Патерик, – *его же ни единъ князь в Руси сътвори, волею бо никто же вниде в черньчество. В истинну сей болей всех князей Рускых»* [Абрамович, 1931, с. 117].

Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик / Вступ, текст, прим. Д. Абрамовича. – К., 1931. – 287 с.

Андрощук Ф. «Святошина печать» / Ф. Андрощук // RUTHENICA. – К., 2010. – Т. IX. – С. 131–136.

Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов. Ч. III, т. 1: Акты о казаках (1500–1648 гг.). – М., 1863. – 436 с.

Бодянский О. Славяно-русские сочинения в пергаменном сборнике И. Н. Царського / О. Бодянский // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1848. – № 7. – С. 1–25.

Буланина Т. В. Феодосий Грек (XI в.) / Т. В. Буланина // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1: XI – первая половина XIV в. – Л., 1987. – С. 459–461.

Бухарев И. Жития всех святых, празднуемых православною Греко-российской Церковью и сказания о всех праздниках православной Церкви и чудотворных иконах Пресвятой Богородицы / Иоанн Бухарев. – М., 1900.

Віроцький В. Д. Храми Чернігова / В. Д. Віроцький. – К.: Техніка, 1998. – 207 с.

Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів / Л. В. Войтович. – К., 1990. – 199 с.

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.

Волерт Я. До історії села Пакуль (за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр.) / Я. Волерт // «Пакуль поживемо тут»: Зб. стат. і матеріалів. – Ніжин, 2010. – С. 16–20.

Голубинский Е. История Русской Церкви / Е. Голубинский. – М., 1900. – Т. 1.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. II / М. С. Грушевський. – К., 1992. – 640 с.

Демиденко В. В. Благоверные князья и святые земли Черниговской / В. В. Демиденко, П. Казновецкий. – Чернигов: Деснянская правда, 2007. – 160 с.

Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей (сер. IX – нач. XIV вв.) / Д. Донской; под ред. кн. Д. М. Шаховского. – М.–Ренн, 1991.

Едлинский М. свящ. Подвижники и страдальцы за веру православную и землю святорусскую от начала христианства на Руси до позднейших времен / сост. свящ. Михаил Едлинский. – М.: Паломник, 2001. – 591 с.

Житье и хоженье Даниила, Русьскыя земли игумена:1106–1108 гг. [Ч. I] / Ред. и предисл. М. А. Веневитинова // Православный палестинский сборник. – СПб., 1883. – Т. 1, вып. 3. – I–XXII, 1–96 с.

Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5. – Чернигов, 1874.

Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12-ти т.: Т. II–III / Н. М. Карамзин. – М., 1991. – 832 с.

Карамзин Н. М. Ключ или алфавитный указатель к Истории государства Российского, Н. М. Карамзина и двадцать четыре родословные таблицы князей Российских: составленный и ныне дополненный, исправленный и приспособленный к 5 его изданию / Н. М. Карамзин; Сост. П. Строев. – СПб., 1844. – 495, 45 с.

Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ея истории. – К., 1911.

Курданов А. Описи села Пакуль 1755 та 1767 рр. / А. Курданов, І. Петриченко // «Пакуль поживемо тут»: Зб. стат. і матеріалів. – Ніжин, 2010. – С. 25–72.

Коваленко В П. «Дабы не забыть было то, еже ми показа Богъ…» / В. П. Коваленко // Дьнеслово: Зб. праць на пошану дійсного члена Національної Академії наук України П. П. Толочка з нагоди його 70-ліття. – К., 2008. – С. 158–166.

Коваленко В. П. Летописный город Навоз / В. П. Коваленко // Гомельщина: археология, история, памятники. Секция археологии и нумизматики: Тез. докл. второй Гомельской обл. науч. конф. по историческому краеведению. – Гомель, 1991. – С. 75–77.

Коваленко В. П. Любецький з'їзд в історії Київської Русі / В. П. Коваленко // Любецький з'їзд князів 1097 року: Матер. міжнар. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 24–34.

Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XV вв. Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М.: Индрик, 2006. – 904 с.

Лихачев Д. С. Комментарии / Д. С. Лихачев // Повесть временных лет. Т. II. – М.–Л, 1950. – С. 203–484.

Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова / М. Е. Марков // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1847. –. Кн. 1, отд. 4. – С. 1–25.

Описание Черниговского наместничества (1781 г.) Дмитрия Пащенко. – Чернигов: Издание Черниговского Губернского статистического комитета, 1868. – 112 с.

Погодин М. П. Древняя русская история до монгольского ига. Т. I / М. П. Погодин. – М., 1872. – 666 с.

Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.) / Герхард Подскальски. – СПб., 1996. – 592 с.

Полное собрание Русских летописей. Т. II: Ипатьевская летопись / Под ред. А. А. Шахматова. – 2-е изд. – СПб., 1908. – 638 с.

Полное собрание Русских летописей. Т. XV: Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. Рогожский летописец. – М., 1965. – 463 с.

Полное собрание Русских летописей. Т. XXIII: Ермолинская летопись / Под ред. Ф. И. Покровского. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1910. – 342 с.

Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А. Е. Пресняков. – М., 1993. – 642 с.

Приселков М. Д. Очерки о церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб., 1913.

Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв. / О. М. Рапов. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 268 с.

Русіна О. Із спостережень над «Реєстром Чернігівських границь» з 20-х рр. XVI ст. / І. Русіна // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Праці історико-філологічної секції. – Львів, 1993. – Т. CCXXV. – С. 293–306.

Ситий Ю. Два етапи заселення басейну р. Пакульки / Ю. Ситий // «Пакуль поживемо тут»: Зб. стат. і матеріалів. – Ніжин, 2010. – С. 6–10.

Смолич И. К. Русское монашество 988–1917. Жизнь и учение старцев / И. К. Смолич. – М.: Православная энциклопедия, 1997. – 608 с. (Прилож. к «Истории Русской Церкви»).

Соловьев С. М. Сочинения: В 18-ти кн. Кн. II, т. 3–4: История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М.: Мысль, 1988. – 765с.

Татищев В. Н. История Российская. Т. II / В. Н. Татищев. – М., 1995.

Тихомиров М. Н. Список русских городов, дальних и ближних / М. Н. Тихомиров // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259.

Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К., 1998. – 352 с.

Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси / П. П. Толочко. – К., 2001. – 206 с.

Толстой М. В. Книга глаголемая: Описание о российских святых, где и в каком граде или области или монастыре и пустыни поживе и чудеса сотвори, всякаго чина святых / М. В. Толстой. – М.:Университетская тип., 1887. – 291 с.

Уварова П. С. Выборки из дел Черниговского Статистического Комитета, Исторического Общества Нестора Летописца и Архива граф. П. С. Уваровой: Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. I. – С. 73–93.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. III / М. Фасмер. – М., 1987. – 828 с.

Федотов Г. Святые Древней Руси / Г. Федотов. – М.: Московский рабочий, 1990. – 122 с.

Филарет, архиеп. [Гумилевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5: Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский / Филарет, архиеп. – Чернигов, 1874. – 454 с., 1 л. табл.

Хойнацкий А. Пребывание преподобного Николы Святоши, князя Черниговского на Волыни в звании князя Луцкого / А. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 19. – С. 740–743.

Чугаєва І. Чернігівський князь Микола Святоша / І. Чугаєва // Церква – ментальність – культура: питання історії та історіографії. – Чернігів, 2010. – Вип. 2. – С. 42–54.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малыя России. – К.: Университетская типография, 1851. – Ч. 1. – 697 с.

Шахматов А. А. Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись / А. А. Шахматов // Известия Отделения русского языка и словесности. – СПб., 1897. – Т. 2, кн. 3.

Шахматов О. Києво-Печерський Патерик і Печерський літопис / О. Шахматов // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – К., 2003. – № 53–54. – С. 542–610.

Шуміло С. Оповідання про Миколу Святошу в Києво-Печерському патерику: досвід прочитання / С. Шуміло // Київська старовина. – 2012. – № 3 (495). – С. 3–8.

Baumgarten N. Genealogies et managers occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle / N. Baumgarten // Orientalia Christiana. – Roma, 1927 . – T. 9:1, № 35.

Dimnik M. The Dynasty of Chernigov. 1054–1146 / M. Dimnik. – Toronto, 1994. – 509 p.

Dimnik M. The Saints of the Chernigov Dynasty in Kievan Rus' / M. Dimnik // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Зб. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 223–235.

Podskalsky G. Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237) / G. Podskalsky. – München, 1982. – 361 s.

Д. Н. Козак

Культурно-етнічна ситуація на Волині і у Верхньому Подністров'ї в ранньозалізний та латенський час

Доба раннього заліза, за визначенням дослідників [Давня історія, 1998, с. 9–128; Етнічна історія, 2000, с. 84–108] поділяється на два виразні періоди: кіммерійський (IX–VIII до н. е.) та скіфський (VII–IV ст. до н. е.).

У скіфський час, коли у степу та прилеглих до нього зонах панували кочові іранські племена скіфів, лісостеп населяли багаточисельні групи населення балто-фракійського походження.

Землі Західної України були далекою культурною периферією скіфського світу. На думку дослідниці цього періоду Л. І. Крушельницької [Крушельницка, 1974, с. 249; Крушельницька, 1993, с. 143–239], цей регіон характеризується існуванням кількох етнокультурних груп пам'яток: типу Лежниця у басейні верхнього Бугу, типу Могиляни на Рівненщині і типу Черепин-Лагодів у верхів'ях Дністра [Крушельницька, 1993, с. 143–239]. Нові широкі дослідження нами цих пам'яток ранньозалізного часу у Линеві, Городку, Хрінниках на Волині, Підберізцях на Подністров'ї, показали, що в них присутні риси всіх виявлених Л. І. Крушельницькою місцевих груп, а також сильні впливи оточуючого кола східних, західних і південних культур [Козак, 2010, с. 71–95; Козак, 2004, с. 14–21; Козак, 2012; Козак, 1994, с. 11–17].

Яскравим прикладом складності етнокультурного розвитку регіону в цей час є матеріали поселення у Хрінниках, дослідженого протягом 1993–2010 рр. практично повністю [Козак, 2012].

Поселення датується VII–V ст. до н. е. В його матеріалах (кераміка, бронзові, крем'яні, кістяні вироби) добре простежуються риси лежницької групи Західної Волині, пам'яток зі змішаним лужицько-лежницько-висоцько-чорноліським матеріалом. Виразно проявляються також впливи східної зони лужицького кола, в першу чергу тарнобжесської групи, інших груп лужицької культури, розташованих у Мазовії, Підляшші, Верхній Сілезії. Частина кераміки аналогічна посудинам з могильників ульвовецького типу. Певна частина кераміки, бронзові прикраси, крем'яний наконечник мають відповідники у висоцькій культурі. Присутній тут також матеріал черепино-лагодовської та могилянської груп, а також матеріали, що мають аналогії на пам'ятках ранньозалізного часу Західного Поділля.

Таким чином, поселення у Хрінниках акумулює в собі культурні прояви східної периферії центральноєвропейського масиву культур полів поховальних урн лужицького кола, карпато-балканського давньодакійського кола та лісостепового давньоіранського культурного кола.

Цілком очевидною є необхідність подальшого вивчення пам'яток цього періоду для виявлення характеру етнокультурних зв'язків різних груп населення, що проживали спільно на землях Західної України в середині I тис. до н. е.

На рубежі V–IV ст. до н. е., який асоціюється з початком латенської доби, в цей регіон просунулися племена поморсько-кльошової культури Повіслення, які очевидно асимілювали різношерсте за етнокультурним складом місцеве населення.

Процеси, пов'язані з цим явищем вже тісно переплетені з етногенезом праслов'ян – їх найраннішим об'єднанням – венедами. Тому зупинимося на цій проблемі дещо детальніше.

Формування того чи іншого етносу є результатом розвитку людських спільнот і детерміноване відповідними законами еволюції суспільства. Етнічний процес не має верхньої хронологічної межі. Він розпочався з формуванням колективів людей і продовжується донині, переходячи з одного якісного щабля на інший.

Серед більшості вчених, які досліджують етногенез слов'ян, домінує думка, що історію цього народу, як і інших європейських народів, треба розпочинати від часу появи перших писемних повідомлень про них. Найбільш достовірним джерелом для визначення початку історії давніх слов'ян є праця римського історика Корнелія Тацита «Германія», яка висвітлює події першої половини I ст. н. е. У ній Тацит дає опис народу венедів, який проживає між феннами та певкінами (бастарнами), тобто між Прип'яттю та Подунав'ям, і який за побутом, звичаями та мовою відрізнявся від відомих йому германців і сарматів. За Тацитом, венеди були войовничим і неспокійним народом, який швидко просувався заради грабунків по лісах і горах між певкінами й феннами. Вони споруджували собі будинки й носили щити [Тацит, 1970, с. 372].

У дослідників етногенезу слов'ян немає сумніву щодо етнічної належності Тацитових венедів, які були вже настільки згуртовані політично, що потрапили в поле зору античних істориків [Козак, 2008, с. 118–153].

Археологічним відповідником венедів є зубрицька культура Західної Волині і Подністров'я та пізньозарубинецькі культурні групи Подніпров'я. Дослідженнями Є. В. Максимова, Р. В. Терпиловського, Д. Н. Козака встановлено, що пізньозарубинецька та зубрицька культури склалися на основі інтеграції пшеворських і зарубинецьких культурно-етнічних компонентів [Етнічна історія, 2000, с. 118–174], а спільним компонентом останніх була поморсько-кльошова культура, яка сформувалася на ґрунті лужицької спільноти.

Отже, зафіксувавши певну ланку розвитку слов'янського етносу за достовірними історичними (писемними) даними, які мають повні відповідники в археологічних матеріалах, можна здійснити спробу, за допомогою ретроспективного методу, встановити глибше коріння слов'янського етногенезу. Зокрема, виходячи з аналізу археологічних джерел, можна висловити припущення, що з виділенням з ареалу лужицької культурної спільноти поморсько-кльошової та ястфорської культур єдиний індоєвропейський масив уперше розділився на потенційно германські та слов'янські етнічні гілки. Це сталося на рубежі V–IV ст. до н. е., і до рубежу ер ці два масиви оформилися на Європейському континенті остаточно, зокрема й територіально.

Простір, де відбувалося формування слов'янського етносу, більшість дослідників визначає як Вісло-Одерське межиріччя. З просуванням поморсько-кльошових племен на схід на рубежі IV–III ст. до н. е., до слов'янської ойкумени ввійшли землі Вісло-Дніпровського межиріччя, які, виходячи з подальшого процесу культурно-етнічного розвитку, стали основними в етнічній історії слов'ян.

Поморсько-кльошова культура виникла на рубежі V–IV ст. до н. е. внаслідок міграції прибалтійських племен поморської культури в лужицьке середовище та їхньої взаємодії на землях поміж Віслою та Одером [Седов, 2002, с. 74–78]. Більшість дослідників, зокрема й один з найавторитетніших вчених-славістів В. В. Сєдов, дотримується думки про пряму причетність носіїв поморсько-кльошової культури до слов'янського етногенезу. Основним вагомим аргументом на користь цієї гіпотези В. В. Сєдов вважає еволюційну спадковість у розвитку провідних культурних елементів аж до ранньосередньовічних слов'янських культур, а також лінгвістичні дані. Ця теза цілком узгоджується з результатами археологічних досліджень останніх десятиріч. Доведено, що поморсько-кльошова культура була одним з основних компонентів зарубинецької та пшеворської культур, а останні стали основою розвитку зубрицької та пізньозарубинецької культурних груп, основні складові яких перейшли до ранньосередньовічних культурних утворень у складі черняхівської та київської культур.

За періодизацією лінгвістів, саме часові існування поморсько-кльошової культури відповідає період становлення та початкового розвитку праслов'янської мови [Седов,

2002, с. 74–78]. Згідно з даними порівняльно-історичного мовознавства, найперші праслов'янські етнічні групи певним чином контактували із західнобалтійським, іранським і германським етносами. До цього можна додати й дані лінгвістичної палеонтології, за якими слов'янський етнос формувався на території з лісовою рослинністю серед озер і боліт. У мові слов'ян відсутні терміни, що позначують специфіку морів, гірської та степової рослинності [Седов, 2002, с. 77].

Викладене дозволяє нам прийняти тезу, що саме творці поморсько-кльошової культури були тим ядром, на основі якого, з залученням сусідніх етнічних компонентів, до I ст. н. е. сформувався венедський (слов'янський) етнос, який зайняв територіальну нішу від північних схилів Карпат до Прип'яті та від Вісло-Одерського межиріччя до Дніпра.

Згідно даних лінгвістики, друге за значенням місце у впливі на формування слов'янської мови, після західно-балтського мовного діалекту, посідали слов'яно-германські мовні контакти [Седов, 2002, с. 76]. Якщо ця теза вірна, то вона повинна відобразитися в археологічному матеріалі.

Носіями давньогерманського етносу в останніх століттях до нашої ери були племена ясторфської культури. Германцями носіїв цієї культури вперше назвали римляни. До завоювань Цезаря ця назва не вживалася. Ясторфська культура поширена на правобережжі нижньої течії Ельби, у лісистих і заболочених регіонах нинішніх земель Шлезвіґ-Гольштейну, Ганноверу, західного Мекленбурґу та Брандербурґу. Бідні природні ресурси, зокрема надлишок боліт, озер і лісів і, як наслідок, обмежена кількість угідь для ведення господарства, спричиняли часті міграції різних груп ясторфської культури. Особливої активності міграційні процеси набули наприкінці IV – початку III ст. до н. е. Ясторфські племена проникли в межиріччя Нейсе–Одеру, в ареал поморської культури. На ґрунті інтеграції двох культур близько 300 р. до н. е. формується так звана губінська група ясторфської культури (рис. 1). Під тиском носіїв цієї культури, групи поморського населення просуваються на схід, сягнувши земель Волині та Поділля [Козак, 2004, с. 21–36].

Проте експансія ясторфської культури в східному й південному напрямках не припинилася. У процесі міграції, на думку дослідників, брали участь вихідці з різних регіонів нинішніх Німеччини та Польщі, зокрема й кельти [Dąbrowska, 1988; Щукин, 1994]. Археологічними слідами цієї міграції є поселення біля сіл Бовшів і Черепин у Верхньому Подністров'ї [Крушельницька, 1968, с. 194–198; Крушельницька, 1974, с. 275–276], поселення біля с. Горошова на середньому Дністрі [Пачкова, 1984]. Матеріали останнього найчіткіше вказують на дату проникнення в цей регіон ясторфських племен (кінець III – друга половина II ст. до н. е.) та їхній етнокультурний склад (змішані ясторфсько-поморсько-кельтські групи).

Більшість дослідників цього періоду сходяться в думці, що прийшле населення слід пов'язувати з історичними бастарнами [Щукин, 1994, с. 116–118]. Очевидно, що основний шлях просування цього народу до Північного Причорномор'я пролягав через землі вздовж північних і східних схилів Карпат, через Подністров'я до басейнів Дністра – Серету.

Нові дані свідчать про експансію ясторфських племен також на територію Волині, а дещо пізніше – й далі на схід, у Подесення. Показовим є нещодавно відкритий могильник з похованнями дружинників на Сеймі біля с. Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл. Зброя, бронзовий посуд та інші речі з поховань мають риси ясторфської культури рубежу II–I ст. до н. е., а в цілому близькі до вже відомої групи пам'яток типу Хар'ївка, розміщених уздовж Сейму [Терпиловський, 2010]. Слідами проникнення якихось груп ясторфського населення в Подесення можна вважати також знахідки короноподібних гривен по східний бік Десни [Schukin, 1992, s. 39–56].

Зупинимося детальніше на археологічних матеріалах Волині, отриманих в останні десятиліття.

Вперше концентрацію матеріалів ясторфської культури у західному Побужжі зафіксував польський дослідник С. Чопек [Czopek, 1991, s. 94–113]. На думку Т. Домбровської,

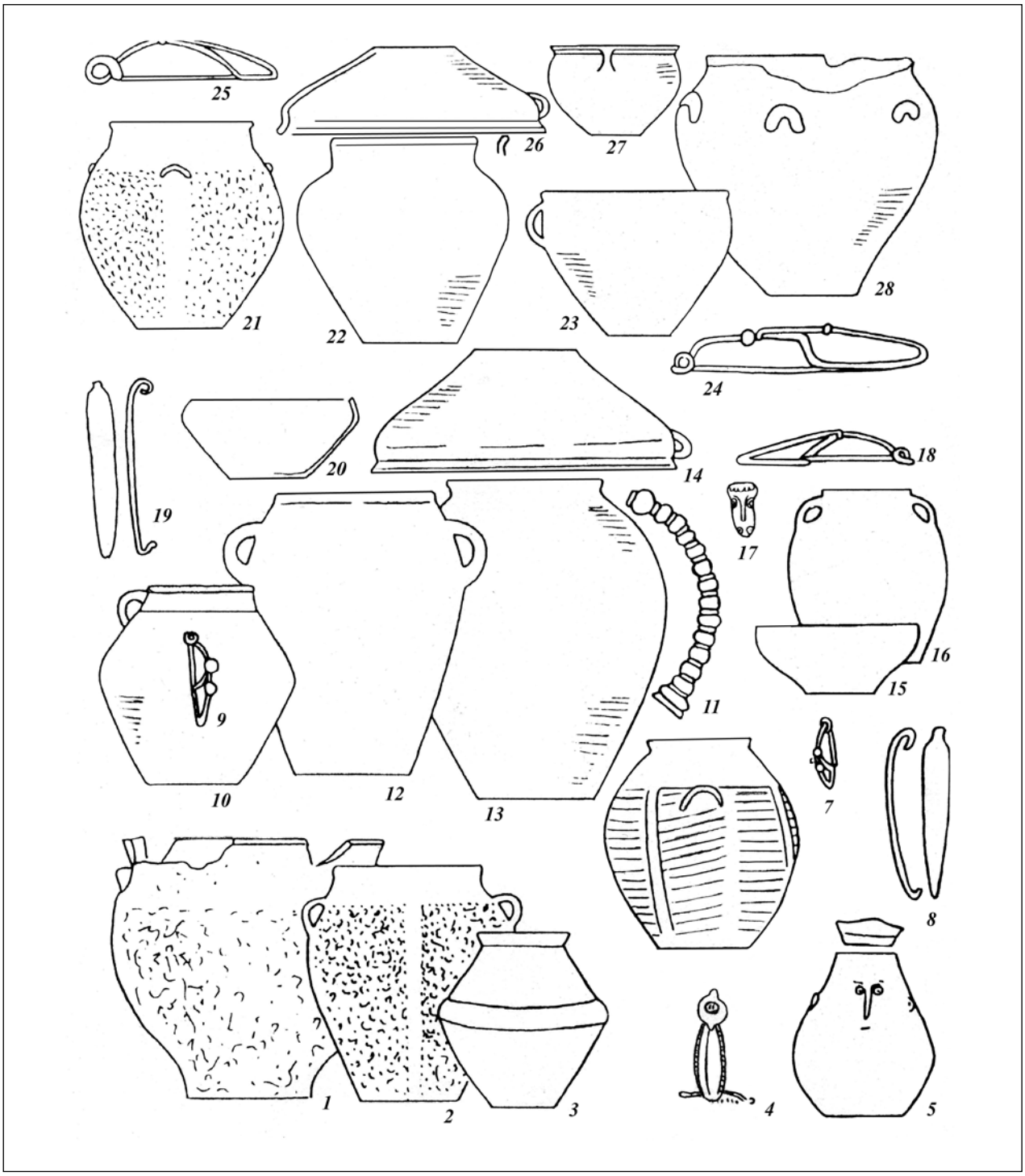

Рис. 1. Археологічні матеріали Губинської групи ясторфської культури (фази I–III) за Г. Доманським [Domański, 1981; Щукин, 1994, с. 125, рис. 37]

ці матеріали відображують шлях ясторфців з північної Німеччини через південно-східну Польщу вздовж річок Нотеці та середньої Вісли, а звідти понад Західним Бугом і Вепром – у Подністров'я [Dąbrowska, 1988, mapa 2, *5*, s. 68–69, 74–75].

Вивчення поморсько-кльошової культури в межиріччі Західного Бугу й Стиру дозволило підтвердити значну інфільтрацію ясторфців у середовище носіїв цієї культури. Дослідник поморсько-кльошових пам'яток В. В. Шкоропад відзначив, що ясторфські елементи з'явились у поморсько-кльошовій культурі наприкінці III – на початку II ст. до н. е. Це засвідчено, в першу чергу, аналізом керамічного посуду. В його морфології відзначені характерні для цього часу опуклобокі дуже профільовані горщики, відкриті

конічні миски, дуже профільовані кухлі конічної форми та чаші з Х-подібними вушками; в стилістиці – характерні для кінця середньолатенської доби потовщені й підгранені з внутрішнього боку шийки або вінця, орнамент з прокреслених ліній та ін. За підрахунками В. В. Шкоропада, такий посуд на поселенні поморсько-кльошової культури Гірка Полонка II становить 21,4 %, у Хрінниках – 28,5 %. Приблизно такий само відсоток посуду ясторфської культури зафіксовано в Тяглові, Линеві й Хрінниках (уроч. Цегельня, уроч. Шанків Яр). В цілому посуд з ясторфськими елементами у поморсько-кльошовій культурі Волині в середньому становить 21,4 % [Козак, 2004, с. 36]. Загалом на всіх поселеннях простежується однакова ситуація. Серед житлових і господарських об'єктів лише частина – очевидно, найбільш рання – містить в собі чисті поморсько-кльошові керамічні форми, а більшість має змішаний склад посуду.

Цей факт дає підстави стверджувати, що ясторфські групи з'явилися на Волині в час, коли тут вже існувала поморсько-кльошова культура. Сталося це у фазі С1 середнього Латену.

Підселення ясторфців до місцевого люду мало, очевидно, мирний характер. Відсутність окремих об'єктів ясторфської культури на Волині дала підставу вважати, що інфільтрація цього населення здійснювалася дрібними групами, можливо малими сім'ями, які приєднувалися до місцевих общин. Нині важко уявити, як проходив реально цей процес, адже йдеться про співіснування людей різного походження, мови та звичаїв.

Деяку інформацію щодо процесу інтеграції двох народів ми отримали при дослідженні поселення в Хрінниках у 2010 р. в уроч. Шанків Яр. До цього часу тут було виявлено з десяток об'єктів з «чистим» поморським і змішаним поморсько-ясторфським керамічним матеріалом (рис. 2). У 2010 р. на околиці цього поселення виявлено житлову споруду 119, керамічний комплекс якої складається лише з посуду ясторфської культури. Це була овальна в плані споруда з дещо заглибленою в материк долівкою. Її розміри 3,6 × 2,2 м, висота земляних стін 0,7 м від рівня долівки. Стіни дещо звужені донизу, долівка рівна й добре втоптана. Житло орієнтоване довгими стінами за сторонами світу. Посередині північної частини споруди було глинобитне вогнище. Воно розміщувалося в округлому заглибленні діаметром 0,8 м і завглибшки 0,1 м від рівня долівки. Основу вогнища становили пласкі фрагменти глиняної обмазки. Найкраще черінь зберігся в центральній частині вогнища. Яма з вогнищем була заповнена вугіллям і попелом.

У заповненні виявлено фрагменти ліпного посуду й кістки тварин. На вогнищі лежало три уламки від лощеної миски світло-коричневого кольору з потовщеними вінцями.

За конструктивними особливостями це житло не відрізняється від осель з ясторфськими елементами культури, виявлених, наприклад, у Горошовій [Пачкова, 1983]. Для всіх цих жител характерна дещо заглиблена в материк основа, зрубна конструкція стін, нечітка конструкція опалювального пристрою. За спостереженнями С. П. Пачкової, такі житла мають аналогії на пам'ятках поморсько-кльошової та зарубинецької культур Полісся, культури Поєнешті-Лукашівка на Дністрі, поселеннях губінської групи ясторфської культури та пшеворської культури пізньолатенського часу в Польщі [Пачкова, 1983, с. 48].

Ці матеріали дають можливість дещо скоригувати процес імплантації прийшлого з заходу населення, основу якого складали германці, в місцеву праслов'янську людність. Треба погодитись з думкою, що ці групи людей не створювали на Волині власних поселень, а підселялися до поморсько-кльошових общин. Як свідчать матеріали Хрінницької пам'ятки, вони могли будувати свої житла на околиці існуючого поселення. Природно, що в процесі співіснування ці люди вливалися в місцеве середовище й розчинялися в ньому. Проте на шляхах основного потоку переселенців, зокрема вздовж Дністра, германці закладали власні поселення, освоюючи нове середовище. Прикладом того є матеріали поселення Горошова.

Дослідження міграції германських племен ясторфського культурного кола в останніх століттях до нашої ери, здійснені М. Щукіним, В. Єрьоменком, С. Пачковою, Т. Домбровською та С. Чопеком, дозволяють говорити про їх значний вплив на культурно-історичні

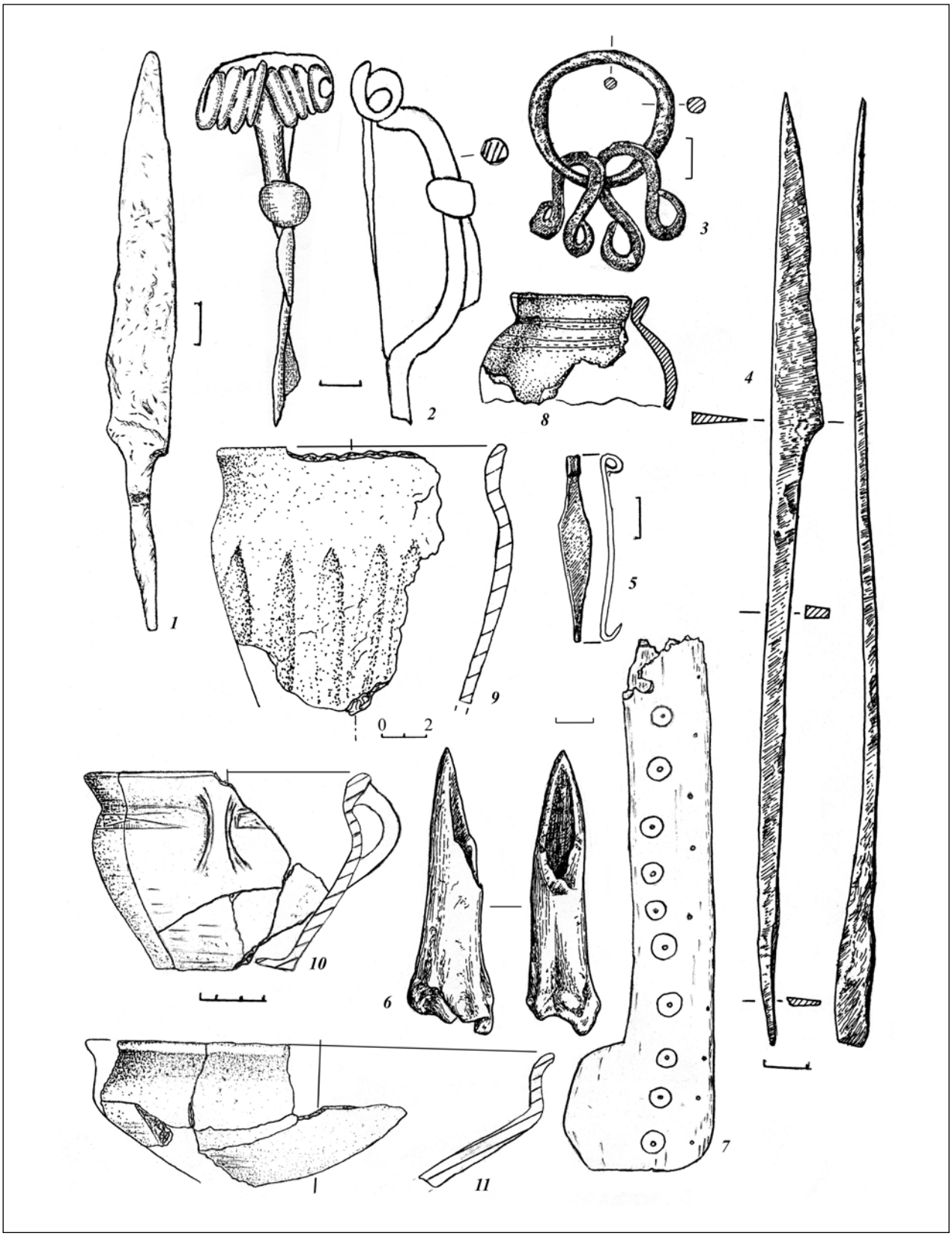

Рис. 2. Поселення поморсько-кльошої культури у Хрінниках на Волині, ур. Шанків Яр.
1 – залізний ніж, *2* – бронзова фібула, *3* – залізна підвісна пряжка, *4* – лезо від залізних ножиць перероблене на наконечник дротика, *5* – залізний поясний гачок, *6* – кістяна проколка, *7* – кістяна ручка ножа, *8–11* – кераміка

процеси на території України, зокрема й на етнічний розвиток давніх слов'ян. Це ілюструється не лише впливом ясторфців на поморсько-кльошові племена Волині й Поділля. Як показують нові дослідження, неабияку роль вони відіграли і в історії зарубинецької культури. На думку багатьох дослідників, зарубинецька культура склалася в процесі переселення якихось груп ясторфців. Відзначається, що прийшлі групи були об'єднанням різних племен Центральної Європи, але основу їх становили германці та певні групи кельтського населення. На думку В. Єрьоменка, ми маємо справу з поступовим рухом воєнізованих загонів від середини III до середини II ст. до н. е. [Еременко, 1997, с. 118–119]. На думку С. П. Пачкової, не йдеться про пряме перенесення зарубинецької культури в готовому вигляді внаслідок міграції носіїв ясторфської культури [Пачкова, 2006, с. 226]. Це підтверджується нібито відсутністю в зарубинецькому регіоні чистих пам'яток цієї культури. Відтак, дослідниця стверджує, що мова може йти лише про окремі предмети чи компоненти, пов'язані з германськими традиціями, на відміну, наприклад, від пшеворської або поєнешті-лукашівської культур, де цих елементів набагато більше і де, очевидно, можна говорити про безпосередню інфільтрацію германців.

С. П. Пачкова спеціально та з властивою їй ретельністю піддала це питання аналізу шляхом детального порівняння основних елементів зарубинецької та ясторфської культур – поселень, могильників і керамічного комплексу [Пачкова, 2006, с. 225–250]. Дослідниця дійшла висновку, що зарубинецька культура в процесі формування була під впливом населення різних регіонів ясторфської культури, але найбільше – її губінської культурної групи. Саме ця культура стала джерелом латенізації зарубинецької культури, що найвідчутніше проявилося в її керамічних комплексах. С. П. Пачкова вважає, що з ясторфською культурою можна пов'язати також кремаційні поховання, зокрема з очищеними від залишків вогнища кісточками, а також обряд ритуального пошкодження посуду. Але, навівши такі переконливі аргументи на користь безпосередньої участі германців у формуванні зарубинецької культури, дослідниця зробила несподівані висновки. Всі ці факти, на її думку, свідчать лише про взаємовпливи двох груп населення. Такий пасаж С. П. Пачкової можна пояснити хіба що перебуванням у полоні традиційних уявлень про безумовну чистоту «слов'янської крові» зарубинецьких племен.

Привабливішою може бути гіпотеза російського дослідника В. Єрьоменка, який, вбачаючи в носіях ясторфської культури бастарнів, вважає, що за зарубинецькою культурою ховається та їхня частина, котра або не брала участі в балканських походах 179–168 рр. до н. е. на запрошення царів Македонії, або повернулася з дороги на Балкани у 179 р. до н. е. [Еременко, 1997, с. 119]. Таку тезу, виходячи з наявних досліджень, також не можна прийняти повністю, оскільки вона не враховує ролі місцевих племен у цьому процесі. Але раціональне зерно в ній, безперечно, є. З думкою про безпосередню участь германців у формуванні зарубинецької праслов'янської культури Середнього Подніпров'я слід, очевидно, погодитися.

Таким чином, свідчення лінгвістичної науки про важливу роль германців у формуванні слов'янської мови через безпосередні взаємини двох народів цілком підтверджуються археологічними матеріалами, які відносяться до III–II ст. до н. е., тобто періоду початкових фаз зародження давньослов'янського етносу. Водночас археологам, які вивчають цей період історії слов'янства, необхідно знайти відповідь на кілька запитань. По-перше, чому на Волині за наявності двох основних компонентів – поморсько-кльошового та ясторфського – зарубинецька культура не сформувалася; по-друге, чому зарубинецька культура Поліського регіону відрізняється від зарубинецьких старожитностей Середнього Подніпров'я, а остання – від зарубинецької культури Верхнього Подніпров'я, а також від поєнешті-лукашівської.

М. Б. Щукін спробував пояснити це тим, що в процесах формування зарубинецької культури різних регіонів брали участь різноманітні прийшлі та місцеві групи населення, які ще й змішувалися в тих регіонах у різних пропорціях [Щукин, 1994, с. 119]. Очевидно, що підтвердити, розвинути чи відкинути цю гіпотезу можна буде

після детального вивчення середньо- та пізньолатенської доби в Україні.

У підсумку можна зробити висновок про те, що формування давньослов'яського етносу у Вісло-Дніпровському межиріччі проходило в умовах тісної взаємодії з германським масивом. Перша фаза взаємозв'язків германців і слов'ян проходила, найвірогідніше, зважаючи на археологічні джерела, мирно й еволюційно. Друга хвиля проникнення германців на територію України припадає на кінець II ст. н. е. і пов'язується з експансією готів, тобто з часом коли слов'яни вже становили цілком сформовану етнічну групу. Мабуть, через те вони чинили опір цьому руху.

Давня історія України: Т 2. – К., 1998. – 487 с.

Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 276 с.

Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнологических процессов III–I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе / В. Е. Еременко. – СПб., 1997. – 232 с.

Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів / Д. Н. Козак. – К.–Луцьк–Львів, 1994. – 112 с.

Козак Д. Н. Венеди / Д. Н. Козак. – К., 2008. – 468 с.

Козак Д. Н. Неври, готи та слов'яни на Стиру: Ч. І. / Д. Н. Козак. – Львів, 2012.

Козак Д. Н. Поселення ранньозалізного часу біля с. Хрінники на Волині / Д. Н. Козак, Д. Ю. Павлів // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – 2010. – С. 71–95. – (Археологія і давня історія України. Вип. І).

Козак Д. Н. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі) / Д. Н. Козак, Б. А. Прищепа, В. В. Шкоропад. – К., 2004. – 299 с.

Крушельницька Л. І. Поселення поморської культури у Рівненській області / Л. І. Крушельницька // Археологія. – 1968. – Т. 21. – С. 194–198.

Крушельницька Л. І. Племена поморської культури / Л. І. Крушельницька // Стародавнє населення Прикарпаття та Волині: (Доба первіснообщинного ладу). – К., 1974. – С. 272–276.

Крушельницька Л. Населення Західної Волині і Верхньої Наддністрянщини у ранньоскіфський час / Л. І. Крушельницька // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині . – К., 1974. – С. 248–263.

Крушельницька Л. Пам'ятки ранньоскіфського часу (Hal c–Hal d) / Л. Крушельницька // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 143–239.

Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева Тернопольской обл. / С. П. Пачкова // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К., 1983. – С. 4–63.

Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы / С. П. Пачкова. – К., 2006. – 270 с.

Седов В. В. Славяне / В. В. Седов. – М., 2002. – 624 с.

Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии / К. Тацит // Сочинения в 2-х томах: Т. I / К.Тацит. – Л., 1970. – 443 с.

Терпиловський Р. В. Тілоспалення знатного воїна рубежу ери на Сеймі / Р. В.Терпиловський , Л. В. Белінська // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 181–189.

Щукин М. Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной Европе / М. Б. Щукин. – СПб., 1994. – 323 с.

Czopek S. Grupa czerniczyńska jak wynik latenizacji wschodiej hrubeszczyźny / S. Czopek // Archeologia Polski. – 1991. – 36. – S. 93–113.

Dąbrowska T. Wcześne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasieg – powiązania / T. Dąbrowska. – Warszawa, 1988. – 339 s.

Domański G. Grupa gubinska / G. Domański // Prahistoria ziem Polskich. – 1981. – T. V.

Szczukin M. B. Zabytky wielbarskie a kultura czerniachowska / M. B. Szczukin // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981. – S. 39–56.

Szczukin M.B. New finds of «kronenhalsringe» in the Chernigov Region Ukraine and some problems of their interpretation / M. B. Szczukin, T. P. Valkowa, Ju. Ju. Shevchenko // Akta archeological. – 1992. – Vol. 63. – P. 39–56.

О. В. Колибенко, Д. А. Тетеря

Вали дитинця Переяславля Руського у світлі археологічних досліджень

Одним із найбільших міських центрів Русі був Переяславль Руський, який складався з двох укріплених частин – дитинця та «окольного міста». Різні за площею та загальною протяжністю укріплень, ці дві основні частини міста були надзвичайно добре захищеними. Їх було захоплено штурмом лише одного разу – у 1239 р. [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 781–782].

На відміну від багатьох давніх центрів Русі, у Переяславі збереглися до сьогодні залишки оборонних валів обох укріплених частин. Це пояснюється використанням основи укріплень дитинця та «окольного міста» при їх відновленні у пізньосередньовічний час. 6 березня 1585 р. король Стефан Баторій дав князю Костянтину Острозькому «на Вкраини, за Днѣпромъ, городище мѣстце пустое, называемое Переяславъ», і дозволив йому «в том то Переяславлю замокъ збудовати» [Грамота, 1905, с. 285]. К. Острозький пристосував частково зруйновані домонгольські укріплення до потреб оборони в умовах застосування вогнепальної зброї. Земляні вали не було перепланувано, а лише підсипано, зверху укріплено дерев'яним палісадом, збудовано дерев'яні ворота, рови розчищено, усередині рову дитинця викопано (чи відновлено) дренажні колодязі. Ніякого нового замку на території колишнього дитинця збудовано не було.

Приблизно у такому стані ці укріплення проіснували до середини XVII ст., коли Переяслав став однією з головних баз козацтва, найстарішим полковим центром Лівобережжя. У XVII–XVIII ст. територія переяславського дитинця використовувалась як фортеця. Вона у значній мірі зберігала свою домонгольську планувальну структуру, оскільки збереглася головна транспортна вісь дитинця, яка виконувала ту ж роль, що і в домонгольські часи – з'єднувати південні та північні ворота фортеці. Крім цього, на місці багатьох архітектурних домінант давньоруського періоду стояли тепер дерев'яні церкви козацького часу, формуючи відповідну мережу вулиць та провулків. Плани Переяславської фортеці 70-х рр. XVIII ст. показують, що планувальна структура цієї території мало змінилась аж до великої пожежі 1782 р., коли вигоріла її значна частина.

Після втрати Переяславом у кінці XVIII ст. статусу прикордонного з Польщею міста й ліквідації Переяславської фортеці, її вали почали використовуватись як сировина для виготовлення селітри. О. І. Левшин, що побував у Переяславі на початку XIX ст., відзначав: «Древняя и очень хорошая крепость, которою был обнесен Переяслав и теперь еще видна. Я был в ней и с досадою видел, что памятник сей, самым временем кажется из почтения пощаженный, разрывают теперь для выварки селитры» [Левшин, 1816, с. 43–44].

Продовження руйнування валів дитинця на початку 40-х рр. XIX ст. засвідчив М. І. Арандаренко: «Забота разрушения навела на мысль добывать из укреплений древнего Переяслава селитру, чем в настоящее время и пользуются деятельно» [Арандаренко, 2012, с. 373]. Про це ж у одній зі своїх численних публікацій 40-х рр. XIX ст. про минуле Переяславщини писав і М. О. Максимович, який називав земляний вал Переяславської фортеці «напівроздритим», відзначаючи, що «Переяслав ныне живет себе спокойно, на распашку, отдавая иногда свои старые валы за деньги на выварку селитры» [Максимович, 1877, с. 328, 329].

У середині XIX ст. обстеження пам'яток старовини Переяслава (у тому числі й валів) провели співробітники Музею старожитностей при Київському університеті Св. Володимира. Результати їх розвідок у Переяславі (акварельні зображення різних пам'яток та план валів міста) зберігаються зараз у НА ІА НАН України (фонд ІІМК). Стан, у якому вони застали вали переяславського дитинця, відображений у публікації в «Полтавских епархиальных ведомостях» за 1868 р.: «…и вал в 10-х годах текущего столетия отдан был в аренду г. Кочубею на выварку селитры, с таким, впрочем, по уверению старожилов, обязательством со стороны арендатора, что земля, выбрасываемая из кадок после выварки селитры, будет насыпаема в таком порядке, в каком она была до раскопки, но к сожалению, обязательство это неисполнено: земля на валу разбросана в поразительном безпорядке, и город чрез это обезображен до крайности» [Архангело-Михайловская церковь, 1868, с. 510, прим. 3].

Є свідчення, що у 1869 р. кріпосний вал Переяслава обстежували В. Б. Антонович та М. П. Драгоманов [РА ИИМК, ф. 1 «1900», д. 254, л. 14].

Яскравим прикладом ставлення на рубежі XIX–XX ст. до вивчення та збереження залишків укріплень дитинця Переяславля Руського є свідчення сучасника – кореспондента газети «Киевлянин»: «До настоящего времени … в Переяславе сохранились следующие остатки прежних укреплений: во-первых громадный вал, с обширным наружным рвом, тянущийся от левого берега Альты до правого берега Трубежа, а во вторых, незначительные части валов, сконцентрированные в районе, прилегающем к соборной Успенской церкви. И те, и другие обломки седой старины мало возбуждают интереса в среде местных обывателей. Остатки валов у собора составляют части древнего переяславского детинца. От валов последнего уцелели лишь небольшие частицы. Но и теперь лежащий с юго-западной стороны соборного погоста вал имеет в ширину сажени 3–4, при высоте до 2 саж. И этим драгоценным памятникам старины грозит опасность полного уничтожения: в июле нынешнего года причт соборной церкви постановил расчистить вал, находя, что он, не представляя ничего особенного в историческом отношении, приносит собору только вред» [Разные известия, 1900, с. 207]. У цій же публікації її автор висловлював сподівання, що «Императорская археологическая комиссия, на обязанности которой прежде всего лежит охранение от разрушений памятников старины, не позволит исчезнуть с лица земли остаткам древнейших укреплений 1000-летнего Переяслава» [Там же].

Очевидно, саме дана публікація, передрукована також деякими іншими газетами й виданнями [Об уничтожении, 1900, с. 135], привернула увагу Імператорської Археологічної комісії й стала причиною виникнення цікавої архівної справи, що зберігається у Рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури РАН, м. Санкт-Петербург (фонд ІАК). У цій справі відклалося листування між ІАК, полтавським губернатором, переяславським повітовим справником та деякі інші документи, датовані 1900–1901 рр., які чітко показують, що процес руйнування валів дитинця давнього Переяслава продовжувався безперервно протягом усього XIX – початку XX ст. [РА ИИМК, ф. 1 «1900», д. 254, лл. 1–19].

Руйнування валів здійснювалось поступово, однак цілеспрямовано, оскільки вони не становили, з точки зору більшості мешканців Переяслава, ніякої цінності. Навпаки – і причт Успенського собору, і мешканці розташованих поряд будинків – розглядали залишки валів як такі, що лише заважають нормальному функціонуванню їх садиб. Міська ж влада взагалі використовувала вали як запас ґрунту для підсипки різних ям та вибоїн, ремонту міських вулиць. Зазначимо, що подібна практика застосовувалась, очевидно, і у XX ст., оскільки сучасний стан валів як дитинця, так і «окольного міста» Переяслава значно погіршився порівняно з початком XX ст. Що ж стосується названих залишків валу дитинця поблизу Успенської церкви, то в даний час вони майже не простежуються на територіях прилеглих садиб, що свідчить про їх подальше знищення протягом першої половини XX ст.

Однак, незважаючи на значні руйнування та щільну сучасну забудову розсунутого валу дитинця, його планування все ж простежується й тепер. Археологічне

вивчення укріплень дитинця Переяславля Руського було започатковане 1945 р. розкопками Б. О. Рибакова. У подальшому протягом другої половини XX ст. укріплення дитинця досліджували М. К. Каргер, П. О. Раппопорт (1951–1953, 1956), Р. О. Юра, М. І. Сікорський, Ю. С. Асєєв (1960), Р. О. Юра (1961), М. І. Сікорський, Є. В. Махно, Г. М. Бузян (1979), Г. М. Бузян, М. М. Буйлук, М. Т. Товкайло (1988). Також різним питанням, пов'язаним з вивченням оборонних укріплень дитинця Переяславля Руського, присвячені праці П. О. Раппопорта [Раппопорт, 1953; 1956], А. М. Кирпичнікова [Кирпичников, 1977], М. М. Корінного [Коринный, 1992], Ю. Ю. Моргунова [Моргунов, 2001; 2009], О. В. Колибенка та С. В. Павленка [Колибенко, 2004; Колибенко, Павленко, 2007].

Значний інтерес дослідників саме до дитинця Переяславля Руського пояснюється тим значенням, яке він відігравав у життєдіяльності цього міста. Розглядаючи місце та роль дитинців у соціально-топографічній структурі давньоруських міст, П. П. Толочко відзначає: «детинцы являлись одним из важнейших социально-топографических структур древнерусских городов и пользовались постоянным вниманием княжеской власти. По мере роста и развития городов они увеличивались в размерах; совершенствовалась их оборонительная система. Не случайно, осаждавшим древнерусские города печенегам, половцам, литовцам, немцам, как, впрочем, и дружинам противоборствующих князей, практически никогда не удавалось силой овладеть их детинцами» [Толочко, 1989, с. 156].

Така особлива захисна функція дитинців була можливою лише завдяки добре продуманій та спланованій системі їх оборони, тобто завдяки їх оборонним спорудам, значно ефективнішим, ніж укріплення інших структурних компонентів давньоруських міст – «окольних міст», «острогів», посадів, передгородь тощо.

Ще перший дослідник укріплень Переяславля Руського Б. О. Рибаков здійснив розріз валу довжиною 30 м у південно-західній частині дитинця з метою вивчення його конструктивних особливостей. Вал було розрізано не перпендикулярно, а під невеликим кутом до його хребта. У профілі добре простежувались зовнішній та внутрішній схили давнього валу, його верхня частина була зрізана. На думку Б. О. Рибакова, висота валу в давньоруський час досягала 7–8 м. У його підосновi датуючих предметів виявлено не було, а саму основу структури валу складала масивна кладка з великих і товстих сирцевих цеглин на лесовому розчині, покладених у перев'язку. Зафіксовані розміри цегли-сирцю: 45 × 25 × 7 см (найпоширеніший), 48 × 26 × 7, 43 × 24 × 7, 26 × 22 × 7. Колір сирцю світло-жовтий, інколи оранжевий. Б. О. Рибаков також відзначив, що найближчою аналогією цій сирцевій кладці є така ж кладка у основі валу Білгорода Київського, досліджена В. В. Хвойкою [Рыбаков, 1945, с. 4–5].

Дослідження Б. О. Рибакова були проведені на невеликій ділянці, що не дозволило йому скласти уявлення про конструкцію валу в цілому. У зв'язку з цим П. О. Раппопорт, що працював у складі експедиції М. К. Каргера, у 1951 р. здійснив зачистку, а у 1952 та 1953 рр. провів розкопки валу переяславського дитинця навпроти місця впадіння р. Альти у р. Трубіж для з'ясування його конструкції. Ним було встановлено, що вал мав у своїй основі щільно заповнені землею дубові зруби довжиною близько 3,7 м, які розташовувались поряд, однак не були з'єднані між собою. Відстань між кінцями колод сусідніх зрубів складала 10–15 см. Зруби стояли на засипці з перемішаного з глиною ґрунту товщиною 60 см, під якою знаходився культурний шар (близько 0,7 м). Зруби були заповнені землею, перемішаною з глиною. Безпосередньо до лицевої частини зрубів прилягала конструкція з сирцевої цегли різного кольору, яку було покладено на розчині коричневої глини з невеликою домішкою каоліну. За спостереженнями П. О. Раппопорта, цегла має переважно неправильну форму, її розміри: 39–44 × 23–29 × 5–8 см. Хоч кладка зроблена недбало, все ж горизонтальні ряди цегли у ній витримані, шви між цеглинами тонкі. На іншій ділянці, у місці крутого спуску до р. Альти, досліднику вдалося детальніше розглянути передню частину конструкції валу. Він встановив, що тут на материковому суглинку лежить

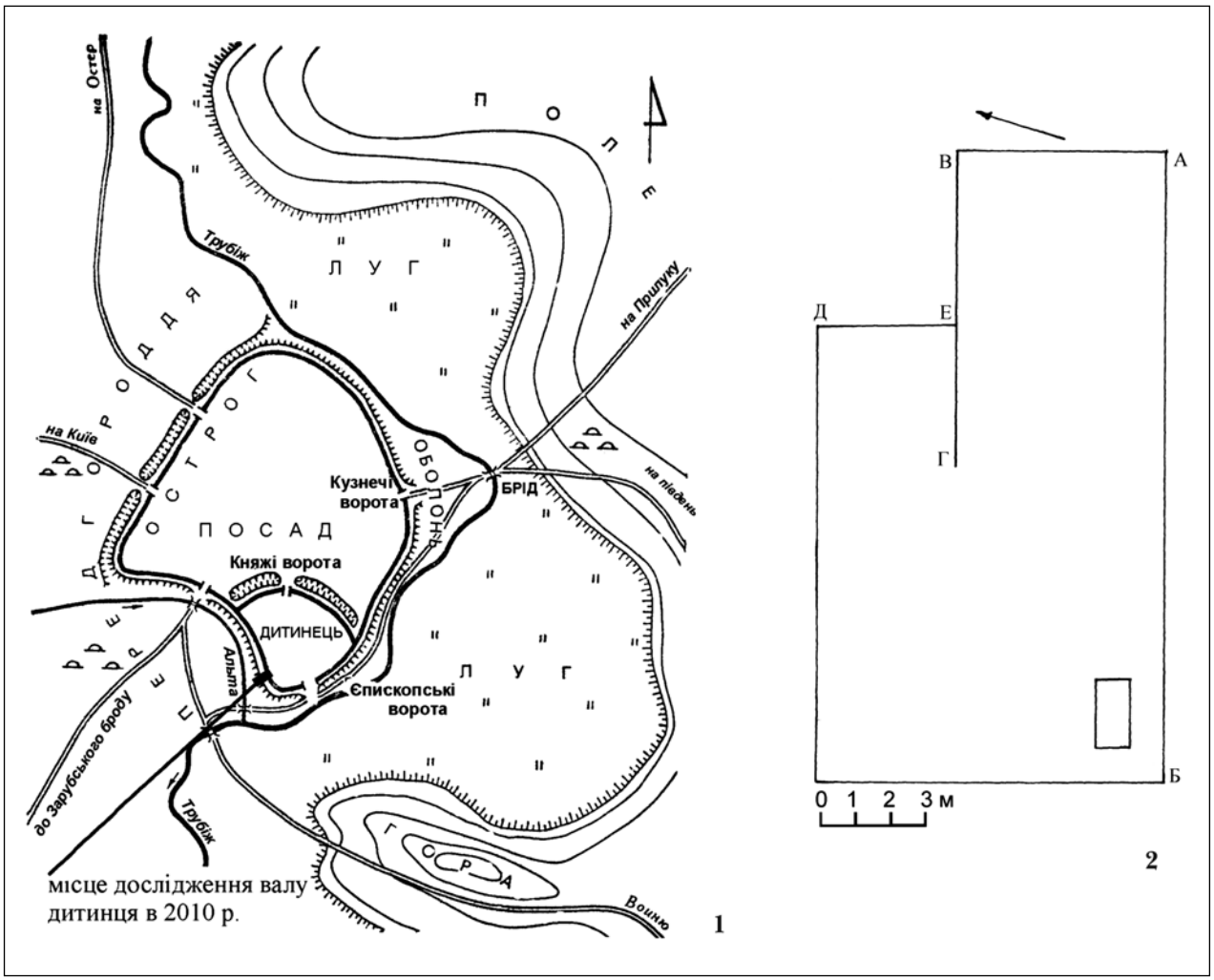

Рис. 1. 1 – схема містобудівної структури Переяславля Руського з позначенням місця досліджень 2010 р.; 2 – схема котловану на ділянці по вул. Радянська, 32

культурний шар товщиною близько 20 см. На цьому шарі були розташовані невисокі зруби, заповнені землею та глиною. На них стояв дерев'яний каркас із широких плах, збитий залізними цвяхами, над яким починалась сирцева кладка. Усередині цієї кладки П. О. Раппопорт виявив кілька ярусів дерев'яних каркасів, скріплених такими ж цвяхами, як і нижній. Вся ця конструкція прилягала до лицевої стінки дубових зрубів, заповнених глиною, аналогічних виявленим навпроти місця впадіння р. Альти у р. Трубіж. Проведені дослідження дозволили названому автору зробити висновок, що вал дитинця Переяславля мав більш-менш однакову конструкцію по всьому периметру дитинця, а також віднести його будівництво до вузького хронологічного періоду – часу зведення Володимиром Святославичем первісної оборонної системи міста у 992 р. Головною особливістю, яка відрізняла фортеці цього періоду (кінця X ст.) від пізніших, була саме сирцева кладка, виявлена лише на кількох пам'ятках (Переяславль, Білгород та городище біля с. Заріччя на р. Стугні) [Раппопорт, 1956, с. 82–90].

Після 1953 р. конструктивні особливості валу переяславського дитинця, у тому числі його сирцева кладка, не досліджувались. Нові важливі матеріали були отримані в ході археологічних досліджень 2010 р. Дані роботи зосереджувались у південно-західній частині дитинця в межах сучасної садиби по вул. Радянська, 32, на якій знаходяться залишки оборонного валу, що проходить по краю лесової тераси уздовж лівого берега р. Альти, неподалік від місця її впадіння в р. Трубіж (рис. 1). У ході рятівних розкопок було досліджено окремі конструктивні елементи оборонного валу дитинця Переяславля Руського [Тетеря, 2011; Тетеря та ін., 2011].

Під час досліджень було встановлено, що у даному місці конструктивну основу валу (дубові зруби-городні) було поставлено безпосередньо на поховану денну поверхню (чорнозем), попередньо вирівняну підсипкою темно-сірого ґрунту товщиною до 10 см, на відстані 3,40–3,50 м від краю тераси. Перший зруб простежено упродовж валу на довжину 2,10 м, другий – 2,90 м. Зафіксована товщина тонких колод (жердин), з яких складалися зруби – від 6 до 9 см. Жердини скріплені у техніці «в обло». Зовнішня (лицева) стінка зрубів прилягала до масивної сирцевої кладки. Ця стінка була збита не з цілих жердин, а з плах чи дощок, швидше за все з тих же розколотих навпіл жердин. Очевидно, лицеву стінку зрубів у даному місці від розповзання чи руйнування стримувала сирцева кладка, тому конструктивної необхідності в повноцінних круглих колодах або жердинах тут не було. Від одного зі зрубів зафіксовано 9 дощок зовнішньої (повздовжньої) стінки та 7 жердин – від перпендикулярної до неї поперечної стінки (вглиб валу); від іншого зрубу – відповідно 5 дощок та 6 жердин. Зафіксована висота зрубів – 1,30 м. Їх було виявлено під шаром чорнозему на глибині 0,60 м від сучасної поверхні. Зруби між собою не з'єднані. Відстань між їх поперечними стінками складає приблизно 1 м (рис. 2; 7).

У нижній частині зруби були заповнені на висоту 0,80–1,10 м світло-сірим плямистим супіском, у верхній частині – мішаним ґрунтом сірого кольору з вкрапленнями глини. Простір між зрубами було заповнено у нижній частині світло-сірим супіском з вкрапленнями глини (на висоту до 0,40 м), у верхній – мішаним ґрунтом сірого кольору з вкрапленнями глини на висоту до 0,80 м, ще вище – чорноземним ґрунтом.

Перед спорудженням кладки із цегли-сирцю, впритул до зовнішньої сторони зрубів (їх нижньої частини) будівельниками було створено спеціальну підсипку (своєрідну «подушку»), яка складалася з трьох шарів ґрунту. У профілі північно-західної стінки котловану нижній шар цієї підсипки (мішаний сіро-жовтий ґрунт з домішкою глини та піску) сягав товщини 0,50 м; середній шар, товщиною 0,10–0,20 м, складався з світло-сірого глеюватого суглинку; верхній шар, товщиною 0,30 м, – з річкового піску сірого кольору. Загальна товщина підсипки близько 1,0 м (рис. 3). У профілі південно-західної стінки котловану ці шари мають дещо інші параметри: нижній – товщиною до 0,40 м; середній – 0,35 м, верхній – 0,28 м, а загальна товщина підсипки також складала близько 1 м. За її допомогою було горизонтально вирівняно пологий схил тераси (рис. 4).

Прямо на цю підсипку (без розчину) було покладено нижній ряд цегли-сирцю. Загалом, прилегла до зовнішньої сторони зрубів частина сирцевої кладки збереглася на висоту 13–14 горизонтальних рядів цегли, що дорівнює 1,0–1,10 м. У рядах налічується по п'ять або п'ять з половиною цеглин, покладених у перев'язку на розчині темно-сірого кольору, очевидно, річкового намулу. Ширина сирцевої стіни у нижній частині дорівнює 1,90–2,0 м. Внутрішній край стіни, що прилягає до зрубів, майже прямовисний, дещо відхилений назовні у верхній частині, зовнішній край – похилий.

Друга частина сирцевої кладки розміщувалась попереду описаної вище сирцевої стіни й конструктивно слугувала для укріплення піщаного схилу тераси. Дугоподібний схил тераси у верхній частині обривається під кутом 50°, далі до низу він поступово стає більш пологим і на відстані близько 5 м від краю тераси переходить у тодішню заплаву р. Альти, набуваючи тут горизонтальних обрисів. Цей рівень (2,80–3,10 м нижче від рівня сучасної денної поверхні) можна вважати підніжжям тераси. На один метр нижче простежено рівень ґрунтових вод, що, можливо, відповідає сучасному рівню води в р. Альті (4,10 м від сучасної денної поверхні).

Як видно з профілю північно-західної стінки котловану, цю сирцеву підпірну стіну було споруджено від самого підніжжя тераси. Для цього на глибині 2,80 м від сучасної денної поверхні у материковому піску було вирізано невеликий уступ глибиною приблизно 0,10 м. Його засипано річковим піском сірого кольору, який вирівнює поверхню схилу, утворюючи разом із однією цеглиною горизонтальну площадку шириною 1,20 м. На ній за допомогою того ж самого темно-сірого розчину (річкового

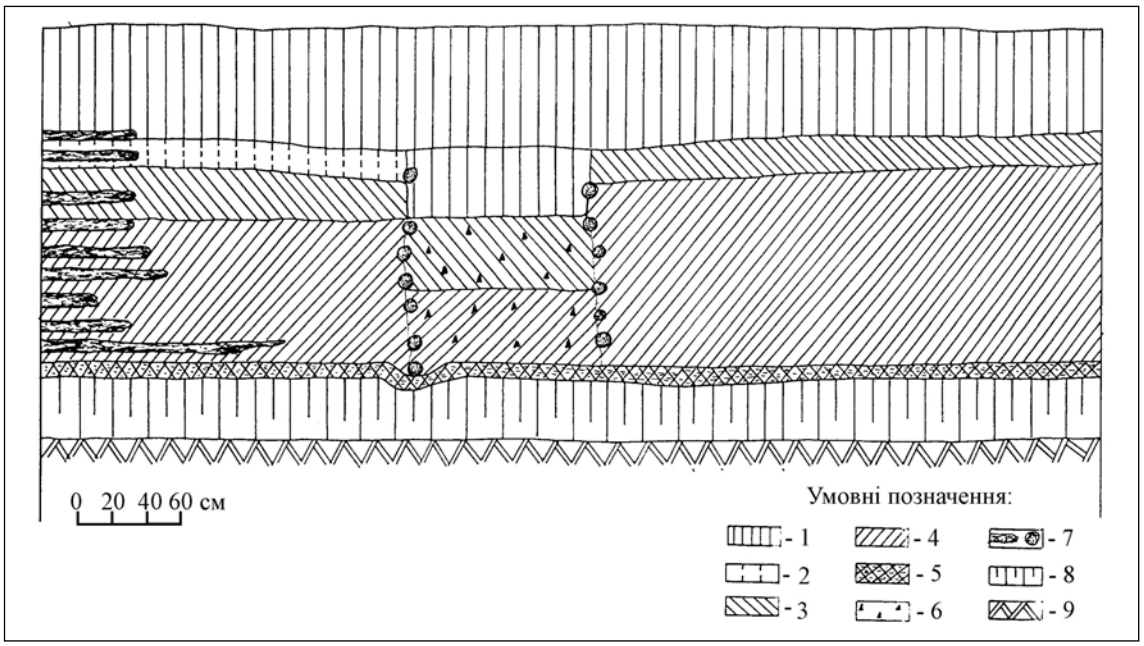

Рис. 2. Залишки зрубів валу дитинця. Умовні позначення: 1 – чорнозем; 2 – сірий суглинок; 3 – мішаний ґрунт з вкрапленням глини; 4 – світло-сірий плямистий супісок; 5 – темно-коричневий ґрунт; 6 – вкраплення глини; 7 – залишки дерев'яних колод; 8 – похована денна поверхня; 9 – межа материкового шару

намулу) будівельники змурували невисоку стінку із сирцевої цегли, що підтримувала розташовану вище по схилу тераси довгу підпірну сирцеву стіну. Ця невисока стінка складалася із шістнадцяти рядів сирцевої цегли, покладених горизонтально. Перші сім рядів складаються із трьох цеглин, два наступні – з двох, сім – з однієї (рис. 3).

Сирцеву кладку довгої підпірної стіни, від якої збереглося 77 рядів цегли, за конструктивними особливостями можна розділити на дві частини: нижню, що укріплювала схил тераси, та верхню, що захищала від руйнування «подушку»-підсипку під прилеглою до зрубів-городень сирцевою кладкою та, власне, й саму цю кладку.

Нижня частина підпірної стіни досягає від підніжжя тераси по її піщаному схилу до рівня материкового лесу. Цегла лежить зі значним нахилом до середини. Ця частина підпірної стіни нараховує 49 рядів цегли, кожен з яких складається з трьох – трьох з половиною цеглин. Під цією кладкою із сирцю, що йде по піщаному схилу тераси, фіксується прошарок підмазаної глини товщиною 3–4 см. Його було нанесено (намазано) у рідкому вигляді на материковий схил тераси безпосередньо перед спорудженням підпірної стіни (рис. 3). Ряди цегли лежать не тільки з нахилом у бік валу (у напрямку на схід – північний схід), але й з нахилом уздовж валу (у напрямку північ – північний захід).

У верхній частині підпірна стіна, при тій же ширині, що й унизу, стає більш прямовисною, але не з'єднується із зовнішньою стіною прилеглої до зрубів-городень сирцевої кладки. Починаючи з рівня давньої денної поверхні проміжок між підпірною стіною та спочатку «подушкою», а вище – й зовнішньою стіною розташованої на «подушці» сирцевої кладки – заповнений глиною та шматками сирцю (рис. 3).

Профіль південно-східної стінки котловану дає дещо іншу картину. Біля підніжжя схил тераси засипаний сірим річковим піском та глеєм; вище, – аж до рівня материкового лесу, піщаний схил тераси було підсипано шаром лесу з прошарками чорноземного ґрунту товщиною 0,30–0,40 м, у якому виявлено уламки кераміки черняхівського часу. Поверх останнього з рівня давньої денної поверхні залягає світло-сірий глеюватий суглинок, що є продовженням середнього прошарку від «подушки» під прилеглою до зрубів-городень сирцевою кладкою. Саме на ньому, на глибині 0,25–0,35 м від похованої денної поверхні й залягають нижні ряди цегли підпірної сирцевої

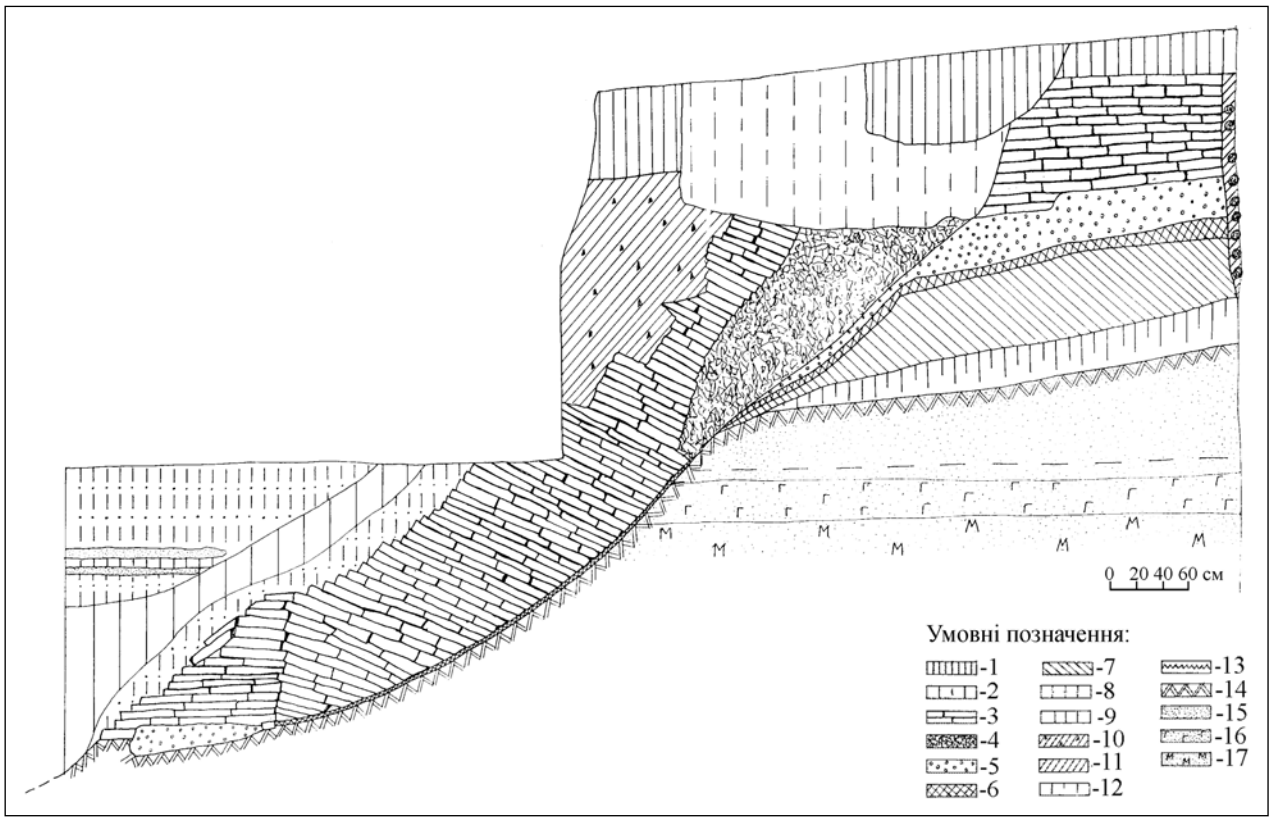

Рис. 3. Перетин сирцевої кладки у профілі північно-західної стінки котловану (по лінії В – Г). Умовні позначення: 1 – чорнозем; 2 – чорно-коричневий суглинок із глиною та уламками сирцевої цегли; 3 – сирцева цегла; 4 – забутовка з битої сирцевої цегли та глини; 5 – річковий пісок сірого кольору; 6 – світло-сірий глеїстий суглинок; 7– мішаний сіро-жовтий ґрунт з домішками глини та піску; 8 – похований ґрунт (чорнозем); 9 – мішаний ґрунт з прошарками піску; 10 – чорноземне заповнення; 11 – материк; 12 – світло-сірий суглинок з вкрапленнями піску, глини, сирцю; 13 – світло-сірий плямистий супісок; 14 – лес; 15 – шаруваті глини; 16 – материковий пісок; 17 – глиняна обмазка

стіни. Для них у глеюватому суглинку було вирізано уступ, шириною близько 1,0 м. Нижні 9 рядів цегли лежать горизонтально, по три – три з половиною цеглини у кожному. Ще 21 ряд цегли, що утворюють верхню частину підпірної стіни тієї ж ширини, лежать із нахилом до середини. Названа підпірна стіна й зовнішня стіна прилеглої до зрубів-городень сирцевої кладки також розділені заповненням із глини та шматків сирцю, але його товщина не перевищує 0,10–0,15 м (рис. 4).

Під час досліджень 2010 р. також було простежено процес руйнування оборонних споруд і поетапне запливання давнього схилу тераси у профілі південно-східної стінки (рис. 8). Всі відклади ґрунту в цій частині мають косу шаруватість, що відповідає природному нахилу схилу тераси. Перші три шари загальною товщиною 0,50–0,70 м, що складаються з відкладів сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями глини та шматків сирцевої цегли, відносяться до часу функціонування фортеці з кінця X до середини XIII ст. У цих нашаруваннях траплялися поодинокі уламки кераміки XI–XIII ст. та шматки пірофілітового сланцю. Причому, за час функціонування фортеці рівень заплави піднявся майже на 1 м.

Наступний (четвертий) шар ґрунту складається з пачки майже горизонтальних прошарків сірого, сіро-жовтого, коричнюватого ґрунту з прошарками піску та глини, що простежені на висоту 1,7 м. Ці нашарування, найімовірніше, відображають процес руйнування оборонних споруд у післямонгольський час. З напільного боку усі ці нашарування були зрізані навскіс під кутом 45º, що, можливо, пов'язано з поновленням фортеці у кінці XVI ст.

Наступний (п'ятий) шар загальною товщиною 0,10–0,35 м, що складається з сіро-чорного суглинку, міг утворитися в період функціонування нової фортеці. До того

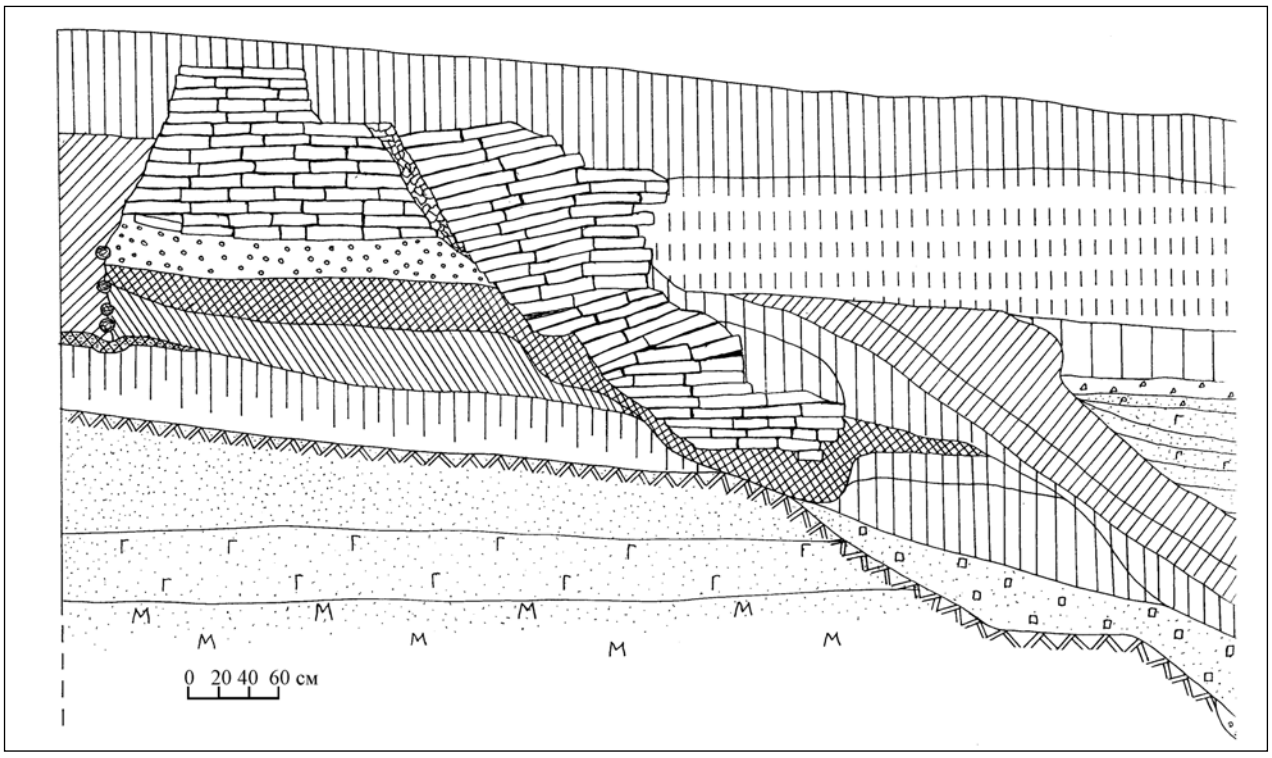

Рис. 4. Перетин сирцевої кладки у профілі південно-східної стінки котловану (по лінії А – Б)

ж самого періоду відноситься й шостий шар товщиною 0,30–0,70 м, що складався з чорноземного ґрунту з матеріалами XVII–XVIII ст.

Починаючи від зовнішнього краю сирцевої підпірної стіни, всі описані вище нашарування перекриті потужним (0,8–2,6 м) шаром мішаного ґрунту з матеріалами кінця XVIII – початку XX ст. Рештки зрубів, прилеглої до них сирцевої кладки, підпірної стіни та всі попередні нашарування перекриті сучасним шаром чорнозему товщиною 0,15–0,60 м.

Сирцева цегла усіх конструктивних частин кладки має різні кольори, простежено до 10 відтінків. Найбільш поширені – сірий, цегляний, бурий, темно-сірий, зеленуватий. Розміри цегли складають: довжина – 36–34–33–30–27–26 см, ширина – 30–28–25–20 см, товщина – 9–7–6,5 см. До складу глиняної маси сирцевої цегли входили домішки подрібненої соломи. Покладено сирцеві цеглини в перев'язку на розчині намулу. Товщина швів – 0,5–1 см (рис. 6, 9).

Під час досліджень у сирцевій кладці підпірної стіни виявлено товстий залізний кований цвях з овальною голівкою, підквадратний у перетині, довжиною 12 см, який вказує на використання будівельниками скріплених такими цвяхами дерев'яних каркасів, аналогічних до зафіксованих неподалік П. О. Раппопортом (рис. 5, *1*). У перших трьох прошарках запливу схилу знайдено матеріали давньоруського часу. Кераміка представлена уламками давньоруських горщиків XI–XII ст. та амфор, а також шматками пірофілітового сланцю (рис. 5, *2–9*).

Матеріали черняхівської доби, знайдені біля основи валу в перевідкладеному ґрунті, репрезентує уламок гончарної посудини на масивному піддоні, два уламки стінки ліпного горщика (рис. 5, *14, 15*). До цього ж періоду відноситься й уламок пряслиця біконічної форми (рис. 5, *16*).

Отже, у процесі досліджень отримано нові матеріали до вивчення конструктивних елементів укріплень дитинця Переяславля Руського, споруджених у кінці X ст. Зокрема, встановлено, що у даному місці на лівому березі р. Альти укріплення переяславського дитинця складались із одного ряду дубових зрубів-городень, щільно заповнених ґрунтом та не з'єднаних між собою. Перед ними з лицевого

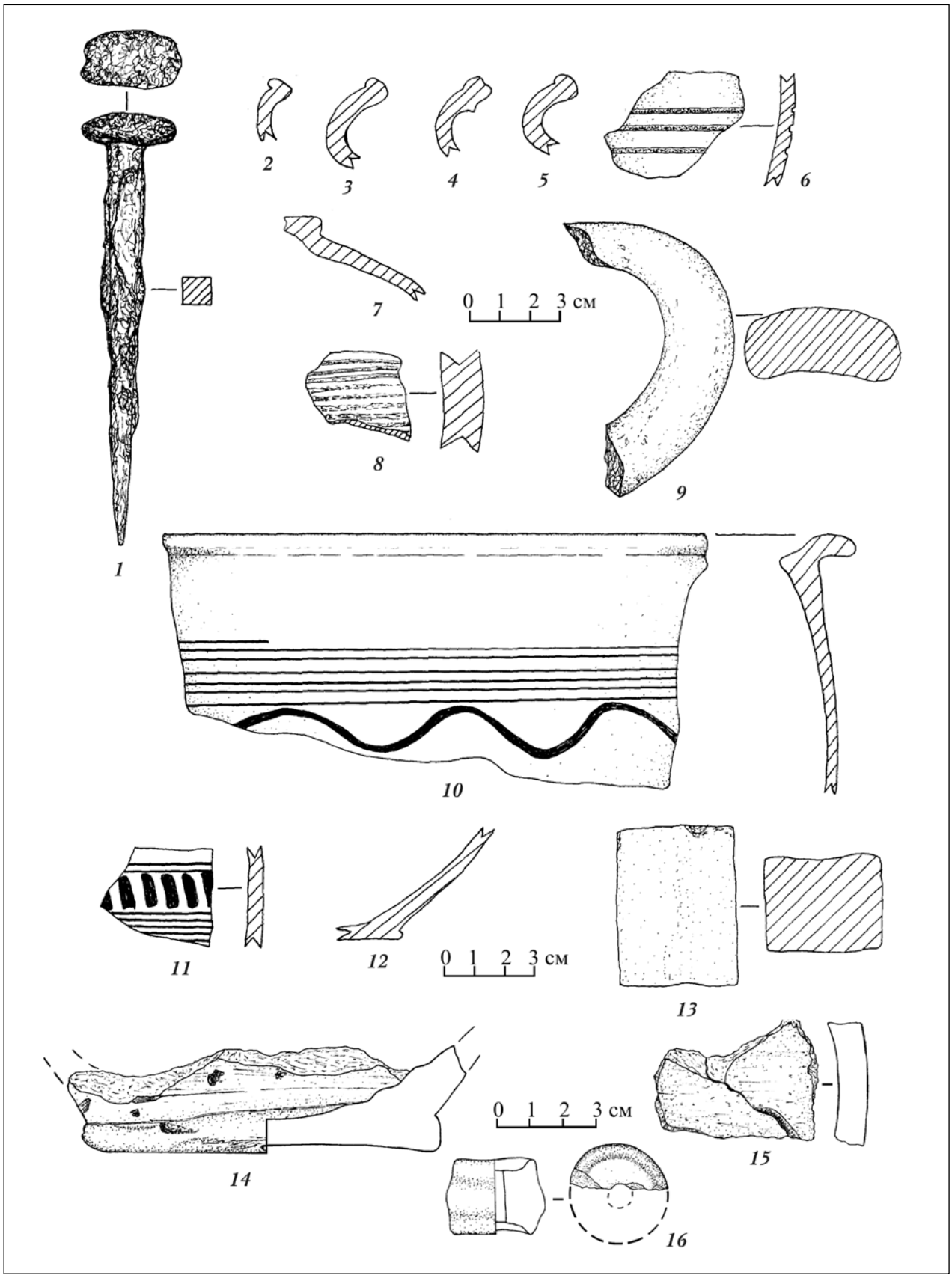

Рис. 5. Знахідки з досліджень по вул. Радянська, 32:
1–9 – X–XIII ст.; 10–13 – XVII–XVIII ст.; 14–16 – III–IV ст.

(зовнішнього) боку розміщувалась встановлена на спеціальній тришаровій підсипці-«подушці» масивна сирцева стіна, основним призначенням якої було утримувати від розповзання дерево-земляну конструкцію валу. Названу сирцеву стіну, підсипку під нею та схил тераси нижче від неї, у свою чергу, було укріплено сирцевою підпірною стіною, яка складалась із покладених під нахилом цеглин та мала захищати розташовану вище сирцеву конструкцію. Проміжок між цими двома сирцевими конструкціями було заповнено глиною та невеликими шматками цегли-сирцю. Нижче від похилої підпірної стіни було поставлено ще й невисоку вертикальну стінку із шістнадцяти рядів сирцевої цегли, покладених горизонтально, яка слугувала упором для підпірної стіни.

Таким чином, виявлені у даному місці конструктивні особливості оборонних споруд (у першу чергу – сирцевої кладки валу) дитинця Переяславля Руського дещо відрізняються від результатів досліджень Б. О. Рибакова та П. О. Раппопорта. Це свідчить про те, що будівельники, які зводили укріплення переяславського дитинця, підходили до процесу будівництва творчо, у залежності від конкретних особливостей кожної окремої ділянки території, на якій будувались укріплення. Підтрикутна форма переяславського дитинця вимагала зведення як прямих відрізків його валу, так і башт у місцях його крутого повороту. Це, у свою чергу, вимагало від будівельників на різних ділянках валу застосовувати різні технічні рішення при зведенні прилеглої до зрубів-городень сирцевої конструкції. Остання, явно збудована майстрами з болгаро-візантійського культурного кола, могла відрізнятись на різних ділянках валу ще й через різну топографію місцевості. Досить крутий лівий берег р. Альти має інші топографічні умови, ніж значно більш пологий правий берег р. Трубіж, а, тим більше, напільна, прилегла до території посаду сторона дитинця.

У подальшому необхідно продовжити дослідження оборонних споруд дитинця Переяславля Руського та інших значних центрів Русі з метою вивчення їх конструктивних особливостей. Адже точне визначення часу їх зведення дозволить встановити чи підтвердити конкретний час заснування багатьох міст, оскільки «всегда, когда в летописи сообщается о заложении тем или иным князем города (нового или великого города), речь идет о постройке укреплений вокруг детинца» [Толочко, 1989, с. 156].

Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии /Н.И. Арандаренко. – Харьков: Сага, 2012. – Ч. 3. – 2, 434, 48, 28 с.

Архангело-Михайловская церковь в г. Переяславе // Полтавские епархиальные ведомости. – 1868. – № 20. – Ч. неоф. – С. 508–541.

Грамота короля Стефана Батория кн. Константину Острожскому на основание и заселение гор. Переяславля. 1585 г. марта 6 // Архив Юго-Западной России. – К., 1905. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 284–288.

Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй.) – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.

Кирпичников А. Н. Ладога и Переяславль Южный – древнейшие каменные крепости на Руси / А. Н. Кирпичников // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. – М.: Наука, 1977. – С. 417–434.

Колибенко О. В. Вали дитинця середньовічного Переяслава (до історії нищення археологічної пам'ятки) / О.В. Колибенко, С. В. Павленко // Наукові записки з української історії. – Тернопіль: Астон, 2007. – Вип. 19. – С. 42–52.

Колибенко О. В. Оборонні укріплення Переяславля Руського / О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 19–25.

Коринный Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.

Левшин А. И. Письма из Малороссии / А.И. Левшин. – Харьков, 1816. – 206 с.

Максимович М. А. О городе Переяславе в первоначальные времена / М. А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 325–329.

Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2009. – 303 с.

Моргунов Ю. Ю. О сырцовых стеновых кладках эпохи Владимира Святославича / Ю.Ю. Моргунов //

КСИА РАН. – М., 2001. – Вып. 211. – С. 69–76.

Об уничтожении остатков старины в г. Переяславе Полтавской губернии // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – Ноябрь. – С. 135.

РА ИИМК (Рукописный архив Института истории материальной культуры РАН), ф. 1 «1900», д. 254, лл. 1–19. – Дело Императорской Археологической Комиссии о сломке детинца в г. Переяславле.

Разные известия // Археологическая летопись Южной России. – К., 1900. – Т. 2. – С. 205–208.

Раппопорт П. А. Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцовой кладки / П. А. Раппопорт // КСИИМК АН СССР. – 1953. – № 52 – С. 17–24.

Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. / П. А. Раппопорт // МИА. – № 52. – М.:Л.: Изд. АН СССР, 1956. – 184 с.

Рыбаков Б. А. Отчет о раскопках 1945 г. в Переяславе-Хмельницком / Б. А. Рыбаков // НА ИА НАНУ. – 1945/10. – 9 с.

Тетеря Д. А. Дослідження оборонних укріплень дитинця Переяславля Руського / Д. А. Тетеря // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К.–Полтава, 2011. – С. 348–349.

Тетеря Д. А. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження на території м. Переяслава-Хмельницького у 2010 р. / Д. А. Тетеря, М. Т. Товкайло, О. В. Колибенко, О. В. Юрченко, Г. М. Бузян // НА ІА НАНУ. – 2011. – 53 с.: іл.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

Е. Л. Конявская

Княжеский двор-усадьба в домонгольских письменных источниках

Не требует особых доказательств то, что княжеская резиденция была одним из важнейших центров средневекового города. В древнерусских письменных источниках она называлась «княжий двор», что означало постройки и имущество, принадлежащее правителю, как правило, имевшие не только ограду, но и оборонительные сооружения[1]. Хотя княжеский двор в летописях и других письменных памятниках упоминается достаточно часто, текстов, дающих представление о его внешнем виде, составляющих и жизни древнерусской усадьбы, немного. Прежде чем суммировать и проанализировать имеющиеся данные, необходимо остановиться на терминах, которые используются для наименований составляющих двора.

По отношению к зданиям, предназначенным непосредственно для самого князя, могут применяться слова «храм», «хоромы», реже «палаты» и «дом». Очевидно, «дом» воспринимался как понятие более общее, широкое: жилище вообще. Что же касается «палат», то данная лексема использовалась долгое время только в отношении греческих реалий: в «палатах» живут византийские императоры. И это вполне естественно, поскольку само слово заимствовано из греческого παλάτιον (из лат. Palātium) [Фасмер, 1971, с. 307]. Правда, есть одно исключение, когда «палаты» отнесены к дворцу Святослава Ярославича. В приписке писца в Изборнике 1073 г. говорится, что князь собрал много книг и наполнил ими «своѭ полаты». Систематически же это слово начинает встречаться применительно к быту русских князей относительно поздно – в XIV–XV вв.[2] Вместе с тем, в древнерусских памятниках встречается слово «полати» в значении «второй этаж в церкви, хоры». Близкая к ним конструкция в гражданских постройках называлась сенями. «Сѣни»[3] – большое помещение на втором этаже княжеского дворца, имеющее вид галереи. «Хоромъ», «хоромы», «храмъ», «храмина» (общеславянск.) означали – «жилище, дом» (в общем смысле), а также все постройки на дворе, как-либо между собой соединенные, отдельные помещения (комнаты) и т. п. Имеют отношение к данному феномену слова «истъба» (жилое отапливаемое помещение, внутренние покои в

1. Есть и другие значения слова, и в этом смысле важно, что «двором» назывались также люди, находящиеся на службе у князя, однако этот аспект здесь рассматриваться не будет (см. работы Н. Ф. Котляра [Котляр, 2006; 2007; 2008; 2010; 2010а], а также работу немецкого исследователя Уве Хальбаха, где проводятся параллели и отмечаются особенности дворцовой организации правителя на Руси и в Западной Европе [Hallbach, 1985]. Отчасти автор последней работы затрагивает постройки на княжеском дворе, анализируя терминологию, используемую в письменных источниках, и саму функциональную принадлежность зданий [Hallbach, 1985, s. 63–78].

2. Только от этого времени дошли минимальные письменные данные относительно внутреннего оформления княжеских палат. В Письме Епифания Премудрого Кириллу Тверскому есть информация о том, что Феофан Грек, наряду с храмами, расписывал стены княжеских дворцов и дворов: на каменной стене (ограде?) во дворе князя Владимира Андреевича он изобразил «саму Москву», терем великого князя (Дмитрия Донского) был им покрыт невиданной до тех пор росписью [Библиотека, 1999, с. 440]. Хотя археологические данные не оставляют сомнения в том, что дворцы с каменными стенами имели роспись.

3. Происхождение из греч. σκηνή – шатер, скиния – с фонетической точки зрения представляется небесспорным.

княжеском дворце[4]), «клѣть» (летнее жилое помещение, комната, кладовая), «терем» (башнеобразное строение или верхний ярус строения) и «гридница» (большое помещение, используемое в различных целях).

Рассмотрение контекстов, в которых встречаются эти слова, позволяет создать представление о древнерусском княжеском дворе как административно-хозяйственном комплексе.

Нет сомнений, что занятие княжьего двора или закладка и построение нового имело для князя важное политическое значение. Въезд на княжеский двор в ряде случаев фиксируется летописцами в связи с вокняжением того или иного князя. Многие исследователи считают такой въезд обязательной частью процедуры княжеской *интронизации* [Толочко, 1992, с. 139–147; Гвозденко, 2009, с. 35]. Так, обращают на себя внимание эпизоды последовательного занятия киевского стола Вячеславом Владимировичем, а затем Изяславом Мстиславичем в 1150 г. Вячеслав въехал в Киев и «сѣсѣде на Ꙗрославли дворѣ». При этом кияне сообщают Изяславу, что Вячеслав «сѣдить ти в Киевѣ». Именно как с князем, «сидящим» в Киеве, ведет переговоры через послов с Вячеславом и сам Изяслав. Получив поддержку населения, он едет к Святой Софии[5], а затем въезжает на Ярославль двор [Каргер, 1958, с. 271–273; Толочко, 1976, с. 196] со своим полком и в сопровождении киян. Своего дядю Вячеслава он застает сидящим на «сѣньници», с ним дружина, т. е., видимо, он восседал на своем «тронном» месте княжеского дворца[6]. Изяславу предлагают взять стол силой – «изымать» дружину Вячеслава и его самого, либо подсечь под ним сени. Изяслав предпочитает договориться и с малой дружиной «лѣзе на сѣни к Вѧчеславоу къ строеви своемоу и поклонис ему». Говорится, что готовый к компромиссу Вячеслав «въста противу Изѧславу, и цѣловастаса, и сѣдоста ѡба по мѣсту» [Полное, 1908, стб. 397]. После переговоров Вячеслав соглашается уехать в Вышгород и «поиде с сѣнии». Как можно понять, Изяслав остается, и далее говорится, что он «сѣде Киевѣ» [Полное, 1908, стб. 397–398]. Так же займет Ярославль двор Изяслав и в свой следующий победоносный приезд в Киев [Полное, 1908, стб. 416] после изгнания совместно с братом Владимиром Бориса Юрьевича из Белгорода и бегства из Киева Юрия Долгорукого[7].

К. С. Гвозденко в работе о процедуре интронизации в домонгольской Руси отмечен еще один эпизод, касающийся событий XI в. [Гвозденко, 2009, с. 20]. В 1068 г. киевляне, передавшие власть Всеславу Полоцкому, «прославиша и средѣ двора княжа»[8]. Именно этот вариант[9], а не «поставиша», как в Ипатьевской, К. С. Гвозденко считает верным. Некое «прославление» как элемент этикетного вокняжения отмечают и другие исследователи. Однако однозначность такой трактовки упомянутого текста не представляется очевидной. В Новгородской I летописи младшего извода этих слов

4. Судя по тексту в ПВЛ под 945 г., ранее так называлась баня.

5. Из летописных текстов ясно, что посещение Св. Софии было одним из обязательных процедур интронизации князя. С полной определенностью о связи стола-великого княжения с кафедральным собором можно обнаружить в Тверском сборнике относительно вокняжения Ивана Михайловича Тверского: «Князь великии Иоаннъ Михаиловичъ, благодаривъ Господа Бога, сѣдяи на столѣ дѣднѣ и отчи, въ церкви Святого Спаса, в лѣто 6908, и тако силою Божиею бысть великии князь богохранимаго града Твери; людие же радующеся, благодарно ему воспѣша многа лѣта» [Полное, 1863, стб. 470].

6. Ср. возведение на сени (очевидно, палаты владычного двора) избранного по жребию архиепископа новгородского. Например, об избрании новгородцами Моисея под 6832 г. говорится: «възведоша и на сѣни, и посадиша и въ владычни дворѣ, дондеже позоветь его митрополитъ» [Новгородская, 1950, с. 97; Макарий, 1860, с. 87].

7. При этом говорится, что Юрий бежит не с Ярославля двора, а с Красного (загородного), видимо, построенного уже им самим.

8. Имеется в виду двор киевского князя Изяслава Ярославича, о котором говорится, что он вместе с сыном Всеволодом «побѣгоста з двора» [Полное, 1926–1928, стб. 171].

9. Так читается в Лавр. и Радз. списках, в Акад. ошибочно «преставіся».

нет вообще, сразу говорится, что разграбили княжий двор[10], Софийская I, Новгородская IV дают вариант «поставиша». Может быть, такое «поставление» «средѣ двора», вместо посажения на сенях как-то связано с тем, что князь занимает стол необычным путем – в результате восстания? Так или иначе, факт княжения Всеслава в Киеве в течение 7 месяцев подчеркивается в конце той же летописной статьи, а в следующей статье констатируется, что Всеслав «сѣде в Кыевѣ» (т. е. стал киевским князем), но на каком дворе он обосновался, не уточнено.

На княжем Ярославле дворе происходит *крестоцелование* киян к Игорю Ольговичу в 1146 г. Разумеется, этот эпизод никак не свидетельствует о том, что крестоцелование могло быть только на княжеском дворе[11]. Здесь интересно другое: летописец говорит, что Игорь первоначально «созва кияне вси на гору на Ярославль дворъ» [Полное, 1908, стб. 312]. Пусть даже «кияне вси» [см. об этом Лукин, 2008, с. 112–116] – преувеличение летописца, это известие дает возможность заключить, что княжий двор должен был иметь значительные размеры, чтобы вместить солидное представительство горожан, которых можно было назвать «кияне вси»[12]. В целом ряде случаев на княжеском дворе в Новгороде проходило *вече*, например, под 6656 г.: «послаvъ Изѧславъ на Ярославль дворъ. и повелѣ звонити. и тако Новгородци и Плесковичи снидошас на вѣче» [Полное, 1908, стб. 370].

О больших размерах княжеского двора может свидетельствовать и описание обеда «на велицем дворе на Ярославли» [Полное, 1908, стб. 416] с уграми и киянами, которым завершаются торжества по поводу второго в 1150 г. вокняжения в Киеве Изяслава [Полное, 1908, стб. 416]. Этот пир сопровождался конными «играми» венгров, которые были в диковинку киянам[13]. Как подчеркивал М. К. Каргер, «чтобы превратиться в ипподром, княж-двор, конечно, должен бы располагать значительной незастроенной дворцовыми и хозяйственными постройками площадью» [Каргер, 1958, 269]. При этом двор имел достаточно высокую ограду и в этом смысле приближался к крепости. Так, из рассказа Лаврентьевской летописи об убийстве Игоря Ольговича ясно, что убийцы для проникновения на Мстиславов двор, где был Игорь, должны были выломать ворота [Полное, 1926–1928, стб. 318][14].

Наконец, на княжеском дворе вершился *суд*, о чем свидетельствует текст Русской правды: пойманного с поличным татя, «аще пакы держат его до свѣта, то вести его на княжь дворъ» [Новгородская, 1950, с. 179] – для суда, который по столь тяжким преступлениям был прерогативой князя. М. Б. Свердлов заключает, что такая общая формулировка свидетельствует о том, что «княжеские дворы как центры судопроизводства находились на всем пространстве Русского государства и там находился или сам князь, или член кяжеской администрации с административно-судебными функциями» [Свердлов, 2003, с. 549].

---

10. Отсутствие этих слов в НIмл заставляет думать о вставке, хотя указание точной даты исключает позднее происхождение такой вставки. О возможной компилятивности текста статьи см. Т. Л. Вилкул [Вилкул, 2009, с. 347, примеч. 74].

11. В статье 1146 г. о «целовании» говорится неоднократно: Святослав Ольгович целует крест к киянам «за братомъ своимъ» на вече у Туровой божницы. Затем Святослав едет с «лучшими людьми» к Игорю, но встречаются они явно не на княжеском дворе, поскольку Игорь для очередного крестного целования «съсѣдъ с конѧ» и т. д.

12. Вспомним, что Изяслав въехал на двор со всем своим полком и со множеством киян.

13. Для других же государств Восточной Европы это было в обычае. Так, «турниры и прочии воинские зрелища» упоминает Ян Длугош, рассказывая о свадьбе в Кракове Болеслава Кудрявого и русской княжны [Щавелева, 2004, с. 321]. Это не означает, конечно, что русский двор не знал увеселений. Из Жития Феодосия Печерского мы знаем, что князя и в повседневной жизни развлекали музыканты игрой на различных инструментах («якоже обычаи есть прѣдъ князьмь» [Библиотека, 1997, с. 422]). Судя по описанию обеда у киевского князя Контарини, этот обычай сохранялся в течение веков (правда, он упоминает певцов).

14. В качестве восточноевропейской аналогии можно привести данные Козьмы Пражского о разбрасывании народу монет через ограду дворца во время интронизации [Козьма, 2009, с. 103].

М. Б. Свердлов констатирует, что князья «из разных династических ветвей» строили в Киеве «или его пригородах» свои дворы» [Свердлов, 2003, с. 547]. В качестве примеров именно киевских (а не пригородных) дворов исследотватель приводит «Брячеславль двор» и «Мстиславль». Первый из них связан с именем Брячеслава Изяславича Полоцкого, который, если не рассматрвать всерьез и буквально версию «Саги об Эймунде», киевским князем никогда не был. Второй – с Мстиславом Великим, который, напротив, княжил в Киеве и в этом смысле, наличие его двора выглядит закономерным.

Что же касается *загородных резиденциях* князей, то в летописях о них информации немало, причем, как отмечает П. П. Толочко, в ряде случаев очевидно, что статус этих дворцов приравнивался к внутригородскому [Толочко, 2008, с. 216; Вилкул, 2009, с. 127–128, примеч. 46][15]. Первое такое упоминание касается еще княгини Ольги, которая имела дворы и в городе, и за городом, в последнем был «теремъ каменъ» [Полное, 1926–1928, стб. 55][16]. Видимо, этот же «двор теремной» имел в виду летописец, ссылаясь на сказанное выше («ѡ немже преже сказахомъ» [Полное, 1926–1928, стб. 78]), в рассказе об убийстве Ярополка Святославича в 978 г. Двор характеризуется как «ѡтень», стало быть, Ольгин загородный двор, видимо, использовался Святославом, а затем и Владимиром[17].

После ухода Изяслава Ярославича из Киева в 1073 г., Святослав и Всеволод «сѣдоста на столѣ на Берестовомь» [Полное, 1926–1928, стб. 182][18]. Берестово было резиденцией киевского князя еще при Владимире, здесь он умер, и, повествуя об этих событиях, летописная Повесть о Борисе и Глебе дает некоторую информацию о строениях Берестовского двора. Умершего Владимира по архаическому обычаю выносят через крышу: «межю [двема] клѣтми проимавше помостъ. ѡбертѣвше в коверъ. и оужи съвѣсиша на землю» [Полное, 1926–1928, стб. 130]. Это означает, что строение состояло из нескольких помещений, объединенных одной крышей и, по всей вероятности, было достаточно высоким. Отцовскую резиденцию любил Ярослав, о чем свидетельствует «Повесть чего ради прозвася Печерский монастырь», сохранившаяся в ПВЛ и Киево-Печерском патерике: «бг҃олюбивому бо кнѧзю Ꙗрославу. любѧщю Берестовое. и цр҃квь ту сущюю. Ст҃ыхъ Апсл҃ъ. и попы многы набдѧщю» [Полное, 1926–1928, стб. 155–156][19]. Далее речь идет о пресвитерстве в этой церкви Илариона, которого впоследствии Ярослав сделал митрополитом. Это подтверждает вышеприведенное утверждение древнерусского книжника о любви Ярослава к Берестову: тесное знакомство с Иларионом предполагает частое посещение князем Берестовской резиденции или длительное в ней пребывание.

Далее этот двор упоминается под 1096 г.: половецкий хан Боняк «повоева ѡколо Кыева. и пожже на Берестовѣмь дворъ кнѧжь» [Полное, 1926–1928, стб. 231]. Наконец, здесь же Владимир Мономах в 1113 г. собирает совет для «уставления» дополнений к «Русской правде» [Новгородская, 1950, с. 493].

М. К. Каргер не сомневался и в существовании княжеского двора около Киева под Угорским [Каргер, 1958, с. 274]. Так, под Угорским киевляне первый раз присягают Игорю Ольговичу [Полное, 1908, стб. 320][20]. Правда, о дворе как таковом здесь не

15. М. К. Каргер для древнейшего периода считал первостепенным как раз загородный дворец [Каргер, 1958, с. 266]. В целом же соотношение загородных и городских резиденций и причины существования последних вызывают споры.

16. См. о его локализации: [Толочко, 1976, с. 35–37; Котляр, 2008а, с. 46–48].

17. «"Отень" здесь не обязательно построенный Святославом, но фамильный», – замечает П. П. Толочко [Толочко, 2009, с. 177].

18. А. П. Толочко полагает, что именно Берестовский стол был главным [Толочко, 1992, с. 142–143], К. С. Гвозденко высказала предположение, что Изяслав сделал Берестово своей основной и постоянной резиденцией, поэтому братья занимают именно этот двор после его ухода [Гвозденко, 2009, с. 21]. В. М. Рычка считает, что на Берестове сел только Всеволод, а Святослав занял киевский княжий двор [Котляр, 2008а, с. 88].

19. Ср.: «Боголюбивому же князю Ярославу любящу Берестово и церковь Святых Апостолъ, священникы многы набдящу» [Памятники, 1980, с. 434].

20. Под 6406 г. в ПВЛ раскрывается история этого топонима [Полное, 1926–1928, стб. 25].

говорится. Нет прямого указания на двор под Угорским и в известии 1151 г. – о том, что Вячеслав и Изяслав сели в Киев как соправители: «Вѧчеславъ же на Велицѣ*м* дворѣ. а Изѧславъ подъ Оугорьскимъ» [Полное, 1908, стб. 445]. Однако из этого текста совершенно очевидно, что под Угорским был княжеский двор.

К таким дворам можно отнести «Красный двор», который поставил Всеволод «на холму, иже есть надъ Выдобычь» [Полное, 1908, стб. 223]. М. К. Каргер обратил внимание на то, что там находился «его же Выдубицкий монастырь» и высказал предположение, что «Красный двор Всеволода возник еще до вокняжения Всеволода на киевском столе» [Каргер, 1958, с. 275]. Таким образом, можно думать, что двор был создан если не во время закладки «Всеволожа монастыря» на Выдубичах, то, по крайней мере, в то время, когда Всеволод строит там «црк҃вы ст҃го Михаила» [Полное, 1908, стб. 164][21].

Под 1158 г. летописи сообщают, что Юрий Долгорукий имел «Красный двор» и другой (загородный) «за Днепром», последний князь «звашеть самъ Раемъ» [Полное, 1908, стб. 489][22]. Это может означать, что на дворе был сад или цветник. Видимо, такую традицию продолжил и его сын – Андрей Юрьевич, у которого в Боголюбове, судя по Повести о его убиении, был «огород» – как правило, так в Древней Руси называли фруктовый сад.

Примером того, что загородные резиденции были и в других центрах Руси, может служить княжий двор под галичским Перемышлем: «бѧше дворъ. кн҃жь внѣ города. на лузѣ надъ рѣкою надъ Саномъ. и ту бѣ товаръ в немъ многъ» [Полное, 1908, стб. 449].

Очевидно, что такие загородные резиденции могли быть не только чем-то вроде дублеров столичных, но иметь и другие функции: организовываться в пограничных городах-крепостях, создаваться в селах для хранения запасов (двор Игоря Ольговича и др.).

О *запасах и богатствах*, которые хранились на княжих дворах[23], летописи говорят неоднократно, в основном в рассказах о разграблении этих дворов после смерти или изгнания их владельцев. Со двора Изяслава Ярославича в 1068 г. похитили «бещисленоѥ. множьство злата и сребра кунами и бѣлью» [Полное, 1926–1928, стб. 171]. На дворе Святослава Ольговича здесь грабили скотницы (где хранилась казна), бретьяницы (кладовые). Не все возможно было унести из-за тяжести и обилия: на дворе было 90 «берковьсковъ медоу» (берковец – 10 пудов), 80 корчаг вина, были разделены между грабящими и 700 человек челяди [Полное, 1908, стб. 333–334]. Сам же двор вместе с церковью и гумном с 900 стогами подожгли. Грабя дворец Андрея Юрьевича в Боголюбове, его убийцы и присоединившиеся к ним взяли «злато и сребро, порты и паволокы, и имѣнье, ѥмуже не бѣ числ*а*» [Полное, 1926–1928, стб. 369]. «Порты, золото и серебро» раздает со двора своего отца Ростислав Вячеславич в 1154 г. [Полное, 1908, стб. 473].

Что же говорят источники об устроении и составляющих княжеского двора?

Широко известно, сколь большое впечатление произвело на русских церковное великолепие Византии. Думается, и устройство дворцов и церемониал императоров Царьграда не мог оставить равнодушными первых русских правителей – по крайней мере, тех из них, кто не стремился противопоставить пышности Византийского двора аскетичность походной жизни князя-воина. Описание Константином Багрянородным приема русского посольства во главе с княгиней Ольгой [Древняя, 2010, с. 142–146] дает возможность узнать, что устроение Константинопольского дворца, дворцовых построек и их функционирование было известно русским издавна. Очевидно, что не только греческая церковная архитектура оказала влияние на русских зодчих. Помещения, непосредственно предназначенные для жизни князя и его деятельности, располагались не только по вертикали (как в западноевропейской романской традиции), но и по горизонтали, соединяясь между собой переходами и галлереями. Вместе

21. Заложена в 1070 г.

22. Или «самораем» – по Лавр.

23. Восточный источник XI в., использовавший записки Ибрахима ибн Йа'куб ал-Исра, уже в те времена подчеркивает «богатейшие жилища и жизненные припасы» русских, что, конечно, в первую очередь, относилось к русской знати [Древняя, 2009, с. 80].

с тем, в отличие от Греции, русские дворцовые постройки часто были деревянными[24].

Наиболее часто упоминаемым элементом являются *сени* дворца, которые, очевидно, имели особую функцию как место официальное – для приемов, переговоров, торжественных церемоний, судов, советов с дружиной и пиров. В 1145 г. князья собираются на сенях у Всеволода Ольговича для решения вопроса о будущем киевского стола и крестоцелования [Полное, 1908, стб. 317–318].

Изяслав в 1068 г., зная что Киев волнуется, сидит «на сѣнехъ с дружиною своею», обсуждая, видимо, сложившееся положение. Пришедшие на двор «начаша прѣтисѧ со кнѧземъ стоѫще долѣ» [Полное, 1926–1928, стб. 171], т. е., стоя внизу, люди могли разговаривать с князем, который находился у «оконца». Этот рассказ подтверждает, что сени были большим помещением второго этажа, однако не имеющим сплошных стен, иначе общение с князем стоящих на дворе не было бы возможным.

Подтверждается такое расположение сеней и уже упомянутым рассказом Лаврентьевской летописи об убийстве Игоря Ольговича. Когда убийцы ворвались во двор, Игорь находился на сенях: «оузрѣша Игорѧ на сѣнех и разбиша сѣни ѡ нем. и сомчаша и с сѣнии. и ту оубиша и конець всходъ» [Полное, 1926–1928, стб. 318]. То, что, войдя во двор, можно сразу увидеть человека на сенях, подтверждает их достаточно открытый характер, а то, что Игоря спускали сверху и убили «в конце» «всходъ» (*вар.* – всходовъ, исходовъ), т. е. в нижней части ступеней, означает, что они находились на определенной высоте.

Есть упоминания о пирах на сенях. Таково, например, летописное свидетельство о том, что в 1150 г. Борис Юрьевич в тот момент, когда Владимир Мстиславич подошел к Белгороду, «пыѫшеть в Бѣлѣгородѣ. на сѣньници. съ дружиною своѥю и с попы Бѣлогородьскыми» [Полное, 1908, стб. 415].

Из сеней, по-видимому, был непосредственный вход в княжеские покои, о чем свидетельствует текст Повести об убиении Андрея Боголюбского. Убийцы «придоша идеже бѣ блжн҃ыи кнѧзь. лежа в ложници. и силою ѿломиша двери оу сѣнии» [Полное, 1926–1928, стб. 369]. В данном случае речь идет о спальне князя – ложнице.

Ранее же в летописном рассказе об ослеплении Василька Теребовльского говорится об *избе* («истбе»), которая, если и не сообщалась непосредственно с сенями, то была где-то рядом. Рассказ этот в целом дает значительный материал об устройстве и функционировании княжеского двора. Василько «прибѣха въ малѣ дружинѣ на кнѧжь дворъ. и вылѣзе противу его Ст҃ополкъ. и идоша в-ыстобку» [Полное, 1926–1928, стб. 356]. Понятно, что князь и его сопровождение въезжают на двор конными, Святополк выходит им навстречу из помещения, они с Васильком идут в избу. Там они садятся и беседуют, к ним присоединяется Давыд. Потом Святополк говорит, что пойдет «наряжать» завтрак «и лѣзе вонъ», а когда Давыд спрашивает, где Святополк, ему отвечают: «стоить на сѣнех», – и Давыд идет «по нь». Из этого следует, что изба – это, видимо, не очень большое помещение, где князья пребывали в основном без своих отроков[25], трапезу же накрывали, по-видимому, на сенях.

В составе построек на княжеском дворе упоминается *терем*, чаще в связи с княгинями. Повесть о разорении Рязани Батыем, которая оформилась во второй половине XVI в., но была основана на древнем предании и летописных рассказах, рассказыва-

24. Этому можно найти аналогию в Восточной Европе. Так, Козьма Пражский описывает бурю, случившуюся в 1119 г., которая разрушила «старый, но до сих пор еще крепкий княжеский дворец в городе Вышеграде», сломав «передние и задние бревна и вместе с домом все это разбил и разбросал» [Козьма, 2009, с. 227].

25. Этому, казалось бы, противоречит информация, имеющаяся в рассказе об убийстве Итларя с «чадью». Здесь говорится, что ночью Итларь с «чадью» спали на дворе у боярина Ратибора на «сеннице». Подробность же дальнейшего рассказа свидетельствует о продуманности операции. Летописец повествует, что Ратибор велит истопить избу, а Владимир Мономах присылает к Итларю посла с приглашением прийти к нему с дружиной, до этого «ѡбувшесѧ в теплѣи ізъбѣ. ї завътрокавше в Ратибора» [Полное, 1908, стб. 218]. Когда весь отряд входит в избу, их запирают, а затем и убивают, предварительно «прокапав» крышу избы. Хотя в избу заходит в данном случае немало людей, их туда собирают намеренно (обуться в тепле, это был февраль), а не для того, чтобы они могли там надолго расположиться.

ет, что из терема бросилась княгиня Евпраксия, узнав о злодейском убийстве ее мужа Батыем. Свидетельством значительной высоты такого строения можно считать тот факт, что ее падение с «превысокаго храма своего» «на среду земли» привело к гибели [Памятники, 1981, с. 186].

В. М. Рычка высказывает осторожное предположение, что, как и в византийских дворцах, киевский «великокняжеский дворец разделялся на "мужскую" и "женскую" части» [Котляр, 2008а, с. 69], основываясь не только на византийских аналогиях, но и на тексте Лаврентьевской летописи о двух палатах – Владимира и Анны в Корсуни. Привлекаемый В. М. Рычкой текст действительно ранний, но он не поддается однозначной трактовке. Возможно, что под «палатами» здесь понимались некие пристройки или отсеки в церкви, предназначенные для князя и княгини. Зато поздние аналогии определенно подтверждают существование такой традиции. Так, документы 90-х г. XV в. информируют об обстоятельствах пребывания в Москве литовских послов, приехавших к Ивану III для переговоров о мире и брачном союзе великого князя литовского Александра Казимировича и дочери московского князя Елены. Из записей княжеской канцелярии очевидно, что к великой княгине послы совершали отдельный визит, а затем они «въ другой горницѣ» вели переговоры с князьями и боярами. Во второе посещение Софии Палеолог они могли видеть и Елену, после чего, как и в первый раз, вышли «въ другую горницу», а Иван III «сѣдъ съ великою княгинею, и княжна тутъ же, да и бояре, и послали по нихъ (т. е. за послами – *Е. К.*), да и обрученье тутъ было...» [Сборник, 1882, с. 117–118, 124]. В более позднем Сказании о Мамаевом побоище прямо говорится, что княгиня Евдокия с другими княгинями и приближенными «взыде въ златоверхии свои теремъ, в наверъжные сѣни, и сѣде на ородноуцѣ (*вар.* – рундуцѣ, рундуки) под стькляным окномъ» [Памятники, 1998, с. 156].

Реже упоминается *гридница* (гридьница) (как помещение для дружинников, использовавшееся также для пиров и временного содержания пленных). Владимир Святославич устраивал пиры для дружины, бояр и других чинов в гриднице, которая, вполне возможно, была отдельным зданием на его дворе, ибо туда для трапезы приходили «при кнѧзи и безъ кнѧзѧ» [Полное, 1926–1928, стб. 126]. Под 1216 г. в Новгородской I летописи сообщается, что Ярослав Всеволодич арестовал новгородцев, находившихся в его Переяславле: одних он посадил в «погребъ», других в гридницу, третьих в тесную избу [Новгородская, 1950, с. 71–72, 281]. Позже, в 1232 г. он сажает псковичей в гридницу на Городище, требуя отпустить из Пскова его «мужа» Вячеслава.

Важной составляющей двора была *церковь*. Она могла быть небольшой домовой, но на дворе мог быть построен и каменный храм, который соединялся с хоромами князя переходом на уровне второго этажа, имеющим лестницу и ведущим непосредственно на хоры церкви[26]. Как уже отмечалось, именно этот переход с лестницей стал последним убежищем Андрея Боголюбского. Замышляя свою резиденцию в Боголюбове, Андрей Юрьевич ориентировался на древние киевские городские и загородные резиденции. Оплакивая князя, владимирцы влагают в его уста слова о желании создать и церковь, как на Ярославле дворе: «Оужели Киеву. поѣха гсне в тоу ц~рквь. тѣми Золотыми вороты. ихже дѣлатъ послалъ бѧше тои црк҃ви на велицѣмь дворѣ на Ꙗрославлѣ. а река хочю создати цр҃квь таку же ака же ворота си золота. да будеть памѧть всему отч҃ьству моему» [Полное, 1908, стб. 580, 593].

Следует обратить внимание на текст Ипатьевской летописи под 6660 г., повествующий о Божием наказании, постигшем Владимира Галицкого, оскорбившего крест и крестное целование: «и ѩкоже съѣха Петръ съ кнѧжа двора и Володимиръ поиде к божници. къ ст҃му Спс҃у на вечернюю. и ѩкоже бы на переходѣх. до божницн и ту види Петра ѩдуща. и поругасѧ ему. и рече поѣха мужь Рускии имавъ всѧ волости

26. Относительно соседства с княжеским дворцом Десятинной церкви, в письменных источниках данных нет, но археологические данные позволяют это предполагать.

и то рекъ иде на полати. и ѿпѣвше вечернюю Володимиръ же ѿ божници ѩкоже бы на томъ мѣстѣ. на степени идеже поругасѧ Петрови. и рече ѡле тѣ нѣкто мѧ оудари за плече. и не може с того мѣста ни мало поступити. и хотѣ летѣти. и ту подъхытиша и подъ руцѣ. и несоша и въ горенку» [Полное, 1908, стб. 462–463]. Из текста ясно, что переход и лестница соединяли княжеские палаты («горенка» – жилое помещение на верхнем этаже) и храм. Переход этот, возможно, имел вид открытой галереи, что позволило Владимиру видеть уходящего со двора Петра Бориславича.

Очевидно, что церковь входила в комплекс княжеского двора в Путивле. Летописная статья 1146 г. дает картину разделения и разграбления двора Святослава Ольговича, в том числе называется и церковь Вознесения с ее ценностями: «и црк҃вь ст҃го Възнесенига всю ѡблоупиша съсудъı серебрены. и индитьбѣ и платы слоужебны. а все шито золотом и кадѣлничѣ двѣ. и кацьи. и еоу҃гае ковано и книгы и колоколы» [Полное, 1908, стб. 334].Та же традиция прослеживается и позднее, например, под 1214 г. Лаврентьевская летопись сообщает о закладке на своем дворе в Ростове каменной церкви Бориса и Глеба князем Константином Всеволодовичем и др. Многочисленные подобные свидетельства имеются относительно новгородских князей.

Есть информация о церквах не только на главных княжеских дворах города, но и на территории менее официальных резиденций. Так, например, под 1197 г. Ипатьевская летопись говорит, что Рюрик Ростиславич выстроил на Новом дворе церковь св. Василия.

Такова картина устройства и функционирования княжеского двора-усадьбы домонгольского времени, предстающая пред нами по ранним письменным источникам.

Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1: XI–XII века. – СПб., 1997.

Библиотека литературы Древней Руси. Т. 6: XIV– середина XV века. – СПб., 1999.

Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. / Т. Л. Вилкул. – М., 2009.

Гвозденко К. С. Церемония княжеской интронизации на Руси в домонгольский период / К. С. Гвозденко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – № 1. – С. 17–35.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. II: Византийские источники. – М., 2010.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. III: Восточные источники. – М., 2009.

Каргер М. К. Древний Киев: Т. 1 / М. К. Каргер. – М.–Л., 1958.

Козьма Пражский. Чешская хроника / Козьма Пражский. Хроника и деяния князей, или правителей, польских / Аноним Галл. – Рязань: Александрия, 2009. – 415 с. – (Источники истории).

Котляр Н. Ф. Двор Галицких Романовичей (XIII в.) / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – № 1 (31). – С. 60–71.

Котляр Н. Ф. Княжеская администрация в Древней Руси [Начало] / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2010. – № 2 (40). С. 28–40.

Котляр Н. Ф. Княжеская администрация в Древней Руси [Окончание] / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2010а. – № 3 (41). – С. 37–47.

Котляр Н. Ф. Княжеский двор в Галиче в XII веке / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2006. – № 4 (26). – С. 50–66.

Котляр Н. Ф. Церемониал, этикет и развлечения княжеского двора Романовичей / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – № 2 (28). – С. 23–33.

Котляр М. Ф. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. / М. Ф. Котляр, В. М. Ричка. – К., 2008а.

Лукин П. В. Вече: социальный состав / П. В. Лукин // Древняя Русь: очерки политического и социального строя / А. А. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин и др. – М., 2008. – С. 112–116.

Макарий (Миролюбов Н. К.), архим. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях: Ч. 1. / архим. Макарий [Н. К. Миролюбов]. – М., 1860. – 648 с.

Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – М.–Л., 1950. – 659 с.

Памятники Куликовского цикла. – СПб., 1998.

Памятники литературы Древней Руси: XII век. – М., 1980.

Памятники литературы Древней Руси: XIII век. – М., 1981.

Полное собрание русских летописей. Т. 1: Вып. 1–3. – Л., 1926–1928.

Полное собрание русских летописей. Т. 2. – СПб., 1908.

Полное собрание русских летописей. Т. 15. – СПб., 1863.

Сборник (Императорского) Русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т. 35. – № 24.

Свердлов М. Б. Домогольская Русь: Князь и княж еская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – СПб., 2003.

Толочко А. П. Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992.

Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К., 1976.

Толочко П. П. Древний Киев в представлении современников / П. П. Толочко // Київ і Русь / П. П. Толочко. – К., 2008.

Толочко П. П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // RUTHENICA. – К., 2009. – VIII. – С. 151–183.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Т. 3 / М. Фасмер. – М., 1971. – 827 с.

Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. Текст, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева. – М., 2004.

Hallbach U. Der russische Fuerstenhof vor dem 16. Jahrhundert: eine vergleichende Untersuchung zur politischen Lexikologie und Verfassungsgeschichte der alten Rus' / U. Hallbach. – Stuttgart, 1985. – S. 63–78.

М. Ф. Котляр

Любеч в історії давньоруської державності

У 1097 р. у княжому замку, збудованому на Любецькій горі, ймовірно, Володимиром Мономахом у час перебування його чернігівським князем, відбувся з'їзд південноруських князів, який справив великий вплив на долі Давньоруської держави, що перебувала у процесі складання. Відповідно до тексту літописної статті, князі перемовились між собою: «Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору дѣюще? А половци землю нашу несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати. До нонѣ отселѣ имеемся въ едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли; кождо да держить отчину свою: Святополк Кыевъ Изяславлю, Володимерь Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярополкъ Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ городы: Давыду [Игоревичу] Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василкови» [Повесть, 1999, с. 109–110]. Для того, щоб краще зрозуміти цей лапідарний текст літопису Нестора, варто відступити назад у часі майже на півстоліття, – у 1054 р., коли помер Ярослав Володимирович, залишивши нащадкам свій «Ряд», навколо якого не вщухають суперечки серед істориків і дилетантів щодо його впливу на долі країни.

Якщо виходити з тексту «Ряду», вміщеного у Повісті временних літ (скорочена версія) і Новгородського першого літопису молодшого ізводу (більш повна версія), то Ярослав розділив державу між п'ятьма синами, які на той час залишилися серед живих. Основну частку його спадку одержали троє старших нащадків – Ізяслав, Святослав і Всеволод, молодшим же, Ігореві та В'ячеславу, дісталися скромніші Володимир Волинський і Смоленськ [Повесть, 1999, с. 70; Новгородская, 1950, с. 469].

У Заповіті Ярославом був підтверджений давній родовий порядок заміщення княжих столів – «лествичного восхождения», від старшого брата до наступного за віком, що випливає з розповіді Нестора про останні дні життя Всеволода Ярославича, котрий посідав київський стіл з 1078 по 1093 р.[1] У «Ряді» йшлося лише про синів князя, про наступне по Ярославу покоління Рюриковичів. Єдиний онук київського государя Ростислав, котрий досяг повноліття на годину смерті діда, не одержав з його спадку нічого. Ростислав був сином улюбленця Ярослава, його старшого сина Володимира, який помер у 1052 р., за два роки перед Ярославом. Ростислав випав з порядку наслідування, відстоюваного Ярославом, і став першим князем-ізгоєм на Русі.

Як засвідчив розвиток подій, онуки Ярослава, обділені дідом, вважали його принцип наслідування несправедливим. Через десять років по смерті свого діда, Ростислав Володимирович зважився із зброєю в руках відстояти своє право на волость. Ймовірно, він був переконаний у тому, що коли б був живий його батько Володимир, то Ярослав би обов'язково наділив його волостю. У цьому був резон. З подальших дій його синів Рюрика, Володаря і Василька стає зрозумілим, що Ростислав розраховував на західноруські землі Південної Русі, на територію майбутньої Галичини. Однак з незрозумілих авторові причин, він не зважився відвойовувати їх у своїх дядьків, а

1. Всеволод згадував, як батько говорив йому: «Сыну мой!...Аще ти подасть Богъ прияти власть стола моего, по братьи своей, с правдою, а не с насильем…» [Повесть, 1999, с. 91], тобто, якщо ти законно успадкуєш княжий престол, а не заволодієш ним насильницьки, то це буде схвально сприйнято Господом.

зазіхнув на Тмуторокань, яка за «Рядом» 1054 р. належала Святославу Ярославичу і його дітям. У 1064 р. Ростислав захопив це місто, але за два роки по тому був отруєний візантійським урядовцем. Мине двадцять років, коли підростуть, примножаться і вийдуть на політичну сцену інші княжичі-ізгої.

Під 1060 р. Повість временних літ коротко відзначила, що помер Ігор Ярославич. Пізніші літописи додали до цього, що Ізяслав, Святослав і Всеволод Ярославичі розділили між собою його Смоленську волость. Тим часом, Ігор залишив двох синів, але дядьки нічого не дали їм із батьківської волості, перетворивши їх на безземельних ізгоїв. А трьома роками раніше вони так само вчинили з єдиним сином померлого В'ячеслава Борисом [Повесть, 1999, с. 71]. Все це заклало зернятка усобиць у державі, що буйно проросли двома десятиліттями пізніше.

У 1073 р., порушивши родовий порядок заміщення київського стола, Святослав Ярославич усунув старшого брата Ізяслава і сів на його місце. Ізяславу довелось втікати закордон [Повесть, 1999, с. 78–79]. Святослав зосередив у своїх руках більшість давньоруських земель, рішуче переважав у цьому молодшого брата Всеволода й, певно, подумував про те, аби і Всеволода відсторонити від керівництва державою. Тому перешкодила його смерть від невдалої операції по видаленню пухлини у кінці грудня 1076 р. [Повесть, 1999, с. 85]. Вона перетворила його дев'ятьох (!) синів з могутніх і гордих спадкоємців київського стола на безправних ізгоїв, бо джерела не дають підстав думати, ніби хоч хтось серед них одержав від Ізяслава і Всеволода навіть незначну, дрібну волость. Особливо гостро і болісно переживав своє суспільне падіння другий за часом народження син Святослава Олег. Він одним із перших серед покоління ізгоїв 70-х років схопився за меч, піднявши його не проти рівних собі, а проти самого великого князя київського!

Дещо раніше цим тернистим шляхом рушив син В'ячеслава Ярославича Борис. Навесні 1077 р. він скористався відсутністю Всеволода (той пішов на Волинь назустріч братові Ізяславу, котрий повертався з еміграції до Польщі) й раптово захопив Чернігів. Там він зміг втриматися лише вісім днів і втік до Тмуторокані, де сидів інший ізгой, старший син Святослава Ярославича Роман [Повесть, 1999, с. 85]. Почалася масштабна боротьба ізгоїв проти дядьків-Ярославичів, що набрала сили наступного, 1078 р.

Тоді до Всеволода у Чернігів прийшов Олег Святославич, ймовірно, вимагати батьківську волость: адже це місто належало його батькові. Олег та інші ізгої не визнавали родового порядку посідання столів, натомість наполягаючи на «отчинному»: від батька до сина. Замість задоволення його вимоги Всеволод із сином Володимиром… пригостили його обідом[2]. Ображений Олег подався второваним Ростиславом Володимировичем шляхом до Тмуторокані, де об'єднався з іншим ізгоєм Борисом В'ячеславичем. Найнявши половецьку орду, вони зважились дати бій Ізяславу й Всеволоду Ярославичам. 3 жовтня 1078 р. дядьки вщент розбили небожів. Борис загинув у бою, Олег з купкою прибічників утік знову до Тмуторокані. Але був забитий і київський государ Ізяслав. Одноосібним київським князем залишився Всеволод (1078–1093) [Повесть, 1999, с. 85–86].

Спочатку Всеволод Ярославич діяв щодо бунтівних ізгоїв енергійно й рішуче. У 1079 р. він зупинив у степу Романа Святославича, котрий пішов було на Київ, і смерть того від рук приведених ним же половців навряд чи була випадковою [Повесть, 1999, с. 87]. Владну руку київського государя можна вгледіти й у іншому повідомленні Повісті временних літ того самого 1079 р.: «А Олга [Святославича] емше козаре и поточиша за море Цесарюграду». Ці дії Всеволода можна було б пов'язати з державною політикою Всеволода Ярославича, спрямованою, окрім іншого, на придушення ізгоїв. Однак літописна звістка 1081 р. наче суперечить такій думці: «Бѣжа Игоревичь Давыдъ с Володаремь Ростиславичемь… И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора, и сѣдоста Тмуторокани» [Повесть, 1999, с. 87].

2. Про це свідчить у своєму життєписі сам Володимир Мономах [Повесть, 1999, с. 102].

М. С. Грушевський дотепно зауважив, ніби Всеволод протягом свого київського княжіння тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв. Здається вірогідною його думка, згідно якої ці ізгої здійснили невдалу спробу відібрати у київського государя Волинь або принаймні якусь її частку, але зазнавши одкоша, подались у далеку Тмуторокань, традиційний прихисток вигнанців Рюриковичів. Вчений виходив із наступних спроб Ростиславичів і Давида Ігоревича заволодіти Волинською землею [Грушевський, 1905, с. 73]. Та Всеволод Ярославич чомусь не відреагував на самочинні й бунтівні дії двох ізгоїв, хоча міг би послати до Тмуторокані сина Володимира і вибити їх звідти, подібно до того, як вчинив у 1065 р. його брат Святослав, коли вигнав з того міста Ростислава Володимировича.

Можна думати, що Всеволод і його співправитель і син Мономах об'єктивно і тверезо зважили становище, яке склалося у Криму й Передкавказзі. Ізгої з кожним роком завдавали щораз більше неприємностей Києву. Половецький степ був вічним головним болем київських государів, а на кочовиків повністю спирались ізгої, у яких звичайно не було власних військових загонів крім нечисленних дружин. Мабуть, Всеволод із сином зрозуміли, що їм не втримати Тмуторокань, бо комунікації між нею, Києвом та іншими руськими містами все більше перекривались половецькими ханами.

Пропоную ще й таке додаткове пояснення непослідовної політики Всеволода Ярославича щодо князів-ізгоїв. Ізгої могли знаходити співчуття якоїсь частини київського й іншого боярства. Боярам був рідним «отчинний» принцип успадкування землі й іншої власності, адже вони саме так одержували володіння по смерті батьків і дідів. Тому Всеволодові й Володимиру Мономаху доводилось, певно, зважати на настрої у своєму оточенні й дружині, бо дружинники також мали володіння і також успадковували їх по батьках і дідах. Особливо дошкуляв київському государю нестримний Давид Ігоревич. У 1084 р. він «зая грькы въ Олешьи»: напевне, то були руські купці, які ходили до Візантії Грецьким шляхом. Дії Всеволода знову виявились політично нечіткими і компромісними – «Всеволодъ же, пославъ, приведе и [Давида], и вда ему Дорогобужь» [Повесть, 1999, с. 87]. Однак умиротворити Давида не вдалося. У 1097 р. він скоїть злочин, осліпивши Василька Ростиславича, намагаючись заволодіти його князівством.

А з'їзд князів у Любечі, ініційований Мономахом і проведений у життя тодішнім київським государем Святополком Ізяславичем, був продовженням політично і соціально неспроможної компромісної політики великокнязівського стола щодо Давида Ігоревича й інших ізгоїв. Вони й досі викликають суперечки серед вчених. Насамперед, історики звертали увагу на те, що у рішеннях Любецького з'їзду літописець чітко відрізнив отчини від пожалувань Всеволода Ярославича ізгоям. «Літописний переказ постанов Любецького з'їзду… знає лише три отчини: Ізяславлю, Святославлю і Всеволожю, а волості, що дістались молодшим князям, вважає дарованими їм волею Всеволода» [Пресняков, 1993, с. 50]. Та чи існувала насправді така володільська різниця між отчинами і пожалуваннями Всеволода? Думаю, що ні. Насамперед, тому, що вчорашні безземельні ізгої почувалися в одержаних від київського государя волостях повновладними господарями, що далося взнаки одразу після з'їзду в Любечі. По-друге, за ізгоями закріпили по суті їх же отчини.

Як це не дивно, ніхто серед істориків, які відстоювали новаторство рішень Любецького з'їзду (визнання законності отчинного успадкування) наче не помітив, що вони так і не були проведені у життя і одразу ж перекреслені феодальною смутою, розв'язаною в країні недавнім ізгоєм, а тоді вже повновладним волинським князем Давидом Ігоревичем, при сприянні одного з гарантів тих рішень Святополка Ізяславича. Нахабна демонстративність жорстокого вчинку Давида вражає, адже він кинув виклик постановам Любецького з'їзду і всьому родові Рюриковичів!

Більше того, як справедливо зауважив В. Й. Ключевський, княжий з'їзд у Любечі не виробив стійкого правила престолонаслідування, не відмінив раз і назавжди порядку родового старійшинства і не замінив його на отчинний порядок. Його рішення були

розраховані лише на живших тоді князів та їхні відносини [Ключевский, 1987, с. 192]. Але чомусь усі прихильники думки про заміну в Любечі родового порядку отчинним не помітили того, що у літописному викладі рішень того з'їзду якраз про ***отчинне успадкування*** не було мовлено ні слова! Серед авторитетних істориків лише один Б. О. Рибаков відверто заявив, що «благородні принципи, проголошені в мальовничому дніпровському містечку, не мали гарантій і виявились порушеними через кілька днів після урочистого цілування хреста у дерев'яній церкві Любецького замку» [Рыбаков, 1982, с. 449].

Після варварського осліплення Василька Ростиславича Давид залишився безкарним, хіба що під тиском суспільної думки неквапливо подався до Польщі [Повесть, 1999, с. 114]. Далі в нього на з'їзді князів у Витичеві 1100 р. все ж таки забрали Володимир Волинський із волостю, та взамін дали кілька волинських городків, а Мономах із Ольговичами, аби втішити його, додали до того ще й 400 гривен срібла [Повесть, 1999, с. 116]. Отже, політика приборкання і замирення ізгоїв, яку проводили в життя Всеволод Ярославич та його син Мономах, зазнала краху.

Поступово право отчинності увійшло в життя, його сприйняла частина панівної верстви. Та й сам Володимир Всеволодич Мономах після посідання київського великокнязівського престолу схилився до цього порядку, збираючись закріпити Київ за своїми дітьми і внуками. Публічно проголосив принцип унаслідування київського стола від батька до сина (по вертикалі, а не по горизонталі, як було раніше) онук Мономаха Ізяслав Мстиславич, котрий у 1146 р. заволодів ним в обхід своїх дядьків Мономашичів В'ячеслава і Юрія й рішуче відкидав права на нього іншої гілки Рюриковичів – Ольговичів. Почалась перша на Русі громадянська війна (1146–1151), яка ознаменувала настання уділної роздробленості держави.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2 / М. Грушевський. – Львів, 1905. – 634 с.

Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти т. Т. 1 / В. О. Ключевский. – М., 1987. – 643 с.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М.–Л., 1950. – 642 с.

Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А. Е. Пресняков. – М., 1993. – 635 с.

Повесть временных лет. Подгот. текста, перевод, статьи и коммент. Д. С. Лихачева. – СПб., 1999.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – 565 с.

В. О. Крижановський

Залишки бронзоливарної майстерні, знайдені під час розкопок по вул. Артема, 52-Б, Д у Києві

Навесні 2008 року Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України на земельній ділянці площею 900 м², по вул. Артема, 52-Б, Д у Шевченківському районі м. Києва, були проведені науково-рятівні розкопки. Ділянка розкопу розташовувалася у внутрішньому дворі півколом, примикаючи до будівлі Корпусу № 3 Інституту підвищення кваліфікації вчителів, що розташований по вул. Артема, 52 [Козловський, 2008/261, с. 3].

Дана територія знаходиться на південь від Покровського жіночого монастиря. З архівних даних відомо, що ділянка по вул. Артема, 52 і прилягаюча до неї територія були забудовані. На той час тут знаходилася садиба, яка належала Старокиївській Вознесенській (Кудрявській) церкві, яка стояла на узвишші на Вознесенському узвозі, її територія була оточена з усіх боків ярами. Ця дерев'яна церква була побудована у 1718 році на місці існуючої з XVI ст. Спаської церкви, також дерев'яної.

Ділянка була досить великою, більшу частину її території займало Старокиївське кладовище: ближче до лінії вулиці стояла дерев'яна церква, до якої примикав церковний погост.

У 1909 році храм значно розширили і прикрасили.

Новозведена Вознесенська церква відразу ж почала приймати померлих на погост. Поступово навколо неї утворилося значне кладовище, де ховали, переважно, високоповажних громадян.

Особливо інтенсивно поховання відбувалися у період громадянської війни, аж до кінця 1920-х років, коли церква перестала функціонувати. Пізніше більшість поховань було перенесено до Лук'янівського кладовища.

У 1931 році Старо-Вознесенська церква була знесена, а на її місці у 1935 році побудували школу (зараз – будівля Корпусу № 3) [Абрамова, 2004].

Судячи з архівних джерел, можна припустити, що, скоріш за все, археологічні об'єкти більш ранніх часів, зокрема давньоруського часу, поступово руйнувалися під час будівництва церков та інших будівель, розширення церковного погосту. Та найбільшої руйнації культурний шар на даній ділянці розкопу зазнав під час будівництва школи, яка, як виявилось пізніше, майже повністю зруйнувала об'єкти, що входили до комплексу будівель давньоруської бронзоливарної майстерні.

На початку дослідження було з'ясовано, що верхній шар до 0,25 м від сучасної денної поверхні (рівень асфальту біля будівлі Корпусу № 3) – це шар будівельного сміття, який простежувався по всій території ділянки розкопу, нижче – світло-сірий шар ґрунту з поодинокими вкрапленнями печини та вуглинок. Материк було зафіксовано на глибині 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Роботи розпочато зі сторони внутрішнього двору будівлі Корпусу № 3 – його південної та південно-східної частини у напрямку з півдня на північ. З'ясовано, що культурний шар на цій ділянці розкопу практично відсутній – зруйнований пізніми перекопами від сучасних комунікацій і знаходиться у перевідкладеному стані. Серед будівельного сміття траплялися поодинокі фрагменти кераміки XI ст. і кераміки XVII–XIX ст., кілька фрагментів стінок керамічних посудин, ручок амфор, фрагментів денець давньоруського часу, фрагменти керамічних тиглів для виплавки бронзи.

Під час дослідження ділянки розкопу було виявлено два об'єкти давньоруського часу – залишки виробничих будівель бронзоливарної майстерні, які датуються початком XI ст. та контури від більш ніж 25 поховальних ям, що залишилися від колишнього церковного погосту [Козловський, 2009].

Об'єкт 1 розташовувався у південній частині розкопу і прилягав до південно-західної торцевої стіни будівлі Корпусу № 3 по вул. Артема, 52. Він був орієнтований по сторонах світу і мав розміри: 5,4 м по лінії північ-південь, 1,5 м по лінії захід-схід. Глибиною – 2,33 м від рівня сучасної денної поверхні. Західна частина об'єкту 1 була перерізана будівлею Корпусу № 3, а східна – комунікаційною траншеєю, яка простягалася по всій площі розкопу. При дослідженні даного об'єкту було виявлено щільне заповнення, що складалося, переважно, з перепаленого ґрунту, розвалу печини, вуглинок, попелу і кераміки XI ст. Найбільше печини виявлено у південно-західному куті об'єкту 1. Можливо, неподалік від цього місця розташовувався виробничий горн, або звичайна піч, що згодом була зруйнована під час планування ділянки під будівництво майбутньої школи.

Дослідження об'єкту 1 ускладнювалися тим, що його було перерізано п'ятьма поховальними ямами кінця XIX ст., які врізалися в об'єкт 1 досить глибоко, доходячи до материка [Козловський, 2008/261, с. 4–5].

У заповненні об'єкту 1 було виявлено 327 фрагментів керамічних тиглів (рис. 1), які використовувалися при виплавці бронзи та міді: з них – 136 фрагментів керамічних тиглів різної форми і розмірів та 191 фрагмент мілких стінок керамічних тиглів; 1460 фрагментів стінок посудин, 194 фрагменти стінок посудин із залишками спеченого і налиплого на них бронзового і мідного шлаку, 106 фрагментів вінець і 93 фрагменти денець від керамічних посудин різної форми і діаметру [Козловський, 2008/261, с. 6–10].

В заповненні об'єкту 1 було знайдено невелику кількість різноманітних фрагментів кухонної, столової і тарної кераміки. Кухонний посуд представлений 150 фрагментами вінець. Серед них більшу частину складають фрагменти звичайних манжетоподібних і валикоподібних вінець. Знайдено 2 фрагменти товстих валикоподібних вінець – валик завернутий всередину, – і 5 фрагментів манжетоподібних вінець – манжет, верхня частина якого завернута до середини. Також, було знайдено 20 фрагментів валикоподібних вінець горщиків, один фрагмент вінця горщика із жолобом по верхньому краю з врізним лінійним і хвилястим орнаментом, один фрагмент валикоподібного вінця горщика з врізним нігтьовим й лінійним орнаментом, кілька фрагментів вінець з жолобом по верхньому краю, 25 фрагментів денець, два фрагменти ручок від горщиків і два фрагменти покришок. Знайдено цікавий фрагмент стінки керамічного горщика з прокресленим графіті у вигляді літери «Ш»(?).

Столовий посуд представлений одним фрагментом вінця глечика, трьома фрагментами стінок глечиків і одним фрагментом стінки глечика з прокресленим хвилястим орнаментом.

Тарний посуд представлений двома фрагментами давньоруських амфор і кількома фрагментами стінок амфор, на одній з яких були залишки мідного окислу і спеченого шлаку. Знайдено фрагмент ручки від амфорки київського типу.

У об'єкті 1 було виявлено 21 фрагмент керамічних денець з клеймами, які датуються XI ст. Серед них можна виділити: три фрагменти денець з клеймами у вигляді кола; чотири фрагмента денець з клеймами у вигляді двох кіл, вписаних одне в одне; два фрагмента денець з клеймами у вигляді двох кіл, вписаних одне в одне з рисунком (рисунок у вигляді сонечка (?)); сім фрагментів денець з клеймами у вигляді кола з хрестом всередині; один фрагмент денця з клеймом у вигляді паралельно прокреслених ліній та один фрагмент денця із залишками клейма. Також, було знайдено один фрагмент денця горщика з клеймом у вигляді трьох паралельних ліній (фрагмент тризуба (?)) і один фрагмент денця горщика з фігурним зображенням, що датуються початком XI ст. Також, у заповненні об'єкту 1 було знайдено три фрагменти точильних брусків і один фрагмент свинцевого грузила.

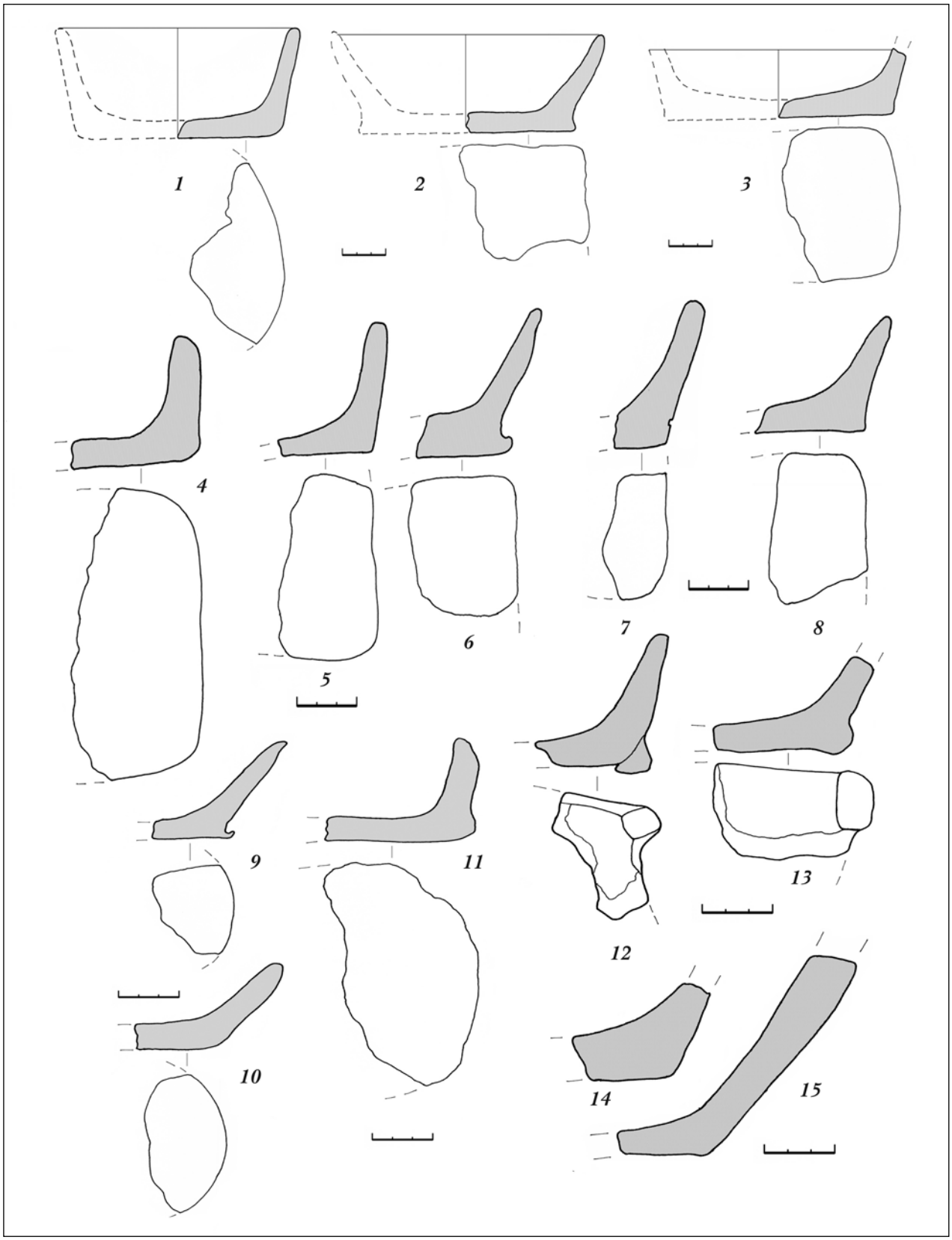

Рис. 1. Фрагменти керамічних тиглів, знайдених під час розкопок по вул. Артема, 52-Б, Д у м. Києві: *1–3* – загальний вигляд тиглів (реконструкція); *4–8* – фрагменти тиглів квадратної та прямокутної форми; *9–11* – фрагменти тиглів округлої форми; *12, 13* – фрагменти тиглів на ніжках; *14, 15* – фрагменти глиняних тиглів

Найбільш цікавими знахідками у процесі дослідження даного об'єкту виявилися фрагменти керамічних тиглів різноманітної форми та розмірів.

Тигль, тигель (нім.: Tiegel) – це ємність для нагріву, висушування, спалювання, обпалення або виплавлення різноманітних матеріалів. Тиглі – це невід'ємна частина металургійного і лабораторного обладнання при відливанні різноманітних металів, сплавів тощо. Особливістю тиглів являється застосування для їх конструкції вогнетривких матеріалів і високостійких до різноманітних впливів металів, сплавів тощо. Зазвичай, тигль має конічну (обрізаний конус) або циліндричну форму. Різновидами тиглів є також плавильні чашки та плавильні лодочки (льячки) [Иванов, 1990].

Значна кількість керамічних тиглів з об'єкту 1 досить добре збереглася. Завдяки кільком великим фрагментам, знайденим під час дослідження об'єкту 1, вдалося досить точно зробити реконструкцію і встановити справжні розміри керамічних тиглів (рис. 1). Більшість тиглів були схожі між собою. Загалом, всі ці тиглі можна класифікувати за формою, розмірами і кольором глиняного тіста. Значна кількість даних фрагментів квадратної або прямокутної форми. Серед тиглів, які мають прямокутну форму, можна виділити 2 великі фрагменти. Розміри одного фрагменту – 15,5 × ≈9 см, висота – 6,7 см; другого – 16 × 9,5 см, висота – ≈7 см. До тиглів квадратної форми можна віднести один досить великий фрагмент. Його розміри: 13,5 × ≈13 см, висота – 6см. Окрім квадратних і прямокутних, під час розкопок було знайдено чотири фрагменти керамічних тиглів округлої форми. Їхні розміри: 1) діаметр – 9,5 см, висота – 6,2 см; 2) діаметр – 10,5 см, висота – 5,5 см; 3) діаметр – 15,5 см, висота – 6,7 см; 4) діаметр – 14 см, висота – 7,2 см (рис. 1).

Окремо слід виділити два фрагменти тиглів, які мали невеличкі ніжки. Висота ніжок становила від 1,5 см до 3–3,5 см. Такі ніжки, скоріш за все, були наліплені у процесі виробництва самого тигля з чотирьох його боків (рис. 1).

Керамічні тиглі, знайдені під час дослідження об'єкту 1 відрізняються один від одного не лише за формою і розмірами, а й за кольором тіста та різноманітними домішками, які присутні у ньому. За кольором тіста вони поділяються на тиглі сірого, світло-сірого, рудого, світло-коричневого, темно-коричневого, темно-сірого і коричневого кольорів. Скоріш за все, колір основної маси тиглів формувався в залежності від ступеню і температури їх обпалення. У заповненні об'єкту 1 переважають тиглі, у яких прослідковується сірий та світло-сірий кольори глиняного тіста. Щодо різноманітних домішок, які чітко простежуються на зламі тиглів, значно переважають домішки грубого шамоту коричнюватого, рідше – червонуватого й рудуватого кольору, вкраплення піску і кварцу. Невеликі фрагменти керамічних тиглів відрізняються лише за розміром і кольором тіста, так як досить складно встановити їхню справжню форму й розміри. Висота стінок у більшості з них коливається від 4,8–5,5 см до 7–7,5 см. Кілька фрагментів мали висоту стінок, що перевищувала 10 см (рис. 1). Такої висоти тиглі були, можливо, найбільшими за об'ємом і розмірами серед усіх інших. Товщина фрагментів стінок керамічних тиглів, знайдених у заповненні об'єкту 1 сягала 2–3 см, а дна – 3 см, в деяких фрагментах – до 5 см (рис. 1).

Майже на кожному фрагменті тигля, на його внутрішніх стінках знаходився бронзовий, або мідний окисел – зеленуватий наліт, який закінчувався рівною лінією не доходячи 3–5 см до вінця тигля. Всі ці тиглі були зроблені з грубого тіста і мали досить товсті стінки, які допомагали витримувати високі температури при виплавці в них металу. За попередніми розрахунками, у знайдених тиглях можна було виплавляти від 2 до 6 кг металу.

Також було виявлено близько 320 шматків бронзового, мідного і залізного шлаків та інших відходів металургійного виробництва. Серед них можна виділити два великих фрагменти: фрагмент, у складі якого був змішаний мідно-залізний шлак і фрагмент залізного шлаку з вкрапленнями деревини. Розміри шматків коливаються від 2,5 до 12 см.

Знайдені три фрагменти сірої вогнетривкої спондилової глини. Скоріш за все, дана глина використовувалася при виготовленні керамічних тиглів, фрагменти яких було знайдено у заповненні об'єкту 1, адже вони повинні були витримувати високу температуру під час виплавки міді та бронзи.

Досить цікавими виявилися окислені фрагменти зубів та іклів тварин, знайдені у заповненні об'єкту 1. Таке окислення стало можливим завдяки великій концентрації сировини для виплавки бронзи й міді та відходів бронзоливарного виробництва (фрагментів мідного шлаку та обрізків) у даному об'єкті.

Серед великої кількості знахідок, виявлених у об'єкті 1, у процесі дослідження було знайдено 154 обрізки від мідних пластинок. Вони, скоріш за все, використовувалися, як сировина у процесі переплавки. Здебільшого, це обрізки прямокутної форми, їхня довжина коливається від 3 до 7–10 см, а ширина – від 1,5 до 3,5–5 см. Товщина ж коливається від 0,1 до 0,35 см. Серед них було виявлено прямокутний фрагмент мідної пластинки з штампованим орнаментом у вигляді плетива. Треба відмітити знахідку 8 заклепок для виготовлення клепаних бронзових казанів, які були виготовлені способом завертання мідної розклепаного дроту, та декілька уламків від бронзових дзвонів. Дані уламки і фрагменти свідчать про інтенсивне виробництво – переплавку і виплавку мідних і бронзових виробів. Кілька з них було відібрано для проведення хімічного дослідження, результати якого наведені нижче.

Дослідження проводились методом рентгеноспектрального аналізу. Аналізи виконано науковим співробітником відділу бронзи Т. Ю. Гошко. Досліджено хімічний склад двох предметів із заповнення об'єкту 1, знайдених під час розкопок по вул. Артема, 52-Б, Д.

Один зразок має форму стінки посудини (?), товщина стінки – 7 мм. Інший предмет має форму неправильної піраміди з розмірами основи 18 × 8 × 38 мм, товщиною 10 × 13 мм.

Хімічний склад стінки посудини – зразок № 1: мідь – 95,47 %, свинець – 3,45 %, нікель, срібло, сурма – в незначних кількостях.

Хімічний склад зразку № 2: мідь – 97,45 %, свинець – 1,63 %, нікель, цирконій, срібло, сурма – в незначних кількостях.

Отже, обидва зразки являють собою свинцевисті бронзи, однак достовірно сказати про призначення досліджених зразків складно.

Таким чином, під час дослідження об'єкту 1 було знайдено більше трьохсот фрагментів керамічних тиглів різної форми і розмірів, залишки сировини й фрагменти виробів з міді та бронзи. Щодо самого ж об'єкту 1, то достеменно не відомо про його призначення. Це могла бути частина виробничого комплексу – ливарні з горном, або ж відокремлена будівля господарського призначення для зберігання сировини чи вже готової продукції. Також, ймовірно, даний об'єкт використовувався, як своєрідний «смітник» для зберігання відбракованої та побічної продукції. Ясно лише те, що даний об'єкт був частиною ливарної майстерні з виплавки й переплавки міді та бронзи.

Об'єкт 2 прилягав до південно-західного внутрішнього кута будівлі Корпусу № 3. Розміри об'єкту 2: 2,2 × 1,7 м, глибина – 2,6 м. Цей об'єкт майже повністю був перерізаний будівлею Корпусу № 3 – її внутрішнім південно-західним кутом. У зв'язку з цим неможливо встановити справжні форму і розміри даного об'єкту, так само, як і форму та розміри об'єкту 1. Тут також було виявлено кілька уламків глиняних тиглів такої ж конструкції, як і в об'єкті 1, але не знайдено жодних бронзових або мідних фрагментів (обрізків). Також, у заповненні даного об'єкту знайдено кілька стінок і вінець від горщиків XI ст.

У заповненні об'єкту 2, подібно до заповнення об'єкту 1, було знайдено три фрагменти керамічних тиглів: один фрагмент прямокутного тигля і два фрагменти вінець тиглів. Висота даних фрагментів: 5,5 см, 6,2 см і 6,7 см; товщина стінок – 2–2,5 см, а дна – 2–4,5 см. У двох фрагментів на зламі був рудий колір керамічного тіста, а в одного – світло-коричневий. Подібні фрагменти тиглів зустрічалися і у заповненні об'єкту 1 [Козловський, 2008/261, с. 11].

Кераміка з об'єкту 2 представлена п'ятьма фрагментами вінець горщиків, одним фрагментом стінки горщика і одним фрагментом денця горщика з клеймом у вигляді трьох розташованих поруч кіл.

Окрім цього, у заповненні об'єкту 2 було знайдено невелику кількість мідного шлаку, подібного до того, який був виявлений у об'єкті 1.

Таким чином, під час проведення археологічних розкопок по вул. Артема, 52-Б, Д у Шевченківському районі в м. Києві, було зафіксовано і досліджено два об'єкти першої половини XI ст. з відходами бронзоливарного виробництва. Виявлено велику кількість фрагментів керамічних тиглів – ливарних форм для виплавки мідних і бронзових зливків вагою від 2 до 6 кг. Це свідчить про наявність на даній ділянці майстерні з переробки і виготовлення значних за розмірами виробів з бронзи – дзвонів і бронзових клепаних котлів. Зафіксований виробничий комплекс знаходився за межами міських укріплень і на значній відстані від житлових об'єктів того часу. Таке розташування пожежонебезпечних виробництв було загальноприйнятим у давньоруський час [Козловський, 2008/261, с. 12].

Абрамова І. Історична довідка. Ділянка по вулиці Артема, 52 / І. Абрамова, О. Мокроусова // Методичний посібник Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій. – К., 2004. – С. 11–13.

Иванов В. Н. Словарь-справочник по литейному производству / В. Н. Иванов. – М.: Машиностроение, 1990.

Козловський А. О. Археологічні дослідження по вул. Артема, 52-Б, Д / А. О. Козловський, М. М. Ієвлев, В. О. Крижановський // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009. – С. 136–137.

Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження по вул. Артема, 52-Б, Д у м. Києві в 2008 році / А. О. Козловський, М. М. Ієвлев, В. О. Крижановський // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2008/261.

Т. Н. Крупа

К вопросу изучения и сохранения наследия Великого Шелкового пути на территории Украины: археологический шелк

Сегодня среди множества научных тем, закономерно привлекающих внимание ученых многих стран, особое место занимает вопрос изучения наследия трансъевразийской континентальной системы эпохи античности-средневековья, известной в исторической науке как Великий Шелковый Путь (ВШП).

Как известно, товары по Великому Шелковому Пути шли, в основном, с востока на запад. И, как это следует из названия, главным товаром в этом списке был шелк. Благодаря своей легкости, компактности, громадному спросу и дороговизне он являлся идеальным предметом торговли для перевозки на дальние расстояния.

Как отмечают историки, Великий Шелковый Путь никогда не был единой магистралью: в разное время в его систему входили несколько вполне самостоятельных ветвей караванных дорог, которые проходили через разные территории Евразии. Маршруты претерпевали изменения, так как этого требовала политическая обстановка.

В последнее десятилетие эта проблема привлекает и внимание украинских ученых: работы археологических экспедиций принесли новые данные о международной торговле на территории Восточной Европы как в античный период, так и в эпоху средневековья.

Для современной Украины этот вопрос интересен еще и в ракурсе контактов не только в глобальном масштабе (под этим мы понимаем общую роль нашего региона в функционировании меридиальных торговых путей в системе ВШП), но и в сугубо региональном значении: на наших землях сменилась череда государственных образований, соседствующих друг с другом. Взаимоотношения этих государств часто диктовались потребностями международной торговли.

Центральное место в этой проблеме занимает Киевская Русь. Как отмечает А. П. Моця, о торговле в эпоху средневековья уже написано достаточно научных трудов. И, что в частности известно, в древнерусские городские центры прибывали купцы почти со всего евразийского мира [Моця, 2010, с. 30]. Если ситуация с торговлей по пути «из варяг в греки» хорошо освещена и источниками, и научными исследованиями, то контакты со Средним Востоком – очень абстрактны. Главным источником тут являются данные Ибн-Фадлана – посла багдадского халифа на Волгу в 921–922 гг. для встречи с правителем Булгарии. Маршрут от Булгара в Киев, с упором на анализ археологических объектов на этом маршруте, нам предлагает А. П. Моця, продолжая его от Киева в Регенсбург [Моця, 2010, с. 37–38].

Получила развитие эта тема и в монографии А. А. Тортики: автор в ней рассматривает торговлю Хазарии в двух главах, посвященных работорговле и Доно-Донецкому торговому пути [Тортика, 2006, с. 347–497] и, в связи с этим, говорит о Каспийском пути.

Однако, говоря о Руси и Хазарии, исследователи ограничиваются, в отношении связей с Центральной Азией, VIII–X вв. С распадом Руси, падением Хазарии и образованием Золотой Орды – появляются новые исследовательские аспекты. Но не анализируется в широком понимании функционирование Степного пути ВШП. Автору этой публикации пришлось лично обнаружить в результате археологических разведок в городе Изюм поселение Мокрый Изюмец 1, давшее, наряду с другими данными,

и достаточно интересный статистический материал по византийскому импорту IX–XIV вв. Среди собранного на поселении импортного амфорного материала преобладает тара, время распространения которой можно считать X–XII вв.

Можно выделить два больших исторических периода, когда территория современного Изюма была в центре внимания международных отношений того времени. Первый или ранний период начинается после гибели Хазарского каганата (X в.) и завершается с возникновением Золотой Орды (первая половина XIII в.). Второй (поздний) период начинается после развала Золотой Орды (середина XV в.) и заканчивается собственно уже началом слобожанского периода (XVI в.). Именно в эти две эпохи изюмское пограничье и было границей двух миров: мира цивилизации кочевников и славянского населения.

Различные исторические процессы сопровождали переход к этим периодам. Например, в качестве рабочей гипотезы можно выдвинуть мысль, что появление на поселении Мокрый Изюмец 1 славянской керамики древнерусского типа можно соотнести с упадком Хазарского каганата и появлением в этих землях нового субъекта международных отношений – печенегов, на смену которым в XI в. приходят торки и, чуть позже, – половцы. Подтверждение этой гипотезе мы видим в письменных источниках. Так, «Слово о полку Игореве», описывая поход князя Игоря Святославовича в 1185 г., как раз и представляет нам процесс установления новой модели международных отношений в этом регионе: с 60-х гг. XI в. (времени появления у границ Киевской Руси половцев) и до самого похода князя Игоря, существовал определенный период политической нестабильности на территории от города Донец (последнего пограничного оплота Древней Руси, расположенного на территории современной Харьковщины) и до летописных Сугрова и Балина (расположенных, по одной из версий, на территории современной Донецкой области). Это в среднем порядка 170 км буферной территории, контроль над которой был жизненно важным как для Руси, так и для половецкого объединения, переживающего в это время период становления своей государственности.

Территория современного Изюма и его округи с военно-тактическими и военно-стратегическими особенностями этой территории (уникальная естественная возвышенность, позволяющая легко доминировать над большой площадью; естественные броды на Северском Донце) как раз была той точкой, владение которой могло обеспечить контроль фактически над всей этой буферной зоной.

Поэтому не случайно, именно на летописной Сальнице (нынешней реке Сухой Изюмец) и происходит сражение Владимира Мономаха в 1111 г. Это время для славянского государства – период нового подъема после периода смут, а для половцев – период стабильного поступательного развития и активной экспансии.

Ослабленный контроль над важной буферной зоной для Руси необходимо было восстановить: того требовали не только необходимость защитить юго-восточные рубежи государства, но и реалии экономической жизни страны. Ведь хорошо известно, что для Руси важную роль играла посредническая международная торговля. И по этой причине также древнерусским князьям необходимо было удерживать контроль: через Изюм проходил один из древнейших торговых путей.

Нам еще предстоит проанализировать торговую активность региона в это время. Но уже сейчас можно констатировать некоторые факты.

По нашему убеждению, обнаруженный разнообразный тарный материал на Мокром Изюмце 1» отнюдь не случаен. Его обилие и типовое разнообразие ясно свидетельствует об активной приграничной торговле жителей поселения в рассматриваемое время. И для этого у них были все предпосылки – река Мокрый Изюмец – приток Северского Донца; само поселение расположено как раз в аккурат на том месте, которое (если принять точку зрения М. Ф. Гетманца о существовании и русского поста на левом берегу Донца и на противоположном от поселения береге Мокрого Изюмца) находится в зоне видимости обоих постов, но ближе к древне-

русскому. Естественный удобный водный торговый путь (Северский Донец) и уводящий в защищенную сторону от него Мокрый Изюмец – прекрасное место для приграничного торжища [Крупа, 2008в; 2009а].

Заметим, что несмотря на обилие известных торговых путей на юге – юго-востоке Харьковщины, исследование их функционирования в позднесредневековое время до сих пор «tabula rasa» для исследователей. А между тем здесь встречается и весьма редкий археологический материал. Например, вышитая шелковая парча и шелк половецкого времени из погребения 2 кургана «Веселая могила» (Близнюковский район). Мы полностью уверены в китайской технологии изготовления этого шелка [Krupa, 2005; Крупа, 2008б].

Значительное количество китайских шелков было обнаружено и на Нетайловском могильнике салтовского времени [Крупа, 2009б; 2010].

Есть находки китайских шелков и в памятниках золотоордынского времени на территории современной Украины.

Говоря об общих проблемах, с которыми сталкиваются как специалисты Украины, так и других стран, серьезно изучающих это уникальное трансъевразийское образование, следует отметить вопросы атрибуции и консервации археологического текстиля.

Важно отметить – сегодня назрела необходимость соотнести и находки шелков на древнерусских памятниках. Но здесь задача усложняется отсутствием единой технологической оценки имеющегося материала у разных специалистов. Назрела необходимость соотнести центры производства шелкового текстиля от первых веков н. э. и по конец XIV в., найденных на археологических памятниках современной Украины. А для этого необходима долгосрочная программа, позволяющая исследовательской группе провести как полноценное историческое изучение накопленного материала, так и выполнить серию химико-технологических и оптико-физических исследований, которые, отбросив устоявшиеся взгляды, уточнят центры производства материала, позволив, в свою очередь, еще раз пристально взглянуть на международную торговлю в нашем регионе.

Мы бы хотели презентовать свой опыт в исследовании этого направления и высказать некоторые свои соображения, которые, возможно, будут интересны коллегам.

1. Проблемы извлечения и консервации

Как только кисть археолога при зачистке обнаруживает фрагменты уникально редкого древнего текстиля, – уже тогда должна начинаться забота о максимально возможной сохранности материала и его всестороннем исследовании [Крупа, 2000б; Крупа, 2002а].

За более чем пятнадцатилетний срок наших исследований текстиля мы имели дело с десятками образцов различного текстиля разных эпох. Но одно из самых важнейших мест в нашей работе занимает именно археологический шелк.

И хотя среди этих шелковых образцов подавляющее большинство – это микропробы, которые не подлежат консервации (только изучению) в силу своей мизерности, – у нас, тем не менее, были уникальные объекты, требующие проведения превентивной консервации.

В фондах Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина (МАЭСУ), во время плановых инвентаризационных работ 2003 года был обнаружен хорошо сохранившийся текстиль из погребения 2 – 7 фрагментов шелковой ткани. Как нам удалось установить, в 1972 г. в Близнюковском районе Харьковской области был исследован курган «Веселая могила», относящийся к половецкому периоду (XII в.). Он был частично разорен местным населением. Как отмечает известный археолог, профессор Б. А. Шрамко в своем полевом дневнике за 1972 г.[1], обнаружение этого памятника произошло случайно при земляных работах. Тракторист из местного колхоза в с. Берестовое Близнюковского района произвел умышленное разрушение высокого (4 м) кургана. Он заложил две траншеи. Информация об этом поступила

1. Мы выражаем большую признательность доктору исторических наук, профессору Борису Андреевичу Шрамко за возможность работы с материалами его личного научного архива.

в Харьковское областное общество охраны памятников. Б. А. Шрамко, производивший в те годы археологические разведки по области, двое его коллег (В. К. Михеев и А. К. Дегтярь) и председатель местного райисполкома выехали на место. Именно тогда и удалось спасти некоторые вещи из двух погребений богатого половецкого кургана XII в. Исследователи планировали раскопать курган (вернее то, что от него осталось) в 1973 г. и включить находки 1972 г. в будущий отчет. Однако этого не произошло из-за отсутствия полноценного финансирования экспедиции.

Так и остались материалы этого кургана беспризорными по воле отнюдь не веселой своей судьбы, а курган – до настоящего времени недоисследованный. Невзирая на трагичность обнаружения этого памятника, погребение 2 сохранило целостность комплекса, что и позволило специалистам-археологам сделать точную датировку – XII в. [Крупа, 2008б][2]. Первая проблема, которую необходимо было решать – это вопрос очистки и консервации уникального текстиля.

Для этого нами была разработана методика очистки шелковой парчи XII в. из раскопок «Веселой могилы» на Харьковщине [Крупа, 2005б], основанная на применении бытового препарата «L.O.C.» производства фирмы «AMWAY». Препараты этого производителя уже применялись в реставрационной практике для работы с различными видами исторических объектов [Ляшенко, 1999, с. 127–129].

Основой препарата «L.O.C.» является кокосовое масло с добавлением аминокислот. Наличие масляной основы, вне всякого сомнения, способствует пластификации органики. Аминокислоты являются естественными составляющими любых белковых соединений, включая шелк (составляющий белок – фиброин, из группы склеропротеинов). Поэтому полученный эффект первичной пластификации (так мы назвали восстановление частичной пластичности ткани в результате промывки) мы расцениваем как результат воздействия как кокосового масла, находящегося в составе препарата, так и, безусловно, аминокислот. Происходит это за счет хорошей гигроскопичности шелка.

Учитывая эту особенность, для полной пластификации полученных тканей мы также применили чистый «L.O.C.». Отметим, что использованный препарат, как показали биологические исследования, оказывает угнетающее действие и на микрофлору [Астахова, 2005а, с. 10–11].

Как показывают постоянные наблюдения за текстилем из кургана «Веселая могила» в течение нескольких лет, деструктивных процессов в текстиле не наблюдается.

С 2003 года, времени первого использования такой методики консервации археологического шелка, и по день сегодняшний нами эта методика применяется постоянно.

Среди объектов, при консервации которых была применена данная методика – и уникальные находки второй половины XIII – первой половины XIV в. из кургана 2 группы Токовские могилы. Работа с этим материалом еще продолжается [Крупа, 2008].

Применяем мы эту методику и для предварительной очистки и пластификации образцов, идущих в исследование.

2. Исследования археологического текстиля

В настоящее время изучению археологического текстиля уделяет внимание группа специалистов из различных стран мира (например, хорошо известны исследования российских исследователей последних лет [Лубо-Лесниченко, 1994; Исследование, 2002; Власкин, 2006 и др.].

Наш полный цикл исследования археологического текстиля (в том числе и шелка) состоит из:

---

2. Хочу выразить огромную признательность и благодарность своему многолетнему помощнику, единомышленнику и университетскому коллеге: Александру Петровичу Крышталю – кандидату физико-математических наук, старшему научному сотруднику кафедры физических технологий физико-технического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за помощь при проведении растровой электронной микроскопии и электронного зондового рентгеновского микроанализа.

– ***химико-технологических исследований***, позволяющих определить как прядильно-ткацкое сырье, так и сырье красителя и технику окрашевания [Крупа, 2001; 2001а; 2000а; Дистанов, 2006, с. 18].

– ***оптико-физических методов***. Микроскопия в отраженном и проходящем свете (базовый бинокулярный микроскоп МБС-10, цифровая видеокамера с оригинальным программным обеспечением). Этот метод позволят нам полноценно определить прядильно-ткацкие характеристики исследуемых объектов, изучить технику окрашевания, особенности древних тканей (например, разнообразные ошибки), провести серию микрохимических анализов с микропробами. Современные приставки к микроскопу (видеокамера с оригинальным программным обеспечением) позволяет измерять линейно-угловые размеры, производить видеозапись исследований, делать фотофиксацию и многогранно работать с полученными изображениями. Это также расширяет возможности исследования [Крупа, 2000; 2003; 2002; 2005в; Krupa, 2005; Крупа, 2005; 2005а; Крупа, 2008а].

– ***растровая электронная микроскопия*** особо ценна при изучении золотных нитей, имеющих в своем составе металл [Кришталь, 2006, с. 127–129; Крупа, 2007]. Растровый электронный микроскоп (РЭМ) – мощный инструмент, позволяющий наблюдать и исследовать поверхности материалов. В РЭМ изображение формируется путем сканирования сфокусированного электронного пучка по поверхности. Процессы взаимодействия электронов с поверхностью образца включают образование вторичных, отраженных электронов, а также характеристического рентгеновского излучения и фотонов разных энергий. Эти сигналы используются для исследования характеристик образца, например, состава или топографии поверхности. Нами был использован растровый электронный микроскоп Jeol JSM 840. Он позволяет получать увеличенное изображение поверхности образца с разрешением до 4 нм во вторичных электронах, и 10 нм – в отраженных электронах. Микроскоп соединен с персональным компьютером IBM PC, что позволяет с помощью оригинального программного обеспечения сохранять изображения в цифровом виде.

В 2009 году, при поддержке Фонда фундаментальных исследований ХНУ имени В. Н. Каразина, автором данной публикации и коллегой А. П. Крышталем был реализован проект № 13-09: «Исследование золотных нитей археологического текстиля из раскопок в Украине»[3]. При исследовании золотных нитей от первых веков н. э. по XIX в., нами был применен наряду с РЭМ и ***электронный зондовый рентгеновский микроанализ (ЭЗРМ)***. В то время как детекторы разных электронов микроскопа (детектор вторичных электронов, детектор отраженных электронов) дают изображение поверхностной структуры и топологии образца, рентгеновский спектрометр дополнительно дает подробную информацию о химическом составе в локальной области образца (качественный и количественный анализы).

3. Некоторые аспекты прогнозирования обнаружения текстиля

Опыт, приобретенный нами при работе с таким уникальным и редчайшим археологическим материалом как археологический текстиль, позволил затронуть и вопросы мониторинга окружающей археологический текстиль среды. Проанализировав грунты памятников (21 памятник), в которых были обнаружены ткани (которые нам приходилось исследовать), мы обратили внимание на общую закономерность – необходимая достаточная вентиляция и водопроницаемость почвы. Рискнем предположить, что именно этот фактор будет играть ведущую роль в сохранности археологического материала органического происхождения *in situ*. Причина простая – смещение шкалы вправо (в сторону щелочи) или смещение шкалы влево (в сторону кислоты) от нейтральных pH = 5–6, так или иначе (теоретически) будет способствовать сохранению той или иной группы археологической органики. Но все же степень взаимодействия

3. Итоговый отчет о научно-исследовательской работе. – УДК 902+930.2+801. – № госрегистрации 0109U000627.

(включающая в себя такие факторы как время взаимодействия, концентрация щелочи или кислоты) будет значительно ниже в песчаных и суглинистых почвах, которые обладают хорошей вентиляцией, прогреваемостью и водопроницаемостью.

На сохранность органики in situ факторы вентиляции и проницаемости влияют еще и потому, что помимо имеющейся в грунте кислоты или щелочи, на нее влияют грунтовые воды.

Не следует сбрасывать со счетов и деятельность почвенных микроорганизмов, но это – тема другого исследования [Крупа, 2009, CD-ROM].

Этот вопрос еще требует дополнительных комплексных исследований и анализа окружающей археологический текстиль среды. Возможно, что в этом направлении нет достаточно четко фиксируемых данных, а результат больше зависит от роли случая и удачи.

Но даже если существует весьма ничтожная малость выведения четкой зависимости от параметров среды и периодичности обнаружения археологических тканей – ей, по нашему убеждению, стоит уделять внимание. Наработанная статистика, уверены, даст со временем свои результаты.

Это важно для удачного научного менеджмента экспедиций и подбора оптимальных полевых археологических методик изъятия текстиля.

4. Некоторые вопросы менеджмента археологических экспедиций полевых методик

Для исследователя особенно ценный интерес представляют материалы, непосредственно исследованные после археологических раскопок. Процесс же исследования, по нашему убеждению, начинается с момента обнаружения и изъятия текстиля. Трудно не согласится с тезисом, что очень важно привлекать к полевым археологическим исследованиям реставраторов. Наибольшее разнообразие мнений о привлечении в состав экспедиции тех или иных специалистов наблюдается тогда, когда руководитель решает, кого именно из специалистов смежных специальностей стоит привлекать для работы. Ответ на этот вопрос во многом определяется не только материальными возможностями той или иной экспедиции, но и сложившимися традициями и стереотипами[4]. Учитывая тот факт, что археологические ткани попадают к специалисту уже после полевого сезона, очень часто сложность дальнейшей работы с ними определяется неправильностью первичной обработки в условиях археологической экспедиции.

Нетайловский могильник салтовского времени (VIII–X вв.) на территории Харьковской области Украины традиционно радовал и радует археологов находками текстиля. Именно на этом уникальном памятнике и было решено (совместно с коллегой А. В. Крыгановым[5]) несколько изменить привычную методику изъятия материала из вскрытого погребения. Суть этой небольшой коррекции заключалась в том, чтобы (при малейшем подозрении на наличие любой археологической органики) извлекать предполагаемый материал грунтовым монолитом. После этого все полученные монолиты передавались нам для дальнейшей работы с ними. И уже в лабораторных условиях мы производили дальнейшую расчистку. Отметим, что такой подход дал весьма положительные результаты. В результате нашей расчистки мы смогли выделить несколько образцов различной археологической органики фактически в каждом погребении. Часто эти образцы были очень маленькими фрагментами шелкового текстиля китайской технологии. Учитывая стандартную методику раскопок погребений, мы уверены, что в обычных полевых условиях она бы не позволила либо обнаружить

4. Автору, как археологу, в прошлом приходилось самой решать подобные вопросы.

5. Данная часть наших исследований опирается на материалы, предоставленные коллегой-археологом, кандидатом исторических наук Андреем Васильевичем Крыгановым. Всей душой переживая за полноценное сохранение и исследование археологического материала, найденного им при раскопках Нетайловского могильника, Андрей Васильевич откликнулся на нашу просьбу изменить методику изъятия археологической органики из раскопа. К нашему глубокому сожалению, его преждевременная смерть прервала наше сотрудничество.

подобные находки, либо их сохранность была бы под вопросом [Крупа, 2009б; 2010].

Каким мы видим дальнейшую перспективу международного научного сотрудничества в области исследования проблематики Великого Шелкового пути в контексте атрибуции и консервации археологических шелковых тканей?

Ответ прост: в создании глобальной базы данных с применением современных методов коммуникаций. Говоря об этом, мы подразумеваем Интернет-технологии.

Чем выгодна такая база международному научному сообществу?

Исходя из собственного опыта, мы можем говорить о трудности датировок археологического шелка. При наших исследованиях мы опирались на датировки археологических комплексов с шелками Украины и сопредельных территорий, тогда как хорошо известно, что предметы роскоши[6] могут попасть в погребальный комплекс спустя значительное время после его изготовления. Глобальная Интернет-база позволит исследователю быстро ориентироваться в аналогичном материале всей Евразии. И, соответственно, более четко определять дату бытования того или иного шелкового текстиля.

Это решит параллельно и вопрос определения центров производства. Конечно, каждый исследователь стремиться максимально ввести в научный оборот полученный археологический материал, результаты своего научного исследования путем различного рода публикаций. Но стоит также признать, что некоторые из очень важных публикаций не всегда нам всем доступны ввиду тиража, расстояний и языковых барьеров.

Создание унифицированной базы на просторах Интернета – полностью ликвидирует эту проблему.

Заметим, что эта база могла бы решить и вопрос используемых реставраторами методик сохранения раритетного археологического материала.

Открывающиеся перспективы слишком заманчивы, чтобы их игнорировать.

Астахова Е. В. Микробиологическая экспертиза археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина) / Е. В. Астахова // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: Тези доп. V Міжнарод. науково-практ. конф. – К., 2005. – С. 10–11.

Власкин М. В. Погребения знати золотоордынского времени в междуречье Дона и Сала / М. В. Власкин, А. И. Гармашов, З. В. Доде, С. А. Науменко // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Вып. VI. – М., 2006.

Дистанов В. В. Древние текстильные красители: история исследования / В. В. Дистанов , Т. Н. Крупа // Химия и технология растительных веществ: IV Всерос. науч. конф. (Сыктывкар, 25–30 июня 2006 г.). – Сыктывкар, 2006. – С. 18.

Исследование уникальных археологических памятников из собрания Государственного исторического музея – комплексов одежд XIII–XIV вв. / О. Б. Лантратова , В. П. Голиков , О. В. Орфинская и др. – М., 2002.

Кришталь А. П. Применение растровой электронной микроскопии в исследовании золотной нити начала нашей эры из раскопок Херсонеса Таврического / А. П. Кришталь, Т. Н. Крупа // Иресихона. Античный мир и его наследие. Вып. 3. – Белгород, 2006. – С. 127–129.

Крупа Т. М. Дослідження археологічної органіки з поховання 1 кургану 9 поблизу Волошиного / Т. М. Крупа // Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / О. Б. Супруненко, А. В. Артем'єв, С. В. Маєвська. – К.–Полтава, 2005. – С. 66–75.

Крупа Т. М. Дослідження шовкової парчі золотоординської доби з кургану 8, поховання 1 поблизу с. Волошине на Нижньому Пслі / Т. М. Крупа // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2005а. – № 1–2. – С. 103–107.

Крупа Т. М. Застосування методів природничих наук при дослідженні археологічного текстилю IV ст. до н. е. – IV в. н. е. (на прикладі матеріалів Криму) / Т. М. Крупа // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 112–122.

Крупа Т. М. Особливості хіміко-технологічних досліджень археологічного текстилю / Т. М. Крупа // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2001. – С. 66.

Крупа Т. Н. Археологический материал органического происхождения: некоторые аспекты прогнозирования его обнаружения: [Електронний ресурс] / Т. Н. Крупа // Старожитності в колекціях музеїв: Матер. Міжнарод. науково-практ. конф., присвяч. 200річчю з початку збирання колекції старожитностей Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В. Н. Каразіна 1807–2007. Харків,

6. А шелк, вне сомнения, относится именно к таковым.

20–21 листоп. 2007. – Харків, 2009: (CD-ROM). – Загол. з поверхні диску.

Крупа Т. Н. Исследование археологического текстиля из раскопок позднескифского Усть-Альминского могильника / Т. Н. Крупа // Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Т. Н. Высотской. – Симферополь, 2007. – С. 157–172.

Крупа Т. Н. Исследование археологического текстиля: первый опыт и перспективы (к проблеме создания Археометрической лаборатории при Музее археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина) / Н. Крупа // Нові технології в археології. – К.–Львів, 2002. – С. 144–149.

Крупа Т. Н. Исследование костюма золотоордынского времени из кургана 2 группы Токовских могил / Т. Н. Крупа // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2008. – Вып. 6. – С. 215–268.

Крупа Т. Н. Исследование образцов текстиля золотоордынского времени из могильников «Мамай-Гора» и «Мамай-Сурка» / Т. Н. Крупа // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2008а. – Вып. 8. – С. 341–356.

Крупа Т. Н. Исследование состава красителей археологических тканей второй половины VII в. до н. э. – IV в. н. э. / Т. Н. Крупа // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: Тези доп. III Міжнарод. науково-практ. конф. (22–24 травня 2001 р.). – К., 2001а. – С. 84–85.

Крупа Т. Н. Исследование текстиля и войлока из кургана второй половины 7 в. до н.э. Караванской группы / Т. Н. Крупа // Курганы скифского времени Харьковской области (северодонецкий вариант) / А. В. Бандуровский, Ю. В. Буйнов. – К., 2000а. – С. 237.

Крупа Т. Н. К вопросу об извлечении и первичной консервационной обработке археологического текстиля / Т. Н. Крупа // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – К., 2000б. – С. 124.

Крупа Т. Н. К вопросу о сохранении античного археологического наследия: археологический текстиль / Т. Н. Крупа // Иресиона. Античный мир и его наследие. Вып. 2. – Белгород, 2002а. – С. 134–138.

Крупа Т. Н. Курган «Веселая могила»: погребальный комплекс половецкого времени на Харьковщине / Т. Н. Крупа, В. В. Скирда // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха: Матер. XIII Міжнарод. наук. конф., (Суми–Путивль, 7–9 червня 2007 р.). – К.–Суми–Путивль, 2008б. – С. 67–77. – (Словознавство; Вип. 2).

Крупа Т. Н. Методика консервации археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина) с применением препарата «L.O.C.» производства фирмы «AMWAY» / Т. Н. Крупа // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: Тези доп. V Міжнарод. науково-практ. конф. – К., 2005б. – С. 165–168.

Крупа Т. Н. Научно-исследовательская экспертиза археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина) / Т. Н. Крупа // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: Тези доп. V Міжнарод. науково-практ. конф. – К., 2005в. – С. 168–171.

Крупа Т. Н. Об археологических разведках на территории города Изюм и Изюмского района Харьковской области в 2006–2007 гг. / Т. Н. Крупа // Археологічні відкриття в Україні 2006–2007. – К., 2009а. – С. 188–192.

Крупа Т. Н. Предварительные исследования археологического текстиля I в. до н.э. – XIV в. н.э. / Т. Н. Крупа // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: IV Міжнарод. науково-практ. конф. – К., 2003. – С. 64–65.

Крупа Т. Н. Разведки 2006 г. в Изюме и его округе: к вопросу о некоторых проблемах истории и археологии средневековой Харьковщины / Т. Н. Крупа // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха: Матер. XIII Міжнарод. наук. конф., (Суми–Путивль, 7–9 червня 2007 р.). – К.–Суми–Путивль, 2008в. – С. 35–50. – (Словознавство; Вип. 2).

Крупа Т. Н. «Редкий» текстиль Нетайловского могильника салтовского времени: к вопросу о методике археолого-полевых исследований могильников и их последствиях / Т. Н. Крупа // Интеграция археологических и этнографических исследований. Ч. 1. – Казань, 2010. – С. 343–345.

Крупа Т. Н. Текстиль и органика салтовского времени из Нетайловского могильника / Т. Н. Крупа // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2009б. – Вып. 7. – С. 343–358.

Лубо-Лесниченко Е. И. Китай на шелковом пути (шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая) / Е. И. Лубо-Лесниченко. – М., 1994.

Ляшенко М. М. Пошуки нешкідливих для фарбового шару та здоров'я матеріалів, які використовуються у реставрації станкового, темперного та олійного живопису. «ZOOM», як новий розчинник у реставрації / М. М. Ляшенко // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: Тези доп. II Міжнарод. науково-практ. конф. – К., 1999. – С. 127–129.

Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путехъ» / О. П. Моця // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 30–42.

Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.) / А. А. Тортика. – Харьков, 2006.

Krupa T. Research examination of archeologic textiles XII century A. D. from excavation of «the Cheerful tomb» (Ukraine) / T. Krupa // A Testimony of Life – a Tribute to Death. 3th EXAR – conference in Bozen, Italy, October 20–23th. – Bozen, 2005. – P. 15–18.

В. А. Куза

Проблема образования Новгород-Северского княжества в системе Древнерусского государства

История формирования территории «Русской земли», образования отдельных княжеств вот уже на протяжении почти двух столетий находится под пристальным вниманием исследователей. На эти темы написаны многочисленные статьи и обобщающие монографии. Однако полной ясности в данных вопросах до сих пор нет, что объясняется достаточно скупой информацией письменных источников, но главное – введением в научный оборот нового материала, в первую очередь, археологического, который позволяет уточнить, а порой и опровергнуть ранее выдвинутые утверждения. Настоящая работа не ставит перед собой цель – дать окончательный ответ на вопрос, каким образом на карте древнерусского государства образовалось Новгород-Северское княжество. Задача заключается в том, чтобы обобщить накопленную на сегодняшний день информацию и определить направление дальнейшего исследования северской земли в древнерусскую эпоху.

Княжеский стол в Новгороде-Северском образовался в конце XI века, когда после Любечского съезда 1097 года город с волостью получил Олег Святославич. Его потомки владели Новгородом-Северским почти без перерыва до середины XIII в. Княжеству принадлежали обширные земли от Подесенья, земли Вятичей на севере до города Донца на юге и от Сновска и Стародуба на западе до Курска с Посеймьем на востоке. Своего расцвета княжество достигло ко второй половине – концу XII в. при Олеге и Игоре. «Эти князья вели вполне самостоятельную политику, примером которой является знаменитый поход Игоря на половцев в 1185 году. На территории княжества образовались удельные владения с центрами в Трубчевске, Путивле и Рыльске. Город окружали боярские и княжеские села, в том числе Мелтеково и Игорево сельцо» [Археология СССР, 1985, с. 72].

Большинство ученых затрагивало проблему образования Новгород-Северского княжества в контексте изучения северской земли или при исследовании Черниговского княжеского стола [Самоквасов, 1908; Погодин, 1848; Голубовский, 1881; Багалей, 1882; Рыбаков, 1949; Насонов, 1951; Ляпушкин, 1968; Зайцев, 1975; Григорьев, 2000; Моця, 2007]. Тем не менее, образование Новгород-Северского княжества внесло существенные коррективы в территориальные претензии внуков Ярослава Мудрого на днепровском левобережье именно после Любечского съезда 1097 года.

Прежде всего следует отметить, что распределение подвластных территорий между отдельными князьями напрямую связано с древнерусской колонизацией северских земель, проходившей на рубеже X–XI вв. Следы пожаров этого времени, обнаруженные во время археологических исследований как в самом Новгороде-Северском, так и на большинстве памятников левобережья Днепра, говорят о насильственном характере этого процесса. Наиболее полно, на наш взгляд, этот вопрос изучен А. В. Григорьевым [Григорьев, 2000], поэтому подробно на нем мы останавливаться не будем.

Новгород-Северский – второй по значению город Черниговского княжества – впервые назван в «Поучении» Владимира Мономаха, который зимой 1078/1079 г. разбил в окрестностях Новгорода половецкий отряд [Полное собрание, 1926,

стб. 248]. И это свидетельство говорит о том, что к концу XI в. Новгород-Северский был хорошо известен киевским князьям и служил понятным ориентиром для современников.

Город расположен на высоком, обрывистом правом берегу р. Десны при впадении в нее ручья. Детинец (площадь в древности около 3 га) занимал отдельный холм-останец (теперь частично обвалившийся в реку). Его с юга и востока полукольцом охватывал окольный город (площадь около 30 га). В 4 км ниже по течению Десны, на высоком береговом выступе находился древний Спасо-Преображенский монастырь.

Первые археологические раскопки в Новгороде-Северском были проведены еще в начале XIX в., однако их материалы не сохранились. В дальнейшем древности города не раз осматривались и описывались археологами (Д. Я. Самоквасов, С. С. Гатцук, М. В. Воеводский, О. Н. Мельниковская). Разведочные раскопки на территории детинца и окольного города осуществил в конце 50-х – начале 60-х годов XX в. сотрудник Черниговского исторического музея И. И. Едомаха. С 1979 по 1984 год в городе вела постоянные исследования объединенная экспедиция Института археологии АН СССР и АН УССР (А. В. Куза, А. П. Моця, А. В. Григорьев). В настоящее время работы в городе ведет археологическая экспедиция Института археологии НАН Украины (И. С. Кедун). Благодаря полученным данным во многом прояснилась ранняя история Новгорода-Северского.

В X в. на правом берегу Десны, в районе будущего города Новгорода-Северского располагались славянские поселения, относящиеся к роменской археологической культуре. Лепная керамика роменского типа найдена на детинце, на возвышенности за ручьем, в урочище «Городок» и южнее детинца, во дворе ветеринарного училища и около Никольской церкви. В 1980–1984 гг. на детинце было исследовано шесть жилищ этого времени. Их нижние части углублены на 0,5–0,8 м в материк. Котлованы имеют размеры 4–4,5 × 4–5 м. Глинобитные печи помещались в углах. Вдоль стен и в углах жилищ прослежены ямки от столбов. В жилище, исследованном в раскопе IV, под печи был выложен плинфой. Также плинфа была обнаружена в раскопе V в слоях роменского времени. Рядом с жилищами находились хозяйственные сооружения – колоколовидные ямы. В заполнении жилищ, на полу и в печах собрана лепная роменская керамика, а также круговая древнерусская, костяные проколки, астрагалы, железные ножи, глазчатая бусина и пр.

В начале XI в. во всех раскопах на детинце хорошо прослеживается 15 см слой пожара. Мы обосновано можем предположить, что именно в этот момент данная территория попадает в сферу интересов Древней Руси. По аналогии с другими памятниками днепровского левобережья можно смело утверждать, что так жестко проходил процесс подчинения северян древнерусской великокняжеской власти. Новые территории присоединялись к сложившемуся ядру Киевской Руси.

В середине XI в. поселок на детинце укрепился валом. Основу вала составляли деревянные срубные конструкции. В его насыпи обнаружены обломки только гончарной посуды, «что и датирует время сооружения первых укреплений в Новгороде-Северском, тем более что строительная прослойка вала перекрыла одно из упомянутых выше жилищ» [Археология СССР, 1985, с. 73]. Рядом с валом строится новое, слегка углубленное жилище срубной конструкции с печью-каменкой, находившейся посередине. Керамика из этой постройки – также вся гончарная, типичная для XI в.

В результате покорения славянских земель стало возможным и формирование новых государственных структур – княжеств, контролирующих покоренные территории и собирающих с них дань. Это хорошо видно на примере Черниговского княжества.

«Остается несомненным отсутствие княжеского стола в Чернигове второй половины X – начала XI в.» [Зайцев, 1975, с. 74]. Черниговский стол возник в результате борьбы между братьями Ярославом Мудрым и тмутараканским Мстиславом Владимировичем, приведшей к временному (1024–1036 гг.) разделу «Русской земли» по Днепру [Полное

собрание, 1926, стб. 147–149; Полное собрание, 1908, стб. 134–137].

Появление в Чернигове княжеского стола и присоединение новых северских земель остро поставило перед новой властью вопрос об управлении покоренной территорией. Для решения этих вопросов в 1097 г. под Киевом и состоялся княжеский съезд, на котором было принято политическое решение об образовании отдельного княжества со столицей в Новгороде-Северском.

Слой погребенной почвы между слоями первой четверти и середины XI в. на детинце и в окольном городе говорит о том, что на 30–40 лет жизнь в городе замерла. Новый этап в истории Новгорода-Северского приходится как раз на конец XI – начало XII в., когда перестраиваются оборонительные линии детинца и возводится острог вокруг окольного города. Следы этого строительства хорошо зафиксированы в раскопках. Северо-западную часть детинца занимает княжеский двор. «Здесь исследованы остатки большого (7,5×7,5 м) погреба-медуши, в котором хранились амфоры с напитками и маслом. Где-то поблизости строится каменная церковь. Плинфа от нее со следами цемянки постоянно встречалась при раскопках. Надо полагать, что это был храм Михаила, ставший впоследствии усыпальницей князя Олега Святославича. Жилища XI–XII вв. найдены как на детинце, так и на посаде (в окольном городе)» [Археология СССР, 1985, с. 73].

В XII в. постройки становятся целиком наземными с деревянными или глинобитными полами. Среди находок особое место занимает вислая свинцовая печать архаического типа князя Святослава Ярославича. Были найдены также обломки киевской и византийской стеклянной посуды, поливное крымское блюдо, шпоры, наконечники стрел и копий, литейные формочки, боевой топор и т. п.

В конце XII в. на территории будущего монастыря строится каменная Спасская церковь, украшенная по фасадам пучковыми пилястрами с майоликовым полом и фресковой росписью. «Здесь, возможно, помещалась загородная княжеская резиденция, так как у фундаментов здания отмечен культурный слой с бытовыми находками XII в.» [Археология СССР, 1985, с. 73].

В XII в. Новгород-Северский был центром обширного княжества – успешно развивался, в нем возводились каменные храмы, в его окрестностях появились «владельческие села со всякой «готовизной», медным и железным «тяжким товаром», запасом хлеба, табунами лошадей, челядью и пр. В 1239 г. Новгород был разрушен войсками Батыя. Слои гибели Новгорода хорошо прослеживаются в детинце. Здесь даже образовалась прослойка погребенного дерна. Лишь в конце XIII – начале XIV в. жители вновь вернулись на пепелище» [Археология СССР, 1985, с. 73].

Итак, в результате проведенных археологических исследований можно сделать вывод о том, что Новгород-Северский до начала XI в. был типичным роменским поселением, расположенным к северо-востоку от Русской земли. Колонизация славянских земель древнерусскими князьями в конце X – XI вв. привела к необходимости создания отдельного княжества, объединявшего значительные территории Подесенья, Сновской тысячи и Курского Посеймья. Столицей княжества решено было в 1097 году сделать Новгород-Северский. Появление в Новгороде княжеского стола отмечено строительством новых укреплений, в том числе и вокруг окольного города.

Исходя из проведенных археологических исследований, можно сделать вывод о том, что как город, Новгород-Северский развился не благодаря округе, став ее административным, торговым и ремесленным центром. История Новгорода напрямую связана с политическими процессами, проходившими на Левобережье Днепра в конце X – начале XI в. Только благодаря решениям, принятым князьями на Любечском съезде в 1097 г., Новгород-Северский получил мощный импульс к развитию и вскоре стал крупным центром большого княжества, сыгравшего существенную роль в истории Древнерусского государства.

Археология СССР: с древнейших времен до средневековья. В 20-ти т. Т. 15: Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г. В. Борисевич, В. П. Даркевич, А. Н. Кирпичников и др. – М.: Наука, 1985. – 432 с.

Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV в. / Д. И. Багалей. – К., 1882.

Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI вв. по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула, 2000.

Голубовский П. В. История Северской земли до половины XIV в. / П. В. Голубовский. – К., 1881.

Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975.

Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1968. – №152.

Моця О. П. Південна «Руська земля» / О. П. Моця. – К.: Корвін пресс, 2007.

Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М., 1951.

Погодин М. П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. Ч. II: Черниговское княжество / М. П. Погодин. – СПб., 1848.

Полное собрание русских летописей. Т. I. Изд. 2-е: Лаврентьевская летопись. – Л., 1926.

Полное собрание русских летописей. Т. II. Изд. 2-е: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908.

Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. – 1949. – №11.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982.

Самоквасов Д. Я. Северская земля по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908.

К. А. Лавыш

Византийские стеклянные браслеты в Западной Руси: отражение византийской моды и прототип для местной продукции

Стеклянные браслеты появились на Руси с конца X в. Первоначально они ввозились из Византии. Самые ранние византийские стеклянные браслеты на Руси обнаружены в киевских погребениях после 989 г. и в насыпи Черной могилы, сооруженной как раз во время принятия христианства, около 989 г. [Щапова, 2004, с. 130]. Вскоре мода на стеклянные браслеты вызвала их собственное производство на Руси, которое возникло, по мнению Ю. Л. Щаповой, в первой четверти XII в., сначала в Киеве, затем в Новгороде, Смоленске, Полоцке, Рязани и других центрах [Щапова, 1997, с. 89]. По данным украинских исследователей, в Киеве браслеты местного производства зафиксированы на Подоле уже в слоях последней четверти XI в. [Зоценко, 1996, с. 99]. Византийские стеклянные браслеты ввозились на Русь и после того как начали производиться собственные древнерусские браслеты.

Среди общей массы стеклянных браслетов, находимых в древнерусских городах, византийские стеклянные браслеты составляют малую, но хорошо заметную часть благодаря выразительному цвету, декору и форме. По наблюдениям Ю. Л. Щаповой, в Киеве они составляют 9 % от всех находок, в Смоленске – 5 %, в Новгороде – 1,5 % [Щапова, 2004, с. 106]. Стеклянные браслеты византийского происхождения найдены также в Суздале, Воине (недалеко от Киева), Чечерске, владимирских курганах [Щапова, 2004, с. 107, 125]. Византийские браслеты в первую очередь отличает химический состав стекла – они принадлежат к классу натриево-кальциево-кремнеземных стекол (к обоим его подклассам – содовым и золистым). Во-вторых, они объединены рядом формальных признаков. Вероятные византийские браслеты отличаются разнообразием форм и декора. Для них характерна роспись золотом и эмалями, преобладание синего цвета (в качестве красителя использовалась окись кобальта), плоская или плосковыпуклая форма, иногда с усложненным профилем, а также треугольная и квадратная. Особенно надежным является сочетание двух признаков – синего цвета и росписи золотом и/или эмалями.

Ю. Л. Щаповой реконструирован процесс изготовления византийских стеклянных браслетов. Обычно они изготавливались из стеклянной палочки, которую разрезали на отрезки и затем сваривали их концы. Круглые в сечении браслеты изготавливались из полоски, вытянутой из горшка с расплавленным стеклом, которая остывала и твердела свободно в воздухе. Изготовление плосковыпуклых, треугольных и квадратных в сечении браслетов требовало дополнительных формирующих приспособлений. Чтобы получить плосковыпуклую форму, вытянутую полоску укладывали на каменную плиту, остывая, она получала соответствующую форму. Иногда плосковыпуклую полоску еще в горячем и пластичном состоянии дополнительно обрабатывали и усложняли ее профиль. Затем на полученную заготовку наносился декор. Ю. Л. Щапова выделила две группы браслетов в соответствии с техникой их декорирования, которая связана с организацией производства. Первую группу составляют браслеты с декором накладными нитями из стекла в виде цветных полос или без декора. Их изготовление совмещено со стекловарением, т. е. они изготавливались в мастерских-гутах. Такие мастерские автономны и для

организации производства не требуется значительных усилий и затрат. В другую группу входят браслеты с росписью золотом и эмалями. Производство таких браслетов включает два основных этапа: изготовление стеклянной заготовки и ее роспись. Роспись золотом и эмалями наносилась и закреплялась по специальной технологии и требовала дополнительной работы мастера-живописца. Таким образом, изготовление браслетов с росписью было организационно более сложным, трудоемким и дорогим. Оно было связано с производством стеклянной посуды с росписью [Щапова, 2004, с. 104–105, 127–128].

В группу рассматриваемых византийских браслетов на Руси входят не только браслеты, привезенные из Византии и ее причерноморских колоний, но и изделия греческих ремесленников, создавших на некоторое время стеклоделательные мастерские в Киеве. Древнерусские браслеты достаточно разнообразны по цвету (коричневые, фиолетовые, зеленые, желтые, синие), но скромнее по декору, который представлен накладными нитями перевитья. Цвет декора – красный, желтый, зеленый. Форма браслетов гладкая, крученая, очень редко витая, треугольная и плосковыпуклая. Стеклянные браслеты на Руси носили на запястье, в то время как в захоронениях в Болгарии и Румынии стеклянные браслеты были найдены, как правило, с наружной части плечевой кости сверху от локтя [Dinogetia, 1967, s. 314]. По этой причине большинство браслетов, изготовленных византийскими мастерами (около 70 %), были бóльшего диаметра, чем древнерусские, – 8–9 см [Щапова, 1997, с. 87].

Византийские стеклянные браслеты найдены на территории собственно Византии (Коринф), Болгарии (Плевен, Ловеч, Велико Тырново, Плиска, Преслав, Варна, Перник, Пловдив, Стара и Нова Загора, Несебр, Одрци, Скала, Любеново, Овчарово, Мирково, Нановица, Туховище, Виница), Сербии (Поповицы около Неготина), Румынии (Капидава, Диногеция, Новодунум-Исакча), Восточного Причерноморья и Крыма (Тмутаракань, Саркел – Белая Вежа, Херсонес, Керчь), Армении (Двин), Азербайджана (Оренкал, городище Чукур-Юрт близ Баку, селище Рамана в 20 км от Баку), Северного Кавказа (могильник Мартан-Чу, Агачкалинский могильник) [Щапова, 2004, с. 122, 118, 121, 115, 109, 111, 113, 116–117, 131; Въжарова, 1976, с. 373–374; Йотов, 1998, с. 316–318]. Нижнюю хронологическую границу византийских браслетов – IX в. – определяют находки в Болгарии, верхнюю – XIII в. – находки в Херсонесе. Браслеты с росписью золотом и эмалями в основном находят на территории, входящей в состав Византии, а также в крупных центрах городской культуры Крыма, Кавказа, Хазарии, славянских государств (Болгария, Русь) [Щапова, 2004, с. 129, 131]. Браслеты с накладным декором преобладают на Северном Кавказе и в Закавказье, часто встречаются в других памятниках и имеют более широкий ареал распространения, чем расписные. В самой Византии стеклянные браслеты значительно менее распространены. Они являлись частью материальной культуры населения окраин византийского мира. Это население находилось на более низком этапе социального и культурного развития и имело собственную систему ценностей, в которой стеклянные украшения могли иметь высокий статус. По предположению Ю. Л. Щаповой, византийские украшения из стекла были специальным экспортным товаром [Щапова, 2004, с. 102–103]. При этом следует отметить находки стеклянных браслетов в рядовых византийских погребениях на территории Греции (в Ферес, Салониках и на поселении средневизантийского периода в Палиохоре возле Маронии), которые, судя по скромному инвентарю, принадлежали женщинам из средних и низших городских слоев или молодым женщинам. Производство стеклянных браслетов известно еще в римское время (императорский период), они довольно часто встречаются в раннехристианских погребениях, а потом и в погребениях средневизантийского и поздневизантийского периода [Everyday life, 2002, p. 418–420].

На территории Беларуси византийские стеклянные браслеты найдены в Полоцке, Новогрудке, Гродно, Волковыске, Слониме, Минске, Слуцке, Друцке, Витебске, Орше, Мстиславле, Турове, Гомеле, Рогачеве, Бресте, Мозыре, Копыси, городище

Масковичи (Браславский район Витебской области), феодальных усадьбах Свислочь (Осиповичский район Могилевской области) и Вищин (Рогачевский район Гомельской области)[1] [Гуревич, 1986, с. 76; Щапова, 2004, с. 117; Лавыш, 2008, с. 35]. Об этом свидетельствуют состав стекла (класса Na-Ca-Si), форма браслетов (плоская, плосковыпуклая простая и сложная, треугольная, а также сложные формы, составленные из четырех, трех или двух соединенных тонких круглых полосок, в одном случае браслет дополнительно перекручен), характерный цвет (синий, полученный при помощи кобальта) и декор (роспись золотом и эмалями, накладной стеклянный декор) [Щапова, 1972, с. 168, 109; Щапова, 1969, с. 169]. Реже встречаются византийские браслеты голубого, черного, оливкового, зеленого, янтарно-коричневого и фиолетового цвета. Кроме того, из Маскович происходят древнерусские подражания византийским браслетам [Скрипченко, 1982, с. 7]. По наблюдениям Т. С. Скрипченко, для византийских браслетов, найденных на территории Беларуси, характерно высокое содержание бора – 0,5–1 %, использование в качестве красителя кобальта, и вследствие этого присутствие мышьяка, более или менее значительное количество магния и кальция с повышенным содержанием стронция и преобладанием натрия над калием [Скрипченко, 1982, с. 11]. По мнению Т. С. Скрипченко, главным поставщиком браслетов в западные земли Руси был Киев, который наряду со своей продукцией импортировал также византийские браслеты [Скрипченко, 1982, с. 8].

Самыми эффектными и богатыми являются найденные в Полоцке три фрагмента браслетов синего цвета с росписью золотом и желтой эмалью (раскопки С. В. Тарасова). Все три фрагмента принадлежат разным изделиям. Это пока единственные известные находки расписных браслетов на территории Беларуси. Такие браслеты характерны для византийского производства XI–XII вв. [Щапова, 2004, с. 105]. Один из них плосковыпуклого сечения и расписан золотом. Орнамент геометрический с основным мотивом ромба с точкой в центре, который повторяется по длине браслета. Очень близкий по декоративному эффекту фрагмент браслета обнаружен в Новгороде. Он также расписан золотом, но имеет более сложный орнамент, который включает изображение птицы в медальоне и геометрические мотивы [Древний Новгород, 1985, ил. 248]. Два других фрагмента плоские в сечении, расписаны и золотом, и эмалью. Орнамент также геометрический, с очень ограниченным включением простых растительных элементов. На одном из них сохранилось два различных мотива, которые, повидимому, чередовались между собой. Один из них представляет собой спираль, заключенную в окружность, другой образован двумя диагональными линиями, которые делят поверхность на четыре поля, где расположены растительные завитки. Спираль и завитки выполнены золотом, остальные части рисунка – желтой эмалью. На втором фрагменте также чередуются два мотива: один – косая сетка с кружочками в каждом поле, другой – изображение наподобие цветка, внешние контуры которого очерчены волнистой линией, сердцевина обозначена кружком. Кружки и цветок выполнены желтой эмалью, остальные детали изображения – золотом. Подобные синие браслеты с росписью золотом и желтой эмалью найдены в Керчи и датируются XI–XII вв. (Национальный музей истории Украины в Киеве).

Фрагменты браслетов плосковыпуклой формы с накладным декором стеклянной крошкой обнаружены в Друцке (4 экз.), Минске (4 экз.), Свислочи (2 экз.), Гомеле (2 экз.), Бресте (1 экз.), Слуцке (1 экз.), Волковыске (1 экз.). В основном они синего или голубого цвета, в двух случаях фиолетового (Свислочь, Минск), в одном случае – зеленого (Гомель) и в одном – черного (Друцк), декор выполнен накладом стеклянной крошки желтого и белого цвета, которая образует короткие полоски и мелкие удлиненные пятна. Накладом стеклянной крошки белого и желтого цвета декорирован и

1. Приношу глубокую благодарность Э. М. Загорульскому, С. В. Тарасову, О. Н. Левко, О. А. Макушникову, П. Ф. Лысенко и Л. В. Колединскому, предоставившим для исследования данного вопроса материалы своих раскопок.

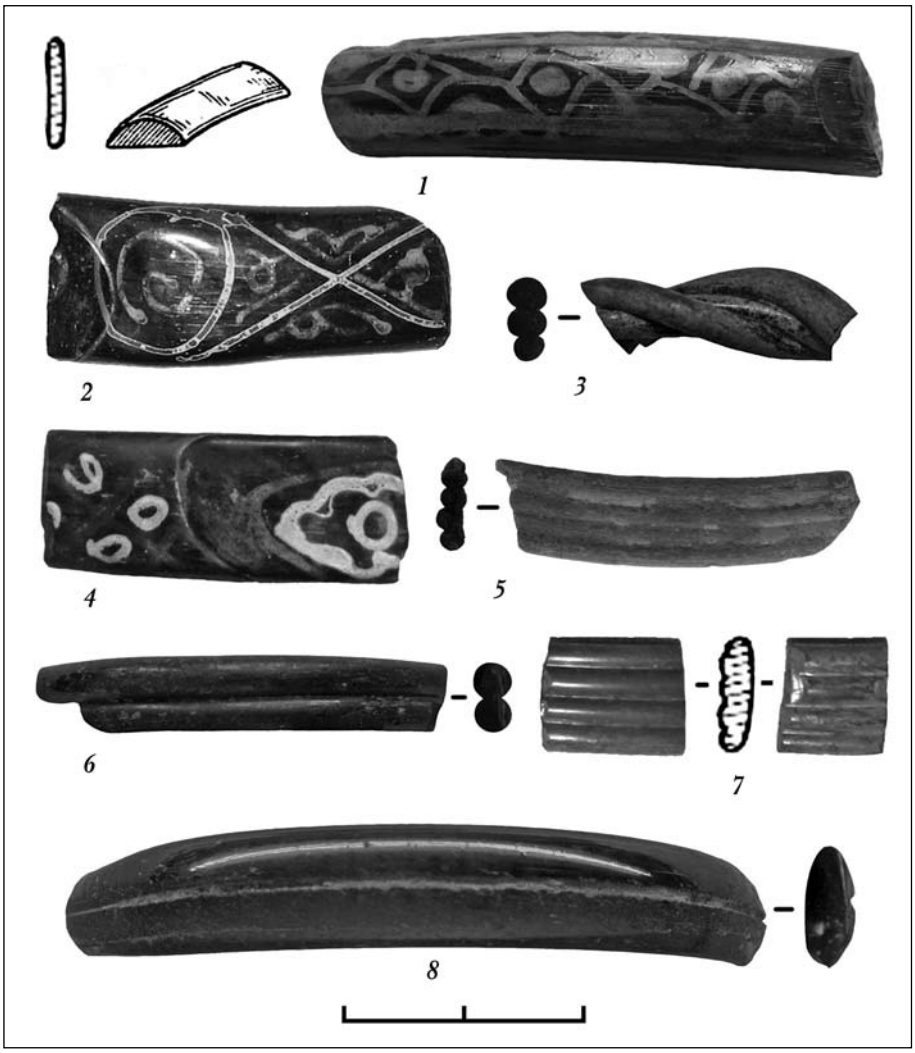

Рис. 1. Византийские стеклянные браслеты.
1, 2, 4 – роспись золотом и эмалями, Полоцк, раскопки С. В. Тарасова, Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник; *3, 5, 8* – Свислочь, раскопки Э. М. Загорульского, Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ; *6* – Друцк, раскопки Л. В. Алексеева, Витебский областной краеведческий музей; *7* – Гомель, раскопки О. А. Макушникова, Музей «Гомельский дворцово-парковый ансамбль»

голубой перстень, найденный в Рогачеве. Плосковыпуклые браслеты, декорированные стеклянной крошкой, найдены в Десятинной церкви в Киеве [Зоценко, 1996, с. 169]. Черные браслеты с подобной декорацией были распространены в Закавказье, а также в Саркеле – Белой Веже. В Грузии они бытовали в IX–XIII вв., а в Диногеции и Добрудже – в первой половине IX – первой половине XI в. Малое количество публикаций пока не позволяет точно определить место производства этих браслетов, они могли производиться как в Византии, так и в других причерноморских центрах [Dinogetia, 1967, s. 307, 309. Fig. 175, f; Dekówna, 1980, s. 160].

Один из браслетов, найденных в Друцке, выполнен из темно-синего стекла и украшен накладным стеклянным декором желтого цвета, который образует не продолговатые пятна и короткие полоски, а растительный побег. Голубой браслет с аналогичным желтым декором обнаружен в феодальной усадьбе Свислочь. Аналогичные браслеты были найдены в Десятинной церкви и на Подоле в Киеве [Зоценко, 1996, с. 169; Виногродська, 2010, с. 797]. В Диногеции браслеты с подобной орнаментацией имеют круглое сечение и датируются X–XII вв. [Dinogetia, 1967, s. 306–307. Fig. 175,d1].

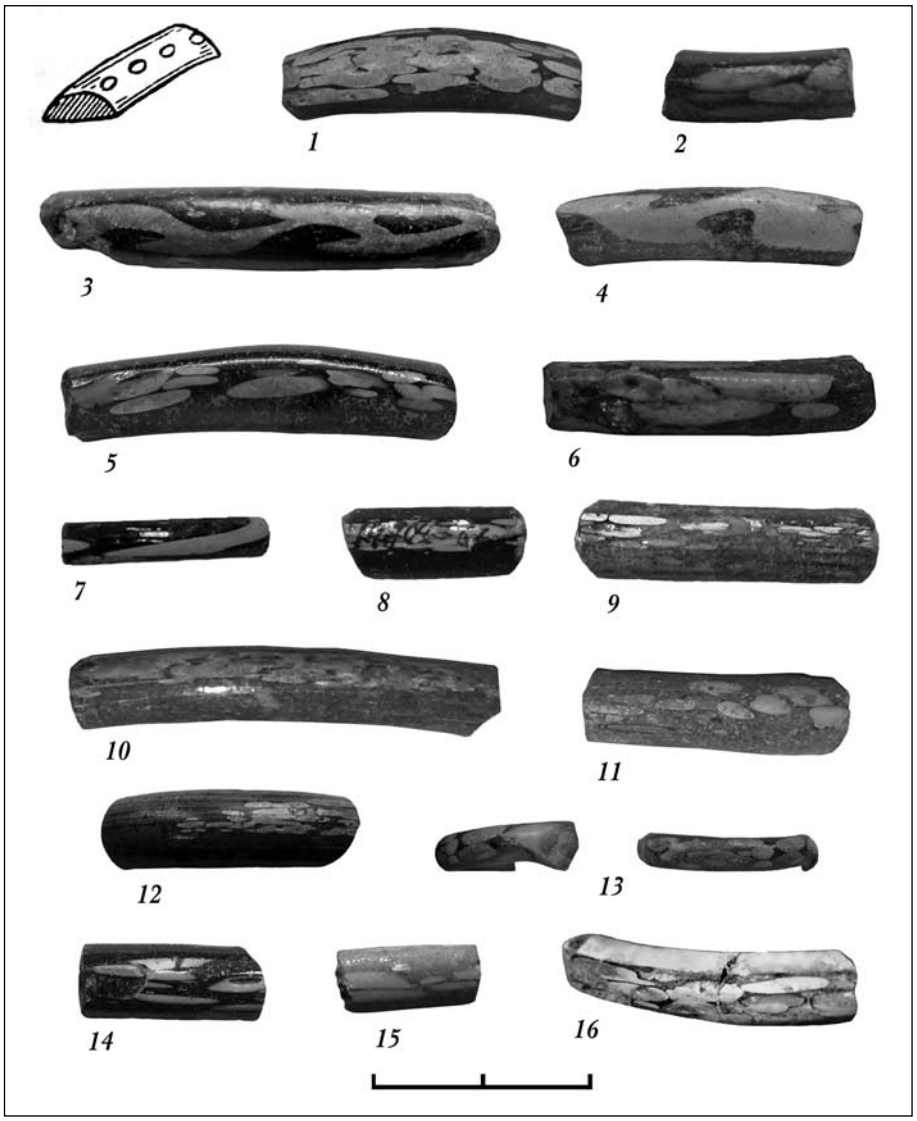

Рис. 2. Византийские стеклянные браслеты и перстень.
1–3, 12 – Друцк, раскопки Л. В. Алексеева, Витебский областной краеведческий музей; *4–6* – Свислочь, раскопки Э. М. Загорульского, Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ; *7–9* – Минск, раскопки Э. М. Загорульского, Национальный исторический музей Республики Беларусь; *10–11* – Гомель, раскопки О. А. Макушникова, Музей «Гомельский дворцово-парковый ансамбль»; *13* – перстень, Рогачев, раскопки Э. М. Загорульского, Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ; *14* – Брест, раскопки П. Ф. Лысенко, Брестский областной краеведческий музей; *15* – Волковыск, раскопки Я. Г. Зверуго, Волковысский военно-исторический музей; *16* – Слуцк, раскопки Л. В. Колединского, Слуцкий краеведческий музей

К группе плосковыпуклых браслетов с накладным декором примыкают фрагменты такой же плосковыпуклой простой формы синего, реже оливкового и зеленого цвета, но без декора (Минск, Масковичи, Мстиславль, Друцк, Орша, Свислочь, Рогачев). К рассмотренным выше браслетам с накладным декором стеклянной крошкой близки плосковыпуклые и круглые в сечении черные, редко голубые браслеты, декорированные желтыми накладными стеклянными нитями, сгруппированными широкими участками с внешней стороны окружности, по всей ее длине (Свислочь, Орша, Минск, Рогачев, Гомель, Волковыск, Копысь).

Отдельную группу образуют браслеты сложных форм. В эту группу можно включить плосковыпуклые с усложненным рельефом браслеты (Свислочь, Гомель, Слоним, Масковичи). В Гомеле найдены два фрагмента браслета красно-печеночного

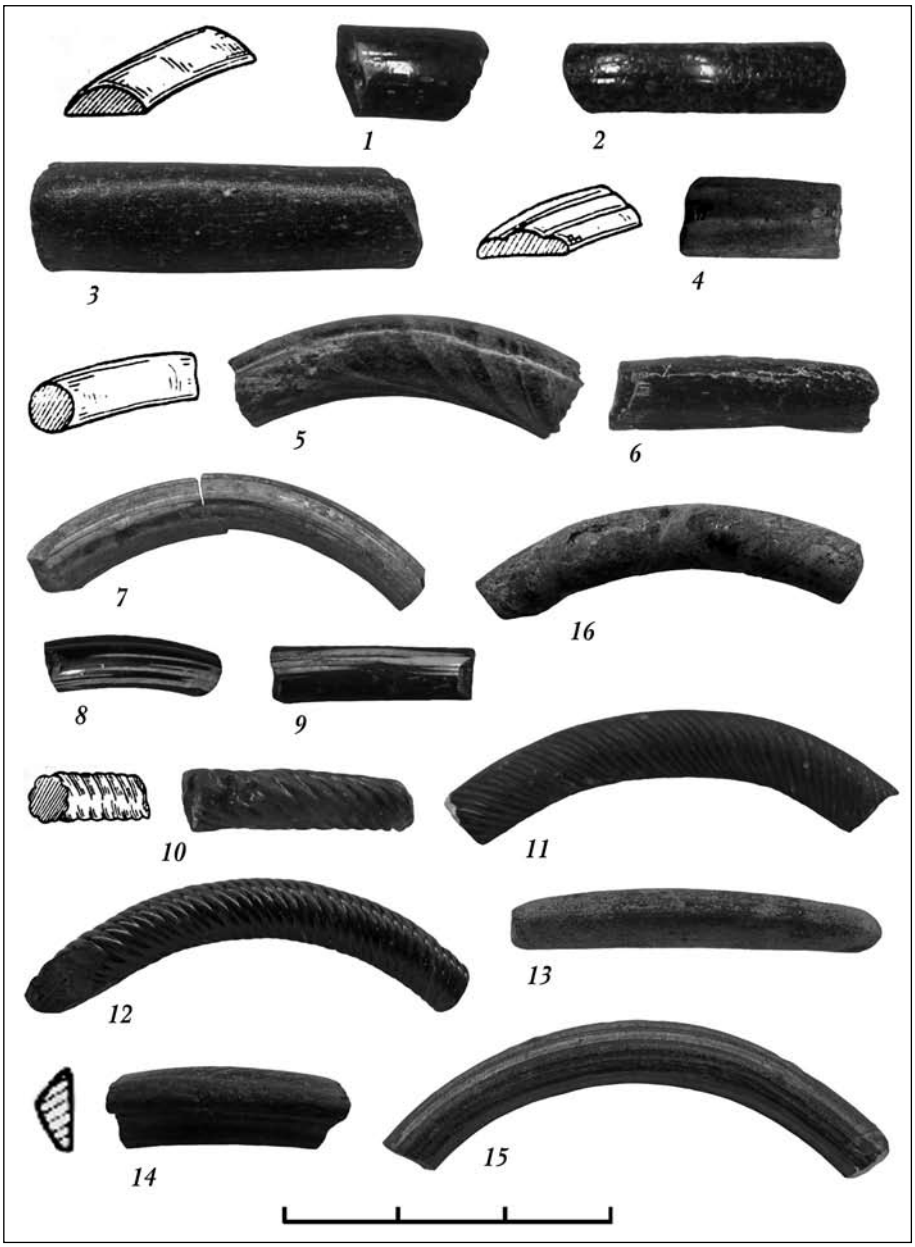

Рис. 3. Византийские стеклянные браслеты.
1–2 – Минск, раскопки Э. М. Загорульского, Национальный исторический музей Республики Беларусь; *3, 6, 10–11, 13, 15* – Рогачев, раскопки Э. М. Загорульского, Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ; *4* – Слоним, раскопки Г. И. Пеха, Слонимский историко-краеведческий музей; *5, 7, 12, 14* – Свислочь, раскопки Э. М. Загорульского, Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ; *16* – Свислочь, раскопки В. Кошмана, Институт истории НАН Беларуси; *8* – Гомель, раскопки О. А. Макушникова, Музей «Гомельский дворцово-парковый ансамбль»; *9* – Орша, раскопки О. Н. Левко, Музейный комплекс «История и культура Оршанщины»

цвета плосковыпуклой сложной формы (ребристая поверхность, разделенная горизонтальными углублениями на четыре пояса). По форме им очень близки фрагменты синих и изумрудного цвета браслетов, найденных при раскопках Керчи (Национальный музей истории Украины в Киеве), а также зеленых браслетов из Диногеции, которые относятся к последнему периоду существования поселения (XII в.) [Dinogetia, 1967, s. 303, 305. Fig. 174,c]. Несколько браслетов сложных форм составлены из четырех, трех или двух соединенных узких круглых в сечении полосок (Свислочь, Друцк). Цвета этих браслетов различны, но чаще встречаются синие и черные. Особенно интересную и редкую форму для находок в древнерусских городах имеет оливковый браслет

из прозрачного стекла чистого цвета и прекрасной сохранности, а, следовательно, и качества, найденный в Свислочи. Это широкий плосковыпуклый браслет, в диаметре около 6,5 см, очень тщательно выполненный. Его центр подчеркнут гравированной линией, возможно, в этом углублении находилась не сохранившаяся стеклянная нить контрастного цвета, как на браслете аналогичной формы из погребения на кладбище XII–XIII вв. в Ферес [Everyday life, 2002, p. 418–419, ill. 533].

Заметную часть византийских стеклянных браслетов, найденных на территории Беларуси, составляют изделия треугольного сечения (Друцк, Орша, Масковичи, Рогачев, Свислочь). Чаще всего они синего, голубого и черного цветов, реже зеленого и оливкового.

Византийские браслеты могли быть и крученными, и гладкими, однако в этом случае без проведения анализа химического состава стекла их трудно вычленить из массы древнерусских крученых браслетов, определенным ориентиром может служить синий цвет браслетов, полученный при помощи кобальта, который достаточно легко отличим даже визуально, чистый изумрудный цвет, а также большой диаметр. Такие византийские браслеты обнаружены в Друцке, Свислочи, Рогачеве, Гомеле.

Предварительные наблюдения над византийскими стеклянными браслетами в городах Западной Руси, изложенные выше, сделаны на основании:

– визуального осмотра находок из Полоцка (Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник), Минска (Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ, Национальный исторический музей Республики Беларусь), Друцка (Витебский областной краеведческий музей, Толочинский историко-краеведческий музей), Гомеля (музей «Гомельский дворцово-парковый ансамбль»), Бреста (Брестский областной краеведческий музей), Свислочи (Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ, Институт истории НАН Беларуси), Рогачева (Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ), Вищина (Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ), Маскович (Музей древнебелорусской культуры Института искусствоведения, этнографии и фольклора НАН Беларуси, Браславский историко-краеведческий музей), Волковыска (Волковысский военно-исторический музей), Слонима (Слонимский историко-краеведческий музей), Орши (музейный комплекс «История и культура Оршанщины», Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ), Копыси (Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ);

– проведенных в 1960–1970-ые гг. спектральных анализов состава стекла браслетов из Полоцка, Друцка, Минска, Новогрудка, Турова [Щапова, 1972, с. 117, 158, 168; Щапова, 1965, с. 47–49; Щапова, 1965, с. 233].

Из 100 анализов стеклянных браслетов, найденных в Минске, 17 % изготовлено из натриево-калиево-кальциево-кремнеземного стекла, 4 % – из натриево-кальциево-кремнеземного стекла; из 46 анализов образцов, найденных в Новогрудке, из натриево-кальциево-кремнеземного стекла изготовлено 15 %; из 71 образца из Полоцка доля браслетов из натриево-кальциево-кремнеземного стекла составляет 10 %, а из 161 образца из Друцка – 6 % [Щапова, 1972, с. 168; Загорульский, 1982, с. 232]. Имеются сведения о том, что 32 браслета (6,05 %) из 529, найденных в Турове, были окрашены в синий цвет с помощью кобальта, что также указывает на их византийское производство, поскольку древнерусским мастерам кобальт был неизвестен [Щапова, 1972, с. 158]. Из 936 браслетов из раскопок в Свислочи, изученных Т. С. Скрипченко, проведен анализ 5 образцов, один из которых оказался выполненным из натриево-кальциево-кремнеземного стекла, остальные – из калиево-свинцово-кремнеземного стекла [Скрыпчанка, 1980, с. 69]. Что касается хронологического распределения браслетов класса Na-Ca-Si, то в Минске они почти все приходятся на вторую половину XI – первую половину XII в. [Загорульский, 1982, с. 232], по друцким материалам точно определить время распространения таких браслетов, к сожалению, невозможно [Щапова, 1965, с. 48], в Полоцке они были обнаружены в слоях середины XII – конца XIII в., причем 5 из 8 образцов связаны со слоями второй половины XIII в., однако столь поздняя хронология для этого типа

браслетов может объясняться тем, что часть из них попала в более высокие горизонты в результате неглубоких перекопов [Щапова, 1965, с. 227, 233].

К сожалению, при визуальном осмотре данные спектрального анализа, которые ранее проводились исследователями при обработке коллекций стеклянных браслетов, найденных в Полоцке, Новогрудке, Минске, Друцке, Турове и Свислочи, не удалось соотнести с конкретными образцами, поэтому возможности интерпретации формальных характеристик вероятных византийских браслетов в этом случае значительно снижаются. При визуальном осмотре для выделения вероятных византийских браслетов мы руководствовались следующими критериями: сечение (плоские, плосковыпуклые простые и сложные, треугольные, а также браслеты сложных форм, составленные из четырех, трех или двух соединенных тонких круглых полосок), роспись золотом и эмалями, накладной декор стеклянной крошкой желтого и белого цвета, синий цвет, полученный с помощью кобальта, изумрудный цвет, большой (7–9 см) диаметр и большая толщина стеклянного прута, из которого изготовлен браслет. Этим критериям отвечают 7,1 % осмотренных браслетов (102 экземпляра из 1422) из раскопок Свислочи (коллекции Учебной лаборатории музейного дела исторического факультета БГУ, раскопки Э. М. Загорульского 1962, 1969–1971 гг., и Института истории НАН Беларуси, раскопки В. И. Кошмана 2000, 2005–2008 гг.); 11,4 % осмотренных браслетов (42 экземпляра из 370) из раскопок в Рогачеве (коллекция Учебной лаборатории музейного дела исторического факультета БГУ, раскопки Э. М. Загорульского 1973, 1975–1976 гг.); 17 % осмотренных браслетов (17 экземпляров из 100) из раскопок Минска в 1961 г. (коллекция Учебной лаборатории музейного дела исторического факультета БГУ, раскопки Э. М. Загорульского); 1,94 % осмотренных браслетов (8 экземпляров из 412) из раскопок Копыси (коллекция Учебной лаборатории музейного дела исторического факультета БГУ, раскопки Л. Михайловского 1962 г., Э. М. Загорульского 1972 г.); 9,8 % осмотренных браслетов (5 экземпляров из 51) из раскопок Орши (коллекция Учебной лаборатории музейного дела исторического факультета БГУ, раскопки Э. М. Загорульского 1965–1966 гг.); 1,57 % осмотренных браслетов (14 экземпляров из 892) из раскопок Вищина (коллекция Учебной лаборатории музейного дела исторического факультета БГУ, раскопки Э. М. Загорульского 1977–1985 гг.). 1,4 % византийских браслетов найдено в Мозыре и 1 % – в Витебске [Скрипченко, 1982, с. 6–8; Щапова, 2004, с. 106].

В монографии Э. М. Загорульского, посвященной Минску, рассматривается 1100 фрагментов браслетов. По наблюдениям автора, большинство браслетов Минска, выполненных из натриево-калиево-кальциево-кремнеземного стекла (17 %) и из натриево-кальциево-кремнеземного стекла (4 %), найдено в слоях второй половины XI – первой половины XII в. Вслед за Ю. Л. Щаповой, он относит образцы из натриево-калиево-кальциево-кремнеземного стекла к изделиям греческих стеклоделов, осно-вавших стекольные мастерские в Киеве в середине и в 80-ые гг. XI в., а образцы из натриево-кальциево-кремнеземного стекла – к непосредственно византийскому импорту [Загорульский, 1982, с. 233]. Анализируя их формальные характеристики, Э. М. Загорульский отмечает, что на XI – 30-ые гг. XII в. приходится подавляющее большинство браслетов синего и черного цвета, плосковыпуклых и треугольных в сечении, с большой толщиной стеклянного прута, свыше 6 мм в диаметре. Треугольные браслеты составляют 5,7 %, а плосковыпуклые – 3,8 % от общей массы рассмотренных образцов [Загорульский, 1982, с. 229–231]. Значительную группу составляют плосковыпуклые синие браслеты с накладным декором белой и желтой стеклянной крошкой или без декора. Все эти характеристики соответствуют возможным византийским браслетам.

Вероятные византийские браслеты, найденные в Масковичах (общее количество найденных стеклянных браслетов – 250 экземпляров, раскопки Л. В. Дучиц), представлены простыми образцами, без декора, из основной массы древнерусских браслетов их выделяет сечение – чаще всего треугольное и плосковыпуклое [Дучыц, 1991, с. 58]. Преобладающие цвета – темно-синий и черный, реже встречается голубой, оливковый, темно-зеленый.

Масковичи были небольшой порубежной крепостью и торговым центром на севере Полоцкой земли, однако процент византийских браслетов очень высок (13 %).

Вероятные византийские браслеты, обнаруженные при раскопках феодальной усадьбы Свислочь, характеризуются большим разнообразием формальных характеристик (по сечению, цвету и декору) и наличием образцов сложных форм и декора. Особенно выделяется широкий плосковыпуклый браслет оливкового цвета, центр которого подчеркнут гравированной линией, где, возможно, находилась несохранившаяся стеклянная нить контрастного цвета и браслеты, составленные из соединенных четырех или трех узких круглых в сечении полосок, в одном случае браслет дополнительно перекручен. Чрезвычайно интересен очень толстый, большого диаметра браслет, изготовленный из стекла различных цветов (зеленый, желтый, коричневый), соединенных вместе и образующих мраморовидный узор. Подобный браслет, но меньшей толщины и других цветов (черно-серый), на территории Беларуси известен только один – из Рогачева. Еще одна выразительная группа браслетов состоит из нескольких образцов плосковыпуклого сечения с накладным стеклянным декором, один из них голубого цвета с желтым декором в форме растительного побега, а другой украшен обычной белой и желтой стеклянной крошкой, но сам браслет из удивительно яркого фиолетового стекла отличной сохранности. Часты браслеты треугольного сечения синего, голубого и черного цветов.

Предполагаемые византийские браслеты, найденные в Рогачеве, более многочисленны, чем в Свислочи, но менее разнообразны и представлены в основном простыми образцами без декора (треугольные и плосковыпуклые в сечении, в основном синие, иногда голубые, черные и оливковые, а также крученые синие, окрашенные кобальтом). Разнообразный набор византийских браслетов происходит из Гомеля (раскопки О. А. Макушникова) – плосковыпуклые с накладным декором стеклянной крошкой или полосками, синие крученые, окрашенные кобальтом, плосковыпуклый браслет сложной формы с ребристой поверхностью из стекла красно-печеночного цвета. Для византийских браслетов, найденных в Друцке (раскопки Л. В. Алексеева), характерно большое количество синих браслетов, окрашенных кобальтом (плосковыпуклые, треугольные, крученые, рубчатые), а также заметная группа плосковыпуклых браслетов с накладным стеклянным декором (стеклянная крошка или полоски, выложенные в форме растительного побега), причем все образцы разного цвета – синего, голубого, черного и темно-фиолетового. Браслеты плосковыпуклого и треугольного сечения встречаются также голубого, черного и оливкового цветов.

Являясь элементом рядовой городской культуры Византийской империи, особенно на ее окраинах, стеклянные браслеты получили большую популярность на Руси, где они сначала были предметами импорта, а затем вызвали широкое распространение моды на этот вид женских украшений и местное производство во многих городских центрах средневековой Руси, в том числе и в западных ее регионах. Также как и в Византии, на Руси стеклянные браслеты являлись предметом городской культуры, а наиболее эффектно декорированные образцы можно связывать и с зажиточными слоями горожан.

Виногродська Л. Виготовлення художнього скла / Л. Виногродська // Історія українського мистецтва: у 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків. – К., 2010. – С. 787–807.

Вължарова Ж. Н. Славяни и прабългари (по дани на некрополите от VI–XI в. на територията на България / Ж. Н. Вължарова. – София, 1976.

Гуревич Ф. Д. Византийский импорт в городах Западной Руси в XII–XIII вв. / Ф. Д. Гуревич // Византийский временник. – 1986. – Т. 47. – С. 65–81.

Древний Новгород. Прикладное искусство и археология. – М.: Искусство, 1985.

Дучыц Л. У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV ст.: Гісторыка–археалагічны нарыс / Л. У. Дучыц . – Мн., 1991.

Загорульский Э. М. Возникновение Минска / Э. М. Загорульский. – Мн.: Изд–во БГУ им. В. И. Ленина, 1982.

Зоценко В. Скляні вироби / В. Зоценко, О. Гончаров // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 95–100.

Йотов В. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско / В. Йотов, Г. Атанасов. – София, 1998.

Лавыш К. А. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X–XIV вв.) / К. А. Лавыш. – Мн., 2008.

Скрипченко Т. С. Обмен и местное производство на территории Белоруссии в XI–XIV вв. (по материалам стеклянных браслетов): Автореф. дис. … канд. ист. наук / Т. С. Скрипченко. – М., 1982.

Скрипченко Т. С. Обмен и местное производство в средневековых городах Белоруссии (по материалам стеклянных браслетов) / Т. С. Скрипченко // Труды V Международного Конгресса славянской археологии. Т. III. Вып. 1б. – М., 1987. – С. 67–73.

Скрыпчанка Т. С. Свіслацкія шкляныя бранзалеты XII–XIV ст. / Т .С. Скрыпчанка // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1980. – № 3. – С. 66–71.

Щапова Ю. Л. Византийское стекло. Очерки истории / Ю. Л. Щапова. – М., 2004.

Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси / Ю. Л. Щапова. – М., 1972.

Щапова Ю. Л. Стеклянные браслеты Волковыска / Ю. Л. Щапова // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. – Мн., 1969. – С. 166–170.

Щапова Ю. Л. Украшения из стекла / Ю. Л. Щапова // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 81–88.

Щапова Ю. Л. Стеклянные браслеты древнего Полоцка / Ю. Л. Щапова // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 225–236.

Щапова Ю. Л. Стеклянные браслеты Полоцкой земли / Ю. Л. Щапова // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1965. – Вып. 104. – С. 47–50.

Dekówna M. Szkło w Europie wczesnośredniowiecznej / M. Dekówna. – Wrocław, 1980.

Dinogetia. T. 1: Asezarea feudală timpurie de la Bisericuta-Garvăn / Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa // Biblioteca de Arheologie. – Bucureşti, 1967. – XIII.

Everyday life in Byzantium / ed. Demetra Papanikola-Bakirtzi. – Athens, 2002.

О. Н. Левко

Современное видение государствообразующих процессов IX–XI вв. на территории Восточной Европы

В прошедшем 2012 г., современные государства Восточной Европы, Россия и Беларусь отметили 1150-летие зарождения государственности на своей территории. С одной стороны это закономерно, т. к. всякое государство имеет право на освещение истории своего формирования и становления. С другой стороны, страны, претендующие на свои самостоятельные этнополитические корни, неизбежно должны вступить в противоречие со сложившимся на восточноевропейском пространстве традиционным представлением о формировании и развитии единого восточнославянского Древнерусского государства со столицей в Киеве. Эта концепция являлась главенствующей в советской историографии на протяжении десятилетий, и отказаться от нее не так просто. Имеющийся в распоряжении исследователей проблемы арсенал письменных источников, в той или иной мере подкрепленных археологическими материалами, на сегодняшний день все еще недостаточен для ее однозначного решения. Таким образом, предстоит новый этап накопления и рассмотрения фактов, борьбы мнений, вынесения на обсуждение гипотез, претендующих на успех.

В сложившейся ситуации представляется наиболее правильным еще раз перечислить те аргументы, которые говорят, как в пользу образования единого Древнерусского государства на восточноевропейском пространстве, так и против него. Кроме того, нам кажется наиболее перспективным для дальнейшего исследования признание тех различий и противоречий, которые существовали между отдельными носителями древней восточноевропейской государственности. Такой подход способствовал бы более объективному объяснению хода исторического процесса на указанной территории.

Как уже отмечалось, государствообразующие процессы на территории Восточной Европы прослеживаются с IX в. по двум видам источников: письменным и археологическим. Древнерусские летописи крайне лаконичны и сообщают о событиях, происходивших намного ранее, чем были созданы сами летописи, опираясь во многом на легенды и предания, что, к сожалению, лишает их абсолютной достоверности. Свидетельства иностранных письменных источников также эпизодичны, не лишены вымысла и позволяют их использование лишь при соответствующей критической оценке.

Археологические источники не сообщают о самих событиях, но воссоздают тот историко-культурный фон, на котором осуществлялось социальное расслоение общества и сложение государственных институтов. Однако сочетание малочисленных письменных свидетельств с материальными остатками жизни и деятельности людей в то далекое время, все же способствует в некоторой степени реконструкции таких важных процессов на территории Восточной Европы, как государствообразующие.

В последние десятилетия наукой накоплено достаточно большое количество фактов, позволяющих говорить об историческом своеобразии основных носителей древней государственности в Восточной Европе: Киевской, Новгородской и Полоцкой земель, формирование территории и уклада которых началось на местной традиции, задолго до решающих преобразований государственного характера, с учетом влияний извне.

Изначальным фактором сложения государственности явилось расселение славянских племен. Если в южной части рассматриваемой территории (будущая Киевская Русь)

к IX в. уже размещался ряд славянских племен южного происхождения, то в северной ее части процессы ассимиляции местного населения славянами были затяжными и неоднозначными. На Северо-Западе (будущая Новгородская земля) образовались два обширных региона: культуры длинных курганов и культуры сопок, соответственно отождествляемых с кривичами и словенами. Территория распространения длинных курганов включала в себя бассейн реки Великой и Псковского озера, верховья рек Плюссы и Западной Двины, верховья реки Луги, среднее течение Мсты и левые притоки Мологи. Культура сопок сосредотачивалась в бассейне озера Ильмень с впадающими в него реками Шелонь, Ловать, Пола и Мста. Оба региона, занимаемые данными культурами различаются ландшафтными характеристиками, системой поселений и хозяйственной деятельности. У культуры длинных курганов фиксируется подсечное земледелие, связанное с перемещением на новые участки, у культуры сопок пашенное паровое, что способствует оседлости населения. Как считал В. В. Седов, славяне, оставившие культуру длинных курганов, продвинулись на указанную территорию из областей, входивших в бассейны Вислы и Одера и заняли ее уже в VI–VII вв. С VIII в. в бассейне озер Ильмень и Чудского расселяется новая волна славян с культурой сопок и пашенным земледелием [Седов, 1999, с. 88, 91, 95, 96].

От южнорусского (киевского), древний новгородский диалект отличается более чем двадцатью признаками и по своим особенностям также связан с регионом западного славянства. Еще в 1985 г., выступая на V Международном Конгрессе славянской археологии в г. Киеве, молодой ленинградский археолог Е. Н. Носов обозначил основные особенности Рюрикова городища и показал его соотношение с формирующейся территорией Новгорода. Он отметил, что Рюриково городище, безусловно, существовало в IX в., а возможно, было основано и ранее, и его напластования более древние, чем в самом Новгороде. В IX–X вв. – это крупное торгово-ремесленное и военно-административное поселение в узловой точке торгово-военных путей лесной зоны Восточной Европы. Особенностью городища являлось наличие хлебных печей, известных и на памятниках польского Поморья, что характеризует этнографическую черту славянского населения и является еще одним прямым свидетельством культурных связей поморских славян и населения Поволховья [Носов, 1987, с. 8–9].

Изначальную связь русского Северо-Запада с западнославянским регионом, как отмечает В. Л. Янин, подтверждают также клады арабских монет, пересекавшие его и зарытые на рубеже VIII–IX вв. и в первой четверти IX в. на южном – славянском побережье Балтики. Рассматриваемый регион Восточной Европы, как показывают материалы монетных кладов IX–X вв., был активно вовлечен в международный торговый обмен, что составило одну из сторон его хозяйственной деятельности и повлекло создание собственной новгородской денежно-весовой системы. К концу X в. на юге сформировалась отличная от северной системы, киевская денежно-весовая система [Янин, 2007, с. 206–207].

К середине IX в. летописи относят княжение в Киеве Кия и его братьев. В это же время «новгородстие людие, рекомии Словене и Кривици и Меря», имеющие свои волости, плативщие дань варягам, их изгнали и «начаше владети сами собе и городы ставити» [Новгородская, 1950, с. 106]. Археологически установлено, что в VI–VIII вв. кривичи с территории Псковщины расселялись в Полоцкое и Витебское Подвинье, где смешивались с местным населением. Это позволило выделить между реками Уллой и Ушачей, впадающими в Западную Двину ядро формирования территориально-племенной структуры VIII/IX вв. – княжения полочан [Левко, 2012, с. 25]. Их центр располагался на городище Полоцка при впадении реки Полоты в Западную Двину.

Пожалуй, это тот момент истины, когда становится очевидным, что племенные княжения, сформировавшиеся на пространстве Восточной Европы и охватившие конкретные территории, отразили специфику принадлежности их населения определенным этническим группировкам с собственными центрами. Эти центры устойчивых территориально-этнических образований и в дальнейшем при переходе к новому,

раннегосударственному этапу своего существования не утратили ведущей роли в политической истории Восточной Европы.

Главным событием, которое показывает различие путей формирования государственности у Киевской, Новгородской и Полоцкой волостей является сообщение Повести временных лет о временном подчинении славянского Северо-Запада власти скандинавов. Изгнание варягов стало причиной оспаривания права главенства между племенами, населявшими Северо-Запад Восточной Европы, вследствие чего возникло решение поискать князя, который бы выполнял свои функции управления согласно праву (ряду), т. е. заключенному договору.

Многолетние раскопки подтвердили летописное сообщение о призвании Рюрика в Новгородскую волость. Присутствие варягов-воинов засвидетельствовано находками боевого оружия, культовых скандинавских предметов, элитарностью всего вещевого комплекса Рюрикова городища [Носов, 1990]. В то же время, условия договора ограничивали власть призванного князя в сборе государственных доходов, который осуществлялся представителями новгородцев. В доказательство ограничения княжеских полномочий уже в бытность Рюрика в Новгородской волости, В. Л. Янин приводит выявленные раскопками деревянные «замки» от мешков с собранными в виде пушнины государственными доходами. Он отмечает, что на сборщиков этих доходов указывают надписи на самих замках, а также берестяные грамоты, найденные вместе с ними [Янин, 2007, с. 209].

Тезис «рядилъ ны по праву» стал основополагающим и в последующие столетия, когда приглашаемый из Киева князь правил в Новгороде. Ему и его людям запрещалось собирать государственные доходы на новгородских землях. Этим занимались сами новгородцы, которые по условиям договора (ряда) из собранных сумм выплачивали князю так называемый «дар» (вознаграждение за исполнение его обязанностей).

В отличие от Новгорода, где слоев раннее X в. на поселениях, составивших его территорию, не было обнаружено, в Полоцке к городищу примыкали селища со слоями культуры длинных курганов, перекрытыми позднее раннегородскими образованиями. Как и в Новгороде, княжеская резиденция в Полоцке длительное время занимала городище (до начала XIV в.). Но присутствия варягов на нем не выявлено. Этот факт, как и наличие древнейших городских слоев, соответствующих культуре населения округи, свидетельствует о самостоятельной трансформации Полоцка из племенного центра в раннегосударственный без вмешательства извне.

Территориальные владения Рюрика в северо-западной части России и их распределение между его «мужами» представлены в летописях достаточно сомнительно, на что неоднократно указывали исследователи. Это, прежде всего, касается т. н. братьев Рюрика под именами Трувор и Синеус, а также городов, в которых он сажал своих мужей. Нет следов варяжского присутствия в Изборске и Белоозере. Как уже отмечалось, на Полоцком городище и прилегающих к нему селищах в слоях IX в. их также не обнаружено. Таким образом, зона восточноевропейских владений прибывшего из скандинавского мира князя Рюрика четко не может быть обозначена. Вывод о том, что славянское население на северо-западе России происходит из регионов, примыкающих к южному балтийскому побережью, позволил исследователям сделать допущение, что новгородский Рюрик является Рюриком Ютландским.

Известно, что в 882 г. после смерти Рюрика, его преемник Олег вместе с сыном Рюрика Игорем, нарушив договор с новгородцами о пожизненном управлении их волостью, отправился на юг для завоевания Киева, по пути подчинив себе Смоленск (Гнездово) [Повесть, 1996, с. 14; Полное, 1997, с. 22–23]. Такой шаг со стороны Олега был мотивирован отсутствием полномочий на сбор и распоряжение государственными доходами и, следовательно, поиском более перспективного места для правления с точки зрения личной выгоды. Однако исторический факт вокняжения Олега в Киеве в настоящее время трактуется российскими исследователями как создание столичного центра «впервые в российской (! – О. Л.) истории» [Янин, 2007, с. 210].

Остановимся на том, что же представляли собой в IX – начале X в. Киевские владения в южной части «Русской земли» Восточной Европы. Достоверно известно, что они включали Чернигов и Переяслав с волостями [Толочко, 2004, с. 46]. Нельзя согласиться с А. П. Моцей в том, что упомянутые в русско-византийских договорах 907 и 944 гг. Ростов и Полоцк относились к территории Киевской «Русской земли» [Моця, 2012, с. 77]. Их участие в походах Олега на Византию может свидетельствовать лишь о каких-то союзнических или даннических отношениях. Сомнительно выглядит и Киев («матерь городов русских») в роли центра российской государственности с момента вокняжения в нем Олега, как это представляется в настоящее время В. Л. Яниным и другими российскими исследователями. Тем более что сам В. Л. Янин несколькими годами ранее этого утверждения писал: «Никто не спорит о том, что киевская государственность автохтонна и при этом древнее новгородской. В Древней Руси реально существовали два центра развития государственности – Киев и Новгород» [Янин, 1999, с. 24]. Следует отметить, что российские и украинские исследователи не допускают мысли о возможности наличия третьего – срединного центра формирования государственности в Восточной Европе – Полоцка. Хотя в их трудах просматривается территориальный интерес к Полоцкой волости, которую попеременно «пристраивают» то к Новгородским владениям Рюрика, то к Киевским владениям Олега.

Безусловно, власть Олега в Киеве была основана не на договоре, а на праве завоевателя. Поэтому в Киевских владениях сбор дани осуществлялся в виде «полюдья» при объезде подвластных земель князем и его дружиной. В середине X в. киевская княгиня Ольга, жена пришедшего на смену Олегу Игоря, укрепляя политико-административные позиции государства «Киевская Русь», отправилась на север, где присоединила к своим владениям конкурентные приильменскому (Новгородскому) региону обильно заселенные районы вдоль рек Мсты и Луги [Повесть, 1996, с. 29; Полное, 1997, с. 60]. По пути ею, видимо, были основаны также погосты для сбора дани в волостях Витебской и Усвятской [Левко, 2011, с. 156], ранее контролируемых Смоленском (Гнездово) и не входивших в состав Полоцкого княжества [Левко, 1996]. Таким образом, увеличился объем государственных доходов Киевской Руси, а следовательно и ее значимость в восточноевропейском регионе и встал вопрос о подчинении собственно Новгорода с его волостью.

Как признает В. Л. Янин, уход Олега и Игоря на юг создал политический вакуум в Северо-Западном регионе восточного славянства [Янин, 2007, с. 210]. В 970–980-х гг. на княжение в Новгород по просьбе новгородцев отправляется Владимир, сын киевского князя Святослава Игоревича. С этого момента судьба свела Киевско-Новгородскую Русь с Полоцким княжеством (землей), которым правил пришедший «из-за моря» Рогволод. Намереваясь занять главный киевский стол, Владимир, как и его брат, Ярополк (уже сидящий на этом столе), просит руки полоцкой княжны Рогнеды, предполагая таким образом подчинить себе Полоцкое княжество, территориально разделяющее Новгородскую и Киевскую волости (земли) и владеющее выходом к устью Западной Двины, что было весьма важно. Не получив согласия на брак, Владимир насильно берет в жены Рогнеду, при этом огнем и мечом добиваясь включения Полоцкого княжества в состав своих владений.

Изяслав, сын Владимира, вместе с матерью в конце X в. возвращается на родину в построенный на рубеже Полоцкой и Киевской волостей город Изяславль, предположительно в качестве наместника. Но полоцкое боярство заключает договор (ряд) с Изяславом на его вокняжение на полоцком столе. Это событие напоминает прием, использованный новгородцами для назначения себе князем Рюрика. Однако отличие правления Рогволодовичей от правления Рюрика состоит в том, что они в лице Изяслава, внука Рогволода, восстановили свою династию, управлявшую Полоцкой землей на протяжении всего ее существования.

Известно, что крещение Руси (988–990 гг.) при Владимире, отраженное в киевских и новгородских источниках, носило принудительный характер и сопровождалось актами неповиновения. Следы погрома и пожара в кварталах Неревского и Людина концов Новгорода установлены археологически. Что же касается Полоцкого княжества, то на

его территории христианство распространялось постепенно (на протяжении XI–XII вв.) и даже княжеское погребение, выявленное в Друцке, характеризует мирное сосуществование язычества с христианством в середине XII в. [Левко, 2010].

Сложившиеся одновременно с княжением полочан территориально-племенные зоны кривичей в Витебском Подвинье и Оршанском Поднепровье, а также племенные образования с центрами в Лукомле и Друцке (рубеж VIII/IX–X вв.) со значительным компонентом южнорусского населения, как показывают археологический материал и письменные источники, попадают в состав Полоцкого княжества, а позднее земли, в конце X – начале XI в.[Полоцк, 2012, с. 38–39].

О быстром экономическом развитии Полоцкого княжества свидетельствует нахождение на его территории 38 кладов с серебряными арабскими и западноевропейскими монетами. Ядро Полоцкого княжества (между Уллой и Ушачей) административно входило в ближайшую округу Полоцка (Полоцкую волость) и представляло наиболее престижные земельные владения, которые, видимо, принадлежали боярству, вышедшему из состава племенной знати [Ловмянский, 1978, с. 95]. Правящие полоцкие князья свой домен формировали постепенно и земельные наделы, которыми пользовалась княжеская семья, находились вне территории современной Ушаччины. Полоцкое боярство в отличие от Новгородского, изначально не имело значительных усадеб в самом Полоцке, в распоряжении государственными доходами главенствующая роль принадлежала княжескому дому Рогволодовичей. В XII в. полоцкое боярство, как и в Киевской Руси в период усобиц, влияло на городское вече и замену одного князя другим на полоцком столе. Однако это были князья из дома полоцких Рогволодовичей и, таким образом, территориально-политическая закрытость Полоцкой земли для иных правителей рода Рюриковичей оставалась неизменной.

Территории государственного образования, известного под названием *«Полоцкая земля»* соответствует два этапа ее развития, один из которых (конец X – XI в.) связан с формированием, а второй (XII – первая треть XIII в.) с распадом этой социально-политической структуры Восточной Европы. Она формировалась по тем же принципам, что и территория Киевской державы. Печать полоцкого князя Изяслава (найдена в Новгороде) подтверждает, что он являлся верховным распорядителем государственной земли, и, следовательно, полноправным главой Полоцкого государства. События первых десятилетий XI в. показывают развитие отношений партнерства между Киевом и Полоцком. В Киеве построен двор следующего за Изяславом полоцкого правителя – Брячислава. А договор о его сотрудничестве с Ярославом Мудрым скреплен передачей в 1021 г. Полоцкому княжеству двух волостей на отрезке пути «из варяг в греки» в Витебском Подвинье: Витебской и Усвятской. Около 1024 г. южная периферия Полоцкой земли расширилась за счет Менской волости, также вошедшей в ее состав по соглашению с Ярославом Мудрым [Заяц, 1993].

Полоцкий князь Всеслав (Чародей) на протяжении своего правления пытался расширить владения до р. Днепр, а также совершал набеги на Псков (1065 г.) и Новгород (1066 г.), с целью подчеркнуть перед киевскими князьями значение Полоцкой земли в политической сфере взаимоотношений древнерусских государственных образований. Факт правления, хотя спонтанного и непродолжительного, Всеслава полоцкого в Киеве, также говорит о том, что современники воспринимали его не только как одного из полоцких Рогволодовичей, но и как представителя княжеского рода Рюриковичей, имеющего основание занимать киевский стол.

Отметив наметившиеся необоснованные подвижки в современной интерпретации общеизвестных исторических событий российскими исследователями, с одной стороны, и игнорирование роли Полоцка в государствообразующих процессах на территории Восточной Европы, как российскими, так и украинскими коллегами, с другой стороны, автор данной статьи присоединяется к справедливому замечанию В. Л. Янина, высказанному им более 10 лет назад: «Задача историков – накапливать новые данные, медленно, но верно продвигать вперед историческое знание» [Янин, 1999].

Заяц Ю. А. Полоцкие события «Саги об Эймунде» / Ю. А. Заяц // Полоцкий летописец. – Полоцк, 1993. – № 1 (2). – С. 5–11.

Левко О. Н. Начальный этап формирования Полоцкого государства / О. Н. Левко // Полацк: карані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. – Полацк, 1996. – С. 36–41.

Левко О. Н. Курган с массовыми погребениями XII века в Друцке / О. Н. Левко, А. В. Войтехович // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 371–378. – (Археологія і давня історія України. Вип. 1).

Левко О. Н. Витебск на пути «из варяг в греки» / О. Н. Левко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2011. – Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). – С. 154–159.

Левко О. Н. Полоцкая земля в государствообразующих процессах Восточной Европы / О. Н. Левко // Полацк ў гісторыі і культуры Еўропы: Матэр. Міжнар. навук. канферэнцыі. Полацк, 22–23 мая 2012 г. – Мінск, 2012. – С. 22–30.

Ловмяньский Г. О происхождении русского боярства / Г. Ловмяньский // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – 367 с.

Моця А. П. Откуда есть пошла земля Российская? / А. П. Моця // Родина. – 2012. – № 9. – С. 75–78.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. – М.–Л., 1950.

Носов Е. Н. Новгород и Рюриково городище в IX–XI вв. (к вопросу о происхождении Новгорода) / Е. Н. Носов // Труды V Международного Конгресса славянской археологии. Киев, 18–25 сентября 1985 г. – М., 1987. – С. 5–14.

Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище / Е. Н. Носов. – Л., 1990. – 212 с.

Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., статьи и коммент. Д. С. Лихачева, под ред. В. А. Адриановой-Перетц. – 2-е изд., исправл. и дополн., подгот. М. Б. Свердлов. – СПб, 1996.

Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 1997. – 496 с.

Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / гл. ред. кол.: А. А. Коваленя; науч. ред. О. Н. Левко. – Минск: Беларус. навука, 2012. – 743 с. – (Древнейшие города Беларуси).

Седов В. В. У истоков восточнославянской государственности / В. В. Седов. – М., 1999. – 144 с.

Толочко П. П. В поисках загадочного русского каганата / П. П. Толочко // Восточная Европа в Средневековье. – М., 2004. – С. 44–51.

Янин В. Л. Русь на Волхове / В. Л. Янин // Родина. – 1999. – № 8. – С. 22–24.

Янин В. Л. О начале Новгорода / В. Л. Янин // У истоков русской государственности. К 30-летию археологического изучения Новгородского Рюрикова Городища и Новгородской областной археологической экспедиции: Матер. международ. науч. конф. 4–7 октября 2005 г. Великий Новгород. – СПб., 2007. – С. 205–212.

В. В. Майко

Середньовічні міста Східної Таврики X–XII ст. Особливості урбаністичних процесів

Урбаністичні процеси, що стали невід'ємною частиною становлення Давньоруської держави, для Візантії, звичайно, мали властиві лише їй особливості та механізми розвитку. За слушним зауваженням сучасних дослідників, території, що входили до складу імперії, з самого початку були регіонами міської цивілізації, яка, на відміну від Західної Європи не відчула «урбаністичної» революції X–XI ст. [Поляковская, 1995, с. 44–45]. Проте концепція про еволюційність розвитку урбаністичних процесів протягом всього часу існування Візантійської цивілізації, виходячи з різноманітних територіальних складових цієї строкатої в етнічному, культурному на географічному плані держави, прийнятна лише у загальному плані. Що стосується Візантійської Таврики, на сьогоднішній день можна з упевненістю казати якщо не про «урбаністичний прорив», то про значні зміни, які відбулися у формуванні міст півострову, починаючи з другої половини X ст. Ці зміни, які загальний вигляд Константинополя і центральних міст держави міняли поступово, для провінційних міст, особливо розташованих на кордонах імперії, мали більш суттєве значення. Вони фіксуються практично на всій території півострову, що дозволяє зробити припущення про наявність тенденції, яка, проте, для різних регіонів Криму теж мала свої особливості. Пов'язані вони були з різною етнічною і політичною підосновою формування провінційно-візантійської культури.

Найважливішою урбаністичною рисою східної Таврики, яка відрізняє її від західної та південної частини півострову, можна вважати той факт, що протягом першої половини X ст. величезна кількість сільських і протоміських поселень кримського варіанту салтово-маяцької культури занепадає й з другої половини цього століття і впродовж двох наступних активне життя триває виключно у двох портових містах, якими були Сугдея та Боспор. Причин цього було багато, але найважливішими можна вважати загрозу з боку кочовиків, у першу чергу печенігів, розпад Хозарського каганату і поступове підпорядкування Східної Таврики Візантії. Останнє, виходячи з небувалого розвитку міжнародної візантійської торгівлі та значного підвищення ролі портових міст, мало одне з вирішальних значень для тих урбаністичних процесів, які відбувалися на теренах Східної Таврики у час, що розглядається.

На жаль, до цього часу відсоток дослідження Сугдеї та Боспору середньовізантійського часу, навіть у порівнянні з Херсонесом залишається практично мінімальним. Це саме стосується й попереднього салтово-маяцького періоду. Тому порівняти зміни, які безперечно відбулися, можна поки що лише на прикладі дуже невеликої дослідженої частини обох міст.

Характер нової забудови внутрішньої міської території можна поки що встановити лише фрагментарно, у загальних рисах. Наприклад, на Боспорі більшість досліджених будинків утворювали міський квартал, який був розділений перпендикулярними вулицями, що прилягали до храму Іоанна Предтечі [Макарова, 1991, с. 121–146; 1998, с. 344–398; 2003, с. 68–73; Айбабин, 2000, с. 168–185; Федосеев, 2006, с. 4–6; Науменко, 2009, с. 317–318]. У портовій частині Сугдеї будинки розташовувались на штучних терасах південного схилу Фортечної гори, що спускалия до моря [Фронджуло, 1974, с. 141; Баранов, 1989, с. 48, рис. 1; 1997, с. 39]. Тут, виходячи з обмеженості простору,

найбільш активно використовувались споруди, як фортифікаційні, так і житлово-господарчі, більш раннього часу. Практикувалося спорудження будинків на вільних терасах. Таким чином, відбувалося розширення забудови портової частини. Між терасами існували невеликі провулки, що повторювали рельєф гірського схилу. На території, яка знаходилась у межах фортечних мурів, широко вживалась практика прибудови до фортечних куртин, житлові споруди попереднього часу використовувались в основному у вигляді фундаментів. Ймовірно, тут, як і на Боспорі застосовувалось квартальне будівництво.

Подібна ситуація характерна і для Партенітського селища на південному березі Криму. Виходячи з подібного до Сугдеї рельєфу місцевості, тут також спостерігається аналогічний характер забудови схилу гори [Паршина, 1991, с. 64–100]. Подібна ситуація, яку яскраво ілюструють розкопки Ескі-Кермену О. І. Айбабіна, зафіксована й у Південно-Західному Криму. Тут також спостерігається перепланування міських кварталів, у тому числі знищення старих і будівництво на їх місці нових споруд, будівництво на місці одного з приміщень характерної для середньовізантійського періоду квартальної християнської каплиці [Айбабин, 2012, с. 5].

Урбаністичні процеси проявилися, перш за все, у тенденції збільшення заселеності міських кварталів [Паршина, 2002, с. 91]. Проте важко повністю погодитись з тим, що зростання міст відбувалося тільки у рамках старих фортечних мурів за рахунок збільшеності будівель садиби чи кварталу. Вірогідно, відбувалося й освоєння взагалі вільних територій.

Урбаністичні процеси середньовізантійського періоду Таврики, в тому числі й Східної, яскраво простежуються й у конструктивних особливостях споруд, які складали міський квартал. У Сугдеї та Боспорі у більшості випадків це об'єкти, що являли собою різні за розмірами двокамерні чи однокамерні будови з господарчим подвір'ям, обнесеним кам'яною огорожею. Стіни складено на глинистому розчині, але на відміну від попереднього періоду, лише з використанням елементів кладки «у ялинку». Цей технічний прийом залишався обов'язковим. У північно-західному чи північно-східному кутах одного з приміщень розташовувалась піч-тандир. У деяких випадках простежено послідовне будівництво на одному й тому ж місці кількох печей-тандирів. Іноді опалювальний пристрій розташовувався й на території господарчого подвір'я. Саме там у багатьох випадках розміщувалися 2–3 піфоси.

Найголовнішою урбаністичною особливістю стала поява других поверхів. Залишки кам'яних маршів сходів зафіксовано як при розкопках у портовій частині Сугдеї, так і на території міських кварталів Боспору. При цьому, традиційно перший поверх використовувався у якості господарчого, а другий – житлового. Проте, у сучасній археологічній літературі продовжується дискусія з приводу наявності та характеру других поверхів. Наприклад, Херсонеські квартали різних частин міста, на думку Л. О. Голофаст, відрізнялися, у тому числі кількістю двоповерхових споруд [Голофаст, 2009, с. 294]. Другою важливою урбаністичною відмінністю цього часу стало будівництво напівпідвальних і підвальних приміщень у рамках однієї садиби.

Особливістю урбаністичних процесів у візантійських містах, у тому числі й Східної Таврики, було не скільки формування, скільки перебудова існуючої міської забудови, згідно нових вказаних вище тенденцій. Наскільки суттєвою вона була, який був механізм пристосовування будівель попереднього часу, залежало від багатьох факторів і мало, звичайно, у кожному випадку конкретний прояв. На жаль, на прикладі Херсонесу, механізми перебудови будинків попереднього часу на сьогоднішній день не узагальнено. Для Східної Таврики це зробити не дозволяє обмежена кількість досліджених споруд та відсутність вказаної порівняльної «херсонеської» бази. Зрозуміло, що можна казати, по-перше, про використання будинків попереднього часу з добудовою існуючих стін для влаштування других поверхів, що не порушували конструктивних особливостей споруд. По-друге, про часткову перебудову існуючих будинків, ремонт і перепланування стін, спорудження других поверхів, що в значній мірі змінювали

попередній вигляд. Проте, для регіону який розглядається, на існуючому нечисленному матеріалі поки що неможливо зробити узагальнення і простежити тенденції, можна навести лише декілька конкретних прикладів.

Часткова перебудова. При будівництві споруди на ділянці розкопу V у портовій частині Сугдеї було використано будинок-п'ятистінку VIII – першої половини X ст. [*Майко*, 2004, с. 201–244]. При цьому заповнення одного з приміщень було вибрано до рівня фундаменту кладок, а південна стіна, яка збереглася найгірше, повністю перебудована. Нова стіна, поставлена частково на фундаменти попередньої, відхилена приблизно на 30^0. Інше приміщення не вибиралося, а було частково вимощене плитами по периметру верхніх рядків кладок, що збереглися. Таким чином, утворився своєрідний мощений двір площею 4 × 6,7 м, який знаходився на рівні другого поверху приміщення, що було використано у якості житлового, чи господарчого.

Інший приклад ілюструє будівля у західній частині розкопу III у портовій частині Сугдеї [Фронджуло, 1974, с. 141]. У даному випадку заповнення обох приміщень попереднього будинку-п'ятистінки вибране до рівня підлоги. Крім того, у східній стіні одного з приміщень було закладено дверний отвір і вікно, оскільки їх було незручно використовувати при будівництві сходів на другий поверх. Інше приміщення використовувалось як відкрита веранда і господарче подвір'я, у північно-східному куті якого розташовувалась піч. Піч-тандир було встановлено й з зовнішнього боку господарчого подвір'я.

Ще один приклад становить будівля на площі розкопу 1990–91 рр. у Кооперативному провулку в Керчі, яка виникає на залишках садиби попереднього часу, що складалася, вірогідно, з трьох приміщень [Айбабин, 2000, с. 168–185]. Стіни одного з первинних приміщень були частково розібрані та добудовані з використанням попередніх в якості фундаменту. Поруч споруджується двоповерхова будівля, а перебудована функціонує в якості напівпідвалу. Виникає й господарче подвір'я з піфосами, огороджене кам'яним муром, в якості якого використано залишки кладок іншого попереднього приміщення.

Повна перебудова. Найбільш показовий будинок у східній частині розкопу III у портовій частині Сугдеї [Фронджуло, 1974, с. 141]. Тут житлова споруда IX – першої половини X ст. розібрана до рівня двох рядків кладки. На місці одного з приміщень будується однокамерна двоповерхова споруда, у якості її північного муру використовується стіна укріплення пізньоантичного часу. Нижній, нежитловий поверх, використовується з культовою метою. В спеціально спорудженій у східній стіні ніші, імовірно, розташовувався домашній іконостас. Така сама ситуація характерна й для середньовічного Боспору. На площі розкопу 1963 р. на Ринковій площі Керчі одне з приміщень попереднього будинку-п'ятистінки повністю перекрите монументальною спорудою X–XII ст. При цьому відстань між фундаментом нової кладки та попередньої склала 0,25 м. Інше приміщення попереднього будинку не використовувалось і було перекрите вимосткою господарчого подвір'я з кам'яною огорожею. Відстань між вимосткою і попередньою кладкою склала 0,15 м.

Проаналізовані вище житлові та господарчі споруди мають багато спільних рис з синхронними будівлями на інших південнобережних пам'ятках. Наприклад у Партенітах, у спорудах так званого другого будівельного періоду X–XII ст., також використано будівельний матеріал попередніх будівель [Паршина, 2002, с. 91]. Тут теж зафіксовані різноманітні ремонти, перебудови, закладання дверних отворів. Одним з яскравих прикладів є приміщення В, яке входило, на думку О. О. Паршиної, до складу садиби. Східна і північна його стіни влаштовані на залишках попередньої будівлі, складеної технікою кладки «у ялинку». При цьому, з метою розширення площі приміщення, вони зміщені на схід на 0,15–0,20 і 0,40–0,50 м [Паршина, № 447, с. 10–12]. Аналогічна ситуація зафіксована й для суміжних приміщень іншої садиби [Паршина, № 447, с. 12–13].

З яких саме приміщень складалися садиби, які утворювали квартали провінційно-візантійських міст Східної Таврики, сказати важко. На жаль, до цього часу всі досліджені квартали Сугдеї та Боспору збереглися частково. Можна лише припустити, що до їх

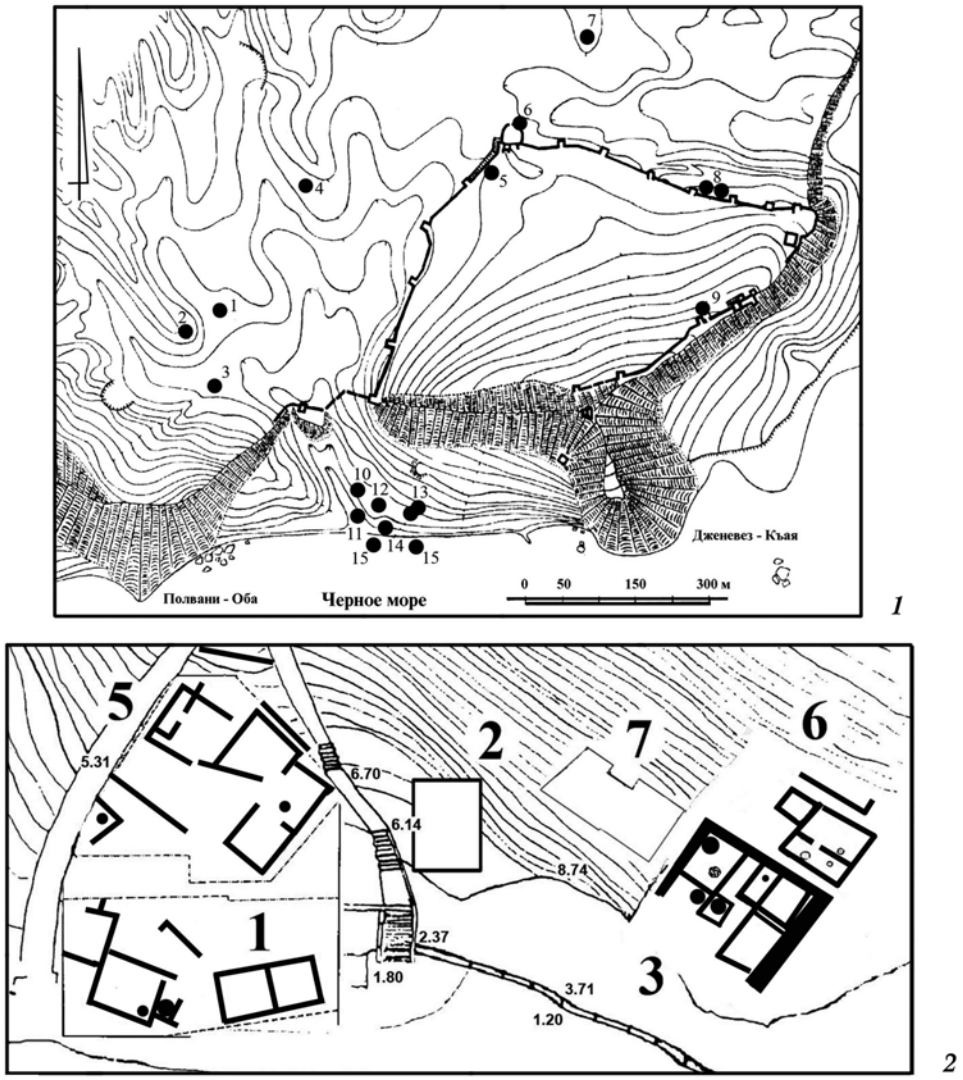

Рис. 1. Археологічні об'єкти Сугдеї другої половини X – XII ст. (1)
та план міських кварталів другої половини X – XII ст. в її портовій частині (2).
1, 1 – некрополь Судак II; 1, 2 – некрополь Судак I; 1, 3 – некрополь Судак XI; 1, 4 – некрополь Судак IV;
1, 5 – т. з. Квартал I; 1, 6 – некрополь і храм (?) на ділянці барбакану; 1, 7 – некрополь Судак X;
1, 8 – зольник і склепи на ділянці куртин XIV та XV; 1, 9 – некрополь на ділянці цитаделі;
1, 10 – ремісничий комплекс 1995 р. у портовій частині; 1, 11 – розкоп IX у портовій частині;
1, 12 – розкоп V у портовій частині; 1, 13 – розкоп III і VI у портовій частині; 1, 14 – розкоп I
у портовій частині; 1, 15 – підводні скупчення матеріалу.
2, 1–7 – номери розкопів у портовій частині Сугдеї

складу входило кілька будівель житлового, ремісничого і господарчого призначення. Не виключено, що міські квартали складалися не лише із садиб.

З іншого боку, на сьогоднішній день, виходячи зі слабкої вивченості провінційно-візантійських міст Східної Таврики, чітко відокремлювати житлові, господарчі та ремісничі будівлі важко. При цьому приміщення, що складали одну садибу, були багатофункціональними [Голофаст, 2009, с. 292], ряд найпростіших ремісничих операцій, що не потребували спеціальних знарядь і навичок, виконувались мешканцями самих садиб. У Херсонесі в межах однієї садиби можна спостерігати використання одних й тих самих приміщень у якості ремісничих і житлових, чи господарчих. Ремесло співіснувало з промислами, сільським і підсобним домашнім господарством. Визначити пріоритетне заняття мешканців одного кварталу важко [Богданова, 1995, с. 111; Голофаст 2009, с. 293].

Виключення становить будівля, досліджена на площі так званого кварталу I Судацької фортеці, з внутрішнього боку фортечних мурів [Баранов, 1999, с. 52–53; 2001; Айбабина, № 1179, с. 14–16]. Від цього об'єкту збереглися два приміщення, прибудовані одне до одного. Північний їх спільний мур являв собою фортечну куртину. Всередині одного з них, підквадратного у плані, було розташовано шість піфосів. Один з них знаходився у північно-західному куті, останні – вздовж південної та західної стін. Можливо, до складу садиби входила ще одна будівля, яка розташовувалась на південнийсхід від описаного будинку. Реконструювати її важко, тому що вона виявилась повністю перекритою підвалом Лоджії генуезького часу. Не виключено, що ця споруда була взагалі прибудована до згадуваних двох. Досліджена площа складає 3,5 × 4 м. Розкопками доведено лише те, що будівля також прибудована до фортечного муру. У якості робочої гіпотези автор розкопок І. А. Баранов інтерпретував дану споруду, як косторізну майстерню [Баранов, № 479, с. 4–6]. Проте, крім знахідок виробів із слонової кістки, імовірно, імпортного походження, інших аргументів на користь даного положення немає.

Таким чином, на сьогоднішній день матеріали розкопок провінційно-візантійських міст Східного Криму поки що не дозволяють з впевненістю говорити про існування у Сугдеї та на Боспорі міських кварталів «херсонеського типу», ядром яких були житлові садиби з господарчими спорудами і християнськими каплицями. Елементи квартальної забудови простежено лише на ділянці розкопок біля храму Іоанна Предтечі на Боспорі. Міська забудова на площі розкопу 1963 р. на Ринковій площі та 1990–91 рр. у Кооперативному провулку Керчі збереглася фрагментарно й є явно недостатньо для подібних висновків. Можливо, існувала квартальна забудова на території у межах фортечних мурів Сугдеї. Однак і тут вона простежена частково лише на ділянці, яка розташована безпосередньо біля фортечних мурів. Рельєф портової частини цього та інших міст Таврики диктував відповідні прийоми планування міських кварталів, що виключали організацію великих компактних міських кварталів.

Найважливішою урбаністичною складовою інфраструктури середньовічних міст були культові споруди. Це у повній мірі стосується й провінційно-візантійських міст Таврики у час, що розглядається. На сьогоднішній день на прикладі Херсонесу остаточно встановлено, що характерною особливістю культових споруд провінційно-візантійських міст Криму є будівництво невеликих одноапсидних каплиць, розмірами не більше 6 × 3,75 м з відстанню між плечима до 2,6 м [Рыжов, 2004, с. 161–163; Голофаст, 2009, с. 284–285]. Саме такі домашні культові споруди, складені як на вапняковому розчині, так і на глині, були обов'язковою складовою частиною міських садиб. Склеп і поховання, як правило, розташовувались усередині храму під плитами його підлоги.

На жаль, до сьогоднішнього дня християнські храми Східного Криму, час зведення яких припадає на другу половину X – XII ст., вивчені в незначній мірі. За всі роки досліджень їх знайдено всього чотири – два у Сугдеї і два на Боспорі. Віднесення до культових споруд будівлі, дослідженої на території барбакану Сугдеї, залишається спірним. Основна маса обстежених у околицях і на території середньовічної Сугдеї храмів, датується не раніше середини – другої половини XIII ст., і пов'язана з іншим періодом кримської медієвістики.

Краще за інших зберігся храм, навколо якого почалося формування некрополю Судак-II на посаді середньовічної Сугдеї [Фронджуло, 1974, с. 146–147]. До первинної споруди, що являє собою звичайну одноапсидну каплицю, у другій половині X – XI ст., з трьох боків для організації поховань було прибудовано коридор, стіни якого складено з використанням техніки кладки «у ялинку». Залишки ще одного храму були досліджені також на посаді Сугдеї на території некрополю Судак-I [*Джанов,* 2004, с. *89*]. Залишився лише північно-західний кут споруди, що, скоріш за все, також являє собою звичайну одноапсидну каплицю. Від будівлі, дослідженої І. А. Барановим на території барбакану Сугдеї збереглося лише дві паралельні кладки, складені на вапняковому розчині з дерев'яними прокладками та оштукатурені з внутрішнього боку [*Баранов*, 1991, с. 101–107; 1994, с. 53,

рис. 4]. Між кладками на підлозі приміщення також зафіксовано шар, що містив багато дрібних уламків штукатурки з поліхромним розписом. Біля споруди із західного і східного боків було досліджено плитові поховання та склеп, що утворювали некрополь. Виходячи з поховального інвентарю, могили чітко датуються другою половиною X – XII ст. У заповненні самої споруди виразного матеріалу отримано не було. Проте однозначна атрибуція даної споруди, як християнського храму, та, особливо, її датування потребують додаткової аргументації. По-перше, викликає подив орієнтація споруди, що розташована по вісі північний-схід – південний-захід. По друге, зафіксовані дерев'яні конструкції в хронологічний період, що розглядається, невідомі ні у житлових, ні у господарчих чи культових будівлях. З іншого боку, вони активно використовуються у різноманітних спорудах Сугдеї починаючи з другої половини XIII ст.

Як бачимо, виходячи з сучасного стану досліджень, характерною відмінністю культових споруд Сугдеї є те, що це не квартальні каплиці, а храми, розташовані на посаді міста з великими прихрамовими міськими некрополями. Загальні риси спостерігаються тільки у розмірах будівель і у тому, що коробовий склеп (храм на ділянці некрополю Судак-II) також розташовувався під підлогою культової споруди. У якості квартальної церкви з великими застереженнями можна було б розглядати споруду на ділянці барбакану Сугдеї. Проте і в цьому випадку є значні відмінності. Нагадаємо, що склеп, як і плитові поховання знаходились із зовнішнього боку споруди. Більше того, виходячи з передбачуваного напрямку фортечних мурів, будівля розташовувалась з зовнішнього від них боку, тобто теж вже на посаді.

Іншою важливою урбаністичною складовою візантійських міст X–XII ст. були хрестово-купольні храми. Саме вони, на відміну від квартальних каплиць, утворювали не тільки домінанти міських кварталів, але й сприяли особливостям їх планування, включаючи напрямки вулиць. Єдиним хрестово-купольним храмом у Східному Криму часу, що розглядається, є церква Іоанна Предтечі на Боспорі. Об'єкт достатньо повно проаналізовано у літературі. Коротко нагадаємо, що він ілюструє перехідну форму, яка поєднує базилікальну і хрестово-купольну конструкцію, що отримала своє розповсюдження у азіатських областях Візантійської імперії та її столиці Константинополі. Невеликі розміри церкви Іоанна Предтечі також характерні для візантійської архітектури середньовізантійського часу не тільки у провінції, але й у столиці, коли храм втрачав колишню публічність, а його зведення було розраховане на індивідуальний або сімейний культ.

Крім храму Іоанна Предтечі, на сьогоднішній день на території Боспору відома лише одна церква, час спорудження якої, вірогідно, відноситься до другої половини X – XI ст. Це так званий «храм 1833 р.» нещодавно введений до наукового обігу [Науменко, 2010, с. 88–89; 2012, с. 336–344]. Споруда являла собою тринефну базиліку, розташовану не більше ніж у 100 м від храму Іоанна Предтечі. Встановити час зведення цього храму, виходячи з відсутності матеріалів досліджень, практично неможливо, однак, скоріш за все, у другій половині X – XII ст. він функціонував. Вченими висловлене припущення про зв'язок саме цієї споруди з храмом Святих Апостолів, згаданим монахом Єпіфаном.

Звичайно, найважливішою урбаністичною складовою провінційно-візантійських міст Таврики були некрополі. На прикладі Херсонесу дослідниками встановлено, що припинення функціонування основного заміського некрополю і поступове розповсюдження поховань усередині та біля квартальних каплиць припадає саме на другу половину X – XI ст. [Голофаст, 2009, с. 284–285; Фомин, 2009, с. 363], чи рубіж X–XI ст. [Иванов, 2012, с. 212]. Такі кладовища, розташовані виключно усередині периметру фортечних мурів, та оточені кам'яними огорожами, справедливо розглядаються як новий урбаністичний елемент історичної топографії міста. На сьогоднішній день, за підрахунками спеціалістів їх відомо сім [Иванов, 2012, с. 211–222]. В основному некрополі з'являються на місці базилік попереднього часу, чому передувала або капітальна перебудова ранньої культової споруди, або будівництво нової церкви, значно меншої за розміром.

На жаль, для встановлення, чи відбувалися подібні процеси у містах Східного Криму, явно не вистачає джерельної бази. Як вже вказувалось, квартальних каплиць

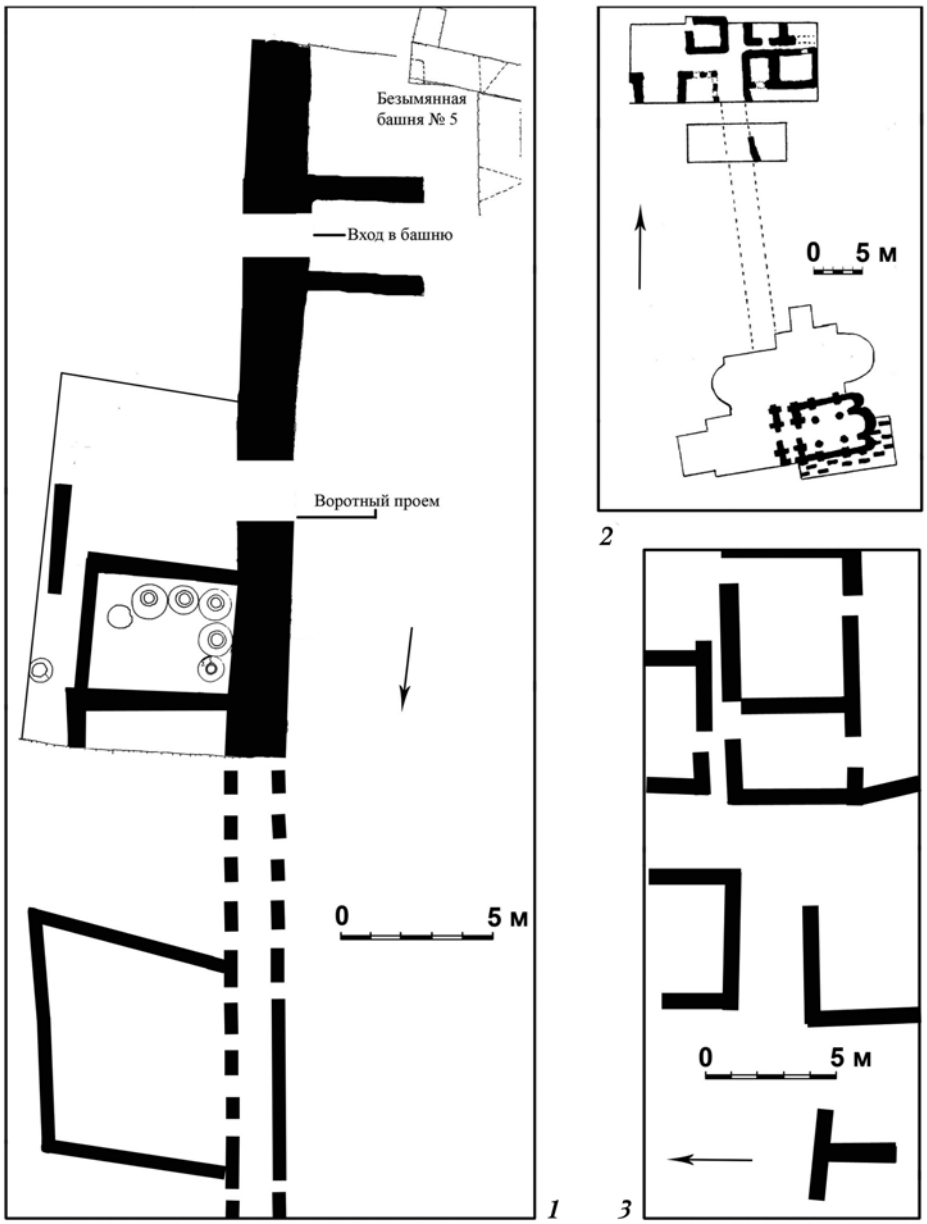

Рис. 2. Споруда другої половини X – XII ст. на площі т. з. кварталу I усередині фортечних мурів Сугдеї (1) та план міських кварталів Боспору (2, 3 за Т. І. Макаровою)

ні у Сугдеї, ні на Боспорі поки що не виявлено, невідомі й міські прихрамові кладовища. Виключення становить некрополь на території цитаделі Сугдеї [Майко, 2010, с. 274–277]. Проте, з яким саме храмом він був пов'язаний та яке займав місце у топографії цієї частини середньовічної Сугдеї візантійського часу, не дивлячись на її достатньо повну археологічну вивченість, встановити важко. На вивченій ділянці забудова X–XII ст., якщо вона й існувала, була повністю знищена під час робіт генуезького і турецького часу. Чи можливо вважати згаданий об'єкт на території барбакану Сугдеї центром невеликого монастирю, сказати поки що неможливо. Будь-яких синхронних будівель і тут на сучасний момент не виявлено. Питання про виділення міських монастирів середньовізантійського часу навіть у Херсонесі залишається відкритим. Критерії для цього дискусійні. У якості присадибної каплиці херсонеського квартального варіанту можна умовно розглядати тільки споруду у портовій частині Сугдеї на площі розкопу III [Джанов, 1997, с. 223–226], проте вона значно менших розмірів і датується не раніше середини XIII ст.

З другої половини X ст. всі інші відомі некрополі Сугдеї існували, скоріш за все, у якості загальноміських, і розташовувались у північно-західній та північно-східній частині посаду, оточуючи попередні, салтово-маяцького часу. При цьому останні у другій половині X ст. не функціонували. Виключення становить лише використання монументальних поховальних споруд «хозарського часу». Цілком очевидно, що мешканці Сугдеї другої половини X – XII ст. добре знали місце розташування некрополів попереднього часу, проте використовувались лише кам'яні склепи.

Що стосується Боспору, то до середини X ст., на думку дослідників, міські некрополі розташовувались на вершині та схилах гори Митридат. Проте з другої половини X ст. відбуваються кардинальні зміни міської топографії. Кордони міста зменшуються і некрополі розташовуються ближче до них [Пономарев, 2004, с. 286–292.], що дозволяє у загальних рисах уявити його територію. Проте для аргументованих висновків теж поки що не вистачає матеріалу.

Безумовно, у зазначений час суттєвих змін зазнає і поховальний обряд. Повсякденною нормою стають колективні поховання з неоднозазовим проникненням у могилу та зміщенням і переміщенням кісток. На думку дослідників, не останню роль у цьому відігравав демографічний фактор, пов'язаний із значним збільшенням чисельності населення і необхідністю перепоховання у могилах, що зводились на місці попередніх культових комплексів [Иванов, 2012, с. 219–220]. Безумовно, не можна не враховувати і афонську чернечу практику, яка, вірогідно, виступала у якості філософського обґрунтування, пристосованого для потреб часу.

У час, що розглядається, змін зазнало й фортифікаційне будівництво, проте у даному випадку розглядати його у якості урбаністичного фактору складно. В основному життя міст відбувалося у рамках фортечних мурів, побудованих у попередній час. Безумовно, розкопками зафіксовані перебудови практично на всіх досліджених ділянках куртин Сугдеї. Вони включали не тільки добудову та ремонт мурів, але й закладання старих і організацію нових ворітних отворів, будівництво бойових башт. Однак ці роботи, характерні й для інших міст півострову, в першу чергу Херсонесу [Голофаст, 2009, с. 27–278], свідчили про пристосування до фортифікаційних вимог Візантійської імперії та взагалі розвиненого середньовіччя. Викликані небезпекою з боку кочовиків, у першу чергу печенігів і чорних клобуків, вони не становили значного впливу на зміну організації житлового простору міст.

Важливою новою складовою інфраструктури провінційно-візантійських міст Таврики, у тому числі й Східної, у час що розглядається, стають загальноміські зольники. Найбільш дослідженим з них є Судацький, відкритий у 1987 і частково розкопаний у 1990–93 рр. [Баранов, 2001а]. Приблизна його площа складає не менш ніж 250 м^2. У плані споруда являє собою земляний пагорб, височиною до 5,5 м, що півколом притулений до фортечного муру попереднього часу. Найбільш близьким до Судацького є зольник, досліджений на ділянці розкопу 5 у Алустоні [*Мыц, 1988, с.* 315; *Адаксина, 1994, с. 13*; Майко, 2002, с. 48–58]. Споруда теж розташована між оборонним муром попереднього часу і баштою Орта-Куле. Потужність культурних горизонтів тут складає 0,5–1 м. Ідентичну та синхронну пам'ятку нещодавно відкрито і частково досліджено Є. Я. Туровським, А. А. Філіпенко і М. В. Ступко у Херсонесі. Вона теж притулена з зовнішнього боку до фортечного муру попереднього часу.

Атрибуція таких своєрідних пам'яток як зольники складна і неоднозначна. У кількох роботах було висловлено припущення про те, що Судацький зольник являє собою земляне святилище з ритуальними майданчиками [Баранов, 2001а]. Проте, аргументів на користь цього явно недостатньо. Скоріш за все, ми маємо справу зі звичайним смітником, який, проте, до цього часу у містах і поселеннях Таврики відомий не був. У будь-якому випадку, організація загальноміських зольників, які перекрили культурні нашарування та об'єкти попереднього часу, була важливою урбаністичною рисою провінційно-візантійських міст Таврики другої половини X – XII ст.

Як вже вказувалось, одним з головних містоутворюючих урбаністичних факторів візантійських приморських міст Східної Таврики був, звичайно, порт. Він був найважливішим елементом міської інфраструктури. На жаль матеріалів, які дозволяють проаналізувати портові споруди та їх місце у історичній топографії портової частини Сугдеї та Боспору, у нас поки що немає. Однак, завдяки підводним дослідженням, перш за все у бухті середньовічної Сугдеї, ми маємо у розпорядженні унікальний для Південно-Східної Європи набір предметів, які дозволяють поки що в загальних рисах частково уявити механізм функціонування порту [Булгаков, 2012, с. 285–310]. Безумовно, виходячи з характеру підводних знахідок, всі речі можна розглядати тільки у якості підйомного матеріалу, проте, виходячи з датованих аналогій, кількість виробів середньовізантійського часу значно переважає.

Підбиваючи підсумки, треба ще раз наголосити, що виходячи з матеріалів, що є сьогодні в нашому розпорядженні, реконструювати вигляд міст східного Криму середньовізантійського часу складно. Тим не менше ясно, що вони мали багато спільних рис з плануванням провінційно-візантійських міст Причорномор'я і Середземномор'я, перш за все Херсонесу. Разом з тим, були й відмінності. Якщо конструктивні особливості житлових і господарчих будівель в цілому ідентичні, то класичних херсонеських житлових кварталів у Сугдеї та на Боспорі поки не знайдено. Так само, як і у Херсонесі, чітко визначити функціональну належність тієї чи іншої споруди, та їх кількість у межах одного кварталу важко. Невідомі у східному Криму поки що квартальні храми, які є характерною відмінністю міської забудови середньовізантійського часу в Херсонесі. У Сугдеї культові споруди знаходились на території загальноміських некрополів, винесених за межі міста, які продовжували активно функціонувати. Разом з тим, фортифікаційні роботи, пов'язані з ремонтом і вдосконаленням попередніх фортечних мурів, повністю ідентичні з Херсонеськими, не мали вирішального впливу на формування міської території. Натомість виникнення загальноміських зольників становило новий, до цього невідомий елемент інфраструктури, який можна розглядати в якості урбаністичного фактора. Найважливішим урбаністичним елементом міст Східного Криму стає порт.

Таким чином, є всі підстави вважати, що візантійські міста середньовічної Таврики, у тому числі й Східної, у другій половині X – XI ст. переживають своєрідний урбаністичний бум. Саме в цей час Сугдея і Боспор, так само, як Херсонес і приморські міські центри південного узбережжя Криму, остаточно перетворюються на центри транзитної торгівлі Південного та Північного Причорномор'я. Розкопки міських кварталів Херсонесу свідчать, що мешканці в основному займалися комерційною та ремісничою діяльністю, а не сільським господарством [Рабиновиц, 2009, с. 201]. Скоріш за все, в силу аналогічного географічного розташування на березі моря, мешканці Сугдеї та Боспору виконували ті самі функції.

Адаксина С. Б. Исследования крепости Алустон / С. Б. Адаксина, В. П. Кирилко, А. В. Лысенко и др. // Археологические исследования в Крыму 1993 г. – Симферополь, 1994. – С. 13–15.

Айбабин А. И. Хазарский слой в Керчи / А. И. Айбабин // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2000. – Вып. VII. – С. 168–185.

Айбабин А. И. Византийский город на плато Эски-Кермен во второй половине IX – XI в. / А. И. Айбабин // ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя и полис»: Тез. докл. и сообщ. IV Международ. Византийского Семинара. – Севастополь, 2012. – С. 5.

Айбабина Е. А. Отчет о раскопках средневековой Сугдеи-Солдайи в 2001 г. / Е. А. Айбабина // НА КФ ИА НАНУ (Научный архив Крымского филиала Института археологи Национальной академии наук Украины), инв. кн. 5, инв. № 761, папка № 1179.

Баранов И. А. Отчет об археологических раскопках в Судакской крепости и на мысу Димитраки в 1982 г. / И. А. Баранов // НА КФ ИА НАНУ, инв. кн. 2, инв. № 222, папка № 479.

Баранов И. А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости / И. А. Баранов // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях востока и запада в XII–XVI вв. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 46–62.

Баранов И. А. Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости /

И. А. Баранов // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 101–107.

Баранов И. А. Торгово-ремесленные кварталы византийской Сугдеи / И. А. Баранов // Byzantinorussica = Византинороссика. – М., 1994. – № 1. – С. 48–61.

Баранов И. А. Раскопки в средневековой Сугдее / И. А. Баранов, В. В. Майко, А. В. Джанов // Археологические исследования в Крыму 1994 г. – Симферополь, 1997. – С. 38–45.

Баранов И. А. Археологічні дослідження Сугдеї-Солдаї у 1998 р. / И. А. Баранов, В. В. Майко, О. В. Кузьминов // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 52–53.

Баранов И. А. Археологические исследования средневековой Сугдеи в 2000 г. / И. А. Баранов, В. В. Майко, А. М. Фарбей // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 75–76.

Баранов И. А. Тюркское святилище Сугдеи / И. А. Баранов, В. В. Майко // Российская археология. – 2001а. – № 3. – С. 98–110.

Булгаков В. В. Портовый комплекс Сугдеи (по данным морских археологических исследований 2004–2005 гг.) / В. В. Булгаков, В. И. Булгакова // Археологический альманах. – Донецк, 2012. – № 28: Древняя и средневековая Таврика: Сб. стат., посвящ. 1800-летию города Судака. – С. 285–310.

Голофаст Л. А. Градостроительный облик Херсона в XIII веке / Л. А. Голофаст // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2009. – Вып. XV. – С. 275–377.

Джанов А. В. Часовня-евктерий XIII в. в портовой части Сугдеи / А. В. Джанов // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. – К., 1997. – С. 223–226.

Джанов А. В. Христианские храмы Сугдеи / А. В. Джанов, В. В. Майко, А. М. Фарбей // Софійські читання. – К., 2004. – Вип. 2. – С. 86–91.

Иванов А. В. Внутригородские некрополи конца X – XIV в. как элемент исторической топографии византийского Херсона / А. В. Иванов // Древности 2012. – Харьков, 2012. – Вып. 11. – С. 211–222.

Майко В. В. К вопросу о зольнике Алустона второй половины X в. / В. В. Майко // Алушта и алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. – К., 2002. – С. 48–58.

Майко В. В. Сугдея во второй половине X – XI в. / В. В. Майко // Сугдейский сборник. – К., 2004. – С. 201–244.

Майко В. В. Археологические исследования некрополей Сугдеи в 2007–2009 гг. / В. В. Майко, А. В. Джанов, А. М. Фарбей // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К.–Луцьк, 2010. – С. 274–277.

Макарова Т. И. Боспор–Корчев по археологическим данным / Т. И. Макарова // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 121–146.

Макарова Т. И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи / Т. И. Макарова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 344–398

Макарова Т. И. Боспор-Корчев / Т. И. Макарова // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века. – М., 2003. – С. 68–73.

Мыц В. Л. Исследования Горно-Крымской экспедиции / В. Л. Мыц // Археологические открытия 1986 г. – М., 1988. – С. 315.

Науменко В. Е. К вопросу о территории и археологических памятниках Боспора-Керчи X–XII вв. / В. Е. Науменко, Л. Ю. Пономарев // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. – Керчь, 2009. – С. 317–318.

Науменко В. Е. «Церковь Шевелева» или «церковь 1833 г.» (г. Керчь): К вопросу о местоположении и обстоятельствах находки / В. Е. Науменко, Л. Ю. Пономарев // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VII Междунар. науч. конф. – Харьков, 2010. – С. 88–89.

Науменко В. Е. К церковной топографии Боспора X–XII вв. / В. Е. Науменко, Л. Ю. Пономарев // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации. – Керчь, 2012. – С. 336–344.

Паршина Е. А. Отчет об археологических раскопках в поселке «Фрунзенское» в 1985 г. / Е. А. Паршина // НА КФ ИА НАНУ, инв. кн. Б, инв. № 187, папка № 447.

Паршина Е. А. Торжище в Партенитах / Е. А. Паршина // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 64–100.

Паршина Е. А. Древний Партенит (по материалам раскопок 1985–1988 гг.) / Е. А. Паршина // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. – К., 2002. – С. 89–109.

Поляковская М. А. Проблема городской культуры в контексте средневековья / М. А. Поляковская // Византия и Крым. Проблемы городской культуры. – Екатеринбург, 1995. – С. 44–45.

Пономарев Л. Ю. К топографии средневекового Боспора (христианский некрополь по ул. 51-й Армии) / Л. Ю. Пономарев // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. – Керчь, 2004. – С. 286–292.

Рабиновиц А. Повседневная жизнь провинциального города в поздневизантийский период: междисциплинарные исследования в Южном районе Херсонеса / А. Рабиновиц, Л. В. Седикова, Р. Хеннеберг // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2009. – Вып. XV. – С. 196–274.

Рыжов С. Г. Малые храмы-часовни Херсонеса / С. Г. Рыжов // Древности 2004. – Харьков, 2004. – С. 161–163.

Федосеев Н. Ф. Исследования под строительство троллейбусной линии в г. Керчь / Н. Ф. Федосеев, П. Г. Столяренко, А. В. Куликов // Научный сборник керченского заповедника. – Керчь, 2006. – Вып. 1. – С. 4–6.

Фомин М. В. О внутригородских кладбищах византийского Херсона / М. В. Фомин // Дриновський збірник. – Харьков, 2009. – Т. 3. – С. 357–364.

Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке / М. А. Фронджуло // Феодальная Таврика. – К., 1974. – С. 139–150.

Н. А. Макаров, П. Г. Гайдуков

Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского Ополья

Актовые печати остаются редкими находками на археологических памятниках центральных районов Ростово-Суздальской земли. В Суздале за всю историю его археологического изучения найдено лишь 2 печати, во Владимире – 6 печатей, в Ростове – 2 печати. В последнее десятилетие коллекция сфрагистических материалов пополнилась новыми буллами XII–XIII вв., обнаруженными при раскопках во Владимире [Родина, 2007; Костылева, 2007], Ярославле [Археология, 2012, с. 257], при обследовании селищ в Суздальском Ополье [Макаров, 2011]. Однако основным источником новых сфрагистических поступлений в этом регионе остаются несанкционированные раскопки и сборы частных лиц. Зарегистрировано уже несколько десятков печатей, имеющих такое происхождение. Потенциал подобных находок как исторических источников в значительной степени обесценивается отсутствием точных географических привязок и недокументированным археологическим контекстом. Среди немногочисленных вновь найденных печатей, полученных в результате научных полевых исследований и имеющих в силу этого надежный археологический паспорт, – булла с селища Мордыш 1 на р. Нерль.

Печать обнаружена в 2012 г. в ходе обследования селища Мордыш 1 на распаханной поверхности вместе с большой серией средневековых вещей и керамики. Ее диаметр 23–27 мм, толщина 2,0–2,5 мм. Свинцовый кружок в древности был изогнут (распрямлен в процессе реставрации). На одной стороне печати помещено изображение архангела Михаила в рост с жезлом в правой руке и со сферой в левой. Справа, под крылом, колончатая надпись «ΜΙΧΑΙΛ», вокруг точечный ободок. На другой стороне печати изображение св. Георгия в полный рост с копьем в правой руке и со щитом в левой. Слева колончатая зеркальная надпись «ΓΕΟΡΓΙΟ», надпись справа («Ο ΑΓΙΟС») не видна, вокруг точечный ободок (рис. 1, 2).

Тип печатей с изображениями святых на обеих сторонах составляет наиболее многочисленный разряд в древнерусской сфрагистике XI–XIII вв. Н. П. Лихачев, а вслед за ним В. Л. Янин убедительно атрибутировали их как личные печати князей. При этом на одной стороне буллы оттискивалось изображение святого патрона князя, а на другой – его отца [Лихачев, 1928, с. 71–89; Лихачев, 1930, с. 30–45; Янин, 1970, с. 87–131]. Владелец печати, обнаруженной на селище Мордыш 1, таким образом, именовался Михаилом Юрьевичем или Юрием Михайловичем. Представляется возможным отнести ее к заметной фигуре в политической истории Руси 1160–1170-х гг., одному из младших сыновей Юрия Долгорукого, князю Михалке Юрьевичу, жизнь которого в равной мере связана с Югом и Северо-Востоком Руси.

Известно уже две печати, оттиснутые теми же матрицами, что и публикуемая булла, но ранее не была проведена их персональная атрибуция. Первая обнаружена на Новгородском городище в начале 1990-х гг., вторая – на селище Могутово 2 у д. Могутово в Щелковском р-не Московской обл. в 2001 г. [Янин, 2000, с. 295–296, 311, № 231аа, табл. III, 23; Янин, 2002, с. 164, № 231аа-2; Чернов, 2003, с. 14 (№ 11), 27, табл. 4, 11].

Селище Мордыш 1 входит в состав Васильковского археологического комплекса – крупного гнезда средневековых поселений на правом берегу р. Нерли, вблизи сел Васильково и Мордыш, между Суздалем и Владимиром. Васильковский археологический

комплекс включает четыре компактно расположенных селища общей площадью 23 га, небольшое мысовое городище с культурным слоем железного века и средневековья и остатки нескольких курганных групп с частично сохранившимися или полностью снивелированными насыпями. Центральное поселение – селище Васильково 1 – занимает площадь около 13 га. Период его существования, судя по многочисленному вещевому и керамическому материалу, собранному на распаханной поверхности, охватывает X-XIII вв., включая вторую половину этого столетия. Три других селища, отделенные от центрального поселения оврагами, имеют меньшие размеры. Начало существования этих поселений, судя по отсутствию в коллекциях лепной керамики, относится к XII в. В трех курганных группах, находившихся в верховьях оврагов, выходящих к р. Нерли, А. С. Уваровым в 1851 г. было исследовано 292 насыпи, в том числе 158 курганов с кремациями. По находкам проволочных височных колец большого диаметра, куфических монет, овальной скорлупообразной фибулы, весов и гирек, поясной гарнитуры, боевых топоров, древнейшая хронологическая группа погребений датирована серединой X в. [Лапшин, 1988, с.137–140]. Наиболее поздние насыпи в этих группах должны быть отнесены, вероятно, к XII в. Еще две курганные группы находятся к югу от селища Васильково 1, на краю надпойменной террасы р. Нерли. В этих могильниках А. Ф. Дубыниным были исследовано 6 насыпей с ингумациями в грунтовых ямах, единственные находки в погребениях – перстнеобразные височные кольца [Лапшин, 1988, с. 137–140]. Преобладание в коллекциях, собранных при обследовании селищ Васильковского комплекса в 2012 г., керамических форм и вещевых материалов XII – первой половины XIII в., присутствие керамики и артефактов этого времени на всех обследованных участках, свидетельствует, что это период наиболее интенсивной жизни, когда занятая застройкой территория достигла своих максимальных размеров.

Селище Мордыш 1 находится на краю коренной террасы р. Нерли, от центрального поселения Васильково 1 оно отделено небольшим овражком. Пятно культурного слоя в плане имеет округлую форму, площадь его около 5,9 га. Площадка селища частично нарушена насыпью дороги и хозяйственными постройками советского времени, большая часть ее используется в настоящее время под огороды и поля. При обследовании селища в 2012 г. для определения мощности культурного слоя и уточнения границ было заложено 8 шурфов. Культурный слой представляет собой темно-серый опесчаненный суглинок мощностью до 40 см, с включениями керамики, печных камней, печины, костей животных; эти напластования сильно повреждены распашкой. Основная часть средневековых находок собрана на распаханной поверхности, наибольшая их концентрация отмечена в центральной части памятника. Коллекция включает 208 фрагментов венчиков средневековых круговых сосудов, среди которых преобладают формы, характерные для XII–XIII вв., и 135 предметов из металла, камня, стекла и глины.

В коллекции представлены обычные бытовые вещи (железные ножи, пружинные ножницы, игла, заготовка шила, навесной замок, пластина нутряного замка, железное ушко котла и бронзовые пластины от котлов, фрагмент железной сковороды, шиферное пряслице, свинцовые конические грузики), орудия труда (железные серп, долото, лезвие топора), предметы вооружения (наконечник стрелы, наконечник сулицы), украшения из цветных металлов.

В их числе браслеты: пластинчатые с загнутыми концами (рис. 3, *22*), узкопластинчатый (рис. 3, *24*), переменного сечения спиралеконечный (рис. 3, *23*); перстни: рубчатый (рис. 3, *25*) и пластинчатый с растительным орнаментом (рис. 3, *26*); бубенчики: грушевидный крестопрорезной (рис. 3, *21*), шаровидный с тремя рельефными поясками крестопрорезной (рис. 3, *20*), шаровидные линейнопрорезные (рис. 3, *19*); подвески: полутрубчатая ложновитая (рис. 3, *15*), монетовидная (рис. 3, *10*), полая зооморфная (барашек типа XX по Е. А. Рябинину; рис. 3, *13*), петушок «владимирского типа» (тип V по Е. А. Рябинину; рис. 3, *18*). Кроме этого обнаружены грибовидные пуговицы, ложновитая умбоновидная накладка с петлями (рис. 3, *14*), поясная пряжка с овальной

рамкой (рис. 3, *12*), звено цепочки для крепления привесок (рис. 3, *17*), предметы личного благочестия. Среди них три креста-тельника: с трехчастными концами с эмалью (рис. 3, *6*), с простыми концами посеребренный (рис. 3, *5*), ажурный с круглыми прорезями на лопастях (рис. 3, *7*), а также энколпионы: целый с черневым изображением Распятия и Богоматери (рис. 3, *1*), створка с черневым изображением креста (рис. 3, *4*), фрагмент лопасти с рельефным изображением святого (рис. 3, *2*) и ушко энколпиона (рис. 3, *3*). Обнаружен фрагмент черного крученого стеклянного браслета.

Время бытования большинства этих вещей определяется в пределах XII–XIII вв. Присутствие среди находок, собранных на селище, фрагмента фитильной трубки, полутрубчатой подвески, грушевидного крестопрорезного бубенчика, узколезвийного ножа и небольшой серии венчиков сосудов с эсовидным и секировидным профилем, характерных для XI – начала XII в., позволяет отнести начало жизни на поселении к первой четверти XII в.

Большинство находок, собранных на селище Мордыш 1, можно считать обычными для сельских поселений XII–XIII вв., однако помимо печати в коллекции выделяется еще несколько предметов, не характерных для повседневного обихода рядовых сельчан. Это бронзовая книжная застежка (рис. 3, *8*), целый энколпион (рис. 3, *1*), фрагменты крестов-складней (рис. 3, *2–4*) и фрагмент украшения белого металла (серебра?), декорированного зернью, возможно, колта (рис. 3, *16*). Присутствие на ряде селищ Суздальского Ополья некоторых категорий вещей, не соответствующих традиционным представлениям об уровне бытовой культуры и потребления рядового сельского населения, было выявлено в последние годы после первичной систематизации большой коллекции средневековых вещевых материалов, собранных в ходе обследований и раскопок. Серии подобных вещей зафиксированы на 25 поселениях, обследованных в 2001–2011 гг. [Макаров, 2008а; 2011]. Фрагмент серебряного украшения с зернью (бусины) ранее был обнаружен лишь один раз – на селище Вишенки 3. Книжные застежки встречены дважды – на селищах Кистыш 3 и Скомово 2. Энколпионы образуют более распространенную категорию находок, их находки происходят с 8 селищ [Макаров, 2008; 2011]. Точный археологический контекст печати с изображением архангела Михаила и св. Георгия, найденной на селище Мордыш 1, не может быть установлен. Однако следует отметить, что пять артефактов, выделяющиеся из «обычного» набора (три энколпиона, украшение с зернью и печать), найдены на одном участке размером 45 × 10 м. Таким образом, актовую печать из Мордыша нельзя рассматривать как обособленную находку, она представляет собой часть комплекса статусных вещей, включавших дорогие украшения, книги и предметы личного благочестия со сложной символикой.

Владельца печати с изображением архангела Михаила и св. Георгия следует искать среди князей с соответствующими крестильными именами. В числе князей, занимавших столы в Ростово-Суздальской земле в XII–XIII вв., известен лишь один, на печати которого можно было ожидать подобное сочетание патрональных святых. Это Михалко Юрьевич, младший брат Андрея Боголюбского, приглашенный владимирцами на княжение после смерти Андрея, изгнанный из Владимира в 1175 г. своими племянниками, Мстиславом и Ярополком Ростиславичами при поддержке ростовцев, и вновь вернувший себе владимирское княжение летом 1175 г. [Насонов, 1969, с. 161–162; Кучкин, 1984, с. 93].

События, связанные с вокняжением Михалки во Владимире – один из острых моментов политической истории Северо-Восточной Руси XII в., предмет постоянного обсуждения историков в контексте изучения отношений между князем и городами и статуса старых и новых городов в политической системе Ростово-Суздальской земли [Ключевский, 1911, с. 403–410; Пресняков, 1993, с. 125–129; Насонов, 1969, с. 158–167; Воронин, 1961, с. 345–346; Свердлов, 2003, с. 623–627; Флоря, 2012, с. 44–45].

Из летописной статьи, рассказывающей о «снеме» ростовцев, суздальцев и переяславцев во Владимире, собранном после убийства Андрея Боголюбского для обсуждения кандидатур на княжение в Ростовской земле, мы узнаем, что жители этих городов некогда

давали крестное целование Юрию Владимировичу принять в качестве князя Михалку и его брата Всеволода, но приняли Андрея в нарушение крестного целования, «а меньшая выгнаша» [Полное, 1997, стб. 372]. Удаление Михалки на юг относят, обычно, ко времени около 1161 г. [Кучкин, 1984. с. 88]. По предположению В. Н. Татищева, первоначально он жил в Городце Остерском [Татищев, 1964, с. 89], а позднее получил во владение Торческ. Под 1168–1173 гг. Михалко упоминается в летописях как участник и организатор военных действий против половцев на юге, выступающий во главе переяславского полка, и участник межкняжеской борьбы за Киев. В 1174 г. Михалко отказался принять Киевское княжение, предложенное ему Андреем, после чего, заключив мир с противником Андрея – Рюриком Ростиславичем, получил во владение в дополнение к Торческу Переяславль Южный [Полное, 1998, стб. 570–571]. Направленные «снемом» «в Русь» послы пригласили на княжение в Ростово-Суздальскую землю одного из племянников Андрея Боголюбского – Ярополка Ростиславича, однако Михалко и Всеволод, по предложению Ростиславичей, отправились на Северо-Восток как их соправители, при этом Михалко был признан «старейшим» князем. Заняв Владимир в 1174 г., опираясь на поддержку владимирцев, Михалко был вынужден оставить город после осады его ростовцами, пришедшими с Ярополком Ростиславичем, и вернуться на юг. Однако установленный Ростиславичами порядок управления, раздача посадничества «русскими детскими», «тягота» от вир и продаж, изъятие ценностей, пожалованных Андреем Боголюбским владимирскому Успенскому собору, заставил владимирцев повторно пригласить Михалку на княжение. Летопись передает яркие подробности его возвращения: Михалко выступил во Владимир из Чернигова вместе с братом Всеволодом и двигался через Москву, в дороге он заболел, отправленная против него дружина Ярополка Ростиславича «божиим промыслом минустася в лесех». Мстислав Ростиславич, пытавшийся остановить продвижение Юрьевичей, полагая, что «Михалко есть немощен, несут его на носилех а дружины мало», потерпел жестокое поражение под Владимиром: «Мстиславичи повергоша стягъ и побегоша гоними гневомь Божьимь». Комментируя эти события, летописец вновь указывает, что правота Михалки и Всеволода в борьбе за владимирский стол подкреплена крестным целованием, некогда данным Юрию, «и поможе Бог Михалку и брату его Всеволоду, отца и деда его молитва и прадеда его и целованье крестное зане целовавше крест и уничижиша и» [Полное, 1997, стб. 375–377].

Короткое княжение Михалки во Владимире (он умер в июне 1176 г.) насыщено активной деятельностью по урегулированию кризиса, последовавшего после смерти Андрея Боголюбского в период безвластия и правления в Ростовской земле Ростиславичей. В Суздале и Ростове он принял крестное целование горожан и «сотвори людем всем наряд». Переяславский стол был отдан Всеволоду Юрьевичу. Ростовцы, выступавшие как главные сторонники Ростиславичей, передали Михалке «многы дары». Из Рязани во Владимир были возвращены книги и церковная утварь «до золотника», изъятые из Успенского собора Мстиславом и Ярополком, и переданные рязанскому князю Глебу. В глазах летописца Михалко выступает как правитель, восстанавливающий справедливый порядок, нарушенный своеволием «старых городов» Ростова и Суздаля и боярами, «не хотявшими сотворить правды Божией», рассматривавшими «великий град... Владимир» как свой пригород.

Источники далеко не в полной мере раскрывают социально-политический подтекст бурных событий 1174–1176 гг., в которых, по-видимому, переплелась борьба различных социальных сил, сформировавшихся в период правления Андрея Боголюбского на Северо-Востоке, борьба «старейших» и младших городов и притязания различных княжеских группировок. Можно усомниться в справедливости суждений о том, что Михалко в этой борьбе выступал как последовательный противник ростовского и суздальского боярства [Свердлов, 2003, с. 624–625], очевидно однако, что он имел прочные связи с Владимиром, опирался на поддержку владимирцев и защищал их интересы. Истоки этих отношений восходят к начальной поре его жизни, отсюда и повторяющиеся в летописи отсылки на нарушенное крестное целование Юрию Долгорукому «на менших детех». Появление документов, скрепленных печатью Михалки

Юрьевича, можно с большой долей вероятности относить к непродолжительному периоду его правления во Владимире и связывать с новой регламентацией административного управления и имущественных отношений после изгнания Ростиславичей.

Набор «статусных» предметов с селища Мордыш 1, включающий печать, книжную застежку, фрагмент серебряного украшения с зернью, целый крест-складень и фрагменты энколпионов, пополняет серию вещевых комплексов, которые могут быть идентифицированы как свидетельства присутствия социальной элиты на сельских поселениях Суздальского Ополья. Следует отметить, что этот комплекс локализуется за пределами древнейшего ядра Васильковского комплекса, на обособленном поселении, возникшем в начале XII в. вблизи центральной его части. Отметим также, что за двенадцать лет систематического обследования сельских поселений центральной части Суздальской земли, это всего вторая находка вислой печати. Первая находка – печать с изображением святого воина и надписью «господи помози рабу своему Дмитрию» – была сделана в 2010 г. на селище Скомово. Набор статусных вещей, происходящий с этого поселения, также включает книжную застежку, предметы личного благочестия со сложной символикой, предметы вооружения и конского снаряжения и стиль для письма [Макаров, 2010, л. 31–32]. Есть все основания полагать, что еще недавно в культурном слое суздальских селищ находились десятки печатей, однако к настоящему времени основная часть сфрагистических материалов изъята из средневековых напластований в результате несанкционированных раскопок. Потеря этих вещей существенно сужает возможности выделения на селищах комплексов находок, связанных с древнерусской знатью и локализацию усадеб бояр и «милостников». Но и в этой ситуации, несмотря на неполноту коллекций, мы имеем надежные свидетельства присутствия дворов знати на неукрепленных поселениях центральных районов Северо-Восточной Руси. Очевидно, в будущем подобные комплексы будут выделены и на селищах Среднего Поднепровья и Подесенья, облик которых имеет много общего с памятниками Суздальской земли.

Археология древнего Ярославля: загадки и открытия (по материалам Ярославской экспедиции ИА РАН). – Изд. 2–е, доп. и перераб. / Сост. А. В. Энговатова. – М., 2012.

Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси. Т. I: XII столетие / Н. Н. Воронин. – М., 1961.

Ключевский В. О. Курс русской истории. Т. I. / В. О. Ключевский. – М., 1911.

Костылева Е. Л. «День печати» (О находке древнерусской печати во Владимире) / Е. Л. Костылева, А. В. Уткин // Наша Родина – Иваново–Вознесенск. – Иваново, 2007. – № 1 (7). – С. 5–6.

Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. / В. А. Кучкин. – М., 1984.

Лапшин В. А. Раннесредневековый археологический комплекс у села Васильково под Суздалем / В. А. Лапшин, Т. Ф. Мухина // Проблемы изучения древнерусской культуры. Расселение и этнокультурные процессы на Северо-Востоке Руси. – М., 1988.

Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Вып. 1 / Н. П. Лихачев. – Л., 1928. – (Труды музея палеографии. I).

Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Вып. 2 / Н. П. Лихачев. – Л., 1930. – (Труды музея палеографии. II.)

Макаров Н. А. О находках энколпионов на суздальских селищах. Ранняя история Суздальской земли по археологическим данным / Н. А. Макаров, А. Н. Федорина // Археология Владимиро-Суздальской земли: Матер. науч. семинара. Вып. 2. – М., 2008. – С. 137–146.

Макаров Н. А. Отчет о результатах разведочных работ Суздальской археологической экспедиции ИА РАН на территории Суздальского и Юрьев–Польского районов Владимирской области и Гаврило-Посадского района Ивановской области в 2010 г. / Н. А. Макаров. – М., 2010 // Научно-отраслевой архив ИА РАН, Р–1.

Макаров Н. А. Ранняя история Суздальской земли по археологическим данным / Н. А. Макаров // Исторические записки. – М., 2011. – Вып. 13 (131). – С. 289–312.

Макаров Н. А. Средневековое расселение в Суздальском Ополье: новые результаты и перспективы исследований / Н. А. Макаров // Археология Владимиро-Суздальской земли: Матер. науч. семинара. Вып. 2. – М., 2008а. – С. 3–22.

Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII в. / А. Н. Насонов. – М., 1969.

Полное собрание русских летописей. Т. I. Лаврентьевская летопись. – М., 1997.

Полное собрание русских летописей. Т. II. Ипатьевская летопись. – М., 1998.

Пресняков А. Е. Княжое Право в Древней Руси. Лекции по русской истории / А. Е. Пресняков. – М., 1993.

Родина М. Е. Атрибуция редких находок из раскопок 2004 г. на княжьем дворе во Владимире / М. Е. Родина // КСИА. – 2007. – Вып. 221. – С. 153–161.

Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. / М. Б. Свердлов. – СПб., 2003.

Седова М. В. Суздаль в X–XV вв. / М. В. Седова. – М., 1997.

Татищев В. Н. История российская. Т. III / В. Н. Татищев. – М.–Л., 1964.

Флоря Б. Н. Представление об отношениях власти и общества в Древней Руси (XII – начало XIII в.) / Б. Н. Флоря // Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII–XIII вв.). – М., 2012. – С. 9–94.

Чернов С. З. Сфрагистический комплекс из Могутова и его значение для изучения предыстории Московской земли в первой половине XII в.: первые опыты интерпретации / С. З. Чернов // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2003. – № 2. – С. 5–33.

Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. I / В. Л. Янин. – М., 1970.

Янин В. Л. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1998 –1999 гг. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля: История и археология: Матер. науч. конф. Вып. 14. – Великий Новгород, 2000. – С. 283–314.

Янин В. Л. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля: История и археология: Матер. науч. конф. Вып. 16. – Великий Новгород, 2002. – С. 154–173.

О. А. Макушников, Д. Н. Линденков

Итоги раскопок могильника Моховского военизированного многофункционального поселения X–XI вв. в 2011 г.

Отряд Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины продолжил раскопки памятников в Мохове Лоевского р-на Гомельской обл. на юго-востоке Беларуси[1].

Комплекс древностей эпохи Руси, расположенный на правобережье Днепра на окраине Мохова, известен по раскопкам В. З. Завитневича конца XIX в. (им было изучено 26 курганов) [Завитневич, 1892, с. 11–72]. В ходе наших исследований, которые ведутся с 2003 г., установлено, что комплекс состоит из крупнейшего в Беларуси могильника (насчитывал свыше 600 насыпей) и сложносоставного (городище, посады) поселения общей площадью свыше 20 га, возникшего на месте ранних памятников (эпох неолита, бронзы, позднезарубинецкой, пражской культур и, вероятно, последних веков I тыс. н. э.). Расцвет его жизни относится к X–XI вв. В это время здесь располагалось военизированное многофункциональное поселение, родственное древностям Руси типа открытых торгово-ремесленных поселений (дружинных лагерей), получивших известность благодаря исследованиям в Гнездове под Смоленском, Шестовице под Черниговом, Тимереве в Ярославском Поволжье и др. По мнению одного из авторов публикации, Мохов периода своего расцвета использовался великокняжеской властью для подчинения радимичей и дреговичей и последующего контроля над ними. Выполнив эти и иные исторические задачи, военизированное поселение (как и его типологические аналоги) прекращает существование. Финал Мохова древнерусского периода был обусловлен логикой истории и, в первую очередь, развитием феодализма. Он был связан с раздачей государственных земель выходцам из дружинного сословия – боярству [Макушников, 2006, с. 130–138]. Археология свидетельствует, что к XII в. площадь Моховского комплекса резко сокращается. По-видимому, с этого времени здесь существует небольшое село, характерное для Гомельского Поднепровья рассматриваемой эпохи.

Интересно расположение Мохова. Культурные отложения периода интенсивной жизни поселения зафиксированы начиная от уреза воды в Моховском озере и на песчаных гривах в пойме (ур. Подгорье и Богданова Пристань) до отметок 17–18 м над озером (городище в ур. Причелок, селища-посады в ур. Высокое Поле). Необычна топография могильника, аналоги которой в Гомельском Поднепровье неизвестны. Курганы «шлейфом» поднимаются по склону коренной террасы, причем многие разбросаны не только на ровной местности, но и по крутому косогору, а часть насыпей находится на заливаемой части луга. Перепад высотных отметок между крайними точками могильника составляет не менее 10 м. На сегодняшний день локализовано 319 курганов, включая разрушенные (рис. 1). Небольшими раскопками прошлых лет исследованы основные части памятника. На городище открыта «подушка» вала X–XI вв., на посадах – слой того же периода, остатки крупного производственного сооружения по обжигу керамики.

1. Часть материала раскопок в Мохове опубликована [Макушнікаў, 2011, с. 145–149]. В настоящую статью вошла расширенная и несколько уточненная информация об исследованных комплексах.

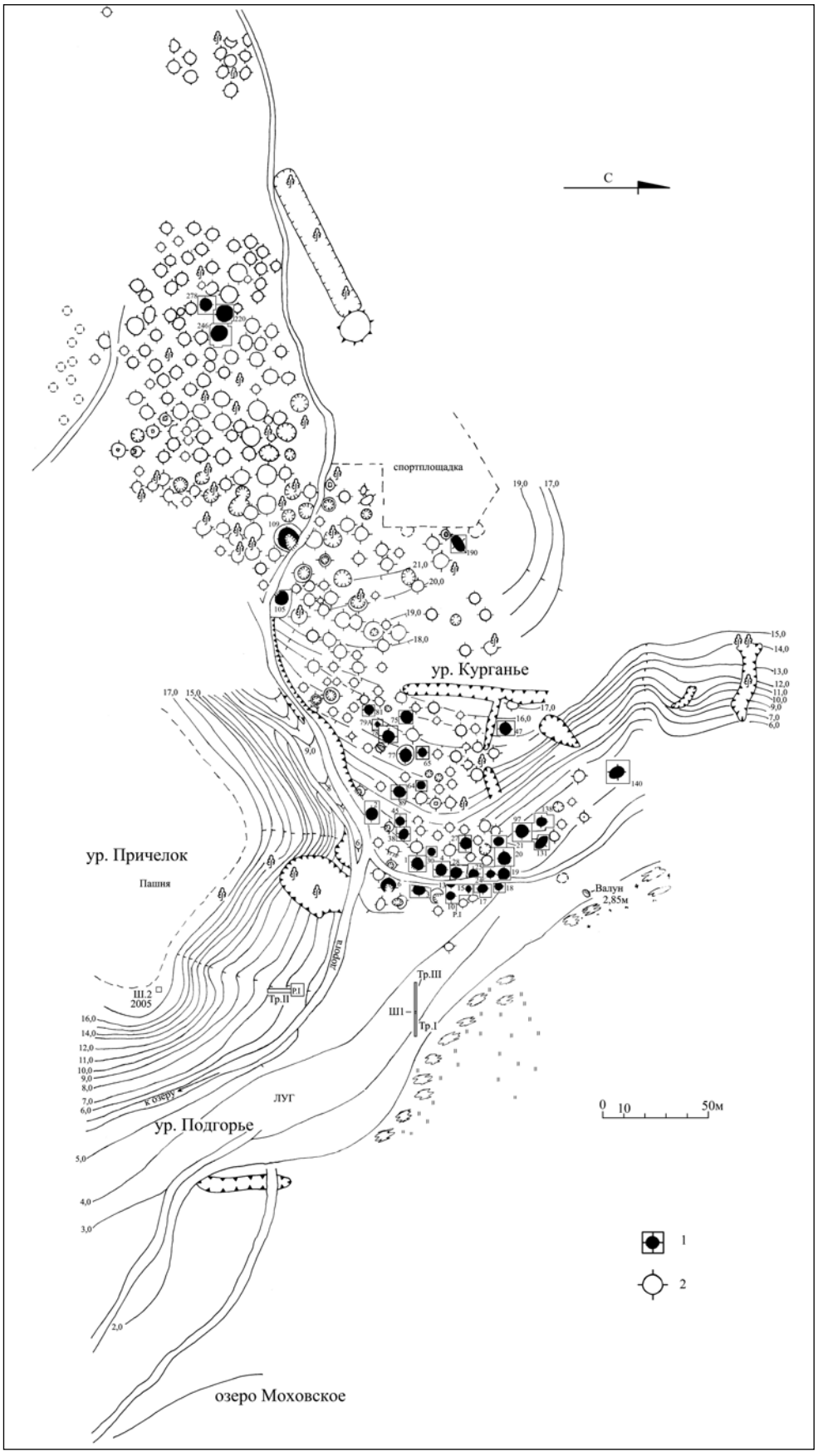

Рис. 1. Моховский курганный могильник, съемка археологического отряда Гомельского госуниверситета им. Ф. Скорины. *1* – раскопанный курган; *2* – курган

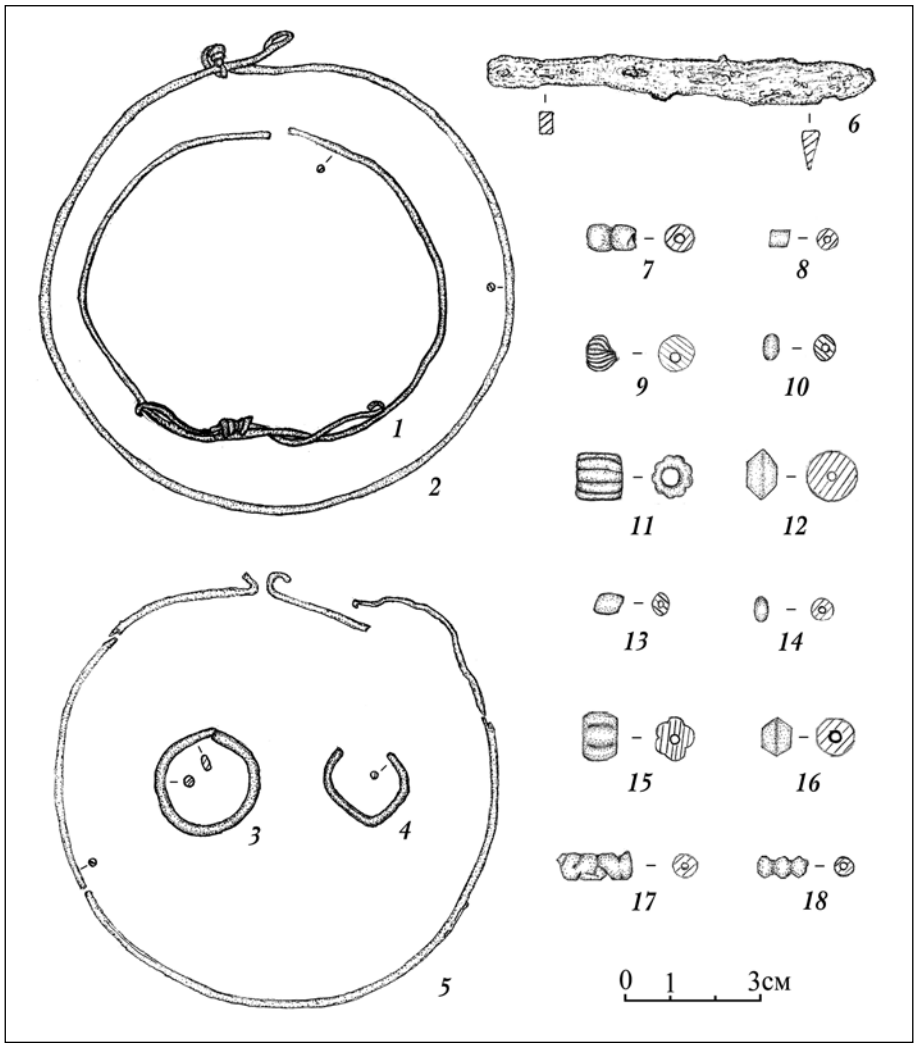

Рис. 2. Мохов. Инвентарь кургана 27. *1–5* – цветной металл; *6* – черный металл; *7–18* – стекло

Среди находок – шпора, пряслица, сопла. Выявлено несколько кусков тонкоформатной желтой плинфы. На могильнике, по 2011 г. включительно, экспедицией ГГУ им. Ф. Скорины исследовано 39 курганов. Памятник демонстрирует разнообразие обрядности с преобладанием кремаций и ингумаций на горизонте. Кроме господствующей западной ориентации костяков, выявлены случаи восточной и меридиональной. Прослеживаются следы сгоревших деревянных конструкций, признаки ритуального использования камней в обустройстве могил и насыпей. Последний обычай в курганах Гомельского Поднепровья не фиксировался. Погребальный инвентарь Мохова разнообразен. Женские погребения дают бусы, проволочные кольца, перстни, браслеты, шейную гривну, нательный крест с «грубым» изображением Распятия и др. В мужских захоронениях встречены топоры, копье, ножи, кресала, детали воинских поясных наборов и пр. Повсеместно присутствуют круговые сосуды, как целые, так и разбитые. В числе уникальных находок – монеты. Это денарий-подвеска чешского короля Болеслава II Благочестивого Пржемысловича (бит в Праге в 972/973–999 гг.), фрагменты двух сребреников Владимира Святославича (чеканены между 1011 и 1015 гг.), обломки подвески-брактеата [Макушников, 2008, с. 77–82]. Примечательно отсутствие в Мохове этноопределяющих украшений местного населения – радимичских семилучевых височных колец и дреговичских крупнозерненых бус, хотя и те, и другие найдены в сельских курганах в радиусе от 7 и далее км от Мохова на Днепре и Соже. Наблюдение корректно, поскольку в Мохове

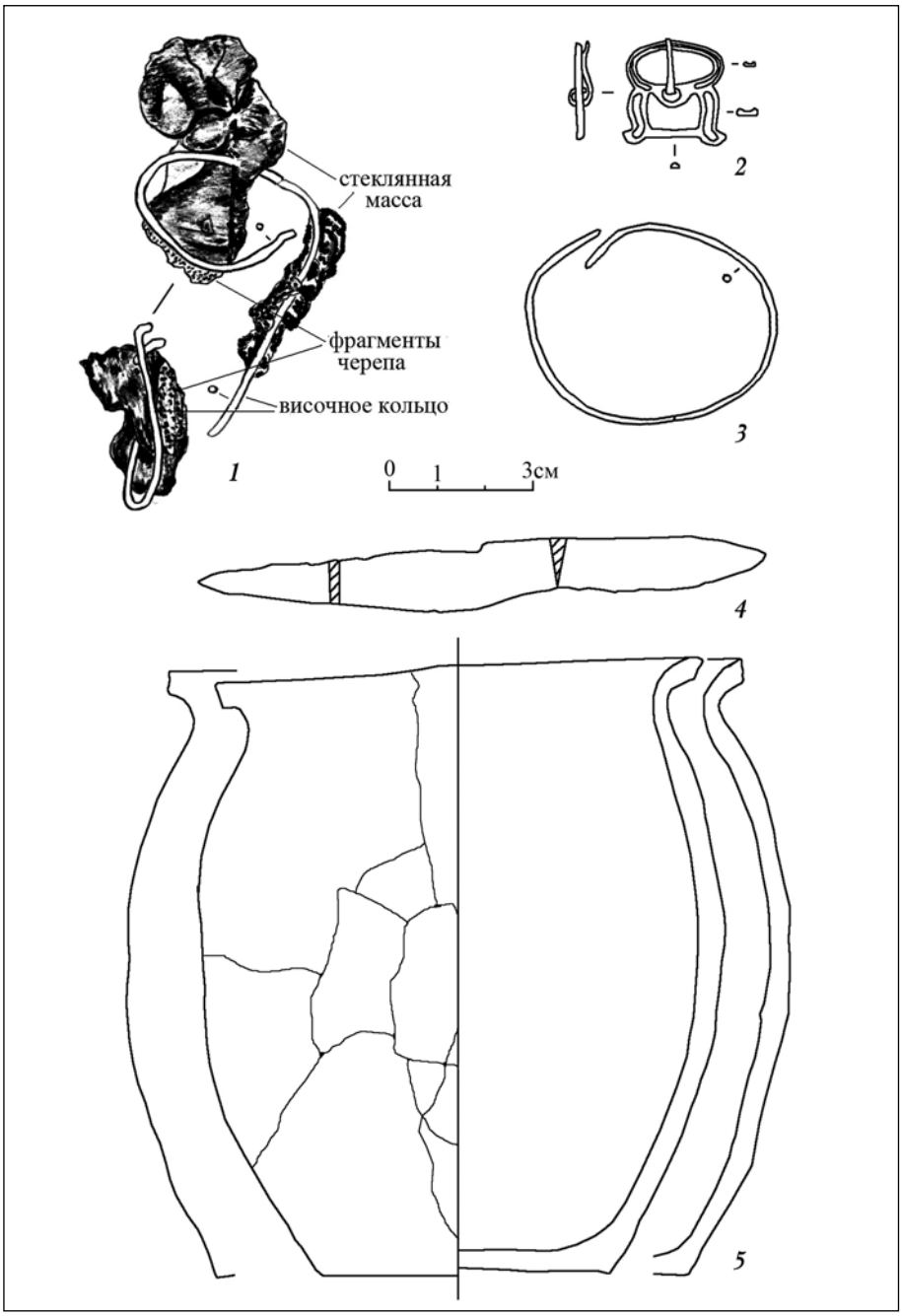

Рис. 3. Мохов. Инвентарь кургана 65. *1* – цветной металл, кость, стекло; *2, 3* – цветной металл; *4* – черный металл; *5* – круговая керамика

В. З. Завитневичем и О. А Макушниковым исследовано более полусотни курганов. В то же время, в инвентаре могил рассматриваемого памятника присутствуют вещи не местного, а преимущественно «северного» происхождения. Показательны женские захоронения с типично кривичскими браслетообразными височными кольцами. Достоверно кривичские комплексы (несмотря на сотни раскопанных погребений) в Гомельском Поднепровье не отмечены, а информация начала прошлого века о находке кривичских колец в кургане под Рогачевом не подтверждена документально. Один из самых ранних курганов Мохова с погребением по обряду кремации, находит более чем полные аналогии в инвентаре и обрядности с кривичским курганом могильника Вышадки в Северной Беларуси [Макушников, 2007, с. 155–167].

Экспедицией в 2011 г. раскопано 4 кургана (№ 27, 65, 78, 79А). Курганы располагаются на высоте от 5 до 14 м над урезом воды в Моховском озере.

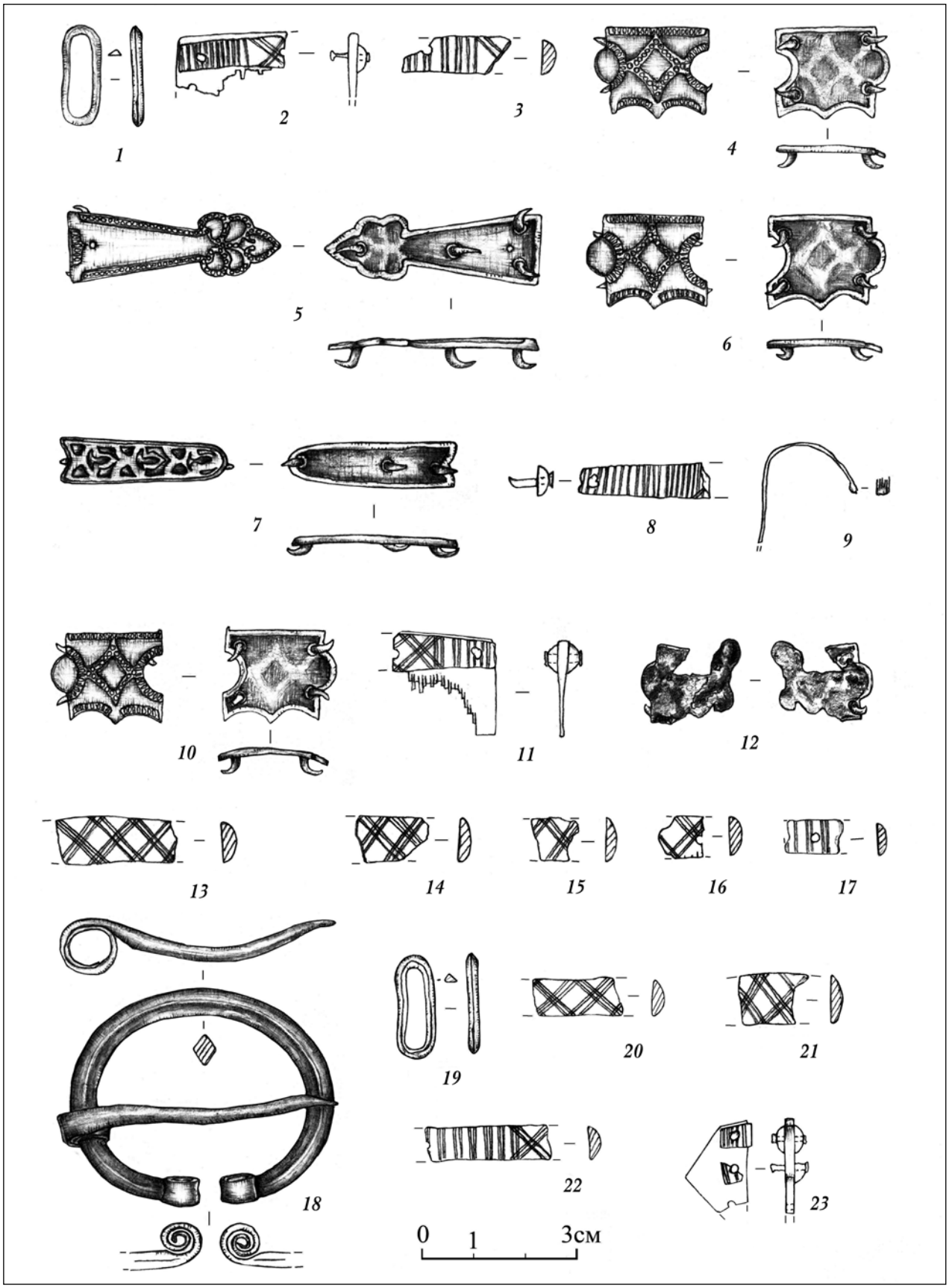

Рис. 4. Мохов. Инвентарь кургана 78.
1, 4–7, 9, 10, 12, 18, 19 – цветной металл; *2, 3, 8, 11, 13–17, 20–23* – рог

Они имеют блинообразную форму, деформированы оползаниями по склону террасы. Их диаметр составляет 4–7 м, высота – 0,3–0,7 м. Насыпи возведены из песка с включениями золы и угольков. В них встречаются артефакты (преимущественно обломки лепной керамики), связанные с ранними поселениями.

Курган 27. Насыпь образована из переотложенных остатков ранних поселений. В северо-восточном секторе найдена бронзовая игла, не связанная с курганным комплексом. В основании кургана залегает зольно-угольный горизонт мощностью до 0,20 м.

По центру кургана под дерново-почвенным слоем на зольно-угольном горизонте найдены остатки ингумации (часть черепной крышки и обломок плечевой кости). Скелет был ориентирован на запад-юго-запад. В 0,25 м к западу от черепа найден железный нож (рис. 2, *6*). У черепа расчищены 3 бронзовых браслетообразных круглопроволочных височных кольца кривичского типа. Два кольца располагались по правую сторону от черепа, одно – по левую. Кольца имеют завязанные и крючкообразные концы, диаметр изделий – 8–10 см. В 0,60–0,70 м на юго-восток от черепа найдены два бронзовых круглопроволочных перстнеобразных височных кольца. Лучше сохранившееся изделие имеет сомкнутые концы (рис. 2, *1–5*). В погребении найдены 342 бусины – стеклянные и, в меньшем количестве, низкокачественного стекла – пастовые (рис. 2, *7–18*). Абсолютное большинство бус отмечено возле черепа. Зона их максимальной концентрации – область истлевших шейного и грудного отделов костяка. Небольшие скопления бусин (из нескольких экз. в каждом) расчищены в стороне от зоны максимальной концентрации находок такого рода. Первое выявлено в 1,0–1,2 м к юго-востоку от черепа, возле условного нуля (6 бусин). Второе небольшое скопление отмечено в 2,5 м к востоку-юго-востоку от черепа (в 1,4 м от условного нуля). Здесь выявлено 5 бусин. Размещение последнего скопления может свидетельствовать о деформациях погребения, скорее, о его поздней распашке. В бусинном материале преобладает бисер синего и желтого цветов, в основном рубленый. Прочие бусы единичны. Представлены круглая винтообразная синяя, круглая тройная молочная, ребристая бирюзовая, ребристая цилиндрическая синяя, круглая полосатая, битрапецоидные синие (3 шт.), зонные двойные синие (2 шт.), круглая зонная синяя. Показательны находки лимонных желтых бус (3 шт.). Согласно новгородской хронологии, датировка «лимонок» в основном не выходит за рамки 20-х гг. XI в. [Щапова, 1956, с. 173–174].

Вскрыты околокурганные ямы, выкопанные при создании кургана. На материке также вскрыты три ямы, не связанные с основным комплексом. Курган 27 относится к концу X – началу XI в.

В насыпи кургана 65 встречено несколько камней с поперечником до 0,20 м, разрозненные фрагменты круговой керамики, включая венчик сосуда X в. На границе насыпи с дерново-почвенным горизонтом выявлены два венчика сосудов X – XI вв. и стенка кругового горшка. В насыпи встречена бронзовая лировидная пряжка с железным язычком (рис. 3, *2*). Последняя находка стратиграфически связана с поздней вспашкой и, вероятно, относится к инвентарю нарушенного погребения 2. В юго-западном секторе под дерново-почвенным горизонтом прослежено погребение 1 по обряду сожжения, поврежденное вспашкой. Оно вытянуто овалом с юга на север, имеет размеры 1,55 × 0,85 м. Пятно насыщено углем, золой, большим количеством пережженных костей. Собраны венчик кругового сосуда второй половины X – начала XI в., 2 стенки круговых горшков, 6 стенок раннекруговых сосудов (все обломки маловыразительны). Погребение 2 по обряду кремации находится в 0,4 м к востоку от условного нуля. Пятно, интенсивно насыщенное костями, углем и золой, имеет по верхней зачистке подквадратную форму размерами около 1,2 × 1,0 м и мощность до 0,35 м. Оно ориентировано длинной осью по линии северо-восток – юго-запад. В толще пятна расчищены остатки семи сгоревших бревнышек поперечником 5–7 см и длиной 20–40 см. Инвентарь представлен

железным ножом (рис. 3, *4*), обломками двух бронзовых височных колец и конкрециями оплавленной стеклянной массы (остатки бус). Кольца относятся к разновидности круглопроволочных с заходящими концами. Первое кольцо сохранилось с остатками прикипевших костей черепной крышки и стеклянной массы. Оно сильно деформировано (рис. 3, *1*). Второе кольцо складывается из обломков. Его диаметр составляет 4,0–4,5 см (рис. 3, *3*). В погребении найден развал кругового горшка X в. с клеймом на донной части (рис. 3, *5*). Сосуд деформирован температурным воздействием. По периметру основания кургана прослежено разомкнутое «кольцо» из песка, насыщенного золой и углем. Стратиграфически оно связано с впущенными в материк околокурганными ямами. На материке открыто несколько ям, часть из которых может быть связана с курганом. Курган отнесен к середине – второй половине X в.

Курганы 78 и 79А изучены общим раскопом. В насыпи кургана 78 зафиксировано несколько камней диаметром 7–20 см. Во всех секторах найдены разрозненные пережженные кости. В насыпи есть единичные фрагменты лепной и круговой керамики. В основании кургана отмечается зольно-угольный горизонт мощностью до 0,40 м. В плане он образует овал размером 4,8 × 6,0 м, вытянутый с запада на восток. В центральной части зольно-угольного горизонта расчищено погребение по обряду кремации. Оно выделяется черным цветом, отдельными крупными кусками угля, большим количеством кальцинированных костей. Пятно захоронения на уровне верхней зачистке, имеет округлую форму размерами 1,3× 1,2 м, максимальные размеры – 1,4 × 1,3 м. В месте расположения захоронения наблюдается увеличение мощности зольно-угольного горизонта. Мощность слоя концентрации костей – до 0,35 м. На одном уровне с погребением, в 0,7 м к северу от него, найден развал кругового горшка X в. Он был преднамеренно разбит устроителями кургана. На дне – клеймо в виде равностороннего креста, вписанного в круг (рис. 6, *1*). Среди пережженных костей находятся фрагменты двух разбитых при совершении погребальных действий круговых горшков X в., которые поддаются реставрации. Черепки залегают хаотично по всей толще сажистого слоя захоронения. На дне одного из сосудов – клеймо в виде пяти лучей, вписанных в круг (рис. 6, *2*). У небольшого горшочка на дне также имеется клеймо. Это черточка, вписанная в круг (рис. 6, *3*). В области плечика – 2 горизонтальные линии. В погребении есть и несколько круговых черепков, которые не принадлежали описанным сосудам, а также невыразительные стенки лепных горшков. Последние, вероятно, относятся к бронзовому веку и попали в могилу случайно. В погребальный инвентарь входят бронзовые элементы воинского пояса: пряжка, 9 бляшек, 4 поясных наконечника-«хвостовика», 4 обоймицы, 2 поясных кольца, наконечник пояса и фибула. Здесь же найдены остатки неопределенного бронзового тонкопроволочного изделия, а также обломки роговой расчески с бронзовыми заклепками (рис. 4; 5). Все предметы в той или иной степени испытали действие огня.

Прослежен околокурганный ровик подковообразной формы, развернутый «устьем» на юго-запад, заполненный песком с углем и золой. Он распадается на отдельные ямы. Найдены маловыразительные фрагменты круговой и лепной керамики. В заполнении ровика собраны обломки кругового горшка с вертикальным венчиком (рис. 6, *4*). Фрагменты этого же сосуда были найдены и под дерном в кургане 79А. Сосуд был разбит после сооружения насыпей. Курган 78 можно датировать X в.

В насыпи кургана 79А встречены единичные кальцинированные кости. На границе дерново-почвенного горизонта и насыпи найдено несколько обломков круговых сосудов конца X – начала XI в. Погребение-кремация совершено к западу от условного нуля в верхней части подошвенного зольно-угольного горизонта. Пятно по верхней зачистке имеет форму овала. Вытянуто по оси северо-запад – юго-восток на 0,80 м при ширине до 0,60 м. Максимальное расширение пятна наблюдается несколько ниже, где его размеры достигают 1,50 × 1,10 м.

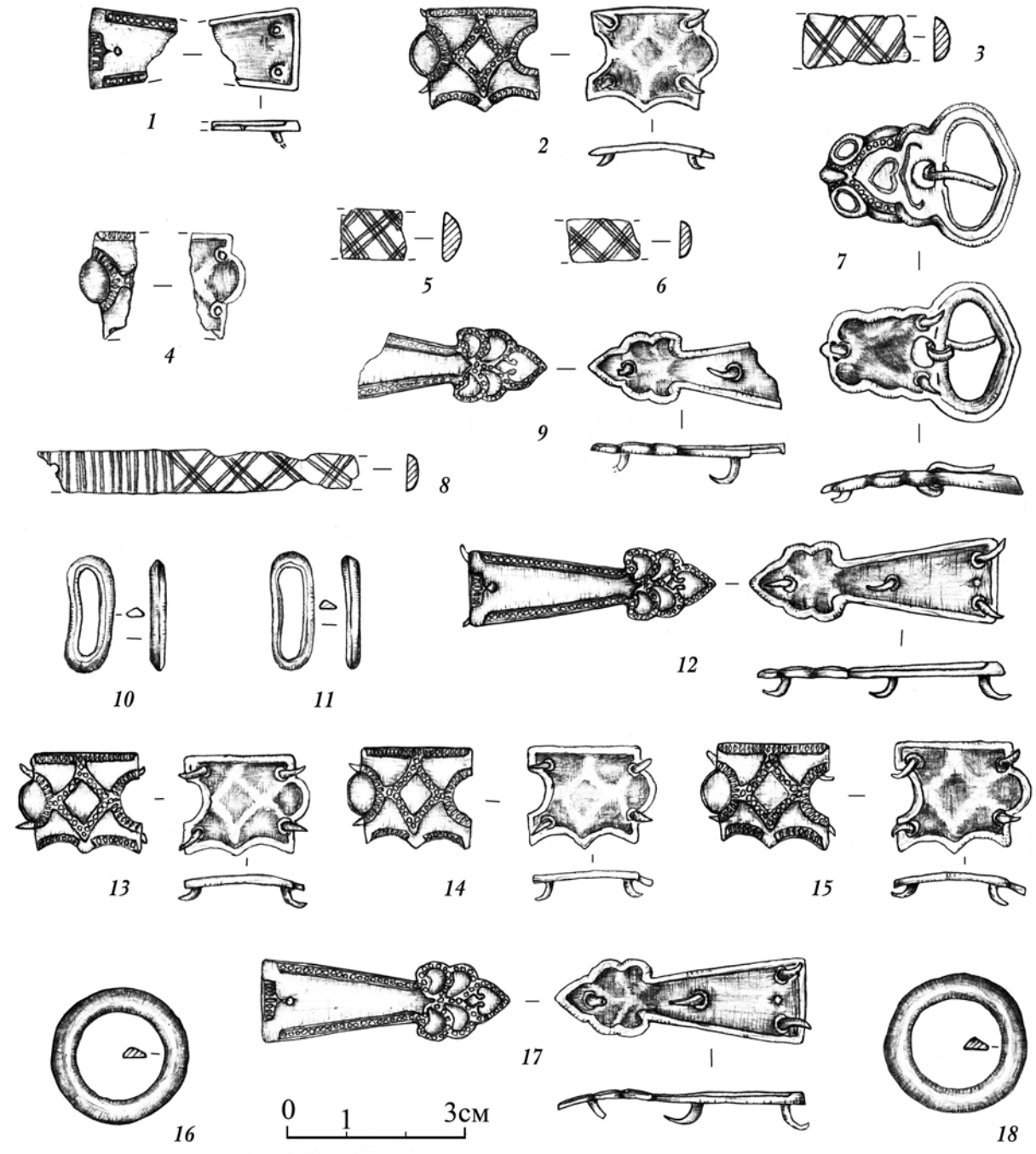

Рис. 5. Мохов. Инвентарь кургана 78. 1, 2, 4, 7, *9–18* – цветной металл; *3, 5, 6, 8* – рог

Мощность слоя с костями, золой и углем – до 0,20 м. В толще пятна выявлен развал донной части кругового сосуда с клеймом в виде свастики в круге (рис. 6, *5*). В погребении найдено 18 стеклянных бусин и 2 бронзовых круглопроволочных височных кольца. Все предметы имеют следы высокого температурного воздействия. Некоторые из них оплавились или даже утратили часть первоначальной формы. Бусы представлены 15-ю зонными экз. (большинство одинарные, 4 экз. 2-частные). Они изготовлены из синего непрозрачного и полупрозрачного стекла, одна – из зеленого непрозрачного. Две бусины комплекса представлены призматическими 6-гранными экз. полупрозрачного и непрозрачного синего стекла. Бусина № 19 сохранилась в обломке. Височные кольца относятся к разновидности

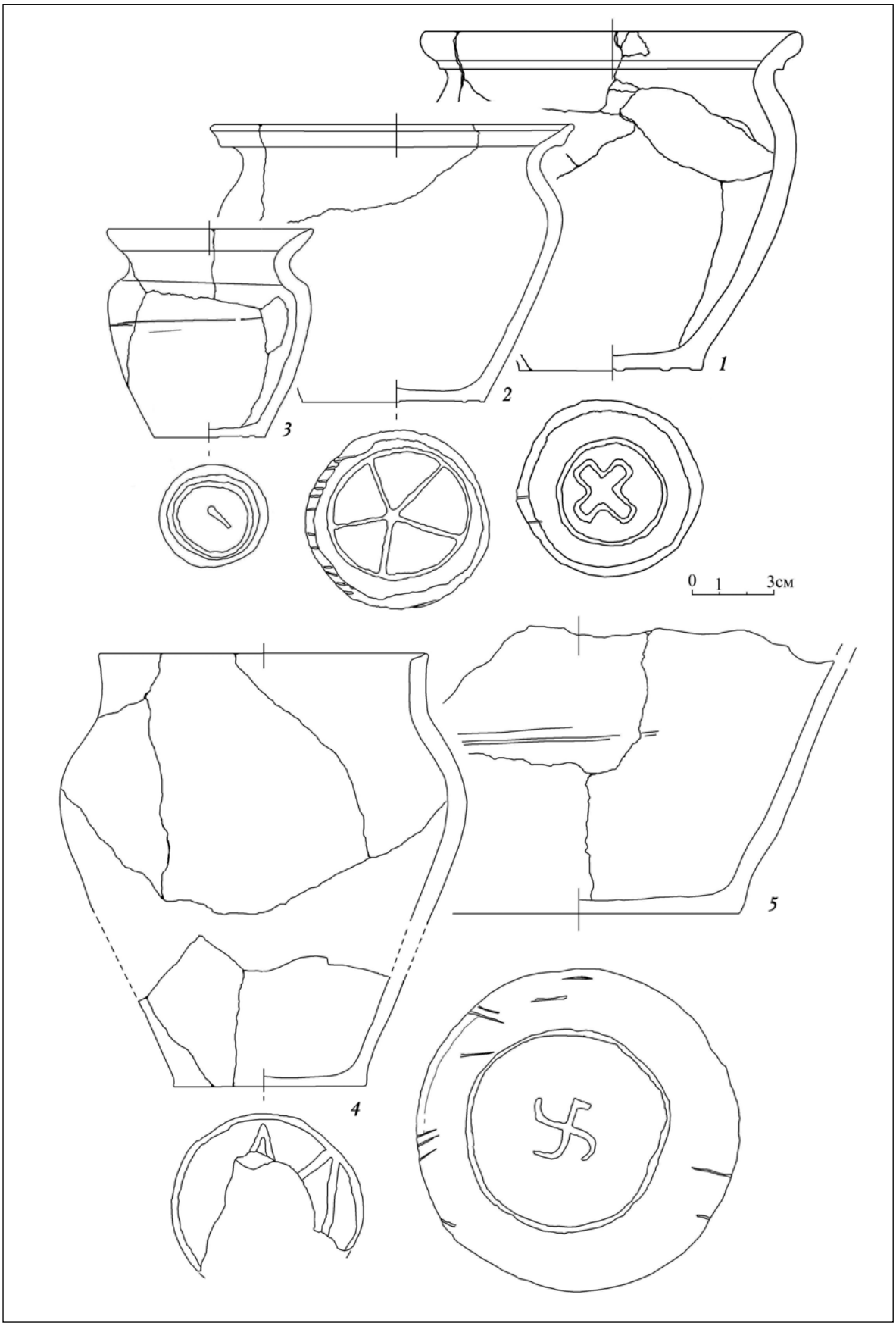

Рис. 6. Мохов. Круговая керамика из курганов 78, 79А.
1–3 – курган 78; *4* – курганы 78, 79А; *5* – курган 79А

круглопроволочных перстнеобразных. Удовлетворительно сохранившееся изделие имеет заходящие концы, второе – представлено в обломке. Погребение кургана 79А совершено в X в.

Материалы последних раскопок еще раз подтверждают уникальность комплекса, который относится к начальному этапу формирования восточнославянской государственности. Археологические работы в Мохове дают значимую научную информацию о характере военно-политических и этнокультурных процессов на порубежье современных Беларуси и Украины в период создания государства Русь.

Завитневич В. З. Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье / В. З. Завитневич // Чтения в Историческом Обществе Нестора–летописца. – Киев, 1892. – Кн. VI. – С. 11–72.

Макушников О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII в.: социально–экономическое и этнокультурное развитие / О. А. Макушников. – Гомель, 2009. – С. 78–95.

Макушнікаў А. А. Даследаванне Мохаўскіх курганоў / А. А. Макушнікаў, Зм. М. Ліндзянкоў, А. А. Гусеў // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. – Чернигов, 2011. – С. 145–149.

Макушников О. А. Между Гнездово и Киевом: Моховский археологический комплекс X–XI вв. на юго-востоке Беларуси / О. А. Макушников // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 2006. – № 22. – С. 130–138.

Макушников О. А. Моховские курганы с находками монет / О. А. Макушников, Н. А. Курашова, А. Г. Тимофеенко // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Мінск, 2008. – Вып. 4. – С. 77–82.

Макушников О. А. Моховский курган 77 (к вопросу о «кривичском присутствии» на юго-востоке Беларуси в период становления государственности) / О. А. Макушников // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2007. – № 15. – С. 155–167.

Щапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода / Ю. Л. Щапова // МИА. – 1956. – № 55: Труды Новгородской археологической экспедиции. Т. I. – С. 173–174.

Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров

Літописні міста та поселення давньоруської Буковини

На землях Буковини (межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, сучасна Чернівецька обл.) археологічними обстеженнями виявлено 270 пам'яток давньоруського часу – 26 городищ, 190 поселень, 41 могильник, 6 культових місць і 7 печерних монастирів (рис. 1). Але лише декілька із них можна пов'язати з літописними населеними пунктами, які згадуються при описі подій другої половини XII – першої половини XIII ст.

Із повідомлень писемних джерел випливає, що даний регіон у той період входив до складу Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств і становив його південно-західне порубіжжя. Тут проходили важливі торгівельні комунікації, які зв'язували князівство із Північним Причорномор'ям, Подунав'ям і сусідніми державами, у першу чергу з Візантією. На території регіону, за даними літопису, розташовувалося декілька давньоруських населених пунктів, а саме Василів, Онут, Плав, Кучелмин, можливо й інші.

Першим серед них за часом згадується Кучелмин. Спочатку про нього йде мова при описі драматичних подій, пов'язаних із походом князя-ізгоя Івана Ростиславича, прозваного Берладником, на Галицькі землі в серпні-вересні 1159 р. (за іншими даними – 1158 р.). Описуючи військову акцію та шлях загонів Івана Берладника, літописець повідомляє: «...и придоша к нему Половци мнози. И Берладника оу него искуписа и поиде къ Кучелмину и ради быша ему. и оттуда кь Оушици поиде» [Полное, 2001, стб. 497]. Вдруге поселення згадується в жовтні 1219 р. і також у зв'язку з військовими діями. Цього разу дружина князя Данила Романовича Галицького діяла проти загонів боярської опозиції і після сутичок: «Отоудоу приидоша в Онут. и идоша в поле. бывшю же гладоу великоу. поидоша вози и. къ Плавоу на каноу святого Дмитрия. вземше возы накормишася изобилно. и похвалиша Бога и святого Димитрия. Яко накорми я. Отоудоу же придоша ниже Коучелмина мысляще коуде преити рекоу Днестръ» [Полное, 2001, стб. 735]. У цьому уривку поряд із Кучелміном згадуються ще й правобережні поселення Онут та Плав.

Із повідомлень літопису слідує, що Кучелмин був одним із південносхідних прикордонних форпостів Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств і знаходився на шляху до столиці князівства. На сьогодні населеного пункту з такою назвою не існує, тому його локалізація викликала чимало суперечок серед науковців. Так, одні із них (Д. І. Зубрицький, І. І. Шараневич, Н. В. Молчановський, А. Н. Насонов) розміщували його поблизу с. Малий Кучурів (стара назва Кучурмік) на Буковині, інші (Н. П. Барсов) – біля с. Куча поблизу м. Ушиця [Пивоваров, 2000б, с. 28–56].

Зовсім іншу точку зору з приводу місцезнаходження літописного Кучелмина висунув Б. О. Тимощук, який вважав можливим його локалізувати між селами Ломачинці, Галиця та Непоротово, де на невеликій віддалі розташовані три городища, печерний монастир і декілька синхронних поселень [Тимощук, 1982, с. 82–86]. Його точку зору підтримали М. Ф. Котляр, І. І. Винокур, А. В. Куза [Винокур, 1994, с. 268, рис. 123; Пивоваров, 2000, с. 23–34]. Проведені авторами дослідження поблизу с. Галиця дозволили виявити там додаткові укріплення (ур. Валок), культову споруду (ур. Труфанова криниця), рештки ремісничого виробництва, що дозволило підтвердили ймовірність такої локалізації літописного поселення [Пивоваров, 2000б, с. 28–56] (рис. 5).

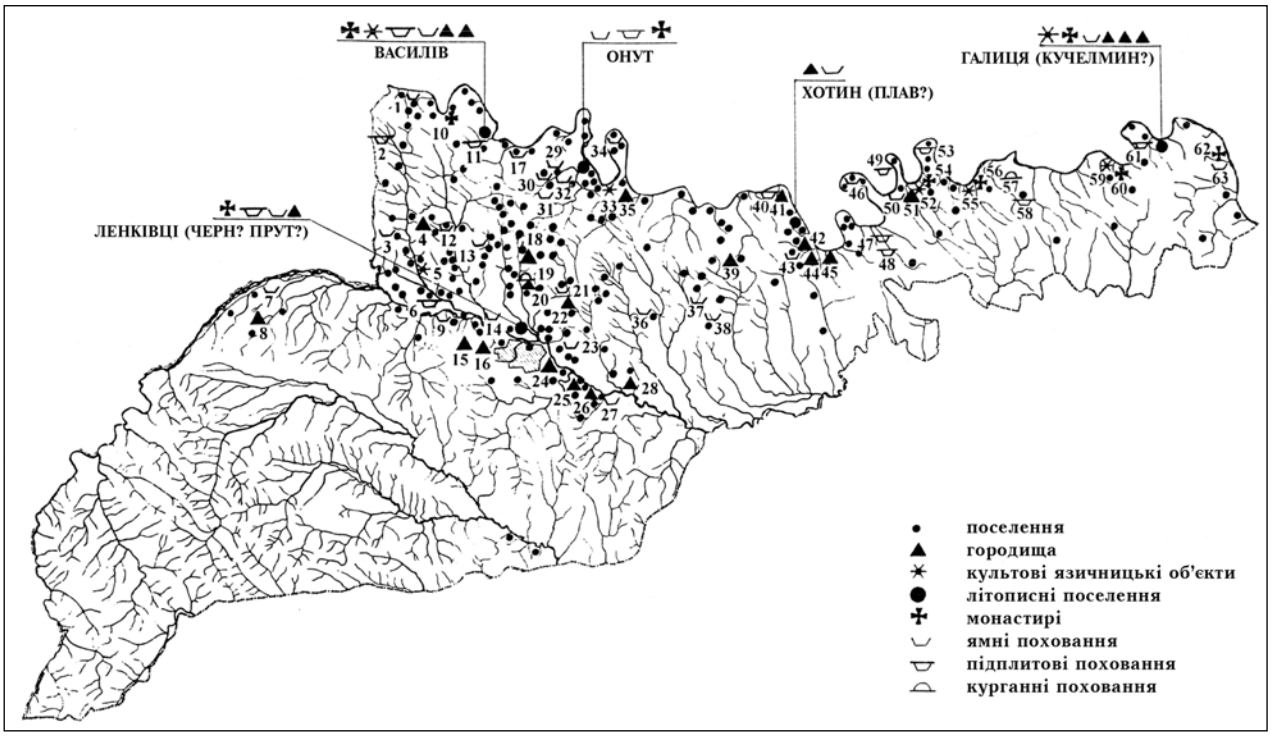

Рис. 1. Археологічні пам'ятки давньоруського часу на території Буковини

Розміщення літописного опорного пункту Галицько-Волинського князівства у Середньому Подністров'ї якнайкраще відповідає повідомленням писемних джерел. Завдяки цьому стає зрозумілим і логічним шлях військ Івана Берладника 1159 р. із Подунав'я до Кучелмина, а далі до Ушиці, укріплення якої розташовувалися на віддалі близько 15 км від давньоруських пам'яток Галиці. Не суперечить цьому й опис походу Данила Галицького 1219 р. у Пониззя, де підкреслюється знаходження Кучелмина на правому березі Дністра та ймовірне існування нижче нього переправи через р. Дністер. Таким чином, локалізація Кучелмина саме в районі с. Галиці є й на нашу думку найбільш вірогідною. Таким чином, наявний у нашому розпорядженні матеріал дозволяє повністю підтримати точку зору Б. О. Тимощука відносно ототожнення літописного Кучелмина із комплексом давньоруських пам'яток (городищ, селищ, монастиря, культової будівлі), розташованих між селами Непоротове, Галиця та Ломачинці [Пивоваров, 2006, с. 82–88].

Поселення Онут згадується на сторінках літопису разом із Кучелмином під 1219 р. Із вже цитованого вище повідомлення слідує, що через поселення проходила важлива комунікація, яка з'єднувала столичний Галич із південними землями князівства та «полем», тобто розташованими південніше степами, де знаходилися кочів'я половців.

Проблем з локалізацією літописного поселення не виникало, позаяк у Середньому Подністров'ї існує однойменне село і науковці одностайно розміщували там літописне поселення. Археологічними роботами, проведеними на території поселення Б. О. Тимощуком, була з'ясована планіграфія пам'ятки, досліджено давньоруське житло з підвалом і рештки могильника. На думку науковця, Онут у давньоруський час був поселенням сільського типу. Про це нібито свідчить його структура [Тимощук, 1966, с. 33–35; 1982, с. 181]. В околицях сучасного села не знайдено укріплень (дитинця, феодальних замків), решток торгової площі, ремісничих майстерень, селищ-супутників тощо, які були обов'язковими елементами давньоруських міст. Разом з тим в історіографії отримала поширення думка, що Онут не міг бути простим селом, а обов'язково повинен був мати укріплення.

Археологічне обстеження населеного пункту дало змогу встановити, що літописне поселення займало набагато більшу площу, ніж це вважалося раніше (загальна площа

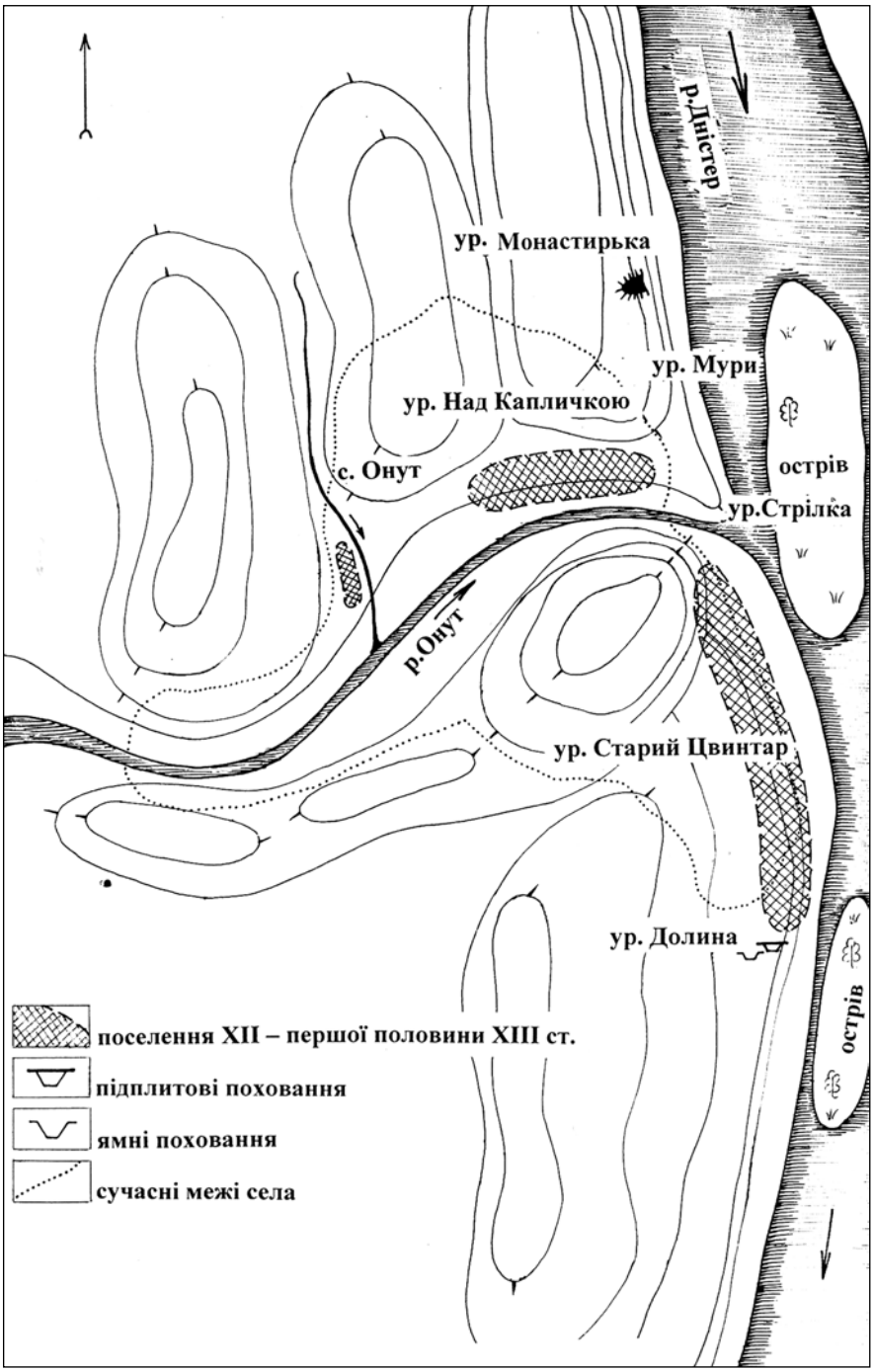

Рис. 2. Давньоруські пам'ятки літописного Онута

понад 20 га), виявити могильник із підплитовими похованнями та рештки майстерні по виготовленню кам'яних іконок [Пивоваров, 2000а, с. 91–99]. Знайдені на території села матеріали дають змогу переглянути твердження, що літописний Онут був селом, не виключено, що це було невелике містечко (рис. 2).

На території с. Онут проводилося також обстеження навколишніх пагорбів з метою виявлення решток давніх укріплень – городищ, про наявність яких є повідомлення у австрійських краєзнавчих працях XIX – початку XX ст. та місцевій топоніміці. Проте їх решток віднайти не вдалося. Можливо це пов'язано з тим, що під час Першої світової війни тут проходила лінія фронту і територія та околиці села були перетворені в оборонні лінії ворогуючих сторін. Тому городища або інші укріплення могли бути ними повністю знищені.

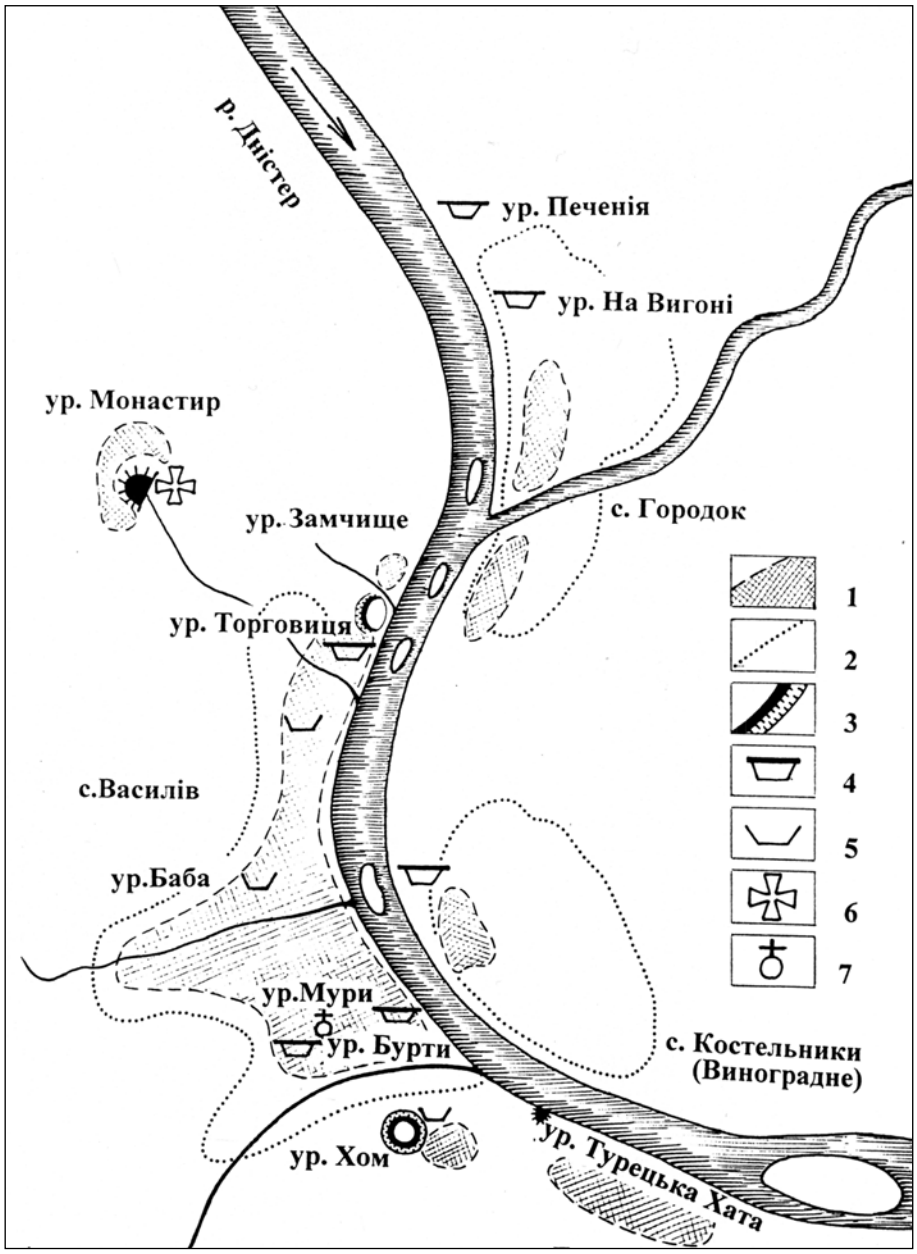

Рис. 3. Пам'ятки XII – першої половини XIII ст. літописного Василева.
1 – територія поширення давньоруської кераміки; 2 – сучасні межі села; 3 – вали і рови городищ; 4 – підплитові поховання; 5 – ямні поховання; 6 – монастир; 7 – білокам'яний храм

Третім поселенням на правобережжі Дністра, яке згадує літопис під 1219 р., поряд із двома попередніми, був Плав. Так як поселення з подібною назвою сьогодні немає, відносно його локалізації були висловлені різні погляди. Одні дослідники (М. П. Погодін, М. Ф. Котляр, М. С. Грушевський) вважали, що Плавом літописець міг назвати будь-який річковий брід, переправу чи пристань на Дністрі. Другі (К. А. Неволін, Н. І. Надеждін, В. П. Нерознак) – схилялися до думки про реальність існування літописного поселення і локалізували його біля с. Плавні, у районі м. Орхея в Молдові, с. Плаве Сколівського р-ну Львівської обл., чи пов'язували із м. Пілавіško (?) на Пруті [Пивоваров, 2002, с. 110–120]. Третя група дослідників локалізувала Плав на основі археологічних матеріалів. Так, Б. О. Тимощук пов'язував Плав із Перебиківським (Зеленолипським) городищем [Тимощук, 1982, с. 8–93]. Іншу точку зору висунув Б. П. Томенчук, який вважає за можливе розташувати рештки літописного поселення на території Хотинської фортеці [Томенчук, 2006, с. 252, рис. 71]. Останню точку зору підтримують і автори. На користь такого припущення можуть слугувати наступні

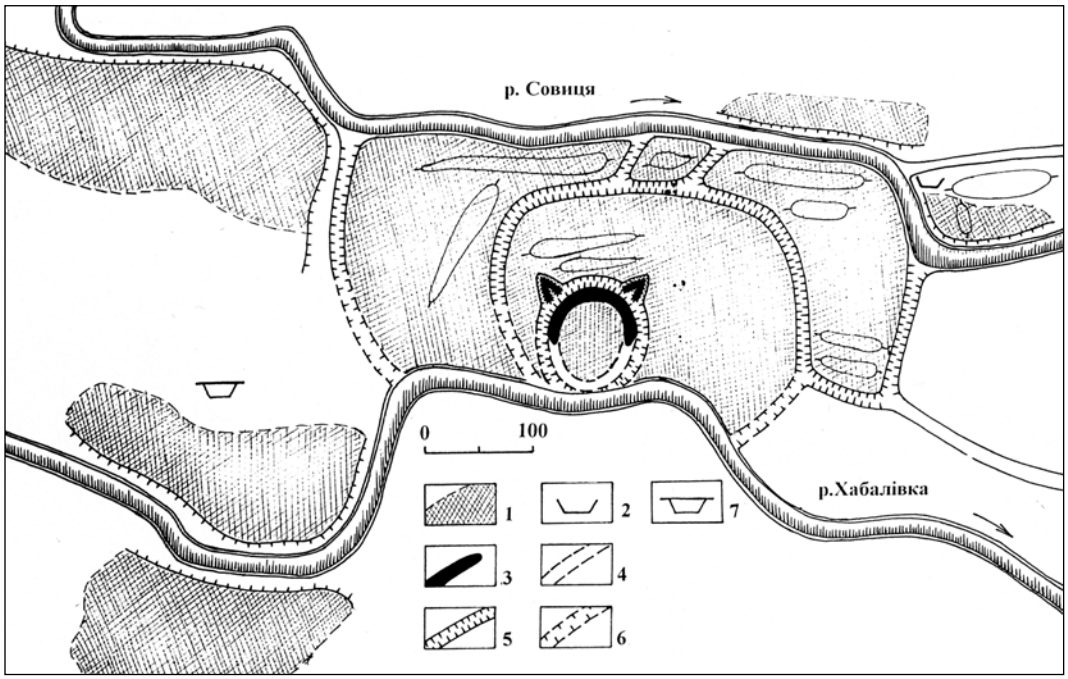

Рис. 4. Ленківецьке городище і поселення (за Б.Тимощуком). 1 – територія поширення давньоруської кераміки; 2 – ямні поховання; 3 – вал; 4 – зруйнована частина валу; 5 – рів; 6 – зруйнований рів; 7 – підплитові поховання)

аргументи: поблизу Хотина спостерігається концентрація давньоруських пам'яток (6 городищ, 14 селищ), найпотужнішим у мікрорегіоні є Хотинське поселення й фортеця, які в давньоруський час займали площу близько 20 га; важливість поселення у міжнародній торгівлі, що підтверджує унікальна знахідка – скарб західноєвропейських брактеатів першої половини XIII ст.; наявність кам'яних укріплень, збудованих ще в середині XIII ст.; дані топоніміки, за якими топооснова Плав могла означати «плавучий острів, заросший очеретом», саме такий острів знаходився навпроти фортеці і зафіксований на більшості середньовічних гравюр. Наведені міркування дозволяють припустити, що літописний Плав знаходився на території сучасної Хотинської фортеці [Пивоваров, 2002, с. 110–120].

Четвертим літописним поселенням регіону є Василів. Він згадується під 1230 р. при описі подій, пов'язаних із боротьбою князя Данила Галицького з угорськими військами. Зазнавши розгрому від Данила з союзниками під стольним Галичем, королевич угрів Бела (майбутній король Бела IV) намагався врятуватися втечею: «Оттоудоу же поиде король ко Василевоу. и переиде Днестрь. и поиде ко Проутоу» [Полное, 2001, стб. 258].

Місцерозташування поселення було встановлено ще в кінці XIX ст. завдяки розкопкам Р. Ф. Кайндля та підтверджено плідними археологічними дослідженнями Б. О. Тимощука і Б. П. Томенчука [Археологія, 1975, с. 264; Тимощук, 1981, с. 116–136; 1993, с. 3–4; 1982, с. 138–153; Томенчук, 2006, с. 98–102]. Завдяки цим роботам були виявлені основні структурні компоненти міста: дитинець, посад, торгова площа, міські некрополі, приміський замок і селища-супутники (рис. 3).

Виявлений на території Василева археологічний матеріал неспростовно засвідчив існування тут у XII – першій половині XIII ст. добре укріпленого міського поселення із розвинутою інфраструктурою. На сьогодні теза стосовно Василева, як міста Галицько-Волинського князівства, не викликає сумнівів. З цим погоджується більшість дослідників і вона знайшли відображення у ряді колективних і монографічних публікацій.

Археологічними роботами останніх років на території літописного поселення виявлені матеріали слов'янського часу, які засвідчують існування тут селища ще у VIII–IX ст.

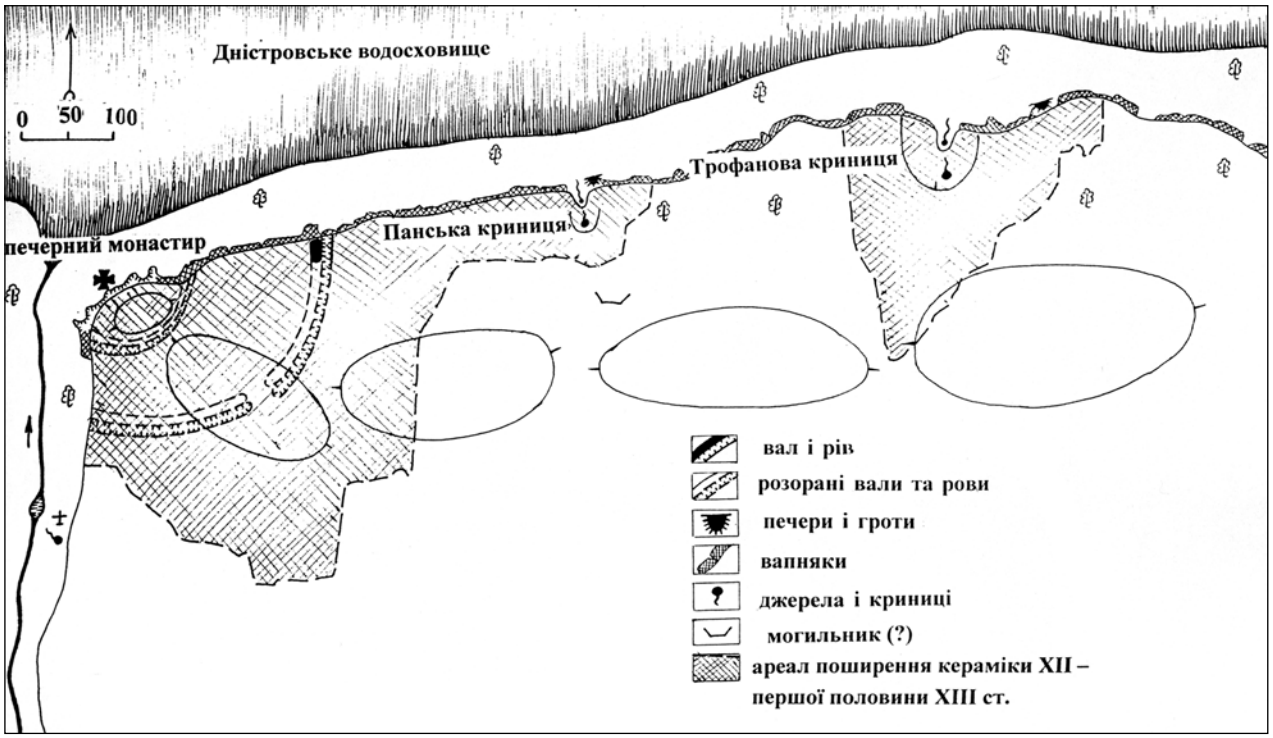

Рис. 5. Давньоруські старожитності в околицях с. Галиця

Обстеження території протилежного (лівого) берегу Дністра сіл – Городок і Виноградне (Костельники) дозволили виявити рештки давньоруських поселень і могильників, що дозволяє поставити питання про їх належність до літописного міста, як складових частин. На це наштовхує також повідомлення літописця про прихід угорського короля до Василева, а потім переправу через Дністер і подальший рух до Прута. Все це дозволяє припустити, що літописне місто розташовувалося на обох берегах річки і його структура була складнішою, а розміри більшими, ніж це вважалося раніше [Пивоваров, 2006, с. 97–102]. Практика розташування давньоруських міст на різних берегах річок, у тому числі і великих, була досить поширеною. Про це говорить топографія таких міст як Новгород, Псков, Бакота та інші.

Окремої уваги заслуговує питання походження назви населеного пункту. Більшість дослідників пов'язують його з іменем Василька Теребовлянського (1090–1124 рр.). Проте в останній час набула поширення думка, що його назва пов'язується не з патрональним іменем «Василій», а з грецьким словом «басилей», тобто цар. Такий офіційний титул в епоху середньовіччя мали візантійські імператори. На думку дослідників, виникнення цього найменування відноситься до 1164–1165 рр., коли до галицького князя Ярослава Осмомисла прибув із Константинополя родич візантійського імператора Мануїла – Андронік Комнін. Зустрінутий з почестями Андронік отримав від князя міста у Галицькій землі. Вважається, що одним із цих міст було велике поселення на Дністрі, яке від титула візантійського царевича отримало назву «басилів» тобто царський [Пивоваров, 2006, с. 101–102].

Аналіз літописних повідомлень дозволяє припустити можливість існування ще одного поселення, яке потрапило на сторінки писемного джерела. Мова йде про розташований неподалік сучасних Чернівців комплекс археологічних пам'яток, до якого входять Ленківецьке городище та декілька селищ і могильників розміщених поряд (рис. 4). Археологічними дослідженнями встановлено, що городище було збудовано в XII ст. і проіснувало до першої половини XIII ст. [Возний, 2000, с. 221–225; Тимощук, 1978; 1981, с. 116–136; 1982, с. 68–82]. Вважається, що воно було споруджено у часи князювання Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.) [Тимощук, 1978, с. 18–24].

Дерев'яно-земляна фортеця була збудована в долині Пруту на рівній місцевості, що пояснюється необхідністю контролю над важливим торговим шляхом і переправою через річку. Навколо укріплення сформувалося торгово-ремісниче поселення, яке згодом переросло у посад, а неподалік виникли сільські селища-супутники. Загальна площа цього давньоруського міста становила понад 50 га [Тимощук, 1982, с. 69–80].

Ленківецьке поселення мало складну внутрішню структуру, було центром ремесла, торгівлі та культури. За всіма археологічними ознаками воно відноситься до поселень міського типу. Пам'ятка припинила своє існування у середині XIII ст., очевидно, у 1259 р. після походу на Галицько-Волинське князівство монголо-татарського воєводи Бурундая [Тимощук, 1978, с. 24].

Про можливу назву цієї неординарної пам'ятки, яка є рештками середньовічного міста, існують різні думки. Так, Б. О. Тимощук пов'язував городище із містом Черном, яке згадується у «Списку руських городів» Воскресенського літопису XV ст. [Тимощук, 1978, с. 40–44], але це поселення із контексту розповіді розташовується значно південніше.

Дослідження етимології назви населенного пункту Чернівці, яке вперше під своєю назвою (Черновьци, Черновци, мыто Черновськое) згадується в грамоті господаря Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р., приводить сучасних мовознавців до інших висновків. На їх думку етимологію Чернівці згідно законів словотворення слід пов'язувати із прізвищем боярина Чорного [Карпенко, 1965, с. 71–72]. Так само, як назви синхронних сіл Гаврилівці, Іванківці, Юрківці, Вашківці, Топорівці, Колінківці і т. д. відповідають антропонімам Гаврило, Іванко, Юрко, Вашко чи Васко, Топір, Колінко.

Отже, літописний Черн не мав відношення до назви Чернівців, яка утворилася пізніше. Чи могло мати назву Ленківецьке поселення? На нашу думку, воно повинно було поряд із Василевом, Онутом, Плавом і Кучелмином бути згаданим у літопису. Але під якою назвою?

Аналіз літописного тексту в місцях, які стосуються регіону засвідчує практичну відсутність згадок про ріку Прут. Так, Лаврентіївський літопис не містить згадок про цю річку. У Іпатіївському літописі вона згадується лише два рази, перший – під 1230 р. «и обьеха Данилъ городъ и собравь землю Галичкоую ста на четыре части окруть его. и собра от Боброкы доже и до реки Оушице и Проута» [Полное, 2001, стб. 759], вдруге – під 1230 р. разом із Василевом. Між тим, і один і другий літописи десятки разів згадують такі водні артерії як Дніпро, Сулу, Буг, Дон, Волгу, Віслу і т. д., наприклад, р. Дністер згадується близько десяти разів.

Така необізнаність літописців із географією Прикарпаття викликає здивування і вимагає пояснення. В історіографії була висловлена думка, що Прут у XII–XIII ст. мав іншу назву. Однією із назв цієї водної артерії, як вважається, була назва р. Мия. Так, на думку В. В. Грабовецького могла називатися ця річка, а розташоване в її верхній течії місто отримало назву Коломия [Грабовецький, 1996, с. 20–22].

Разом із тим може бути запропоноване ще одне пояснення цій літописній загадці. Загальноприйнятою є думка, що названі в літописі й цитовані вище гідроніми варто пов'язувати із річками, а саме з Бібркою, Ушицею і Прутом. Поряд із цим слід відзначити, що р. Бобръка (сучасна Бібрка) бере свій початок біля м. Бібрка, у районі якого є декілька потужних городищ і поселень XII – першої половини XIII ст. і там міг існувати населений пункт із такою назвою, яка збереглася до сьогодні. На р. Оушиці (суч. Ушиця) знаходилося місто Ушиця (суч. с. Стара Ушиця), розкопки якого засвідчили наявність жител, оборонно-господарських зрубів і досить багатого археологічного матеріалу, представленого предметами озброєння, знаряддями праці та побутовими речами [Кучера, 1983, с. 62–96]. Таким чином, можемо припустити, що і згаданий третій топонім відноситься до населеного пункту, а не до водної артерії. Якщо це так, то це місто могло називатися Прут і його рештки слід пов'язувати із Ленківецьким городищем.

У цьому контексті стає зрозумілим і логічним перше літописне повідомлення про збір війська Данилом Галицьким із вірних йому регіонів. Названі в ньому Бібрка, Ушиця, Прут були тими крайніми поселеннями південної і південно-східної частин

князівства, які підкорялися його владі. У другому ж повідомленні вказується маршрут королевича Бели, який переправившись через р. Дністер біля Василева рушив до м. Прута, тобто до броду через наступну водну артерію, поблизу якого й розташовувалося Ленківецьке городище, і, очевидно, проходила давня дорога на південь.

Висловлене припущення про можливість ототожнення Ленківецького городища із топонімом Прут літопису, а саме містом Прут на річці Прут, може бути підкріплене й іншими доказами. Зокрема, на південь від сучасних Чернівців розташоване м. Серет на р. Серет, ще далі на південь м. Сучава на р. Сучава. Також від найменувань рік і потоків походять назви й інших населених пунктів регіону, наприклад, селище Герца знаходиться на р. Герца, с. Онут на р. Онут, с. Брусниця на р. Брусниця, м. Вижниця на р. Виженка та інші. Тому можемо припустити, що комплекс із городища, поселень і могильників поблизу Ленківців на р. Прут називався так само як і річка, тобто містом Прут.

Отже, вивчення літописних даних й археологічних матеріалів, які стосуються території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра засвідчує, що у XII – першій половині XIII ст. тут функціонував ряд великих, як на той час, населених пунктів. Серед них надійно локалізовані Василів та Онут. Стосовно інших поселень, то літописний Кучелмин варто пов'язати із городищами та поселеннями, розташованими між сучасними селами Непоротово, Галиця і Ломачинці. Поселення Плав, на нашу думку, слід локалізувати на місці сучасного Хотина. Припускаємо існування ще одного літописного поселення – Пруту, рештками якого, на нашу думку, є Ленківецьке городище.

Археологія Української РСР. Т. III. – К.: Наукова думка, 1975. – 575 с.

Винокур І. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. Винокур, П. Горішній. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 362 с.

Возний І. Ремісничий посад XII–XIII ст. стародавніх Чернівців / І. Возний // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 221–225.

Грабовецький В. В. Історія Коломиї. Ч. 1 / В. В. Грабовецький. – Коломия: Вік, 1996. – 176 с.

Карпенко Ю. О. Топоніміка центральних районів Чернівецької області (конспект лекцій) / Ю. О. Карпенко. – Чернівці, 1965. – 76 с.

Кучера М. П. Раскопки городища XII–XIII вв. у с. Старая Ушица / М. П. Кучера, П. А. Горишний // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К., 1983. – С. 62–96.

Пивоваров С. В. Давньоруський Кучелмін і питання його локалізації / С. В. Пивоваров // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 11. – С. 23–34.

Пивоваров С. В. Літописний Онут / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000а. – Т. 2. – С. 91–99.

Пивоваров С. На Дністрі, на „Оукраине галичьскои" / С. Пивоваров, І. Чеховський. – Чернівці: Місто, 2000б. – 143 с.

Пивоваров С. В. Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т. 2. – С. 110–120.

Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.

Полное собрание русских летописей. Т. II: Ипатьевская летопись. – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.

Тимощук Б. А. Древнерусские города Северной Буковины / Б. А. Тимощук // Древнерусские города. – М., 1981. – С. 116–136.

Тимощук Б. А. Исследование летописного Онута / Б. А. Тимощук // Тезисы докладов XXII научной сессии Черновицкого университета. – Черновцы, 1966. – С. 33–35.

Тимощук Б. А. Ленковецкое древнерусское поселение / Б. А. Тимощук // Советская археология. – 1959. - № 4. – С. 250–-257;

Тимощук Б. О. Василів – місто Галицької Русі / Б. О. Тимощук. – Чернівці, 1993. – 28 с.

Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина / Б. О. Тимощук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

Тимощук Б. О. Твердиня на Пруті / Б. О. Тимощук. – Ужгород: Карпати, 1978. – 87 с.

Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Б. П. Томенчук. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 328 с.

О. П. Моця

Ранньослов'янські об'єкти Шестовиці і проблема поляно-сіверянського розмежування

Шестовицький комплекс археологічних пам'яток давньоруського часу відомий в першу чергу своїм знаменитим курганним могильником, на якому виявлено цілий ряд поховань, котрі за своїм багатим інвентарем та особливостями обряду не поступаються некрополям Києва і Чернігова [Бліфельд, 1977]. Але некрополь – це «місто мертвих», а тому логічно виникає запитання: а що ж робилося в ті середньовічні часи в «місті живих» – на території як укріпленої, так і неукріплених частин? Останнім часом до цього питання вже звернувся В. М. Скороход у своєму дисертаційному дослідженні, але основним хронологічним періодом для вивчення стали старожитності кінця IX – початку XI ст. [Скороход, 2011]. Звичайно, це був найбільш інтенсивний період в існуванні життя в даному населеному пункті, котрий функціонував і в XII–XIII ст. Але про цей період «давньоруської» Шестовиці мова повинна йти в окремій роботі. В даному випадку звернемося до більш ранніх часів, тобто до того періоду, коли держава Русь ще «не поклала око» на чернігівські околиці – її тоді ще просто не існувало. І для цього вже накопичена певна археологічна інформація, хоча її ще відносно небагато, але вона все ж існує в наукових звітах і окремих публікаціях.

В першу чергу слід зупинитися на житлових спорудах, котрі були виявлені і розкопані в різні роки у південній частині мису Коровель, хоча слід відзначити, що в невеликій кількості ранньослов'янська – «до роменська», бо вона не має аналогій в комплексі роменського посуду – кераміка виявлена в різних частинах даної археологічної пам'ятки [Сухобоков, 1975, с. 49] (рис. 1).

Один із таких об'єктів був досліджений у південно-західній частині городища, практично біля самого схилу, у 1946 р. експедицією під керівництвом Я. В. Станкевич (житло № 1) [Станкевич, 1962, с. 8–14]. Воно було овальної форми, а окрім фрагментів ліпної кераміки у ньому виявлено і велику кількість гончарної. Серед перших із них знайдені фрагменти товстостінних посудин товщиною стінок в 1–1,2 см, виготовлених із глини з добавками шамота, а також посудин з менш тонкими стінками (0,7–0,9 см) із глини та добавками дресви. Поверхня бугриста або дещо загладжена. Колір черепків червоний чи бурий, а в надломі – сірий. Серед уламків вінець, котрі, вірогідно, належали горщикам зі слабо відігнутим краєм, зафіксовані екземпляри, прикрашені защипами і косою насічкою. Особливо слід виділити один уламок товщиною 2 см із заокругленим краєм, котрий, вірогідно, являвся частиною сковорідки.

В житлі № 2, що знаходилося поруч, прослідкована аналогічна картина: кілька ліпних фрагментів і значна кількість гончарного посуду. В прирізці до цього невеликого за розмірами розкопу виявлено також заглиблення округлої форми, діаметром близько 3 м і глибиною 2,4 м, де також було виявлено фрагменти ліпної та гончарної кераміки, аналогічні знайденій у вищезгаданих житлах (рис. 2). Було також виявлено своєрідний керамічний виріб – уламок глиняного диска діаметром 12 см і шириною 3 см з круглим отвором посередині, аналогії котрому відомі були на той час у Старій Ладозі. Окрім того, на території селища виявлено кілька фрагментів горщиків із вертикальними вінцями та інші фрагменти ліпних посудин. І, щоб ще раз окремо не повертатися до робіт 1946 р., слід тут повідомити і про те, що в 2 км північніше

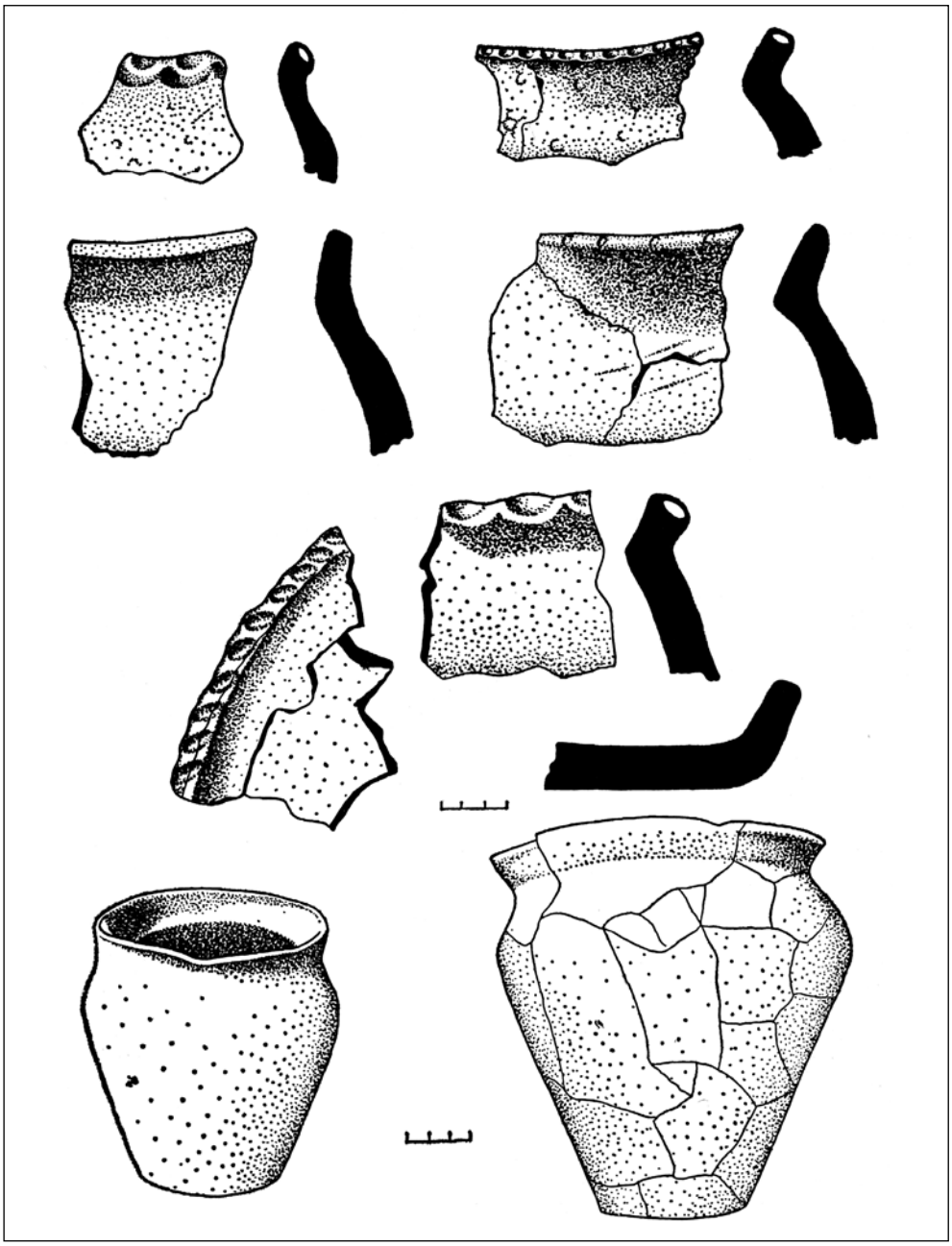

Рис. 1. Ліпна кераміка з Шестовиці (за О. В. Сухобоковим)

Шестовиці, в напрямі с. Клемки, під час розвідки були виявлені фрагменти глиняного посуду, серед якого (окрім гончарного) знайдені й кілька уламків ліпного – один із глини з добавками дресви і з слабо відігнутим назовні вінцем, прикрашеним защипами по краю – повна аналогія вищеописаним.

Ранньослов'янські комплекси на городищі дослідив і Д. І. Бліфельд у 1948 р. [Бліфельд, 1952, с. 124–130]. Він зокрема відзначав, що ранньослов'янська ліпна кераміка здебільшого товстостінна, вона зустрічається по всій площі розкопів у стратиграфічно не виокремленому стані. Окрім фрагментів, датованих VII–VIII ст. (на його думку подібних ранньороменським), траплялися і більш раніші зразки, а особливо у великій кількості – гончарні вироби. З цього дослідник зробив логічний висновок, що слов'янське поселення на мису Корвель існувало протягом досить тривалого часу, починаючи з початку нашої ери і аж до XIII ст. До речі, тут відомі і знахідки, котрі відносяться до старожитностей I тис. до н. е.

Найбільш раннім із виявлених слов'янських об'єктів було житло (№1), котре знаходилося в південній частині городища. Воно у плані прямокутне (3,75 × 2,2 м)

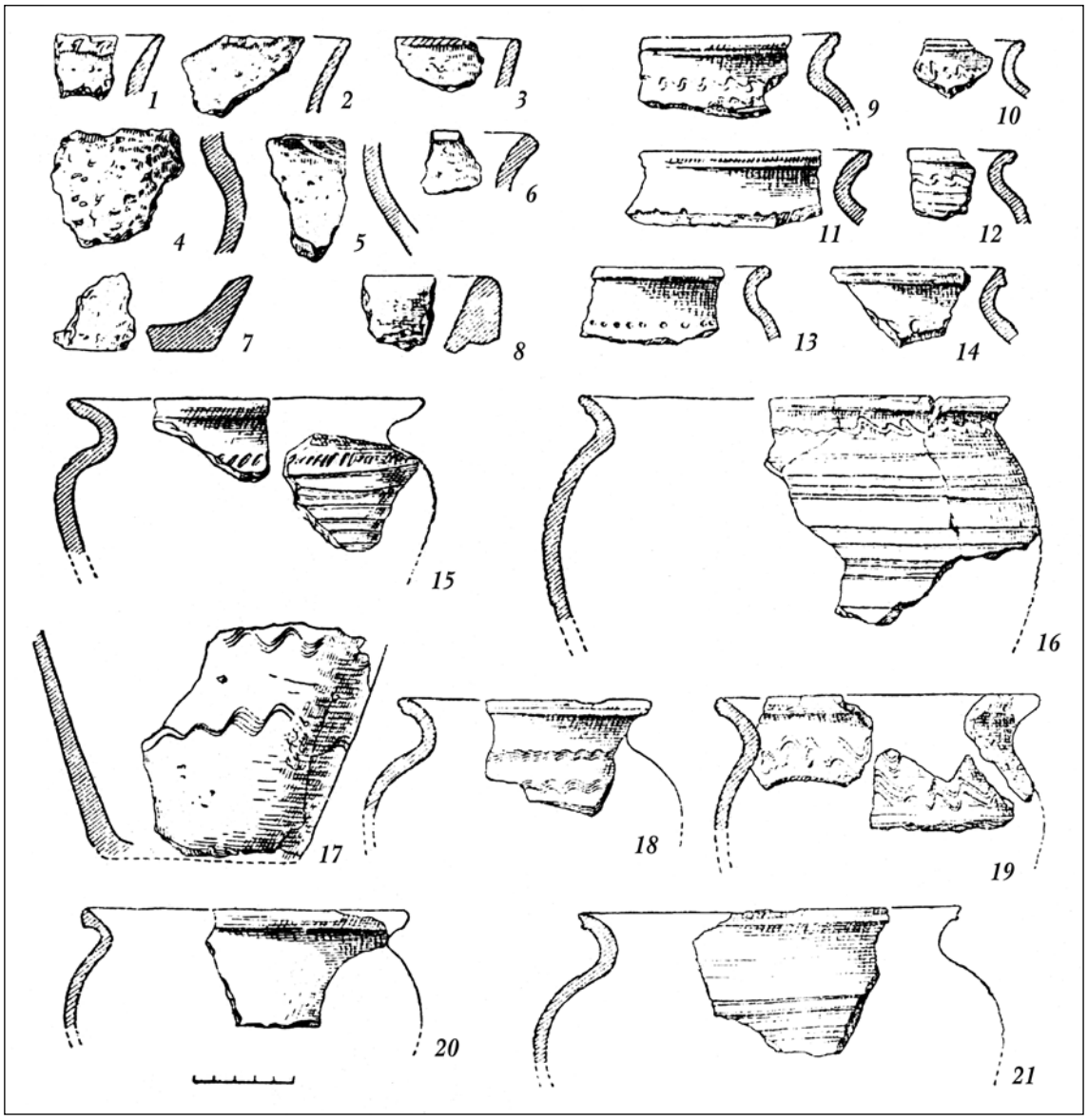

Рис. 2. Ранньогончарна кераміка з Шестовиці

глибиною 1,25 м від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті, впритул до стіни, знаходилася піч досить доброї збереженості. Вона була прямокутної форми з майже прямовісними стінками, котрі збереглися на висоту 0,4–0,5 м., а черінь підвищувалася на 10 см над рівнем долівки. Склепіння було зроблене із добре обпалених грудок глини досить сталої, наближено конусовидної форми діаметром до 15 см і довжиною до 20 см. Тут слід вказати на те, що подібні вальки були характерною деталлю як для печей волинцевської, так і роменської культур [Сухобоков, 1975, с. 50, 70].

Знахідок у житлі виявлено мало і представлені вони в основному керамічними фрагментами та мініатюрним горщечком, котрий, можливо мав культове призначення (знаходився майже впритул до печі). Ліпна кераміка, досить товстостінна, мала домішки шамоту в тісті; поверхня її нерівна, колір коричнюватий. Вінця часом орнаментовані по верхньому краю пальцевими відбитками та щипками, вони іноді мають прямий зрізаний край; денця досить товсті – до 1,5 см (рис. 3, 4).

Окремо дослідник відзначив знахідки кількох фрагментів кераміки, котрі відносилися до верхньої частини досить тонкостінної (0,7 см) посудини із відігнутими вінцями (її діаметр 26 см). В тісті присутня незначна домішка шамоту, колір темно-сірий,

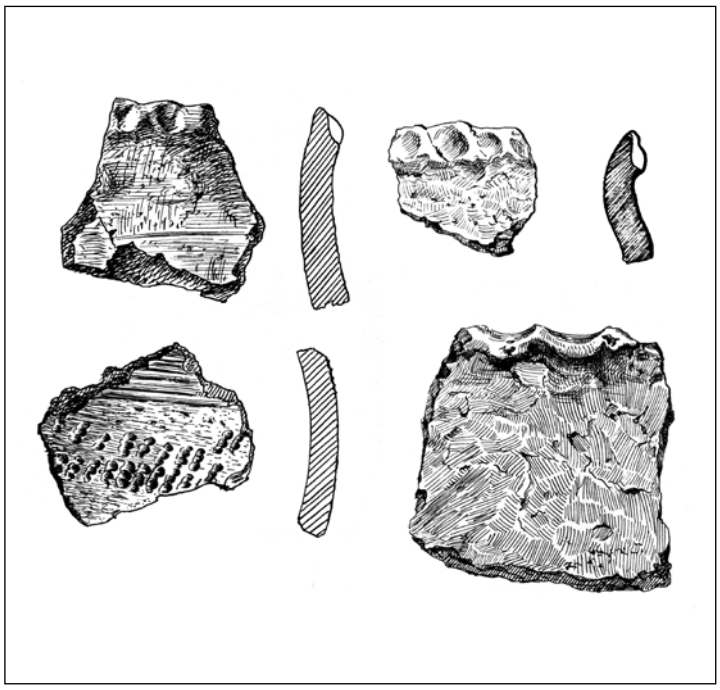

Рис. 3. Фрагменти слов'янської кераміки з Шестовицького городища

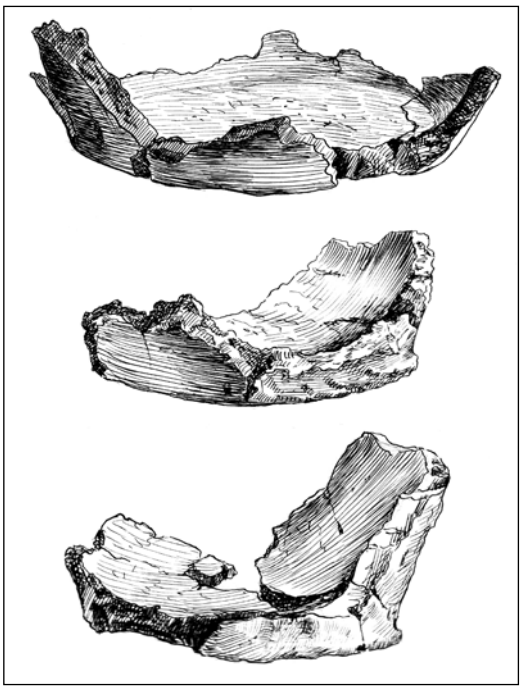

Рис. 4. Денця слов'янської кераміки з Шестовицького городища

а поверхня із зовнішнього боку добре вигладжена й частково залощена (рис. 5). Тут ми маємо класичний зразок волинцевської гончарної кераміки.

Серед інших знахідок слід виділити значну частину глиняної сковорідки діаметром 26 см і товщиною дна 1,5 см із трохи відігнутим бортиком висотою до 2 см. Його край був орнаментований відбитками палички, обмотаної шнуром (рис. 6). Але дана орнаментація «гусеничною», типова для роменської кераміки – це єдиний екземпляр для всієї серії шестовицької ліпної кераміки. Ще один фрагмент із гребінчатим штампом на стінці посудини не відноситься до специфічно роменських орнаментів – він зафіксований і у виробах інших ранньослов'янських культур на багатьох пам'ятках, зокрема в ранніх шарах Старокиївської гори, де виявлено й інші фрагменти волинцевської кераміки (рис. 7) [Толочко, 1983, с. 31].

До VII–VIII ст. відносилося ще одне житло, але знахідок у ньому було набагато менше. Як і попереднє, воно було теж віднесено Д. І. Бліфельдом до ранньороменського кола (подібні об'єкти на той час були вже зафіксовані на Опошнянському городищі). Та слід відзначити і те, що дослідник об'єктивно підкреслив, що об'єктів роменської культури, типу знахідок на городищі Монастирище в Ромнах, на мисі Коровель виявлено не було.

Проведений аналіз дозволяє нам відносити описані об'єкти до пам'яток сахнівсько-волинцевського кола, про що мова піде дещо далі.

Але вищенаведеними об'єктами перелік ранньослов'янських старожитностей не обмежився. У 1993 р. Ф. О. Андрощук, теж у південно-західній частині площадки городища, розкопав напівземлянку (будівля № 1), споруджену у той же історичний період, як і вищерозглянуті [Андрощук, 1999, с. 94–95]. Стінки цієї напівземлянки були обкладені дошками шириною 0,12 м і закріплені дерев'яними стовпчиками. Деревина також лежала на мішаному гумусованому шарі заповнення, в котрому знайдено розвал ліпного горщика. Можливо, що то були залишки дерев'яної покрівлі.

У північно-західному куті цього житла стояла піч, споруджена на материку. Її конструкція являла собою яму розмірами 0,8 × 0,7 м перекриту розвалом із шматків печини й глиняними перепаленими вальками іноді, досить значних розмірів (15–20 см), з котрих і споруджувалося склепіння печі. Окрім того, в підлозі житла, у його північно-східному

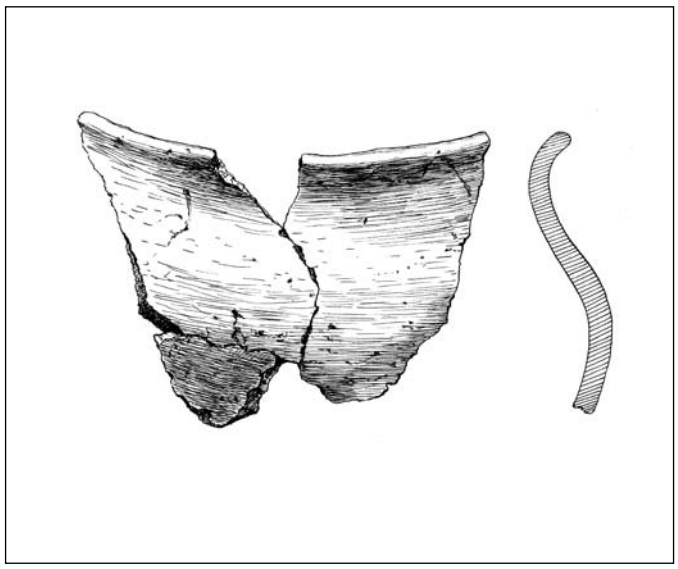

Рис. 5. Лощений горщик волинцевської культури із Шестовицького городища

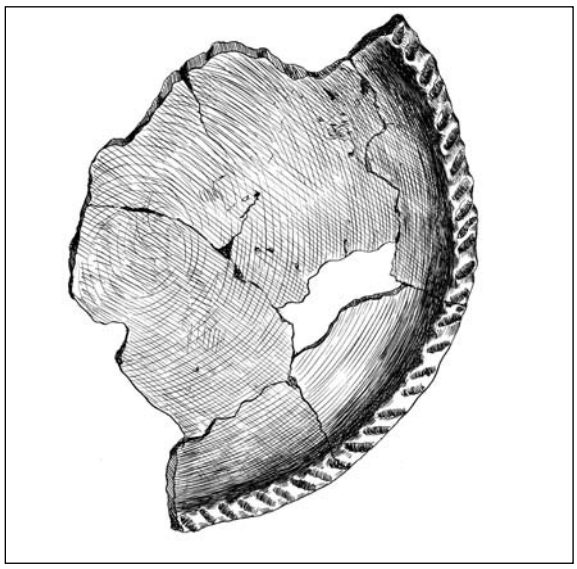

Рис. 6. Фрагмент сковорідки роменської культури із Шестовиці

куті, зафіксовано яму овальної форми 0,4 × 0,2 м та глибиною 0,15 м. А майже в центрі будівлі виявлено іншу яму діаметром 0,5 м та глибиною 0,1 м. Загалом, конструкцію житла можна реконструювати наступним чином: після вийняття ґрунту з котловану (приблизні розміри 4 × 4,5 м), по його кутах та середині стінок вкопувались вертикальні стовпи, між котрими та стінками материкового котловану заганяли дерев'яні дошки, що й ставали стінами житла.

Керамічний матеріал із житла представлений двома розвалами ліпних горщиків бурого кольору зі слідами пальцевих защипів на внутрішньому краю вінець (рис. 8). На внутрішньому боці однієї посудини збереглися сліди загладжування по сирій глині. Уламки досить великі, товщина стінок 1–1,5 см. У верхній частині заповнення виявлені і фрагменти гончарної кераміки. Цілком логічно дослідник відніс даний об'єкт до кола сахнівських старожитностей Середнього Подніпров'я [Андрощук, 1999, с. 31].

Можна лише поточнити – до кола волинцевсько-сахнівських старожитностей, для котрих були притаманними окрім відкритих поселень, ще й укріплені пункти (для класичних волинцевських – лише селища без укріплень). А на Шестовицькому комплексі, в його ранньослов'янський період функціонування, перші оборонні споруди вже тоді існували – виявлені залишки рову безпосередньо біля житла 1993 р. розкопок. Скоріш за все, рів цього хронологічного періоду збігався із ровом перших давньоруських укріплень. Припущення про існування на мисі Коровель ранньослов'янського городища (кола волинцевсько-сахнівських старожитностей) та наявний на сьогодні археологічний матеріал самого кінця I тис. н. е. дозволяє вести мову про те, що між часом існування ранніх слов'янських укріплень і більш пізнішого укріпленого дружинного табору русів була певна перерва – про неї свідчить замитість раннього рову на стрілці мису [Коваленко, 2010, с. 320].

Приблизно на півкілометровій відстані від ранньослов'янського поселення, виявлені і сліди могильника цих часів: у 1998 р. в розкопі III (у місці, де ґрунтова лісова дорога із села на городище круто, майже під прямим кутом, повертає на захід в напрямку до урочища Узвоз, І. А. Готун дослідив одне поховання (№ 1) за обрядом трупоспалення на стороні від місця майбутнього захоронення, в ґрунтовій могильній ямі без будь-яких наземних ознак [Васюта, 1998/84а, с. 15–20]. Яма круглої форми, у діаметрі близько 0,6 м і глибиною в центрі 0,26 м. В її заповненні, окрім кальцинованих людських кісточок, виявлені й перепалені частини супроводжуючого інвентарю: дрібні зливки бронзових виробів, оплавлені бронзові пластинки, пряжка із обламаним язичком, уламок прикраси із згорнутого в щільну спіраль дроту. Окрім того було виявлено 4 цілих

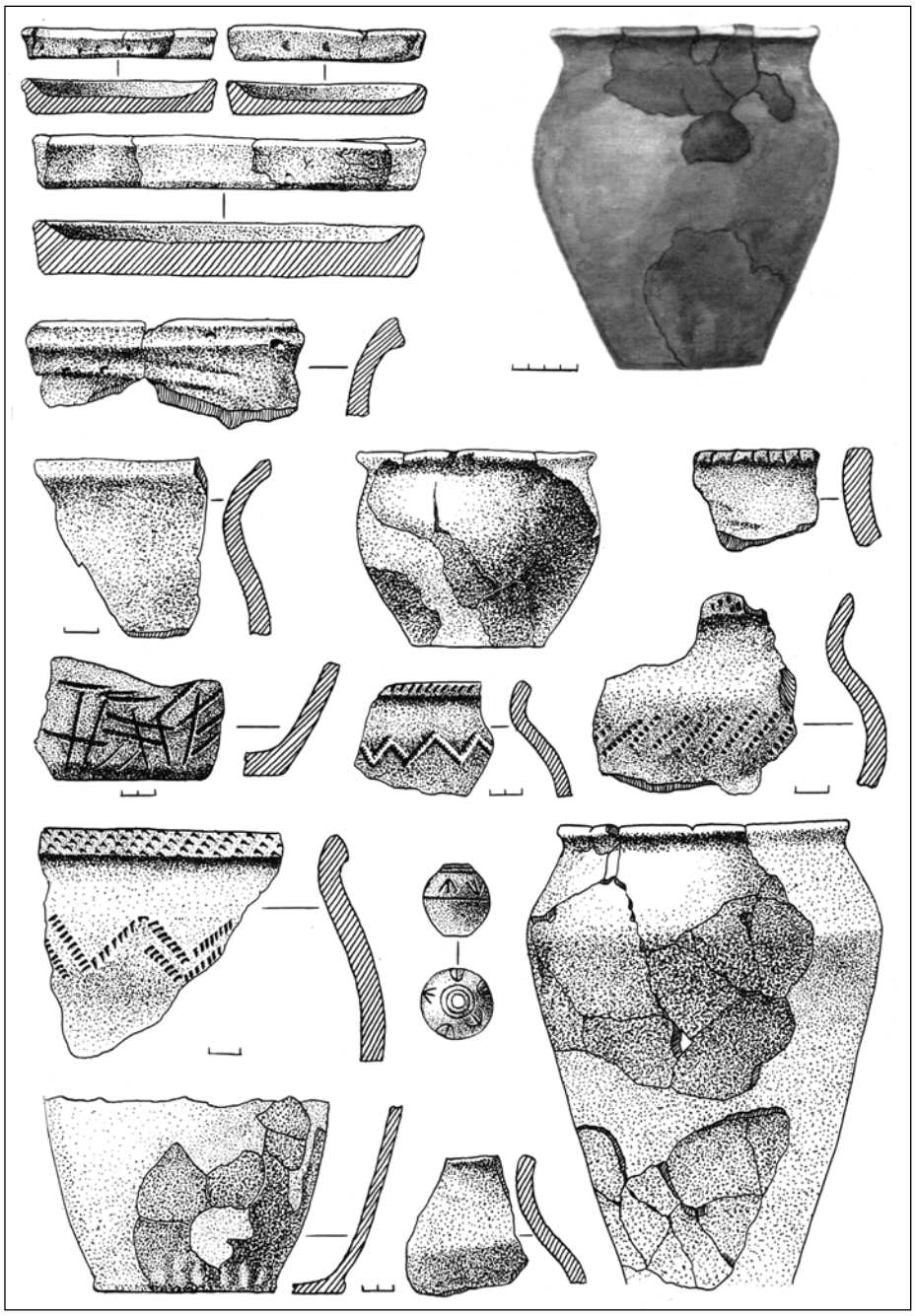

Рис. 7. Лівобережна середньовічна кераміка

та одна деформована бронзова прикраса напівсферичної форми (порожнисті всередині) діаметром 1,6–1,8 см із невеличкими круглими отворами посередині. В них вставлявся тонкий залізний штифтик, кінець котрого розклепувався, закріплюючись на зовнішній поверхні напівсфери. На другому кінці аналогічним чином закріплювалась підквадратної чи прямокутної форми залізна пластиночка, що відігравала роль заклепки (рис. 9). Аналогічні штамповані напівсфери, але зі срібла та також інтерпретовані як ремінні оздоби, були виявлені у складі датованого VII–VIII ст. Харівського скарбу на Сумщині 1949 р. А спіралеподібні підвіски третьої чверті I тис. н. е. були виявлені у складі багатьох так званих антських скарбів (Козіївка, Суджа, Колосково, Мартинівка) [Приходнюк, 2001, с. 47–48, рис. 54–59; Приходнюк, 2005, с. 55–56, рис. 69]. Вони знайшли свій розвиток у скроневих кільцях «класичних» сіверян послідуючої пори.

Вся вищенаведена інформація має важливе значення не лише в контексті вивчення історії життєдіяльності в даному населеному пункті, але й для подальшої реконструкції

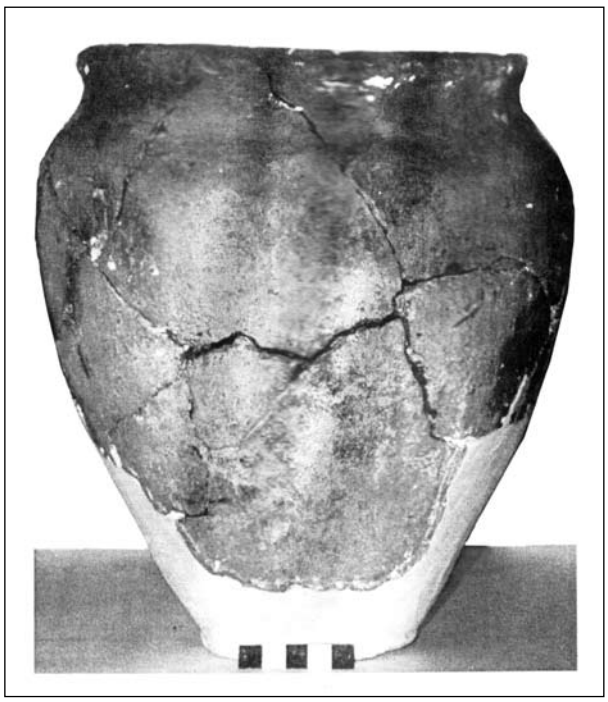

Рис. 8. Ліпний горщик із розкопок Ф. Андрощука

історичних процесів у деснянсько-дніпровському межиріччі, які відбувалися в кінці I тис. н. е. Справа у тому, що багаторічні польові роботи О. В. Шекуна і О. М. Веремейчик в межах нижніх течій згаданих річок, дали один чіткий результат: ліпних керамічних комплексів роменської культури тут не виявлено, а на ранніх поселеннях IX–X ст. відома лише ранньогончарна давньоруська кераміка [Шекун, 1988, с. 104]. Та і «виростання» кружальних форм із сіверянської ліпної основи просто є неможливим: спроби на ліпному горщику відтворити характерний для перших століть виготовлення давньоруської кераміки «манжет» на вінцях, або ж нанесення на розвинуту кружальну посудину сіверянської «гусениці» за допомогою шнура, абсолютно абсурдні з точки зору технології. А це, в свою чергу, однозначно вказує на те, що «автори» подібних наслідувань були знайомі лише з готовими екземплярами такої кераміки і не уявляли собі самого процесу такого виробництва. Цьому не могла сприяти й циліндрична форма вінець, так характерна для сіверянських виробів навіть на початку XI ст. (рис. 10). О. В. Григорьєв навіть назвав ранньогончарну давньоруську кераміку в ареалі поширення роменської культури «імпортною» [Григорьев, 1993, с. 80; Григорьев, 2000, с. 160].

За наявними на сьогодні даними, стабільний етнічний південно-західний кордон сіверян проходив по р. Снов, де їх основним племінним центром являвся Сновськ. Та представники цього літописного племені не задовольнялися підвладною територією – далі на захід їх форпостом став Любеч, а на півдні Чернігів, про що свідчать в першу чергу чисельні знахідки роменської кераміки. Але на відміну від більш східних територій, вони обидва тоді не мали відповідної етнічної округи [Гребінь, 1993, с. 13, 21; Казаков, 1993, с. 31, 37; Моця, 2011, с. 53–54].

Але виникають логічні запитання: хто ж становив реальну підоснову для давньоруського населення на території нижче Любеча і Чернігова? Маса переселенців чи різке збільшення дітонародженості у місцевого люду? І ким являвся за походженням цей люд? Роботи в Шестовиці та деякі інші нові пам'ятки із керамікою, попередньо віднесеною до культури Луки Райковецької, були виявлені на Нижній Десні останнім часом, і з котрої навіть технологічно «вимальовуються» ранньогончарні давньоруські форми, здається дозволяють в якійсь мірі відповісти на такі питання.

У зв'язку з цим слід звернутися до розробок В. О. Петрашенко, в яких вона

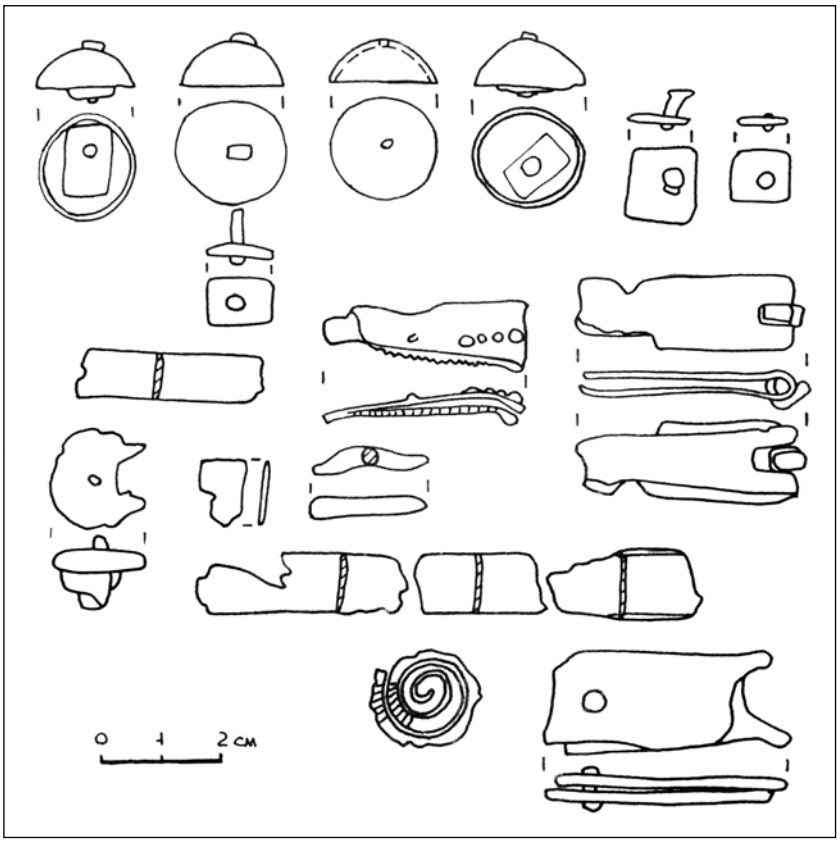

Рис. 9. Поховальний інвентар (розкопки І. Готуна)

порівняла пам'ятки Правобережного Подніпров'я з більш західними, котрі відносилися до комплексів «класичної» Луки Райковецької і знайшла між ними багато спільних рис. Але були і певні відмінності: в першу чергу різниця полягала у більшій різноманітності подніпровської кераміки за рахунок імпортних зразків (амфори пастирсько-волинцевського типів, прикрас). Після проведеного аналізу, дослідниця визначила складові компоненти матеріальної культури Середнього Подніпров'я напередодні утворення Київської Русі – якщо культура типу Луки Райковецької виникла на основі корчацької, то у формуванні синхронних старожитностей Правобережжя брали участь празькі, пеньківські, волинцевські і сахнівські старожитності. Особливо виділяє вона внесок сахнівсько-волинцевських старожитностей у формуванні давньоруської культури Середнього Подніпров'я. Її переростання в давньоруську культуру для неї цілком вірогідне, що в принципі не викликає заперечень і у нас (рис. 11).

Логічною здається і загальна схема розвитку керамічного комплексу в цьому регіоні півдня Східної Європи: Празька культура на розглянутій тут території (сучасні Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) трансформується у сахнівсько-волинцевські пам'ятки VIII – середини IX ст., котрі були пов'язані з культурою Луки Райковецької. Нині до території поширення названої останньою археологічної культури слід залучити і певну частину території Дніпровського Лівобережжя, де добре відомі волинцевські пам'ятки, на зміну котрим приходять вже безпосередньо давньоруські, і де відсутня роменська культура (в першу чергу, в нашому випадку, це відноситься до межиріччя нижніх течій Десни та Дніпра). Невідомі також роменські пам'ятки і на Переяславщині, хоча волинцевські вже знайдені на самому узбережжі «рукотворного» Канівського моря (с. Циблі, урочище Горіле). А на Чернігівщині волинцевська культура являється безперечною основою наступної дружинної культури X ст. Тут лише у відношенні Чернігівщини, з нашої точки зору, в таких інтеграційних процесах на першому етапі приймало участь населення лише південного мікрорегіону.

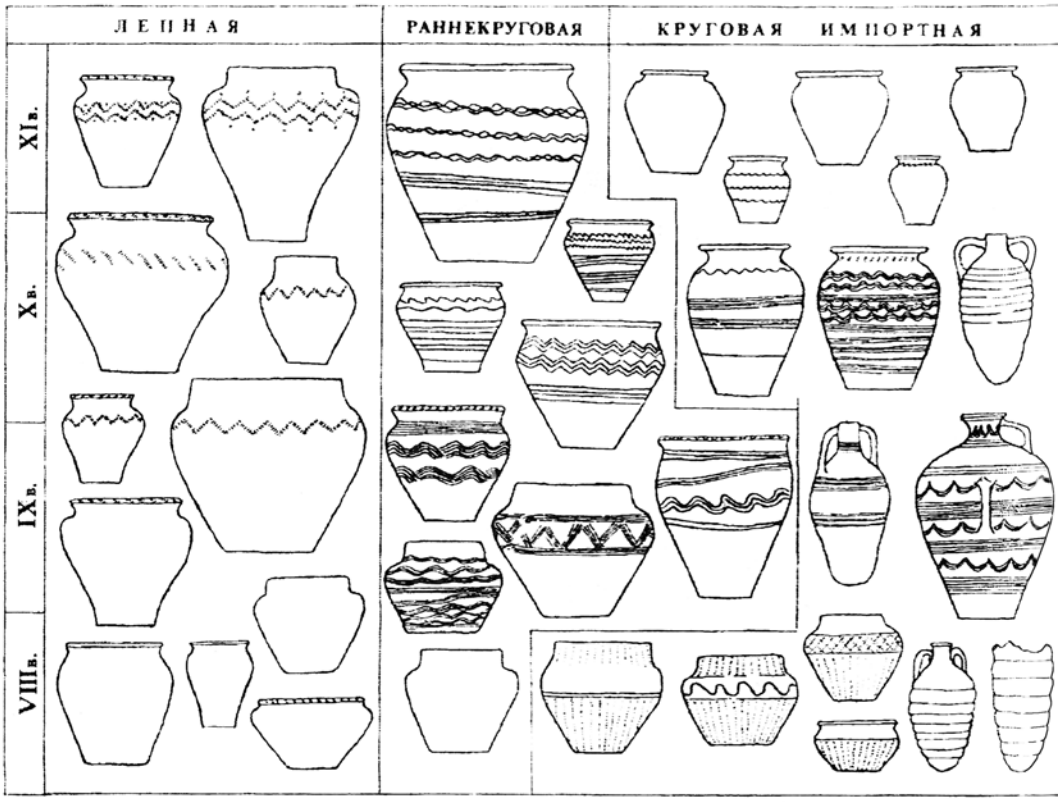

Рис. 10. Типологія лівобережної кераміки (за О. Григор'євим)

А далі В. О. Петрашенко робить висновок, що проблеми території розселення літописного племені полян за археологічними даними лежать у площині віднесення до їх старожитностей сахнівсько-волинцевських старожитностей на землях Середнього Подніпров'я, генетичний зв'язок котрих, на її думку, з празькою культурою попередніх часів здається доведеним [Петрашенко, 1992, с. 97–99; 1998, с. 59–60]. І хоча існують певні застереження у використанні самого «сахнівсько-волинцевського» терміну, [Сухобоков, 2003, с. 38] на нашу думку, це не є принциповим. Адже чомусь не було залишено в науковій термінології лише «празьку» назву для пам'яток V–VII ст., а додано ще й «корчацьку», що дійсно відображає територію їх поширення та визнання цих старожитностей не лише як підґрунтя для подальших етнічних процесів на території східних слов'ян, але і для слов'ян західних (Велика Моравія, Мала Польща). Тож чому ж це саме не можна зробити для обох берегів Дніпра? За крилатим висловом О. Хендріксона, наукових визначень на існує. Треба просто домовлятися, про що йде мова.

Та і сама вищезгадана дослідниця, говорячи про волинцевську культуру показує, що різні пам'ятки, котрі відносять до неї, не є однорідними. Досить співставити такі з них як Битицьке городище і Волинцевське поселення, щоб переконатися у цьому (не кажучи вже про горизонт волинцевських старожитностей на Дніпровському Правобережжі – тут вона і за хронологією, і за основними археологічними характеристиками відповідає сахнівським старожитностям, складаючи з ними один етап, у формуванні котрого чільне місце належить місцевому населенню). Специфіку волинцевських пам'яток складає присутність у керамічних комплексах гончарної кераміки, якої немає на поселеннях типу Сахнівки, що відбиває лише відсутність прямих контактів із лівобережним населенням, яке її виробляло. Наприклад, на Битицькому городищі така гончарна кераміка становила близько 64 %, а на Волинцевському поселенні лише 7–8 %. А тому пам'ятки VIII–IX ст. Середнього Подніпров'я складають один археологічно-етнічний тип, котрий можливо ідентифікувати з полянами. Далі вона поточнює, що до території вказаного літописного племені на Дніпровському Лівобережжі, окрім Переяславщини,

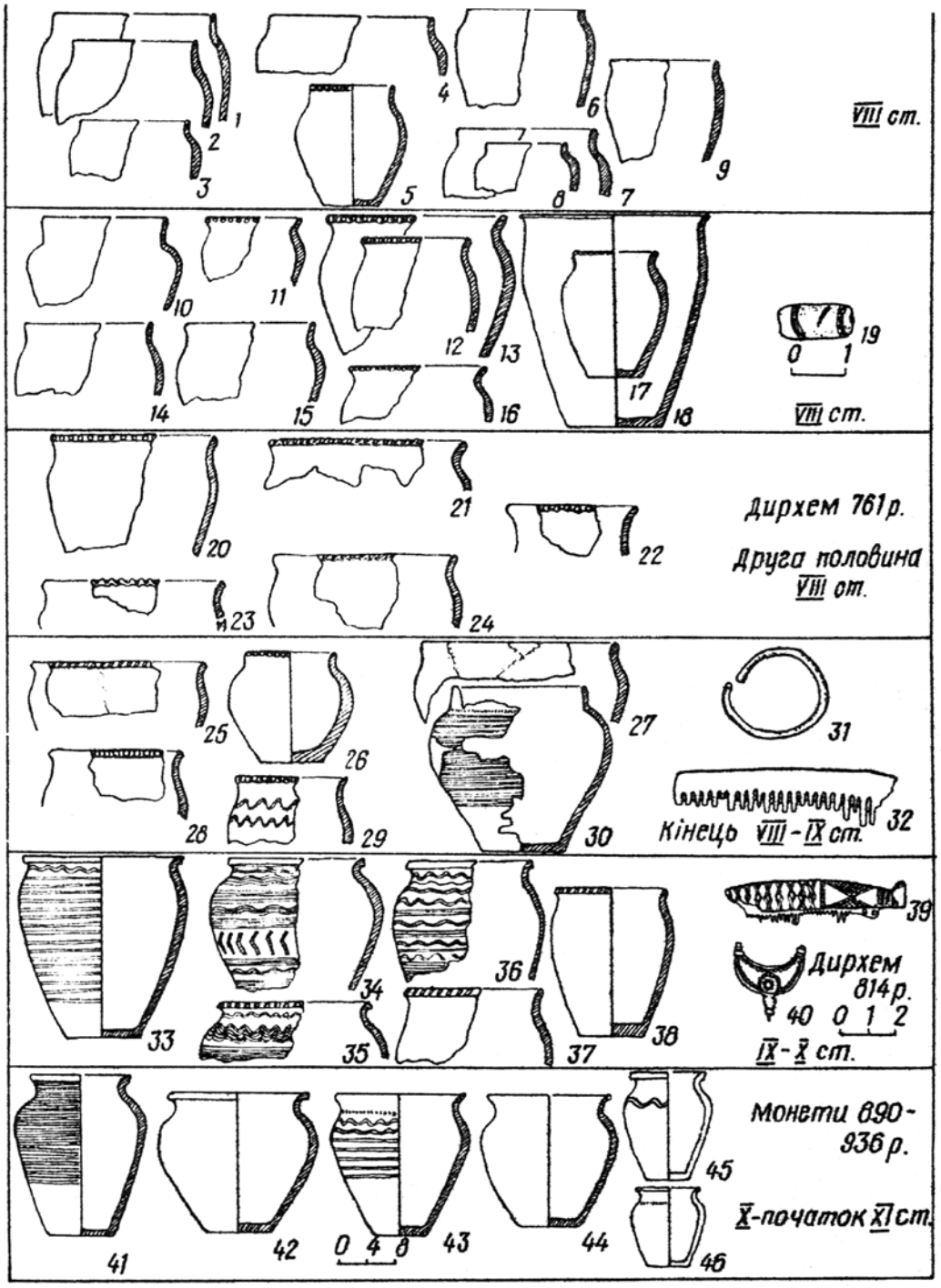

Рис. 11. Типологія лівобережної кераміки (за В. Петрашенко)

слід відносити лише пониззя Десни. А на правому березі – київсько-канівське Подніпров'я [Петрашенко, 1994, с. 185–186].

Слід лише зазначити, що віднесення частини лівобережних земель до полянської території не нове. Таку думку вже у свій час висловлював Б. О. Рибаков, а на базі підкурганних ямних поховань її спробувала обґрунтувати І. П. Русанова [Рыбаков, 1947, с. 94, 101; Русанова, 1966, с. 25–27]. Але така теза не знайшла підтвердження у подальших дослідженнях поховальних пам'яток кінця I – початку II тис. н. е. (ямний обряд тут з'явився під впливом християнської релігії) [Моця, 1987, с. 127], а самі подібні поховання говорять не про поширення полянського етнографічного обрису на Дніпровське Лівобережжя, а про викрастилізацію тут єдиного загальнодавньоруського

стилю культури [Толочко, 1987, с. 241]. Хоча сам полянський племінний союз із самого початку своєї історії, на відміну від інших аналогічних східнослов'янських племінних об'єднань на півдні розселення представників цього етнічного масиву, формувався на різноплеменній основі [Моця, 1980, с. 16; Моця, 1987, с. 108]. А в матеріальному плані він якраз мав сахнівсько-волинцевський «фундамент».

Під час реконструкції історичної ситуації на Дніпровському Лівобережжі в останній чверті I тис. н. е., не слід забувати і про «хозарський фактор», коли під впливом нових могутніх сусідів автохтонне осідле слов'янське населення із більш південних лісостепових районів почало переселятися в північному напрямі, що в свою чергу призвело до формування нових спільнот – носіїв волинцевської та роменської археологічних культур. Остання й стала археологічним еквівалентом літописних север/сіверян [Горюнов, 1981, с. 87; Сухобоков, 1992, с. 192–194].

Стабільному розвитку лівобережних слов'ян-землеробів позитивно сприяли й події міжнародного рівня, коли припинила існування Велика Болгарія під натиском хозар, але вони самі стали об'єктом нападів з боку арабів, які, закріпившись у Закавказзі, спробували захопити й Хозарський каганат. Араби систематично випалювали їх землі і тим самим відволікали увагу хозар від слов'ян. Але з відходом арабів в 744 р. до Дамаску, Хозарія знову звернула увагу на своїх північно-західних сусідів, які почали сплачувати данину на користь каганату. У зв'язку з цим, в період з 70-х років VII ст. і до середини VIII ст. відбулося подальше укріплення східних слов'ян, в першу чергу на Дніпровському Лівобережжі і Середньому Придніпров'ї, для чого база була створена ще в часи антського союзу. Порятунок, хоча на той час ще й в значній мірі тимчасовий, від хозарського гніту призвів до того, що слов'янство зуміло сконсолідуватися настільки, що вже ніяке подальше пригнічення хозарами не було у змозі суттєво вплинути на їх історичний поступ у справі формування власної державності. Безпосередніми сусідами слов'ян стали васали хозар – алано-болгари, які ще у VIII ст. створюють буферну зону напівзалежного населення між своєю новою територією розселення та основним масивом проживання західних сусідів. Цей «буфер» і дана група підпорядкованих племен далі стає об'єктом домагань верхівки Київоруської держави, а повний перехід цих територій під протекторат Русі в середині X ст. вказує на ослаблення хозарського впливу у Східній Європі взагалі [Приходнюк, 2002, с. 130; Тортика, 2002, с. 145].

Але це стосується загальної ситуації на значній частині півдня Східної Європи в кінці I тис. н. е. Повертаючись до тогочасних подій на території дніпро-деснянського мікрорегіону, то як було показано вище, аналіз кераміки другої половини I тис. н. е. дає вагому та більш обґрунтовану інформацію (ніж «кургани полян») в плані встановлення поляно-сіверянського кордону, котрий, на нашу думку, проходив десь на відстані двох десятків кілометрів вниз по Десні від Чернігова. Та таке близьке перебування його від «сахнівсько-волинцевської зони» полянського союзу і певна відірваність від «роменської зони» сіверян робило місто «приреченим» на ранній перехід під протекцію Русі, для якої Шестовиця в переддержавний період вже являлася своєрідним «плацдармом», навіть у етнічному відношенні.

І цьому сприяла не лише військова доцільність міста в плані майбутнього підпорядкування сіверянських земель, але і його стратегічне розміщення та вигоди у справі міжнародної торгівлі. Розгалужена система допливів та волоків зв'язувала Десну на лише з басейнами Дніпра, Волги, Оки, Дона, Немана, Прип'яті, але і – через них – з Азовським, Балтійським, Каспійським та Чорним морями. Займаючи ключове положення в системі торговельних шляхів Лівобережжя, по котрим і поступала подавляюча маса східного монетного срібла, якраз у цьому районі «переливаючись» у русло шляху «із Варяг у Греки», місто відігравало на лівому березі Дніпра таку ж роль, як Київ на правому, реально закриваючи «на ключ» весь обширний басейн Десни. Тому не дивно, що вже в перших договорах Русі з Візантією X ст. Чернігів ставиться на друге місце після столиці молодої держави у списку міст, де сиділи підлеглі Києву князі [Коваленко, 2003, с. 52].

А от у плані реконструкції процесу безпосереднього підпорядкування місцевої чернігівської верхівки новим давньоруським зверхникам, на перше місце виходять якраз курганні старожитності X ст. (в тому числі і їх керамічний набір) – на кладовищі під самими міськими стінами, де ховали представників місцевої аристократії, вихідців із Дніпровського Правобережжя не виявлено. Стверджувати цей факт дозволяє те, що поховань в підкурганних ямах, і в тому числі в зрубних гробницях (характерних для київської та шестовицької округ), досі зафіксовано не було – тут покійників за давніми слов'янськими звичаями продовжували проводжати у «потайбічний світ» через обряд кремації. Але вже на двох дещо віддалених могильниках – в районі Болдиних гір та на «Старому кладовищі в Берізках» – окрім багатих захоронень за обрядом кремації виявлені й синхронні їм поховання за обрядом інгумації (в тому числі і в згаданих зрубних гробницях). Вірогідно, це вже були представники великокнязівської військової дружини, куди потрапляли вихідці із різних етнічних груп і соціальних прошарків. Ще пізніше чернігівська князівська династія була просто ліквідована як суперниця Рюриковичам [Моця, 1987, с. 101–102].

На нашу думку, запропонований підхід із залученням керамічних серій кінця I тис. н. е., певною мірою все ж дозволяє реконструювати і «пов'язати» між собою наявні факти ранньої історії «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну і, зокрема археологічно, встановити причини того, чому в літописі з'явилася репліка «Поляне яже ныне зовомая Русь». Включення до полянського простору районів сучасних Переяславщини та Південної Чернігівщини значно розширюють обриси цього утворення в територіальному відношенні і практично «накладуються» на межі ранньоруського об'єднання в Середньому Подніпров'ї.

Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні / Ф. О. Андрощук. – К., 1999.

Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К., 1977. – 235с.

Бліфельд Д. І. Дослідження в с. Шестовицях / Д. І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Том III. – С. 123–131.

Васюта О. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області в 1998 р.: Том II / О. Васюта, І. Готун, В. Жук та ін. // НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 1998/84а.

*Горюнов Е. А.*Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981.

Гребінь П. М. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. / П. М. Гребінь, В. П. Коваленко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13–17.

Григорьев А. В. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра / А. В. Григорьев // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 76–82.

Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула, 2000.

Казаков А. Л. Південно-західна частина Любецького посаду в IX–XII ст. / А. Л. Казаков, В. М. Марченко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 30–37.

Коваленко В. П. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель / В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий, В. М. Скороход // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. –. С. 316–327. – (Археологія і давня історія України. Вип. 1).

Коваленко В. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–X ст. – Чернігів, 2003. – С. 51–67.

Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников) / А. П. Моця. – К., 1987.

Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. по данным погребальных памятников: Автореф. дис. … канд. ист. наук / А. П. Моця. – К.,1980.

Моця О. Давньоруський Чернігів / Олександр Моця, Андрій Казаков. – К., 2011.

Петрашенко В. О. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян / В. О. Петрашенко // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 181–187.

Петрашенко В. О. Літописні поляни – міф чи реальність / В. О. Петрашенко // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 53–62.

Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII–IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я / В. О. Петрашенко. – К., 1992.

Приходнюк О. М. Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата /

О. М. Приходнюк // Хазарский альманах. – Харьков. – 2002. – Том 1. – С. 125–130.

Приходнюк О. М. Пастирське городище / О. М. Приходнюк . – К.–Чернівці, 2005.

Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О. М. Приходнюк . – К.–Чернівці, 2001. – 284 с.

Русанова И. П. Курганы полян X–XII вв. / И. П. Русанова // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1966. – Вып. Е1-24.

Рыбаков Б. А. Поляне и северяне / Б. А. Рыбаков // Советская этнография. – 1947. – Вып. VI–VII. – С. 81–105.

Скороход В. М. Просторова структура Шестовицького археологічного комплексу в урочищі Коровель в кінці IX – на початку XI ст.: Автореф. дис. … канд. іст. наук / Скороход В.М.. – К., 2011. – 20 с.

Станкевич Я. В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года / Я. В. Станкевич // Краткие сообщения Института архологии Академии наук СССР. – 1962. – Вып. 87. – С. 6–30.

Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.) / О. В. Сухобоков. – К., 1992.

Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О. В. Сухобоков. – К., 1975.

Сухобоков О. В. До вивчення волинцевських пам'яток / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.). – Суми, 2003. – С. 22–47.

Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К., 1983.

Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. – К., 1987.

Тортика А. А. Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья-Придонечья в контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений / А. А. Тортика // Хазарский альманах. – Харьков, 2002. – Том 1. – С. 140–150

Шекун А. В. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра / А. В. Шекун, Е. М. Веремейчик // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 93–110.

А. Поппэ

Обстоятельства и время составления Несторова Жития Бориса и Глеба

Решившись написать *Чтение о житии и погублении и о чудесах Бориса и Глеба*, Нестор предстал перед задачами, отличающимися от тех, которые определили его авторские приемы при написании *Жития Феодосия*. Тогда как последнее *«не сущю же списану ни от кого же»*, то *Житие Бориса и Глеба* не было первым опытом литературно-исторической либо агиографической трактовки трагического финала борьбы за киевский стол после смерти Владимира Великого между его сыновьями. Это явно следует из текста Нестора, который при помощи оборота *рече* неоднократно ссылается на источник информации. Этот факт единогласно признается, независимо от наиболее противостоящих друг другу решений о взаимоотношениях между тремя существующими произведениями о Борисе и Глебе: летописным рассказом в *Повести временных лет* под 1015 г., *Сказанием страсти и чудес Бориса и Глеба*, а также Несторовым *Житием Бориса и Глеба*. Последнее сочинение, что касается жанра, является типичным житием, точно следующим метафрастовскому образцу византийской агиографии [Lilienfeld, 1957, s. 241, 264–265].

Анонимное *Сказание*, то есть *Сказание страсть и похвала святую мученику Бориса и Глеба* и *Сказание чудес святою страстотерпцу*, сохранилось в нескольких редакциях в почти 170 рукописях XIII–XVIII вв. Полную редакцию содержит древнейшая рукопись начала XIII в., где *Сказание* предварено *Житием Феодосия*, изданная в «Успенском сборнике XII–XIII вв.» [Успенский, 1971, с. 8–26; Также см. Бугославський, 1928, с. 1–178; Абрамович, 1916, с. 27–66][1].

Не поднимая здесь всей сложной исследовательской проблематики этих произведений, следует указать на взгляды, касающиеся отношения Несторова *Чтения* к остальным работам. Взгляды, зависящие от ключевого и остающегося спорным вопроса о взаимоотношении летописного рассказа и *Сказанием*. Прежде всего, признается зависимость Нестора от летописной статьи, но по вопросу же соотношения между *Житием о Борисе и Глебе* и *Сказанием* мнения расходятся. Одни считают сочинение Нестора литературно-агиографической обработкой *Сказания*, другие предполагают существование общих погибших источников в виде первоначальной редакции анонимного *Сказания*, либо двух памятников – светской саги и агиографического мученичества[2].

Что касается сообщения о чудесах, то исследователи, которые высказываются за старшинство Нестора по отношению к анонимному *Сказанию*, предполагают существование общего источника – записок, которые велись при храме Бориса и Глеба в Вышгороде[3].

---

1. Издание, основанное на почти всей рукописной традиции.

2. Наиболее обоснованные аргументы в пользу зависимости Нестора от *Сказания* представил С. А. Бугославский [Богуславский, 1914, с. 132–148, 156–176; ОР ИМЛИ, с. 252–394]. Вторичность летописного рассказа в отношении *Сказания* в полемике с А. А. Шахматовым обосновывал Н. Н. Ильин [Ильин, 1957; Kralik, 1961, s. 173–179]. Старшинство Несторова *Чтения* в отношении *Сказания* защищал Н. Н. Воронин [Воронин, 1957]. Первоначальность летописной статьи и ее зависимости, а также от Сказания о двух погибших произведениях о Борисе и Глебе, обосновывал в своих трудах Л. Мюллер [Müller, 1963, s. 295–317]. В этих работах читатель найдет более раннюю историографию по проблеме.

3. Этот тезис выдвинул П. В. Голубовский [Голубовский, 1900, с. 125–163; Воронин, 1957, с. 47–51; Шахматов, 1908, §§ 25, 45; Абрамович, 1916, с. VII; Насонов, 1959, с. 424–425, 439–440].

Противоположность некоторых из этих предположений является видимым знаком источниковедческой сложности определения рассматриваемых сочинений. Заслуживающим внимания примером тут может служить эволюция взглядов А. А. Шахматова. Первоначально он предполагал зависимость сочинения Нестора от *Сказания* [Шахматов, 1896, с. 48], затем пришел к выводу, что *Сказание* зависит от Несторова *Жития Бориса и Глеба* и летописной статьи [Шахматов, 1908], а в конце концов утверждал зависимость всех трех памятников от общего несохранившегося источника [Шахматов, 1916, с. XXIV–LXXV]. Эту мысль развивал в своих исследованиях Л. Мюллер. Справедливо было обращено внимание, что сравнительное сопоставление текстов само по себе не в состоянии решить вопрос о зависимости. В создавшемся положении, таким образом, исследования должны быть направлены в первую очередь на определение наиболее точного времени появления этих памятников. Итак, датировка Несторова *Жития Бориса и Глеба* имеет существенное значение также для дальнейших исследований древнерусской письменности XI – начала XII в.

Как следует из установленной датировки *Жития Феодосия*, Нестор писал *Житие Бориса и Глеба* до 1088 г. Полученный результат не может быть, однако, основой для автоматического исключения аргументов, выдвинутых в пользу более поздней датировки этого произведения Нестора [Черепнин, 1946, с. 310–314][4]. Далее они будут рассмотрены.

Нестор писал *Житие Бориса и Глеба* после 1072 г., так как рассказывает о перенесении рак Бориса и Глеба в новый деревянный храм, воздвигнутый Изяславом киевским, а также после 1074 г., так как сам говорит о себе, что был принят в монастырь при игумене Стефане, то есть между 1074 и 1077 гг. [Абрамович, 1916, с. 22; Успенский, 1971, с. 67]. Писал же он в то время, когда Георгий уже не был митрополитом киевским, ибо, называя его среди участников торжеств 1072 г., добавляет *«тогда пасуща стадо Христово»*. С. А. Бугославский в выражении *«тогда»* видел доказательство того, что Нестора отделял значительный отрезок времени от периода правления этого митрополита. Но это толкование не убедительно. Определение *«тогда»* свидетельствует лишь о том, что агиограф не писал во время митрополита Георгия, зато не дает оснований для заключения, что это случилось несколько десятков лет позднее [Бугославский, 1914, с. 168]. Впрочем, в контексте описания участия митрополита Георгия в торжественном перенесении мощей в 1072 г., употребленный Нестором термин *«тогда»* определял время не столько отделяющее его от времени этого иерарха, сколько время, которое прошло от вышгородских торжеств. Автор описания перенесения 1115 г. писал об этих событиях, вероятнее всего, до 1118 г. и также употребил слово *«тогда»* [Абрамович, 1916, с. 64][5].

О том, когда Георгий оставил митрополию Руси, и когда эту должность перенял Иоанн II, ничего достоверно не известно. В 1073 г. летописец, упоминая о закладке Печерского собора, объясняет отсутствие митрополита на торжестве его пребыванием в Греции [Приселков, 1913, с. 135; Шахматов, 1916, стлб. 122][6]. В более поздних списках иерархов Руси дан год 1079 как дата кончины Георгия а, Иоанн II якобы перенял митрополию в 1080 г. Общие наблюдения позволяют предполагать, что мы имеем тут дело с поздними хронологическими пересчетами[7]. *Житие Исайи*, епископа ростовского,

4. Наряду с цитированными уже работами С. А. Бугославского и Л. В. Черепнина, см. работу А. И. Соболевского [Соболевский, 1916, с. 206–208].

5. Смотри также употребление слова *«тогда»* в послесловии Остромирова евангелия в значении современности предшествующему событию современного записи событию.

6. Об упразднении митрополии Изяславом в 1073 г. догадывался М. Д. Приселков [Приселков, 1913, с. 135]. Догадка эта не имеет никаких оснований. Митрополиты были обязаны появляться в Константинополе преимущественно раз в два-три года [Васильевский, 1879, с. 405]. Исследователь считал, что именно этот митрополит подписывался под синодальным документом, датированным 1073 г. Но этот документ в настоящее время датируется 1116 г. [Grumel, 1947, p. 1000].

7. Сомнения, касающиеся датировок в каталоге иерархов Церкви на Руси, нашло отражение в историографии [Макарий, 1889, с. 6–11; Голубинский, 1901, с. 285–286; Poppe, 1964, s. 567–568].

памятник XV в., говорит о его хиротонии митрополитом Иоанном II в 6585 г. [Патерик, 1911, с. 45; Макарий, 1889, с. 11, 24, 25; Ключевский, 1871, с. 22–26]. *Житие Исайи* не содержит данных, которые позволили бы найти в его составе следы более ранней редакции. Составитель этого *Жития* располагал письменными источниками (*Житие Феодосия, Печерский Патерик*, летописная статья 6597 г.), которые он использовал достаточно верно, и добавочно пользуясь местным преданием [Ключевский, 1871, с. 24–26]. Местный культ святого несомненно более ранний, чем дата Жития, однако вопреки В. О. Ключевскому [Ключевский, 1871, с. 22, прим. 1], следует признать интерполяцией упоминание о епископе Исайи как святом, помещенное в *Житии Феодосия*, ее нет в древнейшей рукописи, она выступает лишь в *Патерике*, где читаем: *«тамо* [то есть, в Ростове, – А. П.] *со святыми чтуть его приимъ бо от Бога чудотворения дар»* [Патерик, 1911, с. 45]. Отсутствие этого фрагмента в редакции 1406 г. позволяет предполагать, что интерполяция была сделана в XV в. (ее содержит так называемая Феодосьевская редакция начала XV в. и обе Кассиановские редакции 1460 и 1462 гг.). С большой долей вероятности можно принять утверждение, что наряду с названными В. О. Ключевским источниками, агиограф Исайи пользовался погибшей Ростовской летописью. Он ее вспоминает, называя епископов Руси, выходцев из Печерского монастыря, епископ владимиро-суздальский Симон, отсылая своего адресата, монаха Поликарпа [Патерик, 1911, с. 103]. Касалось ли дело летописи в полном смысле этого слова [Шахматов, 1916, с. XLVI–XLVIII], или только синодика ростовской епархии [Голубинский, 1901, с. 199, прим. 1], не имеет в данном случае существенного значения. Из этого погибшего памятника мог почерпнуть автор *Жития* свои хронологические информации, особенно о хиротонии Исайи Иоанном II во епископа ростовского 6585 г.

В пользу рукоположения Исайи в 1077/78 г. говорит также непосредственно текст *Жития Феодосия*. Около 1066 г. *«Изяслав от монастыря великого отца нашего Феодосия избрав единого от братия иже в чернеческом житии просиявша Исайи нареченного того изведъ игумена поставив в монастыри своему святого мученика Димитрия, иже и после же добрых ради нрав его поставлен бысть епископом Ростову граду»* [Успенский, 1971, с. 41]. Игумен ктиторского монастыря (Дмитриевского) Изяслава, должно быть, пользовался особым уважением князя. Не следовало ли бы дальнейшее продвижение Исайи связывать с протекцией того же князя? Вернувшись 15 июля 1077 г. на киевский стол, Изяслав (до своей гибели 3 октября 1078 г.) мог предложить на вдовствующую ростовскую кафедру преданного ему кандидата. Так как традиция с настойчивым постоянством относила хиротонию Исайи к митрополиту Иоанну II, отсюда отнесение этого факта в более поздних летописных известиях к 1080 г. следовало из признания ее первым годом его исполнения должности митрополита киевского. Дату рукоположения Исайи в 1077 г. поддерживали бы тоже (к сожалению, не совсем ясного происхождения) данные о смерти его предшественника епископа ростовского Леонтия в 1072/1073 г. [Ключевский, 1871, с. 13]. Достоверное свидетельство Поликарпа о мученической смерти Леонтия [Патерик, 1911, с. 102; Ключевский, 1871, с. 20–21], сопоставленное с восстанием смердов и языческой апостасии в земле Ростовской в конце 60-х – начале 70-х годов XI в. [Шахматов, 1916, с. 117; Тихомиров, 1955, с. 114–124], позволяет считать эту дату весьма вероятной. Быть может, именно из нее было выведено сообщение Тверской летописи [Полное, 1863, стлб. 166] о рукоположении Исайи уже в 6580 (1072/1073) г. Такому быстрому назначению, однако, могли помешать выступления язычников в земле Ростовской, а затем отсутствие митрополита в Киеве.

Вопрос оставался бы открытым, но более вероятна та версия, согласно которой митрополит Георгий оставил митрополию до 1077 г. Почти современные данным событиям летописные записи, которые велись в Печерском монастыре начиная с 1078 г., непременно отметили бы этот факт, учитывая, что Исайя был сначала чернецом этого монастыря, а также то, что эти записи отметили смерть митрополита Иоанна II в 1089–1090 гг., а затем появление на митрополии Иоанна III.

Дальнейшим указанием с основным для датировки сочинения Нестора значением является завершающее предложение: *«видите ли братие, коль высоко покорение, еже стяжаста святая к старейшему брату. Си аще бо бысте сопровитивилася ему едва бысте такому дару чудесному сподоблена от Бога. Мнози бо суть ныне детески князи непокоряющеся старейшим и сопровивящися им и убиваеми суть, ти не суть такой благодати сподоблени, яко святая сия»* [Абрамович, 1916, с. 25; Бугославский, 1928, с. 205]. В зависимости от того, каков был общий взгляд на дату Несторова произведения, его высказывание было относимо либо княжеским «которам» (распрям) 1078–1079 гг., в которых погибли выступавшие против своих дядей Борис Вячеславович и Роман Святославович [Шахматов, 1896, с. 48; 1908, § 42; 1916, с. LXXVII; Приселков, 1913, с. 233–234], либо к межкняжеским распрям 1096–1100 гг., когда был убит Изяслав, сын Владимира Мономаха, и Мстислав, сын Святополка [Соболевский, 1916, с. 207; ОР ИМЛИ, с. 294]. Следует присмотреться поближе к тем событиям, которые могли послужить исходным пунктом для поучения, изложенного Нестором.

27 декабря 1076 г. умер Святослав, который в 1073 г. силою удалил Изяслава из Киева. 15 июля 1077 г. Изяслав после соглашения с Всеволодом вновь перенял киевский стол. Вскоре после этого новгородцами был изгнан и погиб 30 мая 1078 г. убитый чудью князь Глеб Святославович [Шахматов, 1916, стлб. 132, под 6586 г.; Новгородская, 1950, с. 18, 160, 201; Шахматов, 1908, с 629][8]. На его место Изяслав посадил в Новгороде своего сына Святополка. Удаление Глеба из Новгорода наступило, по-видимому, с согласия Изяслава, по почину новгородцев, которые использовали его возвращение, дабы удалить нелюбимого князя Глеба, жестоко расправившегося с восстанием 1071 г. [Новгородская, 1950, с. 195–196]. 25 августа доходит до битвы между Всеволодом и его племянниками Олегом Святославовичем и Борисом Вячеславовичем, в которой благодаря помощи половцев побеждают последние. В следующей битве (3 октября под Черниговом) с объединенными силами своих дядей Изяслава и Всеволода, Борис погибает, а Олег спасается бегством. Погибает также киевский властитель – великий князь Изяслав, и киевский стол вскоре перенимает Всеволод. Уже в следующем, 1079 г., при поддержке половцев в поход против дядей выступил Роман Святославович. Половцы заключают с Всеволодом мир, Роман погибает от их рук, а Олег изгоняется. В 1081 г. Давид Игоревич и Володарь Ростиславович занимают Тмутаракань, силою удаляя Ратибора – посадника Всеволода. В 1083 г. из изгнания возвращается Олег и завладевает Тмутараканью. В 1084 г. двое Ростиславовичей удаляют Ярополка Изяславовича из Владимира Волынского. Всеволод возвращает город своему племяннику – Ярополку. Уже в следующем году (1085) Ярополк, «наущенный злыми советниками», хотел выступить против дяди, но в конце концов бежит в Польшу, откуда возвращается в 1086 г., заключив мир с Владимиром Мономахом, сыном Всеволода, и получает обратно Владимир Волынский. 22 ноября он погибает от руки подосланного Ростиславовичами (Василько ?) убийцы [Шахматов, 1916, стлб. 132–136, 171].

Итак, 1078–1085 гг. изобилуют выступлениями младших князей против сеньоров, держателей киевского стола. Летописец метко заметил о Всеволоде: *«седшю бо ему Киеве, печаль бысть ему от сыновниць своих, яко начата ему стужати, хотяще власти, и ов сея, ов же другое»* [Шахматов, 1916, стлб. 142].

Иной характер носят княжеские распри при Святополке. В 1094 г. Олег Святославович вновь ведет половцев на Русь. В 1096 г. побежденный киевским князем Святополком и переяславским князем Владимиром Мономахом, он целует крест, обязуясь прибыть в Киев для заключения соглашения, однако нарушает клятву, решаясь на вооруженное

8. Новгородская первая летопись упоминает о гибели Глеба под 6587 г., гибель же Изяслава отмечает, как и *Повесть временных лет*, под 6586 г. Так как на место Глеба Изяслав посадил в Новгороде своего сына Святополка (до 3 октября 1078 г.), новгородскую датировку года следует признать ошибочной [Бережков, 1963, с. 217, 221, 342].

решение спора, и направляется в свою отчину, Муром. Изяслав Владимирович, державший Муром, гибнет в борьбе с братом своего отца Мономаха [Шахматов, 1916, стлб. 150, 168]. Хотя право Олега на свою отчину не подлежит сомнению, Изяслав не выступает тут в роли младшего бунтующего князя. Его поддерживает авторитет двух старших Рюриковичей – Святополка и Владимира Мономаха. Тут бунтарем-клятвопреступником являлся Олег Святославич.

Более сложно проходили княжеские «которы» (усобицы) в 1096–1100 гг. Учитывая двуличную позицию киевского великого князя (сеньора) Святополка, который вместе с Давидом Игоревич довел до ослепления Василька Ростиславовича, а затем выступил против Давида, удалив его из Владимира Волынского и посадив там своего сына Мстислава. Летом 1099 г. Давид возвращается из Польши и осаждает Владимир. Во время осады города от стрелы погибает Мстислав. И этот князь погиб в борьбе с двоюродным братом своего отца. Его трудно назвать крамольником, так как на месте он являлся представителем власти князя-сеньора [Шахматов, 1916, стлб. 170–181].

Датирующим элементом являются также примененное Нестором определение *«детески князи»*, которое А. И. Соболевский понимает как «князья-отроки». Такими можно признать, по его мнению, Изяслава, сына Мономаха, и Мстислава, сына Святополка, которым тогда было по 15–16 лет, в то время как погибшие в 1078/1079 г. Глеб, Борис и Роман имели возраст 20–25 лет [Соболевский, 1916, с. 206–207]. Эти данные об упомянутых князьях дедуктивно выведены А. И. Соболевским, так как соответствующие показания источников отсутствуют. Можно согласиться с расчетом возраста князей Глеба, Бориса и Романа, однако двое остальных могли быть несколько старше.

Мстислав, который погиб 12 июля 1099 г., был самым старшим среди сыновей Святополка, родившегося в 1050 г. Изяслав (убитый 6 сентября 1096 г.) был вторым по старшинству после Мстислава, родившегося в 1076 г., сыном Владимира Мономаха [Baumgarten, 1927, p. 10, 18, 22]. Так или иначе, они были уже в возрасте, который позволял им участвовать в военных действиях, и погибли эти князья в бою. Впрочем, весь вывод Нестора был бы лишен смысла, если бы дело касалось княжат-отроков. *«Дитя, детеск»* действительно означает подростка лет до 14, но также и юношу, молодого мужчину, в переводах соответствующих латинскому *«iunior»* и греческому *«neoteros»* [25. Срезневский, 1902, с. 797–799]. Нестор в данном случае употребил оборот *«детески князи»* в смысле князей-юниоров, подчеркивая не только их молодой возраст, но и место в княжеской иерархии. Следовательно, это определение не может быть хронологическим указанием.

Повесть временных лет отмечает еще два конфликта с юниорами (младшими князьями) во время сеньората (великого княжения) Святополка. В 1101 г. Святополк схватил в Берестье и арестовал (*оковаша*) своего племянника Ярослава Ярополковича, который по просьбе высшего духовенства был вскоре освобожден, но затем вновь хитростью схвачен и умер в заключении 11 августа 1102 г. В 1104 г. против сыновей Всеслава полоцкого Глеба и Давида безуспешно выступал Олег Святославович [Шахматов, 1916, стлб. 182, 183, 185].

Итак, в княжеских «которах» времени Святополка мы наблюдаем выступления юниоров против сеньоров, однако поведение последних (Святополка и Олега) встретилось с нравственной критикой той самой среды, в которой Нестор писал свое сочинение. Из разбора княжеских «котор» 1078–1085 и 1093–1113 гг. однозначно следует, что назидательная сентенция Нестора вполне отражает события времени княжений Изяслава – Всеволода. Именно тогда ситуация чрезвычайно прозрачна, юниоры выступают против сеньора, смерть двоих из них, Бориса и Романа, является приговором, вынесенным Божественным решением, именно их имена могли, как заметил Шахматов, подсказать Нестору это отрицательное сравнение. В спорах 1097–1100 гг. поведение великого князя Святополка не всегда встречало поддержку Печерского монастыря. И только тогда можно было бы понять, что Нестор, говоря о молодых князьях, убиваемых за непослушание и сопротивление, писал о смерти Изяслава и Мстислава, если не

учитывать фон событий тех лет, а принимать во внимание лишь факт, что эти князья погибли в борьбе с дядьями. И не только в этом уязвимость аргументов С. А. Бугославского. По его мнению, Нестор писал после 1108 г. (более последовательным был в данном случае А. И. Соболевский, относивший написание *Чтения о житии* на самое начало XII в.) [Соболевский, 1916, с. 208]. Почему, однако, он писал о выступлениях юниоров и смерти некоторых из них как о событиях, которые состоялись *«нъıне»*, а следовательно, еще не истерлись и были на слуху.

Основы такого поверхностного толкования источников чрезвычайно шатки. С. А. Бугославский подчинил свое толкование своему главному тезису о зависимости Нестора от *Сказания о Борисе и Глебе* в его редакции до 1115 г. Редакции, которую завершало, по мнению этого исследователя, чудесное освобождение невинно заключенных Святополком, а также упоминание о решении этого князя создать в Вышгороде новый храм во имя св. Бориса и Глеба. По мнению С. А. Бугославского, решение Святополка следует отнести ко времени до 1108 г., так как именно этот год, согласно летописным данным, был периодом усиленной храмостроительной деятельности этого князя. Связывая запись чуда о заключенных в *Сказании* с тем же годом, он доказывал, что Нестор прибег к этому решительному приему, перенося действие на времена Ярослава и пропуская одновременно мотив неправедного суда. Ведь Печерский монастырь не мог допустить, чтобы из его стен вышло произведение, являющееся политическим памфлетом, направленным против благоволящего монастырю князя [Бугославский, 1914, с. 165–168; ОР ИМЛИ, с. 269–276, 285, 291–293]. Однако, если принять взгляд С. А. Бугославского о зависимости описания этого чуда у Нестора от *Сказания о Борисе и Глебе*, то следовало бы датировать *Житие Бориса и Глеба* периодом после 1113 г., ибо запись этого чуда в редакции *Сказания* несомненно относится ко времени после смерти Святополка, и является интегральной частью текста, которую невозможно приписать, как хотел этот исследователь, разным авторам. С. А. Бугославский, по-видимому, осознавал шаткость основ предлагаемой им датировки. Датируя Несторово *Житие* после 1108 г., когда Святополк начал строительство храма св. Михаила Златоверхого, он одновременно допускал, что это сочинение могло быть составлено уже после 1097 г. (так как автор этой части повествования о чудесах знаком с разделением уделов на основании соглашения на княжеском съезде в Любече), а также после 1105 г., поскольку около этого года, по мнению С. А. Бугославского, была составлена первая часть *Сказания о чудесах Бориса и Глеба* [Абрамович, 1916, с. 62–64; ОР ИМЛИ, с. 269–276, 285, 291][9].

В тезисе С. А. Бугославского усомнился Л. Мюллер, подробно сравнив обе версии чудесного освобождения заключенных в трактовке Нестора и *Сказания*. Прозрачное и емкое изложение Нестора нельзя вывести из хаотичного, местами неясного описания *Сказания*, которое объединило два разных рассказа о чудесно освобожденных узниках. Из этого убедительного утверждения Л. Мюллер не делает вывода об обратной зависимости, но предполагает, что текст Нестора ближе общему источнику, который автор *Сказания* изменил, дополняя свою версию схожего чуда [Muller, 1955, p. 60, 76][10]. Оставляя в стороне гипотетический момент (общий источник), здесь следует подчеркнуть самое существенное: исследование Л. Мюллера представило доказательства, что рассказ Нестора о чудесно освобожденных узниках, остается вне пределов подобного рассказа в редакции *Сказания*. Это утверждение окончательно разрушает вывод С. А. Бугославского, датирующий Несторово *Чтение* первым десятилетием XII в.

В свете этих замечаний невозможно принять взгляды Л. В. Черепнина, который поддерживает С. А. Бугославского общими рассуждениями. Идея старшинства сеньората была равным образом злободневна как в 70–80-е гг. XI в., так и в начале XII в., во времена Святополка. Родство философских и исторических концепций, выраженных во введении к произведению Нестора-агиографа и в *Повести временных лет*, – результат

9. См. также критические замечания А. А. Шахматова.

10. На общий источник – вышгородские записи – указывал также Н. Н. Воронин [Воронин, 1957, с. 28–31].

одного и того же мировоззрения, к тому же в толковании той самой среды, из которой вышли оба эти произведения. Нельзя также не заметить и общие источники, в данном случае *Слово Философа*[11]. Невозможно также серьезно воспринимать «открытие» Л. В. Черепнина, что в обоих произведениях наличествует мотив дьявола, который ищет пристанища в новообращенной Руси. Но и тут его подстерегает поражение, в утверждении одновременности создания *Чтения* и *Повести временных лет*, а также тождественности их авторов. Для Л. В. Черепнина Нестор-агиограф и Нестор-летописец – одно лицо [Черепнин, 1946, с. 312–314][12].

Анализ показаний источников указывает на 1078–1088 гг. как на время составления Нестерова *Чтения*. Но существует возможность сужения этих хронологических рамок. Такую попытку предпринял А. А. Шахматов, основываясь на чуде о сухорукой [Шахматов, 1908, § 41]. Оно должно было произойти в воскресный день праздника Успения Богородицы. Так как между 1072 и 1088 гг., этот праздник припадает на воскресенье лишь 15 августа 1081 г. и 15 августа 1087 г. Шахматов выбирает первую дату, поскольку вторая оставляет слишком мало времени на написание обоих житий. Исследователь воспринимает описание чуда как протокольную запись, подтверждающую действительное событие.

Такой вывод принять трудно. Это не отказ от попыток датировки выступающих в описаниях чудесных выздоровлений. Если чудо имело не только литературную основу, то описание сопутствующих ему событий может содержать существенные исторические данные, но в данном случае это не спасает предлагаемой А. А. Шахматовым даты. Ее можно было бы принять, во-первых, если вслед за А. А. Шахматовым довериться Нестору, что эту информацию он получил непосредственно от чудесно выздоровевшей и записал ее как второе очередное чудо после перенесения рак Бориса и Глеба в 1072 г., а во-вторых, если согласиться с главной гипотезой исследователя о том, что *Чтение* Нестора составлено ранее анонимного *Сказания*. Независимо, однако, от того, выскажемся мы за или против старшинства произведения Нестора, нельзя признать первоначальным вариантом чуда о сухорукой его трактовки изложения, ибо описание этого чуда в старшей редакции сохранило анонимное *Сказание*. А. А. Шахматов, формулируя окончательно свое мнение в связи с критикой взглядов С. А. Бугославского, не только предполагал, что Нестор и Аноним пользовались общим описанием чудес как источником, т. е. вышгородскими записями, но также признавал ту возможность, что автор *Сказания* черпал из первоначального вида *Сказания* [Шахматов, 1908, §§ 42, 43, 44, 45, 66; 1916, с. LXXIII–LXXV][13]. Следовательно, он оставлял открытым вопрос, какая из редакций точнее отражает свой источник. Н. Н. Воронин последовательно развивая главное положение Шахматова о старшинстве Несторова *Чтения*, путем подробного анализа чуда о сухорукой пришел к выводу, что Сказание *чудес* вернее повторяет общий источник – вышгородские записи, а также, анализируя социальный фон появления этого рассказа, подверг сомнению вывод А. А. Шахматова, конкретизирующий дату события [Воронин, 1957, с. 15–21, 47–48; Poppe, 1960, p. 156–158]. Не касаясь тут обстоятельств записи чуда о сухорукой, прежде чем определить дату составления анонимного *Сказания о мученичестве и чудесах Бориса и Глеба*, следует тут указать на решающие доказательства старшинства его редакции в составе именно этого сочинения.

11. Не исключено, впрочем, что *Слово Философа* было доступно Нестору уже в летописной редакции. [Шахматов, 1916, под 986 г.; ср. Никольский, 1906, с. 6–10; Шахматов, 1908, § 50; Бугославский, 1914, с. 143; ОР ИМЛИ, с. 294–297; Шахматов, 1940, с. 122–149].

12. Все свои выводы автор подчинил тезису, что Нестор был автором всех трех сочинений (*Чтение о житии Бориса и Глеба*, *Житие Феодосия* и *Повесть временных лет*) и написал их почти одновременно. Тогда как А. А. Шахматов придерживался того мнения, что, если Нестор был действительно летописцем, то *Жития* от *Повести временных лет* отделяет 25 лет. Время, когда приемы писателя изменились и усовершенствовались [Шахматов, 1916, с. LXXVII].

13. В работе 1916 г. А. А. Шахматов механически перенес результат своих разысканий касательно чуда о сухорукой, приходя к выводу, что «первоначальная редакция *Сказания о чудесах* не могла быть составлена ранее 1081 года» [Шахматов, 1916, с. LXXIII].

Ибо очевидный вывод следует из сравнения датирующих формулировок. Автор *Сказания* сообщает, что сухорукая прибыла в Вышгород в день *«суботнии и бяше же и канон святыя Богородиця»* и выздоровела на следующее утро после проведенной в храме ночи. Нестор же дает непосредственно дату чуда: *«бе бо неделя в тот день и Успения святыя Богородицая»* [Абрамович, 1916, с. 24, 58]. Этот вывод более решительно подчеркивает связь чуда с Богородичным праздником. Итак, рассказ о выздоровлении сухорукой может оказаться полезным для датировки, однако не в редакции Нестора, но на фоне того памятника, в котором сохранил свой первоначальный облик либо остался ближе ему.

Отклонение предложения А. А. Шахматова не означает отказа от попытки уточнения даты составления *Чтения*. Оба свои произведения Нестор написал между 1078 и 1088 гг. Сформулированное в настоящем времени предложение в *Чтении* о молодых князьях, которые *«нъıне»* непослушны старейшим, противопоставляет им и *«суть убиваемы»*, указывает, что Нестор писал в 1078–1085 гг., когда юниоры беспрестанно провоцируют вооруженные столкновения. Некоторые предпосылки позволяют судить, что Нестор работал над своим *Чтением* в 1078 г. до 3 октября (даты смерти Изяслава). В его произведении нет ни малейшего намека, что Изяслава нет среди живых. Нестор при написании *Чтения* не имел ни обязанности, ни нужды информировать о текущих событиях. Однако на страницах своего произведения он посвятил благоверному Изяславу много внимания, в *Житии* же *Феодосия* не преминул упомянуть о смерти этого князя. Говоря о князьях-юниорах, *«которые нъıне не покоряющеся старешим и супротивящеся им»* употребляет множественное число, а этот оборот идеально соответствует ситуации 1078 г., когда оба сеньора, Изяслав и Всеволод, сообща действовали против крамольных юниоров. Эта формулировка могла быть злободневной также вскоре после смерти Изяслава, ибо касалась вопросов, которые брали свое начало в период сотрудничества обоих Ярославичей. Зато против принятия даты 3 октября 1078 г. как даты, до которой могло быть составлено *Чтение*, говорит употребление Нестором множественного числа, когда он говорит об убиваемых князьях-юниорах (*«убиваемы суть»*). Если даже принять сомнительный случай Глеба Святославича, который погиб 30 мая 1078 г., то следующий юниор – Борис, сын Вячеслава, погиб только в том же сражении, что и Изяслав. Второй юниор, которого мог иметь в виду Нестор, – это Роман, убитый 2 августа 1079 г. Следовательно, не писал ли агиограф вскоре после этой даты, когда память о выступлениях упомянутых крамольных князей против сеньора была еще свежа? На это могло бы указывать еще одно замечание в *Чтении*, помещенное после упоминания о крамольных князьях: *«мы же немало имам покорешшинам, но овогда прекъıи глаголем им, овогда же укоряем я многажды, же супротивимся им»* [Абрамович, 1916, с. 25; Успенский, 1971, с. 52 об.–53]. Кому конкретно адресована эта в первом лице множественного числа назидательная сентенция? Несомненно, среде монастырской братии, к которой принадлежал сам Нестор. Рассматривая выше *Житие Феодосия*, было обращено внимание на упоминание Нестора о непослушном келаре, и при этом Нестор поучал об обязанности послушания братии по отношению к старейшим. Случай с келарем произошел во время первого Великого поста при игуменстве Никона. Никон принял обязанности после изгнанного игумена Стефана во второй половине 1077 г. или в первой половине 1078 г., следовательно, это событие может быть отнесено к этому периоду либо к последующему, 1079 г. По-видимому, в первый период игуменства Никона в монастыре происходили конфликты, понятные тем более в свете позднейших мнений об этом игумене. Желание видеть связь между представленными фрагментами обоих житий пера Нестора слишком велико. Шаткость предпосылок, уточняющих датировки, также очевидна. Учитывая, однако, все рассмотренные выше моменты, не будем далеки от истины, если *Житие Бориса и Глеба* определим датой близкой 1079 г. Нестор не писал также позже, нежели в 1085 г. После этого года ничего не слышно о выступлениях крамольных юниоров. Эти рамки вполне согласуются с проведенными тут изысканиями. Для Нестора остается время на написание *Жития Феодосия*, которое он завершил до 1088 г., а возможно, уже в начале этого десятилетия.

Попытка определить агиографическое произведение Нестора как исторический источник была готова на русском языке уже в 2008 г. Но ее достоверность оставалась сомнительной, так как в историографии вопроса преобладало мнение, основанное на исследованиях С. А. Бугославского, что тем же Нестором составленное *Житие Феодосия Печерского* следует датировать близким 1108 г. временем. Пересмотр этой датировки, изложенный Ю. А. Артамоновым [Артамонов, 2003, с. 253–277], позволил вернуться к датировке *Жития Феодосия Печерского* 1080-ми гг. на основании расширенной документации, предложенной А. А. Шахматовым столетием ранее [Поппэ, 2011, с. 46–84]. Предложенный тут критический обзор сузил время составления Несторового *Чтения о житии и погублении Бориса и Глеба* к узкому периоду 1079–1081 гг., то есть времени, когда в 1079 г. после гибели Изяслава киевским князем стал Всеволод. Нестор-агиограф был принят в Киево-Печерский монастырь не ранее второй половины 1074 г., но послушничал, вероятно, в другом монастыре, поскольку принял постриг в Печерском монастыре, будучи не только грамотным (как и все студиты), но и образованным иноком. И ко времени завершения *Чтения* не был еще диаконом, которым уже было составлено *Житие Феодосия Печерского*. Вопрос о том, был ли автор статьи 1051 г. Нестором-летописцем тут не затрагиваем, и поэтому избегаем тут ссылок на литературу этого вопроса. С текстологической точки зрения мы все остаемся в пределах, достигнутых издателями борисоглебских текстов, то есть Д. И. Абрамовичем (1916 г.) и С. А. Бугославским (1928 г.). Все переиздания основаны на результатах работ этих исследователей и эта ситуация сохраняется по сей день. Попытка начать заново (Н. В. Пак) текстологическое исследование творчества Нестора-агиографа – работа весьма кропотливая, и пожалуй, не встречающая должной поддержки.

Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Д. И. Абрамович. – Петроград, 1916. – 204 с. – (Памятники древнерусской литературы; Вып. 2).

Артамонов Ю. А. Житие Феодосия Печерского: проблемы источниковедения / Ю. А. Артамонов // Древнейшие государства Восточной Европы. – М., 2003. – С. 253–277.

Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – М.: Изд–во АН СССР, 1963. – 376 с.

Бугославский С. А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора / С. А. Бугославский // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1914. – Т. XIX, кн. 1. – С. 131–186.

Бугославський С. А. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба: (Розвідка й тексти) / С. А. Бугославський. – К., 1928. (Пам'ятки мови та письменства Давньої України, 1).

Васильевский В. Г. Материалы для внутренней истории византийского государства / В. Г. Васильевский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1879. – Ч. 202. – С. 136–198.

Воронин Н. Н. «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор / Н. Н. Воронин // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1957. – Т. 13. – С. 11–56.

Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1: Период первый, Киевский или домонгольский. 1-я половина тома / Е. Е. Голубинский. – Изд. 2–е, испр. и доп. – М., 1901.

Голубовский П. В. Служба свв. мученикам Борису и Глебу по Иванической минее 1547–1549 гг. / П. В. Голубовский // Чтение в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1900. – Т. XIV, кн. 3. – С. 125–164.

Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. Опыт анализа / Н. Н. Ильин. – М., 1957. – 230 с.

Ключевский В. О. Древнерусские Жития святых как исторический источник / В. О. Ключевский. – М,. 1871. – 465 с.

Макарий, митрополит [Булгаков]. История русской церкви. Т. 2 / Макарий, митр. – 3-е изд. – СПб., 1889.

Насонов А. Н. Начальные этапы киевского летописания в связи с развитием древнерусского государства / А. Н. Насонов // Проблемы источниковедения. – 1959. – № 7. – С. 416–462.

Никольский Н. К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.) / Н. К. Никольский. – СПб., 1906. – 596 с.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – 659 с.

ОР ИМЛИ (Отдел рукописей Института мировой литературы им. А. М. Горького РАН), ф. диссертаций. Бугославский С. А. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе: Дисертация. Машинопись.

Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. – СПб, 1911.

Поппе А. Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря / А. Поппе. – К., 2011. – 152 с.

Приселков М. Д. Очерки о церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб., 1913.

Полное собрание Русских летописей. Т. XV: Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – СПб., 1863.

Соболевский А. И. Когда написано Несторово Чтение о свв. Борисе и Глебе / А. И. Соболевский // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1916. – Т. XXI, кн. 2.

Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского словаря по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – СПб., 1902. – Т. 2: (Л–П). – с. 919.

Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси / М. Н. Тихомиров. – М.–Л., 1955.

Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подг. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; под ред. С. И. Коткова. – М., 1971.

Черепнин Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – 1948. – Т. 25. – С. 293–333.

Шахматов А. А. Несколько слов о Несторовом житии Феодосия / А. А. Шахматов // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1896. – Т. I, кн. 1. – С. 46–65.

Шахматов А. А. Повесть временных лет. Т. 1: Вводная часть. Текст. Примечания / А. А. Шахматов. – Петроград, 1916. – 403 с.

Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники / А. А. Шахматов // Труды Труды Отдела древнерусской литературы. – 1940. – Т. IV. – С. 9–150.

Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб., 1908. – 686 с.

Baumgarten N. Genealogies et managers occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle / N. Baumgarten // Orientalia Christiana. – Roma, 1927 . – T. 9:1, № 35.

Grumel V. Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. III / V. Grumel. – Paris, 1947.

Kralik Ol. Nové pracé o Povesti vremennych let / Ol. Kralik // Československá rusistika. – Praha, 1961. – T. VI: 3.

Lilienfeld von F. Die ältesten russischen Heiligenlegenden Studien zu den Änfangen der russischen Hagiographie und ihre Verhaltniss zum byzantinischen Beispiel / F. von Lilienfeld // Aus der Byzantinisschen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik. – Berlin, 1957. – Bd. 1. – S. 237–271. – (Berliner Byzantinistische Arbeiten, Bd. V),

Müller L. Neuere Forsclnmgen über das Leben unddie kullische Verehrung der Heiligen Boris und Gleb / L. Müller // Opera Slavica: Beitrage zum V International en Slawistenkongress. Bd. IV. – Gottingen 1963. – S. 295–317.

Muller L. Studien zur altrussischen Legende der heiligen Boris und Gleb. 1: Die wunderbare Gefangenbefreiung nach dem Bericht Skazanije und des Čtenije / L. Muller // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1952. – Bd. 23, H. 1. – S. 60–77.

Poppe A. Рец.: Воронин Н. Н. «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор, Труды Отдела древнерусской литературы, 1957, Т. 13, с. 11–56 / A. Poppe // Studia Zrodloznawcze. – T. 5. – 1960, p. 156–158.

Poppe A. Uwagi o najstarszych dziejach koscioła na Rusi, cz. II / A. Poppe // Przegled Historyczny. – 1964. – T. 55. – P. 567–568.

І. Д. Потєхіна, Т. І. Слободян

Про населення давньоруської Шестовиці за матеріалами інгумацій та кремацій

При вивченні історії давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини, зокрема його походження і генетичних зв'язків, на особливу увагу заслуговують антропологічні матеріали з Шестовицького некрополя. Протягом тривалого часу досліджень питання антропологічного складу населення давньоруської Шестовиці набуло дискусійного характеру, а інтерпретація різними дослідниками фізичних рис похованих у цьому могильнику була досить неоднозначною. Дослідниця шестовицької краніологічної серії Г. П. Зіневич зазначала, що ці загалом європеоїдні люди з вузьким обличчям і високими орбітами належали до слов'янського кола типів, найімовірніше, до локальної групи сіверян. Водночас на окремих чоловічих черепах Шестовиці дослідниця виявила сплощеність обличчя і слабке виступання носа, що, на її думку, могло свідчити про присутність тут незначної монголоїдної домішки [Зіневич, 1962, с. 43, 47].

Слід однак зауважити, що ослаблене профілювання обличчя цих шестовицьких чоловіків не супроводжувалося іншими ознаками східного походження, а навіть навпаки, корелювало з вузьколицістю, що заперечує присутність тут монголоїдного краніологічного комплексу. Це ставить під сумнів східні впливи на давньоруських жителів Шестовиці і змушує шукати альтернативні напрямки витоків сплощеності їх обличчя. Як відомо, у деяких групах населення Подніпров'я давньоруської доби ослаблення горизонтального профілю обличчя часто пов'язане з фінським або лапоноїдним компонентом. Присутність у цьому регіоні вихідців з фіно-угорських земель узгоджується з літописними і археологічними даними [Моця, 1993; Рудич, 2011].

Іншу картину антропологічного складу давньоруської Шестовиці запропонувала Т. І. Алексєєва, яка звернула увагу на відносну низькоголовість і високоорбітність шестовицької серії. Це дозволило їй висловити припущення про змішування тут норманського (германського) морфологічного компоненту зі слов'янським [Алексєєва, 1973, с. 267]. Цікаві спостереження про місце шестовицьких черепів на антропологічній карті Східної, Західної та Північної Європи належать С. Л. Санкіній та О. Г. Козинцеву, які відносять серію з Шестовиці до норманської групи, зближаючи її з синхронними серіями Старої Ладоги, Швеції, Британії та з лівами [Санкина, 1995, с. 103, 104]. Таким чином, при певній багатовекторності антропологічних зв'язків населення Шестовиці, домінуючими компонентами в його складі більшістю дослідників визнаються слов'янський і норманський. Питому вагу цих компонентів важко визначити через низьку репрезентативність серії, але є всі підстави вважати, що роль кожного з них була різною серед чоловічого і жіночого населення, причому жінки, очевидно, являли собою більш гомогенну групу слов'янського походження.

Хоча вирішальне значення для визначення генетичного внеску слов'янських і прийшлих груп населення належить краніологічним матеріалам з інгумованих поховань, однак джерелом цінної інформації можуть стати і численні поховальні комплекси Шестовиці, здійснені за обрядом кремації, вивченню яких до цього

Рис. 1. Скелетні рештки жінки з основного поховання, здійсненого за обрядом кремації. Шестовиця, X ст.

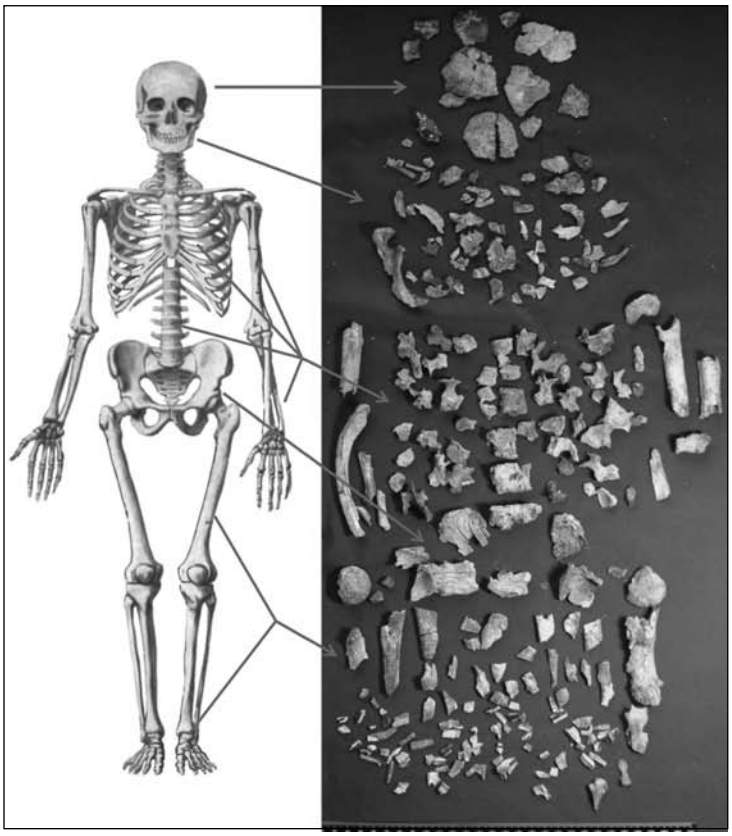

Рис. 2. Скелетні рештки жінки 20–35 років з поховання, здійсненого за обрядом кремації. Шестовиця, поховання у горщику, X ст.

часу не надавалося належної уваги. Попри значну фрагментарність перепалених кісткових решток, їх аналіз дозволяє отримати не тільки фізичні та статевовікові характеристики похованих людей, але й висвітлити деякі обставини і деталі самого обряду кремації, сліди яких були майже повністю знищені ритуальним вогнищем. Між тим, вони залишаються об'єктом посиленого інтересу дослідників [Моця, 2011; Коваленко, 2012].

Нами проведено антропологічну експертизу обпалених скелетних залишків з кургану Шестовиці, дослідженого у 2011 р. Шестовицькою міжнародною археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Перша група перепалених кісток (основне поховання) містилася безпосередньо у могильній ямі округлої форми (1,10 × 1,0 м), яка була заповнена вугликами і обгорілими дерев'яними плашками. У північно-східному секторі ями знаходився горщик без слідів перебування у вогні, заповнений обгорілими кістками. Основне поховання супроводжувалося багатим набором речей з металу, дорогоцінного каміння і кольорового скла. Авторами розкопок поховання датується серединою – другою половиною X ст. [Коваленко, 2012].

При дослідженні обгорілих кісткових решток з цього поховання, перш за все необхідно було встановити кількість похованих там осіб. Не менш важливими завданнями були визначення статі та віку похованих за обрядом кремації людей, виявлення ознак їх фізичного розвитку, патологічних проявів на скелеті, а також реконструкція деяких деталей поховального ритуалу. В процесі експертизи кремацій нами використані як традиційні антропологічні методи, так і спеціальні методики, які застосовуються у судово-медичній, криміналістичній і антропологічній практиці при роботі із спаленими кістяками. Зокрема, визначення віку померлих за

фрагментами кісток проводилися з використанням тих же методик, що і при роботі з матеріалами інгумації, тобто враховувались дані про стан черепних швів, приростання епіфізів довгих трубчастих кісток, стан суглобових і симфізарних поверхонь, товщину і структуру компакти трубчастих кісток тощо. Визначення статі зазвичай виявляється більш складним завданням, оскільки при дії високої температури під час тілоспалення відбуваються певні фізико-хімічні процеси, що призводять до змін кристалічної структури кістки, її мінерального складу, і як наслідок – до скорочення об'єму кісткової тканини, термічних деформацій тощо. Однак, збереження певних фрагментів із вираженими проявами статевого диморфізму, як, наприклад, лобної кістки, верхніх країв орбіт, потиличного виступу чи соскоподібного відростка скроневої кістки, а також окремих ділянок тазу значно сприяло визначенню статі.

Дані про фізико-хімічні зміни у кістках, які виникають при певній температурі спалювання тіла, дозволили за кольором обгорілих фрагментів визначити температуру, при якій проходило горіння. Загалом при експертизі кремованих кісток з Шестовиці нами використано широкий спектр методів, зокрема різні методики визначення віку і статі [*Алексеев,* 1964; Brothwell, 1981; *Rössing*, 1977; Gejvall, 1948; Dokladal, 1999; Козловская, 1998; Gładykowska-Rzeczycka, 1974], способи встановлення температури горіння і деталей обряду тілоспалення [Herrmann, 1988; Walker, 2008; Holck, 1996; Добровольская, 2010; Моця, 1993] та фізико-хімічних і механічних змін кісток [Symes, 2008; Großkopf, 2004].

Ідентифікація кісток із горщика і ями та їх співставлення показало, що вони належали двом особам дорослого віку. На це вказує репрезентативність всіх відділів скелету кожного похованого індивіда і наявність непарних кісток або ж парних кісток однойменної сторони у різних кістяків. Такими є, зокрема, фрагменти кісток склепіння черепу (лобної, тім'яної) та верхніх кінцівок. Крім морфологічної ідентифікації, іншими критеріями належності спалених решток різним особам можуть бути наявні відмінності у забарвленні та різні ступені фрагментації як результат дії неоднакових температурних режимів спалення небіжчиків, на чому ми зупинимося нижче. Кісток тварин у дослідженому матеріалі виявлено не було.

Основне поховання представлене 262 фрагментами загальною вагою 109 г. Розміри цих уламків коливаються від 3 до 37 мм, причому переважна більшість (179) не перевищувала 15 мм у довжину (табл. 1; рис. 1).

З цього поховання ідентифіковано 36 фрагментів черепа, переважно мозкового відділу, 120 фрагментів кінцівок, шість фрагментів хребців і чотири уламки ребер (табл. 2). Патологічних змін на них не виявлено.

Співвідношення товщини шарів кісток склепіння черепа та масивність фрагментів трубчатих кісток відповідають дорослому віку, більш точно визначити який не вдалося. За загальною грацильністю та вимірами товщини кісток черепного склепіння (середнє значення 3,8 мм) можна припускати, що кістяк належав жінці [Gejvall, 1948].

На більшості фрагментів наявні мікротріщини або глибокі масові тріщини, уламки діафізів трубчастих кісток мають поздовжнє та параболічне розтріскування, один фрагмент діафізу дугоподібно деформований. Характер цих деформацій свідчить на користь того, що тіло було спалено невдовзі після смерті, оскільки відомо, що значні термічні деформації і параболічні тріщини з'являються внаслідок швидкої втрати органіки і води, а це зазвичай відбувається при високій температурі горіння ще не зневоднених тканин тіла [Großkopf, 2004, p. 24; Holck, 1996].

У результаті дії вогню, кістки набули блакитно-сірого та злегка крейдяного забарвлення. Такі відтінки вказують на те, що температура спалювання була дуже високою і сягала 700–1000° С [Walker, 2008], що спричинило майже повне згоряння більшості кісток.

Поховання у горщику представлене 521 фрагментом кісток черепа і посткраніального скелета та уламками чотирьох зубів дорослої людини. Розмір фрагментів

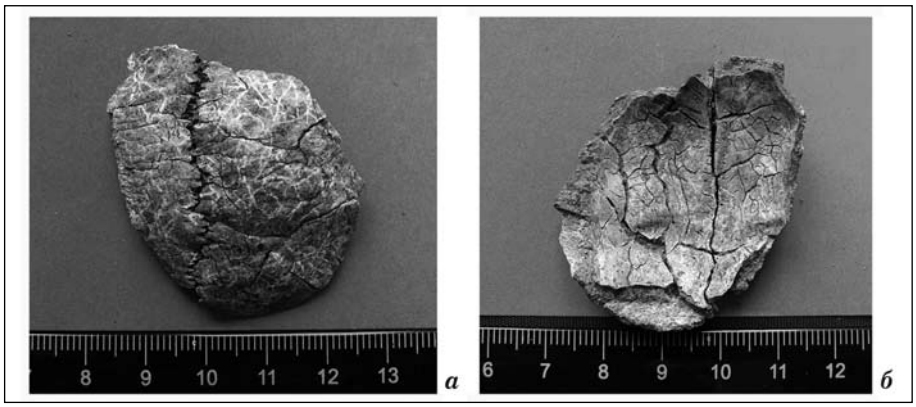

*Рис. 3.*Фрагмент кістки чола з метопічним швом. Шестовиця, поховання у горщику, X ст. (*а* – зовнішній бік; *б* – внутрішній бік)

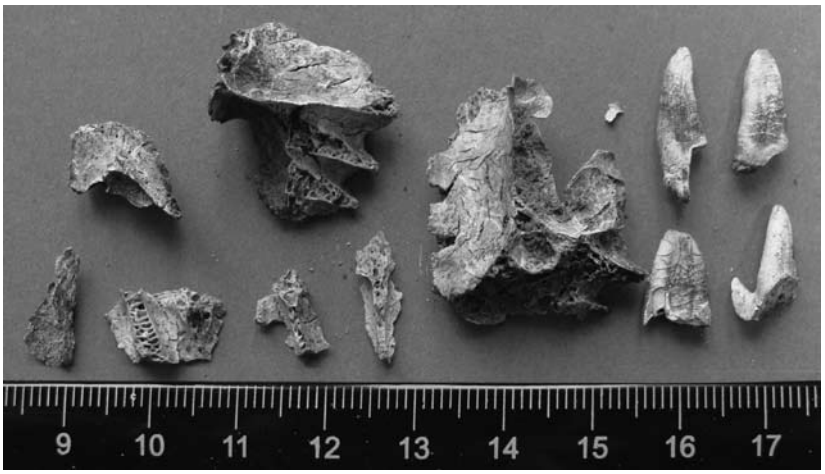

*Рис. 4.*Фрагменти верхньої щелепи та зубів. Шестовиця, поховання у горщику, X ст.

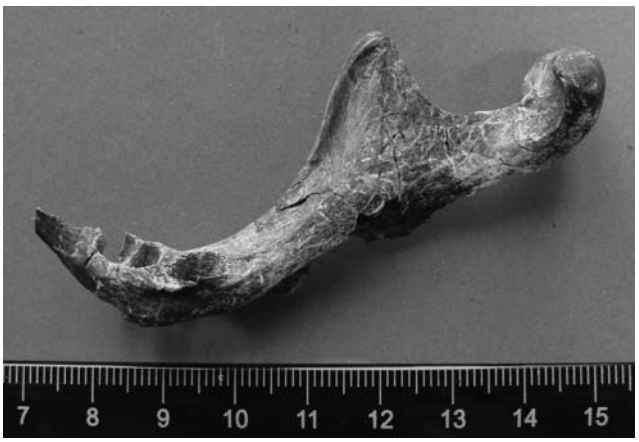

Рис. 5. Фрагмент правої сторони нижньої щелепи. Шестовиця, поховання у горщику, X ст.

Рис. 6. Фрагменти голівок стегнових кісток. Шестовиця, поховання у горщику, X ст.

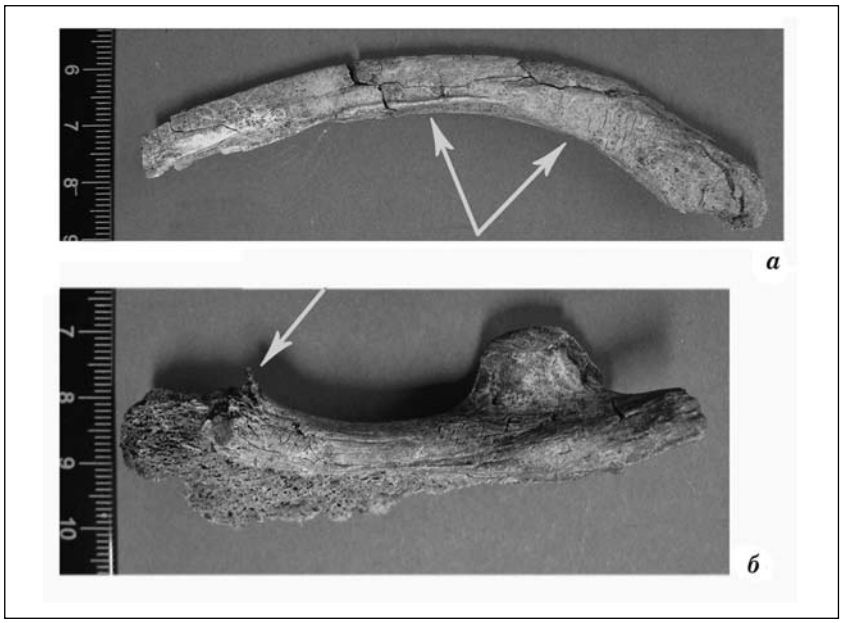

Рис. 7. Дугоподібна деформація ліктьової (*а*) та стегнової (*б*) кісток. Шестовиця, поховання у горщику, X ст.

варіює від 3 до 103 мм, причому переважна їх більшість (310) не перевищує у довжину 15 мм, і лише шість обгорілих уламків довші за 45 мм (табл. 3; рис. 2). Такий ступінь подрібнення кісток вказує на значну тривалість і високу інтенсивність процесу спалювання.

Всього вдалося ідентифікувати 275 кісткових фрагментів (табл. 4). Від черепа збереглися 89 уламків, зокрема фрагмент лобної кістки з метопічним швом (рис. 3), правий виличний відросток лобної кістки, фрагменти лівої тім'яної кістки із вінцевим, сагітальним і лямбдоподібним швами, ліва частина потиличної кістки з потиличним виступом, фрагмент лівої частини піднебінної кістки (рис. 4), а також права частина нижньої щелепи з альвеолами трьох молярів і висхідною гілкою (рис. 5). Посткраніальний скелет репрезентований 137 фрагментами нижніх і верхніх кінцівок, 43 фрагментами хребців усіх відділів хребта і шістьма уламками ребер. Серед них найкраще збереглися проксимальна частина правої ліктьової кістки, фрагмент правої сідничної кістки із півмісяцевою поверхнею, голівки стегнових кісток (рис. 6), п'ять фрагментів правих верхніх суглобових відростків грудних хребців, три уламки правих суглобових відростків поперекових хребців, фрагмент шийного хребця і суглобова поверхня дистального кінця лівої ліктьової кістки. Патологічних змін на кістках не виявлено.

У результаті тривалої дії вогню виникла помітна дугоподібна деформація ліктьової і стегнової кісток (рис. 7) та з'явилися поздовжні і поперечні тріщини параболічної форми на інших трубчастих кістках. У деяких випадках спостерігається розшарування компакти, особливо на діафізах трубчастих кісток нижніх кінцівок. Ці термічні деформації, як і у першому випадку, свідчать про те, що з моменту смерті жінки до проведення кремації пройшло небагато часу [Großkopf, 2004, p. 24; Holck, 1996]. На кістках склепіння черепа, лицьового відділу, хребцях і ребрах деформація майже непомітна, але наявні неглибокі тріщини, а на кістках тазу вони досить виражені.

Незважаючи на значний ступінь фрагментарності матеріалу, статевовікове визначення у цьому випадку не викликало великих труднощів. Встановлення статі за вимірами товщини черепного склепіння та компакти діафізів трубчастих кісток проводилося за методикою Gejvall [Gejvall, 1948]. При визначенні статі бралися до уваги такі ознаки як пряма форма чола, гострий верхній край орбіти, великий кут

Таблиця 1. Кількість і вага фрагментів спалених кісток з поховання у ямі за категоріями їх розмірів [за Wahl, 1982]

	Категорії розмірів кісткових фрагментів, мм					**Всього Total**	**Зуби Teeth**
	< 15	**16-25**	**26-35**	**36-45**	**>46**		
Кількість фрагментів *Fragment count*	179	66	15	2	____	262	____
Максимальниий розмір ф-тів *Maximum fragment size*	37 мм						
Мінімальний розмір ф-тів *Minimum fragment size*	3 мм						
Вага (г) *Weight (g)*	35	47	23	4	____	109	____

Таблиця 2. Представленість різних відділів скелета за ідентифікованими фрагментами кремованих кісток з поховання X ст. у ямі з некрополя Шестовиці

Відділи скелета	Кількість фрагментів (*fragment count*)
Череп, кількість фрагментів (*cranium*; *fragment count*)	**36**
а) мозковий відділ *(cranium cerebrale)*	22
б) лицьовий відділ *(cranium viscerale*)	-
в) невизначені *(not identified)*	14
Хребтовий стовп (*columna vertebrali*)	**6**
Грудна клітина (*ossa thoracis*)	**4**
Кінцівки, загалом (*ossa membri, total*)	**120**
Верхні кінцівки (*ossa membri superioris*)	1
Нижні кінцівки (*ossa membri inferioris*)	-
Кінцівки, відділ не встановлено (*ossa membri, not identified*)	119
Приналежність не встановлена *(not identified)*	**42**

Таблиця 3. Кількість і вага фрагментів спалених кісток з поховання у горщику за категоріями їх розмірів [за Wahl, 1982]

	Категорії розмірів кісткових фрагментів, мм					**Всього Total**	**Зуби Teeth**
	< 15	**16-25**	**26-35**	**36-45**	**>46**		
Кількість фрагментів *Fragment count*	310	137	52	16	6	521	4
Максимальниий розмір ф-тів *Maximum fragment size*	103 мм						
Мінімальний розмір ф-тів *Minimum fragment size*	3 мм						
Вага (г) *Weight (g)*	44	90	100	53	54	341	1

Таблиця 4. Представленість різних відділів скелета
за ідентифікованими фрагментами кремованих кісток з поховання X ст.
у горщику з некрополя Шестовиці

Відділи скелета	**Кількість фрагментів (fragment count)**
Череп, кількість фрагментів (*cranium*; *fragment count*)	**89**
а) мозковий відділ *(cranium cerebrale)*	27
б) лицьовий відділ *(cranium viscerale*)	27
в) невизначені *(not identified)*	35
Хребтовий стовп (*columna vertebralis*)	**43**
Грудна клітина (*ossa thoracis*)	**6**
Кінцівки, загалом (*ossa membri, total*):	**137**
Верхні кінцівки (*ossa membri superioris*)	10
Нижні кінцівки (*ossa membri inferioris*)	27
Кінцівки, відділ не встановлено (*ossa membri, not identified)*	100
Приналежність не встановлена *(not identified)*	**246**

Таблиця 5. Температура горіння різних частин скелета,
визначена за кольором кісткових фрагментів [за Herrmann, 1988; Walker, 2008]

Відділи скелета	**Температура за Herrmann (1988)**	**Температура за Walker, Miller (2008)**
Мозковий відділ черепа	200–600° C	100–600° C
Лицьовий відділ черепа	200–500° C	100–500° C
Хребтовий стовп	300–500° C	100–500° C
Ребра, грудина	500–600° C	600–800° C
Плечова кістка	400–600° C	300–800° C
Передпліччя (ліктьова, променева кістки)	600–900° C	800–900° C
Таз	200–500° C	100–500° C
Стегнова кістка	300–700° C	400–700° C
Стопа	300–500° C	300–500° C

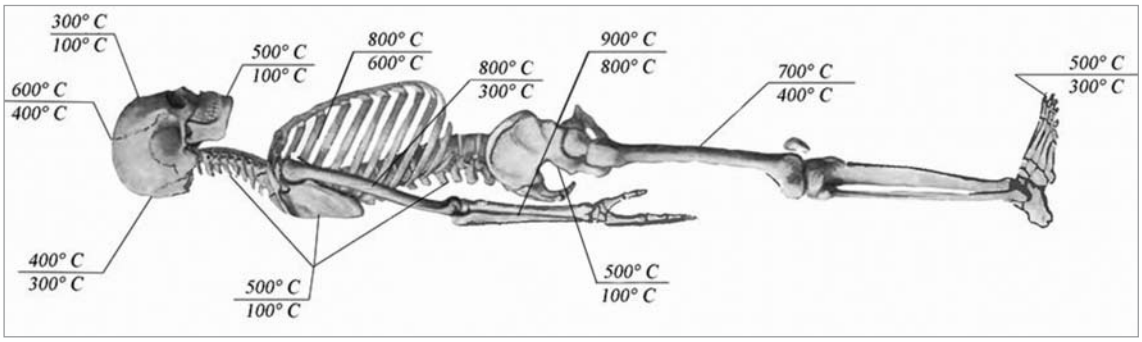

Рис. 8. Схема температурного режиму при кремації жінки 20–35 років. Шестовиця, поховання у горщику, X ст.

і грацильність нижньої щелепи, незначний потиличний виступ (товщиною 5,5 мм), товщина черепного склепіння (середнє значення – 5 мм), гострі краї півмісяцевої поверхні сідничної кістки та товщина компакти стегнової та ліктьової кісток (середні значення відповідно 5,3 і 3,3 мм). Комплекс цих ознак, а також загальна грацильність кісток і незначний розвиток м'язового рельєфу свідчать про те, що поховання в горщику належало жінці. Вік похованої був у межах 20–35 років (вікова група *adultus*), на що вказують повне зрощення проксимального епіфізу ліктьової кістки з її діафізом і малого вертлюга із стегновою кісткою, розвиток альвеол третіх молярів, а також ще не облітеровані шви на внутрішній поверхні черепа [Brothwell, 1981; *Rössing*, 1977].

Температуру горіння різних частин скелету визначено за кольором кісток, який варіює від молочно-білого до коричнево-чорного, але переважає сірий (табл. 5; рис. 8).

Найбільш обгорілими є кінцівки та передня частина черепа, при невисокій температурі горіли задня сторона грудної клітини і тазу. Більша частина збережених фрагментів відноситься до задньої сторони кістяка, як, наприклад, кістки склепіння, стегнові кістоки з лінією *Aspera*, крила і фрагменти сідничної кістки з півмісяцевою поверхнею і т. д. Таким чином, при обряді тілоспалення небіжчицю було покладено на спину, про що свідчать також доволі добре збережені частини хребців, зокрема бічні відростки. Вони мають темно-сірий, до чорного, відтінок, що вказує на невисоку температуру їх горіння через незначний доступ кисню при такому положенні (рис. 8). Загальний температурний режим спалювання коливався у межах від 100–300° С до 900° С [Walker, 2008].

Згідно з експериментальними даними, вага решток дорослої людини після кремації становить у середньому від 1,5–2 кг (жінки) до 3 кг (чоловіки) [Malinovski, 1969; Fairgrieve, 2008]. Загальна вага кісток похованих складає відповідно 109 г і 342 г, тобто становить невелику частку від отриманої експериментально ваги. Можна було б припустити, що в яму і горщик помістили не всі залишки спалених тіл, а відібрали лише певні їх частини, тобто про вибірковий підхід до поховання кремованих решток. Однак, результати морфологічної ідентифікації свідчать, що тут представлені фрагменти усіх відділів скелету, що спростовує дане припущення. Очевидно, невелика маса кісток при наявності фрагментів усіх відділів кістяка пояснюється тим, що більшість їх перегоріла в попіл, розсипалася в прах і не могла потрапити до горщика навіть при ретельному збиранні.

Проведена експертиза показала, що у кремованих похованнях Шестовицького могильника знаходилися рештки двох молодих жінок, які відзначалися грацильною будовою скелета, без ознак великих фізичних навантажень. Характер термічних деформацій і

розтріскувань кісток вказує на те, що в обох випадках обряди тілоспалення над померлими були проведені невдовзі після їх смерті. Кремація проводилася на стороні, після чого кістки першої жінки були поміщені в яму разом із багатим поховальним інвентарем і рештками поховального вогнища (вугликами і плашками дубу та сосни), які, ймовірно, слугували паливом для здійснення обряду. Відомо, що саме ці породи деревини, завдяки своїм фізико-хімічним властивостям, часто використовувались при тілоспаленнях в історичні часи. Після обряду кремації, який проходив при температурі 700–1000° С, лишилося небагато кісток скелета, багатий набір пошкоджених вогнем вишуканих прикрас і деякі інструменти. Що стосується обряду тілоспалення іншої жінки, встановлено, що він проходив у положенні на спині, загалом при більш низьких температурах (100–900° С). Після закінчення кістки усіх частин тіла було зібрано, вміщено у горщик і поховано. При цьому вугликів у горщику виявлено практично не було, що може свідчити про те, що кістки були ретельно перебрані та очищені від залишків поховального вогнища.

Відмінності в окремих деталях кремації та поховального ритуалу двох жінок, очевидно, пов'язані з гетерогенним характером населення Шестовиці. Вони узгоджуються з припущенням, зробленим на підставі поховального інвентарю, про різну етнокультурну приналежність жінок, одна з яких мала скандинавські за походженням прикраси, в той час як рештки іншої покоїлися у слов'янському круговому горщику [Коваленко, 2012]. Про різні – слов'янські та норманські витоки цього населення свідчить і аналіз антропологічних даних, отриманих за матеріалами інгумацій Шестовиці. Водночас не слід відкидати і причин соціального характеру, що також могли позначитися на обрядовому статусі кремованих. З'ясуванню цих питань сприятимуть подальші дослідження антропологічних матеріалів з Шестовиці, які лишаються цінним джерелом для висвітлення ролі місцевого слов'янського і прийшлих компонентів при формуванні давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини.

Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г.Ф.Дебец. – М., 1964.

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологи / Т. И. Алексеева. – М., 1973.

Добровольская М. В. К методике изучения материалов кремации / М. В. Добровольская // КСИА. – 2010. – Вып. 224. – С. 85–97.

Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника / Г. П. Зіневич // Матеріали з антропології України. – 1961. – Вип. 2. – С. 37–47.

Коваленко В. П. Новий курган у Шестовиці / В. П. Коваленко, О. П. Моця, Є. М. Осадчий // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Науч. ежегод. – Чернигов, 2012. – С. 40–42.

Козловская М. В. К вопросу о возможностях исследования кремированных костей / М. В. Козловская // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. – М., 1998. – С. 174–182.

Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К., 1993.

Моця О. П. Давньоруський Чернігів / О. П. Моця, А. Л. Казаков. – К.: Стародавній світ, 2011. – 316 с.

Рудич Т. О. Населення Правобережжя Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології / Т. О. Рудич // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 22–31.

Brothwell D. R. Digging up bones. The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains / D. R. Brothwell. – Third edition . – Ithaca: Cornell University Press, 1981. – 208 p.

Dokladal M. Morfologie spalenych kosti. Vyznam pro identifikaci osob / M. Dokladal // Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianne. – Brno, 1999. – 113. – 185 p.

Fairgrieve S. I. Forensic cremation. Recovery and analysis / S. I. Fairgrieve. – Boca Raton: CRC Press, 2008. – 206 p.

Gejvall N.-G. Bestämning av de brände benen fran Gravarna I Horn / N.-G. Gejvall. – Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. – Stockholm,1948. – Handl. 60. – S. 153–180.

Gładykowska-Rzeczycka J. Antropologiczna interpretacja cmentarzysk ciałopalnych / J. Gładykowska-Rzeczycka // Pomorania Antiqua. – 1974. – T. 5. – S. 27–149.

Großkopf B. Leichenbrand – Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor– und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken / B. Großkopf: [Електронний ресурс]. – Disser-

tation Universität Leipzig . – 2004. Точка доступу: http://www.qucosa.de/fileadmin/data/qucosa/documents/3417/Grosskopf_Diss_2004.pdf (від 27.12.2012).

Holck P. Cremated bones: A medical-anthropological material on cremation burials / P. Holck / Antropologiske skrifter. – Oslo: Anatomical institute, University of Oslo, 1996. – Nr. 1B. – 160 p.

Hermann B. Behandlung von Leichenbrand / B. *Hermann* // Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menchen. Band 1. Teil. – Stuttgart–NewYork, 1988. – S. 576–585.

Malinowski A. Identifikationsmöglichkeiten menschlicher Brandknochen mit besonderer Berücksichtigung ihres Gewichtes / A. Malinowski, R. Porawski. – Zacchia. – 1969. – 5. – S. 392–410.

Rösing F. W. Methoden und Aussagemöglichkeiten der anthropologischen Leichenbrandbearbeitung / F. W.Rösing // Archäologie und Naturwissenschaften. – 1977. – Bd. 1. – S. 53–80.

Symes S. Patterned thermal destruction of human remains in a forensic setting / S. Symes, C. Rainwater, E. Chapman et al. // The analysis of burned human remains. – London, 2008. – S. 15–54.

Wahl J. Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitungsund Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern / J. Wahl // Prähistorische Zeitschrift. – 1982. – Bd. 57. – S. 2–125.

Walker P. Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone / P. Walker, K. Miller, R. Richman // The analysis of burned human remains. – London, 2008. – S. 129–135.

Б. А. Прищепа

Пригоринські міста в X–XIII ст.

Проблема зародження середньовічних міст Східної Європи істориками розглядається переважно для всієї території Русі. У вітчизняній науці прикладом такого узагальнюючого дослідження є монографія П. П. Толочка «Древнерусский феодальный город» [Толочко, 1989]. Значно менше уваги науковці приділяють виявленню особливостей цього процессу в окремих частинах Русі. Зокрема, залишаються недостатньо висвітленими ранні етапи становлення середньовічних міст у басейні р. Горині.

Про Погоринську волость, як окрему територіальну одиницю, вперше згадується в Повісті минулих літ під 1097 р., а під 1157 р. літописець вживає вираз «погоринські міста» [ПСРЛ, 1962, с. 488]. Погориння знаходилось на кордоні Київської та Волинської земель. Щодо територіальної приналежності цієї області висловлювались різні думки. О. М. Андріяшев вважав, що до середини XII ст. Погориння належало Києву, а потім відійшло до Волині [Андрияшев, 1887, с. 37]. М. С. Грушевський висловив думку, що Погориння було приєднане до Київської землі Всеволодом Ярославичем і такий поділ був затверджений на Любецькому з'їзді в 1097 р., а наприкінці XII ст. ця область знову повернулася до Волині [Грушевський, 1992, с. 364]. М. Ф. Котляр стверджує, що погоринські міста були волинськими [Котляр, 1985, с. 46, 71]. П. П. Толочко підтримав думку А. Н. Насонова, який вважав, що Погориння було крайньою західною областю власне Київської землі [Насонов, 1980, с. 123].

Горинь є найбільшою правою притокою р. Прип'яті, її довжина 659 км, а площа водозбору (без Случі) становить близько 14 тис. кв. км. Витоки Горині знаходяться на Подільській височині, далі вона перетинає Волинську височину, ці дві фізико-географічні області із переважно родючими ґрунтами розділені смугою Малого Полісся. А ще далі на північ, до впадіння у Прип'ять, річка протікає Поліссям – зоною змішаних лісів із значними масивами боліт; тут переважають ґрунти із невисоким рівнем родючості.

Літописи містять інформацію про 16 давньоруських поселень у Погоринні. Місце розташування більшості з цих поселень надійно визначене за даними топоніміки і пов'язане з конкретними археологічними пам'ятками (рис. 1). Літописні поселення розташовані вздовж Горині та на її притоках нерівномірно – їх розміщення було зумовлено різними чинниками, в тому числі і фізико-географічними особливостями окремих частин Погориння. Половина поселень знаходилась у середній течії Горині, в межах Волинської височини. Це головні центри Погориння – Дорогобуж (1084 р.) і Пересопниця (1149 р.), а також Острог (1100 р.), Заріческ, Мильськ, Сапогинь (1151 р.). На західному рубежі Погориння згадується Чемерин (1149 р.), а на східному – Корчеськ (1150 р.). Ще шість поселень були розташовані на верхній Горині: Шумськ (1149 р.), Тихомль, Вигошев, Гнійниця (1152 р.), Каменець (1196 р.), Ізяславль (1240 р.). В області Волинського Полісся названі два центри удільних княжінь – Дубровиця (1183 р.) і Степань (1292 р.).

Археологічні розкопки великими площами були проведені на пам'ятках літописних міст Дорогобужа, Пересопниці, Острога, а також городищ біля с. Листвин Дубенського району Рівненської області, біля с. Городище Шепетівського району Хмельницької області. Невеликими площами досліджувались Шумськ, Ізяслав, Корець, Степань і городище в Жорнові Дубенського району.

Рис. 1. Літописні поселення між ріками Стир і Случ.
Умовні позначення: а – межі Волинської височини; б – північна межа Подільської височини; в – поселення Погоринння

Першим із погоринських міст в літописах названо Дорогобуж. Він неодноразово згадується як центр удільного княжіння, але порівняно тривалий час володіли містом лише Давид Ігоревич (1084–1085, 1100–1112 рр.) і Володимир Андрійович (1157–1170 рр.) [ПСРЛ, 1962, с. 250, 273, 487, 488, 546]. Останнє повідомлення про місто відноситься до 1208 року [ПСРЛ, 1962, с. 725].

Дорогобузьке городище знаходиться на лівому березі р. Горині в одноіменному селі Гощанського району Рівненської області (рис. 2). Воно складається з трьох

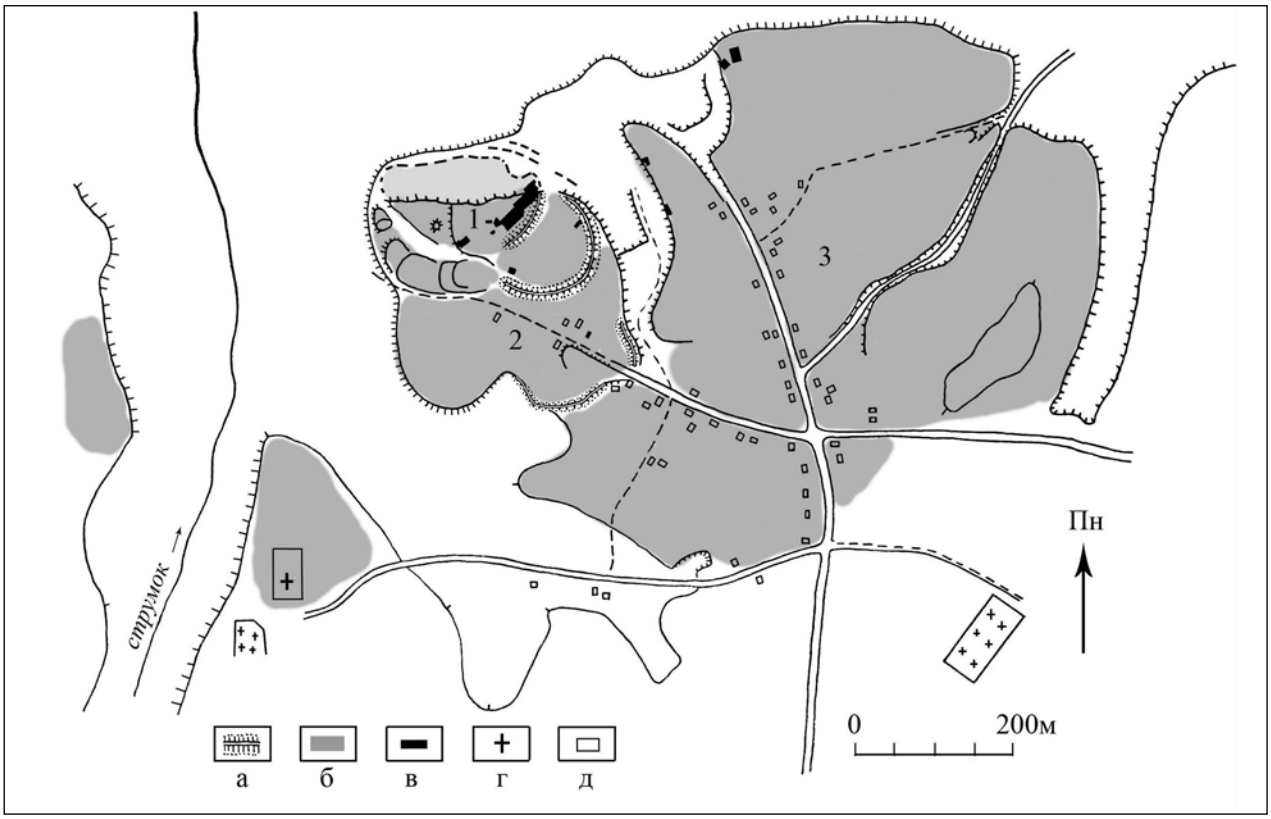

Рис. 2. Археологічні пам'ятки в с. Дорогобуж: 1 – дитинець; 2 – окольне місто; 3 – посад. Умовні позначення: а – оборонний вал городища; б – ділянки з культурним шаром XII–XIII ст.; в – розкоп; г – Успенська церква; д – сучасні будівлі

укріплених частин – мисової, площею 1,7 га (дитинця) та ще двох площадок, які розташовані на південний схід і південь від дитинця (окольне місто). Загальна площа фортеці становила 5,5 га. Посадські райони Дорогобужа були розташовані на береговій височині на схід і південь від городища, їх площа – близько 20 га. Поселення домонгольського часу площею близько 4 га виявлено також поряд з Успенською церквою на південно-західній околиці давнього міста [Прищепа, 2011, с. 18–24].

Охоронні розкопки в Дорогобужі проводились з 1972 р. Ю. М. Нікольченком. А в 1982–1995, 2002, 2003 рр. експедицією під керівництвом автора досліджено близько 1600 кв. м площі на городищі і 360 кв. м на території східного посаду. Виявлено 45 житлових і господарських будівель, інші об'єкти, які віднесені до п'яти будівельних періодів.

Здобуті археологічні джерела дозволяють охарактеризувати основні етапи розвитку міста. Близько середини X ст. у Дорогобужі на місці слов'янського поселення VIII–X ст. було збудовано велику фортецю. У кінці X – XI ст. поселення зростає на південь і схід від фортеці, площа посадських районів у цей час досягла 10 га. Новий підйом поселення у кінці XI – першій половині XII ст. пов'язаний із підвищенням статусу міста – воно стає центром удільного князіння. Матеріали XII – першої половини XIII ст. з розкопок Дорогобужа ілюструють всі рубрики археологічної характеристики давньоруського міста [Куза, 1989, с. 51]. На дитинці досліджені садиби, які належали представникам воєнно-феодальної знаті, серед жителів були також ремісники і торговці. Населення мало інтенсивні торгові зв'язки з Києвом і Середнім Подніпров'ям, а також з Північним Причорномор'ям, Прибалтикою. На південно-західній окраїні поселення в останній третині XII ст. було збудовано цегляну Успенську церкву [Малевская, 1996, с. 57–60]. Місто було знищене військами Батия взимку 1240–1241 рр. Під час археологічних робіт виявлено братські могили жертв погрому, в будівлях та в культурному шарі зібрано велику колекцію знахідок, у тому числі цінні речі та скарби.

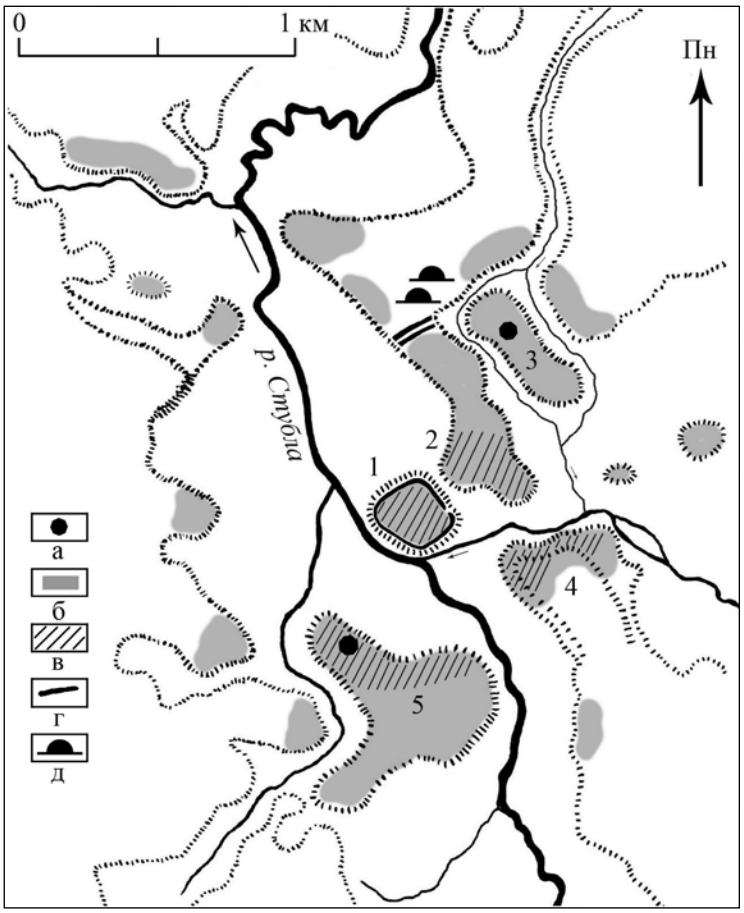

Рис. 3. Слов'яно-руські пам'ятки Пересопниці: 1 – дитинець; 2 – окольне місто; 3 – урочище «Пастівник»; 4 – урочище «Мигор»; 5 – урочище «Замостя». Умовні позначення: а – поселення VIII–IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X і XII–XIII ст.; в – ділянки з культурним шаром XI ст.; г – оборонний вал городища; д – курганний могильник

Пересопниця згадується в літописах у зв'язку з подіями другої половини XII та першої половини XIII ст., з 1149 по 1246 р. [ПСРЛ, 1962, с. 387, 797]. За писемними повідомленнями можна виділити кілька етапів у розвитку Пересопниці. Як свідчать повідомлення третьої чверті XII ст., вона неодноразово на короткий час ставала центром удільного князіння в часи боротьби за Київ Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславичем та його сином Мстиславом (1149–1155 рр.). А з 1157 по 1171 р. місто входило до Погоринської волості, центром якої був Дорогобуж. У першій чверті XIII ст. Пересопниця була центром одного з удільних князінь у Погоринні. Нею володів Мстислав Ярославич Німий, який згодом перейшов до Луцька, але залишив за собою і Пересопницьку волость. Після смерті Мстислава Німого та його сина, з 1227 р. починається заключний етап літописної історії міста, який охоплює другу чверть XIII ст., коли Пересопницьку волость у складі луцького уділу було приєднано до Волинського князівства Данила і Василька Романовичів.

Археологічне вивчення пам'яток Пересопниці розпочалося із розкопок слов'янських курганних поховань. У 1897–1898 рр. К. М. Мельник дослідила понад 100 курганів на давньоруських могильниках біля сіл Пересопниця, Білів і Старожуків [Мельник, 1901, с. 514–544]. Тоді ж виникла дискусія з приводу місця розташування літописної Пересопниці. В. Б. Антонович писав, що її залишками слід вважати Білівське городище [Антонович, 1901, с. 153–154]. К. М. Мельник стверджувала, що резиденція удільних пересопницьких князів знаходилася на городищі в с. Пересопниця [Мельник, 1901, с. 533]. Здобуті у повоєнний час П. О. Раппопортом і В. В. Ауліхом археологічні джерела підтвердили локалізацію літописного міста в с. Пересопниця [Раппопорт, 1967, с. 55–56; Ауліх, 1971, с. 168–176].

Пересопницьке городище розташоване на низькому мисі правого берега р. Стубли, він підвищується над заплавою лише на 3–4 м (рис. 3). У плані укріплення має чотирикутну форму, довжина сторін від 180 до 220 м, площа – 4 га. По периметру дитинець був захищений земляним валом, а з напільної сторони також ровом. З північного сходу до дитинця примикала ще одна укріплена площадка – так зване окольне місто, площею близько 10 га. Її захищала оборонна лінія із двох паралельних валів і ровів. До нашого часу ці вали не збереглися, але їх описала К. М. Мельник [Мельник, 1901, с. 533]. Великі посадські райони у давньоруський час були розташовані на берегових ділянках на урочищах «Пастівник», «Мигор», «Замостя».

Найбільші за обсягом археологічні розкопки в Пересопниці були проведені В. С. Терським у 1974–1992 рр., а в 90-х роках продовжені С. В. Терським. На дитинці виявлені залишки напівземлянкових і наземних будівель X–XIII ст., у тому числі майстерня косторіза. Однак, розкопки велись на розрізнених ділянках, більшість будівель відкриті не повністю, не вдалося встановити систему планування і забудови дитинця. На урочищі «Пастівник» у центральній частині підвищення досліджено близько 400 кв. м площі. Розкопано будівлі XII–XIII ст. із багатим інвентарем та відходами бронзоливарного виробництва. На урочищі «Замостя» відкрито слов'янські напівземлянкові житла з глинобитними печами. Найбільш раннє датоване VIII–IX ст., а два інші – X ст. [Терський, 1996, с. 29; Терський, 2003, с. 25, 33].

У 2002–2005, 2009–2011 рр. археологічні розкопки та розвідки в Пересопниці були продовжені автором. У північній частині урочища «Пастівник» на двох ділянках досліджено 612 кв. м площі. На південній ділянці відкрито 17 об'єктів, що відносяться до двох етапів розвитку поселення: ранньослов'янського (VIII–X ст.) та літописного (XII – перша половина XIII ст.) [Прищепа, 2006, с. 65–75; Прищепа, 2010б]. У будівлях і культурному шарі XII–XIII ст. знайдено речі, які вказують на високий соціальний статус мешканців відкритих садиб епохи Київської Русі, серед яких були воїни-дружинники та ремісники, зокрема майстри-ювеліри. На другій ділянці у північній частині урочища «Пастівник» досліджено ґрунтовий могильник другої половини XII – середини XIII ст., відрізок рову що відділяв могильник від поселення, будівлі XII ст., які функціонували до того як ділянку почали використовувати для поховань та рештки культової будівлі.

Співставлення свідчень різних видів джерел дозволяє окреслити основні етапи розвитку середньовічної Пересопниці. Найбільш ранні сліди заселення слов'янами берегів р. Стубли в районі Пересопниці виявлені на урочищах «Пастівник» і «Замостя», вони датуються VIII–IX ст. У X ст. стрімко зростає площа поселень і щільність забудови. Культурний шар простежено на всіх зручних ділянках мисів і на останцях в заплаві вздовж обох берегів р. Стубли; довжина цього поселенського комплексу близько 3 км. В XI ст. на більшості ділянок життя припиняється. В цей час заселеними були дитинець і ділянки південної частини окольного міста. У кінці X – XI ст. ще один поселенський комплекс формується нижче по течії ріки, в районі с. Білів. Він включав городище, значне поселення і курганний могильник. Однак, на рубежі XI–XII ст. Білівське городище занепадає, а від середини XII ст. фортеця у Пересопниці стає місцем проживання удільного князя та представників князівської адміністрації. Поряд із фортецею, що складалася із дитинця і окольного міста, формуються посадські райони, їх загальна площа перевищувала 35 га, а весь поселенський комплекс у другій половині XII – першій половині XIII ст. займав площу близько 50 га.

Городище літописного Заріческа збереглося на південній окраїні с. Заріцьк Рівненського району в урочищі «Замок». Воно розташоване на мисі лівого корінного берега р. Стубли, за 9 км угору течією від городища в Пересопниці. Площадка городища чотирикутна у плані, розмірами 100 × 80 м, підвищується над заплавою ріки на 6–8 м. Її поверхня рівна, оборонні споруди не простежуються. Вірогідно, площадка була знівельована під час побудови колгоспних господарських будівель. Селище знаходиться поряд з городищем на території села. На берегових схилах у підйомному матеріалі на площі понад 8 га зібрано уламки гончарних горщиків X–XII ст.

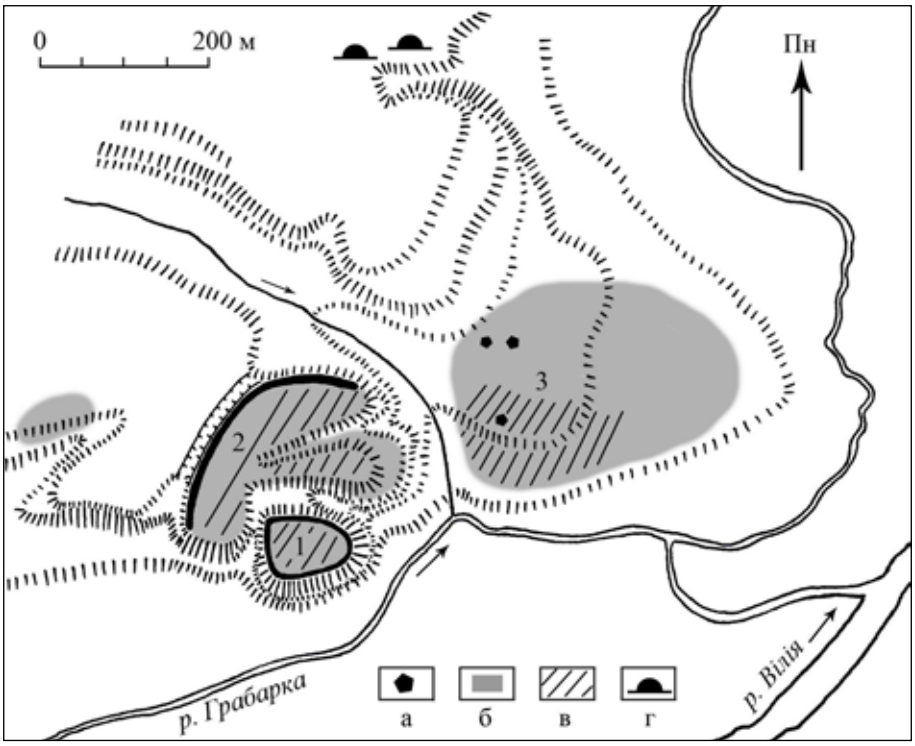

Рис. 4. Слов'яно-руські пам'ятки Острога: 1 – дитинець; 2 – окольне місто; 3 – посад.
Умовні позначення: а – поселення VIII–IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X–XI ст.;
в – ділянки з культурним шаром XII–XIII ст.; г – курганний могильник

У Заріческу, вірогідно, знаходився княжий двір. Під 1151 р. у літописі розповідається про те, як Ізяслав Мстиславич спалив Заріческ після невдалого нападу на Пересопницю [ПСРЛ, 1962, с. 409]. Зібрані археологічні матеріали дозволяють стверджувати, що після погрому поселення занепадає.

На шляху із Пересопниці до Луцька стояв Чемерин [ПСРЛ, 1962, с. 387]. Поблизу с. Чемерин Ківерцівського району Волинської області не виявлено решток городища, але обстежено селища епохи Київської Русі. Одне з них знаходиться на північно-західній окраїні села, на мисі правого берега р. Осинище, лівої притоки р. Путилівки. Тут на площі 150 × 100 м в підйомному матеріалі зібрано уламки гончарного посуду кінця X – XII ст., фрагменти скляної посудини [Гупало, 1988, с. 272]. Ще одне селище відкрив С. В. Терський в урочищі «Острів» на лівому березі р. Осинище. Воно займає окреме підвищення на заплаві ріки площею близько 10 га. Під час розкопок у 1986–1990 рр. досліджено два житла-напівземлянки X – початку XI ст., одне житло другої половини XI – першої половини XII ст. і котлован будівлі, яку автор розкопок датував XIII–XIV ст. [Терський, 1993, с. 27–41].

Єдину згадку про Острог знаходимо в Повісті минулих літ під 1100 р. [ПСРЛ, 1962, с. 250]. Давньоруське городище в Острозі було відбудоване у XIV–XVI ст. і стало резиденцією князів Острозьких. Документальні джерела XVI – початку XVII ст. повідомляють, що Замок складався із Дитинця і Пригородка [Рычков, 1989, с. 90; Прищепа, 2009]. Дитинець і Пригородок розташовані на східному краї високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, вони підвищуються над заплавою на 20–22 м (рис. 4). Площа Дитинця 0,5 га, а Пригородка – близько 2,7 га.

Невеликі археологічні дослідження в Острозі провели І. В. Бондар у 1957, 1958 рр. та О. М. Годованюк у 1967–1969 рр. На території Дитинця та Пригородка було знайдено культурні нашарування трипільської культури, епохи Київської Русі та доби князів Острозьких. О. М. Годованюк виявила ділянку давнього оборонного валу дитинця, але запропонована дата його побудови – кінець XI–XII ст., нічим не аргументована [Годованюк, 1972, с. 318–322].

У 2004–2009 рр. дослідження в Острозі проводились археологічною експедицією під керівництвом автора. Сумарна площа розкопів становить близько 1000 кв. м. На Пригородку розкопано 300 кв. м на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії і 334 кв. м на ділянці, де до середини XIX ст. знаходилась Миколаївська церква [Прищепа, 2010а]. Виявлено культурні шари потужністю до 3,5 м: пізньотрипільський, слов'яно-руський, литовсько-польської доби. Досліджено близько 90 об'єктів X–XII ст., серед них житла-напівземлянки із глиняно-кам'яними печами, господарські будівлі, ями, вогнища. Вздовж північного краю мису відкрито ділянку оборонного валу, насипаного із материкового суглинку в кінці X ст. чи на початку XI ст.

Слов'яно-руське поселення виявлено також на північний схід від Пригородка, на території старого міста [Прищепа, 2010]. Здобуті археологічні джерела свідчать, що селище на цій ділянці існувало вже у VIII–IX ст., а найбільш активно розвивалося у X–XI ст. У X ст. зростає щільність забудови на селищі та формується нове укріплене поселення площею близько 3,2 га на високих ділянках корінного берега р. Вілії у межах пізніших Дитинця та Пригородка (окольне місто). Посадські райони в цей час мали площу понад 6 га. Археологічні показники дозволяють характеризувати його як ранній міський центр.

Починаючи з рубежу XI–XII ст., в історії Острога простежуються кризові явища. Археологічні джерела свідчать, що в порівнянні з попереднім періодом площа неукріпленого поселення скорочується приблизно удвічі, на території окольного міста культурний шар XII – першої половини XIII ст. бідний на знахідки, кількість об'єктів зменшується.

Городище літописного Мильська, який згадується в літописах під 1150 р. [ПСРЛ, 1962, с. 411], знаходиться в лісі на північно-східній окраїні села Новомильськ Здолбунівського району Рівненської області, в урочищі «Дівич-гора» (рис. 5). Ця пам'ятка порівняно добре збереглась, але на ній проводились лише розвідкові археологічні роботи [Прищепа, 2012, с. 411–412]. Фортецю було збудовано на західному краю височини на правому березі р. Усті. Мисова площадка підвищується над заплавою ріки на 65 м, має розміри 160 × 130 м, оточена по периметру валом заввишки від 1,0–1,5 м до 2–4 м із східної напільної сторони. З напільної сторони вона додатково захищена двома дугоподібними в плані ровами, між якими насипано вал заввишки до 4,0 м. З інших сторін оборонний рів продовжується як тераса завширшки 8–10 м. Сліди давнього в'їзду простежуються із південно-західної сторони. На мисовій площадці збереглися два округлі в плані, лійчасті у розрізі заглиблення, їх діаметри 7–8 м і 10–12 м, глибина до 5 м. Вірогідно, це сліди давніх колодязів чи цистерн для води. Культурний шар на мисовій площадці має товщину понад 1 м, він насичений знахідками X – першої половини XIII ст.

З напільного боку мисову площадку і частину височини на південь від неї захищають ще три лінії оборони, вони складаються із земляних валів і ровів. Ці оборонні лінії перетинають височину з півночі на південь і мають протяжність близько 300 м. Біля південного краю зовнішньої оборонної лінії знаходиться курганний могильник. 28 курганних насипів розташовані на трикутній у плані площадці, обмеженій із заходу і сходу оборонними валами та ровами, а із півдня – крутим схилом височини.

Площа дитинця літописного Мильська – 1,5 га, а площа всього городища – близько 6 га. Слід відмітити, що за межами дитинця на захищеній валами території височини не виявлено культурного шару епохи Київської Русі. Селище X–XIII ст. розташоване на південний захід від городища, на двох значно нижчих мисах, його площа близько 8 га.

За топографічними умовами розташування, плановою схемою оборонних споруд і розмірами дитинця, городище літописного Мильська подібне до Дорогобузького городища. До цієї групи великих городищ відносимо також не названі в літописах фортеці у Листвині та Жорнові.

Листвинське городище знаходиться у верхів'ях р. Стубли, воно неодноразово обстежувалось археологами. П. О. Раппопорт датував його X–XI ст. і відзначив, що ця пам'ятка є залишками середньовічного міста [Раппопорт, 1967, с. 55–56]. Фортеця була збудована

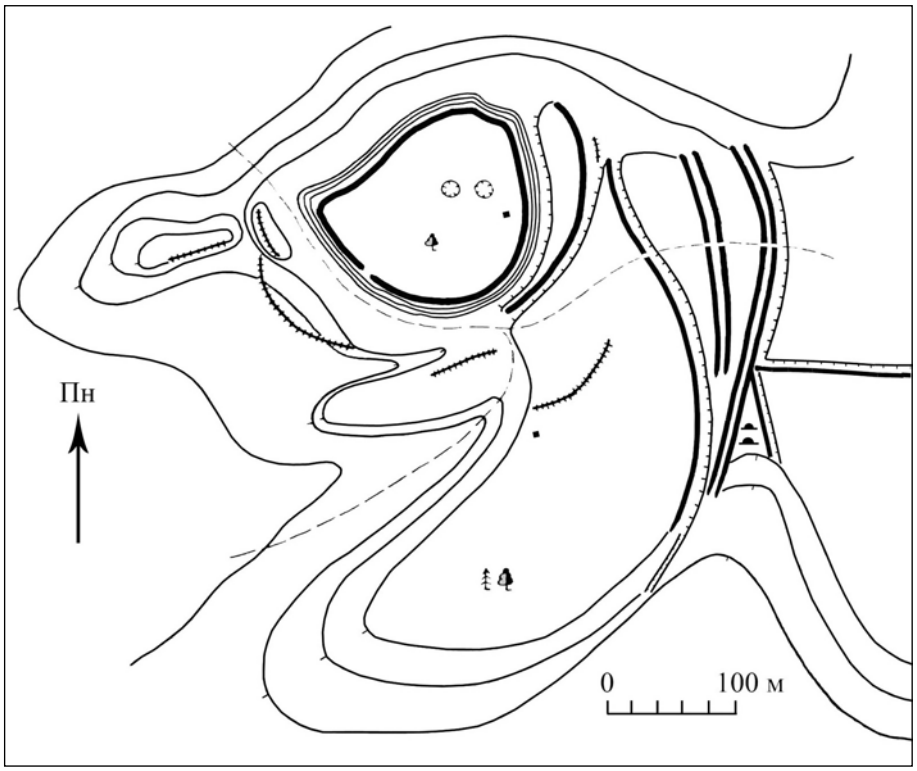

Рис. 5. План городища літописного Мильська

на мисі заввишки до 35 м, обмеженому із півночі і півдня двома ярами. Городище відноситься до складно-мисових за топографією та плануванням, загальна укріплена площа його становить близько 7,5 га. Мисова площадка (дитинець) має розміри 180 × 140 м (площа 2 га). По периметру вона оточена валом, з напільної (західної) сторони він має висоту до 5–6 м. Тут також було прокопано рів, його сучасна глибина до 8 м, а ширина – до 24 м. Товщина культурного шару на дитинці 0,3–0,6 м. З напільної сторони за 30 м від дитинця збереглась ще одна лінія оборони. Вона складається із валу заввишки до 2,5 м і рову перед ним завглибшки до 2 м. Далі на захід знаходиться велика укріплена площадка розмірами 150 × 350 м. З напільної сторони ця площадка захищена майже прямолінійним відрізком валу заввишки до 1,5 м і ровом. Товщина культурного шару на площадці 0,4–0,5 м. Навколо городища виявлені синхронні селища.

У 70-х – 90-х рр. XX ст. під час розкопок М. П. Пелещишина та Р. М. Чайки досліджено 12 тис. кв. м площі на дитинці та на західній укріпленій площадці [Чайка, 2009]. На дитинці виявлено близько 20 наземних і заглиблених в ґрунт будівель, в деяких простежено рештки вогнищ і скупчення каміння від зруйнованих печей. На посаді відкрито понад 20 житлових і господарських будівель. В житлах-напівземлянках виявлено розвали печей-кам'янок.

Археологічна колекція з Листвинського городища включає глиняний гончарний посуд, залізні знаряддя праці (ножі, сокири, долота, шила), сільськогосподарські знаряддя (наральник і чересла, фрагменти залізних серпів і кіс), побутові вироби (вушка і дужки від дерев'яних відер, дверні скоби, цвяхи, деталі замків та ключі), предмети озброєння та спорядження верхового коня, прикраси. В колекції є ювелірні вироби, глиняні та шиферні прясельця, кістяні проколки, шпильки та односторонній гребінець.

Викликають інтерес знайдені на городищі речі дружинної культури, що мають північноєвропейське походження. Це залізний наконечник списа з крилоподібними фіксаторами на тулії і бронзовий наконечник піхов меча із зооморфним візерунком у S-подібному сплетінні [Зоценко, 2004, с. 96–99].

Датується Листвинське городище X–XI ст., причиною його занепаду став військовий погром.

Городище в с. Жорнів Дубенського району займає західний край височини на правому березі р. Стубли. Поверхня мису підвищується над долиною ріки приблизно на 60 м. Давня фортеця мала складну систему оборони і площу близько 6 га. На північно-східному кінці мису збереглася невелика овальна у плані площадка, обмежена по периметру валом висотою до 1,5 м. Внутрішні розміри площадки 45 × 37 м. Друга укріплена площадка мала значні розміри, близько 150 × 200 м. Вона майже повністю зруйнована кар'єром. З напільної сторони збереглися ще дві лінії оборони. Внутрішня лінія проходить за 100–120 м на схід від валу другої площадки, відстань від неї до зовнішніх укріплень 30–40 м.

Заселеною була не вся площа городища. Слов'яно-руський культурний шар і об'єкти виявлено лише на малій і великій мисових площадках. Найбільш ранній керамічний матеріал з цієї території датується VIII–IX ст. [Rauhut, 1960, s. 257]. Як засвідчили дослідження 1986–1987 рр., розвиток поселення продовжувався в X–XI ст. [Прищепа, 2009а]. У кінці X чи на початку XI ст. було проведено реконструкцію оборонних споруд; поселення в цей час складалося із великої мисової площадки площею близько 2 га, додаткових оборонних ліній з напільної сторони та селища площею близько 4 га, що знаходилось на зручній терасі на північ від фортеці. Мала мисова площадка була влаштована в середині XI ст. і використовувалась лише на заключному етапі функціонування городища. Досліджені житла-напівземлянки із печами-кам'янками та кам'яно-глиняними. Виявилось, що найбільш пізні з них загинули під час військового погрому. Про ці події свідчить і скарб срібних прикрас, виявлений на великій мисовій площадці випадково [Пелещишин, 1991, с. 137–138].

З літописних джерел дізнаємося лише про невеликий період ранньої історії Корця, він датований 1150–1155 рр. [ПСРЛ, 1962, с. 396, 482]. Літописне поселення знаходилось в історичній частині сучасного Корця, тут на правому корінному березі р. Корчика збереглося городище (у XV–XVI ст. його територія була використана для побудови замку князів Корецьких) і поряд виявлено культурний шар поселення (посаду) XII–XIII ст.

Городище складається з двох частин – мисової площадки із руїнами замкових укріплень розмірами 100 × 50 м і прилеглої до неї із сходу чотирикутної площадки розмірами 50–65 × 70 м. Площадки підвищуються над заплавою р. Корчик на 30 м. Вони розділені ровом завширшки 30 м і завглибшки 9–10 м. Площа городища становила 1 га.

Під час історико-містобудівельних досліджень 1989–1990 рр. на території замку було виявлено культурний шар XII–XIII ст., перекритий шаром згарища, вище якого залягають нашарування з матеріалами пізнього середньовіччя [Фуголь, 1993, с. 35]. Археологічні матеріали епохи Київської Русі знайдені також на мисі, що знаходиться на північ від замку, поблизу палацу князів Чарторийських і на території Воскресенського монастиря, а на лівому березі р. Корчик, біля костелу святого Антонія. Дослідники висловили думку, що дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там де пізніше було збудовано палац Чарторийських [Фуголь, 1993, с. 34–35]. Однак, під час проведеного нами обстеження цього мису, не вдалося виявити культурний шар XII–XIII ст.

У 2002–2009 рр. культурні нашарування та об'єкти епохи Київської Русі відкриті в ході археологічних експертиз і розкопок, які проводились співробітниками Рівненської філії ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ на трьох ділянках: вул. Б. Хмельницького, № 3; вул. Київська, № 61; вул. Київська, № 63.

Ділянка по вул. Б. Хмельницького, № 3 знаходиться за 120 м на північний схід від замку князів Корецьких. Культурні нашарування тут мають потужність 2,6–2,7 м [Прищепа, 2006а]. Нижній культурний шар XII–XIII ст. завтовшки до 0,5 м залягає на материку. На площі 32 кв. м досліджено рештки будівлі із пічним черенем та дві господарські ями.

На ділянці по вул. Київській, № 61 було виявлено братську могилу жертв погрому міста у XIII ст. Із речей у могилі трапились уламки глиняних гончарних посудин XII–XIII ст.,

фрагменти скляних браслетів і натільний кам'яний хрестик, виготовлений із рожевого овруцького шиферу.

Археологічні джерела свідчать, що посад літописного Корчеська на правому березі ріки мав площу понад 4 га. Сліди синхронних поселень простежені також на лівому березі, біля костелу Святого Антонія та в східній частині мису, на якому знаходиться с. Новий Корець.

Шумськ вперше згадується в літописах під 1149 р., а останнє літописне повідомлення датоване 1259 р. [ПСРЛ, 1962, с. 387, 849]. Городище знаходиться на південний схід від Шумська, на високому правому березі р. Куми, між селами Бриків і Онишківці в урочищі «Замчисько». На пам'ятці проводили лише розвідкові археологічні роботи [Антонович, 1901, с. 148–154; Раппопорт, 1967, с. 66–67; Rauhut, 1960, s. 248; Ягодинська, 2006, с. 137–141].

Городище складається з кількох укріплених площадок, які розташовані на двох сусідніх мисах. Дитинець займає північний мис, що помітно знижується на захід, в бік ріки, його довжина близько 180 м, а площа становить 1,1 га. З напільної південно-східної сторони дитинець захищений двома паралельними валами і ровами. На південь від дитинця розташована площадка окольного міста. З напільної сторони ця площадка захищена двома паралельними валами і ровами. Її розміри 180 × 130 м (близько 1,5 га).

Під час досліджень М. О. Ягодинської на дитинці, встановлено, що культурний шар у центральній і північно-східній частинах площадки зруйнований, у порушених нашаруваннях зібрано матеріали X–XIII ст. У розвідковій траншеї, прокопаній на краю площадки окольного міста біля оборонного валу, простежено, що давньоруський культурний шар має товщину до 1,2 м і містить знахідки X–XIII ст. Виявлено рештки дерев'яної споруди, які М. О. Ягодинська інтерпретувала як залишки пустотілої кліті, що входила до конструкції оборонного валу. Споруда датована XII–XIII ст. Великі поселення X–XIII ст. знаходяться на північ і схід від городища на високому корінному березі р. Куми [Ягодинська, 2006, с. 139–140].

Ізяславль згадується в Галицько-Волинському літописі під 1240 р. [ПСРЛ, 1962, с. 786]. Рештки городища локалізовані в межах міста Ізяслав [Толочко, 1975, с. 55]. На сьогодні найкраще дослідженою є територія, де знаходився замок князів Заславських. Це підвищення в урочищі «Рогніда», на лівому березі р. Горині, в місці впадіння в неї лівої притоки – р. Сошни. Пам'ятка досліджувалась групою археології Інституту Укрпроектреставрація у 1980–1982, 1985, 1986 рр. [Никитенко, 1987, с. 378–380; Никитенко, 1988, с. 316]. У 1994 р. археологічні роботи були проведені під керівництвом І. С. Винокура [Винокур, 1994, с. 13–15].

Підвищення має круті схили заввишки до 10–12 м над заплавою ріки, площу близько 2 га. Культурний шар епохи Київської Русі перекритий шарами XVI–XIX ст., він пошкоджений під час земляних робіт у період функціонування замку литовсько-польської доби. У ході археологічних досліджень відкрито рештки двох напівземлянкових жител, виявлено сліди діяльності ремісників. Зібрано багатий речовий інвентар: фрагменти гончарного посуду середини XI – середини XIII ст., залізні предмети озброєння (бойову сокиру, шпору, стремено, наконечники стріл), знаряддя праці та побутові речі (залізні ножі, скобель, ювелірний пінцет, замки і ключі, пряжки, прясельця із рожевого шиферу), більше 100 уламків скляних браслетів, свинцеву вагову гирю. Більшість знахідок датовані XII – першою половиною XIII ст.

Давньоруський культурний шар простежено також вздовж лівого корінного берега р. Горині на північ від урочища «Рогніда» майже до Бернардинського монастиря [Нікітенко, 1994, с. 237–239]. Археологічні джерела свідчать про міський характер поселенського комплексу в м. Ізяслав.

До числа важливих міських центрів XII – першої половини XIII ст. належить городище в с. Городище поблизу м. Шепетівки. У 1957–1964 рр. пам'ятку майже повністю було досліджено експедицією під керівництвом М. К. Каргера. Фортеця складалася з двох частин, її загальна площа становила 3,6 га. Зовнішня лінія оборони утворена

трьома валами і ровами. Внутрішній вал «окольного міста» і вал дитинця включали дерев'яні кліті, які використовувались як господарські та житлові приміщення. Укріплення було забудоване наземними житлами з глинобитними печами. Це давньоруське місто загинуло в середині XIII ст., вірогідно, під час монголо-татарського погрому. Зібрана тут колекція речей унікальна, вона включає різноманітні категорії давньоруських виробів, в тому числі 17 скарбів, які складалися переважно зі срібних прикрас.

М. К. Каргер вважав цю пам'ятку літописним Ізяславлем. Але під час досліджень на території сучасного Ізяслава археологами були виявлені культурні відклади та об'єкти кінця XI – XIII ст. Отже, городище поблизу Шепетівки є залишками іншого міста. За однією із версій тут міг знаходитися літописний Каменець [Пескова, 1997, с. 133–137].

У поліських районах Погоринння літописи згадують удільні центри Дубровицю та Степань [ПСРЛ, 1962, с. 631, 938]. Їх середньовічні городища не збереглись. У центральній частині сучасної Дубровиці виділяється лише мисова площадка, на якій стоїть дерев'яна Миколаївська церква. Ю. В. Кухаренко припускав, що давнє городище займало саме цей мис і територію на північ від нього [Кухаренко, 1961, с. 34]. Цю думку підтримав П. О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 75–76]. У 2012 р. дочірнім підприємством «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ було проведено археологічну експертизу на береговій терасі на північ від Миколаївської церкви. Встановлено, що на ділянках вздовж берега культурний шар повністю зруйнований, але в шурфі, що знаходився за 100 м на захід від краю тераси, на глибині від 0,75 м до 1,2 м культурний шар епохи Київської Русі зберігся. Найбільше археологічних знахідок зібрано під час зачистки ділянок берегового урвища в порушених культурних нашаруваннях. Це уламки гончарних посудин XII–XIII ст., фрагменти північно-причорноморських амфор, скляних браслетів. Враховуючи, що довжина берегового урвища, де зустрічаються знахідки епохи Київської Русі, становить близько 350 м, обстежена територія літописної Дубровиці може бути визначена в межах 3,5–4,0 га.

У центрі Степаня збереглось давнє замчище, яке було центральним укріпленням за литовсько-польської доби. Культурний шар на площадці замку обстежив у 1954 р. Ю. В. Кухаренко, знайдені ним уламки давньоруського гончарного посуду дозволили пов'язати саме цю ділянку із літописним поселенням [Кухаренко, 1961, с. 38].

У 1981 р. археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора на території замку були проведені розкопки на площі 40 кв. м. На цій ділянці потужність культурних нашарувань становить 2,8–2,9 м. Культурний шар епохи Київської Русі завтовшки 0,3–0,4 м залягає на материку. В ньому знайдено уламки гончарного посуду XII–XIII ст., скляних браслетів, прясельця, виготовлені із рожевого шиферу. Зібрано також невелику серію вінець гончарних горщиків «курганного типу», які датуються X – початком XI ст. Під час обстеження схилів корінного берега р. Горині, на північ від замчища було зібрано уламки гончарних горщиків XII–XIII ст. Вірогідно, культурний шар епохи Київської Русі поширюється на північ і південь від замчища; площа поселення за межами замчища становить близько 2 га.

Археологічні джерела, які характеризують найважливіші укріплені поселення Погоринння, разом із літописними повідомленнями дозволяють виділити чотири етапи містоутворення в регіоні: IX–X ст.; друга половина X – перша половина XI ст.; друга половина XI – перша половина XII ст.; друга половина XII – середина XIII ст.

У басейні Горині на сьогодні відомо близько 40 городищ IX–X ст. [Прищепа, 2004, с. 232–238]. Це були переважно невеликі укріплення площею до 0,3 га. Вони будувались силами окремих общин і використовувались як сховища, як культові місця або ставали постійно заселеними фортецями. Більшість з них (26 городищ) зосереджені в середній течії Горині в межах Волинської височини, інші знаходяться у верхів'ях Горині та в поліських районах. Їх будівництво в регіоні було викликане як зовнішньою загрозою, так і процесами внутрішнього розвитку суспільно-політичних та економічних стосунків у східнослов'янському суспільстві.

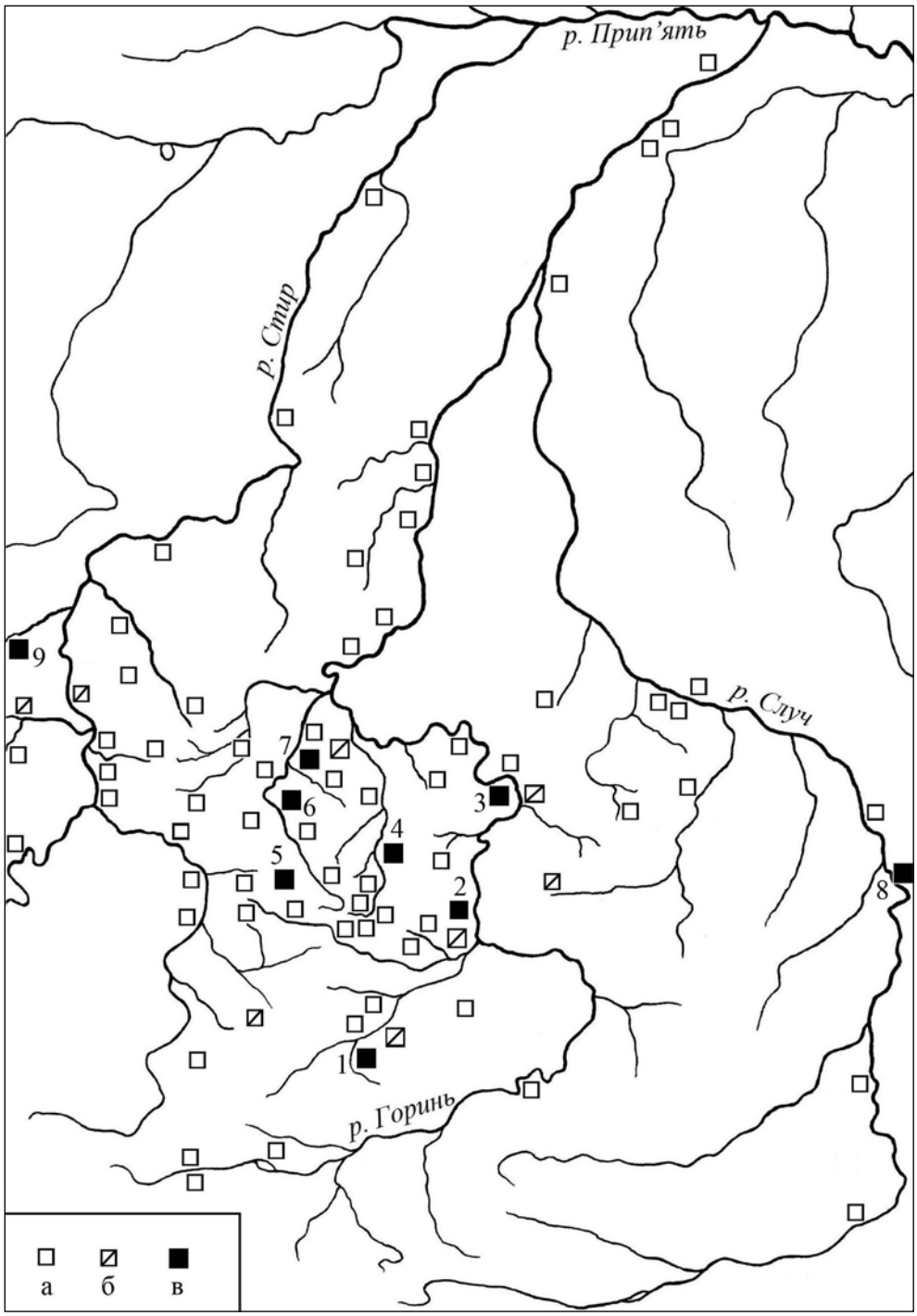

Рис. 6. Городища X – початку XI ст. між ріками Стир і Случ.
Цифрами позначені: 1 – Бриків (літописний Шумськ); 2 – Розваж (Монастирьок); 3 – Дорогобуж; 4 – Новомильськ; 5 – Листвин; 6 – Жорнів; 7 – Пересопниця; 8 – Гульськ; 9 – Шепель

У другій половині X – на початку XI ст. з'являються великі фортеці, що мали кілька укріплених частин, вони вирізняються також великими розмірами мисової площадки (1,5–2,0 га). До цієї групи відносимо городища в Дорогобужі, Новомильську, Листвині, Пересопниці, Шумську. Вірогідно, їх почали будувати після підкорення древлян київською владою в ході війни 946 року. Більшість древлянських градів занепали; за підрахунками Б. А. Звіздецького, в XI ст. життя продовжувалось лише у 5 фортецях із 20 [Звіздецький, 2008, с. 87]. Західним рубежем київських володінь («Руської землі» у вузькому значенні слова) стає Погориння. Нові фортеці були опорними пунктами окняжіння західноволинського регіону. Вони виконували функції адміністративних центрів округи,

в них перебували воїни-дружинники, працювали ремісники. Слід відмітити, що продовжили свій розвиток також і фортеці племінного періоду, такі як Острог, Жорнів.

Отримані археологічні джерела дозволяють простежити процеси активного освоєння Погориння великокнязівською владою в другій половині X – на початку XI ст. Поступальний розвиток в цей час старих племінних центрів волинян свідчить про мирне включення Погориння до складу Київської держави. Вірогідно, представники місцевої племінної знаті зберегли свій вплив і залучалися до виконання обов'язків по збору данини, адміністративному управлінню та судочинству.

Основні напрямки поширення київського впливу на захід раніше простежені за матералами курганних могильників – на Пліснеськ і на Пересопницю [Моця, 1993, с. 67, 88]. Картографування великих городищ підтверджує і доповнює ці спостереження (рис. 6). Один із шляхів на захід проходив по північному краю Подільської височини по лінії Острог–Шумськ–Кременець–Пліснеськ. Інший шлях пролягав по північному краю Волинської височини, по лінії Дорогобуж–Пересопниця–Луцьк–Володимир. Третій напрямок одержавлення територій простежується вздовж південного краю Волинської височини, по лінії Острог–Лиственин–Дубен–Перемиль–Белз.

У другій половині XI – на початку XII ст. відбуваються важливі трансформації поселенських структур регіону. Були розгромлені і занепали фортеці в Листвині та Жорнові. П. О. Раппопорт висловив думку, що занепад волинських фортець в цей час був спричинений нападами кочівників [Раппопорт, 1967, с. 168–169]. Їх могли також розгромити під час військових конфліктів між київськими і волинськими князями у кінці XI ст. чи на початку XII ст. Знахідки на волинських городищах скарбів з характерними срібними прикрасами (Жорнів, Торговиця, Городище біля Луцька) дозволяють висловити припущення, що саме в цей час великокнязівська влада розправилась з представниками місцевого боярства, які підтримували сепаратизм удільних волинських князів [Прищепа, 2002, с. 105–112].

Від початку XII ст. прискорюється розвиток Дорогобужа, який стає центром удільного княжіння Давида Ігоревича. У той же час втрачає своє значення Острог. Як свідчать археологічні джерела, причиною цих кризових явищ в розвитку поселення не був військовий погром. Вірогідно, вони були викликані політико-адміністративними заходами, зокрема, посиленням значення Дорогобужа в середній течії Горині.

На відміну від попереднього етапу, коли найбільш активне будівництво фортець спостерігається у середній течії Горині, в другій половині XII – першій половині XIII ст. нові міські центри формуються на верхній Горині (Каменець, Ізяславль), у басейні Случі (Корець) і на Поліссі (Дубровиця, Степань). Випереджаючі темпи розвитку демонструють центри удільних княжінь Дорогобуж і Пересопниця. Як відзначають дослідники, між формуванням міст і структурою політичної влади на Русі існував прямий і безпосередній зв'язок. Практично всі міста другої половини XI – XIII ст. були перш за все центрами давньоруської державності [Толочко, 1989, с. 73].

Більшість міст Погориння було зруйновано в часи монголо-татарської навали. Яскраву картину ворожого погрому виявлено під час археологічних розкопок Дорогобужа та городища поблизу Шепетівки. Військові потрясіння середини – другої половини XIII ст. стали причиною занепаду міст у середній та верхній течії Горині, однак, як показали дослідження Степаня та Дубровиці, міста у поліських районах зберегли своє значення важливих міських центрів Погориння.

Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия / А. М. Андрияшев. – К., 1887.

Антонович В. Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. I. – С. 148–154.

Ауліх В. В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці / В. В. Ауліх // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 168–176.

Винокур І. Археологічні дослідження літописного Ізяславля влітку 1994 р. / І. Винокур, С. Демидко, О. Журко // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матер. міжнарод. наук. краєзнав. конф. – Хмельницький–

Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 13–15.

Годованюк О. М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі / О. М. Годованок // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – С. 318–322.

Грушевський М. Історія України-Руси: Том II / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992.

Гупало В. Д. Разведки на Волыни / В. Д. Гупало, Г. В. Охрименко // Археологические открытия 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 272

Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян / Б. А. Звіздецький. – К., 2008.

Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно–Західної Русі / В. М. Зоценко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 87–105.

Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985.

Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М.: Наука, 1989.

Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-57. – М.: Наука, 1961.

Малевская М. В. Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волынском / М. В. Малевская, А. А. Пескова // Проблемы изучения древнерусского зодчества. – СПб., 1996. – С. 57–60.

Мельник Е. Н. Дневник раскопок в земле лучан / Е. Н. Мельник // Труды XI Археологического съезда: Т. I. – М., 1901. – С. 514–544.

Моця О. П. Населення Південно–Руських земель IX–XIII ст. / О. П. Моця. – К., 1993.

Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М.: Изд–во АН СССР, 1951.

Никитенко М. М. Исследования в Хмельницкой области / М. М. Никитенко // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 378–380.

Никитенко М. М. Древнерусское городище в г. Изяславле Хмельницкой обл. / М. М. Никитенко, А. Б. Авагян // Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. – С. 316.

Нікітенко М. М. До питання про літописний Ізяславль: нові археологічні дані / М. М. Нікітенко // Велика Волинь: Минуле і сучасне. – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 237–239.

Пелещишин М. А. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині / М. А. Пелещишин, Р. М. Чайка // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 137–141.

Пескова А. А. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени / А. А. Пескова, С. В. Белецкий // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Т. II. – СПб.–Псков. – 1997. – С. 129–138.

Повесть временных лет. Ч. 1. – М.–Л., 1950.

Полное собрание русских летописей. Т. II: Ипатьевская летопись. – М.: Наука, 1962.

Прищепа Б. А. Археологічні дослідження багатої садиби на посаді княжої Пересопниці / Б. А. Прищепа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. записки Рівненського держ. гуманітар. ун-ту. – Рівне, 2006. – Вип. 8. – С. 65–75.

Прищепа Б. А. Археологічні роботи в Острозі на Проспекті Незалежності, 3 / Б. А. Прищепа, О. А. Бондарчук, О. Л. Позіховський // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2010. – С. 240–242.

Прищепа Б. А. Волинські скарби кінця XI –початку XII ст. / Б. А. Прищепа // А сє єго срєбро: Зб. праць на пошану члена-кореспондента НАНУ М. Ф. Котляра з нагоди його 70–річчя. – К., 2002. – С. 105–112.

Прищепа Б. А. Городища кінця I – рубежу I–II тисячоліть в Погоринні / Б. А. Прищепа // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.: Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 232–238.

Прищепа Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне, 2011.

Прищепа Б. А. Дослідження в Острозі по вул. Академічній, 12 / Б. А. Прищепа, О. А. Бондарчук, О. Л. Позіховський // Археологічні дослідження в Україні 2009 року. – К.–Луцьк, 2010а. – С. 335–337.

Прищепа Б. А. Дослідження історичної топографії Острога доби середньовіччя / Б. А. Прищепа // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 183–191.

Прищепа Б. Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці / Б. Прищепа // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2010б. – Вип. 13. – С. 276–295.

Прищепа Б. А. Перші археологічні розкопки в Корці / Б. А. Прищепа, В. С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К.–Запоріжжя, 2006а. – С. 318–320.

Прищепа Б. А. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища) / Б. А. Прищепа // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009а. – С. 59–66.

Прищепа Б. А. Обстеження великих городищ в басейні р. Усті на Рівненщині / Б. А. Прищепа, О. П. Войтюк, В. С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – К., 2012. – С. 411–412.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. / П. А. Раппопорт // МИА. – 1967. – Вып. 140.

Рычков П. А. Дорогами Южной Ровенщины / П. А. Рычков. – М.: Искусство, 1989.

Терський С. Літописна Пересопниця в світлі археології / С. Терський // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 1996. – Вип. I. – С. 28–37.

Терський С. Літописний Чемерин / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 27–41.

Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С. Терський. – Рівне: Азалія, 2003.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980.

Толочко П. П. Киевская земля / П. П. Толочко // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 5–56.

Фуголь І. Корецький замок / І. Фуголь, Р. Могитич // Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація». – Львів, 1993. – Число 1. – С. 33–37.

Чайка Р. М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. / Р. М. Чайка; упоряд. Т. Р. Милян. – Львів, 2009.

Ягодинська М. Попередні підсумки дослідження літописного Шумська / М. Ягодинська // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С. 137–141.

Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / L. Rauhut // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – T. V. – S. 231–260.

Ю. О. Пуголовок

Характеристика та основні будівельні рішення городищ літописних сіверян

Будівельні рештки для характеристики оборонного будівництва літописних сіверян представлені виключно руїнами споруд фортечного типу, основною рисою яких є наявність оборонних елементів, що утворюють замкнуту територію для захисту. Рештки цих укріплених населених пунктів ототожнюються з такою категорією археологічних пам'яток як городища. Вони мають цілий ряд ознак, що виявляються навіть при візуальному огляді місцевості. Серед них: місце розташування, топографія, площа та елементи укріплень – ескарпи, рови, вали, в'їзні конструкції, інколи рештки колодязів.

Першочергово при описі, характеристиці та типологізації городищ дослідники звертають увагу на положення їх в навколишньому ландшафті [Сухобоков, 1975, с. 59–62; 1992, с. 37, 38; Григорьев, 2000, с. 52–59; Енуков, 2005, с. 63, 68]. У вітчизняній історіографії питання типології слов'янських городищ детально розроблене М. П. Кучерою, який розподіляє їх за топографічними ознаками та плановою структурою [Кучера, 1999, с. 13–24].

За своїм місцеположенням, городища роменської культури поділяються на три типи: на мисах, останецеподібних мисах і на останцях.

Мисові городища визначаються розміщенням на берегах річок, здіймаючись над заплавою або над заболоченими долинами (старицями). Миси, на яких знаходяться городища, відповідно до характеру рельєфу або виступають за край плато, або ні, обмежуючись з кількох боків балками. Для них характерна висока топографія. Для городищ роменської культури висоти варіюються від 6 до 60 м, однак більшість пам'яток розміщена на ділянках, що мають висоту від 10 до 30 м. Зазвичай укріплення займає всю площу мису, відокремлюючи з напільного боку його територією природними та штучними перешкодами, однак у випадку, коли стрілка мису значно видається в долину, відокремлюється лише його кінцева частина. Прикладами мисових городищ можуть бути Басівка (ур. Башта), Ромни (Монастирище, Замок), Лубни, Зелений Гай, Куземин (рис. 1). Цей тип переважає серед городищ, розташованих на території Посейм'я, укріплення на яких розташовувалося з одного боку – напільного.

Городища на останцеподібних мисах відрізняються від мисових природними умовами їх утворення. В деяких випадках балки (яри) заходять у напільний бік своїми краями, утворюючи певне пониження ділянки, що нагадує сідло – перешийок, який відокремлює мис від плато [Кучера, 1999, с. 28]. Прикладами таких городищ можуть бути Велике Горнальське, Ведмеже (Медвежье) Кам'яне, Ніцаха I, Ніцаха II (ур. Малий Баклан) та ін (рис. 2). Особливістю такого типу пам'яток є розміщення укріплень (стін) зі сторони схилів.

Городища на останцях також знаходяться на самому краю плато, від якого їх відділяє балка або долина. Утворення таких останців спричинене дією природних факторів (меандрування річки), внаслідок чого відбулося відокремлення від плато частини корінного берега. Ділянка такого пагорба оточена з усіх боків схилами і тому є дуже зручною для влаштування укріплень з мінімальними затратами праці. Зазвичай такі городища займають всю площу останця, на якому вони зведені, наприклад Новотроїцьке, Опішня, Хитці, Шпилівка, Рильськ (Гора Івана Рильського), Банищі, Коробкіно, Красний курган та ін (рис. 3).

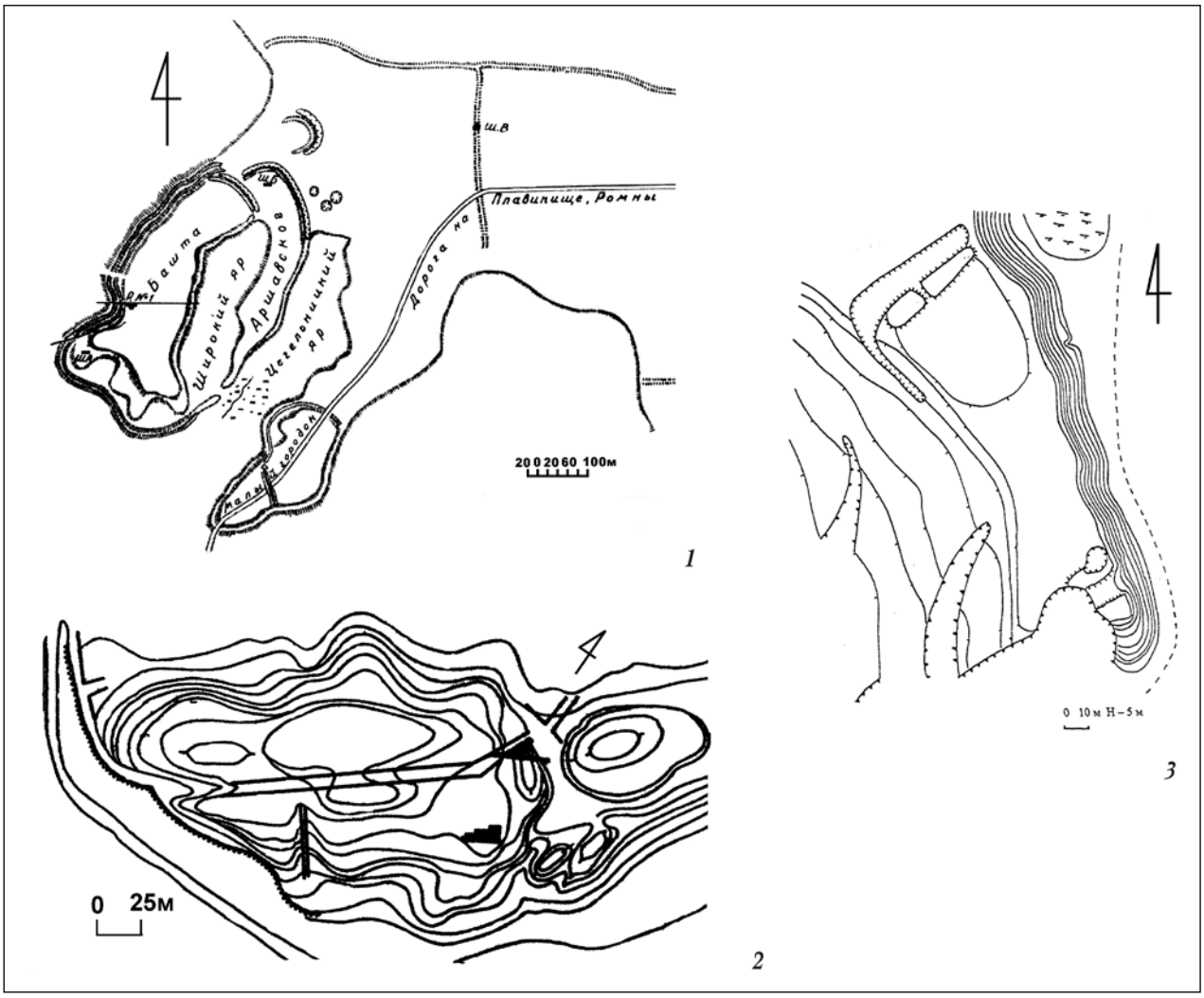

Рис. 1. Мисові городища: *1* – Басівка, ур. Башта (за В. А. Іллінською); *2* – Куземин (за В. В. Приймаком); *3* – Лубни (за О. В. Сухобоковим)

Зі всього загалу роменських городищ дещо вирізняється Курочкіно-1, розташоване на лівому березі р. Псел, поблизу Гочевського археологічного комплексу. Його особливістю є невеликий розмір (діаметр 14 м) та кільцеве укріплення майданчика [Кашкин, 1998, с. 150], не характерне для сіверян (рис. 3, *5*). Все це дозволяє вбачати у ньому культовий центр, на зразок подібних кільцевих городищ відомих у Прут-Дністровському межиріччі [Рабинович, 2006, с. 187–192].

За своєю площею роменські городища розподіляються на декілька груп. О. В. Григор'єв запропонував поділ городищ відповідно до розмірів укріпленого майданчика на чотири умовні групи. Першу групу складають укріплення до 0,6 га – малі; другу і третю – ті, що мають площу від 0,8 до 1,0 га (малі-середні) та від 1,4 до 1,7 га (великі-середні) відповідно; до четвертої групи дослідник зараховує городища площею більше 1,9 га [Григорьев, 2000, с. 59]. Серед виділених груп більшість складають малі за площею городища. До схожих висновків у своїх дослідженнях приходив і М. П. Кучера [Кучера, 1999, с. 114]. Розглядаючи городища Посейм'я, В. В. Єнуков наводить наступні відомості: з 49 городищ (загальна кількість 59 пам'яток) площа 82 % не перевищує 0,5 га. Одне городище має площу 1,1 га два – 2,0 га, і лише одне перевищує 3,0 га [Енуков, 2005, с. 63, рис. 12].

Окрім типологічного поділу за топографічними особливостями, слов'янські городища розподіляють також і за плануванням оборонних споруд. До цих ознак належать планова схема та просторове розташування укріплених частин [Кучера, 1999, с. 19].

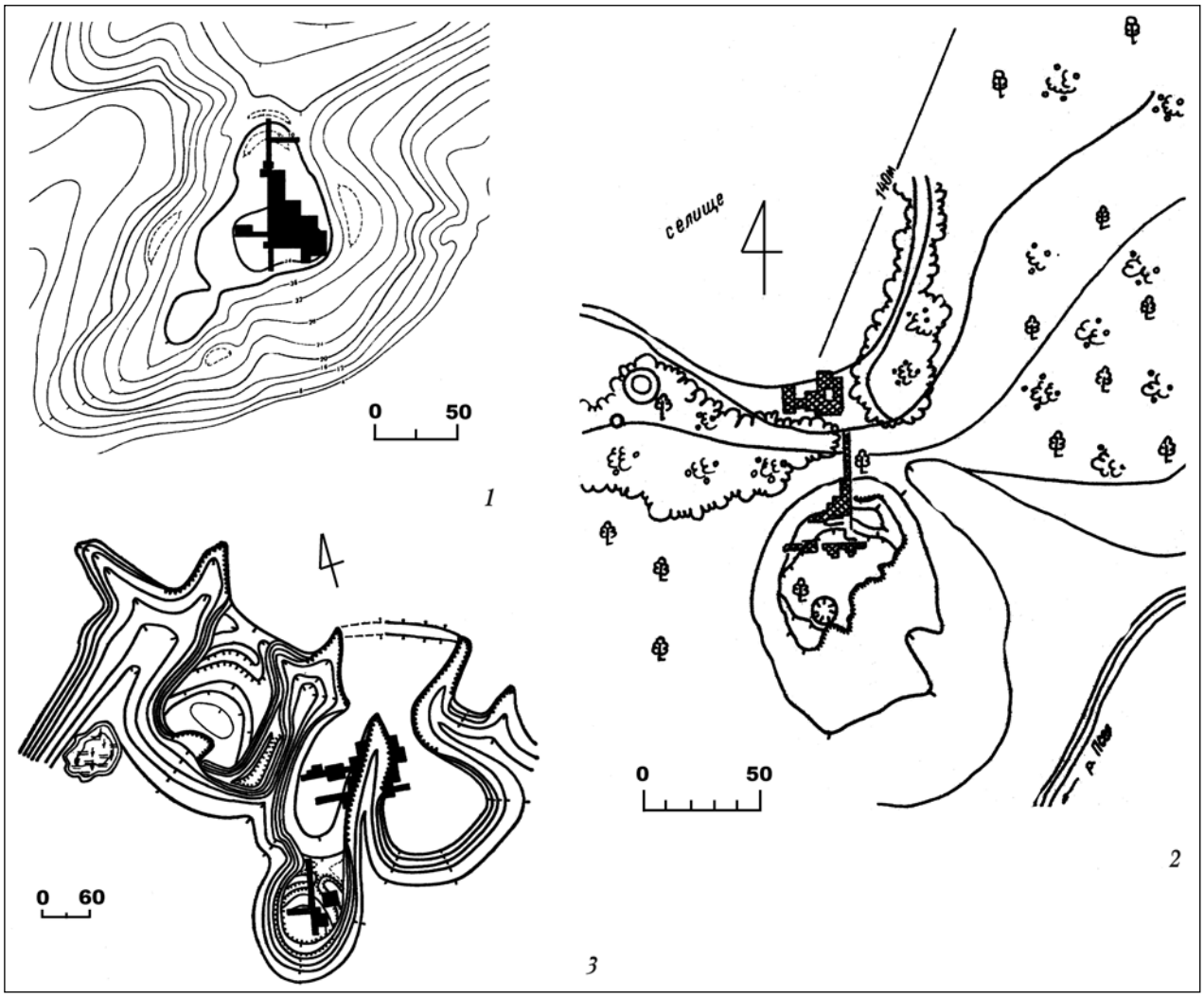

Рис. 2. Городища на останцеподібних мисах: *1* – Велике Горнальське (за А. В. Кузою); *2* – Кам'яне; *3* – Ніцаха (за О. В. Сухобоковим)

Більшість укріплень роменської культури за плановою схемою належать до одноструктурних. У меншій кількості відомі багатоструктурні укріплення. Роменські багатоструктурні городища, відповідно до класифікації А. П. Кучери мають суміжне розташування укріплених частин [Кучера, 1999, с. 19]. Особливістю цих пам'яток є їх розташування на декількох самостійних природно-топографічних однотипних чи різнотипних частинах. Прикладами городищ, що мають однакове природно-топографічне положення можуть бути такі пам'ятки: Глинськ (Сула), Журавне, Зарічне II, Куземин, Решітники I, Воргол. Глинське городище (Роменський р-н Сумської області) розташоване на трьох відокремлених один від одного балками останцях, витягнутих ланцюгом з півдня на північ на 500 м. На першому з них (ур. Вал) укріплення (вал) розташоване з напільного боку, на інших (ур. Великий та Малий Замок) – простежені укріплення по краю схилів [Моргунов, 1996, с. 54, рис. 13, *3*] (рис. 4, *1*). Велике городище поблизу с. Журавне має тричленне планування. Центральний останець є найбільшим і найвищим, його розміри 160 × 250 м, висота – 30 м, схили додатково ескарповані, а з півночі укріплені ровом. Поруч з ним розташований північний останець, відділений від середнього вузьким і неглибоким яром. Останню частину складає останець підтрикутної форми, розміщений у південно-східній частині комплексу. Його укріплення мають досить складну структуру. Західний край майданчика захищений потужним валом, біля підніжжя мису прокладено рів, а в північно-західній частині додатково зведено вал [Кучера, 1971/17а, с. 12, 13; Моця, 1998, с. 183, рис. 2; Кучера,

1999, с. 34, рис. 11, *6*; Берест, 2003, с. 84] (рис. 4, *2*). До складу Журавненського археологічного комплексу входить також ще одне Мале городище, розміщене на відстані 1 км від Великого [Моця, 1986/30, с. 1–3]. Складне планування має і городище Зарічне II. Воно розташоване на довгому та вузькому мисі корінного берега р. Ворскла, що має протяжність 250 м та утворений довгими та глибокими ярами. Перша частина городища відділена від плато валом та ровом, і займає незначну площу. Друга частина також має з напільного боку вал та рів, однак на відміну від першої частини, з північного і східного боків додатково укріплена ескарпом. Третя частина комплексу займає стрілку мису, що з напільного боку відділена ровом і валом, окрім цього рештки невисокого валу виявлені по периметру городища [Берест, 1999, с. 41, рис. 1; Берест, 2001, с. 104, рис. 5; Берест, 2003, с. 85] (рис. 4, *3*). Стосовно укріплення поблизу с. Куземин, існує припущення, що воно мало складну конфігурацію, підтвердженням чому є рештки оборонної лінії по південному краю мису, частково знищеної кар'єром [Приймак, 2006, с. 11, рис. 5]. Окрім перелічених вище пунктів, можливість існування складної структури висувалася Г. В. Борисевичем та О. А. Узяновим для Новотроїцького городища. На думку цих дослідників, майданчик городища був розчленований на три частини ровами та валами, про що свідчать рештки дерево-земляних стін [Борисевич, 1987, с. 57], однак такий варіант був підданий критиці з боку М. Є. Пєрсова [Персов, 1991].

В інших випадках, зокрема городища Решітники I та Воргол (ур. Вишнева Гора) – розташовані на двох суміжних мисах, вузькі перешийки яких практично з'єднуються [Ляпушкин, 1968, с. 62, 75; Кучера, 1999, с. 34, рис. 11, *4, 5*) (рис. 4, *4, 5*).

До городищ, що розташовані на різнотипних природно-топографічних утвореннях належать Красний Колядин [ДПСП, 1984, с. 141, 142] і Хорошеве [Шрамко, 1983/53, с. 31, рис. 1], які розміщені на мису та на останці; Глинське I – на останцеподібному мису та останці. На думку А. П. Кучери, городища, які розміщені на кількох самостійних природно-топографічних однотипних чи різнотипних частинах, складають своєрідний характерний тип, що притаманний роменській культурі [Кучера, 1999, с. 57]. Однак для її ареалу спостерігається неоднорідне розташування таких городищ. У межах Курського Посейм'я такі випадки одиничні (Гочево (ур. Крутий Курган), Моісеєво, Старий Город) і, до того ж, пов'язати існування складного планування виключно з роменською культурою не завжди можливо у зв'язку з присутністю нашарувань як раннього залізного віку, так і давньоруського часу [Кашкин, 1998, с. 136, 137; 177, 178; 180, 181].

Розташування роменських городищ ілюструє спроби сіверянського населення використовувати для фортифікаційних потреб природні особливості місцевості. Розміщення укріплень на кількох природно-топографічних утвореннях відображає прагнення фортифікаторів збільшити розміри укріплених частин городищ та підвищити обороноздатність місцевості.

Одним з простих і в той же час дієвих прийомів, що використовували сіверяни, була підрізка природних схилів – ескарпування. Рештки ескарпів відомі на пам'ятках всіх етапів роменської культури. Так недостатньо круті природні схили набували більш стрімких обрисів. У процесі цих підрізок утворювалися тераси-уступи, що в невеликій кількості дійшли до наших днів. Висота ескарпованих схилів на різних пам'ятках коливається в залежності від топографічних та фортифікаційних особливостей укріплення. Однак варто зауважити, що відомості про влаштування ескарпів та їх обміри на роменських городищах є досить побіжними і цей фортифікаційний елемент лишається недостатньо вивченим, на що вже зверталась увага у фаховій літературі [Григорьев, 2000, с. 61]. Розрізи ескарпованих схилів проводилися О. В. Сухобоковим на Битицькому городищі [Сухобоков, 1992, с. 127–133, рис. 22, 23], частина ескарпованого схилу досліджувалася на Глинському городищі I (ур. Городище, розкопки О. Б. Супруненка). В невеликій кількості відомі обміри ескарпів, які фіксувалися при створенні топографічних планів пам'яток. Невеликий ескарп висотою 1,2–1,5 м влаштований на Опішнянському городищі [Сухобоков,

1992, с. 134, рис. 21, 24]. На Горбівському городищі та на городищі Курган (Азак) висота ескарпів коливається від 2 до 2,5 м [Григорьев, 1992, с. 40–44; Приймак, 2006, с. 18, рис. 19]. На городищі Зарічне I ескарп має висоту 3–4 м, на Зарічному II він становить 2 м та має кут 70–80° [Берест, 2001, с. 103, 104]. Приблизно таку ж висоту та стрімкість схилів дослідники визначають і для городища поблизу с. Стара Іванівка [Берест, 2003, с. 158]. Більш потужними, є ескарпи на городищі Журавне I, де схили підрізані на висоту від 5–7 до 9–12 м [Берест, 2003, с. 84]. До 10 м схили ескарповані і на городищі Малий Баклан, поблизу с. Ніцаха [Сухобоков, 1992, с. 154]. Окрім цього, сіверяни практикували створення так званих псевдоескарпів, спорудження яких відбувалося внаслідок реконструктивних (ремонтних) робіт по відновленню укріплень після пожеж. Конструкції такого типу зафіксовані на Великому Горнальському, Горбівському, Ратському городищах і в Капистичах [Григорьев, 2000, с. 69; Моргунов, 2009, с. 268–272]. Отже, наведені відомості про обмірні характеристики ескарпів свідчать, що висоти підрізок схилів коливаються від 1,5 до 12 м. Встановити залежність потужності ескарпів від хронології пам'яток на разі не можливо в зв'язку з обмеженістю джерельної бази. З тих же причин можна лише припускати існування залежності висоти ескарпів у відповідності до функцій (адміністративні, військові, ін.), які виконувало те чи інше поселення.

Наступною важливою ознакою, на яку звертають увагу при характеристиці укріплень, є рови та вали, а саме їх форма та взаєморозміщення. Наразі переважна більшість ровів заповнена навколишньою землею і при візуальному огляді пам'ятки не завжди точно встановлюються параметрові характеристики цього елемента оборони. Глибина ровів, як і їх ширина, мають різні показники. Наприклад, на городищі поблизу с. Стара Іванівка глибина рову становить 3 м, а ширина 20 м [Берест, 2003а, с. 158]. У більшості випадків показники значно менші, що демонструють досліджені розкопками вали. На Горнальському городищі перший рів мав ширину 2,5 м і глибину 1,7 м [Куза, 1981, с. 37, рис. 20]. На Горбівському городищі перший рів мав глибину 1,5 м, в подальшому його заглибили до 5 та розширили до 8–9 м [Григорьев, 2000, с. 66, 69]. Глибину до 5 м мав рів на городищі поблизу с. Гірки Путивльського району [Приймак, 2007, с. 143, рис. 19, А]. З цього загалу дещо виокремлюється рів на городищі біля с. Кам'яне, ширина якого складає 15 м, при глибині 6 м [Сухобоков, 1992, с. 164–166]. Однак цілком можливим є те, що ширина цього рову маркує давньоруський етап життя населеного пункту; за часу перебування тут сіверян він міг бути дещо вужчим. Отже припускаємо, що ширина ровів, як і їх глибина, на перших етапах існування укріплень були незначними, а розширення і поглиблення відбувалося в процесі експлуатації укріплень. Невелика глибина ровів фіксувалася Ю. Ю. Моргуновим для багатьох городищ Посулля – від 0,5 до 1,5 м при ширині 6–10 м [Моргунов, 2009, с. 19]. У більшості випадків рови у перетині мали підтрикутну або трапеціїподібну форму. В сучасному вигляді рови мають вигляд увігнутої донизу лінзи.

Для городищ роменської культури характерним є розташування головних захисних атрибутів з боку «поля». Рови розміщувалися з напільного боку перед валом і їх поява була викликана кількома причинами. З технічного боку вийнятий ґрунт складав основу майбутнього насипного чи засипного укріплення. З оборонної точки зору рів не дозволяв супротивнику при облозі впритул наблизитися до стін та розмістити штурмову техніку. Окрім цього, внутрішній схил рову значно продовжував зовнішню частину стіни, створюючи додаткову перешкоду для нападників. На Донецькому та Горбівському городищах зовнішні схили ровів додатково укріпленні дерев'яним личкуванням [Григорьев, 2000, с. 69].

Укріплення у вигляді ровів на городищах роменської культури мають чітко визначене розміщення. Рів розташовувався в нижній частині (основі) ескарпу, що відбувалося внаслідок збільшення висоти ескарпу, або коли внутрішня стінка рову переходила в ескарп. До таких пам'яток слід зарахувати Опішню, Горбове, Журавне I, Стару Іванівку, Глинське I, [Сухобоков, 1992, с. 134, рис. 21, 24; Григорьев, 2000, с. 62, Берест, 2003, с. 84, 86]. В більшості випадків рів влаштовувався безпосередньо за валом (напр. Монастирище), з напільного боку.

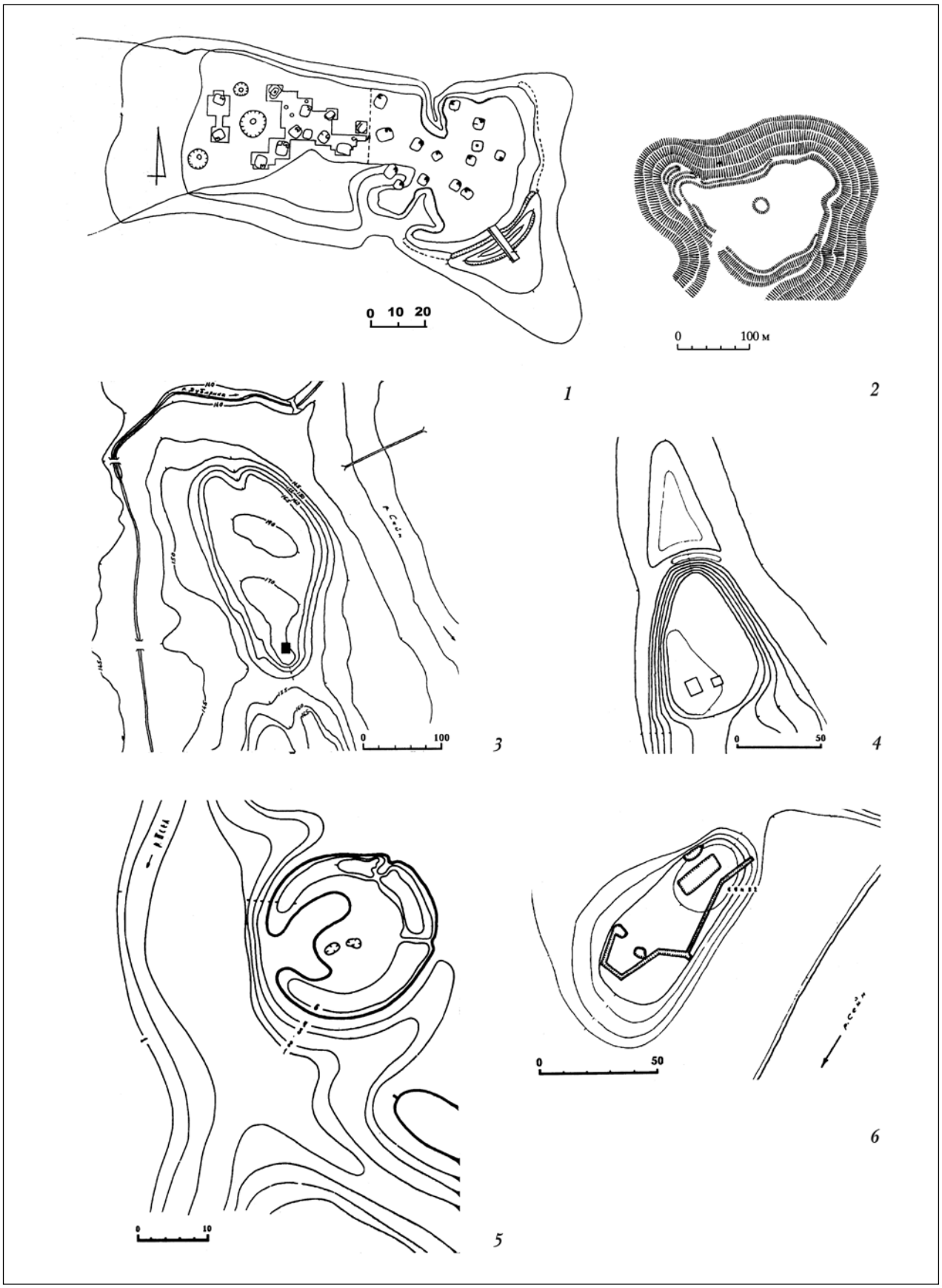

Рис. 3. Городища на останцях: *1* – Опішня (за О. В. Сухобоковим); *2* – Хитці (за Ю. Ю. Моргуновим); *3* – Рильськ (за В. В. Єнуковим); *4* – Банищі; *5* – Курочкіно; *6* – Коробкіно (за О. В. Кашкіним)

Вали на роменських городищах зафіксовані для більшості пам'яток. Відсутність цього фортифікаційного елемента відмічено лише для Новотроїцького городища [Ляпушкин, 1958]. Вал є важливим і добре візуально фіксованим об'єктом при визначенні давніх укріплень на місцевості. На відміну від ескарпів та ровів, вали є більш складними у технологічному аспекті конструкціями. Довгий час у науковій літературі панувала точка зору, що більшість валів є рештками виключно земляних укріплень [Раппопорт, 1956, с. 66, 67]. На сьогодні, внаслідок нових підходів до археологічного матеріалу та збільшення джерельної бази, вали розглядають як рештки дерево-земляних конструкцій зі складною системою внутрішньовальних споруд [Напр.: Борисевич, 1987, с. 180–184; Григорьев, 2000, с. 65–71; Моргунов, 2009]. Так, розміри валів цілком залежать від кількох факторів. В першу чергу, від інтенсивності використання їх як захисних елементів у давнину, а також від ступеню руйнування останніх внаслідок природних і антропогенних чинників.

Для роменських городищ розміщення валу було сталим. На переважній більшості пам'яток він розташований з напільної частини стрілки мису (останця), відділяючи майданчик городища зі сторони плато. Рештки валів на сьогодні збереглися на різну висоту, від 0,5–0,6 до 2,0–3,0 м. Однак є приклади валів більшої висоти. Наприклад, на Шуклинському та Гочевському (Крутий Курган) городищах вал має висоту 6,0 м, Беседенському (Ратському) – до 5 м. Зазвичай найбільший вал влаштовувався з напільного боку і відігравав першочергову роль в системі оборони городища. На користь цього свідчить їх значна висота та ширина, що дійшли до сьогодення. Рештки таких конструкцій виразно простежуються на городищах Глинське I та II, Городне, Зарічне та ін. Також вали, хоча і менш потужні, фіксуються по периметру майданчика городища. В науковій літературі їх називають «підковоподібними» чи «кокошникоподібними». Вони присутні на таких городищах як Велике Горнальське, Ведмеже, Ніцаха (ур. Малий Баклан), Масловське [Куза, 1981, рис. 12; Моргунов, 1983, с. 76–79; Сухобоков, 1992, с. 160, 161, рис. 29; Кашкин, 1990, с. 68, 69; Кашкин, 2000, рис. 42], можливо на Гочевському (Крутий Курган) та Бесединському (Ратське) [Кашкин, 1998, с. 137; Енуков, 1993, с. 47–50].

Стовно конструктивних особливостей валів, то на підставі решток дерева, що виявлялося в процесі їх розрізу, дослідники припускають існування частокольних, каркасно-стовпових і зрубних конструкцій.

Одним з неодмінних фортечних атрибутів, пов'язаних з валом, є берма – горизонтальна площадка між ровом та стіною. Її існування було необхідною умовою, оскільки вали, що розташовувалися на краях мисів чи ровів, під дією власної ваги могли спричинити обвал країв ровів чи мисів. Ширина берми на роменських городищах коливається від 0,5 до 1,0–2,0 м.

Отже, на підставі розміщення валів на укріпленнях роменської культури виділяється дві планові схеми. Перша характеризується наявністю валу з напільної сторони, який відрізав майданчик городища від іншої території (селища-посаду). Друга відзначається розташуванням валу по периметру городища. В більшості випадків він розміщувався з трьох сторін. Складність укріплень на роменських пам'ятках, на думку О. В. Григор'єва, залежала від протяжності активного функціонування того чи іншого пункту [Григорьев, 2000, с. 74]. Ймовірно, що крім цієї ознаки складність укріплення залежала від призначення та функцій, яке воно відігравало. Ваги цьому припущенню додає існування серед роменських пам'яток, городищ, що мають складну структуру – розміщених на кількох самостійних природно-топографічних однотипних чи різнотипних частинах, які були центрами так званих «малих племен».

В'їзні конструкції на роменських городищах відомі в невеликій кількості. Спеціальні дослідження цих частин укріплень, на жаль, не проводилися. Їх розміщення в системі оборони, хоча і не на всіх пам'ятках, фіксується доволі чітко за «розривом» валу. Ю. Ю. Моргунов вважає, що для сіверянських городищ характерне розміщення в'їзду з фронтальної частини, перпендикулярно до лінії укріплень [Моргунов, 2009, с. 123].

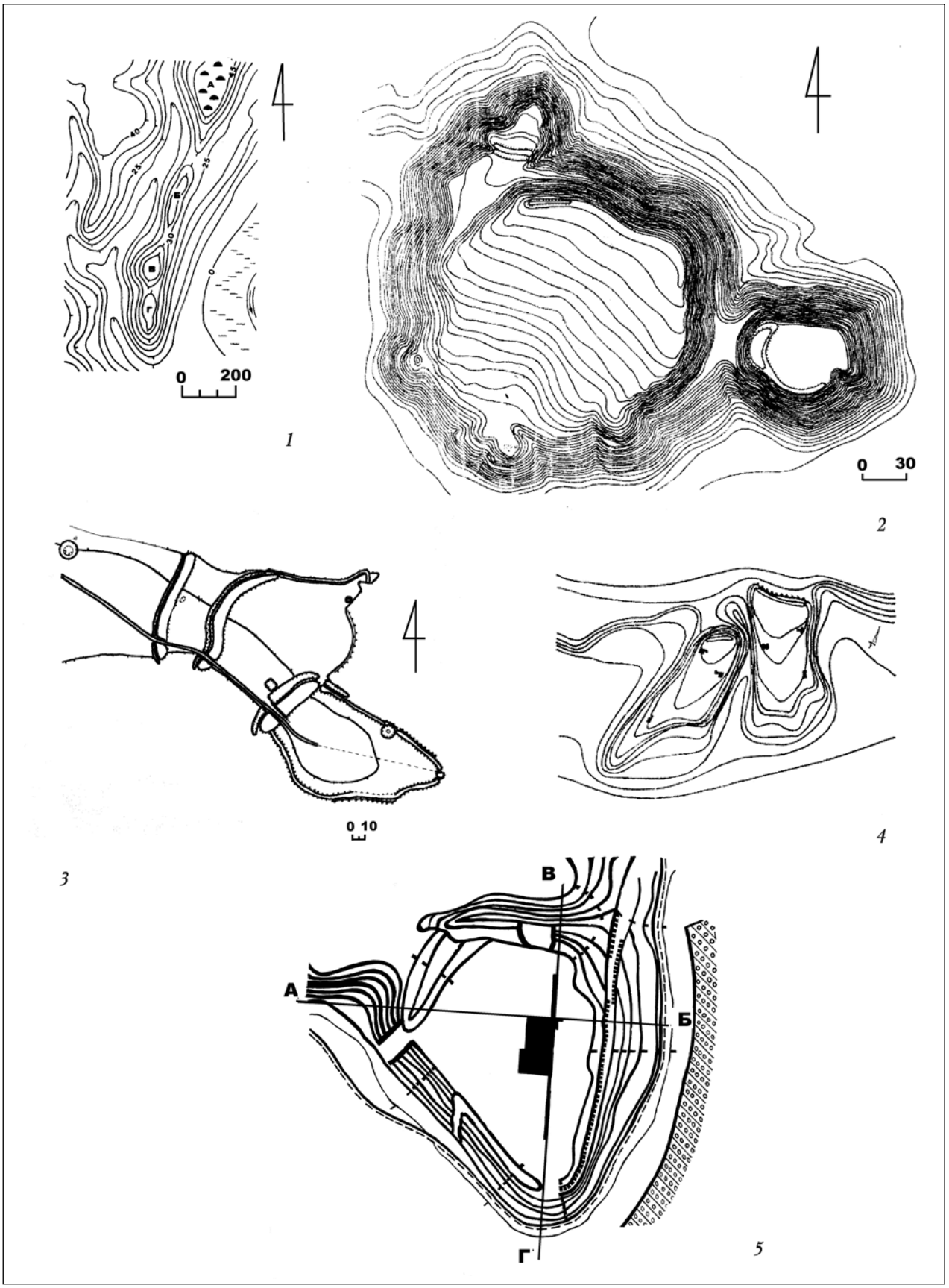

Рис. 4. Багатоструктурні укріплення: *1* – Глинськ (за Ю. Ю. Моргуновим); *2* – Журавне (за Є. М. Осадчим); *3* – Зарічне II (за Ю. М. Берестом); *4* – Воргол (за В. В. Приймаком); *5* – Решетники (за І. І. Ляпушкіним)

Однак це дещо суперечить наявним на сьогодні археологічним джерелам. У тих випадках, коли в'їзні конструкції фіксуються, вони розташовуються або з правої або з лівої сторони, якщо дивитися з городища в «поле». Таке розміщення є більш фортифікаційно виправданим, адже надавало переваги для обстрілу захисниками нападників. Ширина в'їздів коливається від 2,0 до 3,0 м.

Отже городища роменської культури за топографічним розташуванням розподіляються на мисові, зведені на останецеподібних мисах і останцях. Відповідно до розмірів укріпленого майданчика вони поділяються на чотири умовні групи, серед яких більшість становлять ті, що мають площу до 0,6 га. За своєю плановою схемою укріплення роменської культури належать до одноструктурних, в меншій кількості відомі багатоструктурні укріплення, що розміщені на кількох самостійних природно-топографічних однотипних чи різнотипних частинах. Для укріплення своїх городищ сіверяни використовували ескарпування схилів, зведення дерево-земляних валів і ровів. Також з метою оборони розташовували і в'їзні конструкції. Таким чином, будівельні рештки оборонних споруд роменської культури надають можливість відтворити фортифікаційне будівництво, а також надають інформацію про будівельні навички та прийоми, яким володіли сіверяни.

Берест Ю. М. Друге городище біля с. Зарічне на Ворсклі / Берест Ю. М. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – № 2. – С. 41.

Берест Ю. М. Роменські городища середньої течії р. Ворскла / Ю. М. Берест // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя: Зб. наук. праць. – Суми, 2003. – С. 83–88.

Берест Ю. М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 101–106.

Берест Ю. М. Археологічні пам'ятки околиць міст Охтирка і Суми / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // Археологіний літопис Лівобережної України. – 2003а. – № 1–2. – С. 157–160.

Борисевич Г. В. Микрорельеф и грунт как вспомогательные источники для реконструкции этапов застройки Новотроицкого городища / Г. В. Борисевич, А. А. Узянов // Методы естественных наук в археологи. – М., 1987. – С. 56–61.

Григорьев А. В. Укрепления городища у с. Горбово / А. В. Григорьев // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 40–44.

Григорьев А. В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула: Гриф и К^0, 2000. – 263 с. – (Труды Тульской археологической экспидиции. Вып. 2).

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др.; под ред. В. Д. Барана. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.

Енуков В. В. Оборонительные сооружения славян Посеймья (по материалам Ратского городища) / В. В. Енуков, О. Н. Енукова // Археология и история юго-востока Древней Руси: Матер. науч. конф. – Воронеж, 1993. – С. 47–50.

Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей / В. В. Енуков. – Курск: Учитель, 2005. – 352 с. – (Курский край: научно–популярная серия в 20 т., т. III).

Кашкин А. В. Масловский комплекс памятников роменской культуры на среднем Сейме / А. В. Кашкин, А. А. Узянов // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми та перспективи: Тези доп. та повідом. науково-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзн. музею, листоп. 1990 р. – Суми–Ромни, 1990. – С. 68–69.

Кашкин А. В. Курская область. Ч. 1: Археологическая карта России / А. В. Кашкин. – М.: ИА РАН, 1998. – 304 с.

Кашкин А. В. Курская область. Ч. 2: Археологическая карта России / А. В. Кашкин. – М.: ИА РАН, 2000. – 240 с.

Куза А. В. Большое городище у с. Горналь / А. В. Куза // Древнерусские города. – М., 1981.

Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту Археології АН УРСР за 1971р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1971/17а.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–X ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.

Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 76. – 328 с.

Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – I пол. IX в.): Археологические очерки / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1968. – № 152. – 192 с.

Моргунов Ю. Ю. Древнерусские городища течения р. Ромен / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1983. –

Вып. 175. – С. 67–73.

Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – 159 с. – (Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. Вып. 2).

Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2009. – 303 с.

Моця А. П. Отчет о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. / А. П. Моця, Р. С. Орлов, П. М. Покас // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1986/30.

Моця О. П. Матеріали Журавненського комплексу в контексті дослідження проблеми давньоруського міста / О. П. Моця // Історія Русі-України: (історико–археологічний збірник). – К., 1998. – С. 182–188.

Персов Н. Е. Относительная хронология жилищ городища Новотроицкого / Н. Е. Персов // Вестник московского университета. – 1991. – № 4. – С. 77–86. – (Серия 8. История).

Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст.: (історико–археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий. – Полтава, 2006. – 72 с.

Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В. В. Приймак. – Полтава, 2007. – 180 с.

Рабинович Р. О происхождении и функциональном назначении средневековых круглых городищ в Пруто-Днестровском междуречье / Роман Рабинович // Revista Arheologica. – Chisnau, 2006. – Nr. 1–2. – С. 181–197. – (Serie noua, vol. II).

Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества / П. А. Раппопорт // МИА. – 1956. – № 52. – 184 с.

Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О. В. Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст.: (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.) / О.В. Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.

Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях / Б. А. Шрамко // НА НАНУ, ф. експедицій, № 1983/53.

В. Г. Пуцко

Русское искусство после трагедии 1238–1241 гг.

О духовной русской культуре «монгольского» периода, и особенно его первых десятилетий, исследователи пишут редко и неохотно, может быть потому, что навсегда в национальном сознании осталась та психологическая подавленность, которая не позволяет хладнокровно смотреть на последствия монголо-татарского вторжения. Впечатление грандиозного пепелища оказывается настолько сильным, что существенно препятствует поискам живых ростков, в реальности которых не приходится сомневаться. Ведь люди по-прежнему жили, творили, размышляли, надеялись на лучшее. При этом обращались и к опыту прошлого.

Летописи изображают ужасные последствия нашествия орд Батыя, которые, опустошив Северо-Восточную Русь, направились в Переяславскую, Чернигово-Северскую и Киевскую земли, и после захвата в конце 1240 г. Киева, через Волынь и Галицию, устремились на запад. При этом оказались разрушены многие города, являвшиеся центрами ремесла, торговли, культуры. Между тем, историки смягчают общую картину тотального опустошения русских земель, отмечая, что захваченные и разгромленные татарами города не запустели, и торговые связи не были прерваны [Соловьев, 1960, с. 140–149; Грушевський, 1993, с. 144–154]. Это подтверждает и археологическое изучение городов, в частности Киева [Івакін, 1996]. Еще Н. Е. Макаренко обратил внимание на то обстоятельство, что как на основании исторических источников, так и данных археологии не приходится говорить о разрушении Спасского собора в Чернигове [Макаренко, 1928, с. 58–65]. Показателен и перечень адресатов вкладов скончавшегося в 1289 г. волынского князя Владимира Васильковича [Pucko, 1975, s. 307–317; Стерлигова, 1997, с. 269–273]. Можно привести и ряд иных, столь же конкретных фактов.

Оскудение, вызванное разгромом русских земель, привело к явному ослаблению литературной продукции, в характере которой происходят существенные изменения, непосредственно связанные с переживаемой эпохой [Гудзий, 1956, с. 168–210; Чижевський, 1994, с. 193–199; Пиккио, 2002, с. 105–119]. В конце XIII в. или в начале XIV в. создана повесть о разорении Рязани Батыем, описывающая недавние события, но в несколько гиперболизированной форме [Комарович, 1947, с. 57–72; Лихачев, 1949, с. 257–406; Кузьмин, 1963, с. 55–70]. Одним из самых ярких севернорусских памятников этого периода является «Слово о погибели Рускыя земли», включенное в состав жития Александра Невского [Бегунов,1965]. Вскоре после смерти этого замечательного военачальника написано «Сказание о подвигах и житии великого князя Александра Ярославича Невского», с чертами воинской повести. Видное место в литературе второй половины XIII в. занимает творческое наследие епископа Серапиона Владимирского [Петухов, 1888; Гудзий, 1952, с. 450–456]. Борясь с беззакониями, распространившимися на русской земле, автор призывает к нравственному совершенствованию. Такие проповеди должны были производить на слушателей сильное впечатление. Особо надо отметить выделяющееся своей информативностью Галицко-Волынское летописание [Орлов, 1947, с. 15–35; Генсьорський, 1958]. По словам Р. Пиккио, «в XIII в. киевская и общерусская традиция исчерпывает себя. Этот процесс совпадает с закатом целой цивилизации, поэтому и в истории литературы можно считать его не просто кризисом

развития, но самым настоящим «концом». Кажется, что повествование не продолжится со следующей «главы», что придется закрыть всю книгу. Эпоха, следующая непосредственно за покорением русских земель и присоединением их к империи Орды, действительно, не несет в себе элементов продолжения традиции или ее обновления» [Пиккио, 2002, с. 119]. Русь рассыпалась на мелкие княжества, и, казалось бы, речь может идти только о цепи локальных культурных явлений. Однако сохранилась при этом историческая память, и именно ей было суждено сыграть свою роль в становлении новой культуры, видевшей свои генетические корни в наполовину утраченном наследии.

В сохранении культурной традиции исключительно важной представляется заслуга книгописания: датированные рукописи прослеживаются начиная с 1260 г. [Сводный, 1984, с. 198–200, 202–215, кат. № 176, 177, 179–181, 183, 184, 186, 188]. Среди них Евангелие, Апостол, Псалтирь, Минея праздничная, Паремийник, Пролог, Кормчая. При всей избирательности приведенного перечня нельзя не заметить вхождение в него наиболее жизненно необходимых книг, без которых невозможно совершение богослужения, осуществление церковного учительства и управления. За этими и многими другими сохранившимися рукописями стоит каллиграфическая традиция, а временами встречаются и интересные по содержанию записи писцов [Столярова, 2000, с. 118–162, 165–172]. Столь же существенно и художественное оформление, иногда восходящее к южнославянскому протографу [Запаско, 1995]. Миниатюры в это время встречаются редко, и, соответственно, известные новгородские и галицко-волынские примеры можно скорее считать исключением. Но и они не обязательно обязаны традиции, а не проникавшим новым художественным веяниям, предстающим в архаизированном варианте. В частности это можно сказать об изображениях евангелистов в новгородском Симоновском Евангелии 1270 г.

Радикальные изменения произошли и в архитектуре по отношению к тем линиям развития, которые определяли характер построек начала XIII в. [Раппопорт, 1977, с. 12–29; Булкин, 1997, с. 377–392]. Как выясняется, и в рассматриваемый период строительная деятельность не прекращается, особенно активно развиваясь в Западной Руси [Борисов, 1976, с. 67–71; Антипов, 2000; Иоаннисян, 1994а, с. 21–24]. Отмечается тенденция количественного увеличения одноапсидных храмов. Происходит также сужение боковых нефов и увеличение ширины центрального. В Западной Руси возводят, под явным европейским воздействием романского стиля, ротонды разных типов. Идет также поиск оптимального типа завершения для церковной постройки, сопровождаемый внедрением новых строительных материалов – брускового кирпича и известково-песчаного раствора.

В Северо-Восточной Руси производится не только ремонт, но и сооружение новых церквей. Одним из первых после монголо-татарского нашествия был на рубеже 1260–1270-х гг. построен Успенский собор Тверского Отроча монастыря, прямоугольный в плане, с одной апсидой и четырьмя подкупольными столбами [Булкин, 1989, с. 97–107]. В 1285–1290 гг. осуществлено строительство Спасо-Преображенского собора в Твери, князем Михаилом Ярославичем и матерью его Оксинией, при содействии епископа Симеона, а затем вскоре и приделов Введения и Димитрия – четырехстолпного одноапсидного храма, стены которого были сложены из белокаменных блоков в технике полубутовой кладки [Салимов, 1999, с. 39–47; Антипов, 2000, с. 22–25, кат. 1.6]. Значительно лучше сохранились остатки одноапсидного четырехстолпного храма Бориса и Глеба в Ростове, заложенного в 1287 г., сложенного в почти бетонной технике, выполненной из мелких круглых булыжников, залитых известковым раствором, с последующей затиркой толстым слоем известковой обмазки. Облицовочная кладка была из квадров известняка правильной формы, грубообработанных. Возможно, существовало резное убранство. Боковые своды были понижены и могли образовывать на фасадах трехлопастную композицию [Иоаннисян, 1997, с. 229–250]. В декоре греческих храмов трехлопастную форму начинают использовать со второй половины XI в., а в первой половине XII в. – в архитектуре Италии; с конца XII в. трехлопастная форма

получает почти повсеместное распространение в Западной Европе [Буторина, 2007, с. 58–68]. Предполагается, что каменными могли быть храм Федора Стратилата в Костроме (1270-е гг.), Дмитриевская церковь (1280–1290-е гг.), Благовещенский собор и церковь Архангела Михаила (конец XIII в.) в Москве [Антипов, 2000, с. 40–42, 45–48, кат. № 1.0. 2, 6–8]. Все эти немногочисленные и небольшие по размерам сооружения появляются лишь в течение последней трети XIII в., и, судя по всему, обязаны различным строительным традициям, что указывает на привлечение разных строительных артелей.

Более благополучным выглядит положение в избежавшей разорения Северо-Западной Руси. Около 1270-х гг., возможно, возводят каменные стены Довмонтова города во Пскове, а к 1280 г. относится строительство недолго просуществовавшей первой крепости в Копорье [Антипов, 2000, с. 54–55, кат. № II. 4, 5], сооружение которой получило продолжение в 1297 г. [Антипов, 2000, с. 60–62, кат. № II. 9; Овсянников, 1976, с. 17–35]. В истории новгородского церковного зодчества значительным событием стала закладка в 1292 г. церкви Николы на Липне, сооруженной, по-видимому, в 1293–1294 гг. Это четырехстолпный, одноглавый, одноапсидный храм, с крещатыми в верхней части столбами (в нижней западные восьмигранные, а восточные прямоугольные). Западную часть занимают хоры, состоящие из двух закрытых камер, с ведущей к ним деревянной лестницей. Центральная часть здания перекрыта коробовым сводом, восточные углы – ниже расположенными полукоробовыми, а западные – сомкнутыми. Трехлопастное завершение фасадов подчеркивается пояском из ползучих арочек. На северной трети западного фасада существовал крест из цветных керамических плиток, выложенный заподлицо со стеной. Апсида украшена только карнизом из зубчиков и полочки, тогда как барабан декорирован аркатурным поясом на кронштейнах и «бровками» над окнами. Стены сложены из камня и кирпича на известково-песочном растворе. Использованы лекальные кирпичи пяти видов. Исследователи не раз обращали внимание на то, что многие формы церкви Николы на Липне восходят к церкви Рождества Богородицы в Перыни, но наряду с этим есть и существенно отличающиеся от них, в том числе детали указывающие на Северную Европу, на архитектуру Тарту и Риги [Седов, 1997, с. 393–432]. Практически одновременно, в 1292–1294 гг. в Новгороде была сооружена церковь Федора Стратилата на Ширковой улице, на фундаментах более раннего храма, квадратного в плане, четырехстолпного, трехапсидного, очевидно одноглавого, с позакомарным завершением, с декоративным убранством на фасадах [Штендер, 1977, с. 435–444]. В 1296 г. архиепископ Климент построил на воротах Новгородского детинца церковь Воскресения, о характере которой ничего не известно. Другая надвратная церковь, Спаса-Преображения, была сооружена в Юрьеве монастыре, попечением игумена Кирилла, в 1426 г. замененная новой. Предположительно были каменными псковские храмы Тимофея (около 1268 г.), Георгия (около 1270 г.) и Федора Стратилата (около 1272 г.) в Довмонтовом городе, равно как и находившаяся там же гражданская постройка конца XIII в. [Антипов, 2000, с. 84–86, кат. № II. 0. 1–4.]. Вопрос о возобновлении строительства предполагает появление зодчих, судя по упомянутым сооружениям знакомых с европейской традицией, прослеживаемой в Северной Германии, Скандинавии и Литве, а затем и во Пскове [Иоаннисян, 1994, с. 80–82].

В Галицкой земле тоже ведется строительство, прежде всего на Замковой горе во Львове, впервые упомянутом в летописи под 1259 г.: раскопками 1975 г. на ее мысу обнаружены остатки круглой бутовой башни и примыкавших к ней участков крепостных стен второй половины XIII в. До 1292 г. построена церковь Николая во Львове, крестообразная в плане, образованном центральным бесстолпным объемом, несущим купол, алтарной апсидой, двумя боковыми приделами с апсидами и западным притвором [Січинський, 1936, с. 1–58; Антипов, 2000, с. 89–92, кат. № III. 2]. К концу XIII в. можно отнести сооружение первоначальной каменной Пятницкой церкви во Львове [Антипов, 2000, с. 92–93, кат. № III. 3.]. Рубежом XIII–XIV вв. традиционно датируют сохранившуюся церковь Рождества Христова в Галиче [Pełeński, 1914, s. 91–103, fig. 59,

60; Годованюк, 2010, с. 873–874]. Это трехнефный, трехапсидный, четырехстолпный однокупольный храм, с доминирующим центральным нефом. Недалеко от Старого Самбора находился основанный князем Львом Даниловичем в конце XIII в. Спасский монастырь с возведенным в 1292–1295 гг. собором, разобранным в 1816 г., но известным по обмерному чертежу и данным археологических исследований [Вуйцик, 1996, с. 146–155; Антипов, 2000, с. 94–96, кат. № III. 5]. Это была четырехстолпная трехапсидная, однокупольная церковь с притвором и небольшой пристройкой, примыкавшей к северо-западному углу. В том же монастыре обнаружена и кладка квадратной в плане оборонительной башни [Антипов, 2000, с. 96–98, кат. № III. 6].

Динамичнее развивалось уже с середины XIII в. монументальное строительство на Волыни, прежде всего в Холме, столь подробно описанное в Ипатьевской летописи в связи с происшедшим пожаром 1259 г. [Пуцко, 1997а; Антипов, 2000, с. 104–109, кат. № IV. 1–4]. Речь идет о церквях Иоанна Златоуста, а также Космы и Дамиана (1230–1250-е гг.), оборонительной башне (1230–1240-е гг.), церкви Богородицы (1260 г.). Судя по описанию, в пластическом и декоративном убранстве этих храмов были элементы, сближающие с романским искусством Запада. До 1268 г. возведена церковь Михаила Великого во Владимире-Волынском – центрическая постройка, ротонда [Антипов, 2000, с. 110–113, кат. № IV. 5; Диба, 2002, с. 60–64]. Второй половиной 1260-х гг. датируется расположенная невдалеке от предыдущего сооружения гражданская постройка, возможно усыпальница, прямоугольная в плане [Антипов, 1999, с. 47–57]. В числе построек князя Владимира Васильковича в летописи упомянута Благовещенская церковь в Каменце-Литовском, 1270–1280 гг., возможно деревянная. Там же указано и на «поставленную» тем же князем церковь Петра в Берестье (Бресте). Зато обнаружены остатки тогда же сооруженной упомянутым князем церкви Георгия в Любомле – четырехстолпной, трехапсидной, одноглавой [Малевская, 1997, с. 259–268]. В Ипатьевской летописи под 1291 г. упомянуто о строительстве князем Мстиславом церкви Иоакима и Анны во Владимире-Волынском, по-видимому, находившейся на детинце, обнаружить которую не удалось [Антипов, 2000, с. 125–126, кат. № IV. 12]. Между тем в количественном отношении увеличиваются оборонительные башни. Одна из них, самая известная, находится в Каменце-Литовском, круглая в плане, диаметром 13,5 м, высотой 30 м [Антипов, 2000, с. 115–118, кат. № IV. 7]. Другая башня существовала в Берестье [Антипов, 2000, с. 119–121, кат. № IV. 9]. Третья башня построена в 1291 г. князем Мстиславом Даниловичем в Черторыйске, диаметром 14 м [Антипов, 2000, с. 126–128, кат. № IV. 13]. Существовала оборонительная башня второй половины XIII в. и в Турове [Антипов, 2000, с. 128, кат. № IV. I4]. Самую позднюю группу подобных сооружений среди упоминаемых составляют датируемые рубежом XIII–XIV вв. в Столпье, Белавино и близ Холма [Антипов, 2000, с. 135–142, кат. № № IV. 17–19]. При всех индивидуальных различиях, они по своей типологии могут быть соотнесены со среднеевропейскими их аналогами [Meckseper, 1974, s. 135–144]. Во Владимире-Волынском сохранилась лишь датируемая 1294 г. Васильевская церковь-ротонда [Антипов, 2000, с. 128–132, кат. № IV. 15]. Рубежом XIII–XIV вв. датируется церковь Димитрия в Луцке – небольшая квадратная в плане, с четырьмя столбами, одной выступающей наружу апсидой и двумя слабо выраженными боковыми [Антипов, 2000, с. 143–145, кат. № IV. 21]. К числу предположительно построенных из камня относят церковь в Бельске (до 1289 г.), церковь в Гае (до 1287 г.), церковь Богородицы в Мельнике (до 1260 г.), церковь Богородицы в Дрогочине (до 1240 г.), церковь в Угровске (1240-е гг.), церковь Николая в Грубешове (до 1255 г.), башню близ Угровска (середина XIII в.), башню в с. Чернеево (рубеж XIII–XIV вв.), башню и часовню Троицы в Люблине (1240-е гг.), и, наконец, монастырь Апостолов во Владимире-Волынском (до 1287 г.) [Антипов, 2000, с. 146–150, 152, кат. № IV .0. 1–9, 12]. Столь активная строительная деятельность на Волыни является беспрецедентной среди русских земель, но в то же время исторически обусловленной. Пограничное положение Волыни заставляло особое внимание уделить оборонительным сооружениям.

Оборонительные сооружения активно возводят в этот период также в Черной Руси. В Ипатьевской летописи под 1277 г. упомянут высокий «столп» в Гродно, существовавший еще в 1568 г. [Антипов, 2000, с. 153, кат. № V. 1]. Во второй половине XIII в. построена башня на детинце в Новогрудке, квадратная в плане (12 × *12* м), а на рубеже XIII–XIV вв. еще башня на Малом замке в том же Новогрудке, разобранная на рубеже XV–XVI вв. [Антипов, 2000, с. 154–155, кат. № V. 2–3]. К сожалению, довольно проблематичной остается датировка верхней церкви в Гродно, как будто со строительными признаками рубежа XIII–XIV вв. [Антипов, 2000, с. 158, кат. № V. 0.2]. Верхняя церковь явно была сооружением нового типа, почти квадратным в плане, с одной сильно выступающей апсидой, несколько напоминающим жилые постройки в европейском варианте [Трусов,1988, с. 48–52, рис. 20].

Церковные сооружения второй половины XIII в. на Руси в основном скромные по размерам, типологически ориентированные на более ранние образцы. Более просторные кафедральные соборы уже существовали, возведенные в течение предшествующих XI–XII вв. Строительство по-прежнему осуществляют преимущественно князья. Но в Новгороде строительная инициатива принадлежит архиепископу Клименту (1276–1299) [Соленикова, 1999, с. 58–59]. Галицкие храмы теснее связаны с романской архитектурой, хотя остаются сооружениями типа вписанного креста. В целом везде в зодчестве сказываются местные условия, и обращает на себя внимание усилившаяся изолированность локальных традиций, как и явно неодинаковое их развитие. Используются реальные возможности, выгодно выделяющие земли, не разоренные монголо-татарским нашествием. О строительстве в Киеве и южных землях в этот период ничего неизвестно.

Из панегирика владимирскому князю Владимиру Васильковичу в Ипатьевской летописи под 1289 г. известно о выполненных на его средства стенописях церкви Димитрия во Владимире-Волынском и частично церкви Георгия в Любомле. Следовательно, монументальная живопись продолжала осуществляться даже в это трудное время. Единственным сохранившимся ее образцом служат фрески новгородской церкви Николы на Липне, выполненные между 1292 и 1299 г. [Филимонов,1859; Мясоедов, 1910, с. 1–14; Дмитриев, 1950, с. 161–165; Лазарев, 1973, с. 51–52; Царевская, 1997, с. 413–431]. Иконографическая схема традиционная. Стиль отличается большим архаизмом, заметными упрощениями, свойственными фольклоризованному варианту византийского художественного наследия.

Длительная изоляция Руси от Византии, обусловленная захватом крестоносцами Константинополя в 1204 г. и затем монголо-татарским вторжением в пределы большей части русских земель, не могла не отразиться на характере иконописи последующих десятилетий. Но были ли русско-византийские связи совершенно прерваны? По словам В. Н. Лазарева, «количество дошедших до нас ранних русских икон настолько незначительно, а подбор их настолько случаен, что было бы весьма легкомысленно пытаться реконструировать другие иконописные школы», кроме новгородской и владимиро-суздальской [Лазарев, 1983, с. 45]. Но можно говорить если не о происхождении, то о бытовании конкретных произведений. Явно до 1288 г. написана в Киеве икона Богоматери Печерской, сохранившаяся в Свенском монастыре близ Брянска [Карабинов, 1927, с. 102–113; Пуцко, 1982; Государственная, 1995, с. 70–72, кат. № 16]. Иконографический образ восходит к апсидальной мозаике собора Св. Софии в Константинополе, датируемой 867 г. Его список принесен в Киев в 1073 г., и существующая композиция представляет включающий это изображение ктиторский портрет. Если данная икона выполнена местным мастером в Киево-Печерском монастыре, можно говорить о стойкости византийской традиции. Икону Богоматери Белозерской традиционно относят к числу новгородских произведений, и лишь недавно было связано ее создание со временем князя Глеба Васильковича, появившегося в Белозерске в 1251 г., и с проблемами, обсуждавшимися на соборах 1156–1157 гг. [Гордиенко, 1994, с. 39–40; Вилинбахова, 1994, с. 40–41]. Наиболее вероятным является выполнение иконы

греческим мастером во второй четверти XIII в., судя по характерной живописной манере [Пуцко, 2011]. Написана она могла быть скорее всего в Ростове.

Иконы Северо-Восточной Руси рассматриваемого периода лишь недавно стали предметом специального изучения. Часть из них условно либо уверенно локализована Ростовом. Среди первых икона Богоматери Умиление (Страстная), из Дмитриевского монастыря в Кашине, представляющая упрощенное воспроизведение византийского оригинала [Смирнова, 2004]. В том же русле оказывается и условно датированная 1272–1276 гг. икона Собора архангелов Михаила и Гавриила, из Михаило-Архангельского монастыря в Великом Устюге [Вздорнов, 1971, с. 141–162; Смирнова, 2004, с. 206–211, кат. № 5]. Более примитивна по исполнению двусторонняя выносная икона второй половины XIII в. из церкви Иоанна Богослова на Ишне близ Ростова, с изображением Евстафия Плакиды и мученицы Феклы [Мельник, 2001, с. 184–190; Смирнова, 2004, с. 199–206, кат. № 4]. Однако в конце XIII в. здесь появляется ряд икон высокого художественного уровня, выполненных искусными мастерами, являющимися носителями византийской традиции. Одна из них с изображением лоратного архангела Михаила, около 1300 г., являвшаяся храмовой в церкви Архангела Михаила на Которосли в Ярославле [Медведева, 2003, с. 160–176; Смирнова, 2004, с. 212–217, кат. № 6]. Другая – икона Спаса Нерукотворного, конца XIII в., из церкви Введения в Ростове [Пуцко, 2004; Смирнова, 2004, с. 218–225, кат. № 7]. Разноречивые суждения вызывает икона Богоматери Умиление на престоле, конца XIII в., из Толгского монастыря близ Ярославля, византийская иконография которой несомненна, но характер трактовки сближается с произведениями сицилийского происхождения [Смирнова, 2004, с. 191–198, кат. № 3].

В исследованиях по истории русской иконописи принято особо подчеркивать ее отличия от византийской, которые в сущности неизбежны, уже по той причине, что на Руси не получила распространения традиционная для греческой культуры система обучения. Сравнительно немногим местным мастерам приходилось сотрудничать с прибывшими из Византии, и такие случаи особо отмечены в письменных источниках. Поэтому, скажем, излишне противопоставлять греческим искусно выполненную икону Николы с избранными святыми на фоне и полях, середины XIII в., из Свято-Духова монастыря в Новгороде [Смирнова, 1976, с. 150–156, кат. № I; Шалина, 1997, с. 356–376]. Иное впечатление производят происходящие из поселка Крестцы краснофонные иконы второй половины XIII в., с изображениями Иоанна Лествичника с Георгием и Власием и Спаса на престоле с избранными святыми на полях [Порфиридов, 1968, с. 140–144; Смирнова, 1976, с. 157–165, кат. № № 2, 3]. Здесь традиционные иконописные образы интерпретированы в духе той народной эстетики, которая отличает современные им фрески храмов на греческих островах [Chatzidakis, 1997]. Еще один аспект в развитии новгородской иконописи конца XIII в. обнаруживает датированная 1294 г., выполненная мастером Алексой Петровым, икона Николы с избранными святыми на полях, из церкви Николы на Липне, свидетельствущая о связи с тем направлением, которое тесно соприкасалось с западной культурой [Смирнова, 1975, с. 81–105; 1976, с. 170–174, кат. № 5]. Ее элементы есть и в архитектуре названного храма.

По-видимому, в том же направлении проходило и развитие псковской иконописи конца XIII в., судя по сохранившимся иконам Ильи Пророка в пустыни с житием и Деисусом, из церкви Ильи Пророка в с. Выбуты близ Пскова, и Богоматери Одигитрии, из церкви Николы «от Кожи» во Пскове [Государственная, 1995, с. 87–91, кат. № 26, 27; Лифшиц, 1997, с. 326–343]. Черты умеренного примитивизма в них органически сочетаются с романскими реминисценциями, созвучными греко-восточным чертам. Причины этой отнюдь не «островной» самобытности еще предстоит выяснить путем обращения к широкому историко-художественному контексту.

О работе в Галицкой земле в середине – третьей четверти XIII в. византийского мастера свидетельствует фрагментарно сохранившееся изображение избранных

святых из верхней церкви Вознесения в с. Яворы на Турковщине, по манере близкое книжной миниатюре [Пуцко, 1997]. Единственным известным произведением волынской иконописи конца XIII в. является икона Богоматери Одигитрии из Успенской церкви в Дорогобуже, примечательная архаизацией раннепалеологовского образца [Богородиця-Одигітрія, 2007]. Это можно рассматривать как свидетельство прочно укоренившегося фольклорного направления, противостоявшего сошедшему на нет элитарному.

Сохранившихся икон очень мало, чтобы на основании их изучения делать общие выводы, но вполне достаточно для определения общих тенденций развития. Этот разнообразный материал явно свидетельствует об общем упадке мастерства, об отсутствующем элитарном уровне, и отдельные редкие качественные произведения могли быть обязаны оказавшимся на Руси заезжим иконописцам, носителям устойчивой художественной традиции. Приписывать их местным иконописцам рискованно. Еще меньше оснований поддерживать сомнительный тезис об исключительной роли киевского художественного наследия. Впереди была эпоха локальных традиций, протянувшаяся до XVI в. [Пуцко, 2008].

И при обращении к изучению художественного ремесла возникает ощущение деятельности отдельных островков, оставшихся от прежде существовавших больших ремесленных центров. Произведения высокого ювелирного искусства практически отсутствуют, и среди ничем не примечательных образцов торевтики, в целом немногочисленных, крайне редко встречаются изысканные стильные изделия. Одно из них – новгородский серебряный крест-мощевик конца XIII в., хранящийся в сокровищнице собора в Хильдесхейме, украшенный резьбой, чернью, зернью и позолотой [Декоративно-прикладное, 1996, с. 195–201, кат. № 32]. Он существенно отличается от наперсных крестов того же времени, украшенных резьбой, иногда – сканью [Декоративно-прикладное, 1996, с. 193–194, 201–202, кат. № 31, 33]. Традиции пластического искусства более раннего времени определяют характер медных литых матриц для тиснения наугольников оклада Евангелия [Декоративно-прикладное, 1996, с. 155–156, кат. № 14, 15]. То же надо сказать о створках панагий из красной меди, украшенных золотой наводкой по углубленной резьбе [Декоративно-прикладное, 1996, с. 291–295, кат. № 73, 74]. В Новгороде относительно благополучным оказалось и положение ювелиров в целом, судя по сохранившимся их изделиям бытового характера [Седова, 1981]. Говорить об ювелирном искусстве второй половины XIII в. других русских земель весьма затруднительно. Но зато новгородская резная кость этого же времени показывает образцы высокого художественного мастерства [Древний, 1985, илл. 155–158, 160]. Находки художественно-ремесленных изделий второй половины XIII в. в иных русских городах более скромные, остающиеся несистематизированными, и в литературе едва ли не чаще фиксируется присутствие восточного художественного импорта, главным образом керамических изделий.

Исключительно важное место Новгорода в развитии русского пластического искусства последних десятилетий XIII в. вряд ли можно считать преувеличенным. К этому времени, в частности, относится выполнение двух каменных крестов, из Боровичей и Перыни, украшенных резными изображениями [Порфиридов, 1963, с. 184–195; Пуцко, 1999]. Образцами для них послужили византийско-киевские произведения литья начала XIII в. Наиболее примечательным оказывается появление в Новгороде мастеров, положивших начало выполнению в технике резьбы многочисленных каменных иконок [Пуцко, 2001; 2003]. Среди последних особый интерес представляют образцы, свидетельствующие о генетической связи с Византией и с теми ремесленниками, которые в период существования Латинской империи на Востоке выполняли заказы крестоносцев [Пуцко, 2001а; 2003а]. Таким образом, о полной культурной изоляции Руси, и прежде всего Новгорода, говорить не приходится.

Из отдельных фактов и явлений далеко не всегда складывается общая картина культурного развития, и за перечнем сооружений, икон, ремесленных изделий скорее

угадываются лишь общие тенденции, характеризующие это искусство. Археология традиционно больше внимания уделяет домонгольской эпохе, и поэтому разрозненные находки изделий второй половины XIII в. редко привлекают исследователей, продолжая оставаться молчаливыми единицами музейного хранения. Материал в целом еще не вышел из стадии накопления. По отмеченным условиям обзор может носить лишь эскизный характер, по причине невозможности заполнить те «белые пятна», существование которых очевидно.

Известно о том, каким значительным был творческий потенциал искусства Руси первой половины XIII в., и это усиливает сознание постигшей его трагедии, выразившейся не только в гибели произведений и мастеров, но и в утрате больших целей [Пуцко, 2005]. Надо помнить и о том, что это была сравнительно молодая национальная христианская культура, развивавшаяся вдалеке от питавшей ее Византии. Культурное опустошение Руси оказалось столь широким и повсеместным, что трудно было и надеяться на возрождение. Действительно в большей части русских земель византийское наследие скорее осталось в форме лишь исторического предания. Наиболее стойко оно сохранилось в Новгороде с его в целом благополучной судьбой. Однако сепаратистские устремления помешали этому значительному культурному центру стать во главе культурного возрождения страны. Такую роль взяла на себя вначале малозаметная Москва, четко ориентированная подобно более раннему Киеву на широкие связи с Константинополем [Пуцко, 2004а; 1979]. Культура и искусство, как и в Византии, стали для московских великих князей частью их имперской политики. И поэтому не удивительно, что именно Москве было суждено не только стать центром в объединении русских земель, но и проводником новых культурных направлений XIV в.

Сколь ни были бы малы и на первый взгляд незначительны проявления русской культуры после трагедии 1238–1241 гг., они заслуживают самого пристального изучения. Решался вопрос о самом существовании Руси, ведь не случайно, что те ее земли, которые были захвачены более сильными соседями, утратив византийское наследие, не сразу и не вполне приобщились и к европейской культуре, как бы оказались на распутье. Изменить историю нельзя, но извлечь из нее уроки не только полезно, но и совершенно необходимо.

Антипов И. В. Гражданская постройка второй половины XIII в. в городе Владимире-Волынском. (По раскопкам М. К. Каргера 1955 г.) / И. В. Антипов // Seminarium Bulkinianum: к 60–летию В. А. Булкина: сб. стат. – СПб, 1999. – С. 47–57.

Антипов И. В. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в.: Каталог памятников / И. В.Антипов. – СПб., 2000.

Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII в. «Слово о погибели Русской земли» / Ю. К. Бегунов. – М.–Л., 1965.

Богородиця–Одигітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа. Тексти до альбома: З. Лильо-Откович, В. Откович, Т. Откович. – Львів, 2007. – С. 7–24.

Борисов Н. С. Русская архитектура и монголо-татарское иго 1238–1300 / Н. С. Борисов // Вестник МГУ: история. – 1976. – № 6. – С. 63–79.

Булкин В. А. Церковь Михаила Архангела на Прусской улице в Новгороде и новгородское зодчество начала XIII в. / В. А. Булкин // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 377–392.

Булкин Вал. А. Успенский собор тверского Отроча монастыря по археологическим данным / Вал. А. Булкин, О. М. Иоаннисян, А. М. Салимов // Памятники железного века и средневековья на Верхней Волге и Верхнем Подвинье. – Калинин, 1989. – С. 97–107.

Буторина И. В. Трехлопастная форма в византийском и западно-европейском искусстве средних веков / И. В. Буторина // Seminarium Bulkinianum. Кн. II. – СПб., 2007. – С. 58–68.

Вздорнов Г. И. Икона «Собор архангелов Михаила и Гавриила» из Великого Устюга / Г. И. Вздорнов // Сообщения всесоюзного центра научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ. – М., 1971. – Вып. 27. – С. 141–162.

Вилинбахова Т. Б. Об иконе «Богоматерь Умиление (Белозерская)» / Т. Б. Вилинбахова // Искусство Руси, Византии и Балкан XIII века: Тез. докл. конф., Москва, сент., 1994. – СПБ., 1994. – С. 40–41.

Вуйцик В. Маловідома пам'ятка княжої доби / В. Вуйцик // Mappa Mundi: Зб. наук. праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–К.–Нью–Йорк, 1996. – С. 146–155.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. (Процес складання: редакції і редактори) / А. І. Генсьорський. – К., 1958.

Годованюк О. Містобудування та архітектура / О. Годованюк, Т. Трегубова // Історія українського мистецтва. Т. ІІ. – К., 2010. – С. 873–874.

Гордиенко Э. А. О происхождении двух белозерских икон XIII в. / Э. А. Гордиенко // Искусство Руси, Византии и Балкан XIII века: Тез. докл. конф., Москва, сент., 1994. – СПБ., 1994. – С. 39–40.

Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания. Т. I: Древнерусское искусство X – начала XV века. – М., 1995.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1993.

Гудзий Н. К. Где и когда протекала литературная деятельность Серапиона Владимирского / Н. К. Гудзий // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1952. – Т. XI, Вып. 2. – С. 450–456.

Гудзий Н. К. История древней русской литературы / Н. К. Гудзий. – Изд. 6-е, испр. – М., 1956.

Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV века. – М., 1996.

Диба Ю. Архітектура ротонди «св. Михаїла Великого» у Володимирі / Ю. Диба // Сакральне мистецтво Волині. Матер. IX Міжнар. наук. конф., Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 р. – Луцьк, 2002. – Вип. 9. – С. 60–64.

Дмитриев Ю. Н. Стенные росписи Новгорода, их реставрация и исследование / Ю. Н. Дмитриев // Практика реставрационных работ. Сб. I. – М., 1950. – С. 161–165.

Древний Новгород: прикладное искусство и археология: Альбом / Сост. Б. Колчин, В. Янин, С. Ямщиков. – М., 1985.

Запаско Я. П. Пям'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів, 1995.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. / Г. Ю. Івакін. – К., 1996.

Иоаннисян О. М. О возобновлении монументального строительства на Руси после монгольского нашествия (строительство в Пскове, Твери и Ростове во второй половине 13 в. / О. М. Иоаннисян // Древний Псков: Исследования средневекового города. – СПб., 1994. – С. 80–82.

Иоаннисян О. М. Церковь Бориса и Глеба в Ростове Великом / О. М. Иоаннисян, Е. Н. Торшин, П. Л. Зыков // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 229–250.

Иоаннисян О. М. Основные тенденции развития древнерусского зодчества в XIII в. / О. М. Иоаннисян // Искусство Руси, Византии и Балкан XIII века: Тез. докл. конф., Москва, сент., 1994а. – СПб., 1994. – С. 21–24.

Карабинов И. А. «Наместная икона» древнего Киево-Печерского монастыря / И. А. Карабинов // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Л., 1927. – Т. V. – С. 102–113.

Комарович В. Л. К литературной истории повести о Николе Зарайском / В. Л. Комарович // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.–Л., 1947. – Т. 5. – С. 57–72.

Кузьмин А. Г. Летописные известия о разорении Рязани Батыем / А. Г. Кузьмин // Вестник МГУ: история. – 1963. – № 2. – С. 55–70.

Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески. XI–XV вв. / В. Н. Лазарев. – М., 1973.

Лазарев В. Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века / В. Н. Лазарев. – М., 1983.

Лифшиц Л. И. Заметки о стиле житийной иконы «Илья Пророк» из села Выбуты близ Пскова первой половины – середины XIII в. / Л. И. Лифшиц // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 326–343.

Лихачев Д. С. Повести о Николе Зарайском / Д. С. Лихачев // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.–Л., 1949. – Т. 7. – С. 257–406.

Макаренко М. Чернігівський Спас. (Археологічні досліди р. 1923) / Микола Макаренко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Т. XX. – С. 1–80.

Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. / М. В. Малевская // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 259–268.

Медведева Е. С. Определение происхождения и смыслового значения «лоратного» типа изображения архангела (в связи с иконой Архангела Михаила конца XIII века из Третьяковской галереи) / Е. С. Медведева // VII Научные чтения памяти И. П. Болотцевой. – Ярославль, 2003. – С. 160–176.

Мельник А. Г. Старейшая икона Ростовского музея / А. Г. Мельник // Средневековая Русь. – М., 2001. – Вып. 3. – С. 184–190.

Мясоедов В. К. Никола Липный / В. К. Мясоедов // Сборник Новгородского общества любителей древности. Вып. 3. – Новгород, 1910. – С. 1–14 (отдельная пагинация).

Овсянников О. В. Копорье. Историко-архитектурный очерк / О. В. Овсянников. – Л., 1976.

Орлов А. С. О Галицко-Волынском летописании / А. С. Орлов // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.–Л., 1947. – Т. 5. – С. 15–35.

Петухов Е. Серапион Владимирский, русский проповедник XIII века / Е. Петухов. – СПб., 1888.

Пиккио Р. История древнерусской литературы / Р. Пиккио. – М., 2002.

Порфиридов Н. Г. Два произведения новгородской станковой живописи XIII века / Н. Г. Порфиридов //

Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. – М., 1968. – С. 140–144.

Порфиридов Н. Г. Малоизвестный памятник древнерусской скульптуры. Каменный крест из Боровичей / Н. Г. Порфиридов // Древнерусское искусство XV – начала XVI веков. – М., 1963. – С. 184–195.

Пуцко В. Візантійська ікона із села Явори / В. Пуцко // Сакральне мистецтво Бойківщини: Наукові читання пам'яті М. Драгана. – Дрогобич, 1997. – С. 72–77.

Пуцко В. Печерский ктиторский портрет / В. Пуцко // Зограф. – Београд, 1982. – Бр. 13. – С. 42–48.

Пуцко В. Г. Византийская модель в новгородской каменной резьбе / В. Г. Пуцко // Восток–Россия–Запад: мировые религии в искусстве: Междунар. науч. конф. Тез. докл. – СПб., 2001. – С. 147–150.

Пуцко В. Г. Византийско-новгородские каменные иконы / В. Г. Пуцко // Пилигримы. Историко-культурная роль паломничества. – СПб., 2001а. – С. 149–156.

Пуцко В. Г. Икона «Богоматерь Белозерская» и проблемы византийско-русских историко-художественных параллелей XIII в. / В. Г. Пуцко // Реставрация и исследование памятников культуры Русского Севера. – Вологда, 2011. – С. 117–125.

Пуцко В. Г. Літописне оповідання про місто Холм / В. Г. Пуцко // Український історичний журнал. – 1997а. – № 1. – С. 115–121.

Пуцко В. Г. Локальные традиции в русской иконописи / В. Г. Пуцко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – № 2 (32). – С. 72–84.

Пуцко В. Г. Новгородская каменная резьба на рубеже XIII–XIV вв.: становление традиции / В. Г. Пуцко // Новгородский исторический сборник. – СПб., 2003. – Вып. 9 (19). – С. 141–152.

Пуцко В. Г. Новые направления в русском искусстве XIV века / В. Г. Пуцко // Russia Mediaevalis. – München, 1979. – Т. IV. – С. 35–70.

Пуцко В. Г. Перынский каменный крест / В. Г. Пуцко // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – СПб., 1999. – С. 164–172.

Пуцко В. Г. Резная каменная иконка новгородского круга (о генезисе двухъярусной композиции с Деисусом) / В. Г. Пуцко // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Тверь, 2003а. – Вып. 5. – С. 203–214.

Пуцко В. Г. Ростовская икона Спаса Нерукотворного / В. Г. Пуцко // История и культура Ростовской земли. 2003. – Ростов, 2004. – С. 341–353.

Пуцко В. Г. Русское церковное искусство времени возвышения Москвы / В. Г. Пуцко // Битва на Воже – предтеча возрождения средневековой Руси. – Рязань, 2004а. – С. 115–131.

Пуцко В. Г. Сакральное искусство Руси перед монголо–татарским нашествием: результаты и перспективы развития / В. Г. Пуцко // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2005. – Вып. 7. – С. 3–10.

Раппопорт П. А. Русская архитектура на рубеже XII и XIII веков / П. А. Раппопорт // Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции. – М., 1977. – С. 12–29.

Салимов А. М. Спасо-Преображенский собор в Твери и строительство конца XIII в. / А. М. Салимов // Seminarium Bulkinianum: к 60-летию В. А. Булкина: сб. стат. – СПб., 1999. – С. 39–47.

Сарабьянов В. Д. «Богоматерь Страстная» из Дмитриевского монастыря в Кашине / В. Д. Сарабьянов // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 311–325.

Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. – М., 1984.

Седов Вл. В. Церковь Николы на Липне и новгородская архитектура XIII в. во взаимосвязи с романо-готической традицией / Вл. В. Седов // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 393–432.

Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / Вл. В. Седов. – М., 1981.

Січинський В. Замкова церква св. Миколая у Львові / В. Січинський // Богословія. – Львів, 1936. – Т. XIV. – С. 1–58.

Смирнова Э. С. Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века / Э. С. Смирнова. – М., 1976.

Смирнова Э. С. Икона Николы 1294 года мастера Алексы Петрова / Э. С. Смирнова // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. – М., 1975. – С. 81–105.

Смирнова Э. С. Иконы Северо-Восточной Руси. Середина XIII – середина XIV века / Э. С. Смирнова. – М., 2004.

Соленикова Е. В. Роль архиепископов в новгородском строительстве конца XIII – первой половины XIV в. / Е. В. Соленикова // Seminarium Bulkinianum: к 60-летию В. А. Булкина: сб. стат. – СПб., 1999. – С. 58–66.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. II. / С. М. Соловьев. – М.: Изд–во социально-экономической литературы, 1960.

Стерлигова И. А. Древнерусское церковное убранство по данным «Летописца Владимира Васильковича Волынского» / И. А. Стерлигова // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 269–273.

Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков / Л. В. Столярова. – М., 2000.

Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв. Ахитектурно–

археологический анализ / О. А. Трусов. – Минск, 1988.

Филимонов Г. Церковь св. Николая Чудотворца на Липне, близ Новгорода / Г. Филимонов. – М., 1859.

Царевская Т. Ю. Новые данные о составе росписей церкви Николы на Липне / Т. Ю. Царевская // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 413–431.

Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Тернопіль, 1994.

Шалина И. А. Икона «Святой Никола» из Свято-Духова монастыря. Литургический смысл и экклесиологизация образа / И. А. Шалина // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 356–376.

Штендер Г. М. О ранних Феодоровских храмах древнего Новгорода / Г. М. Штендер // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. – М., 1977. – С. 435–444.

Chatzidakis M. Corpus de la peinture monumentale byzantine de la Grèce. L'ile de Cythère / M. Chatzidakis, I. Bitha. – Athènes, 1997.

Meckseper C. Ausstrahlungen des französischen Burgenbaus nach Mitteleuropa im 13. Jahrhundert / C. Meckseper // Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Festschrift für H. Wentzel zum 60. Geburtstag. – Berlin, 1974. – S. 135–144.

Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / J. Pełeński. – Kraków, 1914.

Pucko W. Pochwała księcia Włodzimierza Wasylkowicza jako źródło do studiów nad sztuką Wołynia w XIII wieku / W. Pucko // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1975. – R. 24, № 3. – S. 307–317.

Р. А. Рабинович, С. С. Рябцева, Н. П. Тельнов

О некоторых находках с посада городища Германарие в свете изучения культуры кольцевых городищ в Пруто-Днестровском регионе

В течение нескольких полевых сезонов авторы статьи проводили исследования на городище, имеющем у местного населения название «Германарие» (расположено в 1,5 км к северо-западу от села Новая Татаровка в Сорокском районе Республики Молдова). Памятник, открытый в 1990 г. Е. М. Ткачуком, по характеру планировки относится к тому же типу кольцевых городищ, что и известные городища Екимауцы и Алчедар. Подобные укрепленные поселения в Пруто-Днестровском регионе причислены П. А. Раппопортом (вместе с аналогичными на Южном Буге) к первой группе круглых городищ. Эта группа отличается по конструктивным особенностям укреплений и топографическим условиям месторасположения от других круглых городищ Западной Руси и отдалена от районов локализации трех других групп круглых городищ, территориально между собой соседящих [Раппопорт, 1967, с. 196].

В 1990 и 1993 гг. были произведены первые раскопки на посаде городища Германарие. Было исследовано 3 жилища полуземляночного типа, 8 сыродутных горновдомниц для выплавки железа. В основном все исследованные сооружения, а также и в целом культурный слой относятся к X–XI векам [Sava, 1995, p. 218–358]. В 2008 г. были исследованы еще 2 жилища полуземляночного типа, а также несколько очажных ям. Полученные материалы (керамика, вещевой инвентарь и особенно ювелирные украшения) вновь заставляют обратить пристальное внимание на проблему изучения кольцевых городищ Пруто-Днестровского региона.

Одним из наиболее важных отличий в керамическом комплексе кольцевых городищ (от древнерусской культуры Пруто-Днестровского региона в целом) является присутствие здесь т. н. «воротникообразных» или «бутылкообразных» сосудов [Древняя культура, 1974; Федоров, 1960, табл. 60, 4; Хынку, 1971, с.80–92], типичных для западнославянских древностей. Характерно для этих памятников и наличие примеси слюды в керамическом тесте. Например, на поселении Алчедар керамика с большой примесью слюды составляет свыше 90 %, а на расположенном неподалеку древнерусском поселении – сложно-мысовом городище Глинжены II, всего 8 %. [Равдина, 1988, с. 54–71, Гольцева, 1995, с. 49]. На других древнерусских поселениях этот процент еще меньше.

Раскопки 2008 г. на поселении Германарие дали значительный объем керамики, содержащий слюду в тесте. Среди керамических находок наиболее важным представляется фрагмент сосуда с небольшими ушками (рис. 1, *1*). Сосуды с ушками в качестве отдельных находок встречаются в западнославянских древностях[1]. Однако, подобные изделия наиболее характерны для памятников венгров. Целая форма такого сосуда представлена, например, в венгерском погребении в Пшемысле [Koperski, 2003, с. 365–372].

Вещевой материал из раскопок на поселении Германарие представлен разнообразными изделиями из камня, кости и рога, особенно много вещей из железа (предметы быта и вооружения, например, ножи, скальпель, подпружные пряжки, подковообразная фибула, кресала, зубила, ювелирное зубильце, наконечники стрел) (рис. 1).

1. Приносим глубокую благодарность за консультацию научному сотруднику Института археологии в Брно Дагмар Елинковой.

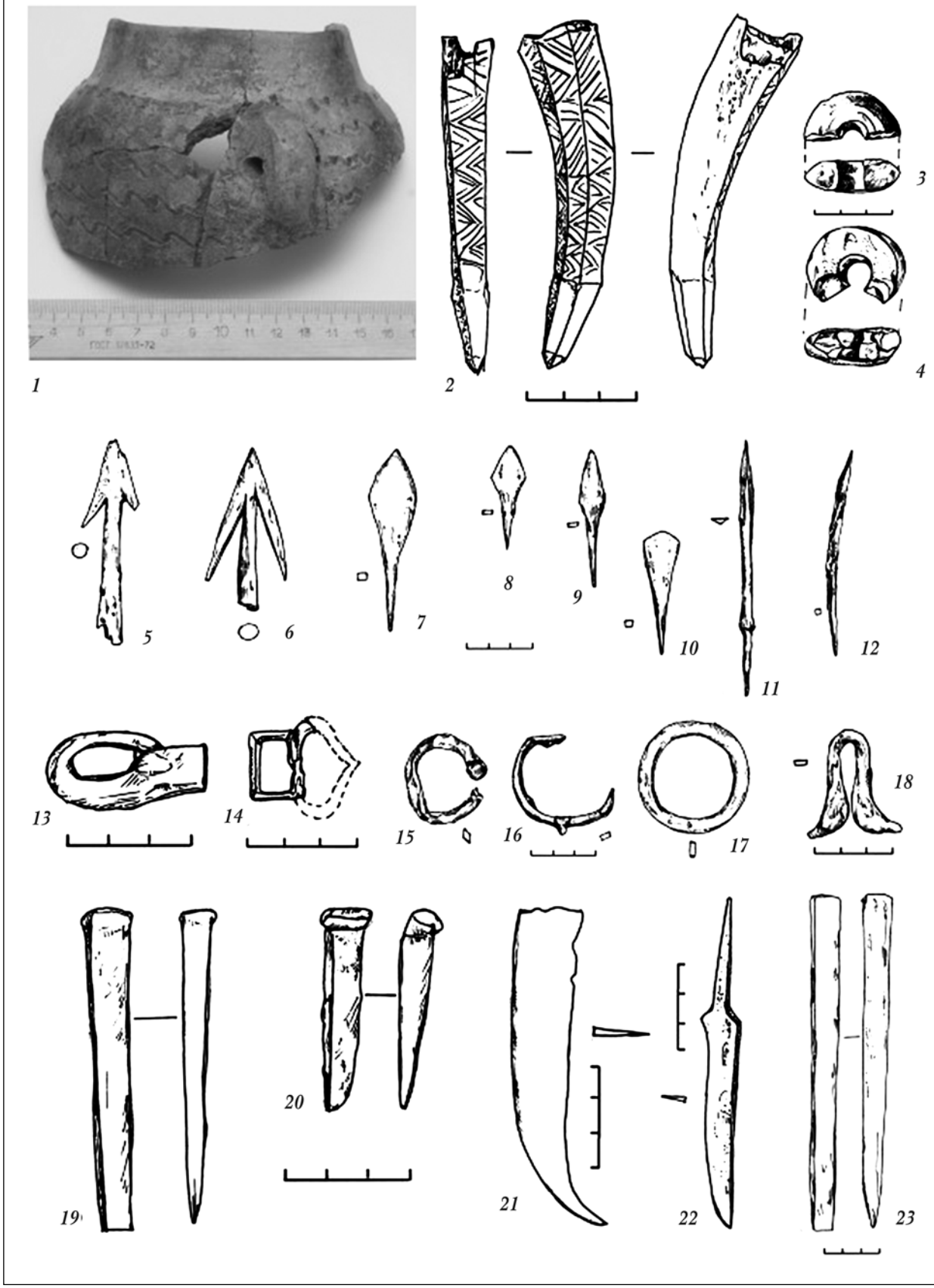

Рис. 1. Керамика и предметы из железа, бронзы, рога и камня с посада городища Германарие

Необходимо отметить, что по сравнению с другими древнерусскими памятниками Пруто-Днестровья, кольцевые городища типа Екимауцы-Алчедар в целом выделяются концентрацией предметов оружия, снаряжения всадника и коня. Среди этих вещей встречаются предметы, характеризующиеся ярко выраженной этнокультурной диагностичностью, указывающей на инородное миграционное происхождение. Среди таких находок – алчедарская шпора «каролингского типа» с ромбовидным шипом, наконечник ножен сабли, аналогичный венгерским древностям, поясной набор, втульчатые одно- и двушипные и втульчатые шиловидные наконечники стрел (последние единицами встречаются в Восточной Европе, а на Екимауцах и в Алчедаре они найдены в количестве 70 и 90 экз. соответственно) [Федоров, 1960, с. 284; Федоров, 1953, с. 104–106; Рафилович, 1972, с. 185; Кирпичников, 1973, с. 57, 64, 108; Равдина, 1988, с. 56, 66; Медведев, 1966, с. 57; Рабинович, 1997, с. 13; Rabinovici, 2002, p. 233–240].

В результате раскопок Екимауц и Алчедара получена значительная подборка наконечников стрел – более 400 разнообразных экземпляров, относящихся почти к тридцати типам по классификации А. Ф. Медведева [Rabinovici, 2002]. Пока небольшие раскопки на городище Германарие предоставили 8 наконечников стрел. Среди них втульчатые двушипные, черешковые: лавролистные с граненым черешком без упора; ромбические без упора; ромбовидные без упора и расширением в нижней трети длины пера; секторовидные срезни; граненые бронебойные ланцетовидные трехгранные без валика на шейке; узкие шиловидные или пирамидальные квадратного и ромбического сечения с перехватом у черешка с закрученностью (эффект сверла) в средней части, относящиеся или близкие к типам: 2, 40, 47, 55, 63, 75.1, 95 по классификации А. Ф. Медведева [Медведев, 1966]. При этом большая часть из найденных на Германарие наконечников аналогична известным на Екимауцах и Алчедаре.

По сравнению с многочисленными предметами из железа, найденными на Германарие, ювелирные украшения немногочисленны. Безусловно, наиболее яркой находкой является серебряный перстень с тисненым полусферическим щитком, декорированным зернью (рис. 2, *1*). Перстень выполнен очень тщательно с применением техник ковки, тиснения, пайки, скани и зерни. Аналогичные перстни представлены в кладе, найденном в 1954 г. при раскопках крепости Диногеция (Румыния) [Dinogetia, 1967, p. 277, 278] (рис. 2, *3, 4*). Весьма схожий перстень был обнаружен в 1996 г. в окрестностях другой византийской крепости на Дунае – Пэкуюл луй Соаре при раскопках некрополя [Diaconu, 1997, p. 43, 44; Dumitriu, 2001, p. 104]. Вместо полос зерни в его щитке напаяны нити скани, разделяющие треугольники. В нижней части тисненая полусфера щитка обрамлена двумя рядами скани (рис. 2, *6*).

В целом в Карпато-Балканском регионе известно довольно большое количество разнообразных перстней с полусферическими щитками, декорированными различными зерневыми или розетчатыми сканными или проволочными композициями. В декор щитка иногда дополнительно вводятся цветные вставки – два подобных серебряных кольца происходят из Микульчиц [Dekan, 1979]. Для этих украшений характерно сочетание зерневого декора и синих стеклянных вставок (рис. 2, *8, 9*). Изящный серебряный перстень с полусферическим щитком был обнаружен в погребении молодой женщины могильника Бреслав–Поханско [Kalousek, 1971, p. 142]. Щиток перстня украшен плотными рядами зерни и пятью шатонами со стеклянными вставками, пластинчатая шинка перстня декорирована сканными косичками (рис. 2, *10*).

Своеобразный вариант перстня с полусферическим щитком был обнаружен в могильнике Птуйский Град (Словения) [Korošec, 1950, p. 93]. У этого украшения пластинчатая шинка имеет подквадратную форму и центральная сфера щитка обрамлена по бокам комбинациями из двух более миниатюрных полусфер, расположенных на выступах шинки (рис.2, *12*).

На Балканах представлены как паяные перстни с тиснеными щитками, декорированными зерневыми или проволочными композициями, так и литые аналоги. В Болгарии перстни с тиснеными полусферическими щитками были найдены в Плиске, в

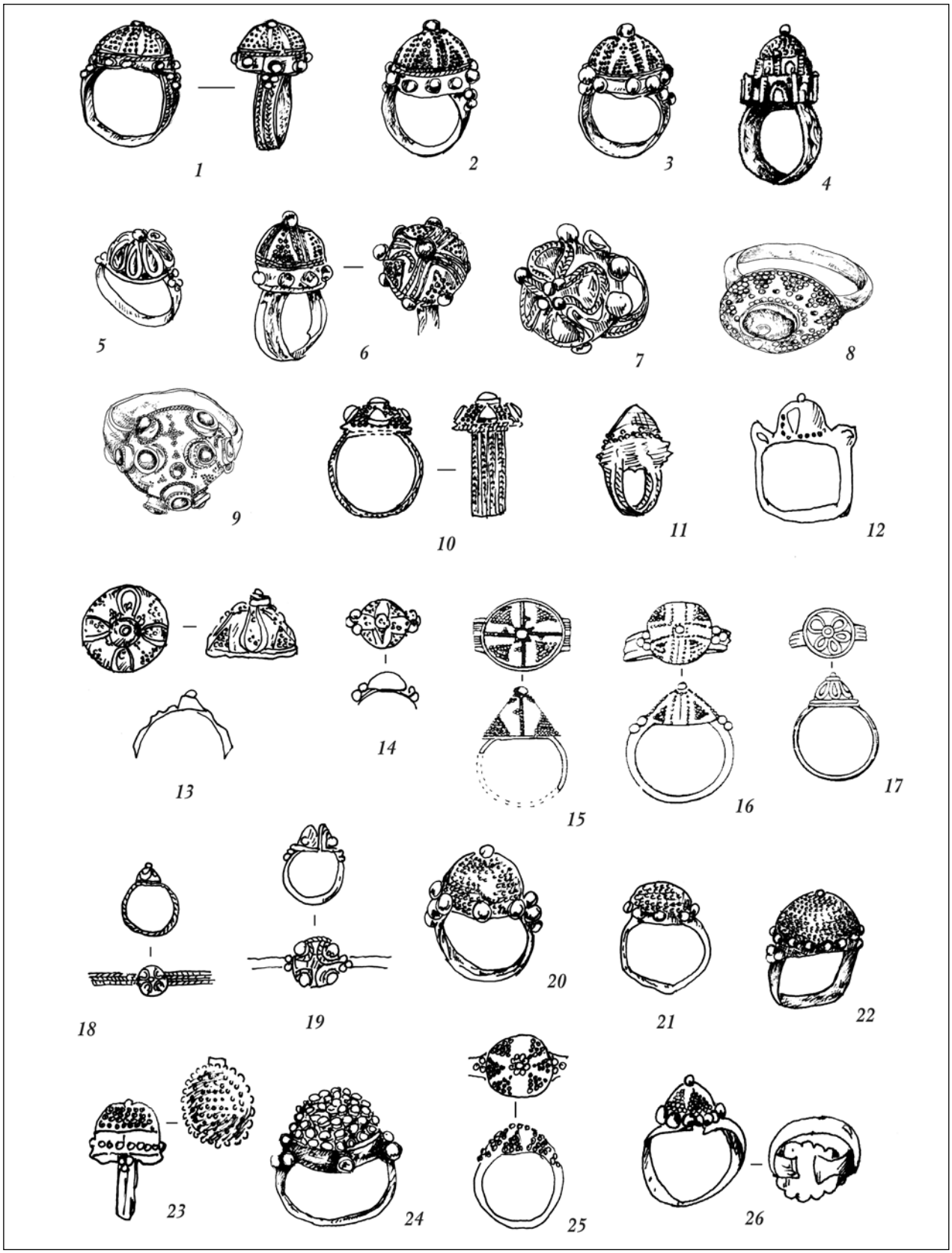

Рис. 2. Перстни с полусферическими щитками. Масштабы разные. *1* – Германарие; *2–5* – Диногеция; *6* – мог. Дервент (Пэкуюл луй Соаре); *7* – Саболч; *8, 9* – гор. Микульчицы; *10* – Поханско (погр. 242); *11* – окр. Праги; *12* – мог. Птуйский град (погр. 355); *13, 14* – кр. Ветрен; *15* – Плиска; *16* – Неготино, *17* – Битоля; *18, 19* – мог. Ловеч; *20, 21* – Копиевский клад; *22* – Гущинский клад; *23* – Киев; *24* – гор. Глибовка; *25* – Рождественский мог; *26* – Спасский клад

крепости Ветрин и в могильнике Ловеч [Григоров, 2007, с. 33] (рис. 2, *13–15, 18, 19*). В Македонии аналогичные украшения происходят из Неготина, Битоля, Хераклы, Мородвис [Манева, 1992, с. 115] (рис. 2, *16, 17*).

Бросается в глаза тот факт, что в Моравии и Болгарии наиболее широко распространены перстни с небольшими тиснеными щитками, припаянными непосредственно к кольцу без промежуточного «постамента» – цилиндрического «барабанчика». Находки же перстней с «постаментом», декорированным крупными шариками, в основном приурочены к Добрудже. Именно этот тип получил распространение и в Древней Руси, подобные изделия представлены как в захоронениях X–XI вв., так и во второй группе Русских кладов по Г. Ф. Корзухиной [Корзухина, 1954, с. 22]. При этом наиболее схожа с образцами из Добруджи, как раз и наиболее территориально близкая находка с Германарие. Кроме этого перстня со щитком, декорированным полосами зерни, на территории Восточной Европы был найден целый ряд серебряных перстней со щитками, сплошь усыпанными зернью.

Два подобных перстня были обнаружены в кладе у с. Копиевка (Дашевского района, Винницкой обл.) [Лінка-Геппенер, 1948, с. 182–190]. В состав клада также входили 500 дирхемов (549–954/55 г., из них 416 – 896–954/55 г.), три серебряных слитка и набор серебряных украшений. Была найдена одна широкорогая лунница, имеющая самые близкие аналогии на городище Екимауцы в Молдове, целая подборка «волынских серег» (27 экз. типа «С» и 5 – типа «В» по классификации С. С. Рябцевой) (Рабинович, 1997б, с. 236–245], тисненые пуговицы и бусины, украшенные зернью, а также 5 дротовых браслетов. Перстни из данного комплекса несколько отличаются размерами, а также характером декора (рис. 2, *20, 21*). У более крупного перстня миниатюрными шариками декорирован не только цилиндрик у основания щитка, но и место припайки шинки. Кроме того, у этого экземпляра цилиндрик покрыт и мелкой зернью.

Серебряный перстень, внешне весьма близкий к изделиям, найденным в Копиевском кладе, был обнаружен в 1982 году при раскопках жилого помещения на городище Глибовка в Левобережной части Среднего Поднестровья [Маярчак, 2006, с. 35, 36] (рис. 2, *24*). Среди материалов этого комплекса также необходимо отметить три серебряных дирхема (один из них относится к VIII в.), серебряную бусинную серьгу «киевского типа», декорированную сканью и зернью, около десятка пастовых бусин и бронзовую пуговицу-бубенчик. Полусферический щиток этого перстня установлен на высокий цилиндрик, отороченный двумя рядами скани. Зернь на щитке укреплена на проволочные колечки, при переходе к шинке расположена пирамидка очень крупных шариков. Шинка перстня выполнена из дротового округлого в сечении кольца.

Среди характерных черт материала, обнаруженного на данном городище, хочется обратить внимание на значительную примесь слюды в тесте гончарных сосудов. Это роднит керамические материалы из Глибовки с находками, происходящими с кольцевых городищ Молдовы, в том числе и с Германарие. Материалы этого городища совокупно датируются IX–XI вв., жилище, в котором был обнаружен перстень, по всей видимости, может быть отнесено к XI в., о чем свидетельствует находка серьги «киевского типа» со сканью и зернью.

Еще одна находка аналогичного перстня происходит из Гущинского клада, найденного в 1930-х годах в окрестностях Чернигова [Рыбаков, 1949, с. 53; Корзухина, 1954, с. 21, 22; Черненко, 1999, с. 79–82]. В состав клада входили шесть одинаковых височных колец «волынского типа А» [Рабинович, 1997б, с. 236–245]. В публикации Г. Ф. Корзухиной приведено два целых экземпляра, четыре украшения фрагментированы, их изображения не были опубликованы. Кроме того, в кладе были найдены большая штампованно-филигранная лунница, крупная лопастная бусина и перстень с полусферическим щитком, сплошь усыпанным мелкой зернью. Также как и образцы из Германарие, Глибовки и Копиевского клада, этот перстень имеет цилиндрик, декорированный серебряными шариками, шариков достаточно много (12 экз.), они

расположены плотно друг к другу. Пирамидка из трех шариков украшает и переход к кольцу. В данном случае шинка пластинчатая, имеет подпрямоугольную форму (рис. 2, *22*).

Весьма интересная находка аналогичного перстня была сделана в 1999 г. при раскопках погребения, совершенного у Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве. В захоронении девушки 16–18 лет два крупных серебряных перстня, по всей видимости, не подходивших ей по размеру, крепились при помощи цепочки к круглой скандинавской фибуле типа Terslev [Зоценко, 2001, с. 121–125]. Один перстень пластинчатый с квадрифолийным щитком, второй – с тисненым щитком, сплошь усыпанным зернью. Цилиндрик у этого перстня декорирован крупными серебряными шариками, шинка – сканью. Инвентарь захоронения и убор погребенной весьма разнообразен [Михайлик, 2006, с. 94–96]. Головной убор представлен серебряным венчиком с листовыми аппликациями, к правой стороне которого крепилось золотое проволочное кольцо, декорированное оранжевой пастовой бусиной. В области шеи располагалось ожерелье, в которое кроме пастовых бусин входили две поясных бляшки, переделанные в подвески, а также серебряные полусферические медальоны с крестовидным зерневым декором. Необходимо отметить, что этот вариант декора, представленный и на аналогичных круглых полусферических подвесках, происходящих из других памятников (Екимауцы, Гнездово, Городище, Спанка, Скадино) [Рябцева, 2005, с. 125], весьма близок к декору щитков рассмотренных выше перстней из Германарие, Дервента и Диногеции. Таким образом, можно вести речь об определенном стилистическом единстве приемов декора различных типов серебряных украшений с зернью.

Одной из наиболее поздних по времени попадания в землю, является находка зерненого перстня с полусферическим щитком, происходящего из Шалаховского клада (Невельского уезда Витебской губ.) [Корзухина, 1954, с. 86]. Этот небольшой перстенек, декорированный треугольниками зерни и синими стеклянными вставками, без цилиндрической вставки под щитком, весьма близок к ранним моравским прототипам. Шалаховский клад является комплексом длительного накопления. В нем собраны украшения, как датируемые в пределах середины X – первой половины XI в., так и относящиеся к началу XII в. [Рябцева, 1995, с. 10].

По всей видимости, перстни с полусферическими щитками, относятся к типам украшений, сложившихся под византийским влиянием. Подобные изделия имеют весьма широкий ареал, они встречаются в Юго-Восточной, Центральной и Восточной Европе. Однако, образцы, наиболее близкие как конструктивно, так и декоративно к перстню, найденному недавно на Германарие, встречены в основном на более ограниченной территории между Карпатами, Нижним Подунавьем и Днепром. Что касается датировки перстня из Молдовы, то ее предварительно можно ограничить серединой X – первой половиной XI вв.

Непосредственно с древностями Подунайского региона соотносится находка на посаде городища Германарие фрагмента простого литого бронзового перстня с пластинчатым щитком, декорированным врезным изображением розетки с восемью заостренными лепестками. Подобные изделия широко представлены в Болгарии, Сербии, Македонии, находят их также в Венгрии, Чехии и Румынии (Преслав, Силистра, Средище, Окорош, Луковит, Соколец, Прахово, Раш, Калище, Тисабездед, Пилин, Стойчень и др.) [Григоров, 2007, с. 53]. Наряду с литыми перстнями, щитки которых декорированы изображением креста, звезды или птицы, данные перстни относятся к наиболее популярным типам украшений, распространившимся во второй половине IX – XI в. в Карпато-Балканском регионе под непосредственным византийским влиянием. В Восточной Европе находки таких перстней единичны.

В целом находки, полученные при исследовании городища Германарие, демонстрируют значительное сходство его материалов с культурой кольцевых городищ Екимауцы-Алчедар, а также явно свидетельствуют о связях его обитателей с Подунайским регионом.

Гатев П. Накити от погребения от XI–XII в. / П. Гатев // Археология. 1977. – Год XIX, кн. 1. – С. 30–46.

Гольцева Н. В. Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья. (Материалы раскопок 1978–79 гг. и 1989–90 гг.) / Н. В. Гольцева, М. Т. Кашуба. – Тирасполь: Мако, 1995.

Григоров В. Метални накити от средновековна България (VII–IX) / В. Григоров. – София, 2007.

Древняя культура Молдавии. – Кишинев, 1974.

Зоценко В. Н. Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья в IX–X вв. / В. Н. Зоценко // Труды ГИМ. Вып. 124: Гнездово. 125 лет исследования памятника. – М., 2001. – С. 121–125.

Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1-36. – М., 1973.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф Корзухина. – М.–Л., 1954.

Лінка-Геппенер Н. Копиївський скарб / Н. Лінка-Геппенер // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С. 182–190.

Манева Е. Средневековен накит од Македонија / Е. Манева. – Скопје, 1992.

Маярчак С. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / С. Маярчак. – Кам'янець–Подільский, 2006.

Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А. Ф. Медведев // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1-36. – М., 1966.

Михайлик Л. П. Опыт реконструкции вариантов женского погребального убора X в. По материалам некрополей Киева и Кветуни / Л. П. Михайлик // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2006. – С. 9–96.

Рабинович Р. А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII в.: Историко–археологическое исследование: Автореф. дис. … канд. ист. наук / Р. А. Рабинович. – СПб., 1997.

Рабинович Р. А. Ювелирные украшения с зернью из Карпато-Поднестровья в контексте культурно–исторических процессов X–XI вв. / Р. А. Рабинович, С. С. Рябцева // Stratum+: Петербургский археологический вестник. – СПб.–Кишинев, 1997. – С. 236–245.

Равдина Т. В. О датировке городища Алчедар / Т. В. Равдина // Средневековые памятники Днестровско–Прутского междуречья. – Кишинев, 1988. – С. 54–71.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА. – 1967. – № 140.

Рафалович И. А. Славяне VI–IX веков в Молдавии / И. А. Рафалович. – Кишинев, 1972.

Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. – 1949. – № 11.

Рябцева С. С. Древнерусский ювелирный убор: Основные тенденции формирования / С. С. Рябцева. – СПб., 2005.

Рябцева С. С. Об одном кладе древнерусских ювелирных украшений / С. С. Рябцева // Конференция, посвященная памяти Т. М. Соколовой: Тез. докл. – СПб., 1995. – С. 10–12.

Федоров Г. Б. Городище Екимауцы / Г. Б. Федоров // КСИИМК. – 1953. – Вып. 50. – С. 104–126.

Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. / Г. Б. Федоров // МИА. – 1960. – № 89.

Хынку И. Г. Керамика славян Поднестровья в X–XII вв. / И. Г. Хынку // Известия АН МССР. – 1971. – №2. – С. 80–92.

Черненко О. Є. Гущинский скарб X століття / О. Є. Черненко // Музейні читання: Матер. наук. конф. – К., 1999. – С. 79–82.

Dekan J. Wielkie Morawy. Epoka I sztuka / J. Dekan. – Bratyslawa–Wroclaw, 1979.

Diaconu P. Păcuiul lui Soare–Dervent, jud. Constanţa. Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1996 / P. Diaconu , O. Damian. – Bucureşti, 1997.

Dinogetia. T. I: Aşezarea feudalătimpurie de la Bisericuţa-Garvăn. – Bucureşti, 1967.

Dumitriu L. Der mittelalterlich Schmuck des unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert / L. Dumitriu. – Bucureşti, 2001.

Kalousek F. Břeclav-Pohansko. Velkomoravske pohřebiště u kostela / F. Kalousek. – Brno, 1971.

Koperski A. Groby wojownikow z koniem na cmetarzysku «staromadziarskim» w Przemyślu / A. Koperski // Słowiane I ich sąsiedzi we wczesnym sredniowieczu. – Warszawa–Lublin, 2003. – S. 365–372.

Korošec J. Staroslovasko grobiscě na Ptujskom Gradu / J. Korošec. – Lublana, 1950.

Rabinovici R. A. Vărfurile de săgeată din fier în Moldova medievală timpurie şi contextul lor cultural-istoric / R. A. Rabinovici // Arheologia Moldovei. – Bucureşti, 2002. – XXII / 1999. – P. 233–240.

Sava E. Investigattile istorico-arheologice efectuate in microzona istorico–naturala Rudi – Tatarauca Noua – Arionesti – raionul Donduseni, Republica Moldova / E. Sava, I. Manzura, M. Tcaciuc etc. // Cercetari arheologice in aria Nord-Thraca. – Bucuresti, 1995. – No I. – P. 281–358.

В. М. Ричка

Грані повсякдення давньоруського міста

В тіні середньовічних міських стін витинались не тільки зафіксовані у літописних джерелах різноманітні узори соціально-політичних подій та інших яскравих історичних явищ. Тут спливало повсякденне життя людей з притаманним їм ритуалом щоденної поведінки та укладом, який визначав розпорядок дня, час різноманітних занять, характер праці і дозвілля, форми відпочинку, ігри, любовний ритуал і ритуал похорон.

Міське населення Київської Русі в часи її найвищого піднесення, складало, за підрахунками П. П. Толочка, чотири відсотки загального демографічного потенціалу усієї країни (близько 12 млн.) [Толочко, 1989, с. 202]. З-поміж інших тогочасних великих міст (найкрупнішими були Новгород, Смоленськ і Київ), останній був просто гігантом. У часи його розквіту в ньому мешкало майже 50 тисяч осіб [Толочко, 1983, с. 188].

Населення міста було неоднорідним за соціальними, професійними та віросповідними ознаками. Більшість городян сповідувала християнське віровчення, але навіть у межах одного міста була розділена щільною мережею парафіяльних громад. За свідченням саксонського хроніста Тітмара Мерзебурзького ще на початку XI ст. у Києві було понад 400 церков [Thietmar, 1989, с. 64, 69].

Пожежа, що спалахнула у місті в червні 1124 р., знищила, за свідченням літописних джерел, майже 600 церков. Міські спільноти, кожна із своїм укладом життя і світоглядними установками, ціннісними орієнтаціями, утворювали певне соціокультурне співтовариство, єдність якого визначали приналежність до християнського віросповідання, спільні свята, радощі й біди.

В урбаністичній моделі Києва органічно поєднувались аристократична вишуканість кам'яних палацових і храмових будівель на князівському дитинці та невибагливих за своєю архітектурою, дерев'яних жител городян. Боярські будинки тулилися ближче до княжого двору, який містився в аристократичній частині міста – на Горі. За літописними джерелами відомо, що на початку XII ст. тут знаходилися садиби Гордяти, Никифора, Воротислава й Чудина, Коснячка, Брячислава та інших княжих достойників і купців [Полное, 1926, стб. 55, 171]. Основна частина киян, «людей градських», займалися цілком мирним заняттям – рукомеслами, торгівлею, сільськогосподарськими та іншими промислами. Цей люд мешкав головним чином на щільно забудованому дерев'яними будинками Подолі, житлові квартали якого зберігали свою індивідуальність і характер ремісничих, селянських та рибацьких поселень. Мешкали тут і представники духовенства. Так, під 1161 р. у літописах згадується «дворъ Лихачевъ попов» [Полное, 1908, стб. 515], що містився коло подільського стовп'я. У церкві на Щековиці, як засвідчують літописні джерела, правив й, очевидно, десь поруч жив піп на ймення Василій, обраний 1183 р. на ігумена Києво-Печерського монастиря [Див.: Полное, 1908, стб. 627]. Ближче до річкової гавані знаходилися складські приміщення та торговельні факторії купців. Тут, ймовірно, тулилися і хатини човнярів, візників і вантажників.

Основний тип міського житла визначала традиція будівництва зрубів-п'ятистінок, яка склалася у Києві ще на початку X ст. Характерною рисою таких будівель є те, що

основний зруб поділявся на дві камери – невеликі сіни і власне житло. Глинобитна піч тулилася до внутрішньої стіни жилої камери приміщення [Харламов, 1976, с. 48–49]. Як засвідчують матеріали археологічних досліджень, розміри і планування таких садиб залишалися незмінними протягом тривалого часу. То були нерідко добротні житла, часто двоповерхові, з клітями і без них, іноді з галереями. Значна частина зрубів Подолу мала високі (до 1,5 *м*) підкліті, входи до яких улаштовувалися на висоті п'ятого чи шостого вінця. На думку фахівців, ця обставина, можливо, з'ясовує відсутність в окремих зрубах печей, які, за наявності підклітів, розташовувались у верхньому житловому приміщенні [Толочко, 1976, с. 26]. Для освітлення житлових приміщень використовувалися глиняні світильники, у котрих жевріла олія. Житла були умебльовані дерев'яними ліжками, лавками, столами, ослінцями та кріслами.

На території старокиївських садиб містилися господарчі будівлі, які використовувалися для збереження різноманітних припасів і у якості виробничих приміщень. Залишки таких металообробних майстерень, зокрема, ювелірних і косторізних виявлено археологічними дослідженнями не тільки у ремісничих кварталах Подолу, але й у межах Верхнього міста [Козловський, 2008, с. 241–257]. Ювеліри високої кваліфікації, які виготовлювали дорогоцінне церковне начиння, предмети розкоші для князівсько-боярської верхівки та прикраси для жіночих і чоловічих костюмів, були привілейованою групою міського населення. Про майстерність київських майстрів свідчать прикраси, виявлені археологами у різних частинах Києва та інших міст Русі.

Незважаючи на щільність забудови міської території, садиби киян потопали у зелені плодових садів і городини. У огороджених дерев'яним парканом дворах товклася свійська худоба – коні, кози, корови, вівці. Удень городяни випасали її на вкритій соковитою травою Оболоні та придніпровських луках, а надвечір заганяли її до міста у стайні. Отож, у місті, мабуть, нестерпно тхнуло гноєм. Із загиджених пташиним послідом і кізяками дворів та непровітрюваних кухонь несло гостро-їдучими випарами.

Місто потребувало багато води, конче необхідної для господарчих потреб і гігієнічних процедур. Її черпали дерев'яними коробами із річок та струмків, а у віддалені райони вода транспортувалась у діжках. Археологічними дослідженнями встановлено тривале функціонування струмка, який проходив під Замковою горою і перерізав увесь Поділ. Садиби киян, зведені на його берегах мали своєрідну огорожу із дощок. Берегова обшивка струмка кріпилася і цілою системою дубових брусків-стяжок [Толочко, 1976, с. 26]. У Верхньому місті, перерізаному численними ярами, також протікали річки і струмки. Якщо на дворищі не було колодязя, воду зберігали у спеціальних цистернах, з яких її черпали аби приготувати їжу, напоїти худобу чи просто умитися. Умивальником слугували глиняні горшки та мідяні тази, а у князівських покоях – коштовні водолії високохудожньої роботи зарубіжних майстрів. На садибах, де не було власної мивниці-лазні, їхні власники милися у домі коло печі.

Культура міського повсякдення має комунікаційну і символічну природу. Вулицями міста, вкритими деінде дерев'яним помостом, городяни пересувалися здебільшого пішки [История, 1948, с. 194; Рабинович, 1978, с. 22–30; Тараненко, 2010, с. 260–268]. Натомість, княжі достойники та заможні городяни снували між натовпом верхи на конях. Візками, запряженими кіньми, перевозилися різноманітні вантажі – продукти, реманент тощо. Жвавий рух людських потоків часом спотикався, натрапивши на галасливих злидарів і калік, які вешталися містом, жебракуючи на перехрестях вулиць і майданах, а у празникові дні коло церков на паперті. Невипадково, з-поміж інших археологічних знахідок, виявлених біля церков, найбільше трапляються монети, якими парафіяни обдаровували нещасних.

Своєрідними комунікаційними вузлами, де скупчувалися людські потоки городян, селян із довколишніх сіл і прибулих із далеких і близьких світів, були міські торжища. Тітмар Мерзебурзький їх лічить у Києві вісім [Thirtmar, 1989, с. 64, 69]. Проте, на сторінках давньоруських літописів їх згадується лише два: «Бабин торжок» на Горі у Верхньому місті та торговище на Подолі поблизу церкви Богородиці Пирогощої.

Тут можна було придбати все необхідне – від оптової партії жіночих прикрас, коней, свійської худоби, сільськогосподарської продукції до звичайного кухонного горщика. Ринки були своєрідним барометром стану міської економіки, а також місцем соціального спілкування різних верств населення: тут обговорювалися актуальні життєві питання, народжувалися і поширювалися різноманітні плітки, чутки та анекдоти. Професійні кликуни – *биричі,* оголошували на торжищах офіційні розпорядження влади, викликали до суду відповідачів. Руська Правда Просторої редакції приписувала «закликати на торгу» про втечу челядина, пропажу оружжя чи одягу й після чого той, хто допоміг челядину переховатися або спробував продати украдені речі ніс покарання [Русская, 1952, с. 111–112]. Вони також збирали торговельне мито, стягували податки і штрафи, слідкували за порядком.

Культурний символізм повсякденного життя городян виявлявся, насамперед, у одязі, який маркував віковий і соціальний стан людини. На вулицях, серед строкатого натовпу можна було розгледіти одягнутих у воїнські обладунки кремезних парубків, яскраве вбрання жінок, пишно оздоблені каптани заможних купців і бояр, строгі строї духівництва. Городяни були законодавцями моди у одязі. Специфічно міськими прикрасами були скляні браслети [Рабинович, 1986, с. 57]. У містах набуває поширення шкіряне взуття, урізноманітнюються його фасони і вигляд [Сергеєва, 1993, с. 150]. Чоловіки носили високі чоботи, шиті із тонкої шкіри. Жінки взували низькі шкіряні черевики. Заможні верстви населення дозволяли собі розкошувати у нарядах, виготовлених із тонкого сукна і дорогоцінного шовку. Археологічні матеріали дозволяють виокремити поховальний одяг городян, що був відмінний від того, який вони носили за життя [Сабурова, 1988, с. 268–269].

Середньовічна міська цивілізація мала дорослe обличчя. Діти ж були представлені самі собі – у Київській Русі вони були на периферії уваги дорослих. Староруські книжники зазвичай обмежуються лише лаконічною констатацією про народження дитини та й то, лише у князівських сім'ях. На 8-й день народження дитини їй давалося ім'я, а на 40-вий – справлялися христини. Дитинство не мало ніякого статусу і з ним намагалися покінчити якомога раніше: «Прагматичное Средневековье едва замечало ребенка, не имея времени ни умиляться, ни восхищаться им. Да и ребенок часто не имел дедушки – столь привычного для традиционных обществ воспитателя. Слишком мала была продолжительность жизни в средние века. Едва выйдя из-под опеки женщин, не относившихся серьезно к его детской сущности, ребенок оказывался выброшенным в изнурительность сельского труда или в обучение ратному делу… скороспелость была обычным явлением в примитивных обществах» [Ле Гофф, 1992, с. 268; Арьес, 1999].

За середньовіччя дитина з малих років прилучалася до життя дорослих, переймалася їхніми заняттями і турботами. Хлопці вправлялися на дерев'яних мечах, готуючись до майбутніх ратних подвигів, опановували основи ремесел. Покликання дівчат – приготування до шлюбу. Ці, як їх називали за середньовіччя «люди прядки», змалечку вчилися нехитрому хатньому ремеслу, переймаючи від старших духовні цінності, практичні навики і знання. Швидка соціалізація дітей зумовлювала і раннє укладання шлюбів між ними (дівчат могли видавати заміж з досягненням 12 років, а хлопці могли вступати у шлюбно-статеві зв'язки з 14 років).

Ідеалом «доброї» дружини – господині дому, для старокиївського книжника початку XII ст. був образ жінки, виписаний ним за біблійними зразками книги Псалмів і Приповістей Соломонових: «драгъши есть каменья многоценьна" радуется о неи мьжь ея" деeть бо мужеви свему" благо все житье обр етши же волну и ленъ творить" благопотребная рукама да своима владееть" яко корабль куплю деющю" издалеча и сбираеть особь багатьство" и въставъ и от нощи" и даеть брашно ему" и дела равным" видевши стяжанье" куповаше от делъ руку своею" насадить тяжанье" перепоясавши крепко чресла своя" и оутверди мышцю свою на дело" и вкуси яко добро есть делати" и не оугасаеть светилникъ ея всю нощь" руце свои простирають на полезьная" локъти своя оустремляеть на вретено" руце свои простираеть оубогому" плод же простре нищему" не печется муж ея о дому своемь» [Полное, 1926, стб. 80–81].

Яскравим контрастом «добрыхъ жен» у творах давньоруської писемності виступає «зла» чи «злообразна жена». Цю тему дотепно осмислив Данило Заточеник у своєму славнозвісному «*Слові*»: «лепле ми волъ буръ весчи в дом свои, неже зла жена понятии: волъ бо не молвить, ни зла мыслить; а зла жена бьема бесеться, а кротима высится, въ богатестве гордость приемлеть, а в убожестве иных осужаеть» [Зарубин, 1932, с. 37]. З притаманною автору іронією Данило радив таким жінкам не заглядатися у дзеркало, а задуматися про швидкоплинність життя: «видех жену злообразну, приничюще к зерцалу и мажущися румянцемъ, и рехъ еи: не позоруи в зерцало, но зри в коросту» [Зарубин, 1932, с. 36].

Звісно, правда життя, сповнена людськими пристрастями, сімейними радощами і бідами була більш багатобарвною і колоритною.

Вимірюваний повсякденними клопотами ритм міського життя городян спливав у тривожному неспокої. Достатньо було комусь необережно повестися біля печі і вмить здіймався вогонь, який, перекидаючись з будівлі до будівлі, міг знищити за лічені години чималу частину міської дерев'яної забудови. Велика пожежа спалахнула у місті спекотного 1124 року. Як сповіщає літописець, «у се же лето бысть бездожие . то и погоре Подолье все на канунъ святого рождества Ивана Крестителя и Предътеча . в оутрии же день погоре Гора . и моностыреве вси что ихъ на Горе въ граде и Жидове» [Полное, 1908, стб. 288].

Садиби заможних городян, особливо міських урядовців у неспокійні часи соціальних заворушень ставали ласою здобиччю київського плебсу. Так, під час заворушень 1113 р. кияни, користуючись відсутністю твердої князівської руки, пограбували двір тисяцького Путяти та оселі лихварів на Копиревім кінці [Полное, 1908, стб. 275]. У 1146 р. вчинили грабіжницький напад на двір ненависного їм князівського тіуна Ратшу та мечників [Полное, 1908, стб. 321–322].

Нерідко потерпали городяни від голоду, спричиненого неврожаями та стихійними лихами – повенями і землетрусами. Останні мали місце у Києві, зокрема, у 1108, 1170, 1196 та 1230 рр. Найчастіше страждали від весняних повеней подоляни. Так, під 1128 р. літописець згадує, що того року «бысть вода велика . потопи люди и жито . и хоромъ внесе» [Полное, 1908, стб. 293]. Не віщували добра та стабільності городянам і нерозважливе правління київських князів та їхніх управителів. Наприклад, Києво-Печерський патерик так характеризує «дьни княжения» в Києві князя Святополка Ізяславича (1093–1113 рр.): «Много насилиа людемъ сътвори Святополкъ, домы бо силных до основаниа без вины искоренивъ и им ениа многым отъем. Сего ради попусти Господь поганым силу им ети над нимъ, и быша брани многы от Половець, к сим же и усобица бысть в та времена, глад кр епок, и скудость велиа при всем в Рускои земли» [Абрамович, 1930, с. 149].

Підступно осліплений ним князь Василько Теребовлянський, прагнучи помстися кривднику, «не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемышля, и не бысть соли въ всеи Рускои земли. Сицеваа неуправлениа быша, к сему же и граблениа безаконнаа… И б е вид ети тогда суща люди въ велиц еи печали и изнемогших от глада и от рати, и не имяху бо ни пшеница, ниже соли, чим бы скудость препроводити». Коли ж доброчинні печерські ченці почали роздавати людям сіль з монастирських запасів, «от того въздвижеся зависть от продающих соль, и сътворися им неполучение желаниа. Мн евше соб е в тыи дьни богатьство много приобр ести в соли, бысть же им о том печаль велиа: юже ю преже драго предаваху, по дв е головажни на куну, нын е же по 10, и никто же възимаше» [Абрамович, 1930, с. 151–152].

Купці стали шукати покровительства київського князя. Той став на бік представників торговельно-лихварського капіталу, що й призвело, не в останню чергу, до масових заворушень киян, які спалахнули у місті після смерті Святополка Ізяславича навесні 1113 р. Голод, недорід і антисанітарні умови міського побуту неминуче викликали спалахи епідемії різних хвороб, які обумовлювали доволі високу смертність городян. Максимальні значення показника смертності у середньовічному Києві

припадають, за спостереженнями О. Д. Козак, на вік 20–50 років [Козак, 2010, с. 249, табл. 46]. Якщо загалом для Середньовіччя середній вік смерті становив приблизно 37 років, то на Русі межі цього показника в цілому становлять 32,3–43,8 років. За обчисленнями дослідниці, тривалість життя дорослих мешканців середньовічного Києва становила 40,8–44,1 років [Козак, 2010, с. 246–247].

Тяжким випробовуванням для киян були розбійницькі напади кочівників на місто. Так, у червні 1096 р. підійшов зненацька до Києва зі своїм військом половецький хан Боняк. Половці запалили села довкола міста, збудований Всеволодом Ярославичем поблизу Видубичів заміський княжий двір і повернули на монастирі. Пожежа спалахнула у Кловському монастирі, згорів дотла дерев'яний монастир Германів. Далі нападники рушили на Печерський монастир. У той час ченці саме відпочивали у своїх келіях після заутрені. Половці тим часом зняли крик навколо монастиря. Вони виставили свої стяги перед монастирськими воротами, а потім, прорубавши ворота, кинулися по келіях, виносячи все, що знаходили там. Після цього половці підпалили двері храму святої Богородиці й увірвалися до церкви. Грабуючи церковне начиння, вони, насміхаючись, кричали: «Де є Бог їхній? Хай він допоможе їм і збавить їх від нас». Старокиївський літописець, вслід за пророком Давидом, благаючи Бога про заступництво, виписав на давньому пергамені такі промовисті рядки: «Боже мои положи я яко коло . аки огнь предъ лицем в етру . иже попалить дубравы . яко поженеши я бурею твоею . исполниши и лица ихъ досаженья . се бо осквернила и пожгоша святыи домъ твои . манастырь матере твоя и крупье рабъ твоихъ оубиша бо от братья нашея н еколько оружьемь . безбожьнии сынове Измаилеви . пущении на казнь хрестьяномъ» [Полное, 1908, стб. 223–224].

Не меншим лихом були для городян безкінечні міжкнязівські чвари. У затятій боротьбі за право володарювати у Києва, ворогуючі між собою князівські клани нерідко намагалися помститися за свої невдачі мирним мешканцям міста та вчинити наругу над його святинями. Наприклад, коли у березні 1169 р. Київ захопили військові союзники Андрія Юрійовича (Боголюбського), завойовники, за свідченням літописця, «грабиша за . 2 . дни весь град Подолье и Гору . и манастыри . и Сфью . и Десятиньную Богородицю и не бысть помилования . никомуже ни откудуже церквамъ горящимъ . лрестьяномъ оубиваемомъ другым вяжемымъ . жены ведоми быша въ пл енъ . разлучаеми нужею от мужии своїх . младенци рыдаху зряче материи своихъ… и бысть в Киев е на всих человецехъ стенание и туга . и скорбь не не оут ешимая . и слезы непр естаньныя» [Полное, 1908, стб. 545].

Разом з тим, незважаючи на соціальну напругу і тривожне очікування біблійних пророцтв про прийдешній «кінець світу», городяни знаходили місце і час для веселощів. Популярними у народі були різноманітні забави та ігри. Гра для середньовічних спільнот мала особливе очарування. Як зауважив свого часу відомий знавець західноєвропейського Середньовіччя Жак Ле Гофф, середньовічне суспільство, «пребывая в рабстве у природы, охотно отдавалось воле случая: кости стучали на каждом столе. Будучи в плену негибких социальных структур, это общество сделало игру из самой социальной структуры. Унаследованные от Востока в XI в. шахматы, игра королевская, были феодализированы, власть короля в них урезана, а сама игра трансформирована в зеркало общества… Это общество изображало и облагораживало свои профессиональные занятия в символических и имевших магический смисл играх: турниры и военный спорт выражали самую суть жизни рыцарей; фольклорне праздники – существование сельских общин» [Ле Гофф, 1992, с. 337].

Церковні настанови застерігали віруючих від цієї спокуси. За порушення канонічних заборон на ігри в шахмати, шашки («тавлии») і кості («леки») представники духовенства могли позбутися сану, а на мирян накладалась єпитимія: «Аще хто от клирик. или колугеръ. или епископъ. или прозвутеръ. или дьяконъ. играет шахмат. или леки да извержеться сана. аще дьякъ. или простець. да примуть опитемью 2 лет о хлебе и о воде. одиною днимъ. а поклона на день 200 понеже игра та от безаконныхъ халдеи.

жрець бо идольскии. тою игрою пророчествовашет. о победе ко царю от идол. да то есть прелщенье сотонин» [Смирнов, 1912, XXII, 1, с. 138; порівн.: XIII а, 31, с. 85; XIII б, 26, с. 92; XXI, 2, с. 136].

Втім, подібні заборони були, як уявляється, малоефективними. Виявлені археологічними дослідженнями в культурних шарах давньоруських міст доволі численні знахідки шахмат і шахів свідчать про популярність цих ігор на Русі.

Духовенство не відчужувалося від принад і забав світського життя. Митрополит Іоанн наприкінці XI ст. вказував на те, що за монастирськими мурами нерідко відбувалися гучні учти: «Иже в монастыр ехъ часто пиры творять, съзывають мужа вкуп е и жены, и в т ех пир ех другъ другу пресп евають, кто лучеи створить пиръ, си ревность не о Бозе, но от лукаваго бываеть ревность си, и десною лестью приходящии и образъ милости и духовное оут ешенье приводящимъ и творящимъ пагубу. Подобаеть сихъ всею силою възбраняти епископомъ, наоучающи яко пьянству злу царства Божия лишаться» [Памятники, 1880, стб. 16–17].

Митрополит також закликав цуратися світських забав та ігрищ: «Иже в пир ехъ питиц елующеся съ женами бе-смотр ения мнихомъ и б ельцемъ… игранья и бесовьского пенья и блудного глумьления: сия оубо въ опитемьи введуть» [Памятники, 1880, стб. 13–14].

Колективні й індивідуальні емоційні почуття вписуються у стиль придворних святкувань. Веселі князівські учти та видовища були нормою повсякденного життя княжого двору. Про це свідчать деякі зі сцен світських фресок веж Софійського собору у Києві, на яких зображені ігри, танці, акробатичні вправи та скоморошество. Такими, зокрема, є фрески «Боротьба ряджених», «Скоморохи» і «Акробати». На першій із них, розміщеній у північно-західній вежі собору, зображено жартівливу боротьбу блазнів на святочних видовищах, а на двох інших сценах південно-західної вежі – оркестр і танцюристів. Згадка про один такий, сказати б, музичний ансамбль при дворі великого київського князя Святослава Ярославича заховалася у *Житії* Феодосія Печерського. Святитель, як відомо, полюбляв часто навідуватися на княж-двір. Якось завітавши до князя Святослава він, увійшовши в храмину, де сидів князь, побачив перед ним силу людей, які розважали його музикою і співами: «вниде въ храм, идеже князь седей, и се виде многыя играюще пред ним: овы гусленыя гласы испущающим, и инем мусикейскыя пискы гласящим, иныя же органныя, и тако всем играющим и веселяющимся, якоже обычай есть пред князем» [Абрамович, 1930, с. 68].

Побачивши зніяковіння Феодосія, князь засоромився і звелів музикантам припинити грати.

Так само як і у Константинополі, місцем для публічних видовищ був, збудований у «городі Ярослава» іподром, який був органічним продовженням Великого Ярославого двору. Знаменитий константинопольський іподром («Коньныи тьргъ») розміщувався неподалік від імператорського палацу й з'єднувався з ним критими галереями. То була велика, 370 м у довжину і на 180 м у ширину, споруда. Трибуни іподрома вміщували 40 тисяч глядачів. За дерев'яними рядами трибун, на узвишші амфітеатру, на середині шляху по біговій доріжці, знаходилась крита від пекучого сонця, прикрашена квітами й чудовими мистецькими виробами, невелика галерея з ложею для імператорської сім'ї та почесних гостей. Іподром був не тільки і не стільки місцем для видовищ, а призначений для зустрічі бога-імператора з народом. Очевидно і у Києві мала місце якась імпровізація на тему, сказати б *єднання* влади і народу. Про це, свідчать численні літописні повідомлення про інтронізацію того чи іншого князя, з урочистими молебними у київських храмах і спільні з городянами учти на княжому дворі. Наприклад, у 1150 р. Ізяслав Мстиславич, утвердившись на київському престолі, запросив на учту на Великому Ярославому дворі городян, влаштувавши для них грандіозне видовище, організоване за участю своїх угорських воєнних союзників: «Изяслав же от святое Софьи поеха и съ братьею на Ярославль дворъ и Оугры позва со собою на обед и Кыяне и ту обедавъ с ними на велицемъ

дворе на Ярославли и пребыша оу велице весельи. Тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть на Ярославли дворе многое множество. Кияне же дивяхутся Оугромъ множеству и кметьства ихъ, и комонемъ ихъ» [Полное, 1908, стб. 416]. Свого часу А. С. Фамінцин пов'язув звичай кінних перегонів на Русі з язичницькими русаліями, вмотивовуючи тим, що цим терміном в одній із давньоруських пам'яток перекладено грецьке слово іподромія [Фамицин, 1884, с. 213].

Очевидно, подібні турніри та змагання у Києві були звичним явищем. Кияни дивувалися не самим перегонам, а хвацькості угорських кіннотників.

Різноманітні видовища для киян влаштовувались і на міських торжищах та майданах, де нерідко лунала музика і сміх. Тут, зазвичай, улаштовували свої вистави скоморохи. Співаки й танцюристи веселили народ під акомпанемент музикантів, які вправно грали на гуслях, бубнах і сопілках. Фрагменти таких інструментів – дерев'яних гудків та гуслів, виявлені археологічними розкопками в культурних шарах багатьох давньоруських міст. Зображення одягнутого у ковпак блазня гусляра і танцюриста – у характерній сорочці з довгими рукавами, можна розгледіти на знайденому у Києві срібному наручному браслеті кінця XII ст. [Орлов, 1976, с. 166–174]. Скоморохи були жаданими гостями на святкових учтах різних прошарків городян. Їхні дотепні театралізовані вистави в масках, які супроводжувалися грою на музичних інструментах, стали невід'ємним елементом повсякденного життя міста, його «сміхової культури». Либонь тому скоморохи-музиканти досить часто становлять основу тематики орнаментального декору давньоруських ювелірних виробів.

Вуличні, нерідко кумедні, часом драматичні та курйозні мізансцени, що саме життя розігрувало їх на вулицях середньовічного міста, потішали уяву його мешканців та іноземних мандрівників, проте, не знайшли належного висвітлення у літописних джерелах.

Абрамович Д. Києво-Печерський патерик / Д. Абрамович. – К., 1930.

Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Арьес. – Екатеринбург, 1999.

Зарубин Н. Н. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. / Н. Н. Зарубин. – Л., 1932.

История культуры Древней Руси. Т. 1 / Под общ. ред. Б. Д. Грекова, М. И. Артамонова. – М.–Л., 1948.

Козак О. Д. Кияни княжої доби: Біоархеологічні студії / О. Д. Козак. – К.: Академперіодика, 2010.

Козловський А. О. Садиба першої половини XIII ст. в «місті Володимира» Давнього Києва / А. О. Козловський, М. М. Івлєв // **Дьнѣслово**: Зб. праць на пошану дійсного члена НАНУ Петра Петровича Толочка з нагоди його 70–річчя. – К., 2008. – С. 241–257.

Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного. – М., 1992.

Смирнов С. И. Материалы для истории древне-русской покаянной дисциплины (Тексты и Заметки) / С. И. Смирнов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1912. – Кн. 3 (242).

Орлов Р. С. Символіка зображень на київському браслеті-наручні /Р. С. Орлов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 166–168.

Памятники древне-русского канонического права. Ч. 1: Памятники XI–XV в. // Русская историческая библиотека. – СПб., 1880. – Т. 6. – № 1.

Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Л., 1926.

Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908.

Рабинович М. Г. Древнерусская одежда IX–XIII вв. / М. Г. Рабинович // Древняя одежда народов Восточной Европы. – М., 1986. – С. 40–62.

Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт / М. Г. Рабинович. – М.: Наука, 1978.

Русская Правда Пространной редакции // Памятники права Киевского государства X–XII вв. / Сост. А. А. Зимин. – М., 1952.

Сабурова М. А. Погребальная древнерусская одежда и некоторые вопросы ее типологии / М. А. Сабурова // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 266–272.

Сергеєва М. С. Формування специфіки побуту міського населення Південної Русі у IX–XIII ст. / М. С. Сергеєва // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико–археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX –XIII ст.». – Чернігів, 1993. – С.147–151.

Тараненко С. Давньоруські дороги та вулиці з розкопок Подолу Києва / С. Тараненко // Болховітінський щорічник 2009. – К., 2010. – С. 260–268.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К., 1989.

Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К., 1983.

Толочко П. П. Розкопки Києвоподолу у 1973 р. / П. П. Толочко, К. М. Гупало, В. О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 19–46.

Фамицин А. С. Божества древних славян / А. С. Фамицин. – СПб., 1884.

Харламов В. О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X–XIII ст. / В. О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 47–55.

Thietmar von Merseburg. Chronik // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия (IX – первая половина XII в.) / Сост., пер. и коммент. М.Б. Свердлова. – М.–Л., 1989.

М. С. Сергєєва, В. Г. Івакін

Походження предметів косторізного виробництва з поховань дружинного могильника Києва

Дружинна епоха вже багато століть є одним з основних напрямів досліджень в археології Київської Русі. Саме в цей час виникає потужне державне утворення з центром спочатку в Ладозі, а потім у Києві. У X ст. Київ стає досить великим містом. Про це свідчить масова міська забудова на Подолі, а також великі дружинні некрополі на київських горах. Враховуючи недостатність бази письмових джерел, саме археологічні пам'ятки стали основою для вивчення історії дружинної доби на Русі. Серед них, найбільш інформативними, необхідно визнати давньоруські похоронні пам'ятники. Саме матеріали поховань дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, що відбувалися в давньоруському суспільстві даного періоду. Особливою яскравістю і своєрідністю відрізнялася похоронна традиція соціуму русів-дружинників. Проблеми, пов'язані з її формуванням і розвитком вже давно стали предметом запеклих дискусій вчених-русистів. Вивченню похоронного обряду нової дружинної еліти Києва присвячені численні роботи археологів-русистів (Л. Голубєва, М. Каргер, П. Толочко, С. Кілієвич, О. Моця, Г. Івакін, І. Мовчан, Я. Боровський, В. Зоценко, Ф. Андрощук, К. Михайлов і багато інших). Дана стаття виникла як спроба визначити походження (можливо етнічне) однієї з найвиразніших категорій поховального інвентарю русів – предметів косторізного виробництва.

Київські могильники дають значну частку найбільш ранніх для Києва виробів з кістки та рогу, які можуть датуватися у межах X ст. Серед них гребінки, орнаментовані накладки для сагайдака, кістяна ложечка з гравійованим орнаментом на руків'ї, рогові гостроконечники з зооморфними завершеннями, гральні прилади тощо.

Гребені

Цю категорію репрезентують однобічні набірні гребінки. Вони виявлені у жіночому похованні кінця X ст., на вул. Володимирській, 3 [Толочко, 1979, рис. 6], у могильнику X–XI ст. на Юрковиці [Максимов, 1982, рис. 4, 12], у похованні № 24 на південний схід від Десятинної церкви [Каргер, 1958, табл. VI, 1, 2], у дитячому похованні № 110 некрополю на Старокиївській горі [Каргер, 1958, табл. XVI, 14], у похованні середини – другої половини X ст. на території Михайлівського монастиря [Ивакин, 2005 с. 287–303, рис. 3, 6, 7]. Всі гребінки належать до другої групи, за О. Давидан [Давидан, 1962, с. 100], або типу В, за К. Амброзіані [Ambrosiani, 1984, s. 164–165] – з вузькими накладками. В основі орнаменту гребінок з поховання № 24 (рис. 1, *1*), з Володимирської, 3 (рис. 1, *3*), та з могильнику на Юрковиці (рис. 1, *5*) лежать різні варіанти косого хреста. О. Кондратьєва у своїй дисертації вказувала на те, що орнамент, в основі якого лежить косий хрест і його модифікації, можна пов'язувати з балто-скандинавськими центрами і датувати у межах IX–XI ст. [Кондратьева, 1987, с. 15]. Пізніше вона відзначала, що вироби з діагональними, як і з вертикальними лініями, мають загальноєвропейське поширення (включаючи Русь), хоч складається враження, що західноєвропейські матеріали дають більшу різноманітність таких орнаментів [Кондратьева, 2011, с. 64]. Набірна гребінка з поховання № 110 (рис. 1, *2*) практично неорнаментована. Найближчі аналогії походять з Києва, з комплексу X–XI ст., виявленого по

вул. Паторжинського у 2000 р. [Мовчан, 2000/81, рис. 16] і Шестовиці [Бліфельд, 1977, с. 235, табл. XI, 9; XVII, 10; Коваленко, 2010, с. 194–195, рис. 2, верх, праворуч]. На гребінці з Михайлівського монастиря зображена геометрична плетінка (рис. 1, *4*).

Питання про походження згаданих гребінок залишається відкритим. Проблема ранніх етапів розвитку гребінництва у Києві повністю не вирішена. Сліди виробництва гребінок (окремі заготовки, підготовлені пластини тощо) фіксуються лише з кінця XI ст. Зокрема, чотири заготовки для накладок на однобічні набірні гребінки, які датуються зазначеним часом, було знайдено на Подолі за адресою вул. Межигірська, 43 [Занкин, 1989/81, рис. 67]. На жаль, відсутність даних не дозволяє сказати нічого конкретного про характер та обсяги її продукції. На території Києва досі не зафіксовані будь-які ознаки великомасштабного виробництва гребінок, рівнозначного тому, який простежується у Старій Ладозі та на пам'ятках Північної Русі та Північно-західного Помор'я, де відходи, заготовки, напівфабрикати гребінок налічують сотні екземплярів. Відсутні також характерні місцеві типи, які В. Фльорова слушно вважає ознакою розвинутого місцевого виробництва [Флерова, 2001, с. 140]. В. Зоценко небезпідставно вказує на північноєвропейські аналогії для згаданих вище київських гребінок [Зоценко, 2008, с. 128–129]. Не виключено, що вони пов'язані з майстрами-мігрантами.

Гостроконечники (кочедики)

До імпортів, або їх наслідування можна віднести також деякі інші речі з дружинних поховань київського некрополя – передусім гостроконечники з зооморфними завершеннями (рис. 1, 10, 11), що походять з двох поховань, відкритих на садибі Десятинної церкви у 1911 р. (Д. Мілєєв), № 24 і 25, за нумерацією М. Каргера [Каргер, 1958, с. 144–145, табл. VI, 3; VII, 5]. Гостроконечники з різьбленою головою фантастичного звіра на тупому кінці були виявлені на значній території від Північної Європи до східноєвропейського степу на півдні [Щавелев, 2003, с. 185], зустрічаються вони і в азіатській частині Євразії [Труды, 1950, с. 125, табл. XXXIX]. На європейській території зазначена категорія артефактів пов'язується здебільшого з дружинним інвентарем. Аналогічні пристрої, багато орнаментовані, але без зооморфних завершень, трапляються у тюркських похованнях Алтаю й Сибіру де вони пов'язані з елітними похованнями чоловіків-воїнів [Кубарев, 1998, с. 266–269].

Функції гостроконечників залишаються предметом дискусій [Основні, 2003, с. 186–187]. Найбільш поширеними є їх інтерпретація як пристроїв для плетіння або розв'язування вузлів, а також як амулетів. Власне кажучи, обидві трактовки не суперечать одна одній – поєднання практичних і магічних або ритуальних функцій речі та актуалізація тих чи інших залежно від контексту її використання взагалі характерно для традиційних культур.

Можна припустити, що поява гостроконечників із зооморфними завершеннями на Русі пов'язана передусім з їхніми знаковими функціями, важливими для дружинного середовища. Саме їх знаковий зміст міг сприяти виникненню попиту на дані вироби, і відповідно пропозиції з боку виробників.

Декоративне оформлення гостроконечників варіює від ретельно пророблених голів до схематизму. С. Щавелєв виділяє три їх варіанти:

1) північний, з найбільш реалістичними зображеннями драконів або хижих істот;

2) південний (степовий), де зображення найбільш абстрактні;

3) проміжний, що являє дещо середнє між першими двома. Саме цей стиль знайшов поширення на слов'янських землях [Щавелев, 2003, с. 188].

Щодо декору київських і деяких інших східноєвропейських гостроконечників, то В. Зоценко вказує на його стилістичну близькість саме скандинавським зразкам [Зоценко, 2008, с. 133–134]. Проте запропонований регіональний розподіл стилістичних особливостей є значною мірою умовним: більш-менш реалістичні зображення хижих тварин зустрічаються й далеко за межами північноєвропейського ареалу, включаючи Середню Азію [Труды, 1950, с. 125, табл. XXXIX]. Загалом відзначимо, що хоча стилістика окремих

дрібних деталей зооморфних зображень може деяким чином слугувати етнокультурним індикатором, але майже ніколи не вказує на конкретне місце виготовлення тієї або іншої речі. Отже, впевнено можна констатувати лише те, що гостроконечники з зооморфним декором з'явилися на території Русі у IX–XI ст. як один з типів соціально значущих речей. Частка з них могла бути імпортом, проте такі речі могли виробляти на замовлення власника навіть в його оточуючому середовищі. Зрозуміло, у декоративному оформленні за основу брали загальноприйняту на той час образну систему.

Як імпорт або продукцію приїжджого майстра, судячи зі стилістики декору і якості виготовлення, можна трактувати орнаментований предмет з рогу (рис. 1, 8), виявлений у курганному насипу над кремацією в районі Десятинної церкви [Івакін, 2007, с. 188–194, рис. 2]. Закінчується виріб головою хижака з розкритою пащею, що дало підстави авторам публікації припускати, що зазначений предмет є частиною кочедику з зооморфним завершенням. Проте його край, протилежний від голови звіра, на відміну від гостроконечників, плаский, рівно зрізаний під час виготовлення, а отже, таке визначення не може бути прийнято. У пошкодженій пащі звіра збереглися залишки порожнини, отже, скоріше за все, виріб був частиною руків'я або якогось предмету з репрезентативними функціями [Сергєєва, 2011, с. 36].

Ложка з орнаментованою ручкою

Ложку з дитячого поховання № 110 [Каргер, 1958, табл. XVII], з деякими застереженнями можна вважати предметом «з іноземним корінням», враховуючи наявність серед поховального інвентарю інших речей північноєвропейського походження, проте однозначно трактувати цей предмет як імпортний не можна (рис. 1, 12). Ложки з орнаментованими ручками з різних матеріалів широко побутували у середньовічній Європі. Схожим плетеним орнаментом оздоблена ручка дерев'яної ложки з території Німеччини, проте Й. Херрман пов'язує її зі слов'янами цього регіону [Herrman, 1985, abb. 37, a]. Дерев'яні ложки з ручками, оздобленими плетінкою уздовж корпусу, відомі у Новгороді [Колчин, 1971, с. 115, табл. 3, 19, 21]. Отже, походження київської ложки поки що залишається під сумнівом.

Накладки

Найбільш ранні на території Києва сагайдачні накладки з орнаментом (рис. 1, *6*) походять з дружинного поховання № 120 за нумерацією М. Каргера [Каргер, 1958, с. 197, рис. 42]. Орнаментальну композицію декору складають сполучення циркульних кіл різних розмірів та елементів прорізного (ажурного) різьблення – наскрізних окружностей. Аналогії прорізним колам можна знайти у північноєвропейських старожитностях, наприклад, згадаємо орнамент накладок на деяких скриньках у Йорку, щоправда, вони пізніші за давньоруські зразки і датуються часом не раніше XI–XII ст. За деякими спостереженнями, між платівками з прорізним орнаментом і основою вкладали металеві пластинки для створення декоративного ефекту [MacGregor, 2005, fig. 917–918]. Щодо давньоруських виробів з кістки, то після X ст. циркульні кола з великим діаметром у візерунках не використовувались.

Також до північноєвропейського кола старожитностей можна віднести накладку (на сідло?) з рогу лося (рис. 1, *9*) з вирізаною головою зооморфної істоти на одному з кутів [Беляшевский, 1903, с. 361]. М. Каргер небезпідставно порівнює її зі схожим предметом з різьбленого рогу з Шестовиці [Каргер, 1958, с. 194, рис. 40], який за стилістикою зображень явно належать до старожитностей північноєвропейського походження.

Астрагали та інші ігрові атрибути

Згадане вище поховання дитини (№ 110), крім ложки містило свищик з трубчастої кістки і набір астрагалів для гри, який складався з 157 астрагалів вівці. Астрагали виявлені також у дружинному похованні (№ 120) того самого некрополя [Каргер, 1958, с. 197, рис. 43]. Загалом астрагали неодноразово виявляли у давньоруських похованнях, зокрема у Шестовиці і Чернігові.

Ігровим приладдям є також гральна кістка з рогу у формі паралелепіпеда (рис. 1, 7), виявлена серед поховального інвентарю поховання № 108 [Каргер, 1958, с. 171, табл. XIV]. Кубики, які мали характерну форму паралелепіпеда, ймовірно, були призначені для конкретної гри. Судячи з деяких знахідок, така гра практикувалася у дружинному середовищі. Найближчою аналогією є такі самі кубики з Чорної могили у Чернігові [Рыбаков, 1949, рис. 16, в центре].

Основна кількість речей входила до складу особистого інвентарю. Серед речей, які могли мати якесь культове навантаження, можна відзначити астрагали для гри. Астрагали як гральні атрибути, і одночасно речі з сакральним змістом широко відомі у різних культурах [Сергєєва, 2002, с. 55–56; Морозов, 2004, с. 643; Стрельник, 2009, с. 47; Сергєєва, 2010, с. 203–220; Kabzińska-Stawarz, 1991, с. 17–28], у тому числі у різні часи їх використовували у поховальній обрядовості. Судячи із соціальної прив'язки поховань у Києві, Чернігові, Шестовиці можна говорити про побутування цієї гри в дружинному середовищі. Можливо, саме її мають на увазі билини, де поряд з розповсюдженими шахами іноді згадується також «игра в кости», що практикувалася давньоруськими богатирями [Липец, 1969, с. 275]. При цьому, такі ігри були поширені й серед інших соціальних верств, на що вказують знахідки астрагалів як на слов'янських поселеннях, так і пізніше, у давньоруських містах. У давньоруських курганних похованнях ігрові реквізити взагалі зустрічаються порівняно рідко [Моця, 1990,с. 47], при цьому в похованнях осіб явно не однакового соціального і майнового положення (від елітарного поховання в Чорній Могилі до рядових дружинних поховань у Шестовиці). Це не дозволяє досить упевнено вважати їх знаковим вираженням якогось особливого суспільного статусу померлих у загальному контексті поховального обряду. Зрозуміло, таку можливість не слід виключати цілком, однак скоріш за все присутність астрагалів у складі похоронного інвентарю може свідчити про значимість, можливо сакральну, яку їм придавали конкретні власники. Аналогічні висновки можна зробити й щодо гральних костей та інших гральних приладів у похованнях.

Культове призначення гребенів, покладених з небіжчиками, залишається під питанням. З одного боку, таке призначення гребенів, їх зв'язок з поховальною символікою засвідчений різними етнографічними джерелами [Кондратьева, 1999, с. 85–86], що дало підстави О. Кондратьєвій твердити про можливу наявність подібних уявлень у давньоруській поховальній обрядовості [Кондратьева, 2011, с. 130–133]. Проте у київських похованнях ця категорія знахідок нечисленна, тому важко говорити про масштаби поширення таких уявлень.

Питання про походження речей з кістки з київських поховань

Час появи косторізного ремесла у Києві точно не визначений. Поки що не виявлено жодної косторізної майстерні IX–X ст. Це може пояснюватися відносно слабкою вивченістю ранніх культурних шарів у Києві, проте скоріш за все вказана ситуація пов'язана із загальним станом розвитку міського ремесла у середньовіччі. Загалом дослідники давньоруського ремесла виділяють перший період його розвитку як обмежений ринок і панування вотчинного ремесла з роботою на замовлення [Рыбаков, 1948, с. 431–432; Колчин, 1985, с. 243; Щапова, 1988, с. 181]. Вотчинному ремеслу притаманний високий професійний рівень, при цьому ранг замовника впливав на культуру праці і кваліфікацію виробника [Щапова, 1988, с. 181]. Цей період відповідає другому періоду періодизації А. Крістоферсена для Лунда [Christophersen, 1980, p. 203–213], коли відбувається поступовий перехід до професійного ремесла і виникають стаціонарні невеликі майстерні, які працюють на конкретні замовлення. В умовах давньоруського міста такі невеликі майстерні могли функціонувати на великих садибах заможних господарів. Прямий зв'язок київської косторізної справи з діяльністю монастирів або інших церковних закладів, на відміну від ранньосередньовічної Болгарії [Алексиев, 1988, с. 7; Бонев, 1988, с. 27], не простежується, отже зазначене ремесло на Русі мало суто світський характер.

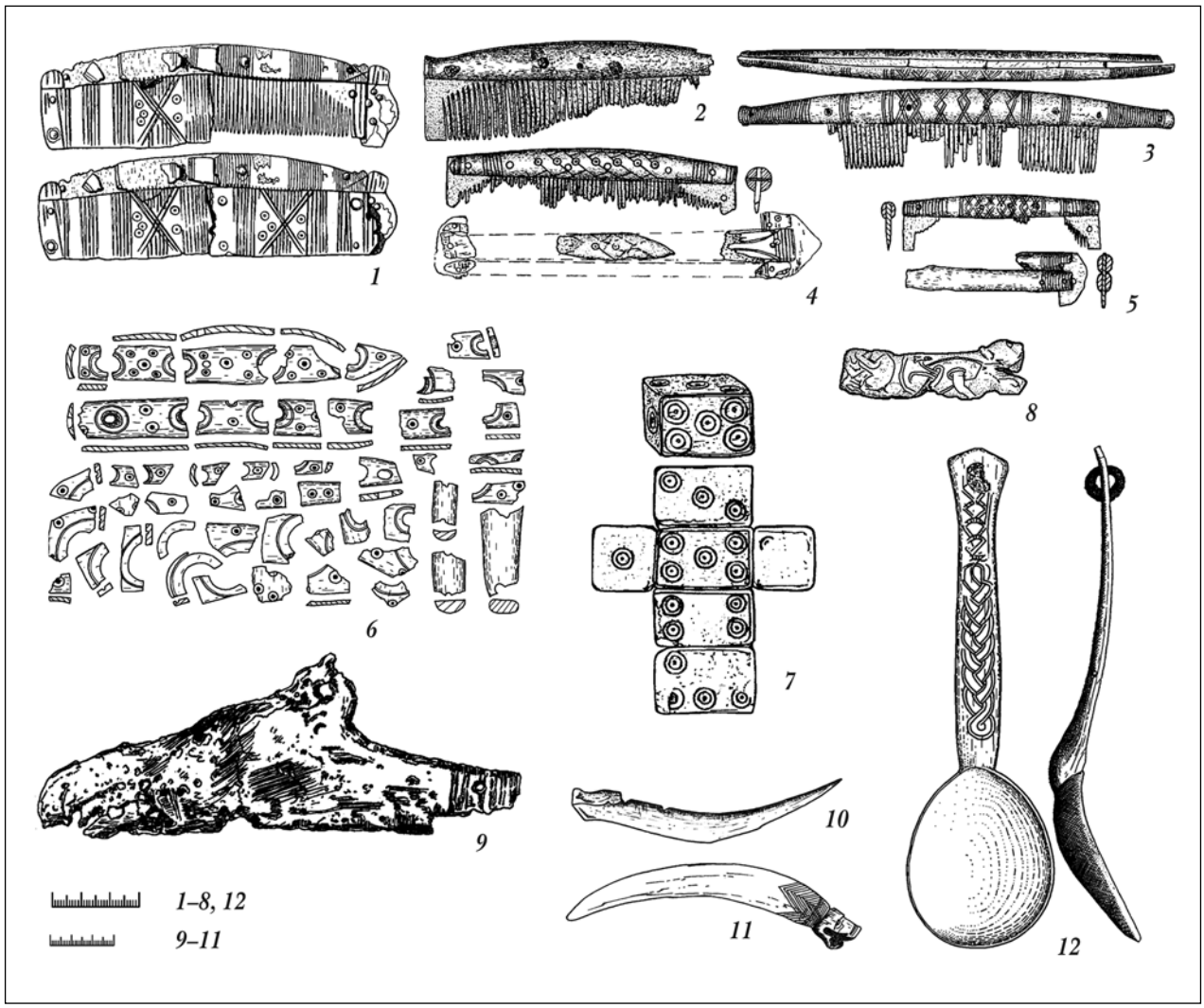

Рис. 1. Вироби з кістки з київських поховань X ст. *1–5* – однобічні набірні гребінки; *6* – накладки на сагайдак з дружинного поховання № 120; *7* – кубик для гри з поховання № 108; *8* – виріб з зооморфним декором з поховання в районі Десятинної церкви; *9* – накладка (на сідло?) з зооморфним зображенням (поховання № 118); *10–11* – гостроконечники з поховань № 24 і 25 на садибі Десятинної церкви; *12* – ложка з дитячого поховання № 110

Серед факторів, які сприяли розвитку київського косторізного ремесла на першому етапі, можна назвати впливи з боку регіонів, де цей процес через різні обставини розпочався раніше. Важливу роль у цьому могли відігравати приїжджі майстри, які поширювали як творчі ідеї, так і технологію обробки кістки та рогу. Тему мандруючих ремісників неодноразово піднімали такі дослідники як З. Курнатовська [Kurnatowska, 1977, p. 122], К. Амброзіані [Ambrosiani, 1981, p. 48–54.], А. Кристоферсен [Christophersen, 1980, p. 14], Л. Смирнова [Смирнова, 1998, с. 240], В. Фльорова [Флерова, 2000, с. 109]. Роль мандруючих ремісників у розповсюдженні надрегіональних явищ визнає також Й. Херрман [Херрман, 1986, с. 34].

Отже, чергова спроба ідентифікувати походження похованих в камерних комплексах, аналізуючи предмети супровідного інвентарю, результатів не принесла. Тому, саме соціальна характеристика, а не визначення етнічної приналежності є домінуючою для реконструкції статусу похованих на дружинних могильниках давньоруського Києва. Роль етнічного чинника тут нівелюється інтеграційними процесами між скандинавським, балтським, угро-фінським та, можливо, степовим елементом і масою слов'янського населення, а також функціонуванням мобільних майстерень, які приносили з собою елементи моди та технологію обробки матеріалу.

Алексиев И. Ремесла в столице Тырновград / И. Алексиев // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т. 2. – К., 1988. – С. 5–8.

Беляшевский Н. Курган–могикан на территории Киева / Н. Беляшевский // Археологическая летопись Южной России. – 1903. – Т. 6. – С. 357–361.

Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К.: Наукова думка, 1977.

Бонев С. Косторезное ремесло в средневековом болгарском городе до X в. / С. Бонев // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т. 2. – К., 1988. – С. 26–28.

Давидан О. И. Гребни Старой Ладоги / О. И. Давидан // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1962. – 4. – С. 95–107.

Занкин А. Б. Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на Киевском Подоле по ул. Межигорская, 43 в 1989 г. / А. Б. Занкин, С. В. Полин, А. П. Калюк // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1989/81.

Зоценко В. М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби» / В. М. Зоценко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 118–142.

Ивакин Г. Ю. Погребения X – первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997–1999 гг.) / Г. Ю. Ивакин // Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. – М., 2005. – С. 287–304.

Івакін Г. Ю. Розкопки Десятинної церкви 2006 р. / Г. Ю. Івакін, В. К. Козюба, О. В. Комар та ін. // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – К.–Запоріжжя, 2007. – С. 188–194.

Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1 / М. К. Каргер. – М.–Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1958.

Коваленко В. П. Дослідження посаду городища Коровель біля с. Шестовиця у 2009 р. / В. П. Коваленко, О. П. Моця, В. М. Скороход // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К.–Луцьк, 2010. – С. 194–195.

Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево / Б. А. Колчин // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1-55. – М., 1971.

Колчин Б. А. Ремесло / Б. А. Колчин // Археология СССР (с древнейших времен до средневековья): В 20-ти т. Т. 15: Древняя Русь: Город, замок, село. – М., 1985. – С. 243–297.

Кондратьева О. А. Гребни IX–XIX вв. в быту, обрядах, фольклоре, ремесле и художественном творчестве Древней Руси – России: Археологические и этнографические очерки / О. А. Кондратьева. – СПб.: Издание Российского этнографического музея, 2011.

Кондратьева О. А. Изделия косторезного ремесла Руси IX–XI вв. как исторический источник (по материалам гребней): Автореф. дис. … канд. ист. наук / О. А. Кондратьева. – Л., 1987. – с. 19.

Кондратьева О. А. «Язык» гребня. К вопросу о семиотическом статусе вещи / О. А. Кондратьева // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – СПб., 1999. – С. 80–88.

Кубарев Г. В. Кочедык из скального древнетюркского погребения на р. Кадрин / Г. В. Кубарев // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Т. IV. – Новосибирск, 1998. – С. 266–269.

Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь / Р. С. Липец. – М.: Наука, 1969.

Максимов Є. В. Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві / Є. В. Максимов, Р. С. Орлов // Археологія. – 1982. – 41. – С. 63–72.

Мовчан І. І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14 / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, С. І. Климовський // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2000/81.

Морозов И. А. Круг игры. Праздник и игра в жизни северорусского крестьянина (XIX–XX вв.) / И. А. Морозов, И. С. Слепцова. – М.: Индрик, 2004.

Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. – К.: Наукова думка, 1990.

Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. – 1949. – № 11. – С. 7–93.

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948.

Сергєєва М. С. До історії гри в бабки в Київській Русі / М. С. Сергєєва // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 55–56.

Сергєєва М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві / М. С. Сергєєва. – К.: КНТ, 2011.

Сергєєва М. С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг / М. С. Сергєєва // Древности 2010. Харьковский историко-археологический ежегодник. – 2010. – Вып. 9. – С. 203–220.

Смирнова Л. И. Организация косторезного ремесла в древнем Новгороде (по материалам Троицкого раскопа) / Л. И. Смирнова // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина). – М., 1998. – С. 237–247.

Стрельник М. О. Гральні кості (II тис. до н. е. – XIV ст. н. е. з колекції Національного музею історії України / М. О. Стрельник, М. А. Хомчик, С. А. Сорокіна // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 34–49.

Толочко П. П. Язичницьке капище в «городі» Володимира / П. П. Толочко, Я. Є. Боровський // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 3–10.

Труды Семиреченской археологической экспедиции. «Чуйская долина» / Сост. А. Н. Бернштам // МИА. – 1950. – № 14.

Флерова В. Е. Резная кость юго-востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела – Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа) / В. Е. Флерова. – СПб: Алетейя, 2001.

Флерова (Нахапетян) В. Е. Рогообработка в Саркеле – Белой Веже: сырье и технология / В. Е. Флерова (Нахапетян) // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – Воронеж, 2000. – С. 99–110.

Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона / Й. Херрман // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С. 8–128.

Щавелев С. Зооморфные остроконечники из состава дружинных древностей Европы VIII – XI вв. / С. Щавелев // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 185–193.

Щапова Ю. Л. О ремесле Древней Руси / Ю. Л. Щапова // «Слово о полку Игоревом» и его время. – М., 1988. – С. 385–392.

Ambrosiani K. Kämme / K. Ambrosiani // Birka II: 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. – Stockholm, 1984. – S.161–176.

Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe / K. Ambrosiani // Stockholm Studies in Archaeology. – 1981. – № 2.

Christophersen A. Håndeverket i Forandring. Studier i Horn – og Beinhåndverkets Utvikling i Lund ca. 1000–1350 / A. Christophersen // Acta Archaeologica Lundensia. – Lund, 1980. – Series 4, № 13.

Herrman J. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der Slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6 bis 12 Jahrhundert / J. Herrman. – Berlin: Akademie-Verlag, 1985.

Kabzińska-Stawarz I. Games of Mongolian Shepherds / I. Kabzińska-Stawarz. – Warsaw: Institute of History of Material Culture PAN, 1991. – (The Library of Polish Ethnography, No. 45).

Kurnatowska Z. Horn-working in Medieval Poland / Z. Kurnatowska // La Formation et le Développement des Métiers au Moyen Age (V–XIV Siecles). – Budapest: Akadémiai Kiado, 1977. – S. 121–125.

MacGregor A. Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York / A. MacGregor, A. J. Mainman, N. S. H. Rogers // The Archaeology of York. The Small Finds. – York: Council for British Archaeology, 1999. – (The Archaeology of York, 17/12).

Ю. Н. Сытый, В. Н. Скороход

Застройка городища Коровель на начальном этапе его существования

Не каждый археологический памятник содержит слои, образовавшиеся в начале древнерусской истории. Значительное количество городов и сел возникло в процессе развития Черниговского княжества в XI–XIII вв. Ранние слои культурных отложений обнаружены в Чернигове, Шестовице, Выползове, Седневе, исследование которых приоткрывает завесу над процессами, происходившими на заре становления молодого государства – Руси. История каждого из указанных памятников отразилась в их культурном слое, который имел свои особенности. Слои X в. в Шестовице, Выползове и Седневе находятся практически под дерном, в то время как на Детинце Чернигова они перекрыты мощными (до 3–4 м) отложениями более позднего времени. Довольно часто слои конца IX – начала X в. прорезались котлованами сооружений XI–XIX вв. На черниговской Цитадели (Верхний Замок), где, по мнению В. П. Коваленко находились первые черниговские укрепления, культурные слои X – начала XI в. залегают на глубине более 5 м от современной поверхности. Значительная мощность слоев ограничивает масштабы проведения археологических исследований на одних памятниках, и наоборот, небольшая мощность культурных отложений способствует изучению сохранившихся в достаточно хорошем состоянии древнейших слоев на других. Усилиями Шестовицкой Международной археологической экспедиции под руководством А. П. Моци и В. П. Коваленко практически полностью была раскопана восточная половина площадки городища Коровель и выявлены слои конца IX – начала XI в., что позволяет выделить комплекс наиболее ранних укреплений и синхронную им застройку площадки.

Согласно летописи, направляясь к Киеву, князь Олег захватил несколько городов, удержание которых требовало активных действий. Уже в 884 г., после занятия киевского княжеского стола, Олег («Вещий») «... пошел ... на северян, и победил северян, и наложил на них дань легкую» [Полное, 1962, л. 8 об.]. Такая победа обеспечивала экономические основы существования новообразованного государства и ее оплота – княжеской дружины. Покоренные территории контролировались оставленными на них представителями князя.

Наличие форпостов на захваченных территориях требовало оборонительных сооружений, которые возводились в кратчайшие строки.

20 лет продолжались исследования на Шестовицком городище конца IX – начала XIII в., в результате которых были получены стратиграфические материалы по его оборонительным укреплениям и застройке. В данной статье речь пойдет об одном из спорных моментов в исследованиях древнерусской Шестовицы – заселении и первой застройке её площадки. Датировка материалов IX в. на том или ином памятнике вызывает сомнения из-за отсутствия узко датированных находок. Древности Днепровского Левобережья остаются малоизученными, особенно это касается междуречья Десны и Днепра. Это связано как с небольшим количеством исследованных объектов, так и сложностью выделения материалов IX в. из артефактов последующего времени. Выделить древнерусские материалы конца IX в. удается лишь в отдельных случаях. Это касается, прежде всего, предметов импорта и монет.

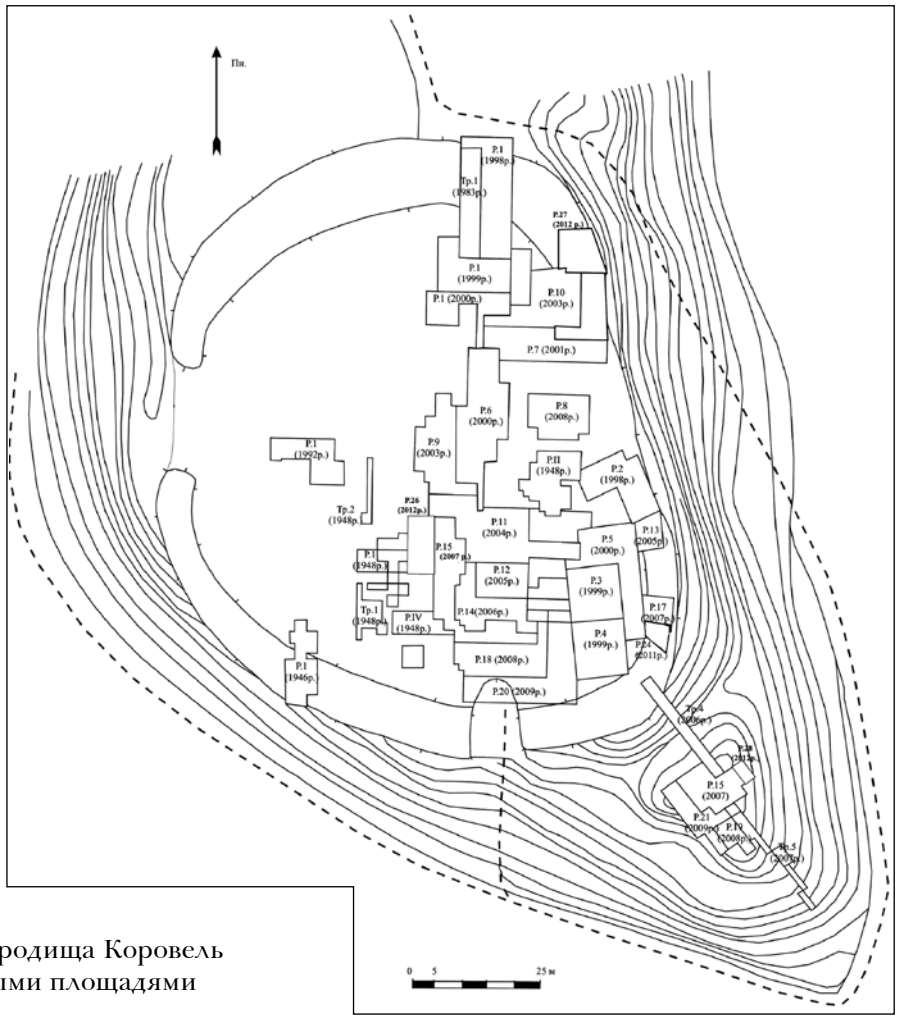

Рис. 1. План городища Коровель с раскопанными площадями

Длительное исследование городища Коровель позволило получить большое количество стратиграфического и планиграфического материала. Его анализ дает возможность выделить закрытые комплексы разных этапов и разделить их на строительные горизонты (рис. 1).

Наиболее ранними укреплениями городища являлись легкие конструкции в виде ровиков и частоколов. Такие укрепления были исследованы с юга от городища (на стрелке мыса) и с северной (напольной) стороны. С северной стороны сохранился небольшой ровик (шириной до 2–3 м и глубиной до 1 м), с внутренней стороны которого была выкопана канавка, в которую установлен частокол из вертикально поставленных бревен диаметром 0,2 м [Коваленко, 2010, с. 318–319].

В северной части городища раскопами 2000–2001 гг. исследовано 34 м первых укреплений. Получены стратиграфические разрезы, перекрытые более поздними культурными отложениями (рис. 2).

Наиболее показательные стратиграфии присутствовали в раскопе № 1, 2000 г. В трех стенках раскопа были зафиксированы следы ровика и частокола. В нижних частях заполнения канавки прослеживался слой светло-серой супеси – период строительства конструкций (засыпки бревен частокола). Над ним залегал слой пожара с остатками следов от частокола, над которым находились следы замывов и просадки отложений первой половины X в. В западной стенке траншеи № 1, на раскопе № 1 2000 г., удалось проследить угли от выгоревшего бревна, завалившегося на юг, в сторону площадки городища [Моця, 2000/149, с. 7–8, рис. 14] (рис. 3, *I*). Южнее частокола, над ровиком, были видны следы его засыпки, которые относились к следующему строительному периоду. В западной стенке раскопа – похожая картина, только следы выгоревшего

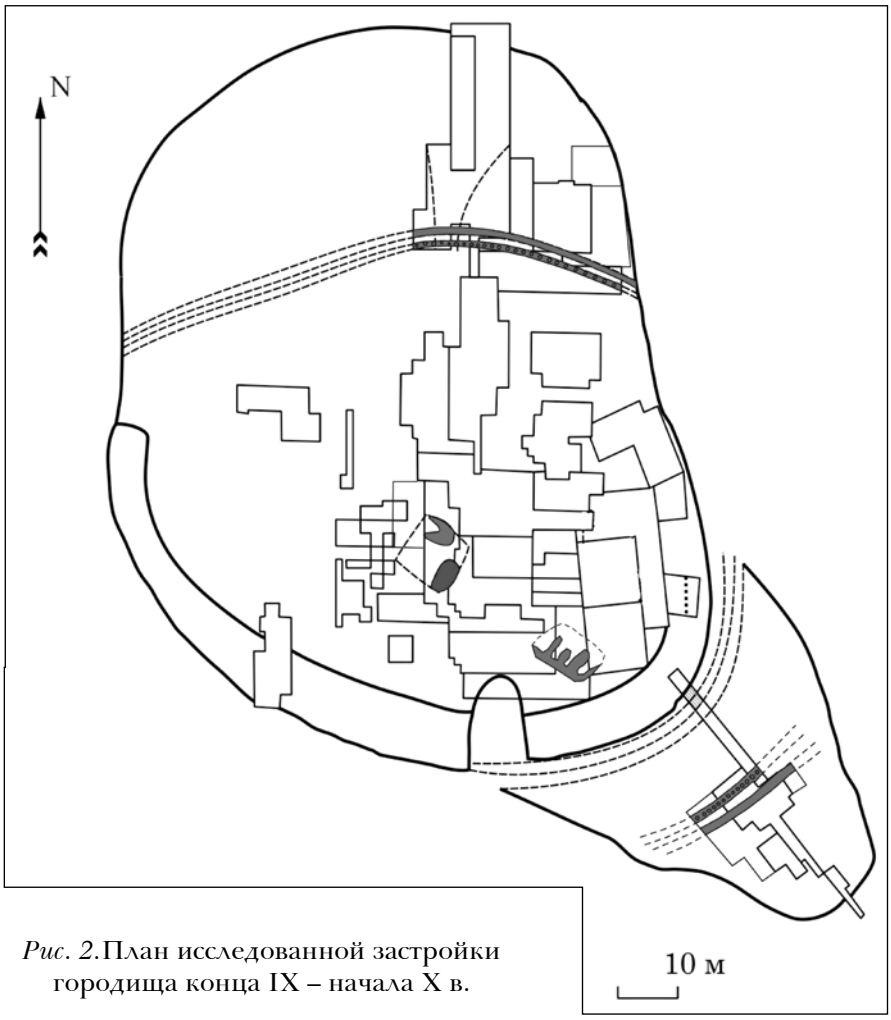

Рис. 2. План исследованной застройки городища конца IX – начала X в.

частокола упали в северном направлении и сформировали среднее заполнения рва (рис. 3, II). Кроме того, в стратиграфии восточной стенки канавка от частокола перекрывалась объектом с печью (постройка № 4), лежащей на слоях со следами пожара [Моця, 2000/149, с. 94, рис. 6]. Слои разрушения печи попали в нижние заполнения рва. Это свидетельствует о том, что конструкции укреплений и объект с печью хронологически неразрывны (рис. 3, III). Судя по всему, печь стояла на высоком помосте и в результате пожара упала. От удара ее части попали в заполнение ровика. Печь имела пять подов диаметром около 2,1 м, что не характерно для шестовицких жилищ. Находки из сооружения № 4 представлены двумя обломками костяного одностороннего гребня с бронзовыми заклепками, осколком сланцевого оселка с бороздками на поверхности, обломком железной скобы, фрагментом бронзового кольца и фрагментами керамики начала X в. [Моця, 2000/149, с. 10–12] (рис. 4).

С юга и севера от рва под частокол зафиксированы три ямы диаметром 0,8 м и глубиной до 0,5 м. Стенки ям в верхней части прокалились во время пожара. Нет сомнений, что горелый слой под печью и в ямах – следы горения нижней части сооружения, а наличие угольков под слоем разрушения печи являлось следствием горения его верхней части.

Выявленные ямы образуют линию, перпендикулярную конструкциям укреплений. Судя по остаткам горелых слоев, и учитывая расстояние между ямами, размер постройки № 4 составлял 4,5 × 4,5 м. Она может быть интерпретирована как остатки проезжих ворот с помещением для стражи над воротами. Основой конструкции служили мощные столбы, на которые опиралось помещение с описанной выше большой печью [Ситий, 2008, с. 115–119].

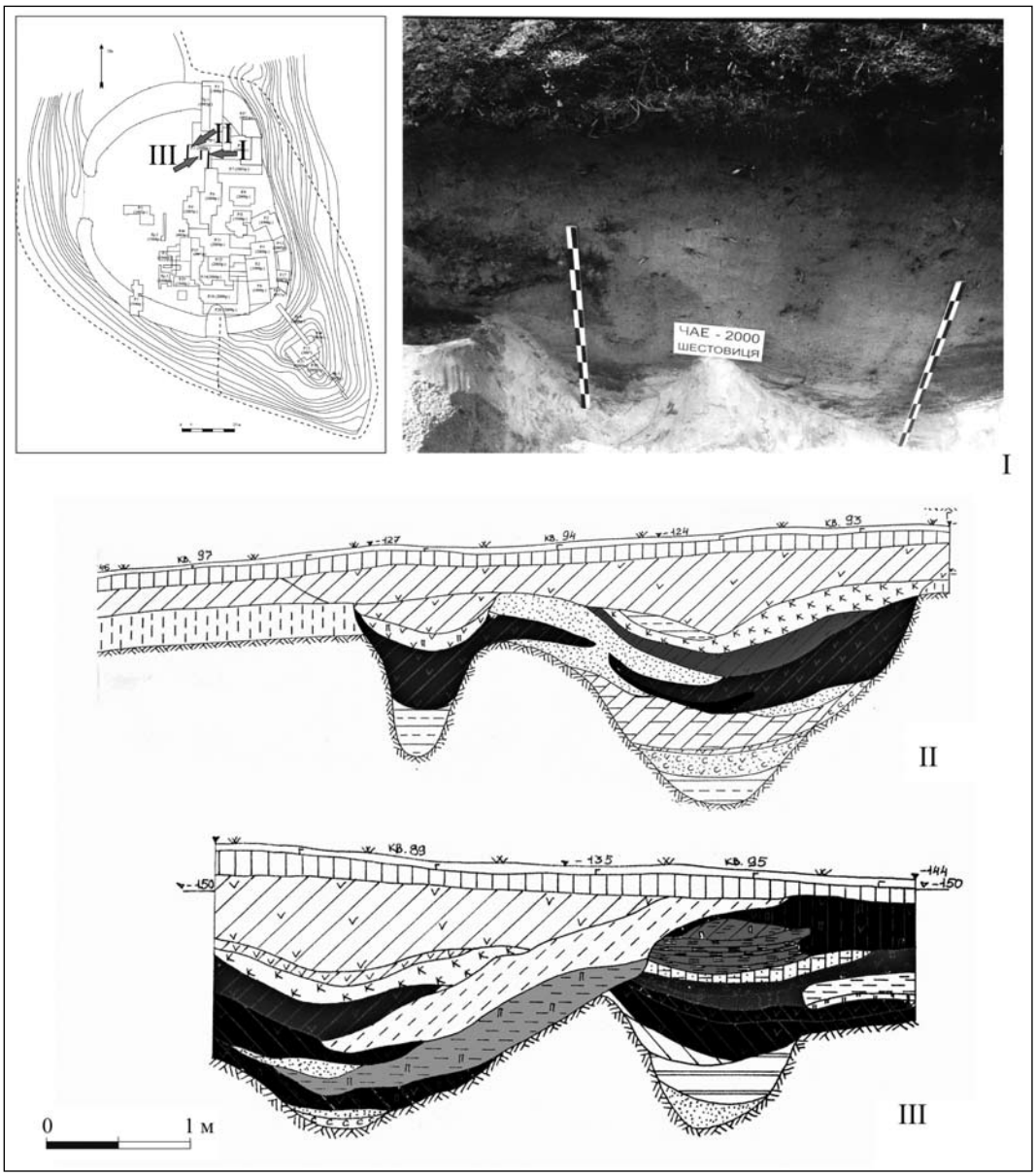

Рис. 3. Стратиграфии стен раскопа № 1 (2000 г.):
I – остатки выгоревшего частокола в стратиграфии западной стенки траншеи; II – стратиграфия западной стенки раскопа; III – следы разрушения проезда через частокол в восточной стенке раскопа

Находки из канавки под частокол представлены железным ножом, костяной проколкой, пиленым рогом, осколком обработанной кости и обломком конька из кости, а также немногочисленными фрагментами раннегончарной посуды конца IX – начала X в. (рис. 5).

На строительство таких укреплений не требовалось много времени, но они и не были слишком надежны. Самым слабым местом конструкции были ворота, расположенные посередине ширины мыса с напольной стороны городища. Во время военного конфликта вся северная оборонительная линия сгорела в пожаре.

В южной части городища, на стрелке мыса, раскопами 2006 и 2009 гг. исследовано 12 м оборонительных конструкций. Ровик и канавка под частокол проходили параллельно – с юго-запада на северо-восток на расстоянии 0,4–1,0 м друг от друга. Ровик перед частоколом имел ширину 2,0 м и постепенно сужался до глубины 1,1 м от уровня материка. Канавка под частокол находилась с северо-запада от ровика и имела ширину 1,5–1,6 м и глубину до 1,5 м [Моця, 2006/18, с. 23–26]. Отсутствие следов выгорания деревянных деталей позволяет говорить о более длительном существовании оборонительной линии в этой части городища.

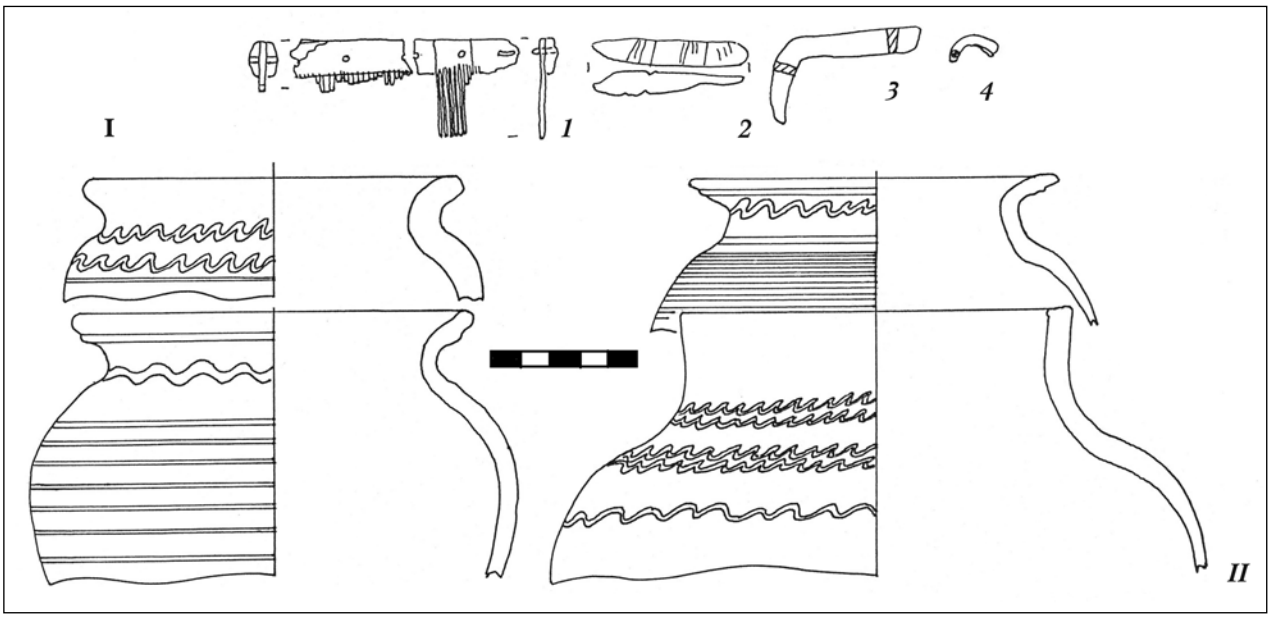

Рис. 4. Находки и керамика из постройки № 4

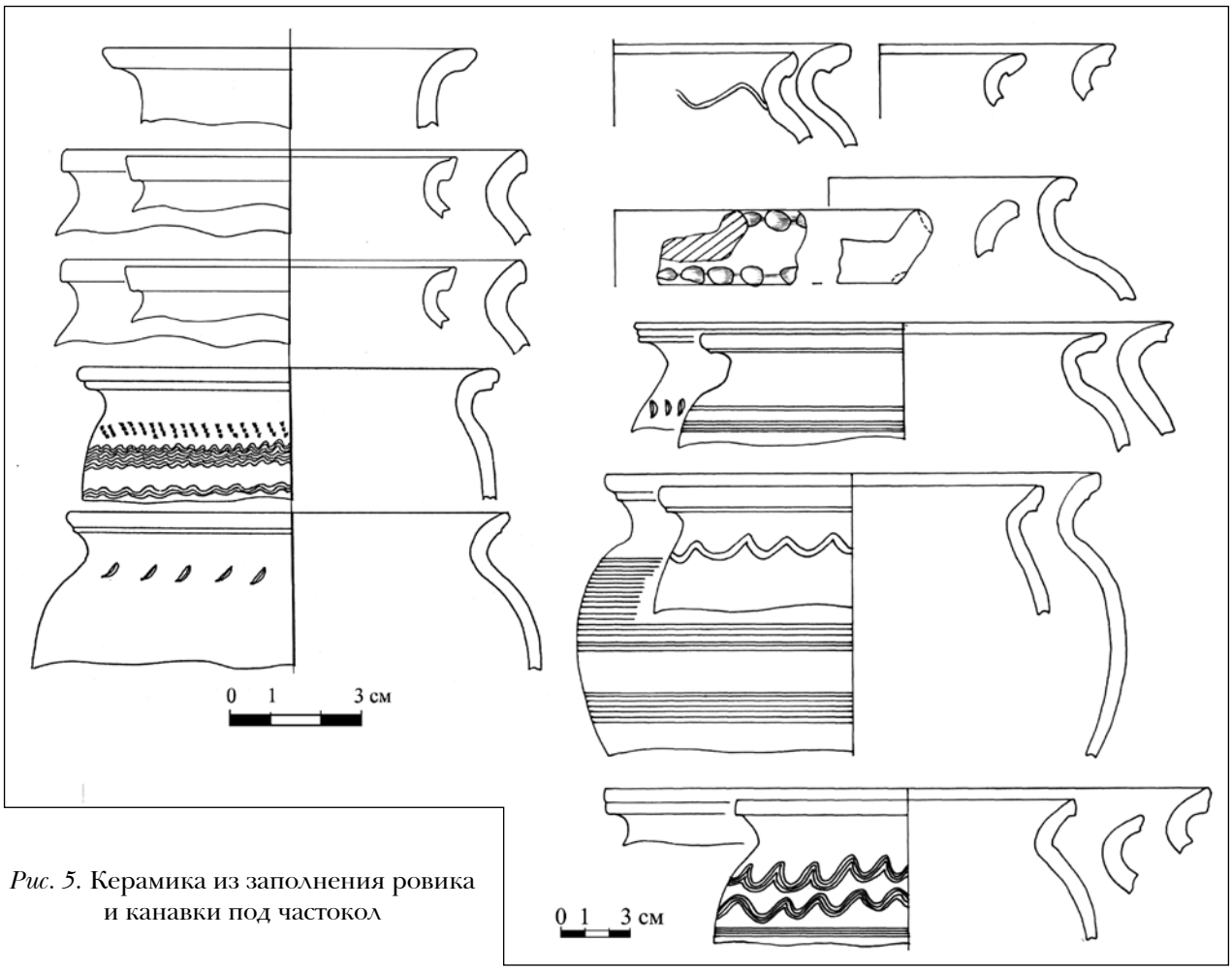

Рис. 5. Керамика из заполнения ровика и канавки под частокол

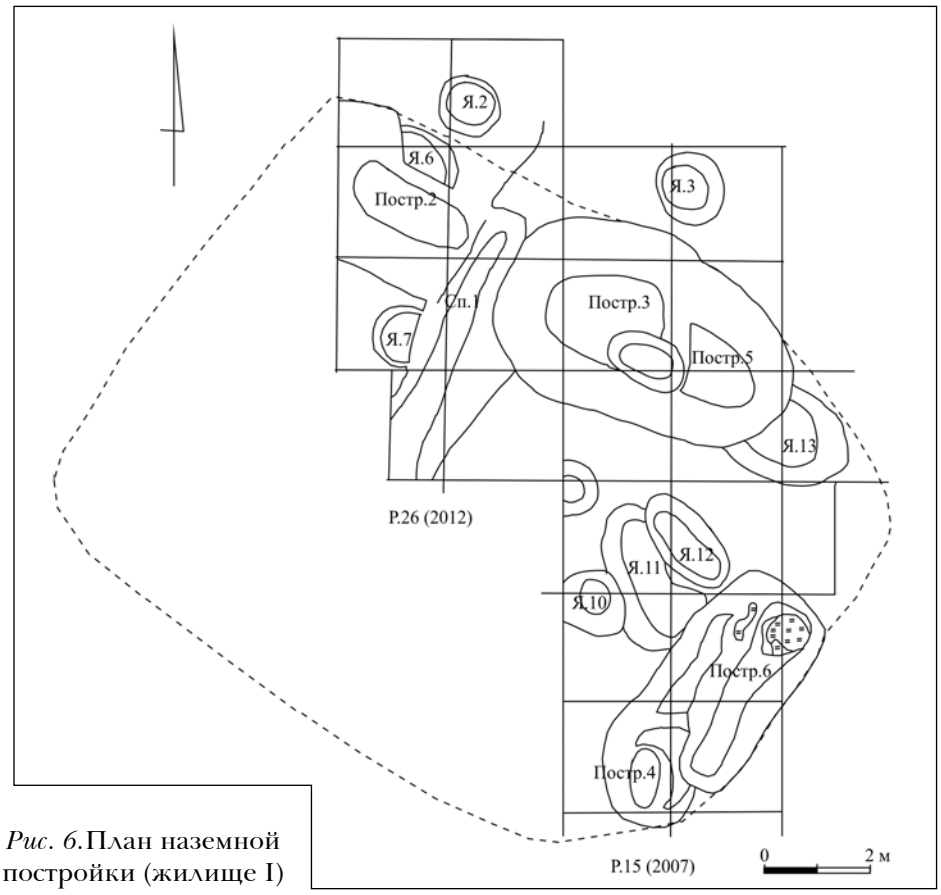

Рис. 6. План наземной постройки (жилище I)

Появление такой линии обороны можно объяснить так – заняв стратегически важный пункт, которым являлся указанный мыс, пришельцы не имели времени на развертывание масштабных строительных работ. Вероятно, ситуация требовала немедленного строительства каких-либо защитных сооружений, и простейшими из них были частокол с ровиком перед ним.

В южной части площадки городища была выявлена жилая застройка, прекратившая свое существование во время пожара вышеописанных оборонительных конструкций. Жилища представляли собой остатки построек наземного типа с разрушенными отопительными сооружениями.

На городище исследовано две постройки, синхронные первым укреплениям. Первая была выявлена в раскопах 2007 и 2012 гг. Пятно на уровне материка имело пестрое заполнение и частично было перекрыто котлованом более позднего времени. В слоях, относящихся к жилищу, фиксировался слой глины с печиной мощностью до 0,25 м. Остатки постройки на уровне материка представлены отдельными котлованами, ориентированными параллельно или перпендикулярно относительно друг друга. Постройка в целом имела прямоугольную форму размерами 10 × 11 м и ориентирована длинной стороной по линии юго-запад – северо-восток. Отдельные котлованы углублены в материк до 1,2 м.

В северо-восточной части над материком зафиксирован разрушенный под из обожженной глины диаметром 0,7 м, по краям оконтуренный слоем глины от стен печи. В южной части сооружения, в верхней слоях заполнения, находился развал тела печи в виде массива глины с включением печины размерами 0,6 × 1,5 м [Моця, 2007/290, с. 15–16] (рис. 6).

Из заполнения постройки происходят находки: костяной односторонний гребень с накладками, украшенными геометрическим орнаментом, скрепленный железными заклепками; три костяных астрагала с просверленными отверстиями и орнаментированные ямками; небольшой обломок железной пластины; обломок обуха топора; два

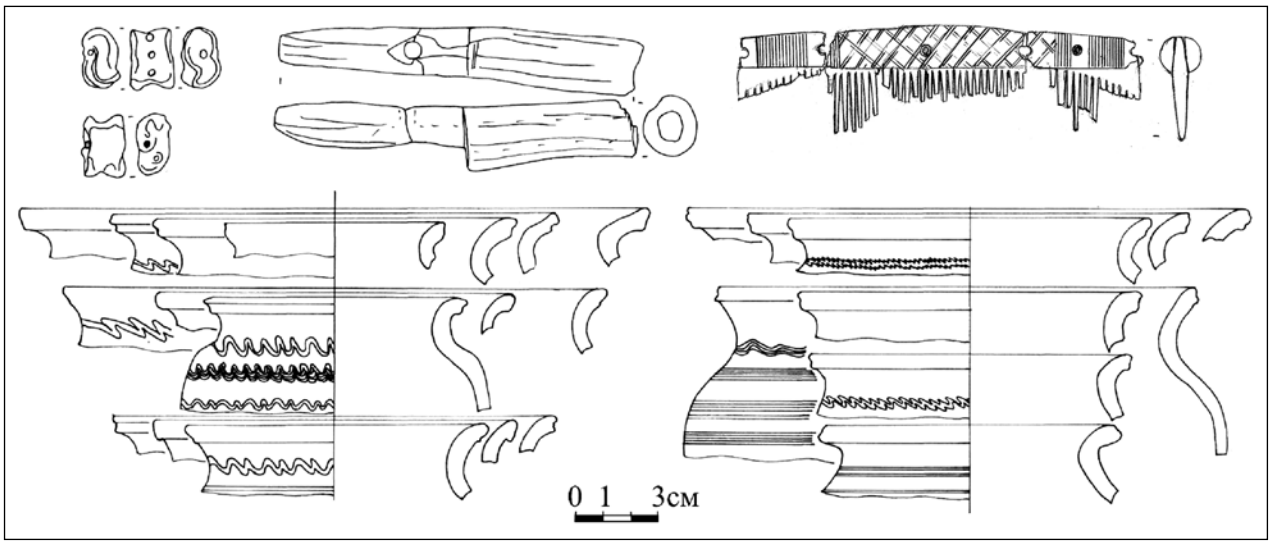

Рис. 7. Отдельные находки и керамика из жилища I

обломка сланцевых оселков; костяное изделие с отверстием; половинка стеклянной бусины из зеленого стекла, украшенной петлеобразным орнаментом желтого цвета (рис. 7).

Керамический набор посуды относился к доманжетным формам и датировался концом IX – началом X в. Как и большинство вещевого материала, керамика, обожженная в пожаре, частично деформирована. Некоторые фрагменты обожжены до состояния стекловидной массы [Моця, 2007/290, с. 16, Коваленко, 2007, с. 164]. Важно отметить, что остатки обожженной глины на уровне верхнего заполнения котлована подстелены горелым слоем (результат выгорания пола), что указывало на наземный характер жилой постройки.

Вторая постройка была исследована раскопами 1999, 2008, 2009 гг. в юго-восточной части площадки городища. Она представлена небольшими углубленными котлованами, расположенными параллельно и перпендикулярно друг к другу, которые создают контур постройки и ограничивают ее внутреннее пространство. Восточную часть сооружения повредили перекопы 1980 г. при закладке фундаментов для базы отдыха. С юго-востока и юго-запада прослежены ровики от конструкции стен шириной от 0,5 до 1,2 м и глубиной до 0,5 м. Постройка фиксировалась на длину до 10 м и ширину до 8 м (в северо-восточном направлении культурный слой снят в XII в). Длинной стеной постройка ориентирована по оси северо-запад – юго-восток – перпендикулярно к ближайшему участку оборонительных сооружений. В центральной части были выявлены прорезанные перекопом остатки прямоугольной жаровни с бортиками и участок пода [Моця, 2009/160, с. 13]. Ниже залегали остатки горелых деревянных конструкций пола. Развал отопительного сооружения в центральной части постройки указывал на ее жилой характер. Отдельные углубленные котлованы в середине жилища являлись подпольными ямами (рис. 8).

В заполнении жилища найдено два железных ножа и обломок лезвия третьего, четыре железных гвоздя, два обработанных кремня, фрагменты глиняных грузил от вертикального ткацкого станка, хрустальная бусина, изогнутая бронзовая пластина, многочисленные обломки раннегончарной керамики конца IX – начала X в., ошлакованной в пожаре, с небольшим количеством фрагментов лепных сосудов славянского периода, которые попали в постройку в результате повреждений объектов более раннего времени (рис. 9).

К первому хронологическому периоду (конец IX – начало X в.) относятся жилища, в которых обнаружена керамика, представленная обломками гончарных горшков доманжетных форм с плавно изогнутой среднепрофилированной шейкой и слабо

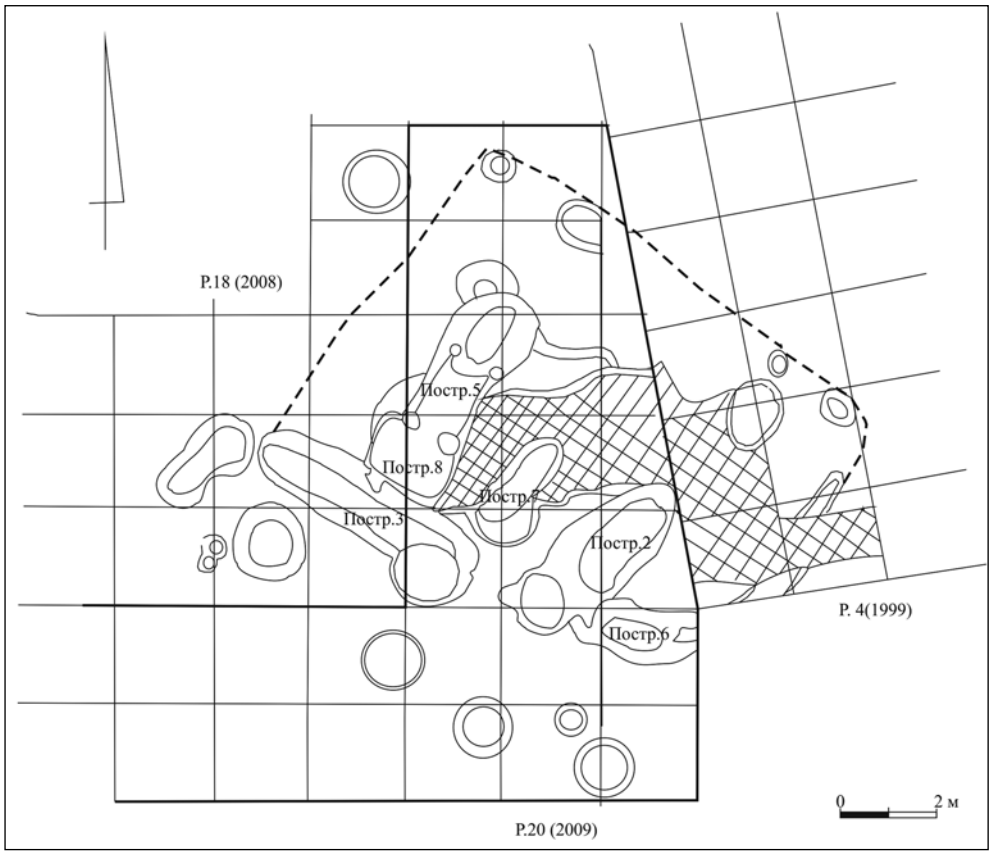

Рис. 8. План наземной постройки (жилище II)

выраженным плечиком. Горшки таких форм орнаментированы медленной волной по шейке и верхней части плечиков, иногда ногтевым орнаментом по шейке и линейным орнаментом от плечиков вниз. Отдельные фрагменты керамики представлены отогнутым наружу доманжетним венчиком и короткой шейкой. Такая керамика по типологии В. А. Петрашенко принадлежит к типам IV–V и датируется IX – началом X в. [Петрашенко, 1992, с. 66].

Рассмотренные жилища имеют общие конструктивные особенности: наличие подпольных ям, деревянного пола (выше уровня материка), отопительные сооружения в наземной части построек и похожую ориентацию. Ориентация построек была обусловлена наличием укреплений их и взаимным расположением на площадке городища.

Два жилища, относящиеся к первому строительному горизонту древнерусского времени, имели наземный характер и большую площадь – от 80 до 110 м^2, что не характерно для построек последующих периодов.

После пожара, с внутренней стороны от предшествующих укреплений, на площадке городища появляются новые оборонительные конструкции в виде мощных рвов, которые разрезали мыс с двух сторон, и насыпанную с внутренней стороны от них деревоземляную конструкцию кольцевого вала. Ров был более широким (8–10 м) и глубоким (до 6–8 м). Стенка напольного рва (состоявшая из песка) укреплялась с внутренней стороны деревянной наклонной конструкцией из бревен диаметром 0,2–0,3 м. От края рва начиналась деревоземляная конструкция наземных укреплений, достигавшая ширины 9 м и с внутренней стороны ограниченная канавкой с установленными в нее вертикальными бревнами. Поспешность, с которой делалась эта конструкция, требовала дополнительного грунта, который был взят с края площадки городища (с внутренней стороны от вышеупомянутой канавки). Это привело к появлению по периметру площадки городища внутреннего рва шириной 2,0–3,0 м при глубине до 1,0 м, состоящего из ям разного диаметра и глубины. Размер внутренней площадки городища составил

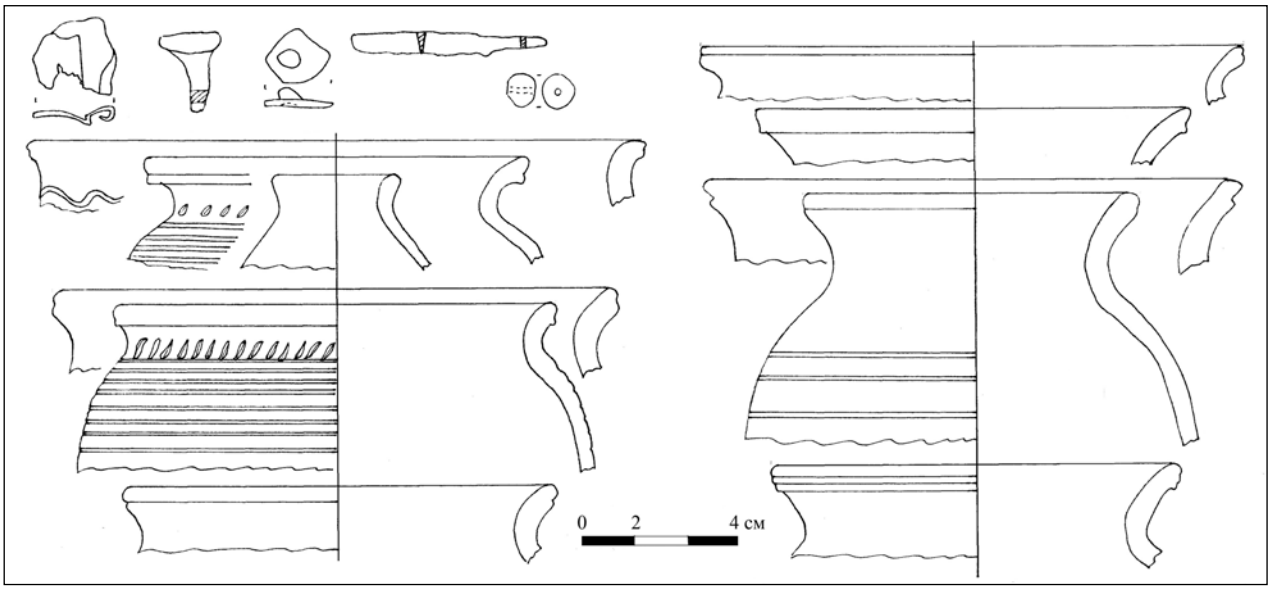

Рис. 9. Отдельные находки и керамика из жилища II

40 × 60 м. Небольшой размер укрепленной части городища свидетельствовал, скорее всего, о немногочисленности нового населения.

Между двумя периодами застройки площадки городища прослеживается изменение традиций в возведении укреплений и постройке жилищ. К первому периоду застройки городища относятся характерные для Северной Руси наземные жилища с отопительными сооружениями, расположенными выше уровня материка. После пожара, уничтожившего раннюю застройку, на площадке городища возводятся более мощные деревоземляные укрепления и углубленные в грунт жилища, характерные для территории Южной Руси.

Коваленко В. П. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель / В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий, В. М. Скороход // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 316–327. – (Археологія і давня історія України. Вип. 1).

Коваленко В. П. Дослідження в Шестовиці у 2007 р. / В. П. Коваленко, О. П. Моця, Ю. М. Ситий // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – К.–Запоріжжя, 2007. – С. 164–164.

Моця О. П. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиці в Чернігівській обл. в 2000 р. Т. І: Дослідження городища в ур. Коровель / О. П. Моця, В. П. Коваленко, М. В. Овчаров та ін. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2000/149.

Моця О. П. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2007 р. Т. І: Дослідження городища в ур. Коровель / О. П. Моця, В. П. Коваленко, О. М. Бондар та ін. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2007/290.

Моця О. П. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2006 р. Т. І: Дослідження городища в ур. Коровель / О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. П. Непомнящих та ін. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2006/18.

Моця О. П. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2009 р. Т. І: Дослідження городища в ур. Коровель / О. П. Моця, В. П. Коваленко, Р. М. Луценко та ін. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2009/160.

Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я / В. О. Петрашенко. – К., 1992. – 140 с.

Полное собрание русских летописей. Т. І: Лаврентьевская летопись. – М., 1962.

Ситий Ю. М. Проїзди та ворота давньоруських укріплень / Ю. М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. Т. 2. – Коростень, 2008. – С. 115–119.

С. П. Тараненко

Паркан – один з основних елементів планувальної структури давньоруського Подолу Києва

Паркан є одним з основних елементів планувальної системи давньоруських міст. Фіксація парканів не тільки підкреслює існування садибно-вуличної системи на Подолі Києва, але й надає інформацію щодо традицій і будівельної техніки того часу. Але, на жаль, на питання, пов'язані з дослідженням «рядових, масових» об'єктів, не завжди звертали належну увагу.

Одним з перших дослідників, хто звернув увагу на Поділ Києва, як на район з посадибною планувальною структурою та на етапи його розвитку, був М. Закревський. Він представив авторські мапи-реконструкції Подолу на 988 рік і на 988–1240 роки. На мапі 988–1240 рр. ми бачимо, що Поділ вкритий невеликими неправильної форми багатокутними площами, які нагадують відокремлені одна від одної садиби. Хоча на плані не показано вулиць, дослідження М. Закревського можна вважати першою спробою реконструкції Подолу Києва з садибною планувальною системою [Закревский, 1868].

Дослідники першої половини XX ст. переходять вже до реальних реконструкцій, хоча вони й не спиралися на археологічні джерела: «Житлово-господарські комплекси … були розташовані у певному порядку: кожен такий двір був огороджений дерев'яним частоколом і мав досить міцні ворота» [Иванцов, 2003, с. 278]. Безумовно, тільки археологічні дослідження могли відповісти на питання про планувальну структуру посаду, і про такий важливий його елемент як паркан та його особливості. Сенсаційні розкопки 70-х років XX ст. дали перший масовий матеріал для висвітлення представленої теми. На Житньому ринку у 1973 році в культурних шарах X–XII ст. виявлено паркани, поставлені з широких дощок чи частоколу. Вдалося встановити і досить чітку планувальну схему досліджуваної ділянки, яка мала певні стабільні ознаки. Її містобудівельною віссю був невеликий струмок, що протікав під Замковою горою у бік Дніпра. Розміри кожної садиби, які визначалися в момент забудови ділянки, залишалися незмінними протягом тривалого часу. Відновлені після пожеж чи повеней паркани садиб проходили там, де й раніше [Толочко, 1976, с. 46]. Відомий дослідник Київського Подолу К. М. Гупало саме на базі розкопок 70-х років XX ст., виділив певні закономірності планування садиб і підтвердив розмежування садиб від вулиць та одну від одної парканами, здебільшого спорудженими з дощок [Гупало, 1982, с. 48].

Першу серйозну спробу виділити такий елемент планувальної структури садиби-кварталу-міста здійснив у своїй дисертації В. О. Харламов, який розглянув конструкції парканів на матеріалах вище описаних досліджень Подолу. Він прийшов до наступних висновків.

Планувальний аспект. Наявність парканів, у першу чергу, вказує на посадибну забудову Подолу Києва, що є дуже важливим моментом для вивчення містобудівних особливостей Давнього Києва. Парканами відокремлювалися садиби одна від одної, від вулиць та струмків. Досить часто розкопками виявляють подвійні ряди огорож. Це пояснюється тим, що поряд із зруйнованим парканом, що залишився в землі, встановлювався новий. У таких випадках нижні і верхні кінці заборів знаходилися на різних рівнях.

Рис. 1. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Простежено, що багато парканів, які були межами садиб, залишалися на тих же місцях із століття в століття, з ярусу в ярус. Це дозволяє робити висновки про містобудівельні основи і про планування Подолу, що вже склалося, з початку його заселення.

Конструкція. Паркани виготовлялися з суцільного ряду плах або дощок, завтовшки 0,05–0,07 м, завширшки 0,25–0,30 м. Кілька разів зустрічалися плетені паркани: діаметр колів 0,4–0,12 м, відстань між ними 0,25–0,40 м. Збереглися плоти невеликими ланками 2–4 завдовжки і 1,0–1,5 м заввишки [Гупало, 1979, с. 42–43].

Верхня частина. Висота парканів з дощок зазвичай сягала 2,1–2,3 м, тобто розміру «косого саженя», повного зросту людини з піднятою рукою. Такий високий паркан, виготовлений з дощок, мав кріплення у верхній частині, яке утримувало його в одній площині. Висота залишків парканів 0,3–0,5 м, інколи досягала 1,4 м.

Верхня частина київського паркана мала вигляд загострених списів. Зображення парканів в давньому Києві є на мініатюрах Радзивіллівського літопису [ПСРЛ, 1989, с. 72. л. 199] (рис. 1).

Цікаво відзначити, що конфігурація завершення паркану, змальованого на малюнку, підтвердилася археологічною знахідкою фігурної дошки від паркану. Такі дощаті паркани існували у Києві й пізніше, про що свідчать нотатки мандрівників, які відвідували місто у різні часи. Так, львівський купець Мартин Груневег відвідав Київ у 1584 р. і відзначив, що кияни живуть у дворах, і що паркани при будинках красиво збиті зі стоячих дощок [Груневег, 1981, с. 207].

Нижня частина. Зазвичай нижні кінці парканних дощок загострені на клин. Для установки огорожі, ймовірно, викопувалася канавка, в яку вставлялися дошки паркану, які згодом забивалися, на що вказує нижня загострена частина дошки, після чого канаву засипали та утрамбовували.

Оригінальне вирішення кріплення забору було виявлене в північно-західному куті зрубу № 1 на Житньому ринку. Нижні кінці дощок паркана ущільнені трьома тонкими жердинами, які у свою чергу закріплені продольними пластинами-стягуваннями й колами. Верхній ряд жердяних плах по всій довжині мав видовбані через кожні 0,46–0,50 м прямокутні отвори. Пластини-стягування мали по краях прямокутні отвори, в які забивалися коли [Харламов, 1980].

Рис. 2. Роль парканів у планувальній структурі Подолу. X ст.

Рис. 3. Конструкція парканів. X ст.

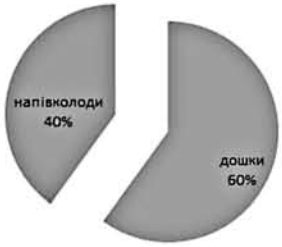

Рис. 4. Загострена нижня частина парканів. X ст.

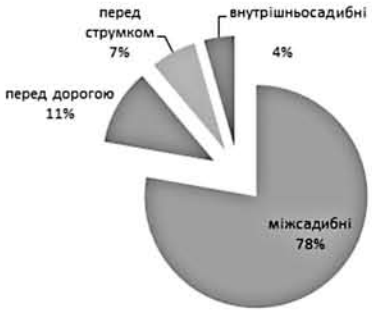

Рис. 5. Роль парканів у планувальній структурі Подолу. XI ст.

Рис. 6. Конструкція парканів. XI ст.

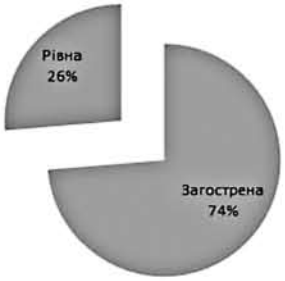

Рис. 7. Нижня частина парканів з дощок. XI ст.

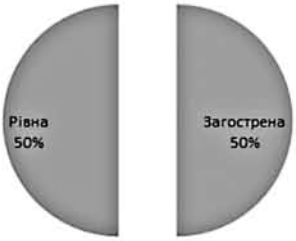

Рис. 8. Нижня частина парканів з напівколод. XI ст.

Рис. 9. Роль парканів у планувальній структурі Подолу. XII–XIII ст.

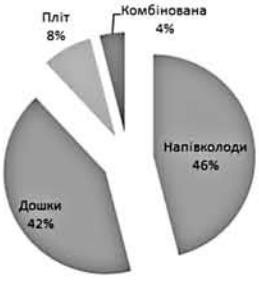

Рис. 10. Конструкція парканів. XII–XIII ст.

Рис. 11. Нижня частина парканів з дощок. XII–XIII ст.

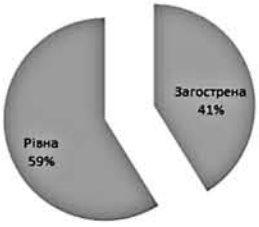

Рис. 12. Нижня частина парканів з напівколод. XII–XIII ст.

Також необхідно згадати роботу А. Б. Занкіна щодо історичної топографії Подолу, де він характеризує паркани: «Паркани подільських садиб споруджувалися дуже міцними, здатними у багатьох випадках запобігти замету піском території садиб. Паркани були або з дерев'яних плах у півствола дерева, укопані глибоко в ґрунт, або дощок, забитих вертикально в той же ґрунт на глибину близько метра. При цьому дошки у багатьох випадках накладалися одна на одну, що додавало додаткову міцність і меншу водонепроникність. До того ж, часто кути парканних обгороджувань були закругленими, а не гострими, що покращувало їх обтічність. При цьому основна маса піску розтікалася по міжсадибних проміжках і вулицях» [Занкін, 2009, с. 61–74]. Не всі спостереження дослідника знайшли своє підтвердження на сьогоднішній день.

На даний час, на жаль, у науковій літературі, в першу чергу в наукових звітах, не розроблена термінологічна уніфікація для тлумачення огороджувальних конструкцій. Аналізуючи археологічні звіти, автор зіштовхнувся з тлумаченнями, як здається, одних і тих же об'єктів, різними термінами. Наприклад, при фіксації огороджувальної конструкції, якщо фіксується тільки рів, в який запущена конструкція паркана, ми зустрічаємо – просто «паркан» (навіть якщо немає дерев'яних конструкцій), «котлован паркана», «рів паркана». Пропонуємо використовувати «рів паркана», але для статистики він має вважатися, як паркан.

При фіксації паркана з дощок проблем не виникає, всім зрозумілий термін «дошка» – плаский невеликої товщини кусок дерева, випиляний з колоди. Але якщо конструкція складається з напівколод ми зустрічаємо різноманітні терміни – «напівколода», «плаха» «обапіл». «Плаха» – шматок розколотої навпіл деревини, колоди. «Обапіл» – дошка з крайньої зовнішньої частини колоди, розпиляної вздовж, або розпиляна вздовж колода, розпиляний стовбур дерева. «Напівколода» – половина стовбура зрубаного дерева, очищенного від гілля. Пропонуємо використовувати термін напівколода як найбільш уніфікований, і такий що відповідає фактичному вигляду зафіксованих фрагментів.

У археологічному дослідженні Подолу Києва можна чітко виділити період збільшення кількості стаціонарних розкопок і спроби історичних реконструкцій на базі виявлених елементів масової забудови. Початком цього періоду стало створення у 1984 році Подільської постійнодіючої експедиції та масштабні дослідження на північному заході Подолу здійснені зусиллями кооперативу «Археолог». Кількість розкопів на цьому етапі становить 70 % від загальної кількості досліджених ділянок на Подолі за всю історію археологічного дослідження. У цей період був отриманий колосальний матеріал для вивчення об'єктів планувальної структури, серед яких паркани займають одну з основних позицій. На сьогоднішній день проаналізовано інформацію з 62 розкопів, де зафіксовано об'єкти давньоруського часу; серед них зафіксовано і понад 160 парканів.

X ст.

На жаль, пам'яток, датованих цим періодом вкрай мало. За всю історію археологічного дослідження Подолу відкрито тільки вісім розкопів, де за даними авторів, культурні шари та об'єкти датовані цим часом. І тільки в п'яти з них зафіксовані паркани: вул. Нижній і Верхній Вал 1974 р.; вул. Нижній і Верхній Вал 1975 р.; вул. Героїв Трипілля – Хорива, 1973 р.; Червона площа, 1972 р.; Житній ринок, 1973 р. Всього зафіксовано 13 парканів.

Планувальний аспект. Паркани у восьми випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в п'яти розміщувалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби (рис. 2).

Конструкція. Зафіксовано шість фрагментів парканів з дощок та два з напівколод (рис. 3).

Нижня частина. Паркани з дощок у трьох випадках мали загострений низ, а з напівколод – у двох випадках (рис. 4).

XI ст.

Всього зафіксовано 21 розкоп з 66 дослідженими парканами.

Планувальний аспект. Паркани у 35 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а у п'яти випадках розміщувалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби; у трьох випадках – вздовж струмків, а у двох випадках використовувалися як внутрішньосадибні огорожі (рис. 5).

Конструкція. Паркани складалися з дощок у 30 випадках, з напівколод у дев'яти випадках, пліт – у семи випадках, а в чотирьох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод і дощок (рис. 6).

Нижня частина. У дощок в 14 випадках загострений низ, в п'яти – рівний (рис. 7). Напівколоди мали в чотирьох випадках загострений низ, а в чотирьох – рівний (рис. 8).

XII – перша половина XIII ст.

Всього зафіксовано 33 розкопи з 87 парканами.

Планувальний аспект. Паркани в 47 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а у 23 випадках розміщувалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби; в одному випадку – перед струмком, а в двох випадках – внутрішньосадибні. На розкопі за адресою вул. Оболонська, 12 чотири паркани на двох горизонтах виконували роль межі між територією садиби та нежилим простором (рис. 9).

Конструкція. Паркани складалися з дощок у 21 випадку, з напівколод у 23 випадках, пліт в чотирьох випадках, а в двох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод і дощок (рис. 10).

Нижня частина. У парканів з дощок лише раз зафіксований загострений низ, а в семи випадках рівний (рис. 11). Напівколоди мали в семи випадках загострений низ, а в десяти рівний (рис. 12).

Отримані нові дані істотно доповнили джерельну базу досліджуваної теми, що дає можливість зробити певні висновки.

Планувальний аспект. Аналізуючи розташування парканів у планувальній структурі садиб і кварталів можна стверджувати, що конструкції з напівколод та дощок призначалися для розмежування міжсадибних просторів, а плоти використовувалися, переважно, для внутрішньосадибних господарських потреб. Інформація про те, що в основному лінії парканів мали закруглений вигляд, не знайшла свого підтвердження. Виявлені приклади такого планування так і залишилися поодинокими, що, звичайно, не може вважатися масовою практикою. Така сама ситуація і з розміщенням дощок та напівколод, накладених одна на одну.

Конструкція. Аналіз досліджених парканів підтверджує існування в давньоруський час на Подолі Києва трьох типів парканів за конструкцією: з дощок, напівколод та плоти. Дощаті конструкції складають 52 % від загальної кількості встановлених конструкцій. Серед них 32 % представлені парканами, у яких загострений низ, тобто дошку забивали в ґрунт, в інших випадках вони закопувалися. Паркани з напівколод складають 32 % від загальної кількості. Серед них 38 % представлені парканами, у яких загострений низ. Плоти представлені 10 %. Також в деяких випадках (6 %) зустрічається комбінована конструкція – з дощок і напівколод. Співвідношення дощатих конструкцій до конструкцій з напівколод практично однакове для XII–XIII ст., але для X та XI ст. спостерігається перевага дощатих парканів. Пояснити даний дисбаланс важко і це питання ще слабо вивчено.

Нижня частина. Схожа ситуація з нижньою частиною парканів. Якщо для X та XI ст. фіксується переважно загострений низ, то для XII та XIII ст. традиція закопувати паркани переважає. Зафіксована конструкція кріплення нижньої частини парка-

Рис. 13. Верхня частину дошки паркану. Вул. Спаська, 35, 2011 р.

ну на Житньому ринку є аналогією, виявленій у 2010 році на вул. Хорива 9/11. У рові паркана 0,35 м завширшки знаходилися напівколоди щільно, підігнані одна до одної. Вони були обпалені, дерево задовільної збереженості (можна реконструювати діаметр колод – від 0,16 до 0,28 м). Збереглися на висоту 0,05–0,08 м від рівня давньої денної поверхні. Встановлено, що напівколоди під час спорудження паркана були повернуті спилом до досліджуваної садиби. Стіни в котловані рівні, як і дно. Дерево збереглося гірше ніж на поверхні, але без слідів пожежі. По мірі заглиблення дерево зменшується, але виключно – через умови збереженості; біля дна краї напівколод дещо звужувалися. Їх нижні кінці були рівними. Тобто, будівельники паркану спочатку викопували досить вузький котлован на глибину 1,2 м і після цього закопували напівколоди. На дні простежені дерев'яні конструкції, які скріплювали нижню частину паркана. Вони виглядали як дошки, що пов'язували дві напівколоди між собою. Конструкції не вдалося чітко дослідити через об'єктивні причини, але факт складної конструкції нижньої частини паркану можна підтвердити [Тараненко, 2011, с. 55–61]. Треба відмітити, що такі конструкції дуже рідко трапляються, і тому таке ретельне будівництво парканів може вказувати або на високий соціальний статус господаря садиби, або на те що паркан мав бути особливо потужним та міцним через обставини, пов'язані з місцем розташуванням (наприклад близькістю до ручаю).

Верхня частина. В основному дослідники фіксують фрагменти парканів, які виявлені в ґрунті на рівні давньої денної поверхні, або нижче. Тому дуже складно максимально точно реконструювати висоту об'єктів. Велика удача зафіксувати цілий фрагмент паркана. Саме такий випадок трапився у 2011 році на вул. Спаській, 35. В шарі першої половини XI ст. зафіксована дошка паркана загальною довжиною 2,6 м; її низ був загострений на клин, і найбільша удача – верхня частина дошки у вигляді фігурного ромбовидного завершення довжиною 0,45 м [Сагайдак, 2012] (рис. 13).

Груневег М. Славнозвісне місто Київ / М. Груневег // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 206–211.

Гупало К. М. Дослідження Київського Подолу / К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак // Археологія Києва. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 38–62.

Гупало К. Н. Подол в Древнем Киеве / К. Н. Гупало. – К.: Наукова думка, 1982.

Закревский Н. Описание Киева: Т. II / Н. Закревский . – М.: Типографія В. Грачева и компании, 1868. – 949 с.

Занкін А. Б. Історична топографія і геоморфологія стародавнього київського Подолу IX–XVIII ст. (історико-природознавчий аспект) / А. Б. Занкін // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 61–74.

Іванцов І. А. Стародавній Київ / І. А. Іванцов. – К., 2003.

Полное собрание русских летописей. Т. 38: Радзивилловская летопись.– Л.: Наука, 1989.

Сагайдак М. А. Дослідження давньоруських садиб на Спаській, 35 у м. Києві / М. А. Сагайдак, Н. В. Хамайко, О. В. Комар, О. М. Вергун // Археологічні дослідження в Україні 2011. – К., 2012. – С. 265–268.

Тараненко С. П., Івакін В. Г. Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методики досліджень / С. П. Тараненко, В. Г. Івакін // Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 55–61.

Толочко П. П. Розкопки Києвоподолу X -XIII ст. Археологічні дослідження стародавнього Києва / П. П. Толочко, К. М. Гупало , В. О. Харламов. – К.: Наукова думка, 1976.

Харламов В. А. Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII в. (по раскопкам Подола): Автореф. дис. … канд. архитектуры / В. А. Харламов – Л., 1980. – 19 с.

О. Є. Черненко, О. М. Іоаннісян, Т. Г. Новик

Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень

Розвиток давньоруського зодчества, що розпочався з приходу «мастери от грек» до Києва у 989 р., знайшов продовження у таких пам'ятках як церква Богородиці у Тмутаракані (1022 р.) і Спаський собор у Чернігові (близько 1036 р.). Ініціатива поновлення будівельної діяльності на Русі на початку XI ст. належала сину Володимира Святославича – Мстиславу. Першим збудованим ним храмом стала невелика церква Богородиці у південно-східних володіннях Русі, які належали цьому князю, – у Тмутаракані. Матеріали розкопок цього храму, дослідженого в 1950-х роках Б. О. Рибаковим на Таманському городищі, опублікувала багато років потому Т. І. Макарова [Макарова, 2005]. Рештки будівлі збереглись дуже погано, втім її архітектурно-конструктивні властивості, на перший погляд, мали спільні риси з Десятинною церквою в Києві, що й призвело до висновку про спорідненість обох пам'яток і приналежність до однієї школи зодчества.

Другий зі збудованих Мстиславом храмів – Спаський собор, знаходився у центральному місті його володінь – Чернігові. За літописом, Мстислав княжив тут з 1024 по 1036 рік: «и седяще Мьстислав Чернигове» [Летопись, 1872, с. 145]. Проте, точна дата заснування собору невідома. Є лише літописна згадка, що 1036 року, коли Мстислав помер, його «положиша и у святаго Спасу, юже сам заложил бе бо въздано ея иемь възвыше яко на кони стояще досящи» [Летопись, 1872, с. 145]. Тобто, храм почали будувати ще за життя князя і на момент його смерті мури встигли вивести лише на висоту, яка, напевно, не перевищувала 4,5 м. Завершення будівництва більшість дослідників пов'язує вже з діяльністю наступного чернігівського князя – Святослава Ярославича. Таким чином, будівельна історія собору була досить складною і містила два головні етапи. Надалі храм неодноразово перебудовувався, втім, його головні архітектурно-конструктивні та стилістичні риси, сформовані протягом першої половини XI ст., не зазнали суттєвих змін.

Спаський собор – один з небагатьох майже повністю збережених до нашого часу храмів доби Київської Русі та, можливо, найдавніший за часом закладки серед них. Його натурні дослідження (обміри, зондажі тощо) були започатковані ще у другій половині XIX – на початку XX ст. (П. О. Лашкарьов, О. А. Авдєєв, А. М. Павлінов, Ф. Ф. Горностаєв, Д. В. Айналов та інші). Масштабні архітектурно-археологічні роботи на соборі здійснили у 1923 р. М. О. Макаренко та І. В. Моргилевський [Макаренко, 1924; 1928; 1929; Моргилевський, 1925; 1928] (рис. 1). У 1947 році храм обстежував Ю. С. Асєєв [Асеев, 1959]. Проте, найбільш ґрунтовно чернігівський Спас вивчався під час реалізації комплексу реставраційних робіт протягом 1966–1982 рр. М. В. Холостенком і М. М. Говденком [Холостенко, 1965; 1967; 1972; 1974; 1990; Говденко, 1996] (рис. 2). Спираючись на результати цих досліджень, М. В. Холостенко зміг більш предметно обґрунтувати версію щодо двох етапів у будівельній історії храму і визначити властиву кожному з них будівельну техніку та конструктивні особливості. Першому, за його висновками, відповідає нижня частина споруди (з півночі та півдня до верху аркад нижнього ярусу; зі сходу – до вікон; із заходу – до верху ніш і порталів) [Холостенко, 1990, с. 6–7].

За поширеною в історіографії думкою, прийнято вважати, що у архітектурно-конструктивному плані чернігівський Спас, так само як і Десятинна церква у Києві, пов'язаний своїм походженням із константинопольською школою візантійського зодчества [Холостенко, 1965, с. 72; Комеч, 1987, с. 168–169]. Донедавна генеральна схема початкового етапу розвитку давньоруської архітектури, найбільш чітко сформульована у роботах П. О. Рапоппорта і М. В. Холостенка, уявлялась у вигляді прямої лінії [Холостенко, 1965; Раппопорт, 1986, с. 14–41]. Її простежували від Десятинної церкви у Києві до церкви Богородиці в Тмутаракані та чернігівського Спаського собору і далі, до найвищої точки типологічного і стилістичного розвитку в середині XI ст. у таких пам'ятках як Софійські собори у Києві, Новгороді та Полоцьку і, врешті, створеному вже у руському варіанті візантійської архітектури в другій половині XI ст. Успенському соборі Печерського монастиря у Києві (1073 р.).

Однак, нові дослідження Десятинної церкви, здійснені у 2005–2011 рр. експедицією Інституту археології НАН України та Державного Ермітажу, а також започатковані у 2012 р. спільними зусиллями Чернігівського Національного педагогічного університету, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і Державного Ермітажу дослідження Спаського собору в Чернігові, дозволяють суттєво скорегувати усталені уявлення щодо першопочатків давньоруського зодчества.

Під час розкопок 2012 р. у Чернігові було розкрито залишки двох капел, прибудованих до апсид Спаського собору з північного заходу і південного сходу (рис. 5). Окрім цього, під час робіт у нартексі вдалось отримати нові важливі факти щодо характеру мурування нижньої, найдавнішої частини собору та його підмурків.

Треба відзначити, що, хоча капели Спаського собору раніше вивчались М. О. Макаренком, їх будівельно-технологічні особливості не знайшли належного відображення у матеріалах робіт 1923 р. через обмежений методичний рівень тогочасних архітектурно-археологічних досліджень. Внаслідок цього, у науковій літературі склалося хибне уявлення щодо їх будови та часу виникнення. Так, М. О. Макаренко вважав цеглу-пальчатку («литовку»), використану для реконструкції обох капел у XVII ст., плінфою давньоруського часу. З огляду на це, П. О. Раппопорт і В. П. Коваленко датували прибудови до Спаського собору XII ст. [Коваленко, 1992, с. 49]. Хибно була датована й крипта (рис. 4), улаштована у північно-східній капелі під час реконструкції 1600-х років [Сытый, 2011, с. 47].

За характером будівельних технологій, зафіксованих під час досліджень 2012 р., обидві прибудови можна впевнено датувати XI ст. При цьому слід відзначити, що північно-східна («північна») належить до більш раннього часу. Вона є надзвичайно важливою для вірного розуміння початкового етапу розвитку як чернігівського, так і давньоруського зодчества в цілому.

Північна капела являє собою невелику прямокутну споруду з однією апсидою (9,7 × 6,1 м), від якої на сьогодні збереглися лише фундаменти та нижні верстви мурування стін (рис. 3). Товщина стін складає від 0,68 м (стіна, що прилягає до собору) до 1,04 м (північно-східна стіна); зовнішня стіна розчленована трьома пілястрами.

Стіни прибудови збереглися на висоту до 0,65 м від рівня давньої денної поверхні. Вони виконані в техніці «opus mixtum», з використанням каменю (характерних підтесаних блоків пісковику) і плінфи з утопленим (заглибленим) рядом. Використана у муруванні плінфа має розміри 29,5–31 × 21–25 × 2,5–3,5 см. Такі коливання розмірів відповідають межам зменшення плінфи-сирцю в залежності від умов випалу. Загалом, за форматом вона дещо більше цегли, використаної в нижній частині самого Спаського собору (25–28 × 2,5–3 см), проте менше плінфи в його верхній частині (31–35 × 22–30 × 2,5–3 см) [Холостенко, 1990, с. 7]. Колір плінфи у капелі – від темно-червоного до світло-жовтого; будь-які знаки на ній відсутні. Треба підкреслити, що наведені М. О. Макаренком дані про цеглу іншого формату, як з'ясувалось, стосуються цегли-пальчатки XVII ст., використаної під час реконструкції капели.

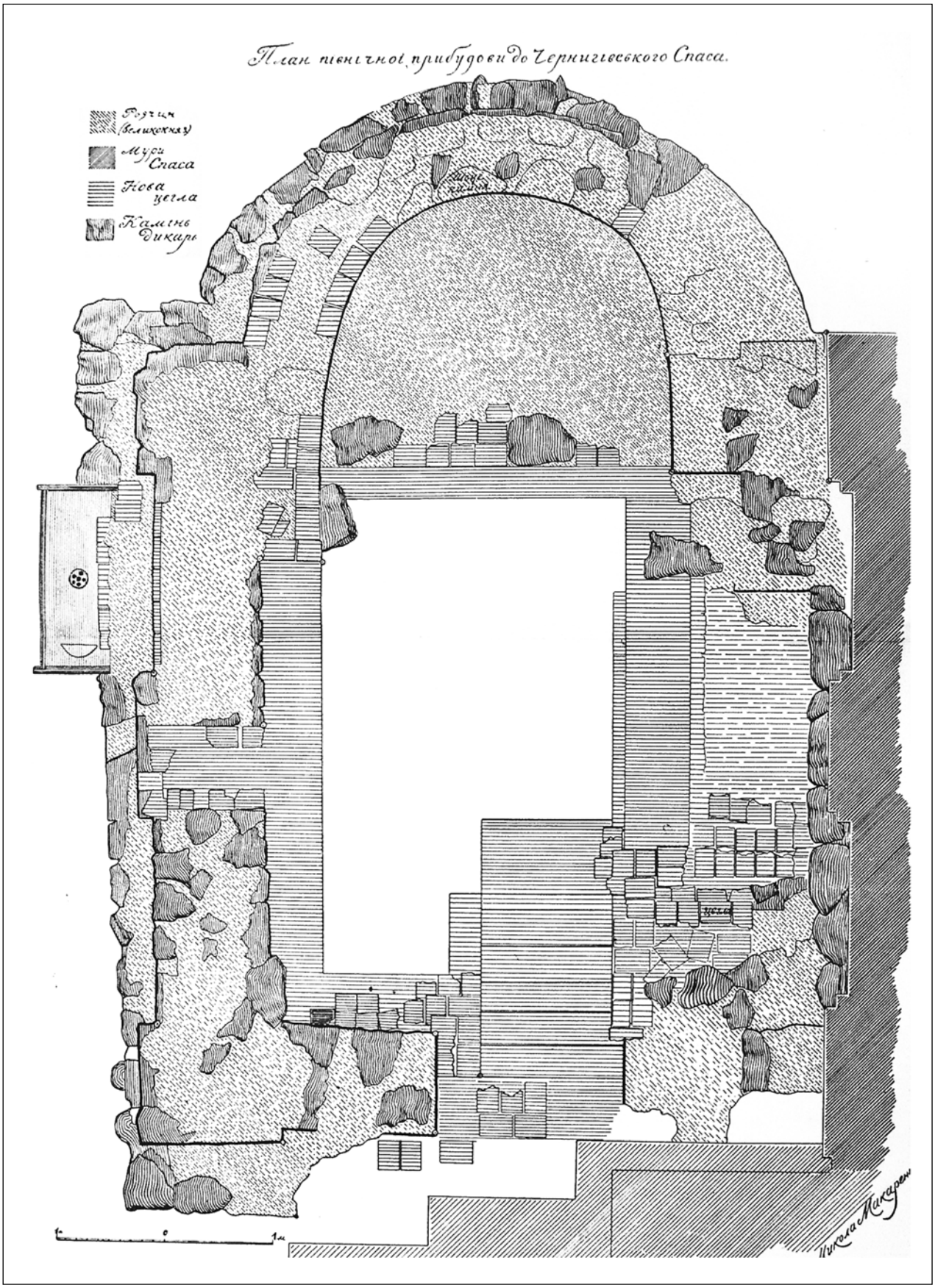

Рис. 1. План північної прибудови до Спаського собору за М. О. Макаренком. Розкопки 1923 р.

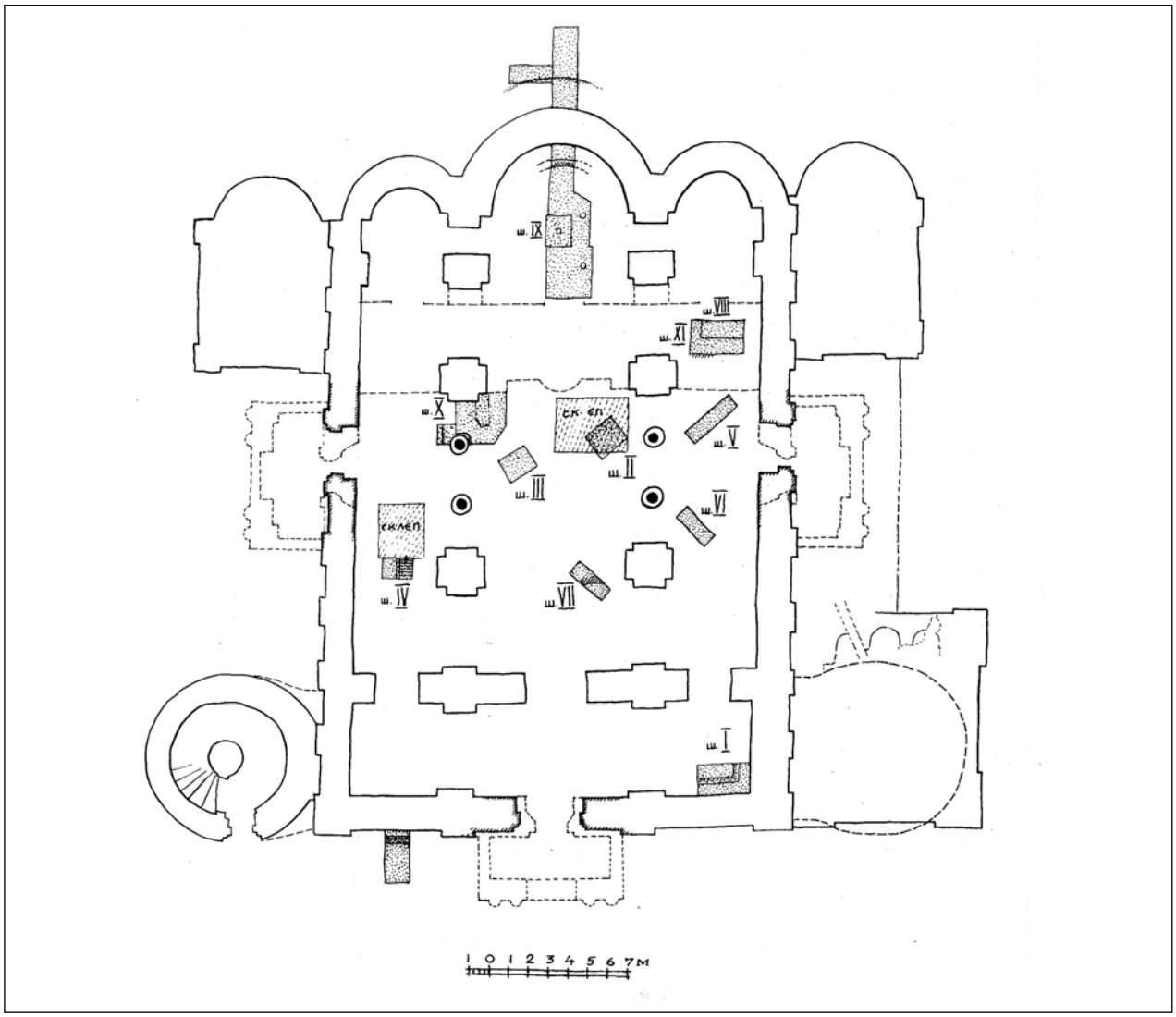

Рис. 2. Зведений план розкопів у Спаському соборі за М. В. Холостенком. 1970 р.

Залишки стін, що збереглися, споруджені, головним чином, з каменю (рис. 7). Плінфа використана лише у деяких випадках: два ряди її розташовані з фасадного боку північно-західної стіни; окремі, встановлені вертикально цеглини, знаходились між кам'яними блоками. У муруванні інтер'єрної площини стіни плінфа використана більше – у апсиді її шари починаються від верхнього обрізу фундаменту. Тут збереглося до чотирьох рядів плінфи, укладеної в техніці «з утопленим рядом». Як свідчать результати дослідження в нартексі Спасу, так само «економно» плінфу використано і в нижній, більш ранній частині мурування собору. Вона з'являється в інтер'єрі вже на рівні цоколю, а ззовні – над ним.

На підставі результатів досліджень у нартексі собору, можна визначити, що спочатку був відритий будівельний котлован, а вже у ньому влаштували фундаментні рови. Глибина котловану – 2,9 м від рівня сучасної підлоги собору, а самих ровів – від 1,3 м. За М. В Холостенком, глибина закладки фундаментів – 3,25 м від сучасної поверхні [Холостенко, 1990, с. 11]. Ширина фундаментів сягає 3 м. На різних ділянках вони виступають у середину храму на 0,6 м і більше. Вони складені з пісковику на цем'янковому розчині: у ровах – колотий камінь, вище – підтесані пласкі («постелисті») блоки. З таких самих блоків пісковику складається також і цоколь собору, а зовні – нижня частина мурування стін.

Можна погодитись з М. В. Холостенком, що вражаюча потужність кам'яних фундаментів і цоколю Спаського собору не має аналогів серед архітектурних пам'яток

Русі раннього періоду [Холостенко, 1990, с. 10]. Окрім цього, не можна не відзначити надзвичайну ретельність їх виконання. Це засвідчували практично всі дослідники, які звертались до чернігівського Спасу. Загальним місцем в усіх працях є згадка про старанно і ретельно виконане мурування, міцність розчину тощо. Щодо останнього, напевно, найбільш «оригінально» висловився Філарет Гумілевський: «сильная рука с железным ломом с трудом пробивает его в 6 минут» [Гумилевский, 1874, с. 3]. Безумовно, саме висока якість будівельних робіт забезпечила собору майже тисячолітнє життя. Вона, серед іншого, свідчить також про досвід і високий рівень кваліфікації будівничих. Слід згадати про унікальну знахідку з досліджень 2012 р. у нартексі храму, де несподівано було знайдене знаряддя праці будівничих – залізна кельма з кістяним руків'ям, вмурована у підмурки між блоками пісковику (рис. 7). Це чи не перша знахідка в історії вивчення пам'яток давньоруського зодчества такого інструмента, та й ще у гарному стані.

Фундаменти капели, подібно до фундаментів самого собору, улаштовані з масивних блоків пісковику на цем'янковому розчині, але складені менш ретельно. В їх основі, як і у соборі [Холостенко, 1990, с. 10], виявлені сліди від дерев'яних субструкцій (лежнів), які проходили по лініям стін й були вкриті шаром вапна і дрібного колотого пісковику. Фундаменти капели ширше за самі стіни й виступають назовні від 0,14 м (північно-західний кут) до 0,68 м (північно-східний кут). Глибина їх запуску від рівня давньої денної поверхні – до 1,4 м (рис. 6). Основою апсиди слугує суцільна платформа потужністю 1,5 м, складена з блоків пісковику на цем'янковому розчині (рис. 8). Її відкриття стало несподіванкою. Адже М. О. Макаренко відзначав лише, що в апсиді капели збереглась давня підлога [Макаренко, 1929, с. 8]. Показово, що наявність подібної платформи потужністю 2,7 м під апсидою Спаського собору засвідчив М. В. Холостенко [Холостенко, 1990, с. 10].

Цікаво, що для будівництва собору і капели в різних місцях був використаний різний камінь. За висновками геолога І. С. Нікітенко, у фундаменті собору присутній кварцовий пісковик без домішок глауконіту, а його цоколь і нижня частина стіни виконані з глауконітового пісковику. В північній прибудові зустрічається тільки глауконітовмісний пісковик. При цьому в обох випадках каміння відмінне від матеріалів Десятинної церкви. На думку І. С. Нікітенко, для Спаського собору було використано пісковик з регіону Новгород-Сіверського.

За характером будівельної техніки, виникнення північної капели можна датувати часом не пізніше другої третини XI ст. Вона має багато спільних рис із самим Спаським собором (техніка мурування і спосіб улаштування фундаментів тощо). Ймовірно, що будівництво капели відповідає початковому етапу будівництва собору за князювання Мстислава Володимировича.

Північна капела Спасу має численні прототипи серед візантійських храмів-пареклесіїв та є першою спорудою такого типу в давньоруській архітектурі. Як відомо, найчастіше пареклесії створювались як усипальні, призначені для поховання і поминання представників привілейованих родин. Таке призначення є найбільш вірогідним і для північної прибудови собору. Однак, безумовно визначити її функціональне призначення і конструктивні особливості досить важко через повне знищення інтер'єру центральної частини споруди під час її перебудови та улаштування крипти у XVII ст.

Не виключено, що північна капела була заснована самим Мстиславом як усипальня, власна поминовенна церква. Таке прижиттєве улаштування гробниці правителем узгоджується із запозиченими Руссю традиціями візантійського придворного етикету і християнського поховального обряду [Архіпова, 2002, с. 38, 41, 43].

Розглядаючи питання про місце цієї північної капели Спаського собору в давньоруському зодчестві, треба звернути увагу на наявність потужних фундаментних платформ під апсидами самого Спасу і під апсидою капели. Згідно з публікацією Т. І. Макарової, аналогічна фундаментна платформа присутня і у тмутараканській церкві Богородиці. Отже, ця риса об'єднує всі ці пам'ятки між собою та вирізняє їх між іншими на сьогодні

відомими спорудами Київської Русі. Окрім цього, у Спаському соборі та в його північній капелі звертає на себе увагу широке використання каменю – підтесаних блоків пісковику в нижніх частинах стін та у фундаментах.

На жаль, через погану збереженість, подібні дані щодо церкви Богородиці відсутні. Однак, можна припустити, що така техніка була властивою всім «мстиславовим» храмам. Пошук аналогій застосованим у них будівельним технологіям, як вже відзначалось, примушує згадати мурування пам'яток Малої Азії а також церкви у Лихнах в Абхазії та, особливо, храмів Архизького городища у Карачаєво-Черкесії. Там плінфа використовувалась тільки для вичинки складних форм – у арках, склепіннях чи в інтер'єрній площині стін.

Треба відзначити ще одну відмінну рису, зафіксовану в нижній частини мурування Спаського собору – товстий шов цем'янкового розчину між шарами плінфи є більшим за них по товщині. Раніше він сприймався дослідниками як утоплений (прихований) ряд. Однак, як з'ясувалось, власно утоплений ряд з'являється у Спаському соборі тільки на досить значній висоті та, судячи з усього, відповідає часу другого етапу будівництва закладеного Мстиславом храму. Раннє мурування собору трохи інше та нагадує своїм характером і відсутністю інтегральності у виконанні зовнішньої та внутрішньої поверхні стін малоазійські пам'ятки, наприклад – Чанлі Кілісе та прибудови XI ст. до церкви Успіння в Нікеї, де техніка «з утопленим рядом» також не була застосована [Оутстерхаут, 2005, с. 185–187]. Зазначена схожість будівельної техніки може мати вирішальне значення для з'ясування питання про приналежність до певної архітектурної школи зодчих, які розпочали будівництво чернігівського Спаського собору.

У верхній частині собору характер мурування є більш схожим на мурування константинопольських пам'яток і Софійського собору в Києві. Така зміна «почерку» майстрів досить добре узгоджується з літописним повідомленням, згідно якого на момент смерті Мстислава собор встигли вибудувати тільки на висоту «яко на кони стояще досящи». Вона може бути пов'язана із зміною будівничих – добудовувати чернігівський храм довелося вже іншім майстрам, які мали досвід будівництва київського Софійського собору та одночасних йому храмів доби Ярослава Мудрого.

Загалом складається враження, що після поновлення робіт з будівництва Спаського собору змінилася не лише будівельна техніка, але й сам початковий задум зодчого. Якщо на початку в плані будівлі заклали структуру купольної базиліки, то завершили її вже як хрестовокупольний храм типу вписаного хреста. При цьому деякі риси базилікальності збереглись – розставлені проміж підкупольними пілонами хрещатої форми круглі колони опор другого ярусу, які утворюють в інтер'єрі потрійні аркади. Саме ця обставина примусила дослідників засвідчувати схожість між плановою структурою головного ядра Спаського собору і пам'яток візантійських провінцій у Малій Азії (Дере-Агзи) та на Кавказі (храм у Мокві) [Комеч, 1975].

Якщо Десятинна церква, задумана як хрестовокупольний храм, врешті була споруджена, скоріш, як купольна базиліка, то Спаський собор у Чернігові, задуманий як купольна базиліка, був навпаки завершений як хрестовокупольний храм. При цьому, майстри Володимира Святославича, будуючи Десятинну церкву, орієнтувались на балканські взірці, а майстри Мстислава – на архітектуру Малої Азії та Кавказу.

Така думка не є новою і переважала у літературі на межі XIX–XX ст.

Щодо існування «кавказьких» (малоазійських) коренів у Спаського собору висловлювались перші його дослідники – О. О. Авдєєв і О. М. Павлінов [Авдеев, 1990], П. О. Лашкарьов [Лашкарёв, 1911] та інші. Напевно, найбільш чітко і послідовно цю точку зору обґрунтував Г. К. Лукомський, який простежував спорідненість чернігівського Спасу з храмами в Мокві та Лихні [Лукомський, 1912, с. 12–16]. Однак, у літературі затвердилась саме «константинопольська» версія, оскільки «кавказькі» риси Спаського собору трактували як вторинні та пояснювали синкретичним характером константинопольсько-візантійської архітектурної школи, що й реалізувався у його конструктивному рішенні [Коваленко, 1992, с. 48]. Проте, результати досліджень 2012 р. дозволяють знов

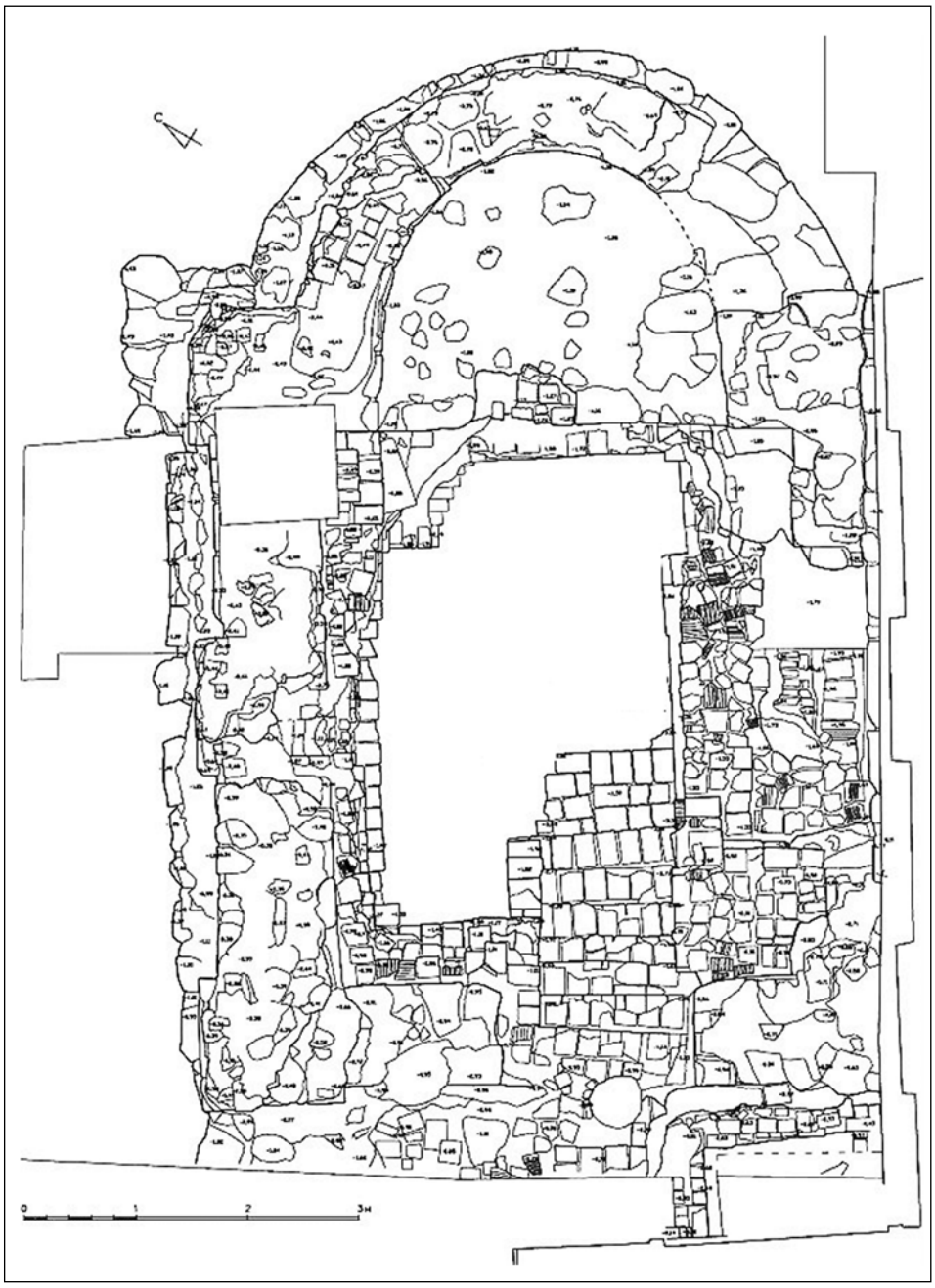

Рис. 3. План північної прибудови до Спаського собору. 2012 р.

звернутися до більш уважного і ретельного розгляду «кавказької» версії з урахуванням нових матеріалів.

Як вже відзначалось, не лише конструктивне рішення, але й будівельна техніка найстаршого з храмів Чернігова не може бути пояснена через традиції лише столичної школи візантійського зодчества. У той же час, вона має близькі аналогії з території Малої Азії, Аланії та Абхазії.

Можна згадати, що ще П. О. Лашкарьов висловлював думку, згідно якої малоазійські риси у чернігівській архітектурі з'явились завдяки безпосереднім тісним зв'язкам із Тмутараканню, котра з початку XI ст. належала до володінь князя Мстислава Володимировича [Лашкарьов, 1911, с. 151]. Започаткувавши у своїх володіннях будівництво мурованих храмів, Мстислав, безумовно, був вимушений запросити іноземних зодчих, оскільки власних на Русі на той час не було (або знаходились у Києві, що, втім, найменш вірогідно). Однак, вони могли з'явитись у самій Тмутаракані, що входила до

складу Зіхської єпархії та тісно контактувала з християнськими Аланією та Абхазією [Чхаидзе, 2010, с. 25].

Північнокавказька християнська архітектура, яка сформувалась у сфері впливу малоазійської школи візантійського зодчества, саме на межі X–XI ст. переживала доволі бурний період розквіту [Перфильева, 1992]. Таким чином, якщо навіть у самій Тмутаракані майстрів-будівельників не знайшлось, знов таки, логічно було запросити їх із сусідніх Аланії чи Абхазії. Вони могли виконувати замовлення князя і надалі – у Чернігові, принісши сюди оригінальні риси кавказької (малоазійської) архітектури.

Авдеев А. Спасопреображенский собор в Чернигове / Александр Авдеев, Андрей Павлинов / А. Авдеев // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 23. – С. 596–610.

Архипова Е. И. О месте погребения Ярослава Мудрого / Е. И. Архипова // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.

Асеев Ю. С. Спаський собор у Чернигові / Ю. С. Асеев. – К., 1959.

Говденко М. М. Спас Чернігівський: дослідження / М. М. Говденко // З історії української реставрації: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – К., 1996. – С. 143–151.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской Епархии / Филарет (Гумилевский). – Чернигов, 1874. – Кн. 5.

Коваленко В. П. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли / В. П. Коваленко, П. А. Раппопорт // Russia Mediaevals. – Munchen, 1992. – T. VII. – P. 39–59.

Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции / А. И. Комеч. – М., 1987.

Комеч А. И. Спасо-Преображенский собор в Чернигове / А. И. Комеч // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. – М., 1975. – С. 9–26.

Лашкарёв П. А. Церкви Чернигова и Новгород-Северского / П. А. Лашкарёв // Труды XI Археологического съезда в Киеве. Т. II. – М., 1902. – С. 146–164.

Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб., 1872.

Лукомський Г. К. О происхождении форм древне-русского зодчества Чернигова / Г. К. Лукомский. – СПб., 1912.

Макаренко М. Біля Чернигівського Спаса: археологічні досліди року 1923 / М. Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: розвідки, досліди, матеріали. – Київ, 1928. – С. 184–196.

Макаренко М. Досліди над Чернігівським Спасом. Коротке звідомлення / М. Макаренко // Записки історико-філологічного Відділу ВУАН. – 1929. – Кн. IV. – С. 240–244.

Макаренко М. Найдавніша стінопись княжої України / М. Макаренко // Україна. – 1924. – № 1–2. – С. 7–13.

Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923 / М. Макаренко // Записки історико-філологічного Відділу ВУАН. – 1928. – Кн. 20. – С. 1–80.

Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923 / М. Макаренко. – К., 1929.

Макарова Т. И. Церковь св. Богородицы в Тмутаракани / Т. И. Макарова // Материалы по археологи, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2005. – Вып. XI. – С. 377–405.

Моргилевський І. Дослід пам'яток старого чернігівського будівництва в рр. 1923 – 1924 / І. Моргилевський // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 231–233.

Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідами / І. Моргилевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: розвідки, досліди, матеріали. – Київ, 1928. – С. 169–183.

Оутстерхаут Р. Византийские строители / Р. Оутстерхаут. – К.–М., 2005.

Перфильева Л. А. К вопросу о византийском влиянии на культовую архитектуру Северо-Западного Кавказа / Л. А. Перфильева // Аланы: Западная Европа и Византия. – Владикавказ, 1992. – С. 180–201.

Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. / П. А. Раппопорт // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-47. – Л., 1982.

Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси / П. А. Раппопорт. – Л., 1986.

Рыбаков Б. А. Древняя Тмутаракань / Б. А. Рыбаков // Юбилейная научная сессия, посвященная 200–летию МГУ, 9–13 мая 1955. – М., 1955. – С. 15.

Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б. А. Рыбаков // Из истории культуры Древней Руси. – М., 1984. – С. 82–104.

Сытый Ю. Н. Церковные кладбища детинца древнерусского Чернигова / Ю. Н. Сытый, Р. Н. Луценко // Русский сборник. – Брянск, 2011. – Вып. 6. – С. 46–52.

Холостенко М. В. З історії зодчества Древньої Русі X ст. / М. В. Холостенко // Археологія. – 1965. – Т. 19. – С. 68–85.

Холостенко Н. В. Открытие в Чернигове / Н. В. Холостенко // Декоративное искусство СССР. – 1967. – № 5. – С. 19–20.

Холостенко Н. В. Кладка древних стен / Н. В. Холостенко // Декоративное искусство СССР. – 1972. – № 3. – С. 49.

Холостенко Н. В. Мощеница Спаса Черниговского / Н. В. Холостенко // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 199–202.

Холостенко Н. В. Исследования Спасского собора в Чернигове / Н. В. Холостенко // Реставрация и исследования памятников культуры. – М., 1990. – С. 6–18.

Чхаидзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI веков / В. Н. Чхаидзе // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «исторические науки». – 2010. – № 1 (5). – С. 20–37.

А. В. Чернецов

Опыт идентификации индивидуального почерка древнерусского ювелира

При раскопках на Северном городище Старой Рязани (древнейшая часть средневекового города), на раскопе № 40, заложенном для изучения участка, примыкающего к оползню, разрушающему эту часть памятника, в 2010 г. был обнаружен серебряный пластинчатый перстень, украшенный гравированным изображением птицы (рис. 1).

Диаметр перстня 1,95 мм, его дужка плавно переходит в щиток, украшенный гравировкой. Ширина дужки по вертикали 0,55 мм, щитка – 1,75. До реставрации трудно сказать, было ли изображение на щитке гравированным, или имеются также признаки того, что помимо гравировки была использована чернь.

Птица представлена в профиль вправо, как бы шагающей вперед, голова повернута назад. Правое крыло простерто вдоль тела, левое выходит из-за контура тела птицы и приподнято кверху. Оно имеет дугообразные очертания, заостряющиеся на конце. Контуры тела птицы, ее хвоста и лап обрисованы двойным контуром. На шее трактованный таким же двойным контуром «ошейник», лапы представлены в своеобразных «штанах». Обращенное к зрителю крыло разделано условными орнаментальными мотивами – часть, ближняя к телу, украшена двумя дуговидными мотивами и отделена от завершения крыла двойным поперечным пояском. Клюв птицы горбатый, лапы трактованы эскизно, в небрежной, артистической манере. Это, скорее, некий образ лап «вообще», а не птичьих лап. Сзади над изображением птицы помещен растительный побег. Видовая принадлежность птицы, представленной весьма упитанной, неясна. Возможно, мастер хотел изобразить хищную птицу, но не исключено, что, какую-то иную, например, голубя.

Перстень не может быть с уверенностью отнесен к числу исключительно драгоценных, роскошных ювелирных изделий. Однако подобные вещи могли входить в комплексы кладов. Первоначально возникло предположение, что он мог являться частью разрушенного пахотой комплекса. Однако, в ходе дальнейших исследований участка в 2011 и 2012 гг. это предположение не подтвердилось.

Изображение птицы на перстне 2010 г. не только по общему облику, но и по трактовке мелких деталей обнаруживает сходство с целым рядом изображений на известных шедеврах ювелирного ремесла из Старой Рязани.

В составе клада, найденного в 2005 г. в ходе научных раскопок, представлены три медальона с изображениями мотива процветшего креста [Буланкина, 2005; Чернецов, 2007; 2009; 2012]. Самый крупный из них, очевидно, центральный медальон помимо зерни, гравировки и черни украшен золочением (позолочена кайма, окружающая основное изображение, и сам крест) (рис. 2). Для изображений птиц на центральном медальоне клада, найденного в 2005 г., также характерны упитанность, «горбатые» клювы, условный декор разделки крыльев (противопоставленные пары двойных дуг); рисунок крыла, выходящего из-за контура тела птицы; «штаны», обведенные двойным контуром. Очевидно сходство эскизной трактовки лап; разреза глаз. Маловыразительный контур хвоста птиц в обоих случаях представлен единообразно. Декор правого, сложенного крыла на перстне несколько упрощен по

Рис. 1. Перстень из раскопок 2010 г.

Рис. 2. Медальон из клада 2005 г.

отношению к декору крыльев птиц на медальоне. Очевидно, это связано с размерами изображения, так же как и на аналогичных мотивах, которые будут рассмотрены ниже.

Указанные особенности декора медальона, вместе с плавными широкими лентами растительных побегов, несомненно, относятся к индивидуальному почерку мастера. Все вещи из клада 2005 г., очевидно, были изготовлены незадолго до катастрофы декабря 1237 г. – они не имеют следов использования, и, несомненно, были сделаны в рамках одного заказа, в одной мастерской.

Формальные признаки рассмотренных изображений птиц находят ближайшую аналогию в образах птиц на известном шедевре старорязанского ювелирного ремесла – створчатом браслете из клада 1966 г. с изображением гусляра [Даркевич, 1967, рис. 3]. Здесь отсутствуют поднятые кверху крылья (оба крыла представлены сложенными), дуговидный орнамент на крыле, так же как на изображении птицы на перстне, несколько упрощен (очевидно, в связи с меньшими размерами птичек). Развитая форма декоративной разделки крыльев, такая же, как у птиц на медальоне, представлена, однако, на рассматриваемом браслете на изображениях сиринов и грифона. Хвост птиц, в отличие от изображенных на медальоне и перстне, представлен или раздвоенным (причем его верхняя часть завершается растительным мотивом), или осложненным подобным мотивом. Хвосты и крылья антропо-зооморфных мотивов сиринов на том же браслете завершаются сходными растительными мотивами, в частности, переплетающимися; крылья, выходящие из-за контура их фигур, простерты кверху как у птицы на перстне.

Интересно, что мастер, явно с большой любовью и симпатией изображавший птиц, животных и растения, трактует образы людей (и человеческие лики сиринов) с явными признаками гротеска, снижающими карикатурными чертами (рис. 4; 5). Сочетание любви к миру животных и растений с мизантропией представляет определенный историко-культурный интерес.

Вполне аналогичных птичек можно видеть и на браслете из клада 1970 г. [Даркевич, 1978, с. 32, табл. XVII; с. 36, 37, табл. XVIII, XIX] (рис. 6; 7). Здесь имеются и простертые кверху крылья птиц, и узнаваемая трактовка орнаментальной разделки крыла. Представлены и упрощенная версия, такая же, как и на перстне и браслете 1966 г., и более развитая, приближающаяся к имеющимся на медальоне 2005 г. (изображение нижнего яруса). Пальцы у четвероногих на этом браслете такие же, как у птиц (рис. 7). Сами животные представлены в виде упитанных детенышей. В данном случае хвосты как птиц, так и четвероногих завершаются растительными мотивами. Отметим, что выразительные мотивы богатой орнаментации креста

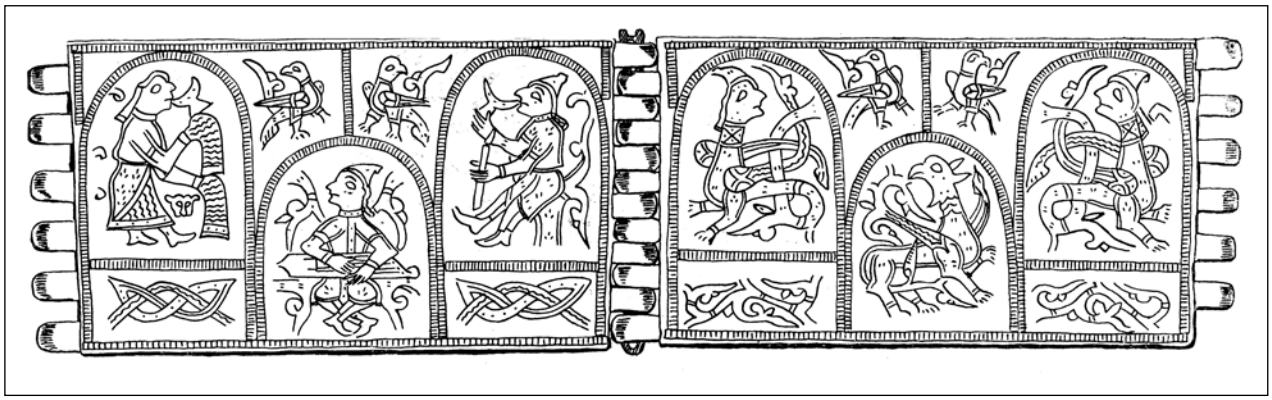

Рис. 3. Прорись пластинчатого браслета из клада 1966 г. (по В. П. Даркевичу и А. Л. Монгайту)

Рис. 4. Гусляр.
Гравировка браслета из клада 1966 г. (прорись)

Рис. 5. Плясунья.
Гравировка браслета из клада 1966 г.

на медальоне из клада 2005 г. представлены и в декоре браслета из клада 1970 г. (рис. 6, нижний), что лишний раз указывает на связь этих изделий с единичным мастером.

Таким образом, почерк одного выдающегося мастера прослеживается в составе трех кладов и на одной единичной находке, локализуемых на участках, разбросанных по городищу. Клады 1966 и 1970 гг. разделены сотнями метров; клад 2005 г. расположен еще далее к юго-востоку; А. Л. Монгайт полагал, что здесь не было усадеб знати. Наконец, перстень, найденный в 2010 г. обнаружен на территории, которая в это время, судя по всему, утрачивает значение престижной части города.

Один из упоминавшихся выше кладов (1966 г.) связан с так называемой «усадьбой воеводы», на которой было выявлено исключительно крупное скопление из 4 кладов. Это и один из всего лишь двух золотых старорязанских кладов (1992 г.) и клад 1996 г., в котором были обнаружены наиболее высокохудожественные изделия (в частности, знаменитый браслет «с гусляром»). По-видимому, характеристика усадьбы, как принадлежавшей воеводе едва ли правомерна. Достаточно сказать, что найденные здесь остатки терема заставляют реконструировать эту постройку или как встроенную в общую оборонительную систему (т. е. как своего рода донжон), или как построенную в необычной близости от городских укреплений. Полагаю, что этот комплекс был, безусловно, связан с рязанскими князьями (не обязательно с правящим князем). На городище могли находиться усадьбы других представителей княжеского рода, в том числе удельных князей, которые, судя по свидетельст-

Рис. 6. Пластинчатый браслет из клада 1970 г. (по В. П. Даркевичу и А. Л. Монгайту)

вам позднейшего времени, могли быть совладельцами стольного города. Мастер, создавший такие шедевры, как знаменитый браслет с гусляром из клада 1966 г. и центральный медальон из клада 2005 г., несомненно, был ведущим, наиболее искусным ювелиром, работавшим в великокняжеской мастерской накануне монголо-татарского нашествия.

Отметим, что второй медальон из клада 2005 г. с крестом и птицами резко отличается от первого по стилю (рис. 8). Рисунок побегов как будто тот же, но сами они стали узкими и менее плавными; их очертания более жесткие. Особенно заметна разница в манере двух мастеров при сравнении изображений птиц. В данном случае это довольно уродливые заморыши. Столь значительные стилистические отличия между вещами из комплекса украшений, явно выполненных одновременно, свидетельствуют, что и в редние века ювелиры, воспроизводя одни и те же мотивы, имели возможность проявить свою индивидуальность.

В ряде публикаций последних лет выявляется принадлежность ряда изделий художественного ремесла одним и тем же мастерам на основании идентификации почерков имеющихся на них надписей и имен [Медынцева, 1978, с. 378–383; 1991, с. 110–125; 1999; 2000, с. 171–182]. Приведенный материал, по мнению автора, позволяет уверенно идентифицировать руку еще одного мастера по совокупности мелких стилистических и технических приемов. Работы А. А. Медынцевой убедительно показали, что деятельность одного ремесленника (Максима) могла протекать и в захолустном Серенске и в Киеве (где он и погиб); что изделия одного и того же

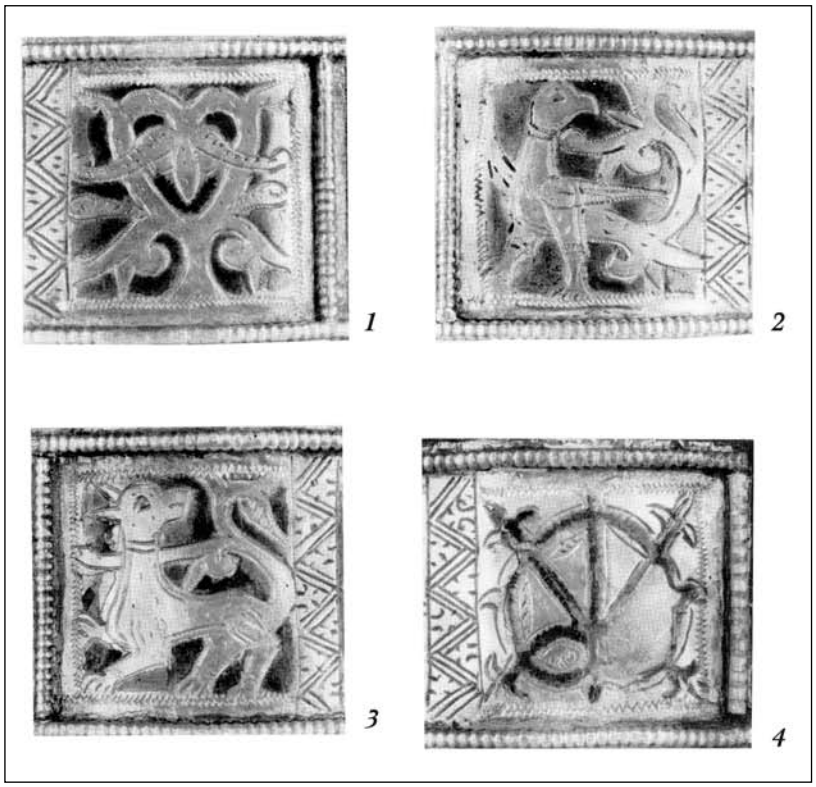

Рис. 7. Детали браслета из клада 1970 г. (по В. П. Даркевичу и А. Л. Монгайту)

Рис. 8. .Медальон из клада 2005 г.

мастера (Тудора) могут быть найдены в Рязани, Новгороде, Княжой Горе и Владимире. Таким образом, мы имеем дело с «неполной оседлостью» ремесленников, связанных с наиболее сложными технологиями. Впрочем, об этом было известно и ранее, в частности, данные о перемещениях артелей строителей средневековых храмов, мастеров монументальной живописи.

Буланкина Е. В. Клад 2005 г. из раскопок на Южном городище / Е. В. Буланкина, И. Ю. Стрикалов, А. В. Чернецов // Великое княжество Рязанское: историко-археологические исследования и материалы. – М., 2005. – С. 198–210.

Даркевич В. П. Старорязанский клад 1966 г. / В. П. Даркевич, А. Л. Монгайт // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 211–223.

Даркевич В. П. Клад из Старой Рязани / В. П. Даркевич, А. Л. Монгайт. – М., 1978.

Медынцева А. А. О литейных формах с надписями Максима / А. А. Медынцева // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978. – С. 378–382.

Медынцева А. А. Подписные шедевры древнерусского ремесла. Очерки эпиграфики XI–XIII вв. / А. А. Медынцева. – М., 1991.

Медынцева А. А. Мастерская Тудора / А. А. Медынцева // Российская археология. – 1999. – № 3. – С. 151–159.

Медынцева А. А. Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века / А. А. Медынцева. – М., 2000.

Чернецов А. В. К характеристике старорязанского клада 2005 г. / А. В. Чернецов // Российская археология. – 2007. – № 1. – С. 182–188.

Чернецов А. В. К характеристике старорязанских кладов и ювелирных мастерских / А. В. Чернецов // Вестник Елецкого государственного университета: Вып. 23. Серия «Археология». – Елец, 2009. – С. 87–96.

Чернецов А. В. Старая Рязань – эталонный памятник средневековой русской археологии / А. В. Чернецов // Историко-культурное наследие и духовные ценности России: Программа фундаментальных исследований Президиума Российской академии наук. – М., 2012. – С. 170–179.

І. К. Чугаєва

Частотність згадування літописних міст Чернігово-Сіверської землі під 6682–6702 рр. як ознака літописання Святослава Всеволодича

У царині студіювання літописів поряд із текстологією все частіше використовуються елементи методу контент-аналізу [Бородкин, 1986, с. 8–30], що фактично зводиться до підрахунку тих чи інших категорій, ознак, термінів, використання літописцем характерних особливостей мови тощо, переважно з метою з'ясування стилю і вподобань книжника – автора чи упорядника літописного тексту [Франчук, 1986, с. 28–31, 44–51, 62–74; Вілкул, 2004, с. 63–74]. Утім, цей показник відображає певні давньоруські історичні реалії, зокрема, синхронність, сучасність або ретроспективність фіксації літописної інформації, а також може маркувати її місцеве (на відміну від загальноруського) походження.

На сьогодні чи не найкраще досліджений за допомогою цієї методики Новгородський Перший літопис завдяки зусиллям, передусім, Т. В. Гімона [Гимон, 2003, с. 326–345; 2005, с. 187–204; 2006, с. 291–333; 2010, с. 412–434]. Однак для південноруського літописання, представленого, зокрема, Київським літописом XII ст., такі підрахунки не проводилися, окрім хіба що монографічного дослідження Т. Л. Вілкул щодо людей і князя [Вілкул, 2007].

Частотність згадування стольних і удільних міст Давньої Русі, з одного боку, є чи не найсуттєвішим показником їх політичного рейтингу. З іншого ж – за допомогою частотності згадування літописних міст тієї чи іншої землі (князівства) можна вирахувати ступінь деталізації місцевої інформації літописів, її питому вагу та щільність. По-третє, ці підрахунки показують орієнтування літописця у просторі, його топографічну обізнаність, що також не може не означати міри його знайомства з певною місцевістю. До того ж, отримані дані можуть показувати рівень розвитку князівства, його місце не лише в політичній, але й у культурній сферах. Зокрема, йдеться про Чернігово-Сіверську землю, яка, на думку частини дослідників, посідала друге місце після Київського князівства, а Чернігів був другим містом у Південній Русі протягом XII ст. Та й частина дослідників погоджуються з тим, що у тексті Київського літопису відображені фрагменти місцевих літописних традицій XII ст., зокрема, чернігівської [Бестужев-Рюмин, 1868, с. 75, 80–86, 111–140; Шахматов, 1938, с. 72, 78; Грушевський, 1923, с. 13, 15, 32–33, 54; Присёлков, 1996, с. 88–92; Лихачев, 1947, с. 182–189; Насонов, 1969, с. 100–107, 148; Толочко, 2003, с. 145–156; Вілкул, 2004, с. 63–74].

Спробуємо довести, уточнити та розвинути цю думку із використанням підрахунку частотності згадування літописних міст Чернігово-Сіверської землі в підтримку ідеї чернігівського літописання давньоруського часу. Для цього були проведені підрахунки частотності згадування літописних міст Чернігово-Сіверської землі на відрізках 6626–6654 рр.[1], 6654–6675 рр., 6682–6707 рр. (зокрема, 6682–6702 рр.) і 6708–6754 рр. у літописних зводах, які містять велику кількість чернігівських повідомлень, – це синхронні Іпатіївський і Лаврентіївський літописні зводи[2], Новгородський Перший

1. Всі датування літописних фрагментів, відрізків і звісток подаються від Створення Світу, як у літописних зводах.

2. Лаврентіївський літописний звід залучений задля співставлення з Іпатіївським, адже на думку

літопис[3], Московський літописний звід кінця XV ст.[4] [Насонов, 1961, с. 350–385], які належать до різних літописних традицій, але відображають, за спостереженнями дослідників, тексти одного (декількох?) південноруських джерел XII–XIII ст., котрі були їх джерелами/протографами. Слід також спробувати з'ясувати походження цих джерел (писемних чи усних, агіографічних чи літописних).

Було виділено часові літописні відрізки на основі ступеня деталізації інформації, присвячення подій чернігівських князям, що окреслені точними денними датами чернігівських подій. На відрізок 6626–6654 рр. Київського літопису, за нашими підрахунками, припадає 36 згадок 14 літописних міст Чернігово-Сіверської землі, на відрізок 6654–6675 рр. – 250 згадок 55 міст регіону [Чугаєва, 2011, с. 221–223], на 6682–6702 рр. – 57 згадок 17 міст, а на 6708–6754 рр. – 15 згадок всього 6 міст Чернігово-Сіверщини (табл. 1; 2; 3).

Подібну динаміку ще яскравіше ілюструє частотність згадування самого Чернігова на зазначених відрізках – 10, 93, 29 і 7 відповідно (з 143 разів під 6624–6754 рр.) і Новгорода-Сіверського – 3, 19, 9 і 0 (з 32 разів під 6624–6754 рр.) як князівських центрів XII ст. Отже, чітко виокремлюється висока концентрація згадувань чернігівських літописних міст на одиницю літописного тексту на відрізках 6654–6675 рр. та 6682–6702 рр. Київського літопису, що свідчить на користь деталізації місцевої чернігівської інформації, що в свою чергу може видавати присутність чернігівського джерела саме на цих текстових фрагментах. Очевидно, це могло вказувати на почерк літописця, наближеного до чернігівських князів. Деталізація чернігівських за змістом текстів була «вигідна» чернігівському літописцеві князів Ольговичів.

За нашими підрахунками, Іпатіївський літописний звід з 6626 по 6708 рр. згадує 362 рази 62 літописних міста Чернігово-Сіверської землі, або з 6626 по 6754 рр. – 64 літописних міста Чернігово-Сіверської землі в сукупності 377 разів (табл. 3). Московський літописний звід кінця XV ст. під 6626–6754 рр. згадує 208 разів 35 літописних міст Чернігово-Сіверщини у порівнянні з Новгородським Першим літописом, що згадує 2 міста – Чернігів і Річиця (єдина згадка цього літописного міста!) та загалом «Чернігівські міста» і «Чернігівську волость», і Лаврентіївським літописним зводом – 14 міст і 2 місцевості 68 разів. Не дивлячись на те, що Іпатіївський і Лаврентіївський літописні зводи мали, як доводить Т. Л. Вілкул, спільний протограф [Вилкул, 2005, р. 21–80], але різноманіття згадуваних міст в Іпатіївському літописі майже у 4 рази більша, а їх кількість – більше ніж у 5 разів! Натомість, Московський літописний звід, який містить схожий до Іпатіївського літопису текст, хоча і пізніший, називає вдвічі більше чернігово-сіверських міст втричі більше разів, ніж Лаврентіївский! Це все опосередковано доводить кількісну присутність чернігівських літописних фрагментів у текстах цих літописних зводів.

У цій розвідці зосередимося на другому з літописних відрізків – 6682–6702 рр. Наведені підрахунки під цими роками кореспондуються з ідеєю літописання Святослава Всеволодича, яка була висловлена ще Б. О. Рибаковим [Рыбаков, 1972, с. 115–138], а останнім часом розвинута – В. О. Мельничук [Мельничук, 2012, с. 97–101].

дослідників, він не відобразив чернігівське джерело, на відміну від Іпатіївського. Тому в Лаврентіївському літописному зводі частотність згадування літописних міст Чернігово-Сіверщини в 5 разів менше [детальніше див.: Насонов, 1969, с. 106–107; Вилкул, 2005, р. 21–80] (табл. 3.).

3. Дослідники відносили унікальні чернігівські звістки Новгородського Першого літопису в переважній більшості до усних джерел – повідомлень інформаторів [Алешковский, 1981, с. 107–109; Гиппиус, 1999, с. 358; Конявская, 2008, с. 98–109]. Утім, велика концентрація деталізованої місцевої чернігівської інформації, якої нерідко не знають південноруські зводи, дають підстави з обережністю припустити існування письмового південноруського джерела чернігівського змісту, що відобразилося у Новгородсько-Софійській групі літописів.

4. А. М. Насонов припустив й існування чернігівського джерела Московського зводу, що відобразилося у літописній статті 1159 р. [Насонов, 1969, с. 290].

Цей часовий відрізок містить у собі не лише інформацію за період князювання у Києві Святослава Всеволодича та, зокрема, його співправління із Рюриком Ростиславичем (1181–1194 рр.), але й показує князювання Святослава у Чернігові (1164–1176 рр.) і його правління у Києві 1177 р. Також саме під 6682–6702 рр. спостерігається різке збільшення питомої ваги згадувань літописних міст Чернігово-Сіверщини після 6654–6674 рр. у Київському літописі в порівнянні з перервою з 6674 по 6682 рр. (всього 4 згадки Чернігова і 1 – Глухова). З одного боку, нижня хронологічна межа цього відрізку обумовлена різким збільшенням використання денних дат чернігівських подій після перерви у вісім років[5], а з іншого – верхня дата окреслюється смертю Святослава Всеволодича і його похованням у Києві [Полное, 1908, стб. 612]. 6707/6708 р. – рік завершення частини Іпатіївського літописного зводу, яка в історіографії отримала назву Київський літопис XII ст. На відрізку 6682–6707 рр. було виділено 25 фрагментів, у яких розглядається переважно боротьба Ольговичів (Ігоря Святославича, Святослава і Ярослава Всеволодичів) проти половців і суперництво чернігівських князів із Ростиславичами та Всеволодом Юрійовичем за збереження своїх вотчин. Характерно, що з них 18 фрагментів під 6682–6702 рр. присвячені безпосередньо Святославу і його діяльності як на Чернігово-Сіверщині, так і в Київській землі поряд із сімейними справами. Тобто, чверть обсягу тексту Київського літопису містить більше чверті кількості чернігівських звісток із всієї сукупності, з яких майже чверть – повідомлень, присвячених Святославу. З них з 6682 по 6702 рр. містять дату події – 12 чернігівських повідомлень, з яких 8 безпосередньо повідомляють про Святослава Всеволодича та його політичні і сімейні справи.

За нашими спостереженнями, під 6682–6702 рр. у Іпатіївському літописному зводі згадані 17 літописних міст і місцевостей Чернігово-Сіверської землі (57 згадок), тоді як Київських – усього 11 (99 згадок), а Переяславських – 5. Це при тому, що частотність згадування топонімів і гідронімів Київської землі – 136, Чернігово-Сіверщини – усього 58, а Переяславщини – 33. Після смерті Святослава Всеволодича до завершення Київського літопису XII ст. розширюється різноманіття згадуваних літописних міст Київської землі з 11 до 15, а загальна частотність згадування усіх київських міст з 99 до 138 (табл. 1; 2), що можна пояснити упорядкуванням Київського літопису XII ст. за протекцією Рюрика Ростиславича, князя київського. Утім, до 6707 р. різноманіття згадуваних чернігівських літописних міст не зростає, але збільшується загальна частотність їх згадування на 12: на 10 – Чернігів і на 2 – Ольжичі та наявні 3 чернігівські літописні фрагменти, які змістовно пов'язані із князем Ярославом Всеволодичем Чернігівським (смерть Всеволода Святославича в Ольжичах 6704 р. [Полное, 1908, стб. 696], війна Ярослава за Землю В'ятичів 6704 р. [Полное, 1908, стб. 698–699] та смерть Ярослава Всеволодича 6706 р. [Полное, 1908, стб. 707]). Це явище можна пояснити правлінням у Чернігові Ігоря Святославича 6707–6710 рр. і упорядкуванням його літописання, до якого увійшли звістки про Ярослава Всеволодича.

Під 6682–6707 рр. у Новгородському Першому літописі фіксується лише 4 згадування Чернігова і жодних міст регіону, тоді як у Лаврентіївському та Московському літописних зводах показник різноманітності літописних міст складає 5 і 4 відповідно, при сукупній кількості згадок 13 і 19 відповідно. Характерно, що в них Чернігів згадується 9 і 16 разів відповідно. Тобто, знову частотно переважає Московський літописний звід над Лаврентіївським (табл. 3).

Порівнюючи згадування літописних міст Чернігово-Сіверщини під 6626–6754 рр. у різних літописних зводах, можна помітити наступну особливість. З 64 згадуваних літописних міст регіону в Іпатіївському літописному зводі, лише 15 згадані в Лаврентіївському, 11 згадані у Московському, але більше разів ніж у Лаврентіївському і 2 (Всеволож і Біла Вежа) зовсім не згадані у Лаврентіївському. Натомість, у Лаврентіївському літописі в

5. Чугаєва І. К. Датовані чернігівські звістки Київського літопису XII ст. як маркер чернігівських літописних фрагментів (у друці).

більшості випадків міста Чернігово-Сіверщини зовсім не згадані. 19 літописних міст паралельно зустрічаються в Іпатіївському і Московському зводах, але зовсім не згадуються в Лаврентіївському. Отже, на основі цих спостережень можна ще раз підтвердити висновок А. М. Насонова з приводу якогось спільного для цих літописів південноруського джерела XII ст., можливо навіть чернігівського за походженням.

На часовому відрізку під 6682–6707 рр. спостерігається подібна тенденція. Чернігів згаданий в усіх літописах, але у Московському на 7 разів більше ніж у Лаврентіївському, однак менше ніж у Іпатіївському. Новгород-Сіверський, Рильськ і Чернігівська волость по одному разу згадуються у цих літописах, тоді як в Іпатіївському, природно, більше разів.

Крім того, під 6682–6702 рр., за нашими підрахунками, в Іпатіївському літописному зводі наявне 41 точно датоване повідомлення. З них – 12 чернігівських точних денних дат подій, 6 з яких безпосередньо пов'язані із Святославом Всеволодичем, при чому з того моменту, коли він вперше на декілька днів став київським князем 1177 р. Цікаво, що на другому місці за кількістю згадок можна відзначити Новгород-Сіверський (9 згадок). До впорядкування Київського літопису XII ст., тобто до 1200 р., з літописних міст Чернігово-Сіверщини свою позицію в умовному «рейтингу» змінюють лише Ольжичі, які з 13 місця (1 згадування) перейшли на 7-е (3 згадки).

Думка Б. О. Рибакова про початок ведення літописання Святослава Всеволодича у Чернігові 1174/1175 рр. [Рыбаков, 1972, с. 115, 132] підтверджується, з одного боку, наявністю денно датованих чернігівських звісток, присвячених Святославу Всеволодичу та Ігорю Святославичу з 6682 р., а з іншого – різким збільшенням згадувань літописних міст Чернігово-Сіверщини аж до смерті Святослава Всеволодича.

За спостереженнями П. П. Толочка, опис співправління в Києві Святослава і Рюрика вели два різні літописці [Толочко, 2003, с. 128–129], що не могло не відобразитися на частотності згадувань чернігівських князів Ольговичів та Рюрика Ростиславича і Мономаховичів. Святослав Всеволодич згадується в Київському літописі під 6682–6702 рр. 150 разів (з них 125 разів – як Святослав, 12 – як Святослав Всеволодич), а Рюрик – у півтора рази менше, 92 рази (як Рюрик – 73, як Рюрик, сват Святослава – 7, Рюрик Ростиславич – 6). На відрізку 6682–6702 рр. згадані 16 князів династії Ольговичів загалом 281 раз, а князі Ростиславичі (4 князі) – всього 192. Цікаво відзначити, що патроніму *«Ольговичі»* нараховуємо 10 згадок, а *«Ростиславичі»* – 22. Не будемо відкидати твердження дослідників про те, що згадування чернігівської династії чи окремих чернігівських князів як «Ольговичі» мало негативне забарвлення і навряд чи підкреслювалося б їх літописцем (літописцями). А от упорядникові літопису – киянину було це вигідно, щоб підкреслити їх негативні риси на противагу Рюрику Ростиславичу.

Все вищенаведене вказує на наявність фрагментів з літописання Святослава Всеволодича, які потрапили до Київського літопису під час його правління у Києві. Його літопис конкурував з офіційним київським, що вівся за протекцією Мономаховичів, зокрема Рюрика Ростиславича. Наприкінці XII ст., коли створювався Київський звід, редактор чи упорядник (був це видубицький ігумен Мойсей чи хтось інший) не зміг заретушувати ставлення до князя Святослава Київського.

Отже, частотність згадування літописних міст Чернігово-Сіверщини є лише одним з критеріїв-маркерів виділення місцевої літописної традиції поряд з кількістю згадувань місцевих гідронімів, топонімів, чернігівців (особливо по іменах і за соціальним статусом), церковно-монастирським будівництвом, денними датами чернігівських подій і частотністю та особливостями згадувань чернігівських князів, що дедалі більше застосовуються дослідниками. Утім, для окреслення кордонів літописання або літописних фрагментів місцевого походження, всі ці ознаки потрібно залучати в комплексі.

Як бачимо, частотність згадування літописних міст Чернігово-Сіверщини суттєво зростає зі збільшенням питомої ваги чернігівських повідомлень – на яких часових відрізках спостерігається найбільша концентрація згадувань чернігівських князів,

місцевих літописних міст, топонімів і чернігівців, там наявна більшість чернігівських літописних фрагментів. Зокрема, це стосується і фрагментів з києво-чернігівського літописання Святослава Всеволодича.

Перспективним напрямом досліджень може бути уточнення хронології літописів, переважно Київського, під цими роками для більш чіткого окреслення можливого часу ведення літописання Святослава Всеволодича.

Алешковский М. Х. Новгородский летописный свод 1220-х гг. / М. Х. Алешковский // Летописи и хроники. 1980. – М., 1981. – С. 104–112.

Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. / К. Н. Бестужев-Рюмин. – СПб.: Типография А. Траншеля, 1868.

Бородкин Л. И. Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников / Л. И. Бородкин // Математика в изучении средневековых повествовательных источников: Сб. стат. – М., 1986. – С. 8–30.

Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича / Т. Л. Вілкул // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 2. – К.–Львів, 2004. – С. 63–74.

Вилкул Т. Л. «Людие» и князь в реконструкциях летописцев XI–XIII вв. / Т. Л. Вилкул. – К., 2007.

Вилкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) / Т. Л. Вилкул // Palaeoslavica. – Cambridge, 2005. – XIII. – № 1. – С. 21–80.

Гимон Т. В. В каком случае имена новгородцев попадали на страницы летописей / Т. В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2004. – М., 2006. – С. 291–333.

Гимон Т. В. Закономерности в освещении новгородскими летописцами XII–XIII вв. фактов церковного строительства / Т. В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.: Проблемы источниковедения. – М., 2003. – С. 326–345.

Гимон Т. В. Опыт формулярного анализа летописных известий о церковном строительстве (Новгород, XII – начало XIII века) / Т. В. Гимон // Ad fontem – У источника: Сб. стат. в честь С. М. Каштанова. – М., 2005. – С. 187–204.

Гимон Т. В. Упоминание неновгородских топонимов в описании путей в новгородском летописании XII–XIII вв. / Т. В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009. – М., 2010. – С. 412–434.

Гиппиус А. А. К характеристике Новгородского владычного летописания XII–XV вв. / А. А. Гиппиус // Великий Новгород в истории средневековой Европы. – М., 1999. – С. 345–363.

Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти тт., 9-ти кн.: Т. 3 / М. С. Грушевський. – К.–Львів, 1923.

Конявская Е. Л. «Южнорусские» статьи первой половины XIII в. в новгородских летописях / Е. Л. Конявская // Новгородский исторический сборник. – СПб., 2008. – № 11 (21). – С. 98–109.

Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачев. – М.–Л., 1947.

Мельничук В. А. К вопросу о составе черниговского летописания в Киевском летописном своде XII в. / В. А. Мельничук // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: история, филология. – 2012. – Т. 11. – Вып. 2: Филология. – С. 97–101.

Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII в. / А. Н. Насонов. – М., 1969.

Насонов А. Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник / А. Н. Насонов // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Вып. 9. – С. 350–385.

Присёлков М. Д. История русского летописания XIXV вв. / М. Д. Присёлков. – СПб., 1996.

Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908.

Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1972.

Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2003.

Франчук В. Ю. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении / В. Ю. Франчук – К.: Наукова думка, 1986.

Чугаєва І. Частотність згадування чернігівських топонімів на відрізку 1146–1167 рр. у Київському літописі XII ст. / І. Чугаєва // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. X Міжнарод. студен. наук. археолог. конф. – Чернігів, 2011. – С. 219–224.

Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв. / А. А. Шахматов. – М.–Л.: АН СССР, 1938.

Таблиця 1. Частотність згадування літописних міст Київської та Чернігово-Сіверської землі у 6682–6702 рр. у Київському літописі*

I.	Літописні міста Київської землі	Кількість згадувань	Літописні міста Чернігово-Сіверської землі	Кількість згадувань
1	Київ	49	Чернігів	19
2	Торецький	12	Новгород-Сіверський	9
3	Вишгород	10	Посем'я	5
4	Білгород	8	Чернігівська волость	4
5	Треполь	8	Чернігівська сторона	3
6	Канів	5	Путивль	4
7	Київська сторона	3	Лопастна	1
8	Чорнобиль	1	Свірильськ	2
9	Брагін	1	Рильськ	1
10	Поросся	1	Корачев	2
11	Вітічев	1	Любеч	1
12			Лутава	1
13			Ольжичі	1
14			Сіверські міста	1
15			Трубіж	1
16			Курськ	1
17			міста Посемські	1
	РАЗОМ:	**99**	**РАЗОМ:**	**57**

* *Складено автором за*: ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 568–581.

Таблиця 2. Частотність згадування літописних міст Київської та Чернігово-Сіверської землі у 6682–6707 рр. у Київському літописі*

I.	Літописні міста Київської землі	Кількість згадувань	Літописні міста Чернігово-Сіверської землі	Кількість згадувань
1	Київ	68	Чернігів	29
2	Торецький	16	Новгород-Сіверський	9
3	Вишгород	12	Посем'я	5
4	Білгород	10	Чернігівська волость	4
5	Треполь	10	Путивль	4
6	Канів	7	Чернігівська сторона	3
7	Київська сторона	3	Ольжичі	3
8	Вручій	3	Свірильськ	2
9	Корсунь	2	Корачев	2
10	Богуслав	2	Лопастна	1
11	Чорнобиль	1	міста Посемські	1
12	Брагін	1	Рильськ	1
13	Поросся	1	Сіверські міста	1
14	Вітічев	1	Любеч	1
15	Київська земля	1	Лутава	1
16			Трубіж	1
17			Курськ	1
	РАЗОМ:	**138**	**РАЗОМ:**	**69**

* *Складено автором за*: ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 568–708.

Таблиця 3. Частотність згадування літописних міст Чернігово-Сіверської землі в XII – середині XIII ст.*

№	Іпатіївський літописний звід	Лаврентіївський літописний звід	Новгородський Перший літопис	Московський літописний звід
		6682–6707 рр.		
1	Чернігів = 29	Чернігів = 9	Чернігів = 4	Чернігів = 16
2	Новгород-Сіверський = 9	Новгород-Сіверський = 1		Новгород-Сіверський = 1
3	Посем'я = 5	Рильськ = 1		Рильськ = 1
4	Чернігівська волость = 4	Трубчевськ = 1		Чернігівська волость = 1
5	Путивль = 4	Чернігівська волость = 1		
6	Ольжичі = 3			
7	Чернігівська сторона = 3			
8	Свірильськ = 2			
9	Корачев = 2			
10	Лопатна = 1			
11	Рильськ = 1			
12	Любеч = 1			
13	Лутава = 1			
14	Трубіж = 1			
15	Курськ = 1			
16	Міста Посемьські = 1			
17	Сіверські міста = 1			
∑	**69**	**13**	**4**	**19**
		6708–6754 рр.		
1	Чернігів = 7	Чернігів = 9	Чернігів = 14	Чернігів = 16
2	Козельськ = 4	Сновськ = 1	міста Чернігівські = 2	Козельськ = 3
3	Хоробор = 1		Річиця = 1	Стародуб = 2
4	Сновськ = 1		Чернігівська волость = 1	Чернігівська волость = 1
5	Сосниця = 1			
6	Чернігівські страни = 1			
∑	**15**	**10**	**18**	**22**
		6626–6754 рр.		
1	Чернігів = 143	Чернігів = 43	Чернігів = 21	Чернігів = 100
2	Новгород-Сіверський = 32	Новгород-Сіверський = 5	Чернігівські міста = 2	Новгород-Сіверський = 10
3	Любеч = 11	Курськ = 5	Чернігівська волость = 1	Курськ = 7
4	Курськ =10	Корачев = 3	Річиця = 1	Вир = 7
5	Корачев = 10	Біла Вежа = 1		Козельськ = 6
6	Путивль = 10	Гюричів = 1		Всеволож = 6
7	Посем'я = 9	Козельськ = 1		Любеч = 5
8	Вир = 8	Семинь = 1		Стародуб = 5
9	Клечеськ = 7	Любеч = 1		Чернігівська волость = 5
10	Чернігівська волость = 7	Стародуб = 1		Гомій = 5
11	Ольжичі = 6	Моровійськ = 1		Дебрянськ = 4
12	Гомій = 6	Гомій = 1		Мценськ = 4
13	Вщиж = 6	Рильськ = 1		Попаш = 4
14	Козельськ = 6	Трубчевськ = 1		Біла Вежа = 3

* *Складено автором за:* ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 285–799; ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Стб. 293–471; Новгородская первая летопись старшого и младшего изводов / под ред. А. Н. Насонова. – М.–Л., 1950. – С. 23–74, 208–299; ПСРЛ. Т. 25: Московский летописный свод конца XV в. – М.–Л., 1949. – С. 28–137.

№	Іпатіївський літописний звід	Лаврентіївський літописний звід	Новгородський Перший літопис	Московський літописний звід
15	Стародуб = 5	Курське княжіння = 1		Глебль = 3
16	Моровійськ = 5	Чернігівська волость = 1		Дедославль = 3
17	Дебрянськ = 5			Моровійськ = 3
18	Всеволод = 5			Рильськ = 3
19	Дєдославль = 4			Корачев = 2
20	Глебль = 4			Унєнєж = 2
21	Попаш = 4			Бохмач = 2
22	Мценськ = 3			Семинь = 2
23	Березий = 3			Гюричів = 2
24	Подесення = 3			Путивль = 2
25	Воробейна = 3			Березий = 2
26	Случеськ = 3			Вщиж = 2
27	Рильськ = 3			Домагош = 1
28	Хоробор = 3			Клечеськ = 1
29	Сновськ = 3			Чичерськ = 1
30	Лутава = 3			Мозир = 1
31	Чернігівська сторона = 3			Лутава = 1
32	В'яхань = 2			Оргощ = 1
33	Лобинськ = 2			Хоробор = 1
34	Серенськ = 2			Курське княжіння = 1
35	Семинь = 2			Ігореві місто = 1
36	Біла Вежа = 2			
37	Унєнєж = 2			
38	Дев'ягорськ = 2			
39	Глухів = 2			
40	Чичерськ = 2			
41	Свірильськ = 2			
42	Бохмач = 2			
43	Орміна = 1			
44	Ольгов = 1			
45	Росусь = 1			
46	Радощ = 1			
47	Домагош = 1			
48	Гюричів = 1			
49	Блестовит = 1			
50	Болдиж = 1			
51	Севськ = 1			
52	Занесення = 1			
53	Сновська тисяча = 1			
54	Оргощ = 1			
55	Синін Міст = 1			
56	Ропеськ = 1			
57	Воротинськ = 1			
58	Лопатна = 1			
59	Рильськ = 1			
60	Трубіж = 1			
61	Сіверські міста = 1			
62	Сосниця = 1			
63	Чернігівські страни = 1			
64	Земля Чернігівська = 1			
∑	**377**	**68**	**25**	**208**

А. В. Шекун, Л. Ф. Сытая

К вопросу о черниговском Подоле

Уже более ста лет продолжаются археологические исследования древнего Чернигова. В летописях упоминаются четыре составляющих части топографической структуры города, в том числе и Подол. Впервые – под 1112 г.: «погоре подолия в Киеве и в Чернигове» [Полное, 1965, стб. 143]. Когда же начал формироваться этот район и какова его территория, в летописных источниках не указывается.

Широко развернувшиеся с начала 80-х г. XX в. охранные исследования на территории древнего Чернигова (по сведениям В. П. Коваленко, вскрытая площадь составляет около 50 га) в наименьшей степени затронули Подол (свыше 1000 м^2) [Коваленко, 2007, с. 22].

Подолом в древних городах обычно называют низменные прибрежные участки. Историк Чернигова конца XVIII в. А. Ф. Шафонский именует Подолом территорию, расположенную под Третьяком, вдоль улиц Старостриженской и Толстого[1] до Елецкого монастыря; далее до Троицкого монастыря – Лесковицей. Он также отмечает, что на лугу у подножия крепости находилась Московская Слободка [Шафонский, 1851, с. 244]. Только в XVIII в. застройка Подола сливается с Московской Слободкой. Сведения А. Ф. Шафонского о месте расположения черниговского Подола доминируют в исторической литературе XIX – первой половины XX в. Часть исследователей второй половины XX в. связывает с Подолом всю территорию, находящуюся у подножия террасы р. Десна, от р. Стрижень и до Елецкого монастыря, отмечая, что древний Подол занимал площадь около 50 га [Казаков, 2006, с. 27].

В 1982 г. у подножия Детинца были выявлены древнерусские оборонительные сооружения в виде рва и вала. После этого появились публикации, в которых предлагалось рассматривать их возведение для защиты расположенной у Детинца части Подола и гавани на р. Стрижень. Как показали дальнейшие исследования, укрепления принадлежали летописному Острогу, упомянутому в летописях под 1094 и 1152 гг. и возведенному в конце X в. на уже заселенной ранее территории, которую можно рассматривать как Подол [Веремейчик, 2008, с. 55–64].

Исследования последних лет свидетельствуют, что в X–XI вв. Подол занимал довольно узкую прибрежную полосу у подножия Елецкого городища и расположенного к востоку его посада. Посад в IX–X вв. был отделен от плато оборонительными сооружениями, расположенными между улиц Князя Черного и Свято-Николаевская и прослеженными в 1979, 1998, 2002 гг. на участке около 100 м (ров шириной 5,5–5,0 м, глубиной 2,5–2,2 м) [Карнабед, 1979/113]. В конце X в. в 80 м севернее этих укреплений возводятся новые, более мощные, упомянутые в летописи под 1078 г., а ранее возведенные были срыты и засыпаны [Ситий, 2008, с. 116–119; Черненко, 2004, с. 63].

С юга и юго-востока граница Подола проходила вдоль русла р. Стрижень, которая, согласно планам города XVIII в. и описания рек Черниговского полка (1754 г.), на последнем участке омывала город с востока, затем круто поворачивала на запад и за городом впадала в р. Десну вблизи урочища Святое [Описание рек, 1908, с. 14–15;

1. В статье используются современные названия улиц.

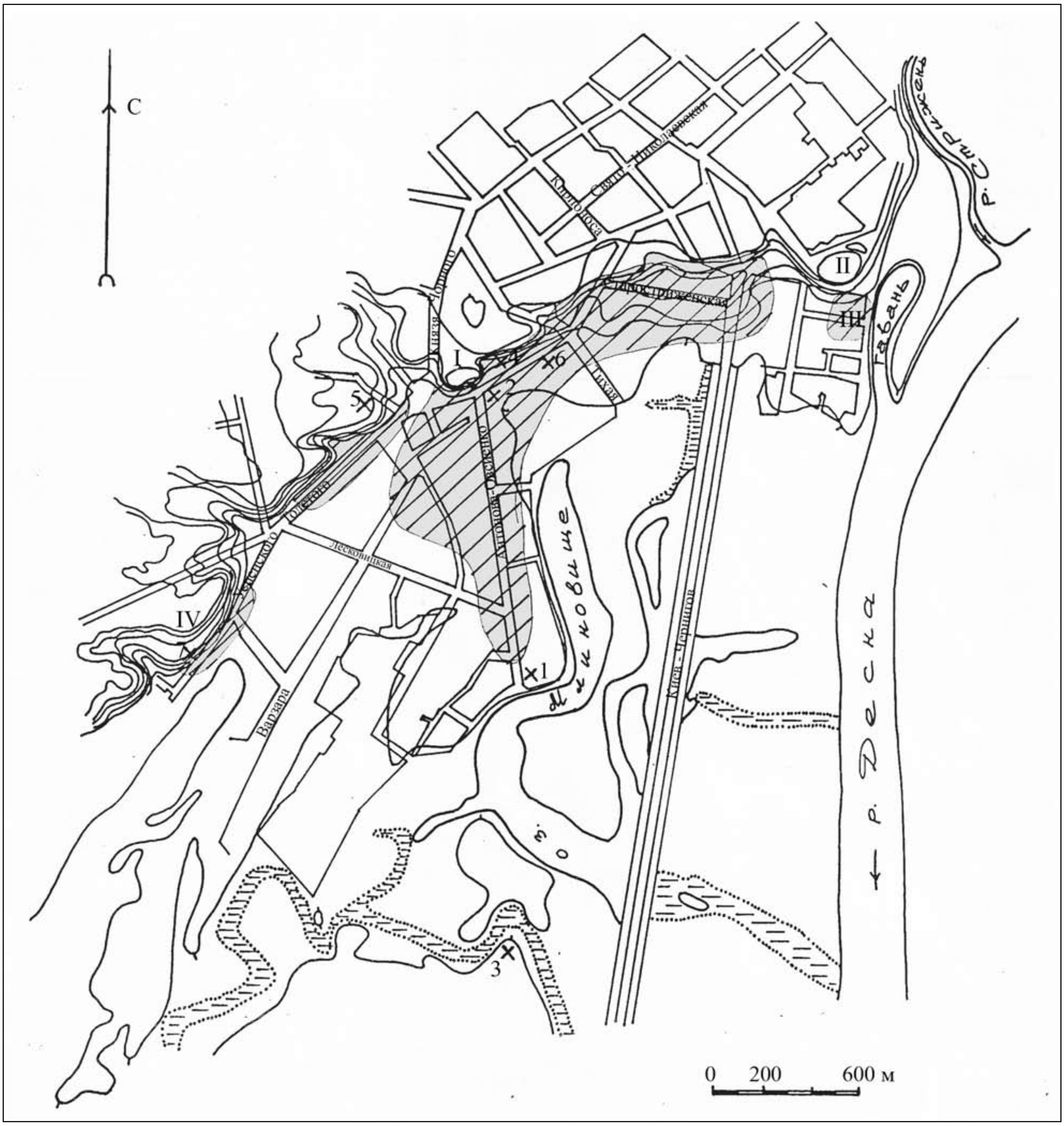

Рис. 1. Схематический план расположения Подола (план г. Чернигова 1930 г.)
Условные обозначения: I – Елецкое городище; II – Детинец; III – Острог; IV – Троицкая группа курганов; 1, 2 – раскопки 1951 г.; 3 – раскопки 1984 г.; 4 – раскопки 1984, 1987 гг.; 5 – раскопки 1984, 1985 гг.; 6 – раскопки 2000 г.; 7 – раскопки 2000, 2004 гг.

Чернігівщина, 1990, табл. XXXIII]. Ширина территории между речищем и террасой составляет 80–900 м. По сведениям А. Ф. Шафонского, в XVIII в. Десна протекала в версте от цитадели [Шафонский, 1851, с. 438–439], а уже в середине XIX в. – всего в 158 саженях [Маркевич, 1852, с. 2]. В настоящее время это расстояние уменьшилось до 100 м. По мнению геологов, это связано с тектоническими движениями земных пластов [Гойжевський, 1993, с. 67–72].

Пойма между Десной и Стрижнем была заболочена и прорезана многочисленными старицами и озерами, что создавало надежную защиту с этой стороны. Частичное высыхание р. Стрижень и стариц произошло вследствие перерезания русла реки шоссе Чернигов – Киев в середине XIX в. После этого устье Стрижня оказалось вблизи Детинца.

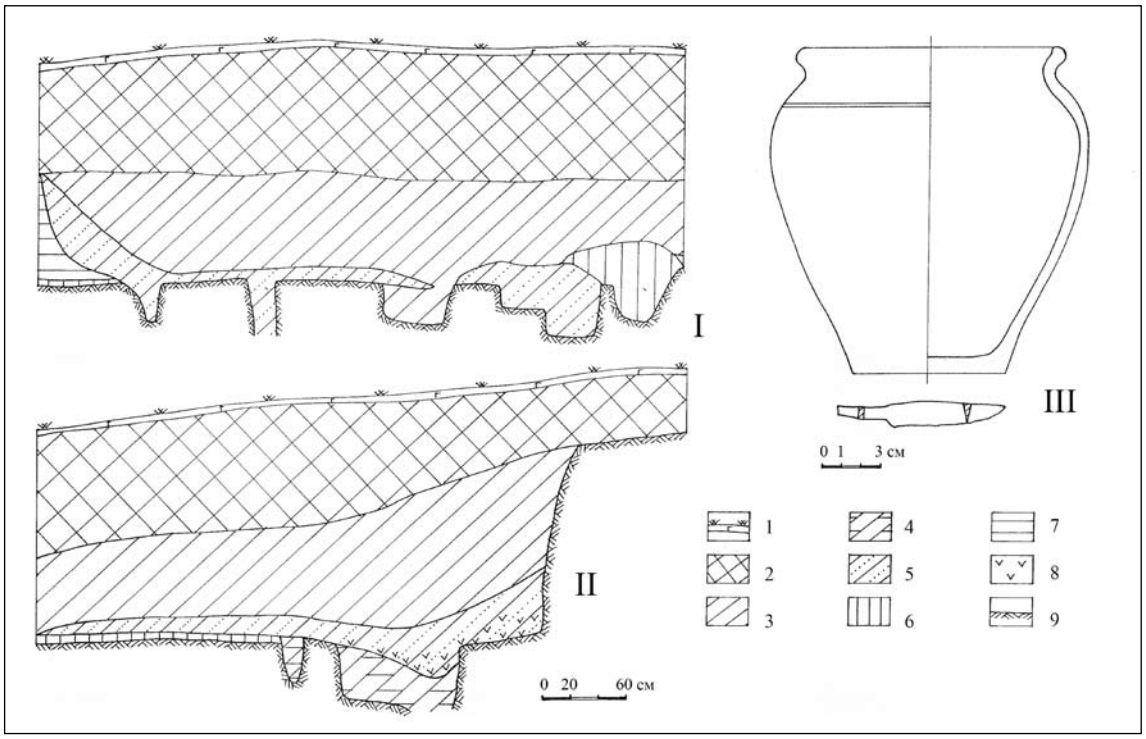

Рис. 2. Раскопки 1984 г. Постройка № 1:
I – продольный разрез постройки; II – поперечный разрез постройки; III – находки.
Условные обозначения: 1 – дерновый слой; 2 – перекоп; 3 – темно-серая супесь; 4 – серая супесь; 5 – серо-желтая супесь; 6 – черная супесь; 7 – светло-желтая супесь; 8 – угли; 9 – материк

В настоящее время территория древнего Подола находится под плотной частной застройкой. Современный ее профиль не имеет явно выраженных русел и заболоченных низин. Однако, в связи с изменением русла реки Стрижень, на отдельных участках подпочвенные воды поднялись и частично перекрыли культурный слой, а на многих низменных участках он отсутствует вовсе.

О размерах Подола, занятого древней застройкой, позволяют судить небольшие раскопки, шурфовка, наблюдения за прокладкой инженерных коммуникаций, проведенные в этом районе города. По мнению В. А. Богусевича, надпойменная терраса между Елецким городищем и Детинцем заселяется начиная с середины X в. [Богусевич, 1951/10, с. 7–9]. Как отмечал В. И. Мезенцев, территория Подола как отдельная единица, в своих максимальных размерах сложилась не позднее конца XI в. [Мезенцев, 1981, с. 20].

В связи с основанием пещер и возведением Ильинской церкви в XII в., застраивается и прилегающая к ней территория. Здесь выявлены плинфообжигательные печи, а также жилищно-хозяйственный комплекс, связанный с деятельностью основанного монастыря [Руденок, 2007, с. 211–223; 1995, с. 81–84].

На участке, где ул. Северянская наиболее близко подходит к краю террасы, в конце XII – начале XIII в. была возведена небольшая трехапсидная каменная церковь, исследованная в 1983–1984 гг. [Большаков, 1989, с. 54–55]. У ее подножия, в ур. Лесковица, в конце XII – начале XIII в. возникает застройка, фиксируемая на отдельных участках по ул. Толстого.

В 1949 г. В. А. Богусевич провел археологическую разведку территории Подола. В отчете он отмечает наличие большого количества древнерусской керамики на отдельных участках, а в шурфах на огородах усадеб по ул. Старостриженская, которая проходит вдоль старого русла реки – культурного слоя мощностью до 1,5 м. Аналогичная керамика выявлена на склоне террасы на огородах усадеб по ул. Тихая и на ее восточной стороне по ул. Антонова-Овсиенко. В конце этой улицы в подъемном материале обнаружены

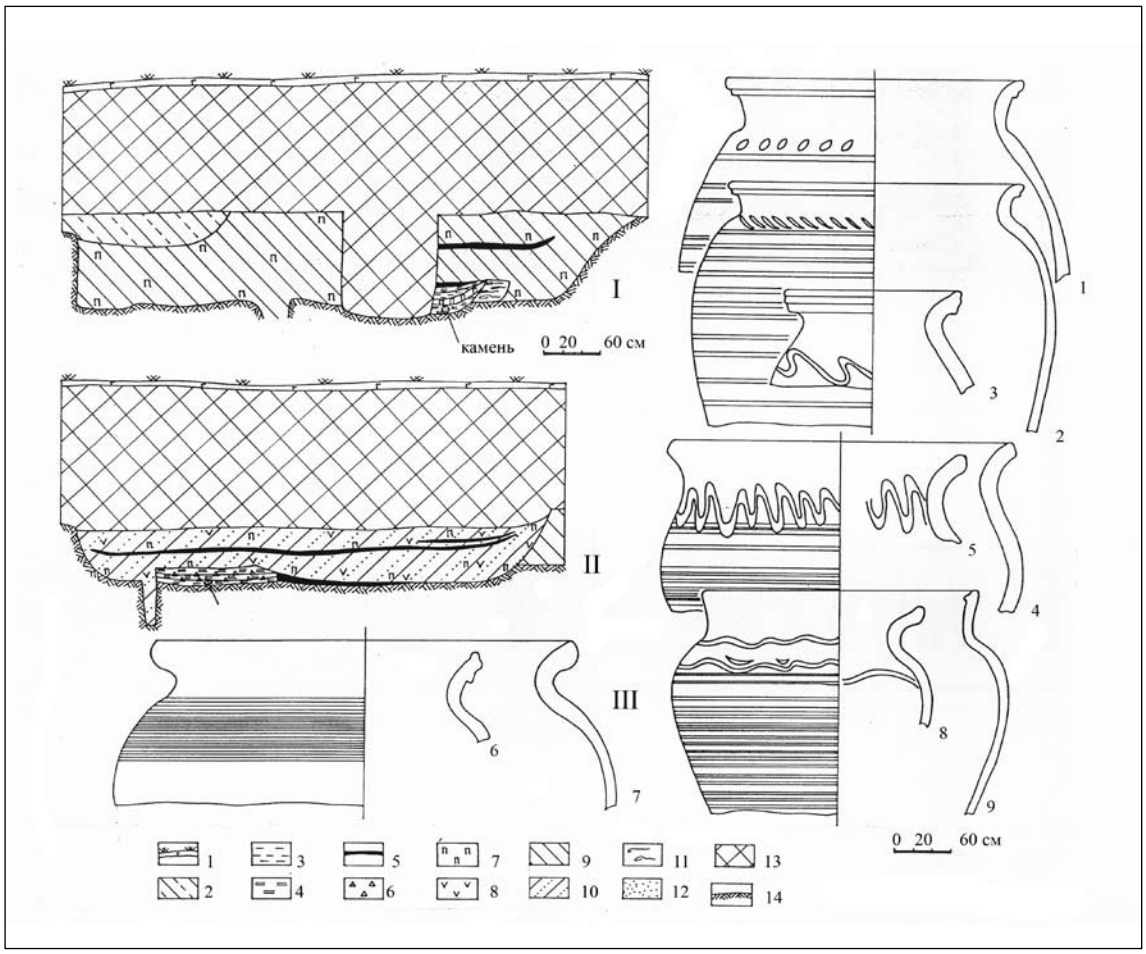

Рис. 3. Раскопки 1984 г. I – разрез постройки № 2; II – разрез постройки № 3; III – керамика:
1–3 – постр. № 2, печь, под 1; 4–5 – постр. № 2, печь, под 2; 6–7 – постр. № 3, печь, под 1; 8–9 – постр. № 3, печь, под 2.
Условные обозначения: 1 – дерновый слой; 2 – светло-серая пятнистая супесь; 3 – глина;
4 – под; 5 – горелый слой; 6 – керамика; 7 – печина; 8 – угли; 9 – светло-серая супесь;
10 – серо-желтая супесь; 11 – глей; 12 – песок; 13 – перекоп; 14 – материк

фрагменты плинфы и целый экземпляр размерами 27 × 20 × 4 см. Автор отчета высказал предположение о том, что здесь находилась церковь, возведенная в конце XII в. [Богусевич, 1949/2, с. 6].

Впервые на Подоле археологические раскопки были проведены В. А. Богусевичем в 1951 г. на северной окраине ул. Антонова-Овсиенко, напротив Елецкого монастыря. Здесь был зафиксирован культурный слой до 1,0 м, исследован жилищно-хозяйственный комплекс X–XIII в. Еще один раскоп был разбит в противоположном конце этой же улицы (примерно в 800 м от предыдущего) на склоне надпойменной террасы древнего русла р. Стрижень. Здесь выявлена круглая (диаметром 4,5 м) плинфообжигательная печь, сложенная из плинфы второй половины XI в., а также исследована яма с лепной раннеславянской керамикой. В своих работах 1951–1955 гг. В. А. Богусевич впервые осветил вопрос о Подоле – древнейшем районе города [Богусевич, 1951, с. 116–126; 1955, с. 10–11].

В 1984 г. авторами проводились раскопки в месте скопления плинфы в прибрежной зоне озера Млиновище в ур. Святое. Здесь были исследованы пять плинфообжигательных печей прямоугольной формы, две из них – хорошей сохранности. Печи сложены из плинфы второй половины XII в., аналогичной найденной В. А. Богусевичем на противоположном берегу озера в 1949 г. [Шекун, 1985, с. 104–105; 1989, с. 64–69].

По сведениям Филарета (Гумилевского), наиболее возвышенная часть урочища Святое, где и расположены печи, носит название Церковище [Филарет, 1863, с. 306].

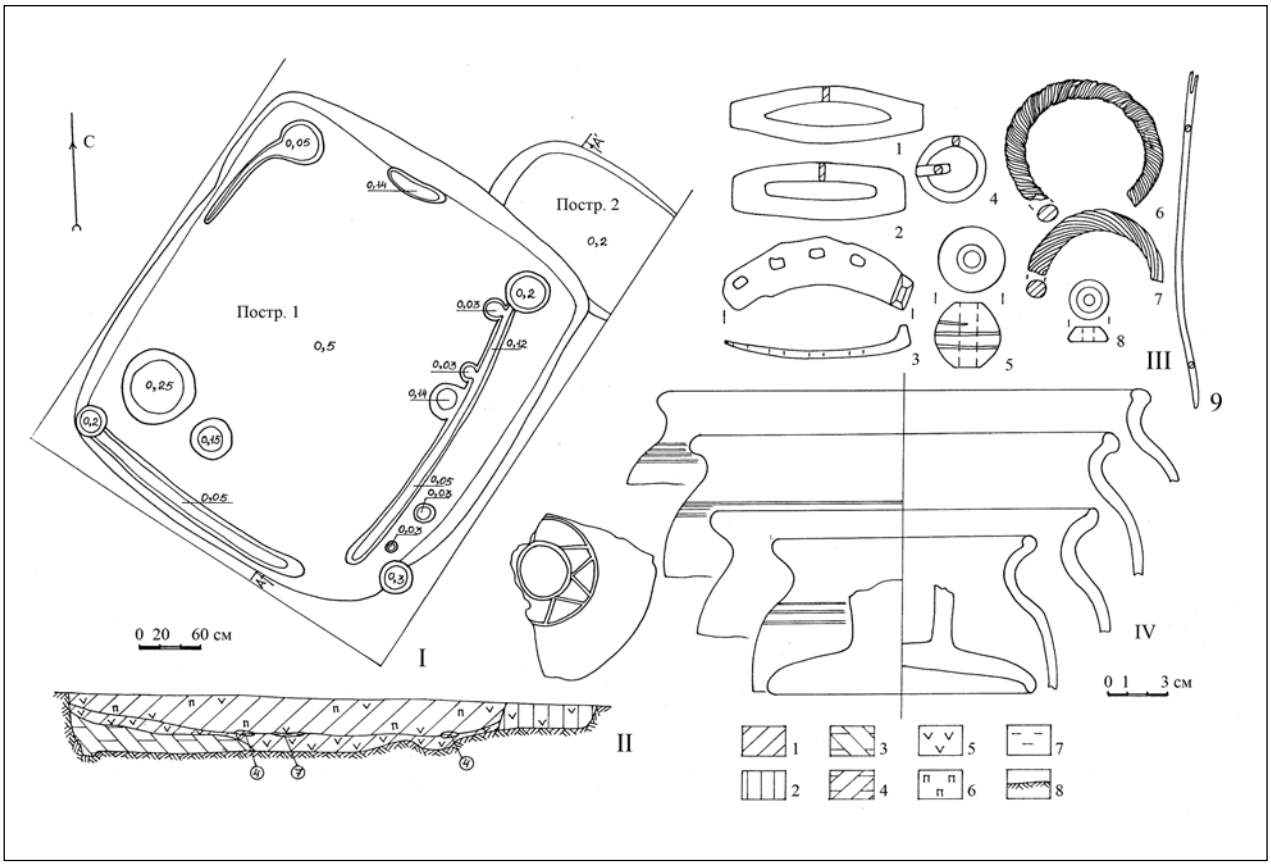

Рис. 4. Раскопки 1987 г. I – план построек № 1, 2; II – разрез построек № 1, 2; III – находки: 1–9 – постр. № 1, 1–3, 9 – железо, 4 – медный сплав, 5 – глина, 6, 7 – стекло, 8 – пирофиллит; IV – керамика, постр. № 1. Условные обозначения: 1 – темно-серая супесь; 2 – черная супесь; 3 – серая пятнистая супесь; 4 – серая супесь; 5 – угли; 6 – печина; 7 – глина; 8 – материк

Как показал опрос владельцев дач, прилегающих к выявленному комплексу, целая плинфа и ее обломки в большом количестве извлекались при первичной распашке участка, расположенного на запад от печей (самый возвышенный участок). Заложить на нем траншею или шурф не представилось возможным. Необходимо отметить, что в западной части раскопа выявлено шесть христианских погребений, совершенных после гибели печей и до середины XIII в. Было высказано предположение, что погребения могли быть размещены на погосте возведенной здесь в конце XII в. церкви, когда в Чернигове вновь бурно развивается культовое и гражданское монументальное строительство.

По преданиям, именно на берегу Стрижня, в районе Святое, происходило крещение жителей Чернигова. Эта территория с древних времен принадлежала Елецкому монастырю, и здесь мог находиться загородный княжеский двор.

В 1984 г. авторами проводились охранные исследования в траншее (ширина 1,5 м, глубина 1,4–1,5 м), проложенной у подножия высокого (20 м) выступа коренного берега Десны, на котором расположено Елецкое городище. Вначале траншея проходила по оврагу, отделяющему Третьяк от городища, а у северо-восточного угла каменной ограды Елецкого монастыря круто повернула на запад и прошла вдоль ограды до школы № 4 [Шекун, 1987/198, с. 10–12]. Именно здесь, на участке длиной около 40 м, под слоем смывов с горы (0,7–1,3 м) был зафиксирован древнерусский слой толщиной 0,3–0,6 м, и котлованы четырех построек. В двух из них траншеей были разрезаны глинобитные печи.

Постройка № 1 северной стенкой врезана в склон горы. Возведена на нежилом подклете, глубиной до 0,6 м, прослеженном в длину на 4,1 м, в ширину – на 3,8 м. Дно

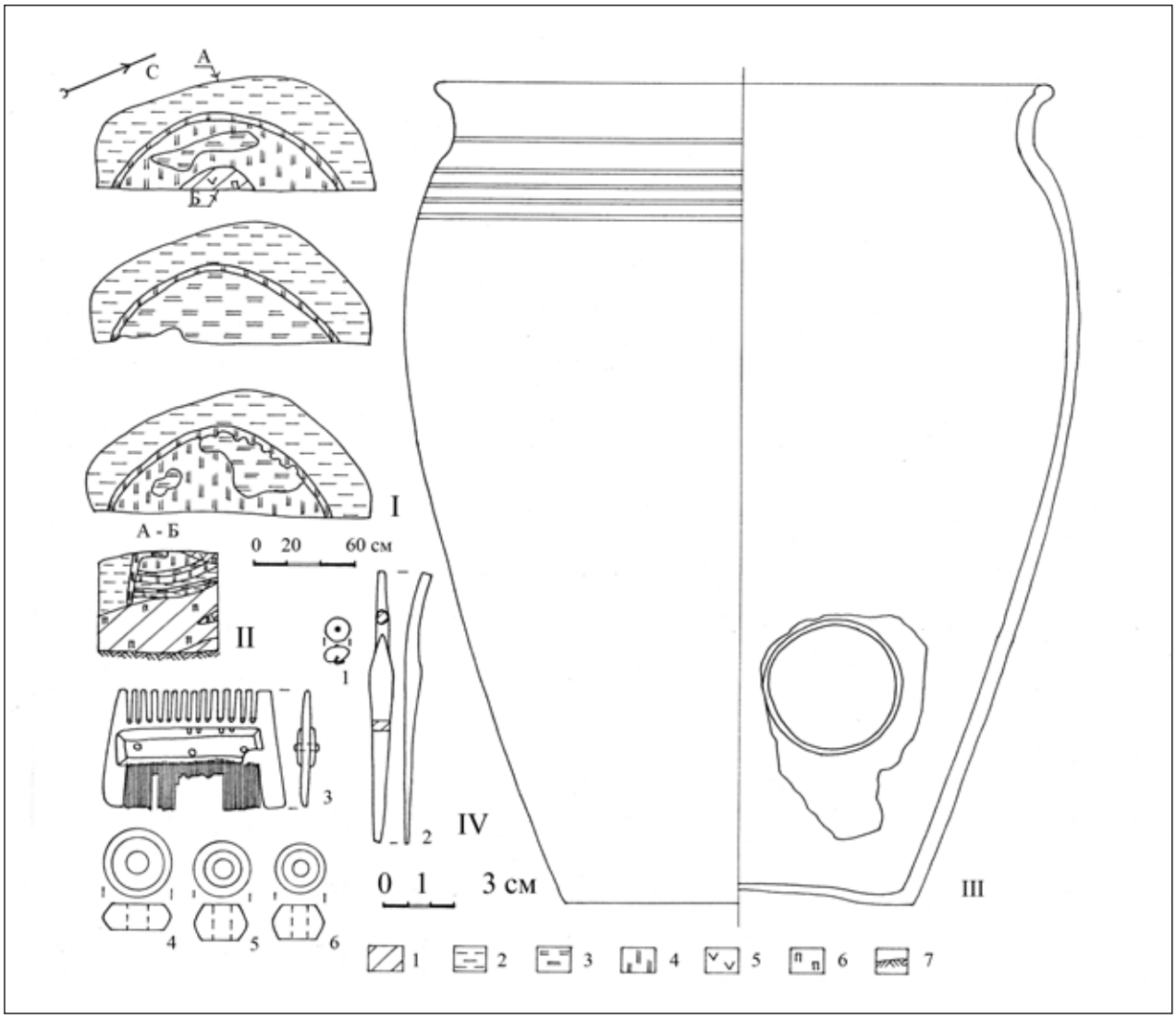

Рис. 5. Раскопки 1987 г. I – планы печи наземной постройки на уровне 1, 2, 3 подов; II – разрез печи; III – керамика из печи; IV – находки из культурного слоя: 1 – железо, 2 – стекло, железо, 3 – кость, 4–6 – пирофиллит. Условные обозначения: 1 – темно серая супесь; 2 – глина; 3 – под; 4 – обожженная глина; 5 – угли; 6 – печина; 7 – материк

ровное, с впущенными в него хозяйственными и столбовыми ямами. В заполнении обнаружены небольшой черенковый нож со слабовыраженным верхним и четким нижним уступами и керамика XII–XIII вв. (рис. 2).

Фиксируемая длина постройки № 2 – 2,4 м, глубина в материке – 0,65 м. Печь, расположенная на уровне пола, частично уничтожена более поздней ямой (рис. 3, I). В печи прослежены два пода с вымосткой из обломков сосудов первой половины X в. (рис. 3. III: *1–5*).

Постройка № 3 исследована на протяжении 3,4 м, углублена в материк на 0,6 м, дно ровное. Траншеей разрезана печь с тремя подами (рис. 2, II), в каждом из которых расчищена вымостка из фрагментов сосудов XI в. (рис. 3, II, *6–9*).

Котлован постройки № 4 прослежен в длину на 2,7 м, глубина – 0,85 м. В заполнении котлована отмечены горелые прослойки, включения углей, печины и мелкие фрагменты стенок древнерусской керамики.

В 1987 г. экспедиция Черниговского исторического музея продолжила охранные исследования на Подоле у подножия Елецкого городища [Шекун, 1987/198, с. 13–19]. Раскопки проводились на месте уже отрытого на глубину 0,8–1,0 м котлована, длиной

26 м и шириной 3–4 м, где древний культурный слой на отдельных участках был частично уничтожен. Под 0,6–0,9 м переотложенного слоя залегал древнерусский слой толщиной 0,6–0,8 м.

Исследовано наземное жилище второй половины XII в., возведенное на хозяйственном подклете, ориентированном углами по сторонам света, углубленном в материк на 0,5 м. В углах котлована зафиксированы столбовые ямы, вдоль материковых стенок – канавки от нижних бревен обвязки стенок (рис. 4, I, II). Жилище погибло во время пожара. Слой под рухнувшим перекрытием подклета насыщен углями. Все выявленные в постройке находки происходят из этого слоя. Среди них: фрагменты стенки сосуда из желтого прозрачного стекла с росписью в виде капель желтого глухого стекла; фрагменты четырех браслетов – два крученых, один рубчатый из синего стекла и один массивный крученый из стекла черного цвета; два кресала – овальное заостренное и овальное короткое; лошадиная подкова; железная игла, длиной 16,5 см с большим ушком; бронзовая кольцевидная фибула, овальная в сечении, с железным язычком; рыболовное глиняное грузило, украшенное по центру спиральной полосой линейного орнамента (рис. 4, III). Керамический материал представлен обломками не менее чем 20 круговых сосудов, крышки, мисочки, корчаг, амфор (рис. 4, IV).

В 15 м от выявленного подклета зафиксированы следы еще одного наземного жилища конца XII – начала XIII в. Здесь культурный слой на площади около 15 м^2 был насыщен углем, печиной, глиняной обмазкой. В нем расчищена часть, вероятно, возведенной на опечке глинобитной печи с тремя подами, вымощенными керамикой (рис. 5, I, II, III). Наземная постройка перекрыла две небольшие хозяйственные постройки XI в., в заполнении которых линзообразно залегали мощные горелые прослойки от сгоревшего верхнего перекрытия (рис. 6).

Всего на территории раскопа исследовано два наземных жилища XII–XIII в., две хозяйственные постройки XI в., одна – XII в., углубленные в материк на 0,3–0,55 м. Зафиксированы хозяйственные и столбовые ямы, канавки от ограды, вероятно, разделявшей усадьбы. В культурном слое найдены фрагменты амфор, круговой керамики XII – первой половины XIII в., дверной пробой, токарный резец, фрагмент дужки ведра, четыре битрапецоидных пряслица из пирофиллита, массивный оселок из песчаника, пуговица сферической формы из синего непрозрачного стекла с железным проволочным ушком, украшенная капелькой желтого стекла на верхушке, двусторонний гребень трапециевидной формы с накладкой посередине, соединенной с основной пластиной железными заклепками (тип 3 по Б. А. Колчину) [Колчин, 1982, с. 166] (рис. 5, IV).

В 1987 г. А. Л. Казаковым, с целью определения площади Подола на территории, ограниченной подножием террасы и старым руслом р. Стрижень, было заложено 100 шурфов размерами 1 × 1 м [Казаков, 1987/52]. В 35 из них выявлен культурный слой и керамика домонгольского периода, причем в четырех – лепная, в шести – X–XI вв., в остальных – XII–XIII вв. Следует отметить, что три шурфа были заложены на территории Острога и четыре – в конце ул. Антонова-Овсиенко, где локализуется поселение киевской культуры. Наиболее мощный культурный слой выявлен у подножия Третьяка и вдоль ул. Старостриженская, где найдена керамика X–XI вв. Аналогичная ей встречается на усадьбах по ул. Тихая и Антонова-Овсиенко. На основании этих данных автором отчета был сделан вывод, что площадь Подола составляет около 50 га.

В 2000 г. экспедиция ИА НАН Украины проводила охранные работы в зоне строительства здания по ул. Толстого, 22 (в 100 м от подножия Елецкого городища) [Казаков, 2001, с. 124]. Тремя траншеями общей площадью около 70 м^2 зафиксирован культурный слой мощностью 1,5–2,8 м (верхний слой 0,6 м – современная подсыпка). Предматериковый слой перекрыт грунтовыми водами. Среди находок – фрагменты керамики XI–XII вв., ножи, оселки, фрагменты стеклянных браслетов, плинфа.

В начале 2000-х гг. экспедиция под руководством В. Я. Руденка на территории Подола у подножия Ильинской церкви и вдоль ул. Успенского исследовала плинфо-

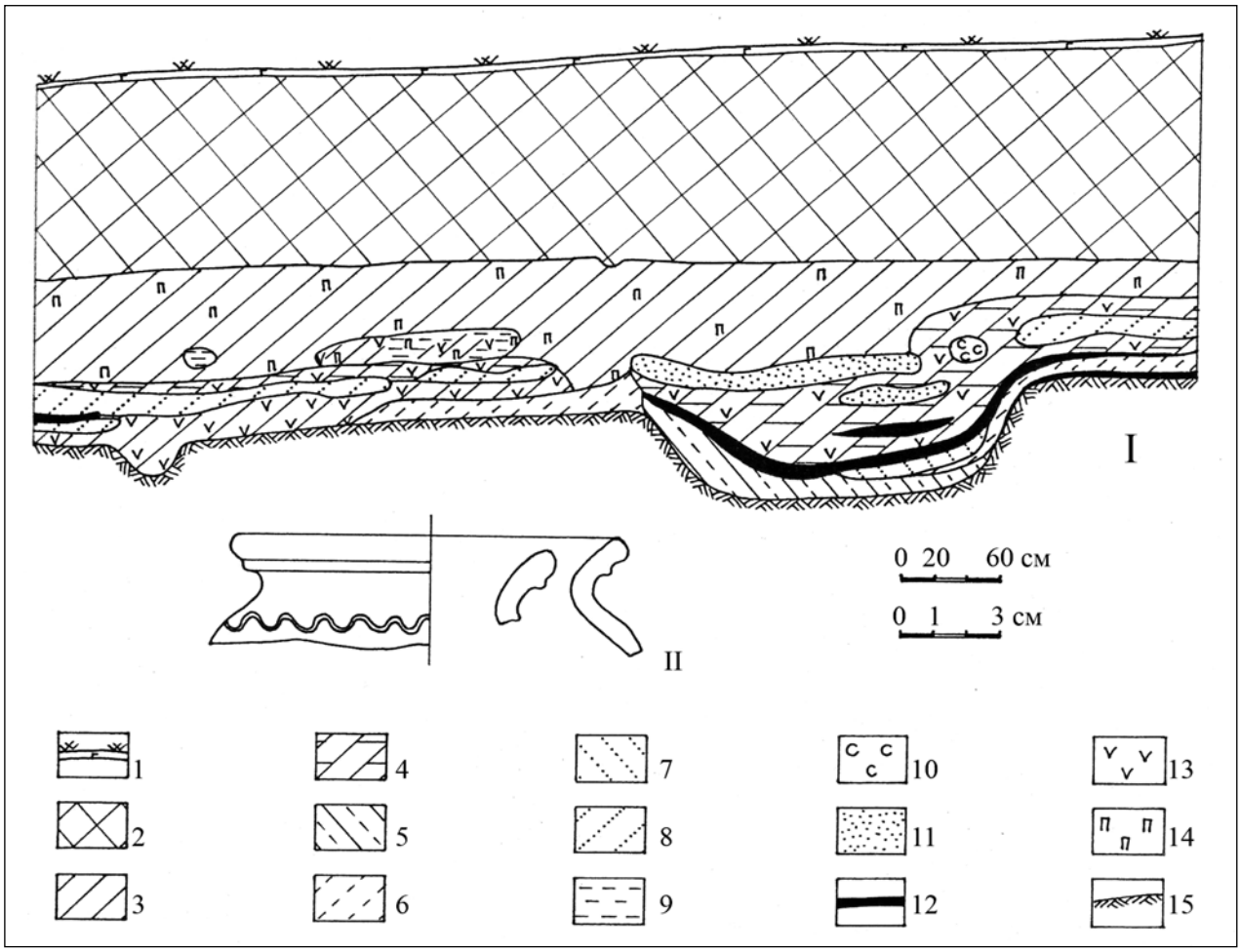

Рис. 6. Раскопки 1987 г. I – разрез постройки № 5; II – керамика из постройки № 5. Условные обозначения: 1 – дерновый слой; 2 – перекоп; 3 – темно-серая супесь; 4 – серая супесь; 5 – светло-серая пятнистая супесь; 6 – темная серо-коричневая супесь; 7 – серый слоистый песок; 8 – светло-серый песок; 9 – глина; 10 – серый песок; 11 – желтый песок; 12 – горелый слой; 13 – угли; 14 – печина; 15 – материк

обжигательные печи середины XII в., наземные жилища, хозяйственные сооружения XII–XIII вв. [Руденок, 2007, с. 217–220].

Наиболее значимые результаты для выяснения участков сплошного древнерусского слоя на территории Подола, на наш взгляд, дают работы, проведенные в 2005–2008 гг. ЧОИОПИК совместно с ИА НАН Украины в рамках согласования землеотводов. На территории Подола был выявлен древнерусский слой X–XIII вв. на 26 усадьбах, расположенных на улицах Толстого, Нахимова, Варзара, Антонова-Овсиенко, Тихая (Информация предоставлена Черниговской областной инспекцией по охране памятников истории и культуры (ЧОИОПИК).

Как свидетельствуют исследования, Подол первоначально (X–XI вв.) занимал узкую полосу (80–150 м), расположенную у подножия Третьяка и протянувшуюся почти на 1100 м от Елецкого городища до холма, на котором возведена Екатерининская церковь. Площадь этой части Подола не превышает 10–12 га. Здесь, в местах раскопок и шурфовок, выявлен древнерусский культурный слой мощностью 0,5–1,2 м, перекрытый более поздними напластованиями и подсыпками от 0,6 до 1,5 м. Следует отметить, что на территории Елецкого монастыря древний слой перекрыт непосредственно осыпями со склона холма.

Синхронность и непрерывность материалов прослежена в раскопах 1984, 1987 гг., где постройки X–XI вв. перекрыты или прорезаны сооружениями XII – первой половины XIII вв. Исследованные жилища (XII–XIII вв.) были наземными или возведенными

на хозяйственных подклетах, с массивными глинобитными печами с двумя-тремя подами, сооруженными в одно время (керамика из разных подов склеилась в единый сосуд). Глубина котлованов жилищ, хозяйственных построек и ям не превышала 0,3–0,8 м, что, вероятно, связано с высоким уровнем грунтовых вод в период половодий.

Древнерусский слой залегает не только у подножия Третьяка, но и в ур. Лесковица, в той его части, которая расположена между Елецким городищем и оз. Млиновище (старое русло р. Стрижень). Здесь, на площади около 18 га, на отдельных более возвышенных участках зафиксирован древний слой, в том числе сплошной массив на возвышенной надпойменной террасе вдоль ул. Антонова-Овсиенко, где, кроме керамики XII–XIII вв., встречается и керамика X–XI вв. Вероятно, древнерусский культурный слой в этой части Подола может занимать площадь не более 8–9 га. На плане Лесковицы начала XX в. нанесены только четыре улицы, вся остальная территория, по сведениям старожилов, в то время представляла собой заливной луг, изрезанный ложбинами и старицами.

В результате исследований последних десятилетий, культурный слой XII–XIII вв. на площади 1–2 га выявлен у подножия холмов, на которых располагались Ильинская и «Северянская» церкви. Таким образом, по нашему мнению, площадь черниговского Подола в XII – начале XIII вв. не превышала 20–25 га, в то время как в X–XI вв. она составляла 10–12 га. Дальнейший рост площади Подола был обусловлен природными факторами: заболоченностью поймы, частыми затоплениями в период весеннего половодья и высоким уровнем грунтовых вод. Для жителей Подола, как считает В. А. Богусевич, Елецкое городище в IX–X вв. было укрепленным местом защиты и культовым центром, а погребальный обряд совершался на курганном могильнике, расположенном на Болдиных горах (Троицкая группа), возвышающихся над Подолом. Еще в первой половине XX в. кроме трех больших курганов, здесь насчитывалось свыше 200 малых.

Территория Подола по-прежнему остается недостаточно изученной. Дальнейшие исследования позволят дополнить наши выводы или внести в них соответствующие коррективы.

Богусевич В. А. Отчет об археологических раскопках древнего Чернигова в 1949 г. / В. А. Богусевич // НА ИА НАН Украины, ф. экспедиций, № 1949/2.

Богусевич В. А. Отчет о работах Черниговской археологической экспедиции 1951 года / В. А. Богусевич // НА ИА НАН Украины, ф. экспедиций, № 1951/10.

Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова / В. А. Богусевич // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 116–126.

Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. / В. А. Богусевич // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 10–11.

Большаков Л. Н. Новые данные о памятках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского / Л. Н. Большаков, В. П. Коваленко, П. А. Раппопорт // КСИА. – М.,1989. – Вып. 195: Славяно-русская археология. – С. 54–55.

Веремейчик Е.М. К вопросу о Черниговском Остроге / Е. М. Веремейчик, А. В. Шекун // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 55–64.

Гойжевський О. О. До питання впливу природних факторів на топографію давньоруських міст Київського Подніпров'я / О. О. Гойжевський, М. А. Сагайдак // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 67–72.

Казаков А. Л. Отчет о разведочных работах на Черниговском подоле в 1987 г. / А. Л. Казаков // НА ИА НАН Украины, ф. экспедиции, № 1987/52.

Казаков А. Л. Підсумок рятівних робіт на Чернігівському Подолі / А. Л. Казаков, І. А. Готун, О. С. Дудко // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 124.

Казаков А. Л. Чернігів IX–XIII ст. в контексті археологічних джерел / А. Л. Казаков // Сумська старовина. – 2006. –№ XVIII–XIX. – С. 26–35.

Карнабед А. А. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1979 году / А. А. Карнабед // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1979/113.

Коваленко В. 1300 чи 1100? / В. Коваленко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 21–30.

Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей / Б. А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет

раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 156–177.

Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич. – Чернигов, 1852.

Мезенцев В. И. Древний Чернигов. Генезис и историческая топография города: Автореф. дис. … канд. ист. наук / В. И. Мезенцев. – К., 1981. – 20 с.

Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. VII. – С. 3–52.

Полное собрание русских летописей. Т. IX: Никоновская летопись. – М., 1965.

Руденок В. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові / В. Руденок // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 211–223.

Руденок В. Я. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова / В. Я. Руденок, Т. Г. Новик // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81–84.

Ситий Ю. М. Проїзди та ворота давньоруських укріплень / Ю. М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Т. 2. – Коростень, 2008. – С. 116–119.

Филарет, архим. (Гумилевский). Чернигов / архим. Филарет, (Гумилевский) // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1863. – № 10.

Черненко О. Є. Охоронні археологічні дослідження на Чернігівському посаді / О. Є. Черненко, А. Л. Казаков // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 р. – К., 2004. – С. 62–63.

Чернігівщина: Енцикл. довідник / Відп. ред. А. В. Кудрицький. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990.

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 года / А. Ф. Шафонский. – К., 1851.

Шекун О. В. Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII ст. в Чернігові / О. В. Шекун // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. – Чернігів, 1985. – С. 104–105.

Шекун А. В. Отчет об охранных работах в районе Черниговского Подола в 1982–1987 гг. / А. В. Шакун // НА ИА НАН Украины, ф. экспедиции, № 1987/198.

Шекун А. В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове / А. В. Шекун // КСИА. – М., 1989. – Вып. 198: Средневековая археология Восточной Европы. – С. 64–69.

А. С. Щавелев

Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила»

Реконструкция обряда похорон в кургане Черная могила сложилась в своеобразный исследовательский канон [Самоквасов, 1878, с. 187–190, 210–224; 1908, с. 197–201; 1916, с. 4–36; Рыбаков, 1949, с. 24–54; 1987, с. 329–347; Петрухин, 1995, с. 171–194; 1998, с. 360–369; Шевченко, 1999, с. 9–22; Моця, 2011, с. 190–195; Щавлев, 2001, с. 134–141]. Мы предлагаем пересмотреть ряд существенных деталей, на которые ранее не обращалось должного внимания.

Terminus post quem погребения четко определяется по половине византийской монеты промежутком: 945–959 годы. А вот *верхняя дата точно неопределима* – отдельные артефакты из комплекта вооружения указывают на рубеж X–XI вв. [Андрощук, 2010, с. 86; Шевченко, 1999, с. 14]. Можно принять условную датировку «до крещения Руси» (условные 987–989 гг.), после которого грандиозные языческие похороны стали маловероятны. В качестве подходящего периода может быть предложено время создания языческого пантеона Владимиром Святославичем – 80-е годы X века. Время создания киевского пантеона – после 978 г. и до 983–984 гг. – когда Владимир вернулся из похода на ятвягов, кумиры уже стояли.

В историографии неоднократно высказывались различные догадки об имени черниговского правителя, похороненного в Черной могиле, предлагались и самые разные интерпретации его социального статуса. Первый исследователь кургана Д. Я. Самоквасов приписывал его славянскому князю «племени» северян, Б. А. Рыбаков – князю «племени» полян («поляно-руссов»). Позже возобладало мнение о том, что в кургане похоронены бояре (посадники) киевского князя (А. К. Зайцев О. М. Рапов, В. Я. Петрухин), в частности, погребение приписывалось воеводе Претичу (Д. А. Мачинский). Затем были высказаны догадки о князе «Хлгу», упоминаемом в «Кембриджском документе» (В. Я. Петрухин), Сфандре из договора Руси и Византии или Сфенге, «брате» Владимира Святославича, т. е. о неизвестном раннему русскому летописанию представителю рода Рюриковичей (Ю. Ю. Шевченко).

Но название княжеского кургана «Черная могила» – *аутентично древнерусское*, зафиксировано в Ипатьевской летописи под 1147 годом, в форме, которая позволяет этимологизировать его от славянского имени *Чернъ* или *Черн* [Щавлев, 2007, с. 100–106]. Особо обращаем внимание, что названия *всех* курганов-«могил», упомянутых в ранних летописях, образованы от личных имен [Щавлев, 2000, с. 106–110].

В погребальном инвентаре Черной могилы выявлено как минимум 8 ладейных заклепок [Путь, 1996, с. 78; Петрухин, 1998, с. 365]. Согласно сводке А. Стальсберг, на Руси зафиксировано 26 погребений, в которых найдены заклепки. Причем, в 12 погребениях их количество меньше 10 штук (условно – «погребение с лодкой») [Стальсберг, 1998, с. 277–287]. В пользу предположения о «ладейном обряде» говорит форма «кругообразного» кострища, образующегося, как правило, при сожжении лодки/ладьи [Шевченко, 1999, с. 11; Самоквасов, 1878, с. 188; Бурлин, 1977, с. 33–37; Самоквасов, 1916, с. 15].

Опираясь на сводку погребений с лодками А. Стальсберг, можно предполагать, что Черная могила – самое южное погребение в ладье (лодке) на Руси, единственное южнее Гнездова около Смоленска.

Перед нами типичное языческое сожжение с последующей поминальной тризной. Но в инвентаре есть наконечник копья с двумя знаками *христианского креста* на двух сторонах наконечника [Каинов, 2003, с. 83–90].

Д. Я. Самоквасов, увлекшись очевидным и во многих деталях несомненным сходством погребального обряда Черной могилы и описанием похорон «знатного руса» у Ибн Фадлана, интерпретировал «столб», установленный на кирпичную конструкцию как финальный элемент языческого обряда.

Но его собственные наблюдения противоречат такой интерпретации:

«… Над центром насыпи были обнаружены четыре квадрата кирпичей, лежащих один на другом… кирпичи связаны крепким известковым раствором… совершенно сходны с такими же кирпичами стен древнего Спасского собора в Чернигове и фундамента древней церкви, открытого на правом высоком берегу речки Стрижня…» [Самоквасов, 1878, с. 197, 198].

«… Четыре квадрата кирпичей, один другого меньше, лежащих один на другом, как бы фундамент бывшего памятника… Кирпичи связаны были очень крепким известковым цементом; кирпичи очень крепкие, длинные, с бороздами на одной стороне, очень похожие на красные кирпичи, из которых сложены стены древнего Спасского собора в Чернигове» [Самоквасов, 1878, с. 187, 188]. «Кирпичи» были размером около 17,8 см в ширину и около 45 см в длину.

Б. А. Рыбаков считал все сооружение из кирпичей позднесредневековым, хотя и не отказывался от идеи «столпа» на вершине языческой могилы [Рыбаков, 1949, с. 25]. Противоположное мнение высказал Ю. Ю. Шевченко, считая кирпичную кладку имманентной частью языческого кургана [Шевченко, 1999, с. 13–14, 21].

Нам представляется невероятным появление производства кирпича и строительного раствора «в языческий период», тем более что археологических следов таких производств, вроде бы, не найдено. Для сравнения – даже Хазарскому каганату для строительства крепостей приходилось «выписывать» мастеров из Византии [Афанасьев, 2011, с. 108–119]. Но мы предварительно готовы положиться на наблюдения Д. Я. Самоквасова о тождестве «кирпича» черниговского собора и кладки на Черной могиле.

Объяснение загадки столпа на вершине кургана может дать «Слово о законе и благодати» митрополита Иллариона: «Капища разрушаачуся, и церкви поставляахуся, идоли съкрушаахуся … *крестъ градъı свящаше*». Похожий пассаж есть в «Повести временных лет»: Владимир «повеле рубити цьркви и поставляти по местом идеже стояху кумири». Можно предположить, что одновременно с закладкой Спасо-Преображенского собора князем Мстиславом Владимировичем был воздвигнут крест на доминирующем в ландшафте языческом кургане. Это был символический акт православного освоения священной для язычников территории не так давно возведенной Черной могилы.

Андрощук Ф. А. Мечи и некоторые проблемы эпохи викингов / Ф. А. Андрощук // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: К 80-летию А. Н. Кирпичникова. Т. I. – М., 2010. – С. 72–93.

Афанасьев Г. Е. Кто же в действительности построил Левобережное Цимлянское городище / Г. Е. Афанасьев // Российская археология. – 2011. – № 3. – С. 108–119.

Булкин В. А. Курган 18 из раскопок С. И. Сергеева в Гнездове / В. А. Булкин // Проблемы археологии и этнографии: Вып. 1. – Л., 1977. – С. 33–37.

Каинов С. Ю. Изображение креста на наконечнике копья из Черной могилы (Технология и семантика) / С. Ю. Каинов, А. С. Щавелев // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 г. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. – М., 2005. – С. 83–90.

Моця О. П. Давньоруський Чернігів / О. П. Моця, А. Л. Казаков. – К., 2011.

Петрухин В. Я. Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в ранний средневековый период / В. Я. Петрухин // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 360–369.

Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. / В. Я. Петрухин. – М.–Смоленск, 1995.

Путь из варяг в греки и из грек…: Каталог выставки Государственного исторического музея. – М., 1996.

Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. – 1949. – №11.

Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.

Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908.

Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – М., 1916.

Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории / Д. Я. Самоквасов // Труды III Археологического съезда в России: Т. 1. Киев, 1878. – С. 185–224.

Стальсберг А. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов древней Руси / А. Стальсберг // Историческая археология. Традиции и перспективы: К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина. – М., 1998. – С. 277–287.

Шевченко Ю. Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы / Ю. Ю. Шевченко // Сборник Музея антропологи и этнографии. Т. LVII: Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы. – СПб., 1999. – С. 9–22.

Щавелев А. С. Известие Ипатьевской летописи о Черной могиле (К вопросу об имени погребенного князя) / А. С. Щавелев // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 100–106.

Щавелев А. С. Особенности княжеских погребений языческой Руси (летописные известия и археологические данные) / А. С. Щавелев // Святилища: археология ритуала и вопросы семантики: Матер. тематич. науч. конф. – СПб., 2000. – С. 106–110.

Щавелев А. С. Чёрная могила / А. С. Щавелев, С. П. Щавелев // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 134–141.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СЛОВ'ЯНИ І РУСЬ:
АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ

Збірка праць на пошану
дійсного члена Національної академії наук України
Петра Петровича Толочка
з нагоди його 75-річчя

(українською та російською мовами)

Редактор: І. І. Іванова
Верстка: А. В. Панікарський

ПП «Видавництво «Стародавній Світ»
тел.: (044) 599-34-43, 223-13-21
e-mail: books@ancientry.org
www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 11.02.2013 р. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Baskerville. Ум. друк. арк. 46,9. Обл.-вид. арк. 49,3.
Тираж 500 прим. Зам. № 11-2.